

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2012

ВИДАЄТЬСЯ ЩОРІЧНО. КИЇВ

ЗМІСТ

Автономна Республіка Крим

<i>Від редакції</i>	14
<i>Д.Ю. Алядинова, С.В. Лукин, Ш. Сейтумеров</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОГО КЛАДБИЩА «ГАЗЫ-МАНСУР» БЛИЗ БАХЧИСАРАЯ	15
<i>Д.В. Бейлин</i> РАБОТЫ НА ГОРОДИЩЕ ИЛУРАТ	17
<i>Д.В. Бейлин, А.В. Куликов</i> РАЗВЕДКИ НА КЕРЧЕНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ	20
<i>Д.В. Бейлин, А.В. Куликов</i> РАСКОПКИ В СЕЛЕ БОНДАРЕНКОВО НА КЕРЧЕНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ	22
<i>Ю.Л. Белик</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ КРЕПОСТЕЙ КЕРЧЬ И ЕНИ-КАЛЕ	24
<i>А.М. Бутягин, П.Г. Столяренко</i> РАБОТЫ МИРМЕКИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ	24
<i>В.В. Вахонцев, С.Л. Соловйов, А.В. Кузнецов</i> ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АКРИ	26
<i>М.Ю. Вахтина, А.В. Буйских, Е.В. Грицик, П.Г. Столяренко</i> РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ГОРОДИЩА ПОРФМИЙ И ЕГО НЕКРОПОЛЯ	27
<i>А.П. Весельський, В.О. Манько</i> НОВА БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА БАЛАБАН КИР У СХІДНОМУ КРИМУ	29
<i>А.П. Весельський, С.А. Теліженко</i> БЕСТЕРЧА — НОВА ПАМ'ЯТКА ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ — РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ЧАСУ У СХІД- НОМУ КРИМУ	30
<i>Н.И. Винокуров, Н.А. Сон</i> ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА АРТЕЗИАН В КРЫМСКОМ ПРИАЗОВЬЕ	31
<i>С.Ю. Внуков</i> РАСКОПКИ НА ГРЕКО-СКИФСКОМ ГОРОДИЩЕ КАРА-ТОБЕ	34

<i>О.О. Волошинов, Д.О. Масюта</i> РОЗВІДКИ В ОКРУЗІ ЧУФУТ-КАЛЕ	36
<i>С.О. Воронов</i> ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ «БЕРЕГ БОГІВ»	37
<i>А.В. Гаврилов, А.А. Труфанов</i> РАСКОПКИ КУРГАНОВ У с. МОЛОЧНОЕ СИМФЕРОПОЛЬСКОГО р-на АРК	39
<i>А.Г. Герцен, О.С. Иванова</i> ИССЛЕДОВАНИЯ МАНГУПСКОГО ГОРОДИЩА	40
<i>Ю.П. Зайцев, С.Г. Колтухов, И.И. Шкрибляк</i> РАСКОПКИ ГОРОДИЩА АК-КАЯ	41
<i>А.В. Зинько</i> РАСКОПКИ НЕКРОПОЛЯ ТИРИТАКИ	44
<i>А.В. Зинько</i> ПОДВОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ ПРИПОРТОВОЙ ЧАСТИ ТИРИТАКИ	45
<i>В.Н. Зинько, А.В. Зинько, А. Твардецкий</i> РАСКОПКИ ГОРОДИЩА ТИРИТАКА И НА ХОРЕ НИМФЕЯ	46
<i>В.Г. Зубарев, Н.А. Сон</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДИЩА «БЕЛИНСКОЕ» И ЕГО НЕКРОПОЛЯ	47
<i>О.С. Иванова</i> ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТОВЫХ СООРУЖЕНИЙ МАНГУПСКОГО ГОРОДИЩА	49
<i>В.П. Кирилко, С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдииков</i> ИССЛЕДОВАНИЯ АРХИТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ КФ ИА НАНУ	49
<i>О.Є. Кислий, Е.М. Іслямов, М.-О.О. Кислий</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРЧЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ КРИМСЬКОГО ФІЛІАЛУ ІА НАНУ	50
<i>А.В. Ковальчук, А.А. Масленников, А.А. Супренков, Н.А. Сон</i> РАБОТЫ НА АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКАХ КАРАЛАРСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ	51
<i>М.А. Котин, О.Ю. Соколова</i> ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА НИМФЕЙ И ЕГО НЕКРОПОЛЯ	55
<i>В.А. Кутайсов, Т.Н. Смекалова</i> РАЗВЕДКИ НА СЕВЕРНОМ БЕРЕГУ оз. САСЫК-СИВАШ	56
<i>В.А. Кутайсов, Т.Н. Смекалова</i> ИССЛЕДОВАНИЕ НОВОГО ХЕРСОНЕССКОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА СЕВЕРНОМ БЕРЕГУ САСЫК-СИВАШСКОГО ОЗЕРА	58
<i>Д.П. Куштан, А.П. Весельский, В.А. Манько</i> НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ КИЗИЛ-КОБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ	60
<i>С.Б. Ланцов</i> ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬЧУКСКОГО ГОРОДИЩА	61
<i>С.Б. Ланцов, Т.В. Егорова, Е.А. Попова</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ЧАЙКА И НЕКРОПОЛЕ У ПОСЕЛКА ЗАОЗЕРНОЕ	63
<i>С.Б. Ланцов, С.Л. Смекалов</i> РАЗВЕДКИ ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ	65
<i>С.Б. Ланцов, А.А. Филиппенко</i> РАБОТЫ БЕЛЯУССКОГО ОТРЯДА ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ	66
<i>П.О. Левчук</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕМ'ЯНИХ РОДОВИЩ У БІЛОГІРСЬКОМУ р-ні АРК	67
<i>Д.О. Масюта, О.О. Волошинов</i> РОЗВІДКИ В ОКРУЗІ с. ВЕРХОРІЧЧЯ БАХЧИСАРАЙСЬКОГО р-ну	69
<i>В.В. Масякин, А.А. Волошинов, Д.А. Масюта, И.И. Неневоля</i> ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЗДНЕАНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ СУВЛУ-КАЯ	70
<i>Г.В. Медведев</i> РАЗВЕДКИ В СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ р. САЛГИР	71

<i>Д.А. Моисеев, Т.Н. Смекалова, А.В. Чудин</i> РАЗВЕДКИ В уроч. СУАТКАН НА ПЕРИФЕРИИ МАНГУПСКОГО ГОРОДИЩА	72
<i>Е.О. Молев, А.В. Буйских</i> РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА КИТЕЙ	74
<i>В.И. Мордвинцева, А.В. Буйских, С.А. Ермолин, С. Ортизи, Н.А. Решетникова, И.А. Спивак</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА г. ОПУК	75
<i>В.Е. Науменко, А.А. Душенко, Д.В. Корзюк, Е.С. Лесная</i> ИССЛЕДОВАНИЯ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА СКЛОНЕ МЫСА ТАПЧАН-КАЯ В КРЫМУ	77
<i>В.Е. Науменко, А.А. Душенко, Д.В. Корзюк, Е.С. Лесная, Д.А. Моисеев</i> СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОНЧАРНЫЕ ЦЕНТРЫ НА СКЛОНАХ г. ИЛЬКА	78
<i>А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук</i> РАЗВЕДКИ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. АЛЬМА	79
<i>А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук, Д.А. Масюта, Г.В. Медведев</i> ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ВИЛИНО (РАССАДНОЕ)	80
<i>А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук, Г.В. Медведев, А.Е. Соломоненко, А.А. Труфанов</i> ИССЛЕДОВАНИЯ УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ	81
<i>О.Я. Савеля, Д.Ю. Савеля</i> ОХРАННЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ В БАЛАКЛАВЕ	83
<i>О.Я. Савеля, А.А. Филиппенко, Р. Карасевич–Щеперски</i> ИССЛЕДОВАНИЯ КАДЫКОВСКОГО ГОРОДИЩА	84
<i>Э.И. Сейдалиев</i> РАСКОПКИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЧАСТИ г. БАХЧИСАРАЙ	86
<i>В.Ф. Столба, Й. Андресен, Ф.Н. Лисецкий, И.Н. Храпунов</i> РАЗВЕДКИ В ЧЕРНОМОРСКОМ р-не АР КРЫМ	87
<i>П.Г. Столяренко, В.В. Кропотов</i> РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ «ПАРФЕНИЙ»	89
<i>С.А. Теліженко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В м. АЛУШТА (вул. КАРЛА МАРКСА, 11)	91
<i>С.А. Теліженко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В с. ГЕНЕРАЛЬСЬКЕ (МЕГАПОТАМ)	92
<i>С.А. Теліженко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ В м. АЛУШТА	93
<i>С.А. Теліженко, А.П. Весельський</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАЯ АРАСИ	95
<i>И.Б. Тесленко, Д.Ю. Алядинова</i> ИССЛЕДОВАНИЯ В уроч. СОТЕРА	97
<i>И.Б. Тесленко, Д.Ю. Алядинова</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ г. АЛУШТА	99
<i>И.Б. Тесленко, Д.Ю. Алядинова</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЮГО-ЗАПАДНОМ СКЛОНЕ г. АЮ-ДАГ	101
<i>В.П. Толстикова, Ю.Л. Белик</i> ИССЛЕДОВАНИЯ ПАНТИКАПЕЙСКОЙ (БОСПОРСКОЙ) ЭКСПЕДИЦИИ ГМИИ им. А.С. ПУШ- КИНА И КРУ «КИКЗ»	103
<i>Н.П. Турова</i> АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ БОЛЬШОЙ ЯЛТЫ	104
<i>Н.П. Турова</i> РАСКОПКИ В ПЕЩЕРЕ ИОГРАФ I НАД ЯЛТОЙ	105
<i>В.Ф. Столба, Й. Андресен, Ф.Н. Лисецкий, И.Н. Храпунов</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОСЕЛЕНИИ КЕЛЬШЕЙХ I (СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КРЫМ)	107
<i>И.Н. Храпунов</i> ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ	109

<i>В.А. Хршановский, А.В. Буйских</i> РАБОТЫ НА НЕКРОПОЛЕ КИТЕЯ И ИЛУРАТСКОМ ПЛАТО	110
<i>М.С. Шапцев</i> РАЗВЕДКИ В САКСКОМ И ЧЕРНОМОРСКОМ р-нах АР КРЫМ	111
<i>В.Ю. Юрочкин</i> РАЗВЕДКИ В БАХЧИСАРАЙСКОМ р-не	112
<i>Т.Ю. Яшаева</i> ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕЩЕРНОГО КОМПЛЕКСА ПОД БАЛАКЛАВСКИМ ГЕОРГИЕВСКИМ МО- НАСТЫРЕМ	113

Вінницька область

<i>Ю.В. Болтрик, М. Ігначек, О.В. Ліфантій, О.В. Шелехань</i> ЧЕТВЕРТИЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА	115
<i>Л.І. Виногородська</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЯДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ	117
<i>О.В. Ліфантій, О.В. Шелехань</i> РОЗВІДКИ У ВІННИЦЬКІЙ обл.	119
<i>С.М. Разумов, А. Косько, Є.Г. Карнаух</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ 1 БІЛЯ с. КЛЕМБІВКА ЯМПІЛЬСЬКОГО р-ну ВІННИЦЬКОЇ обл.	121

Волинська область

<i>А.Б. Бардецький</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТУРІЙЩИНИ	122
<i>В.Г. Баюк</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДВІР'Я ЖИДИЧИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ	124
<i>С.В. Демедюк, А.Б. Бардецький</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ У смт ШАЦЬК	124
<i>О.Є. Златогорський</i> РОЗВІДКИ НА ВОЛИНІ	126
<i>О.Є. Златогорський, А.Б. Бардецький, М. Дембец, А. Пелісяк, О.Л. Позіховський, М. Поссельт, Т. Сайле</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ВОЛИНІ	127
<i>О.Є. Златогорський, А.Б. Бардецький, С.В. Демедюк</i> СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ ПУЛЕМЕЦЬ 1 У ШАЦЬКОМУ ПООЗЕР'І	129
<i>О.Є. Златогорський, М.П. Вашета</i> РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ В с. ПОЛОНКА ЛУЦЬКОГО р-ну	131
<i>О.Є. Златогорський, М.П. Вашета</i> РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В уроч. АПОСТОЛЬЩИНА м. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ	132
<i>О.Є. Златогорський, М.П. Вашета, В.В. Чоп'юк</i> РОЗВІДКА В с. МАЛА ОСНИЦЯ МАНЕВИЦЬКОГО Р-НУ	133
<i>О.Є. Златогорський, Ю.В. Лукомський, М.М. Собуцький</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДВАЛІВ ЖИТЛОВИХ БУДІВЕЛЬ-КАМ'ЯНИЦЬ ВТРАЧЕНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЗА- БУДОВИ м. ЛУЦЬКА XVI—XVII ст.	133
<i>С.Д. Панишко, О.Є. Златогорський, М.П. Вашета</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ «ВАЛИ» У м. ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ	136

Дніпропетровська область

<i>О.О. Мельник, В.В. Отроценко</i> РОБОТИ НЕДАЙВОДСЬКОЇ ОХОРОННОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ	137
<i>В.А. Ромашко, Є.Л. Феценко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ БРОНЗОВОЇ ДОБИ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ	138

<i>Є.Л. Фещенко, В.А. Ромашко, Д.Л. Тесленко</i> РОЗВІДКИ У СЕРЕДНІЙ ТЕЧІІ ІНГУЛЬЦЯ.....	140
<i>В.М. Шалобудов, І.Ф. Ковальова</i> РОЗКОПКИ КОЗАЦЬКОГО МІСТЕЧКА САМАР ПОБЛИЗУ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ..	142

Донецька область

<i>В.М. Горбов, Р.П. Божко, М.С. Шевченко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ НА м. МАРІУПОЛЯ.....	144
<i>В.О. Забавін, С.Г. Небрат</i> РОЗВІДКИ В НОВОАЗОВСЬКОМУ р-ні ДОНЕЦЬКОЇ обл.....	145
<i>О.О. Казарницький, Ю.Б. Полідович, В.В. Циміданов, А.М. Усачук</i> ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ МОГИЛЬНИКІВ ПОПОВ ЯР 2 ТА МАРІЄНФЕЛЬД НА ДОНЕЧЧИНІ	147
<i>Е.Є. Кравченко, В.В. Спінов, А.Н. Петренко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ БІЛЯ с. СИДОРОВЕ СЛОВ'ЯНСЬКОГО р-ну ДОНЕЦЬКОЇ обл....	148
<i>Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід, В.В. Циміданов</i> АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ДОНЕЧЧИНІ	150
<i>В.В. Циміданов, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід, Ю.Б. Полідович, В.В. Спінов, А.М. Усачук</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ГРУПИ МАРІЄНФЕЛЬД НА ДОНЕЧЧИНІ	152

Житомирська область

<i>С.В. Павленко, А.П. Томашевський</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПІРОФІЛІТООБРОБНИХ МАЙСТЕРЕНЬ БІЛЯ с. КИРДАНИ НА ОВРУЦЬКОМУ КРЯЖІ.....	154
<i>С.В. Павленко, А.П. Томашевський, А.В. Борисов, С.В. Переверзєв</i> РОЗВІДКИ НА ЖИТОМИРЩИНІ	156
<i>Б.Я. Сало, І.І. Назар, А. М. Чорний, М. М. Фіцко, Ю. Ю. Кісілевич</i> РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ	158

Закарпатська область

<i>О.В. Дзембас</i> РОЗКОПКИ НЕВИЦЬКОГО ЗАМКУ	159
<i>В.Г. Котигорошко, І.А. Прохненко, В.В. Мойжес</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ДАКІЙСЬКОЇ ПАМ'ЯТКИ В с. МАЛА КОПАНЯ В 2011 р.....	160
<i>В.Г. Котигорошко, І.А. Прохненко, В.В. Мойжес</i> РОЗКОПКИ МАЛОКОПАНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ	161
<i>В.В. Мойжес</i> ДОСЛІДЖЕННЯ АРДАНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2011 р.....	163
<i>В.В. Мойжес</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В УЖГОРОДІ-ГОРЯНАХ	164
<i>І.А. Прохненко, О.М. Гомоляк</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ У 2011 р.....	166
<i>І.А. Прохненко, О.М. Гомоляк</i> РОЗКОПКИ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ В 2012 р.....	167
<i>В. Усик, Л. Кулаковська, Ф. Нігст, П. Езарте</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ЗАКАРПАТТЯ	169

Запорізька область

<i>С.І. Андрух, Г.М. Тоцев</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА МАМАЙ-ГОРІ	171
<i>А.Л. Антонов</i> РОЗКОПКИ ЗАГОНУ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	172

<i>П.Г. Деменко</i> РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКИ НА о. ХОРТИЦЯ	173
<i>О.В. Дровосєкова</i> РОЗВІДКИ НА ПРАВому БЕРЕЗІ р. ДНІПРО	174
<i>М.В. Єльніков</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МЕЧЕТЬ-МОГИЛА ТА КУРГАНУ ОРТА ТУБЕ	175
<i>М.В. Єльніков</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ обл.	176
<i>С.О. Звілінський</i> РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ р. ГАЙЧУР	178
<i>Д.Д. Никоненко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА о. ХОРТИЦЯ	179
<i>В.А. Папанова</i> РОЗВІДКА В БЕРДЯНСЬКОМУ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОМУ р-нах ЗАПОРІЗЬКОЇ обл.	180
<i>О.В. Тубольцев</i> ПАМ'ЯТКА ГЕНЕРАЛКА 2 ЯК ВІДГУК СПІВІСНУВАННЯ КУЛЬТУР	181

Івано-Франківська область

<i>А.М. Филипчук</i> ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК УЗБЕРЕЖЖЯ р. ДНІСТЕР	183
--	-----

Київська область

<i>М.Ю. Відейко</i> РОЗВІДКИ КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ	184
<i>І.А. Готун, О.М. Казимір, Ю.О. Грицик, М.О. Гунь</i> РОБОТИ НА СЕЛИЩІ «ВЕЧІРНІЙ ЛІС» ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ..	185
<i>І.А. Готун, О.М. Казимір, Ю.О. Грицик, Є.В. Синиця, М.О. Гунь, Т.В. Лозниця</i> БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ МІЖ ХОДОСІВКОЮ ТА ЛІСНИКАМИ	186
<i>І.А. Готун, О.М. Казимір, А.М. Сухонос, К.О. Терещук, О.І. Григорчук, М.О. Гунь</i> РОЗВІДКИ НА ХОДОСІВСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ.	188
<i>І.А. Готун, С.В. Переверзєв, А.А. Сорокун, А.М. Сухонос</i> НОВІ ЗНАХІДКИ МАТЕРІАЛІВ ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ НА СТОЯНЦІ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ	190
<i>І.А. Готун, Є.В. Синиця, О.М. Казимір</i> ОХОРОННІ РОБОТИ НА СЕЛИЩІ ХОДОСІВКА-КОЗАКІВ ЯР	191
<i>І.А. Готун, А.М. Сухонос, М.О. Колибенко, О.М. Казимір, М.О. Гунь</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ	194
<i>О.М. Казимір, І.А. Готун, К.О. Терещук, Ю.О. Грицик, Є.В. Синиця, М.О. Гунь</i> РОБОТИ БОРЩАГІВСЬКОГО ЗАГІНУ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ	196
<i>К.М. Капустін, Н.В. Федорченко, Л.В. Мироненко, В.С. Жигола</i> РОЗВІДКИ НА КИЇВЩИНІ	199
<i>С.Д. Лисенко, С.С. Лисенко, П. Макарович, Є.І. Шкляревський, І.Т. Кочкін, В.Ф. Федько</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ФАСТІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2011 р.	200
<i>С.Д. Лисенко, С.С. Лисенко, П.К. Макарович, Є.І. Шкляревський, І.Т. Кочкін, М.М. Дараган, Т.І. Слободян, Д.Л. Гаскевич, В.Ф. Федько</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ФАСТІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2012 р.	201
<i>О.В. Петраускас, О.А. Коваль, М.О. Авраменко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЧЕРВОНЕ 2.	203

Кіровоградська область

<i>М.Ю. Відейко, Дж. Чепмен, Н.Б. Бурдо, Б. Гейдарська, Е.В. Овчинников, Г.О. Пашкевич, Н.О. Шевченко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. НЕБЕЛІВКА.	205
---	-----

<i>М.Ю. Відейко, Д.Ж. Чепмен, Б. Гейдарська</i> РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ НЕБЕЛІВКИ.....	207
<i>Л.Л. Залізник, Ю.В. Кухарчук, Д.О. Ветров, М.М. Беленко, І.М. Хоптинець, О.І. Нездолій, Т.О. Шевченко</i> РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК БІЛЯ м. НОВОМИРГОРОД	208
<i>І.В. Шевченко, Ю.А. Лук'янченко</i> ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК У ДОЛИНСЬКОМУр-ні КІРОВОГРАДСЬКОЇ обл.....	210

Луганська область

<i>Ю.М. Бровендер, Д.Ю. Бровендер, О.М. Загородня, Л.І. Красильникова, А.В. Принь, І.А. Шестаков</i> АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НА ЛУГАНЩИНІ В 2011—2012 рр.....	213
<i>Ю.М. Бровендер, О.М. Загородня</i> РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ м. ЛУГАНСЬК.....	214
<i>Я.П. Гершкович</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗОНІ БУДІВНИЦТВА ВІТРЯНИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ НА ДОНЕЦЬКОМУ КРЯЖІ	215
<i>О.П. Моця, П.О. Нечитайло, А.Л. Казаков</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧЕР БІЛЯ с. ПРЕОБРАЖЕННЕ НА ЛУГАНЩИНІ	216
<i>О.С. Пробийголова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ ДОБИ БРОНЗИ БІЛЯ м. ЗИМОГІР'Я.....	218
<i>О.С. Пробийголова, К.І. Красильников</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ с. ДАВИДО-МИКІЛЬСЬКЕ.....	220
<i>С.А. Теліженко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. БОРОВСЬКЕ НА ЛУГАНЩИНІ	222

Львівська область

<i>Н.І. Войтович, М.М. Войтович, Я. Ковальський-Білокрилий</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ ПО вул. ПІДМУРНА, 5.....	224
<i>Н.І. Войтович, О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОЇ МІСЬКОЇ СИНАГОГИ у м. ЛЬВОВІ	225
<i>Н.І. Войтович, О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У ЛЬВОВІ ПО вул. ШЕВСЬКІЙ, 8	227
<i>Н.І. Войтович, О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ ПО вул. ЛЕСІ УКРАЇНКИ, 29.....	228
<i>Н.І. Войтович, О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар, Є.С. Ткач</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ ПО вул. ЛЕСІ УКРАЇНКИ	229
<i>А.М. Гавінський</i> БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ОБРОШИНО ІІІ НА ЛЬВІВЩИНІ	231
<i>Я.І. Онищук</i> РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЛИНИЩЕ І У ВЕРХІВ'І РІЧКИ СЕРЕТ	231
<i>О.М. Сілаєв</i> НОВОВІДКРИТІ ПАМ'ЯТКИ НА ЛЬВІВЩИНІ	233
<i>О.М. Сілаєв</i> АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД НА ОБ'ЄКТАХ БУДІВНИЦТВА ГПУ «ПОЛТАВАГАЗВИДОБУВАННЯ» У ЛЬВІВСЬКІЙ обл.	235
<i>Є.С. Ткач, А. Стрілецький</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У ПЕРЕМИШЛЯНСЬКОМУ НИЗЬКОГІР'І У 2011—2012 рр.....	237
<i>М.А. Філіпчук</i> РОБОТИ ПЛІСНЕСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ.....	238
<i>А. Чорний, Б. Сало, І. Назар</i> ОБСТЕЖЕННЯ БАСЕЙНУ р. СОЛОКІЯ НА ЛЬВІВЩИНІ.....	239
<i>М.Г. Шніцар, Ю.А. Шніцар</i> РОЗВІДКИ В ГОРОДОЦЬКОМУ р-ні ЛЬВІВСЬКОЇ обл.....	240

Миколаївська область

<i>С.О. Біляєва, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ У м. ОЧАКІВ ТА КІНБУРНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ	241
<i>Д.В. Бондаренко, О.І. Смирнов</i> РОБОТИ В ЗОНІ ПРОЕКТОВАНОГО БУДІВНИЦТВА ТІЛГУЛЬСЬКОЇ ВЕС	243
<i>Д.В. Бондаренко, О.В. Васильчук</i> РОЗВІДКИ НА ТЕРЕНАХ ЖОВТНЕВОГО ТА БЕРЕЗАНСЬКОГО р-ів МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл.	243
<i>А.В. Буйських, О.Г. Кузьміщев, М.В. Новіченкова</i> ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ РОБІТ НА ДІЛЯНЦІ Р-25 В ОЛЬВІЇ	244
<i>В.В. Вахонєєв</i> ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В РАЙОНІ о. БЕРЕЗАНЬ	246
<i>В.В. Вахонєєв</i> ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОЛЬВІЇ	248
<i>Я.П. Герикович, К.В. Горбенко, А.І. Смирнов, Д.В. Бондаренко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У ЗОНІ БУДІВНИЦТВА ЛИМАНСЬКОЇ І ЖОВТНЕВОЇ ВЕС НА УЗБЕРЕЖЖІ ДНІПРОВСЬКО-БУЗЬКОГО ЛИМАНУ	249
<i>К.В. Горбенко, Р.О. Козленко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД	249
<i>К.В. Горбенко, О.І. Смирнов</i> ПІДСУМКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ НА МИКОЛАЇВЩИНІ	252
<i>А.В. Івченко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ У 2011 р.	253
<i>А.В. Івченко</i> РОБОТИ НА НЕКРОПОЛІ ТА ПЕРЕДМІСТІ ОЛЬВІЇ	254
<i>Р.О. Козленко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ РИМСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА	255
<i>С.Д. Крижицький, Д.М. Хмелевський, А.В. Буйських</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ОБОРОННОЇ СТІНИ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ	257
<i>В.В. Крутилов, Д.Е. Чистов</i> РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНЬ	258
<i>В.В. Крутилов, О.І. Смирнов, Д.В. Бондаренко</i> РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ (ДІЛЯНКА «ГШ»)	260
<i>О.І. Смирнов, Д.В. Бондаренко, Л.І. Смирнов</i> РОБОТИ ДМИТРІВСЬКОГО ЗАГОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ	262
<i>Д.В. Філатов, Л.І. Смирнов</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ РОЗАНІВКА І	263

Одеська область

<i>І.В. Бруяко, О.М. Дзиговський</i> РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА КАРТАЛ	264
<i>Д.В. Кіосак</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЬСЬКО-ПРИЧОРНОМОРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ	265
<i>Т.Л. Самойлова, П.В. Остапенко, Г.С. Богуславський, Н.Є. Ветчиннікова, О.К. Савельєв, С.П. Смольянінова, А.В. Старкін</i> ДОСЛІДЖЕННЯ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ТА ПРИФОРТЕЧНОГО МАЙДАНУ	266
<i>Н.М. Секерская</i> РАБОТЫ НИКОНИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ	267
<i>О.І. Терещенко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО ВІТРИЛЬНИКА БІЛЯ о. ЗМІЇНИЙ	268

Полтавська область

<i>О.В. Коваленко, Р.С. Луговий</i> РОЗКОПКИ КУРГАНІВ СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА.....	270
<i>Ю.О. Пуголовок</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ.....	271
<i>Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегін</i> РОЗКОПКИ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	272
<i>Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегін</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА СЕРДЮКИ I.....	273
<i>С.А. Скорий, О.Б. Супруненко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЄРИСТІВСЬКОМУ КАР'ЄРІ ПОБЛИЗУ КОМСОМОЛЬСЬКА.....	274
<i>О.Б. Супруненко</i> КУРГАН З КАМ'ЯНОЮ ГРОБНИЦЕЮ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ НА ПІВДНІ ПОЛТАВЩИНИ.....	276
<i>О.Б. Супруненко</i> РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКРУЗІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА.....	278
<i>О.Б. Супруненко, Ю.О. Пуголовок</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОДВІР'І ТРОЇЦЬКОГО ХРАМУ В ДИКАНЬЦІ.....	280
<i>О.Б. Супруненко, Ю.О. Пуголовок</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА СОБОРНОМУ МАЙДАНІ У ПОЛТАВІ.....	282
<i>О.Б. Супруненко, О.В. Сидоренко</i> МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАПЛАВИ СУЛИ В ОКОЛИЦЯХ ЛУБЕН.....	283
<i>О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк</i> НАГЛЯДОВІ РОБОТИ В АБАЗІВЦІ ПІД ПОЛТАВОЮ.....	284
<i>В.В. Шерстюк</i> РОЗВІДКОВІ ОБСТЕЖЕННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ.....	286
<i>І.Б. Шрамко, С.А. Задніков</i> РОБОТИ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ.....	287

Рівненська область

<i>А.Б. Бардецький, Б.А. Прищепя</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В м. ДУБНО.....	289
<i>О.Є. Златогорський, О.Л. Позіховський, М.П. Вашета, Д.Ю. Вертелецький</i> ОХОРОННІ РОЗКОПКИ В с. МЕЖИРІЧ БІЛЯ м. ОСТРОГА.....	291
<i>О.Є. Златогорський, В.В. Ткач, Ю.Л. Пшеничний</i> ОБСТЕЖЕННЯ РУЙНАЦІЙ НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ КАМ'ЯНИЦЯ-ЗАБОЛОТТЯ З....	293
<i>Д.Н. Козак</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЩІ.....	294
<i>Д.Н. Козак, Б.А. Прищепя</i> НОВІ ЗНАХІДКИ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР БІЛЯ с. ХРІННИКИ.....	295
<i>Д.Н. Козак, Б.А. Прищепя, В.В. Ткач</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ХРІННИКИ II.....	296
<i>Д.Н. Козак, Б.А. Прищепя, В.В. Ткач</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В уроч. ВИСОКИЙ БЕРЕГ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЩІ.....	297
<i>О.Л. Позіховський, Д.Ю. Вертелецький</i> РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ В м. ОСТРОЗІ НА РІВНЕНЩИНІ.....	299
<i>О.Л. Позіховський, Д.Ю. Вертелецький, Д. Круль, М. Рибіцька</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ НОВОМАЛИН-«ПОДОБАНКА».....	300
<i>Б.А. Прищепя, А.Б. Бардецький, В.В. Ткач</i> РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ У ДУБЕНСЬКОМУ ТА РАДИВИЛІВСЬКОМУ р-нах.....	302

<i>Б.А. Прищепя, О.П. Войтюк, М.П. Вашета, В.С. Чекурков</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В ПЕРЕСОПНИЦІ	304
<i>Б.А. Прищепя, Ю.І. Харковець</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ обл.	306
<i>А.Б. Прищепя, Ю.І. Харковець</i> РОБОТИ НА ДІЛЯНЦІ М.В. ФЕДОРИШИНА У с. ПЕРЕСОПНИЦЯ	306
<i>Ю. Пиєничний</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ДУБНО	308
<i>В.В. Ткач, Б.А. Прищепя</i> РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. РІВНЕ НА вул. ЧОРНОВОЛА	310
<i>А.П. Томашевський, В.К. Козюба, А.В. Борисов</i> РОЗВІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В ОКОЛИЦЯХ оз. НОБЕЛЬ	311
<i>Ю.І. Харковець, А.Б. Бардецький</i> РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ОСТРОЗЬКОГО ТА РІВНЕНСЬКОГО р-нів.	312
<i>Ю.І. Харковець, А.Б. Бардецький, В.В. Ткач</i> ПАМ'ЯТКИ ДУБЕНСЬКОГО, МЛІНІВСЬКОГО І РАДИВИЛІВСЬКОГО р-нів	314

Сумська область

<i>Л.І. Білинська, О.А. Удовіченко, О.О. Білинський, Р.О. Гордієнко</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУМЩИНІ	316
<i>О.В. Плаксина, Д.В. Каравайко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА СУМЩИНІ.	319

Тернопільська область

<i>М.Б. Бігус</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗБОРІВСЬКОМУ ТА КОЗІВСЬКОМУ р-нах ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ обл.	321
<i>О. Дерех</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ ЗАЛІЩИКИ ІІІ	321
<i>Б.І. Завітій</i> ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК В ОКОЛИЦЯХ ГОРОДИЩА КРИВЧЕ	322
<i>О.С. Ситник, Р.Р. Коропецький</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ВЕЛИКИЙ ГЛИБОЧОК І.	323
<i>Б.С. Строєць</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ	325
<i>Б.С. Строєць, В.В. Льчишин</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ МИЛЬНЕ V НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ	327

Харківська область

<i>І.В. Голубєва</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.	328
<i>І.В. Голубєва, В.С. Аксьонов, С.А. Задніков, В.І. Квітковський, В.В. Колода, В.М. Окатенко, К.Ю. Пеляшенко, Г.Є. Свистун</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ХАРКІВ ТА ХАРКІВСЬКІЙ обл.	329
<i>І.В. Голубєва, М.В. Любічев</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КОЛІСНИКИ	332
<i>І.В. Голубєва, Г.Є. Свистун</i> ДОСЛІДЖЕННЯ БОГОДУХІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.	333
<i>І.В. Голубєва, Г.Є. Свистун</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.	334
<i>В.І. Квітковський</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА П'ЯТНИЦЬКЕ І.	336

<i>В.В. Колода</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛЬНИКІВ 3—5 НА СКІФСЬКОМУ СЕЛИЩІ НОВОСЕЛІВКА В ХАРКІВСЬКІЙ обл.	337
<i>В.В. Колода</i> ДОСЛІДЖЕННЯ 2012 р. НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ	338
<i>М.В. Любичев, К.В. Мизгін, К.Г. Варачова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ВІЙТЕНКИ ...	339
<i>В.М. Окатенко, І.В. Голубєва</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛЬНИКА НА ПОСЕЛЕННІ НОВОСЕЛІВКА.	341
<i>К.Ю. Пеляшенко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НОВОСЕЛІВКА	341
<i>Г.Є. Свистун</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОСАЛТІВСЬКОГО ГОРОДИЩА.....	342
<i>Г.Є. Свистун, В.І. Квітковський</i> РОЗКОПКИ КОЧЕТОКСЬКОГО МОГИЛЬНИКА	343
<i>І.А. Сніжко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ КАМ'ЯНКА	344

Херсонська область

<i>В.П. Билкова, С.О. Немцев, І.Ю. Самоїленко</i> РОЗКОПКИ НА БІЛОЗЕРСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ В 2011—2012 рр.....	346
<i>О.В. Симоненко, Д.М. Сікоза, О.С. Дзюладзе</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНИЙ МАЯК	347

Хмельницька область

<i>Е.В. Овчинников, О.Г. Погорілець, Є.В. Пічкур</i> РОБОТИ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ.....	349
<i>В.М. Степанчук, С.М. Рижов, О.Г. Погорілець</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ БІЛЯ смт МЕДЖИБІЖ ...	350
<i>Б.С. Строчень</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ДП «ОАСУ «ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ» НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ.....	352
<i>Б.С. Строчень, П.А. Болтанюк, А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей</i> ДОСЛІДЖЕННЯ м. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РОЗКОПКИ ГУБІНСЬКОГО ГОРОДИЩА ...	355

Черкаська область

<i>А.В. Борисов</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПОРОССЯ	358
<i>М.Ю. Відейко, К. Рассман, К. Мішка, Н.Б. Бурдо, І. Лежух</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У БАСЕЙНІ РІЧОК ТА- ЛЪЯНКА ТА РЕВУХА	359
<i>В.О. Круц, О.Г. Корвін-Піотровський, Л.О. Шатіло</i> РОБОТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ	360
<i>Д.П. Куштан</i> БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ В уроч. МОНАСТИРОК У КАНЕВІ	363
<i>П.С. Шидловський, Д.Ю. Нержний, Ст. Пеан, А.А. Семенова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ОБ'ЄКТІВ МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ	364

Чернівецька область

<i>С.В. Діденко, К.В. Мизгін</i> ЗНАХІДКИ АНТИЧНОГО ІМПОРТУ НА ПОСЕЛЕННІ КОМАРІВ	367
<i>Л. Кулаковська, В. Усик, Ф. Нігст, П. Езарте</i> ПАЛЕОЛІТИЧНІ НОВИНИ З СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТЕР'Я	369

<i>О.В. Петраускас, К.М. Бондар, С.В. Діденко</i> ГЕОФІЗИЧНЕ КАРТУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ КОМАРІВ.....	370
<i>О.В. Петраускас, О.А. Коваль, Т.Р. Милян</i> ГОНЧАРНИЙ ГОРН ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ, ДОСЛІДЖЕНИЙ У КОМАРОВІ	372
<i>О.В. Петраускас, Т.Р. Милян, О.М. Осаульчук</i> ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ В КОМАРОВІ.....	374
<i>С.В. Пивоваров, М.В. Льків</i> РОЗВІДКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ФІЛІЇ ОАСУ.....	375

Чернігівська область

<i>О.М. Бондар</i> ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В с. МАЛИЙ ЛИСТВЕН	377
<i>О.М. Веремейчик, О.М. Бондар</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В уроч. МОНАСТИРИЩЕ В с.мт ЛЮБЕЧ	378
<i>О.М. Веремейчик</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКОВОЇ ГОРИ В с.мт ЛЮБЕЧ	380
<i>А.Л. Казаков, О.Г. Сенюк, В.А. Куза</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ.....	381
<i>І.С. Кедун</i> Розкопки У Ніжині.....	382
<i>І.С. Кедун, О.Є. Черненко</i> РОЗКОПКИ В м. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ	383
<i>Р.М. Луценко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОМУ ПУСТИННО-РИХЛІВСЬКОМУ МОНАСТІРІ ..	385
<i>О.П. Моця, Л.Ф. Сита, Ю.М. Ситий, В.С. Жигола</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ В с. ШЕСТОВИЦЯ.....	386
<i>О.П. Моця, Ю.М. Ситий, В.М. Скороход, О.В. Терещенко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ШЕСТОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА	388
<i>Ю.М. Ситий, В.І. Мезенцев, В.М. Скороход</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В БАТУРИНІ	389
<i>В.М. Скороход, К.М. Капустін, Л.В. Мироненко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА	390
<i>В.М. Скороход, О.П. Моця, Ю.М. Ситий</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА	393
<i>В.М. Скороход, О.В. Терещенко</i> РОБОТИ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ПОСАДУ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА	394
<i>О.Є. Черненко, О.М. Іоаннісян, Т.Г. Новик</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРА В ЧЕРНІГОВІ	395

м. Київ

<i>В.К. Козюба</i> РОЗВІДКИ ТЕРЕНІВ ВЕЛИКОГО КИЄВА.....	398
<i>М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, Д.М. Пефтіць, С.П. Тараненко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. БРАТСЬКА, 17–19 В 2011 р.	400
<i>М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, Д.М. Пефтіць, Д.О. Шевченко, С. П. Тараненко, Д.В. Бібіков</i> АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД ЗА НОВОБУДОВАМИ У ПОДІЛЬСЬКОМУ р-ні	401
<i>М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, С.П. Тараненко, Д.М. Міліцин</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. САГАЙДАЧНОГО, 16 У 2011–2012 р.	402
<i>М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, Д.О. Шевченко, Д.М. Пефтіць, С.П. Тараненко</i> ДОСЛІДЖЕННЯ В ПЕЧЕРСЬКОМУ р-ні м. КИЄВА В 2011 р.	404

<i>М.А. Сагайдак, Д.М. Пефтіць, В.Г. Івакін</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. ВЕРХНІЙ ВАЛ, 10А В 2011 р.	405
<i>С.П. Тараненко, М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. САГАЙДАЧНОГО, 1 В 2011 р.	406
<i>С.П. Тараненко, Д.О. Шевченко, М.А. Сагайдак, Д.М. Міліцин, В.Г. Івакін</i> ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. ШЕКАВИЦЬКА, 53 В 2011 р.	407

м. Севастополь

<i>А.М. Домановський, А.В. Сазанов, Т.В. Олійник, М.В. Фомін</i> ДОСЛІДЖЕННЯ «ЦИТАДЕЛИ» ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО	408
<i>Е.Ю. Клешина, А.Б. Бернацки</i> ИССЛЕДОВАНИЯ КВАРТАЛА 45 ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА	410
<i>Е.Ю. Клешина, А.Б. Бернацки, Е. Розпендовски</i> МУЗЕЕФИКАЦИЯ КВАРТАЛА 55 С ПЯТИАПСИДНЫМ ХРАМОМ	412
<i>Л.А. Ковалевская, Т. Сарновски</i> ИССЛЕДОВАНИЯ СЕЛЬСКОЙ УСАДЬБЫ ЗЕМЕЛЬНОГО НАДЕЛА 343 НА ХОРЕ ХЕРСОНЕСА ТА- ВРИЧЕСКОГО	414
<i>Д.А. Костромичёв</i> РАЗВЕДКИ НА ЗАПАДНОМ НЕКРОПОЛЕ ХЕРСОНЕСА	415
<i>Е.А. Кравченко, М.В. Квітницький, А.В. Москаленко, С.М. Разумов</i> РОБОТИ ІНКЕРМАНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ	417
<i>Г.М. Николаенко, Л.В. Марченко, А.В. Шевченко</i> РАСКОПКИ В 11-ОМ УЧАСТКЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПАРКА ХЕРСОНЕССКОГО ЗАПОВЕДНИКА	419
<i>Г.М. Николаенко</i> РАСКОПКИ НА ТЕРРИТОРИИ УСАДЬБЫ ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА 197 ХОРЫ ХЕРСОНЕСА. ...	420
<i>Г.М. Николаенко, Л.В. Марченко, А.В. Шевченко</i> РАСКОПКИ В 2-ГО УЧАСТКА ХЕРСОНЕССКОГО ЗАПОВЕДНИКА	421
<i>Г.М. Николаенко</i> РАСКОПКИ УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА ПЕРЕШЕЙКЕ МАЯЧНОГО ПОЛУОСТРОВА ...	422
<i>С.Г. Рыжов</i> РАСКОПКИ IX «А» КВАРТАЛА В СЕВЕРНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА	423
<i>Р.П. Смирнов, Е.Н. Столяренко, Т.В. Дюженко</i> РАСКОПКИ НА ГЛАВНОЙ УЛИЦЕ ХЕРСОНЕСА	424
<i>Е.Я. Туровский</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ХЕРСОНЕССКОГО НЕКРОПОЛЯ	426
<i>К.С. Ушакова</i> РАЗВЕДКИ НА ЗАПАДНОМ БЕРЕГУ СТРЕЛЕЦКОЙ БУХТЫ	428
<i>С.В. Ушаков</i> РАСКОПКИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО	430
<i>А.А. Филиппенко, В.В. Дорошко</i> ИССЛЕДОВАНИЯ НА ВЫСОТЕ СУЗДАЛЬСКАЯ	434

ВІД РЕДАКЦІЇ

*Чого мені тяжко, чого мені нудно,
чого серце плаче, ридас, кричить...*

Ці рядки Кобзаря до певної міри передають емоційний стан членів редакції «Археологічних досліджень», що опрацьовували статті, надіслані з різних куточків України до нашого щорічника. Майже всі автори на досліджуваних ними пам'ятках або ж на сусідніх відзначають сліди руйнувань, заповідяних грабіжниками старожитностей. Посилюють стан безпорадності кадри новин, де десятки людей з металодетекторами завзято змагаються у виколупуванні з поверхневого шару найяскравіших ознак потенційних археологічних пам'яток. Картина наближення професійного колапсу вибликає розпач — верхній шар денної поверхні всієї країни вже позбавлено металевих артефактів. До такого невтішного висновку схиляється більшість фахівців. Нам зостається втішатися тим, що поза увагою шукачів легкої поживи, озброєних металошукачами, ще залишаються артефакти з інших матеріалів, що рано чи пізно дозволять визначити культурну приналежність і хронологічну позицію зруйнованих та скривджених пам'яток.

Тотальний грабунок пам'яток збіднює джерельну базу, але не зупинить розвиток нашої науки. Тим більше, що археологія в своєму розвитку на теренах України досягла чверть тисячолітньої відмітки. Нехай її перші десятиріччя не були позначені певною системністю, скоріше це були спорадичні пошуки старожитностей, проте 3 вересня 1763 року є початком розкопок Литого кургану, який згодом за ім'ям ініціатора розкопок генерал-поручика Олексія Мельгунова наречуть Мельгунівським. Багато кому з нас доводилося починати вступи до своїх наукових студій — курсових, дипломних, дисертаційних робіт і книжок, — відштовхуючись від саме цієї далекої, але значної події. Тобто на момент виходу з друку цього видання є підстави відзначити 250-річчя перших розкопок на теренах України. З цією датою та надією на кращі часи вітаємо наших авторів і читачів.

З ювілейним роком приходить усвідомлення, що до 21 сторіччя археологія пройшла декілька фаз розвитку. Для кожного хронологічного діапазону вже напрацьовані свої методичні підходи та їх вдосконалення продовжується. Вже в минулому залишилася епопея масового дослідження курганів за допомогою механізмів. Вона призвела до значного поповнення джерельної бази, але саме процес фіксації відкритого бажав набагато кращого. З появою цифрових технологій документування польових досліджень піднялося на новий рівень. Приміром зараз фіксація пам'яток у просторі вже відбувається за допомогою сателітної системи загального позиціонування, а там де це доречно залучається радіокарбонне датування. Певне коло експедицій працює разом з європейськими партнерами, що приносять креативні підходи. Прикладом може слугувати співпраця в багатьох експедиціях, що досліджують трипільські пам'ятки, найбільш промовистим серед яких можна назвати дослідження великого об'єкта біля с. Небелівка на Кіровоградщині, фіксацію якого здійснювали за допомогою повітряних зміїв, що несли на собі керовані із землі фотокамери.

Підводні археологи з морських глибин, що раніше були недосяжні, піднімають сотні амфор та інший вантаж давніх торговельних суден. Цілком можливо, що найближчим часом, після дослідження місць декількох давніх морських катастроф, ми будемо свідками уточнення хронології амфор з певних центрів.

Повертаючись до проблеми скарбошукачів, слід зазначити, що попри значні лакуни, які залишають в археологічних пам'ятках їх нищення, процес пізнання стародавнього світу не спинити. Звичайно, руйнування ускладняють процес інтерпретації археологічного матеріалу, змусять залучати ширше коло аналогій, шукати інших методичних підходів. Схоже в сучасних умовах археологи змушені будуть долати не лише дію фактору часу як головного руйнівника культурної спадщини, але, на жаль, і наслідки діяльності «мисливців» за цією спадщиною.

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Д.Ю. Алядинова, С.В. Лукин, Ш. Сейтумеров

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОГО КЛАДБИЩА «ГАЗЫ-МАНСУР» БЛИЗ БАХЧИСАРАЯ

В 2012 г. КФ ИА НАНУ совместно с КРУ БИКЗ проводили визуальное обследование позднесредневекового погребально-поминального комплекса «Газы-Мансур»¹, в структуру которого входят текие², дом смотрителя дюр-бедар-хане, колодец, фонтан и кладбище. По преданию, здесь размещается гробница трех суфийских святых: Гази-Мансур-Султана, Шейха Халила и Шейха Рамазана³. Известен всего один подобный по значимости объект поклонения мусульман в Крыму — зиярет «Мелек-Аштер»⁴, что обуславливает их высокую культурную и научную ценность.

Комплекс расположен на юго-восточной окраине города Бахчисарая, в 0,2 км к югу от южных ворот городища Чуфут-Кале, в 0,7 км к востоку-юго-востоку от Успенского монастыря, на южном (левом) склоне балки Топатан-Дере (правый рукав балки Марьям-дере, ведущий в Иосафатову долину) (рис. 1).

¹ Газы-Мансур — легендарный мусульманский святой (азиз), сподвижник пророка Мухаммеда, с гибелью которого связывается возникновение одноименного зиярета (место поклонения, паломничества).

² Текие (перс. — хангах, араб. — завийа) — обитель того или иного суфийского братства. Возводились, как правило, при известных гробницах, больших мечетях, караван сараях. В текие обосновывались суфийские шейхи со своими учениками мюридами.

³ Согласно легенде, шейхи Халил и Рамазан прибыли в Крым из Бухары, и, отыскав могилу Газы-Мансура, основали там текие, а после смерти в 1434 г. были похоронены рядом с ним.

⁴ Предания о возникновении этих зияретов имеют общемусульманское происхождения; тогда как остальные признаны местными.

Одно из наиболее ранних упоминаний о нем содержится в «Книге путешествия» Э. Челеби. Автор пишет о «величественном здании» над могилой шейха Мансура Медини. В более поздних источниках можно встретить различные неоднозначные сведения о времени строительства текие, которое связывают либо с правлением Менгли-Гирея⁵, либо Шаги-Гирея (1777—1783 гг.). Комплекс также отражен на топографических картах конца XIX — начала XX вв. Специальные архитектурно-археологические исследования здесь ранее не проводились.

В процессе предпринятого изучения историко-архивных сведений и натурного обследования, включавшего осмотр объекта, топографо-геодезические работы, измерение JPS координат, сбор подъемного материала, фото и графическую фиксацию сохранившихся архитектурных объектов, удалось уточнить его топографию и хронологию, получить данные о современном состоянии памятника.

В плане комплекс представляет собой прямоугольник, вытянутый с запада на восток (размер — 200 × 175 м, площадь — около 2,5 га). С юга он ограничен естественным скальным массивом Казмансур-бурун, с севера, востока и запада — стенами, сложенными из камня (сохранность до 1 м.) Северная стена сооружена параллельно тальвегу балки у самого его русла и одновременно выполняет функцию подпорной для искусственной

⁵ При каком из них — неясно. То ли это Менгли-Гирей I (1467—1515), то ли Менгли-Гирей II (1724—1730, 1737—1739).

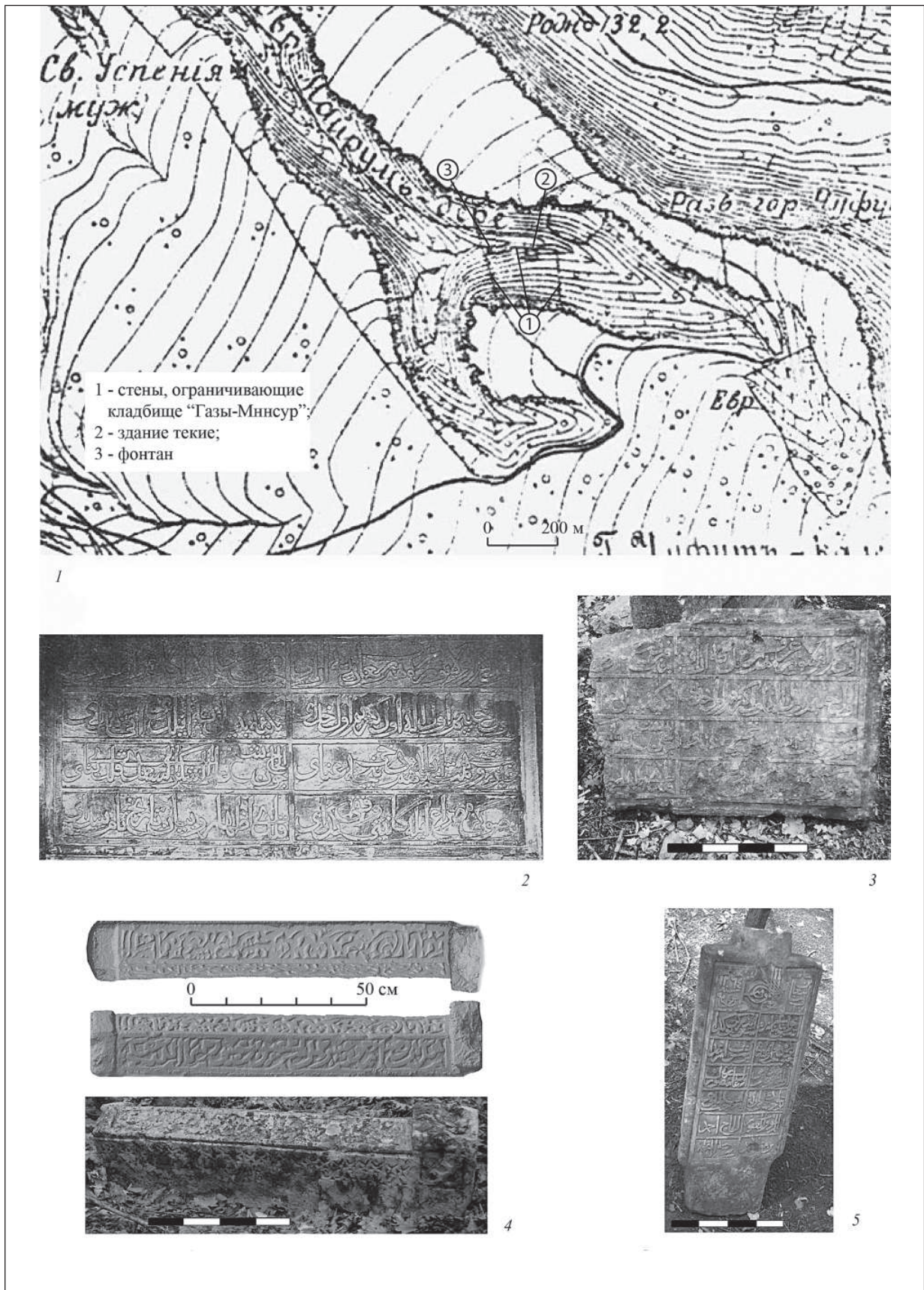

Рис. 1. 1 — фрагмент карты верстовки конца XIX с обозначением исследованного комплекса; 2 — фото закладной плиты из фондов ИВР РАН; 3 — фрагмент закладной плиты; 4 — ранний вариант надгробия; 5 — надгробие с датой 1848 г.

террасы в этой части кладбища. На территорию комплекса ведет два входа — западный, пешеходный, с примыкающей к нему снаружи аркой и лестницей, а также восточный — подъездной.

В центральной части периметра находятся руины текие. Это прямоугольное в плане здание, вытянутое по линии север—юг, с тремя дверными проемами — северным, восточным и западным. В северо-восточном углу строения, судя по фотографиям конца XIX в., размещалась гробница упомянутых святых. На сегодняшний день заметен только один надгробный камень, остальные, видимо, задернованы. О времени возведения текие без проведения соответствующих архитектурно-археологических исследований судить сложно. Сохранился фрагмент закладной плиты с датой 1259 г. х. (1843 г.) (рис. 1, 2, 3). Однако плита, скорее всего, более поздняя и была заложена, вероятно, во время реставрации или перестройки здания.

Домик смотрителя (прямоугольная в плане постройка, вытянутая с севера на юг), от которого также сохранились лишь задернованные руины (высотой не более 0,6 м), соединен с текие дорожкой, вымощенной небольшими плитами. С северной стороны дорожки был обустроен колодец.

С южной стороны дороги Ат-йолы (в северо-западной части комплекса), проходящей от Успенского монастыря по левому склону балок Марьям-дере и Топатан-дере, расположен фонтан.

На территории кладбища за пределами текие зафиксированы около 35 каменных надгробий и их фрагментов, которые предварительно можно разделить на четыре типа. Наиболее ранние из них — «однорогие» и «двурогие», на плитовой основе, с двускатной вершиной корпуса (рис. 1, 4). К более поздним относятся надгробия в виде стел с трапециевидным корпусом, увенчанные головным убором (рис. 1, 5), а также стелы прямоугольной формы; составные надгробия, в виде цельно вырубленного ящика с гнездами, в которые вставлялись стелы («баш-таш» и «аяк-таш»). Все они, как правило, декорированы резьбой и содержат эпитафии. Выделяются также надгробные памятники в виде монолитных каменных плит без дополнительной орнаментации.

О хронологии комплекса в целом можно судить по датам, указанным в эпитафиях. Наиболее ранняя из них — 832 г. х. (1428 г.), самая поздняя — 1264 г. х. (1848 г.) (рис. 1, 5). Исходя из этого, период его функционирования укладывается в рамки третьей четверти XV — первой половины XIX вв.

Таким образом, комплекс является важным источником, фиксирующим начальный этап активного распространения ислама в Крыму, и в какой-то мере отражает роль суфийских орденов в данном процессе. Дальнейшее его изучение представляется весьма перспективным. Актуальной также остается проблема сохранения этого уникального объекта и постановка его на государственный учет как памятника истории и культуры.

Д.В. Бейлин

РАБОТЫ НА ГОРОДИЩЕ ИЛУРАТ

В 2011 г. Керченский историко-культурный заповедник начал работу по включению в свой состав ряда памятников археологии, расположенных на территории Ленинского р-на АР Крым. Одним из приоритетных объектов археологических исследований был выбран бо-спорский город-крепость Илурат, который является памятником национального значения. В 2012 г. КРУ «КИКЗ» выступил с инициативой

создания на базе памятника музейного объекта. В этом же году Керченским заповедником были возобновлены охранно-археологические исследования городища. Снят новый топографический план городища.

В 2012 г. основные работы проводились в юго-западной части Раскопа IV В.Ф. Гайдукевича, примыкающего к юго-западной башне. В процессе работ была проведена расконсерва-

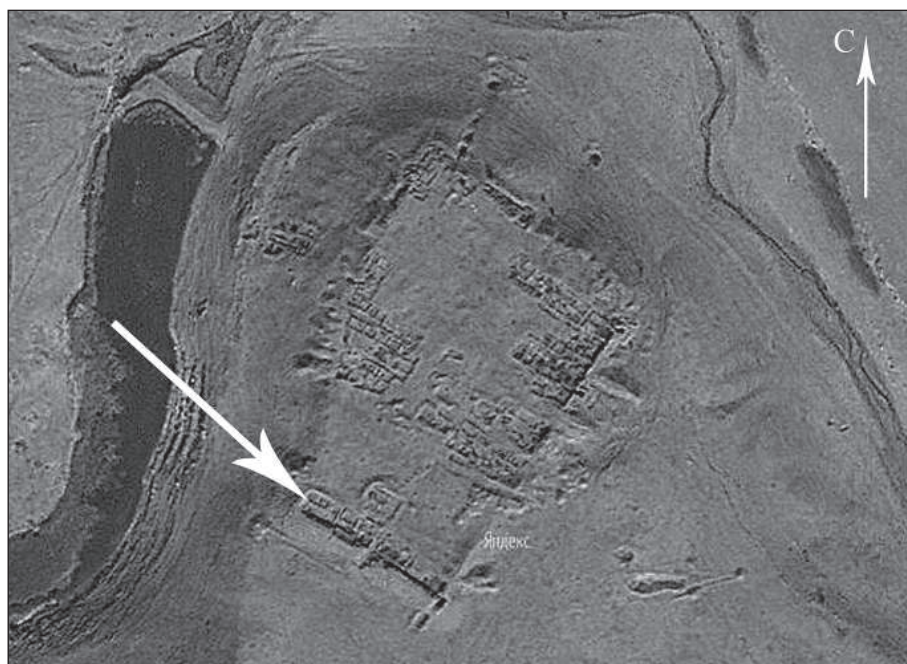

Рис. 1. Городище Илурат. Спутниковый снимок (Ресурс Google Earth)

Рис. 2. Юго-западный участок раскопа IV (В.Ф. Гайдукевича) до проведения работ

ция двух жилищно-хозяйственных комплексов. Полностью удалялся балластный грунт, развалы камней, трава, заросли кустарника, отдельные деревья. На площади около 530 м² расчищены и укреплены кладки стен, проведены зачистки и доследование отдельных элементов комплексов. Отработанный грунт использовался для нивелировки поверхностей и засыпки разрушенных временем зерновых и хозяйственных ям.

Расчистка проводилась в помещениях 11—13, 15—17. Отметим, что многие объекты, описанные В.Ф. Гайдукевичем, не сохранились. К ним можно отнести загородку в юго-восточном углу помещения 12, обкладки хозяйственных (зерновых?) ям в помещении 13, загородки в помещении 16. При расчистке внутренних пространств помещений были открыты участки, незатронутые работами прошлых лет. Они не

Рис. 3. Юго-западный участок раскопа IV (В.Ф. Гайдукевича) после проведения работ

только содержали выразительный археологический материал, но и позволили открыть ранее неизвестные объекты. К ним можно отнести выявленный в северо-восточном углу помещения 11 заглубленный в слой рушенного известняка и скалы очаг прямоугольных очертаний. При зачистке глинобитного пола этого же помещения была обнаружена амфорная и столовая керамика конца II — первой половины III вв. н. э. Среди находок выделим железный стилос и бронзовый наконечник ремня, фрагменты светильников, стеклянных сосудов.

Сохранившиеся стены домов и помещений на расчищенном участке имеют различную степень сохранности. Лучше сохранились здесь западная стена помещения 17 и южная стена помещения 12. Оригинальные кладки стен домов и их внутренних помещений имеют на отдельных участках максимальную высоту до 0,8 м. Сложены стены на глинистом растворе. Такой же раствор применялся, судя по всему и для внутренней отделки стен домов и помещений. Отдельные внешние и внутренние участки кладок вследствие размытия связующего раствора сильно деформированы и часто имеют опасный отрицательный угол наклона.

Практически все кладки, расчищенные в настоящем полевом сезоне, носят следы более ранних консервационных мероприятий.

Следующим и не менее важным этапом консервационных работ стала засыпка и трамбовка раскопанных ранее хозяйственных и зерновых ям. Эти археологические комплексы не были своевременно законсервированы и привели к обрушению бортов, что в свою очередь стало причиной утраты участков вымосток и частей стен. Ямы засыпались обработанным грунтом. В 2013 г. после стабилизации уровня грунта и просадок будет произведена необходимая нивелировка поверхности. В тех случаях, когда обрушениями и просадками были полностью разрушены отдельные участки кладок и даже стены домов, применялся метод трассировки их направления бутовым камнем.

Особое внимание уделялось вымосткам: мощению переулков, проходов, внутренних двориков, мощеным полам домов. Проводились не только расчистки вымосток от грунта и растительности, но и частичное восстановление отдельных участков, для чего использовались ровные поверхности плит дикарного известняка, по своей фактуре и размерам, соответствующие сохранившимся аутентичным участкам. В процессе работ производилось изучение локальной стратиграфической ситуации: наличие подсыпок, трамбовок, выходов материковой скалы.

РАЗВЕДКИ НА КЕРЧЕНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

Отрядом экспедиции КРУ «КИКЗ» были продолжены разведки в северо-восточной части Керченского полуострова. Обследования проводились на территории Глазовского, Войковского, Октябрьского и Марьевского сельсоветов Ленинского р-на. Внимание уделялось выявлению и фиксации ранее неизвестных объектов, а также уточнению места расположения, датировки и стратиграфии ранее выявленных памятников, наблюдение за их состоянием, изучение площади распространения подъемного материала и его сбор.

На территории Глазовского сельсовета работы были сосредоточены в районе Темир-Горы — к северу и западу от нее, а также была продолжена фиксация курганного и грунтового могильника, расположенного к западу от с. Глазовка. При обследовании северного склона Темир-Горы и соседней долины, на небольшом скалистом останце обнаружено скопление керамики I—III вв. н. э. Это скопление, скорее всего, связано с укрепленным поселением этого же времени на вершине Темир-Горы. Поселение первых веков н. э. и принад-

лежащий ему могильник выявлен севернее поселка Аджимушкой. Детально была обследована приморская территория района Темир-Горы.

Разведочные работы на территории Войковского сельсовета были в основном сосредоточены в с. Бондаренково и его окрестностях, а так же проводилась шурфовка на ранее зафиксированных объектах Войково VIII и Войково IX. Практически в центре с. Бондаренково (поселение Бондаренково VII), в районе заброшенных каменоломен, исследованы отдельные ямы, вырубленные в известняке и частично разрушенные в результате проседания и провалов верхнего скального слоя. Исследовалась яма 1 и 6. В заполнении ямы 6 были выявлены два женских погребения и пять скелетов собак. Материал из ям позволяет датировать их V—IV вв. до н. э. К северу от с. Бондаренково обнаружено скопление керамики эпохи бронзы. В с. Войково и в его окрестностях, у северной окраины села, западнее ремонтной базы проводились шурфовки поселения первых веков н. э., находящее-

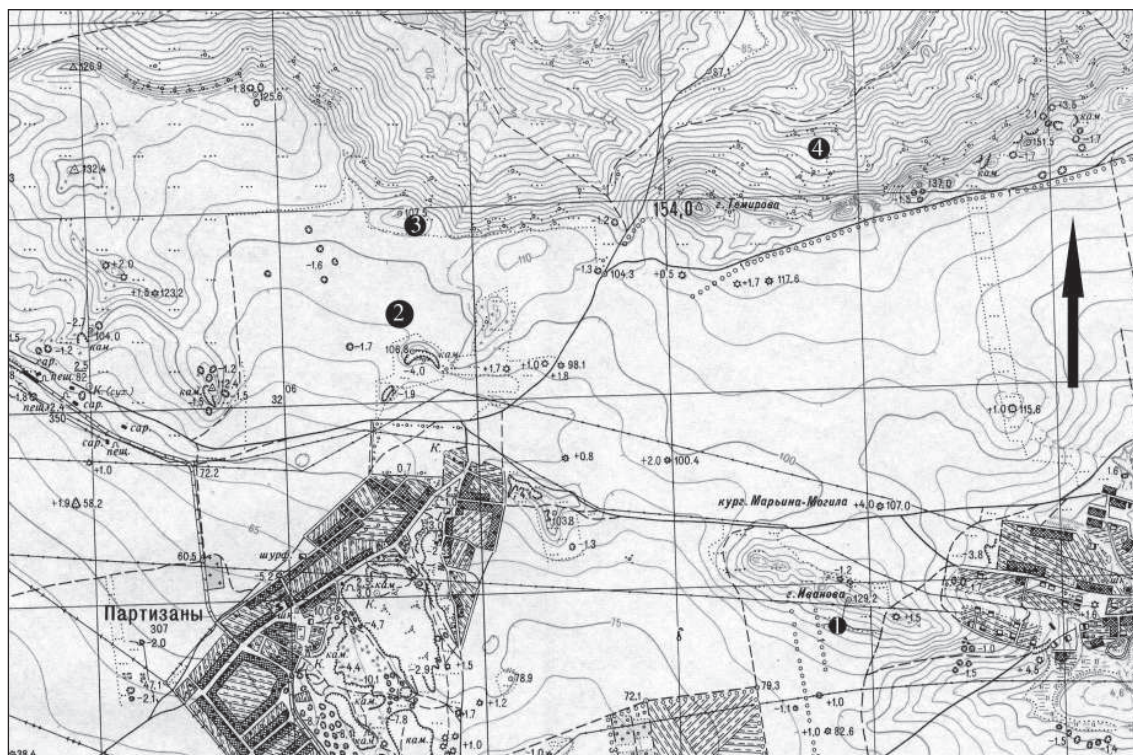

Рис. 1. Памятники, обследованные в Глазовском сельсовете: 1 — курганная группа и участок некрополя к югу от Баксинского кургана; 2 — поселение Темир-Гора VIII; 3 — Некрополь Темир-Гора VII; 4 — поселение Темир-Гора IX

Рис. 2. Памятники, обследованные в Войковском сельсовете: 1 — поселение Бондаренково VII; 2 — поселение Бондаренково X; 3 — поселение Войково VIII; 4 — поселение Войково IX; 5 — поселение Придорожное I; 6 — поселение Придорожное II; 7 — поселение Кези; 8 — некрополь поселения Кези

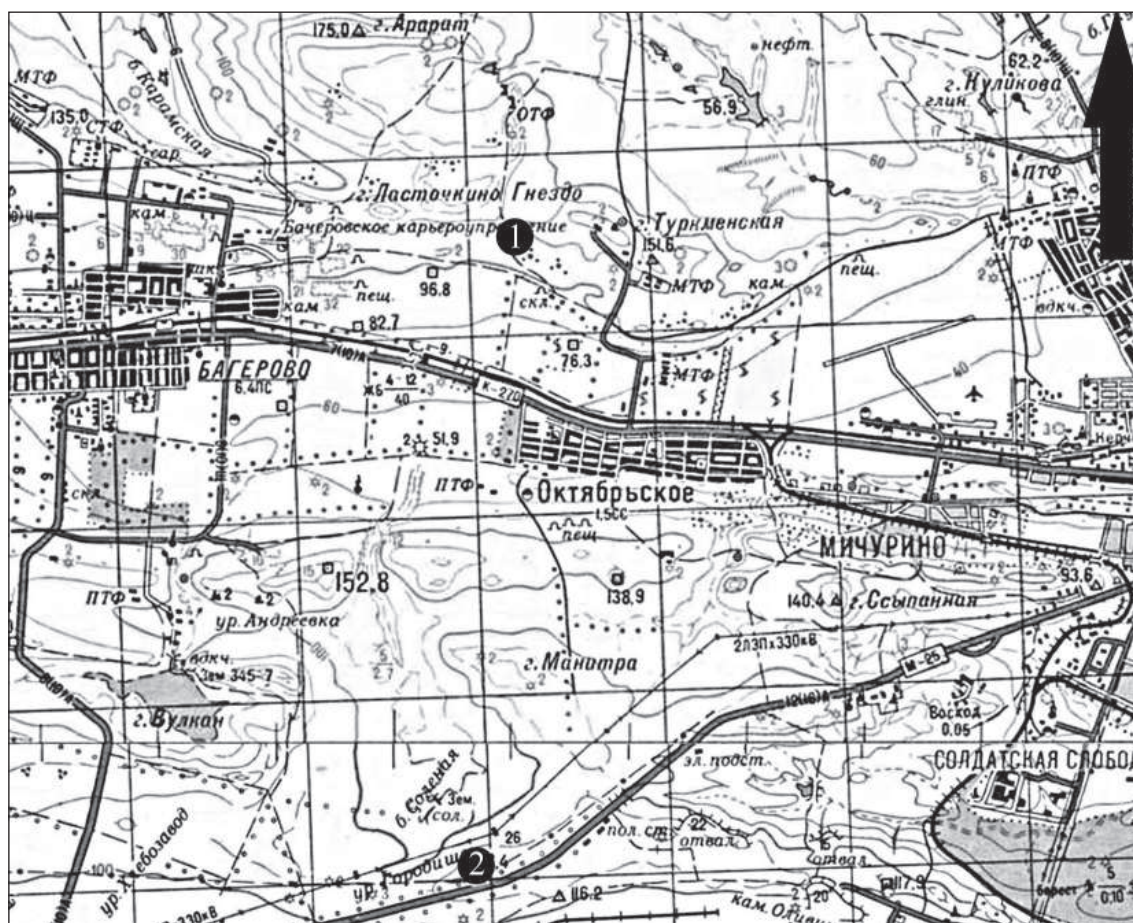

Рис. 3. Памятники обследованные в Октябрьском сельсовете: 1 — поселение Октябрьское XI; 2 — поселение «Урочище Городище»

ся в непосредственной близости от северного участка Тиритакского вала. На трассе упомянутого вала, севернее с. Войково исследовалась выявленная в 2011 г. каменная конструкция прямоугольной в плане формы, однако в процессе шурфовок культурные слои и материалы выявлены не были.

К северо-западу от с. Войково обследовалось поселение Придорожное I (I в. до н. э. — III в. н. э.) и поселение Придорожное II (IV в. до н. э.). Так на северном склоне возвышенности, на которой расположено поселение Придорожное I, выявлен северный участок оборонительной стены поселения и зафиксированы многочисленные грабительские ямы. К западу от поселения Придорожное I была обследо-

вана площадь распространения материала поселения Придорожное II. Также было обследовано поселение Кезы и его некрополь. Был выявлен восточный участок некрополя, отличающийся от центральной части конструкцией склепов.

На территории Октябрьского сельсовета была проведена локализация ранее выявленных памятников. Обследован район девятого километра феодосийского шоссе (поселение «Ур. Городище» I в. до н. э. — III в. н. э.) и продолжены исследования района горы Арарат (поселение Октябрьское XI V—IV вв. до н. э.).

На землях Марьевского сельсовета были начаты осмотры территории в районе хутора Борисовка и района к северу от горы Опук.

Д.В. Бейлин, А.В. Куликов

РАСКОПКИ В СЕЛЕ БОНДАРЕНКОВО НА КЕРЧЕНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

Отрядом Керченской экспедиции «КИКЗ» продолжены исследования в центральной части села Бондаренково Войковского сельсовета Ленинского района, расположенного в 5 км к северу от центра г. Керчь между с. Войково и поселком Аджимушкай.

Раскопки проводились на выявленном в 2010 г. поселении (укрепленной усадьбе) Бондаренково III, территория которого занимает небольшой скалистый холм и его склоны. Площадь поселения не превышает 0,2 га. Расположено оно на левом берегу ручья Булганак. В 0,4 км к северо-западу от поселения на правом берегу ручья на доминирующей возвышенности находится большое поселение I в. до н. э. — III в. н. э. (Бондаренково II).

Холм, на котором располагаются остатки поселения Бондаренково III, представляет собой скальный массив, юго-восточная часть которого покрыта многочисленными глубокими трещинами, а ее нижняя часть задернована. На вершине скального массива и на открытых раскопками скальных останцах фиксируются следы подрубок и подтесов размерами от 0,2 × 0,3 м до 1,2 × 0,5 м, что свидетельствует о наличии здесь монументальной постройки, мощность стен которой достигала порядка

1,5—2 м. В 2011 г. на вершине холма был разбит раскоп, общей площадью 75 м². Зафиксированы четыре культурных слоя, связанных с функционированием поселения. Мощность же исследованных культурных напластований составила от 0,1 м до 1,6 м. На большей части раскопа исследования доведены до скалы. Исключение составили восточный и западный крайние части раскопа. Здесь открыта плотная забутовка из бутового дикарного камня.

В 2012 г. раскоп был продолжен в южном направлении. Общая площадь раскопа составила 160 м². Раскопками вскрыто три основных слоя, относящихся к двум горизонтам функционирования комплекса. Мощность культурных напластований составила от 0,2 м до 0,8 м.

В центральной части раскопа была продолжена зачистка остатков коммуникаций и блиндажа времен Второй мировой войны. Блиндаж впущен в культурные напластования до слоя первого строительного горизонта поселения. Траншея коммуникаций прорезала безинвентарное погребение, выявленное в южной части раскопа. Костяк лежал на спине в вытянутом положении, головой на запад—юго-запад. Установить время погребения на данном этапе исследований не представляется возможным,

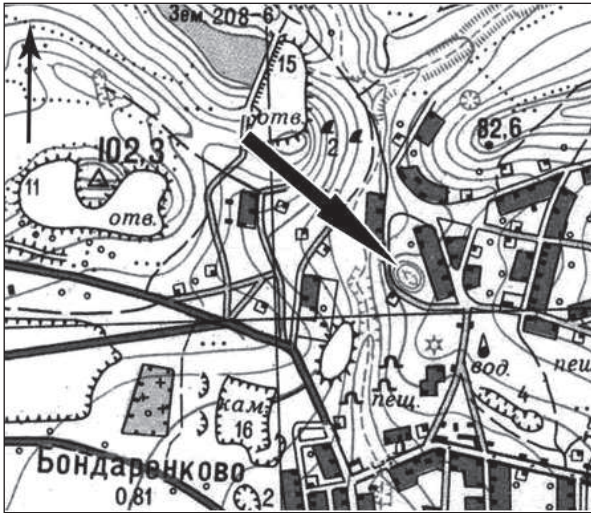

Рис. 1. Топографический план местоположения поселения Бондаренково III

однако можно с уверенностью говорить о том, что погребение было совершено после того, как перестал функционировать комплекс Бондаренково III.

В юго-восточной части раскопа (кв. 4) выявлена хорошо сохранившаяся вымостка. Следует отметить, что в этой части строительного комплекса, вскрытого раскопками, поверхность скалы тщательно подтесана, а ее неровности выведены на общий уровень с помощью мелкого бутового камня на глинистом растворе. На поверхности вымостки зачищены развалы и отдельные фрагменты псевдокосских и остродонных южнопонтийских светлоглиняных амфор второй половины I в. до н. э. — первой трети I в. н. э., а так же развалы лепной кухонной посуды и столовых красноглиняных и сероглиняных сосудов этого же времени.

В южной части раскопа зачищен фрагмент небольшого прямоугольного помещения, от-

Рис. 2. Жилищно-хозяйственный комплекс поселения Бондаренково III. Вид с востока

носящегося к верхнему горизонту существования комплекса. Основанием кладок постройки является мощная золистая прослойка, зачищенная на большей площади кв. 5 и прирезки кв. 8. В процессе зачисток золистых прослоек и слоя суглинистого грунта, относящегося ко второму строительному периоду (первый этап функционирования комплекса), выявлены фрагменты рельефных буrolаковых и краснолаковых чаш конца II — начала I в. до н. э. и понтийская монета первой трети I в. до н. э.

На южном склоне холма был зачищен фас подпорной или оборонительной стены на длину до 3 м, опоясывающей комплекс с юга. Стена сложена из необработанных и подтесанных крупных камней. Таким образом, можно предполагать, что помимо основной укрепленной постройки, расположенной на верхнем плато скалистого холма, комплекс имел дополнительный оборонительный пояс, расположенный ниже.

Ю.Л. Белик

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ КРЕПОСТЕЙ КЕРЧЬ И ЕНИ-КАЛЕ

В соответствии с планом исследования в 2012 г. проводились археологические исследования на территории крепостей Керчь и Ени-Кале (г. Керчь, АР Крым).

На территории крепости Керчь были продолжены исследования в районе мыса Ак-Бурун и передовых оборонительных сооружений. В ходе работ составлены планы подземных коммуникаций и казематированных сооружений. Начата фиксация надписей и изображений на сооружениях (эскарпные и контрэскарпные стены крепостного рва перед северными воротами крепости). Зафиксировано более 50 надписей и рисунков. Начаты археологические исследования береговой батареи периода

ВОВ. Проводился сбор, фиксация и обработка подъемного материала на территории крепости.

На территории крепости Ени-Кале в 2012 г. продолжены исследования водопроводной системы XVIII в. (элементы магистральной трассы Баксы—Ени-Кале). Удалось выявить фрагменты керамических труб, отдельные узлы системы (т. н. водораспределительный «фонтан»).

Следует отметить, что в результате осмотра территории крепости Керчь и Ени-Кале были повторно выявлены значительные участки культурного слоя, разрушенные оползневыми явлениями.

А.М. Бутягин, П.Г. Столяренко

РАБОТЫ МИРМЕКИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В 2012 г. продолжались работы российско-украинской Мирмекийской экспедиции на античном городище Мирмекий, расположенном на территории г. Керчи в районе Карантинного мыса. Основные усилия были сосредоточены на участке «И», где общая площадь раскопок составила 450 м², а культурный слой был исследован на глубину до 0,6 м. Также производились исследования в районе участка «ТС», где было вскрыто 40 м² на глубину от 0,4 до 1,8 м.

В северной части участка «И» продолжалось снятие многолетних отвалов, перекрывавших культурный слой классического и позднеархаического периода. Удалось на значительной площади освободить от засыпи археологические слои, а также открыть кладки эллинистического и классического времени. Находка этих строительных остатков позволила уверенно привязать современные планы к картам, составленным во время раскопок 1960-х гг. В южной части участка «И» были полностью исследованы слои зольника 2, от которых сохра-

нились небольшие линзы, западины, а также три ямы, прорезавшие ранний слой. Ямы цилиндрической формы, диаметром около 2 м. В дне двух из них были сделаны небольшие ямки, в одной из которых была обнаружена вкопан-

Рис. 1. Фрагмент резной костяной пластины в виде волюты

Рис. 2. Общий вид южной части участка «И» с севера

ная плечиками вверх верхняя часть гераклейской амфоры, а в другой — нижняя часть амфоры. Подобные ямы были открыты на территории зольника и в прошлые годы. Напомню, что функционирование этого комплекса относится к III—II вв. до н. э. Среди находок, происходящих из слоёв зольника, а также осыпей, следует отметить прекрасно сохранившиеся резные костные накладки (рис. 1).

Южный борт раскопа в этом сезоне существенно пострадал от грабительских покопов. В связи с этим здесь была сделана небольшая прирезка, на площади которой обнаружены остатки кладок домов эллинистического периода, а также остатки улицы.

Слой зольника подстилался плотным слоем жёлтого суглинка, который образовался при разравнивании и трамбовке расплывшихся сырцовых кладок домов IV в. до н. э. Кладки и вымостки этого периода сохранились весьма разрозненно, на длину не более 2—3 м (рис. 2). Судя по всему, они были дополнительно выбраны при нивелировке поверхности в ходе сооружения площадки для зольника 2. От некоторых стен остались только следы развала сырцовых стен, которые, однако, позволяют реконструировать дом, вытянутый в широтном направлении, разделённый как минимум на три помещения, к северу от него располагался двор и улица, за которой найдены следы другого строения. Его кладки сохранились весьма плохо, но удалось зафиксировать остатки белых известковых промазок полов помещения. Любопытно, что подобные промазки известны только в т. н. «святилище Деметры», которое находилось в десятке метров к восто-

ку. Возможно, дальнейшие раскопки позволят уточнить первоначальную схему.

Среди находок обращает на себя внимание большое количество обломков краснофигурных сосудов, причём обломки крупных кратеров составляют более двух десятков единиц. Редчайшей находкой является пятистрочное письмо на греческом языке на обломке стенки амфоры. Прекрасная сохранность артефакта позволяет надеяться на его удачную расшифровку. В целом все открытые строительные объекты погибли около середины IV в. до н. э. Это подтверждается и тонкой прослойкой зеленоватой глины, уходящей под основание кладок. Такая глина характерна для зольника 1, функционировавшего в V в. до н. э.

В южной части участка по всей линии борта раскопа зафиксированы выходы скалы. Возле них сохранились выходы слоя с материалами, относящимися к позднеархаическому периоду — началу V в. до н. э. Отсюда с уклоном к северу шла вымостка из плоских камней шириной около 2 м. Судя по всему, она является частью улицы, которая ограничивает с запада большой позднеархаический дом, ранее исследованный Мирмекийской экспедицией. В следующем сезоне предполагается широкой площадью исследовать строительные остатки позднеархаического времени.

На участке «ТС» было выяснено, что слой преимущественно позднесредневекового времени залегает непосредственно на скале, во многих местах он прорезан ямами и траншеями портового карантинного 19 в. Тем не менее в одной из расщелин скалы удалось найти бронзовую монету императрицы Юлии Домны

198 г., а також краснолакову кераміку римського часу.

По закінченні робіт всі відкриті кладки були засипані во избежание руйнування. Скале в районі ділянки «ТС» надано первона-

чальний вигляд. Крім того, по лінії руйнованої крепиди гробниці II в. н. е. в районі скали в ряд виставлені декілька збережених рустованих каменів. В фонди КИКЗ сдано 570 археологічних знахідок.

В.В. Вахонєєв, С.Л. Соловйов, А.В. Кузнєцов

ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АКРИ

У 2012 р. продовжено дослідження античного городища Акри, розташованого у с. Набережне Ленінського району АР Крим на схід від оз. Яниш вглиб Керченської протоки. Роботи здійснювалися на декількох ділянках.

Основною метою розкопок було дослідження шурфу 1/2011 поряд зі східним фасом південно-східної оборонної стіни. У минулому році кладка стіни була розкрита на рівні 5 рядів каменів. При цьому було виявлено, що культурний шар, який зазвичай руйнується при поступовому затопленні, в Акрі зберігся *in situ* як мінімум для IV ст. до н. е. Цього сезону шурф було досліджено на глибину 1,7 м. Кладка оборонної стіни дволицьова, рядність каменів не витримувється, складається з двох панцирів,

викладених з погано оброблених каменів середніх розмірів і забутовки, в якій використані бутові камені дрібних і середніх розмірів, Східний фас було відкрито на рівні 7—9 рядів каменів завдовжки 1,9 м. Борти шурфу були скошені, зважаючи на специфіку підводних робіт. Матеріал з шару щільного сірого суглинку датується часом не раніше середини IV ст. до н. е. Серед знахідок виділяється кілька фрагментів амфор з клеймами, зокрема і горло гераклейської амфори з клеймом ΕΠΚΑΛΛΙΑ ΑΓΑΘΩΝ. Зі сходу до кладки примикає розвал великих каменів. На ньому дослідження було зупинено через обмеженість розмірів шурфу. У наступному році планується включити його в повноцінний розкоп.

Рис. 1. Дослідження південно-західної оборонної стіни Акри

На північний схід від шурфу під водою під наносами піску на глибині 1,6 м було виявлено сліди кам'яних конструкцій. При детальній розчистці зафіксовано приміщення площею 25 м², обмежене кладками, збереженими на висоту до 0,8 м на три ряди каменів. У північно-східному куті на підлозі виявлено розвал гераклейської амфори. Археологічний матеріал, знайдений у приміщенні, дозволяє датувати його серединою IV ст. до н. е. Така збереженість архітектурних залишків під водою є унікальною для затоплених частин античних міст у Причорномор'ї: ні в Ольвії, ні в Херсонесі, ні в Фанагорії подібного не спостерігалося. У наступному сезоні планується завершити дослідження приміщення (будівельний комплекс 1 підводний) і виявити споруди, що примикали до нього.

На північний захід від приміщення на глибині 1 м на площі 20 м² виявлено кам'яну вимостку, складену з великих плит. Використовуючи гідроежектор, вимостка була очищена від водоростей і піщаних наносів, а жорстка рама квадратів дозволила провести графічну фік-

сацію об'єкта. Топографічні особливості розташування вимостки, а також археологічний матеріал, виявлений під час її зачистки, дозволяють співвіднести її з відкритими раніше приміщенням і оборонною стіною в один хронологічний період (IV ст. до н. е.). Таким чином, можна припустити, що елліністичні на шарування були повністю знищені під водою, римські ж збереглися лише під піщаними наносами коси, що відокремлює оз. Яниш від вод протоки.

Завершено дослідження розвалу «північної оборонної стіни», орієнтованої широтно. До цього часу вважалося, що це залишки фортифікацій, які захищали городище з півночі та були синхронні південно-західній оборонній стіні. Тим не менш, ані характер кладки, ані її збереженість (усього один ряд каменів) не дозволяють співвіднести ці дві споруди. Мабуть, ця конструкція, завдовжки трохи більше 10 м і завширшки 2 м, дійсно могла виконувати певні оборонні функції, однак її будівництво слід віднести до римського часу.

М.Ю. Вахтина, А.В. Буйских, Е.В. Грицик, П.Г. Столяренко

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ГОРОДИЩА ПОРФМИЙ И ЕГО НЕКРОПОЛЯ

Совместная Порфмийская археологическая экспедиция ИИМК РАН и ИА НАНУ продолжила исследования античного городища Порфмий и его некрополя. На городище работы велись в его северо-восточной части на раскопе II (В). Здесь продолжалось исследование трассы северной эллинистической оборонительной стены. Общая площадь раскопа 2012 г. — 200 × 110 м. В восточной части участка (рис. 1) доследовались остатки наземного строительного комплекса второй половины IV в. до н. э., раскрытого в предшествующий сезон. Комплекс площадью 8,3 × 6 м, ориентированный по оси север—юг, состоял из двух помещений — 1 (северного) и 2 (южного). В помещении 1, площадью 14 м², были выявлены основания стен по всему периметру. Лучше сохранилась западная стена (внешняя стена комплекса, общая для помещений 1 и 2), до-

стигавшая 0,45 м в высоту; от восточной стены сохранился развал основания длиной 2 м. В северо-восточной части помещения у стены 1 прослежена зольная прослойка, размерами 1,70 × 0,70 м. При расчистке были обнаружены остатки пепла, угля и пачины. Вероятно, здесь располагался очаг.

Ниже уровня пола помещения 1, у его западной стены была открыта хозяйственная яма размерами 1,4 × 1,3 м и глубиной 2,5 м. Она имела грушевидную в сечении форму, диаметр дна составлял 2,7 м. При разборке заполнения обнаружен многочисленный материал — фрагменты тарных амфор, простой столовой и чернолаковой посуды, светильников, металлические изделия. Среди последних — рабочие части двух железных ножей, два бронзовых перстня, пряжку от ремня. Основная масса находок датируется IV — первой половиной

Рис. 1. Раскоп II (В), остатки застройки VI и IV вв. до н. э. (вид с юго-запада)

1

2

Рис. 2. Находки на некрополе: 1 — антропоморфное надгробие из грунтового погребения 5; 2 — грунтовое погребение 6

III вв. до н. э. Южная часть помещения 2 была нарушена траншеей военного времени. После выборки заполнения траншеи и разборке культурного слоя ниже пола помещения обна-

ружены остатки застройки позднеархаического времени. На глубине 0,3—0,5 м ниже уровня основания стен строительного комплекса IV в до н. э. раскрыта часть стены архаического времени. От стены сохранился один ряд кладки, длиной 1,85 м и шириной 0,45 м. Найденный керамический материал представлен фрагментами эолийских, хиосских и клазоменских амфор второй половины VI в. до н. э. и восточно-греческой полосатой столовой посуды.

Для продолжения исследования трассы северной эллинистической оборонительной стены в северо-западной части раскопа II была сделана прирезка площадью 50 м². Здесь после снятия дернового слоя и слоя отвалов 70-х гг. XX в. были обнаружены развалы из мелких камней известняка и керамический материал III—II вв до н. э. При разборке развалов была раскрыта верхняя часть кладки стены эллинистического времени. Вероятно, помещение примыкало к внешнему фасу оборонительной стены.

Работы на участке некрополя к западу от городища носили охранно-спасательный характер. Здесь были раскрыты два грунтовых погребения (5 и 6) и остатки склепа (9). Погребение 5 и склеп 9 были в значительной степени разрушены грабителями. Погребение 5, прорезанное двумя грабительскими ямами, судя по беспорядочным остаткам трубчатых костей и зубов, принадлежало ребенку в возрасте около восьми лет. Оно было полностью ограблено, в одной из грабительских ям найдено антропоморфное надгробие (рис. 2, 1). Вероятно, оно использовалось в перекрытии могильной ямы.

Погребение 6 было совершено в овальной в плане яме, вытянутой по оси север—юг. Оно содержало скорченный на правом боку костяк, положенный головой на север с небольшим отклонением к востоку, принадлежавший женщине 35—40 лет (рис. 2, 2). Ориентировка этого погребения отличается от той, которая фиксируется для большинства захоронений порфмийского некрополя — для него характерна восточная ориентировка. Необычна и скорченная поза костяка. Погребение было безинвентарным; в его заполнении, выше уровня дна, были найдены трехгранный бронзовый наконечник стрелы и бронзовая боспорская монета IV в. до н. э. Так как погребение обнаружено среди захоронений эллинистического времени, оно, вероятно, принадлежит к т. н. «безинвентарным скорченным погребениям», известным в некропо-

лях Боспора и других античных центров Северного Причерноморья.

Остатки склепа 9 обнаружены к югу от дороги между селами Жуковка и Опасное. Склеп, расположенный по оси восток—запад, был почти полностью уничтожен грабителями. Его предполагаемые размеры — 2,50 × 1,25 м, состоял из дромоса и погребальной камеры. От последней сохранились остатки трех перемещенных известняковых плит, которые принадлежали вымостке пола. Во время исследования склепа найдены незначительные фраг-

менты стенок эллинистических амфор, что позволяет отнести склеп 9 к последнему периоду существования города. Этот комплекс расширяет представления о границах некрополя Порфмия. Вероятно, в древности он занимал территорию не только к западу от городища, на равнине между селами Жуковка и Опасное, но и распространялся к югу, в направлении современной железной дороги. Для уточнения южной границы могильника целесообразно сосредоточить внимание на этом направлении.

А.П. Весельський, В.О. Манько

НОВА БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА БАЛАБАН КИР У СХІДНОМУ КРИМУ

Місцезнаходження Балабан Кир розташоване в межах внутрішнього пасма Кримських гір, за 1,5 км на північний схід (57,52°) від в'їзду в с. Дозорне Білогірського р-ну. З південного заходу воно практично межує з «Асфальтобетонним заводом і піскобазою Білогірського Райавтодору». Під'їзна дорога до заводу від шосе Сімферополь—Феодосія проходить безпосередньо через археологічну пам'ятку.

Топографічно поселення розташоване вздовж русла безіменної річки, лівої притоки р. Кучук-Карасу. На невисоких зораних терасах, що формують правий і лівий береги річки, зібрано численну колекцію кам'яних і керамічних виробів. Виходячи з топографічної ситуації, поселення було розділене на правобережну (пункт 1) і лівобережну (пункт 2) ділянки. На обох пунктах матеріали не утворюють суцільної концентрації, а групуються в плані окремими локальними скупченнями. У межах концентрацій археологічного матеріалу в 2011 р. на пунктах 1 (GPS координати: N 45°02'00.1», довгота E 34°42'53.6», висота над рівнем моря 289 м) і 2 (GPS координати: N — 45°02'00.5», довгота E — 34°42'48.1», висота над рівнем моря 290 м) було закладено два шурфи розмірами 2 × 1 м.

В обох шурфах у пачці голоценових відкладів зафіксовано однакову стратиграфічну ситуацію. Вона представлена сучасним орним шаром, непорушеною частиною гумусного шару та горизонтом світло-сірого гумусова-

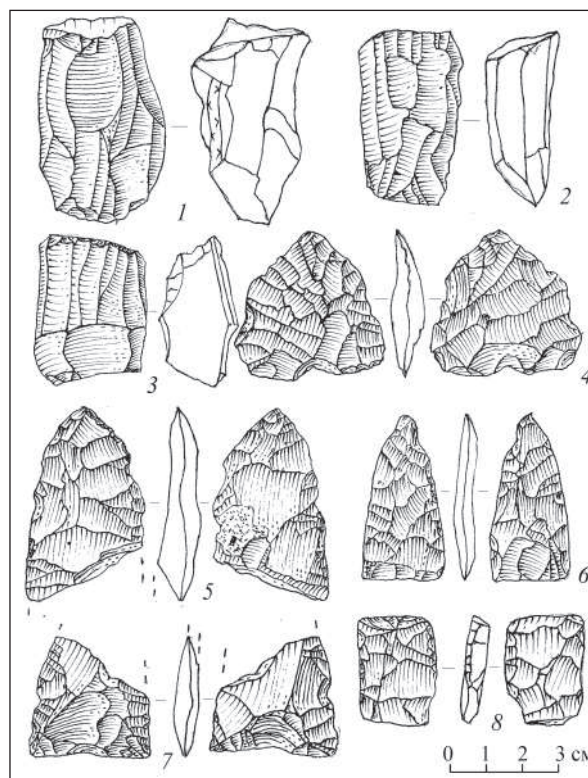

Рис. 1. Балабан Кир. Кам'яний інвентар: 1—3 — нуклеуси, 4—5 — преформи двобічно-оброблених знарядь, 6—8 — двобічно-оброблені знаряддя

ного седименту. Єдиною відмінністю стратиграфічного профілю в шурфі пункту 2 є наявність коричневого ґрунту та паливих суглинків, які підстиляють голоценову пачку. В шурфі на

пункті 1 потужний шар гальки не дав можливості дослідити відклади, що залягають нижче. Аналогічна галькова лінза, тільки тонша, простежена і в шурфі пункту 2. Однак вона розташована стратиграфічно нижче — у шарі палевого суглинку.

Найбільша концентрація археологічного матеріалу пов'язана з низами непорушеної частини гумусного шару та горизонтом світло-сірого гумусованого седименту. Артефакти в цих нашаруваннях залягають компактно і загально горизонтально.

Археологічний матеріал місцезнаходження Балабан Кир поділяється на три основні групи. Першу групу становлять матеріали неоліту — нуклеуси (рис. 1, 1—3) і знаряддя на платівках. Артефакти цієї групи нечисленні та представлені виключно підйомним матеріалом.

До другої групи належать матеріали енеолітичного часу (рис. 1, 4—8), представлені нуклеусами, преформами двобічних знарядь,

двобічними підтрикутними наконечниками, скребками, різцями, стамесками, перфораторами, різними типами сколів, відбійниками/ретушерами. Цей матеріал, крім зборів на поверхні, зафіксований і в шурфах. Він співвідноситься зі світло-сірим гумусованим седиментом.

Третю групу становлять матеріали доби бронзи. Основною категорією артефактів цієї групи є фрагменти кераміки, наявні як у підйомному матеріалі, так і в шурфах. Причому, в шурфах вони зафіксовані у верхній, орній частині гумусного шару.

Таким чином, Балабан Кир — це нова стратифікована багатошарова пам'ятка на археологічній мапі Криму, представлена матеріалами від неоліту до епохи бронзи включно. Для отримання детальнішої інформації щодо культурної та функціональної приналежності різночасових археологічних комплексів Балабан Киру потрібні додаткові польові дослідження.

А.П. Весельський, С.А. Теліженко

БЕСТЕРЧА — НОВА ПАМ'ЯТКА ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ — РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ЧАСУ У СХІДНОМУ КРИМУ

Місцезнаходження Бестерча розташоване на північному краю Внутрішнього пасма Кримських гір, за 2,85 км на С—ПС (100,56°) від в'їзду в с. Долинівка Білогірського р-ну АР Крим, в уроч. Німецька Бустурча. GPS (WGS84) координати стоянки Бестерча наступні: широта N — 45° 6'57.09 «, довгота E — 34° 24'36.62», висота над рівнем моря — 268 м. Топографічно воно розташоване біля підніжжя балки, що перетинає верхній ярус вапнякового плато в середній течії р. Бурульчи. Місцезнаходження локалізується біля лівого борту балки, безпосередньо під вапняковим кліфом та приурочене до невеликого частково похованого гроту. На схилі площадки, прилеглої до гроту, зібрано нечисленний підйомний матеріал, представлений кількома крем'яними сколами та фрагментами кераміки. На місці збору підйомного матеріалу Білогірською експедицією Кримської філії ІА НАНУ в 2011 р. був закладений шурф 1.

Стратиграфічний профіль шурфу 1 становить 1,18 м. Під час досліджень об'єкта виділено сім літологічних шарів і чотири археологічних.

Археологічний матеріал у всіх шарах розподілявся по всій площі шурфу. Також для всіх археологічних горизонтів відзначено збільшення насиченості археологічним матеріалом на площадці перед гротом, що обумовлено незначним кутом падіння геологічних шарів у бік тальвегу балки. Артефакти в шарах залягали переважно в «горизонтальній» позиції.

Загальна кількість знахідок, виявлених під час шурфування, становить 1035 екземплярів. Кам'яні артефакти складають 542 екземплярів, фрагменти кераміки 117 і фауністичні рештки 376 одиниць.

Кам'яні артефакти у всіх археологічних горизонтах представлено переважно відходами виробництва. Набір знарядь нечисленний. Слід відзначити, що типологічно виразні ви-

роби дуже чітко розрізняються за якістю сировини від продуктів розщеплення. Всі зняряд виготовлені на прозорій високоякісній сировині коричневого та темно-сірого кольору з глянцевою поверхнею. У той же час відходи виробництва зроблені на місцевому, невисокої якості, непрозорому блідо-коричневому кремені, з червонуватим відтінком і матовою поверхнею.

Крім того, в I і III культурному шарі виявлено три гальки, одна з яких має сліди використання в якості ретушера/відбійника.

Аналіз керамічного комплексу дозволяє розділити його щонайменше на три хронологічні групи. Найчисленнішу групу становить ліпний коричнево- та сіроглиняний посуд, який поділяється на кухонний та столовий (рис. 1, 2—14) і який представлений в усіх чотирьох археологічних шарах. Характерною особливістю столового посуду є лискування поверхні, а також відносна тонкостінність. Серед форм ліпного посуду присутні банки, слабкопрофільовані горщики та кубки, які орнаментувалися наліпними горизонтальними пружками та косопресленими тонкими лініями (рис. 1, 5—7).

Інші дві групи нечисленні та виявлені тільки в I і II шарах. Представлені вони посудом античного (рис. 1, 1) і середньовічного часу.

За винятком I горизонту, в якому були середньовічні матеріали IX—XV ст., шари II, III та IV є гомогенними в археологічному плані та на підставі попереднього аналізу отриманих даних місцезнаходження Бестерча можна співвідносити з колом пам'яток перехідного періоду — фінальної бронзи (білозерська

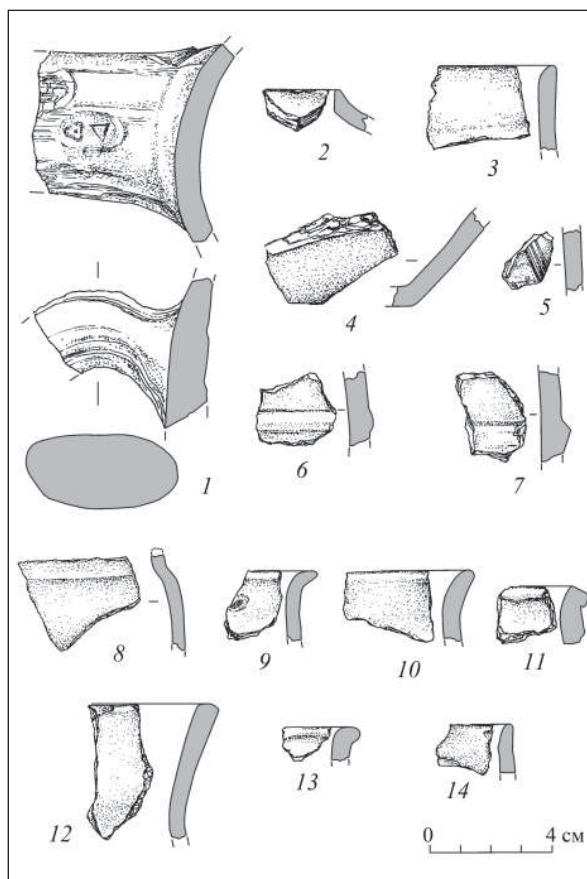

Рис. 1. Місцезнаходження Бестерча: 1 — фрагмент ручки амфори античного часу, 2—14 — кераміка перехідного періоду (фінальної бронзи-раннього заліза)

культура) — раннього залізного часу (кизил кобинська культура). Подальші дослідження дозволять поточнити культурно-хронологічну позицію даних матеріалів.

Н.И. Винокуров, Н.А. Сон

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА АРТЕЗИАН В КРЫМСКОМ ПРИАЗОВЬЕ

Артезианская экспедиция продолжала полевые исследования на городище Артезиан (Ленинский р-н АР Крым). На базе экспедиции проведена археологическая практика исторического факультета МПГУ. Работы велись на раскопе III на площади около 500 м², значительно поврежденной в ходе варварско-

го разграбления 2007—2012 гг. Можно констатировать, что масштабы грабительских раскопок уменьшились, так как были приняты меры по охране городища, а уникальный слой пожара боспоро-римской войны 44/45 г., особенно привлекавший грабителей, преимущественно уже исследован. В 2012 г. раскоп до матери-

Рис. 1. Вид на раннюю цитадель

Рис. 2. Панорама раскопа III

ка был доведен на площади около 100 м², мощность исследованного культурного слоя достигала 0,25—3,30 м.

В процессе раскопок выявлены культурные напластования и строительные остатки трех хронологических горизонтов античного периода существования городища (конец I в. до н. э. — начало I в. н. э.; I—II вв.; III — начало IV вв.). Культурный слой и все строитель-

ные остатки сильно повреждены перекопами средневекового и нового времени, подкопаны и частично обрушены борта и кладки. Интересно присутствие в нивелировочном слое, образовавшемся при сооружении террас, обломков керамики IV—III вв. до н. э. из переотложенного слоя эллинистического времени. При постройке ранней цитадели эти кварталы I в. до н. э. — I в. н. э. были уже разрушены. Полу-

подвальные сооружения оказались перекрыты слоем разрушения с большим количеством обломков черепицы в основном местного производства.

Среди строительных остатков ранней цитадели, погибшей в 44/45 г. во время боспороримской войны, были полностью доследованы помещения 5, 6, 9, продолжение стены 169 и вымощенного северного прохода между помещениями и стеной 194. Стены помещений, сгоревших в пожаре, связаны впереплет и сложены по трехслойной двухлицевой постелистой тычково-ложковой системе из квадров желтого и белого известняка. Кладки ориентированы с запада на восток. Высота их — 0,43—1,4 м, ширина — до 1,72 м, ширина фундамента около 2,1 м. Кладка аккуратная, притеска швов очень плотная, скрепляющий раствор — пластичная желтая глина. Внутренние стены пристроены впритык к внешним крепостным стенам.

Помещения представляли собой полуподвалы — хранилища с вкопанными на различную глубину пифосами. Все уцелевшие пифосы ранней цитадели были извлечены в древности и ямы засыпаны слоем сырцового развала, насыщенным углями, сгоревшим зерном и отдельными фрагментами обгоревшей керамики. Слой пожара *in situ* доследовался на вымостке северного прохода, а в переотложенном состоянии — в нивелировочном слое под позднюю цитадель и в траншеях выборок стен, где остались локальные линзы горелого слоя.

Вымостка выложена на слое погребенной обгоревшей почвы, из крупных плит ожелезненного мшанкового известняка (рис. 1), внешняя поверхность которых заглажена и прокалена огнем пожара. Севернее и восточнее выбранных крепостных стен ранней цитадели прослежены остатки пожара мощностью до 0,45 м на утоптанном дневном горизонте середины I в. н. э. В слое пожара открыты обугленные балки, угли от досок, железные гвозди и небольшое количество обломков обгоревшей керамики. У северо-восточного угла здания найдены упавшие сверху нижняя и верхняя диоритовые плиты торсионной зернотерки.

Кроме того, на северном и восточном участках раскопа доследовались поврежденные грабителями нивелировочный слой и связанные с ним внутренние помещения поздней Цитадели.

В этом году был раскопан нивелировочный слой под восточными помещениями 1—3 (исследованными в 2011 г.), построенными между крепостной стеной и мощной продольной

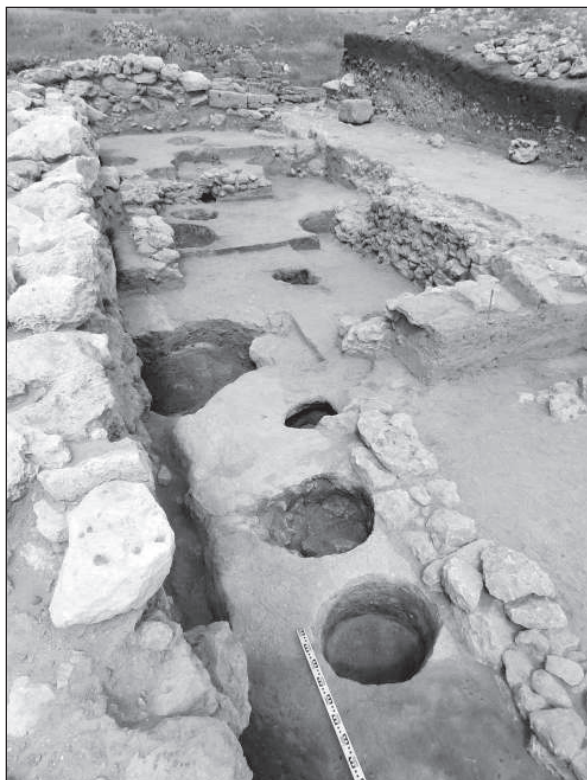

Рис. 3. Ранние строительные остатки

перегородкой 178, ориентированной по линии север—юг (рис. 2—3). Под фундаментом стены открыта верхняя часть надгробной плиты. Надгробие из белого плотного известняка с рельефным изображением всадника в полном вооружении. Лошадь всадника под узду держит слуга. Перед всадником — сидящая в резном кресле женщина, рядом с которой изображена маленькая фигурка служанки, держащей перед собой ларец. Стела датируется до 44/45 г. Она изготовлена в той же боспорской мастерской, что и стела трех всадников, найденная на некрополе городища Артезиан. Причем использован сходный пласт известняка, содержащий крупные окаменелости.

На глубину нескольких метров удалось исследовать заполнение двух новых поздних грунтовых колодцев, расположенных на севере и востоке изучаемого участка раскопа III. Они были выкопаны в период функционирования поздней Цитадели и прорезали нивелировочный слой под ней и слой пожара. Колодцы имели прямоугольную в плане форму, деревянную или плетневую облицовку бортов. Их шахта постепенно сужалась книзу, что предохраняло борта колодцев от обрушения в момент сооружения и во время эксплуатации. Предполагаемая глубина колодцев до грунто-

вых вод — не менее 12—13 м. Они были засыпаны после второй половины III в. высококачественной гончарной глиной с небольшим содержанием бытового мусора.

Цитадель после землетрясения III в. постепенно забрасывается, остатки ее стен стали использоваться для обычной жилой застройки позднеантичных кварталов городища. С этим периодом связан большой полуподвал с вкопанными пифосами, полностью разрушенный в ходе землетрясения. Три боль-

ших пифоса, заваленные квадрами из рухнувшей стены, остались *in situ*. В период бытования позднеантичных построек образовался довольно мощный сырцово-золистый слой, формирование которого происходило после конца III—IV вв.

Работы текущего полевого сезона показали перспективность ведения раскопок широкими площадями. Все обнаруженные находки переданы в Керченский историко-культурный заповедник.

С.Ю. Внуков

РАСКОПКИ НА ГРЕКО-СКИФСКОМ ГОРОДИЩЕ КАРА-ТОБЕ

Кара-Тобинский отряд продолжил многолетние исследования греко-скифского городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки. Основные работы велись в центре памятника на участке к северу от Центральной башни городища (рис. 1). Здесь исследовались сооружения двух жилищно-хозяйственных комплексов в северной части скифской цитадели (строительный период II — середина I в. до н. э. — I четверть I в. н. э.), а также предшествовавшие им помещения в северо-восточной части Центрального строительного комплекса греческой крепости (строительный период I — конец II — I треть I в. до н. э.). Кроме того, к югу от башни были проведены исследования в юго-восточном углу Центрального комплекса и прирезан небольшой участок к югу для продолжения раскрытия этого комплекса. Общая исследованная в сезоне на памятнике площадь составила около 270 м², из них вновь прирезанная — около 75 м².

Основными задачами работ на Северном участке были полное исследование и разборка сооружений северо-восточного скифского жилищно-хозяйственного комплекса горизонта 2б (конец I в. до н. э. — I четверть I в. н. э.) и изучение подстилающих его помещений горизонта 2а (середина — конец I в. до н. э.), а также продолжение раскрытия северо-восточных помещений греческого Центрального комплекса. Под разобранными скифскими помещениями горизонта 2б было завершено раскрытие сооружений более раннего горизонта

2а. Это большое помещение 61, примыкающее к нему с запада помещения 72А, и «коридор» между помещением 61 и северной стеной цитадели (рис.). На юге ранний комплекс выходил на скифскую Северную улицу. Стены сооружений сохранились частично. Они представляли собой низкие цоколи из мелких и средних камней, на которых стояла сырцовая кладка. В помещении 61 сохранился глиняный пол, жилые уровни в помещении 72А и в «коридоре» никак не отмечены. Слой в них был снят до уровня сырцовых завалов, перекрывающих остатки Центрального комплекса. Все помещения заполнены невыразительным золистым слоем со случайным материалом. Кроме того, здесь были раскрыты новые участки восточного отрезка северной стены скифской цитадели. Следы ворот в них не обнаружены.

Западнее, на площади нового кв. 88, слой снят до уровня горизонта 2б. Здесь была раскрыта северная часть выделенного ранее помещения 74, относящегося уже к северо-западному жилому комплексу цитадели. Оно погибло при разгроме поселения в конце I четверти I в. н. э. Между северо-западным и северо-восточными комплексами цитадели расположен проход, выходящий на Северную улицу. Он мог соединять ворота цитадели (находящиеся в еще нераскрытом отрезке северной стены) с этой улицей.

Восточнее исследованного скифского квартала продолжено изучение северных по-

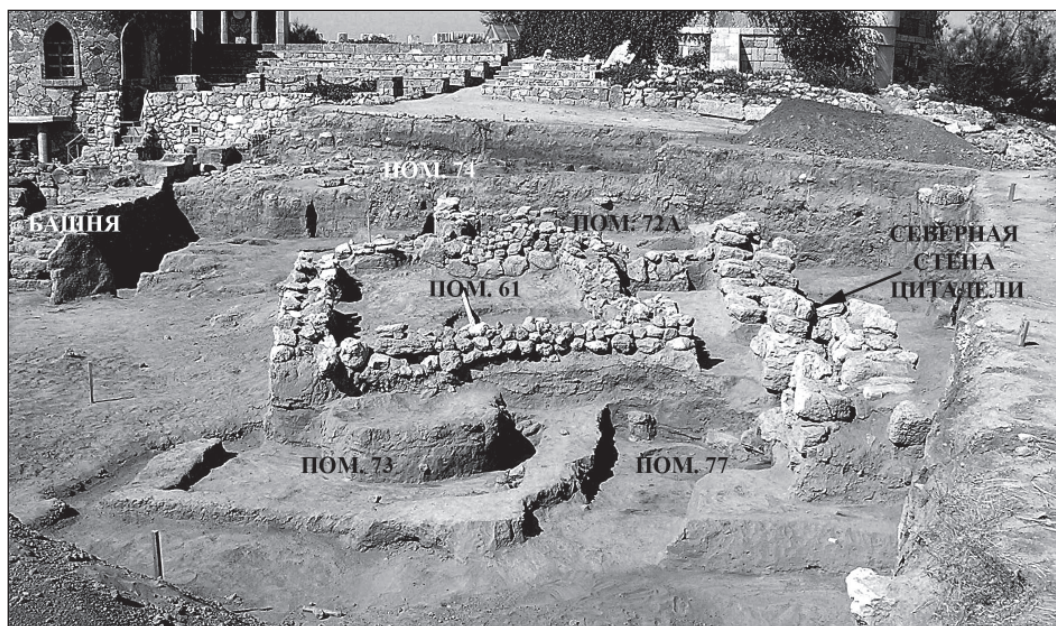

Рис. 1. Кара-Тобе, Северный участок, общий вид раскопа с востока

мещений внешнего восточного ряда греческого Центрального комплекса. Все их стены были разобраны в древности, планировка прослеживалась по полам и выборкам стен. Здесь под помещением 68 горизонта 1в выявлены остатки предшествующих ему помещений 73 (южное) и 77 (северное) (рис.). Оба они относятся к строительному горизонту 1б (I треть I в. до н. э.) и погибли в сильном пожаре. Его слой, перемешанный с сырцовым завалом, заполнял помещения. Находки в нем случайны и немногочисленны.

К востоку от разобранный восточной стены Центрального комплекса сняты надматериковые наслоения рушеного сырца, образовавшиеся при ее разрушении, и зачищен материк. Помимо этого, на участке раскрыт восточный отрезок северного фаса северной стены Центральной башни. Слой вдоль нее представлял собой мусорные наслоения времени существования Центрального комплекса, перекрытые отложениями скифской Северной улицы.

На Южном участке проведены исследования юго-восточной части греческого Центрального строительного комплекса (IV четверть II — I треть I вв. до н. э.). В помещениях 71₁, 71₂ и 75 были сделаны повторные зачистки строительных остатков и их обмер. При этом была выбрана зерновая яма, перекрытая вымосткой Центрального двора, и рядом зачищен жертвенник(?). Он представлял собой выкопанную в материке небольшую подквадратную ямку, у каждой стенки которой на ребре

стоял плоский камень (обкладка). По ее углам снаружи были воткнуты фрагменты костей конечностей животных, на дне лежал фрагмент каменной зернотерки. Ямка была заполнена стерильным однородным суглинком с золой. Сверху ее должна была перекрывать восточная стена помещения 71₁, позже полностью разобранная.

Кроме того, были прирезаны новые площади по предполагаемой трассе южного ряда помещений Центрального комплекса (квадраты 86 (северная половина) и 87). Слой на них снят до уровня завалов над сооружениями этого комплекса. Скифские наслоения здесь очень сильно потревожены перекопами первой половины XX в. На кв. 87 скифские строительные остатки были полностью разобраны в древности. На кв. 86 (св. пол.) открыты невыразительные остатки двух смежных помещений скифского горизонта 2а, пристроенных с юга к южной стене цитадели. Они имели глиняные полы.

Помимо этого, на городище выбраны 12 разновременных зерновых ям и зачищены погребения четырех младенцев.

Среди находок сезона можно отметить херсонесскую монету II половины II в. до н. э., бронзовую позднелатенскую фибулу, головку женской терракотовой статуэтки, 15 клейм на амфорных ручках, несколько граффити и др.

Таким образом, работы 2012 г. на Кара-Тобе дали новую информацию для уточнения планировки и периодизации центральной ча-

сти городища на різних етапах его історії. Вони також підготували площі для наступного розкриття грецького Центрального комплексу.

Роботи велись при фінансовій підтримці РГНФ в рамках полевого проекту «Розкопки греко-скифських пам'яток в районі Евпаторії» № 11-01-18098е.

О.О. Волошинов, Д.О. Масюта

РОЗВІДКИ В ОКРУЗІ ЧУФУТ-КАЛЕ

У 2012 р. проведено розвідки з правом шурфування у 5-кілометровій окрузі пам'ятки національного значення «Фортиця і печерне місто «Чуфут-Кале». Первинний огляд досліджених об'єктів показав, що всі вони були пошкоджені плантажною оранкою 60—80-х рр. ХХ ст., а також грабіжницькими розкопками.

«Пізноантичне та ранньосередньовічне поселення». В археологічній літературі ця пам'ятка відома також під назвами «Старосільське селище», «Старосілля». Розташована в північно-східній частині міста Бахчисарай і займає скельну терасу вздовж північно-західного урвища Бахчисарайської ущелини, за 0,25 км на північний захід від гори Чуфут-Кале. Перші розвідки на поселенні в 1950 р. проведено Бахчисарайською станцією ІА АН УРСР (Є.В. Веймарн), невеликі розкопки (шурф 2 × 4 м) здійснив у 1952 р. В.В. Кропоткін. У 1959 р. розвідки на поселенні проведено Т.М. Висотською.

На території поселення, що займає площу понад 12 га, помітні численні стародавні «вали», пошкоджені плантажною оранкою 60-х рр. ХХ ст. Деякі вали утворюють прямокутні «ділянки». На одному з них закладено шурф 3, який відкрив розвал будової кладки потужністю 0,3—0,4 м, основою для якої послужили культурні відкладення на материковій скелі. Шурф дав найбільшу глибину шару на поселенні — 0,76 м. Загалом під час археологічних робіт 2012 р. у північно-східній і південно-західній частині поселення було закладено чотири шурфи загальною площею 16 м². Керамічний матеріал, знайдений в ході робіт, представлений численними фрагментами гончарної та ліпної кераміки, серед якої переважає амфорна тара. Основна частина знахідок може бути датована II—IV ст.

«Поселення Топ-Кая». Розташоване в м. Бахчисарай, на південній околиці 7-го мікрорайону, за 2,15—2,35 км на північний захід від гори Чуфут-Кале. Займає пласку вершину височини між балками Боклу-Дере й Ермені-Дере (вул. Пушкіна). Загальна площа поселення — понад 180 га. Перші розвідувальні роботи на поселенні проведені в 1953 р. Є.В. Веймарном, у 2010 р. — В.В. Масякінім, О.О. Волошиновим, І.І. Неневолею.

В результаті археологічних розвідок 2012 р. зібрано підйомний матеріал II—IV ст. У південно-західній частині поселення, в місці виходу найбільш злистої ґрунту та скупчення підйомного матеріалу, закладено шурф площею 4 м². Він виявив незначний (до 0,45 м) культурний шар, що лежав на материковій скелі. Знахідки представлено фрагментами амфори тари, червонолакової і ліпної кераміки II—IV ст. Це дозволяє припустити, що поселення Топ-Кая існувало синхронно із могильником Сувлу-Кая, що розташовується за 0,4—0,6 км на північний схід.

«Поселення Передущельне I» займає територію колишнього орного поля та ґрунтової дороги в місці злиття балок Узун-Коба (Третя балка) і Беш-Текнин-Дереси, за 4 км на північний захід від гори Чуфут-Кале та за 1,5 км на північний схід від с. Передущельне. Поселення виявлено за підйомним керамічним матеріалом, зібраним на загальній площі 1,1—1,3 га. В центральній частині поселення закладено три шурфи загальною площею 12 м². Відкрито чотири господарчі ями завглибшки від 0,55 до 2,80 м. Три з них належать до другої половини II—III ст. і містили фрагменти червонолакового посуду й амфори тари (рис. 1). Інвентар четвертої ями представлений залізним цвяхом, уламками гончарного посуду та

фрагментами монохромного й поліхромного поливного посуду XIII—XV ст., орнаментованого гравіюванням.

«Поселення та кладовище Передущельне II» розташовані на південно-західному схилі гори Япинча-Баір (Япинджа-Баір) та в тальвегу балки (урочища) Беш-Текне-Кобалар, за 3,2 км на південний захід від гори Чуфут-Кале та за 2,0 км від с. Передущельне. На території поселення, що займає площу понад 40 га, зібрано підйомний матеріал, значна частина якого представлена фрагментами керамічного посуду та монетами XIII—XV ст., деякі фрагменти належать до пізнішого часу. Можливо, це поселення треба ототожнювати з селом Рамазан-Сала, що згадується в кадиаскерському дефтері початку XVII ст. У верхній, північній частині об'єкта, на схилах гір Япинча-Баір і Балли-Коба розміщуються залишки кладовища з горизонтальними двоскатними вапняковими надгробками.

«Поселення Передущельне III» розташоване в тальвегу балки (урочища) Беш-Текне. Займає територію орного поля за 1,0 км на південний захід від гори Япинча-Баір, за 0,47 км на південний захід від поселення Передущельне II та за 1,0 км на південний схід від «Поселення Пе-

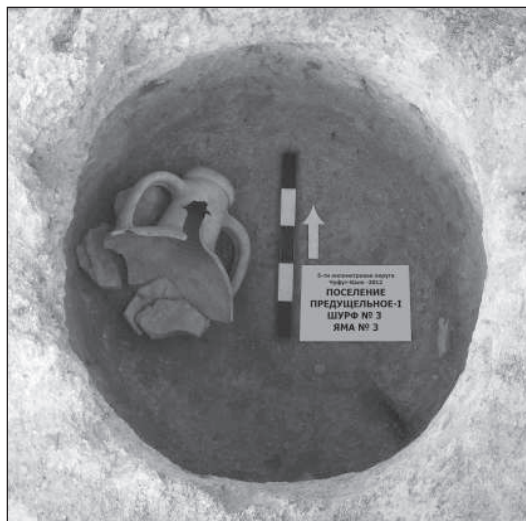

Рис. 1. Залишки амфори у ямі 3 поселення Передущельне I

редущельне I». На території поселення зібрано підйомний керамічний і нумізматичний матеріал, що належить до XIII—XV ст.

Загалом досліджені пам'ятки потребують уточнення меж і датування з метою подальшого археологічного вивчення і постановки на державний облік.

С.О. Воронов

ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ «БЕРЕГ БОГІВ»

Департаментом підводної археології Науково-дослідного інституту стандартизації, атестації та ліцензування Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва проведено 12-ту глибоководну експедицію «Берег Богів».

У 2012 р. проведено дослідження квадратів 1-го етапу експедиції. На судні «СЧС 10-06» (порт Керч) пройдено маршрут від м. Євпаторія вздовж прадавнього затопленого морського берега до гирла палео-Дніпра та далі на північ вздовж русла в бік акваторії Одеської обл. (Чорне море, територіальні води України). Дослідження проводилися з використанням телекеруваного підводного апарату «Софокл-1», підводної буксирної системи «Towed Bottom Video» «ТБВ-2» (експерименталь-

на модель Національного університету кораблебудування ім. адм. Макарова, м. Миколаїв) і гідролокатора бокового обзору. Проведено розвідку квадратів 19 (32° 11' 42,3672»/44° 57' 24,1128»), 18 (32° 3' 7,5852»/44° 53' 8,8548»), 17 (31° 34' 24,8412»/44° 49' 8,9112»), 15 (31° 12' 4,5612»/44° 49' 23,124») і 14 (31° 13' 22,728»/45° 5' 45,5712»). Відпрацьовано комплексну методику виявлення підводних праісторичних стоянок, яка базується на попередньому обґрунтуванні вибору місць пошуків. Вивчення геологічних колонок з давньої берегової смуги («Берега Богів») показало, що в основному стародавній берег перекрито 40—50 см шаром сучасних мулів. Виявлено перспективні для пошуку пам'яток ділянки стародавньої берегової смуги. В результаті дослідження роз-

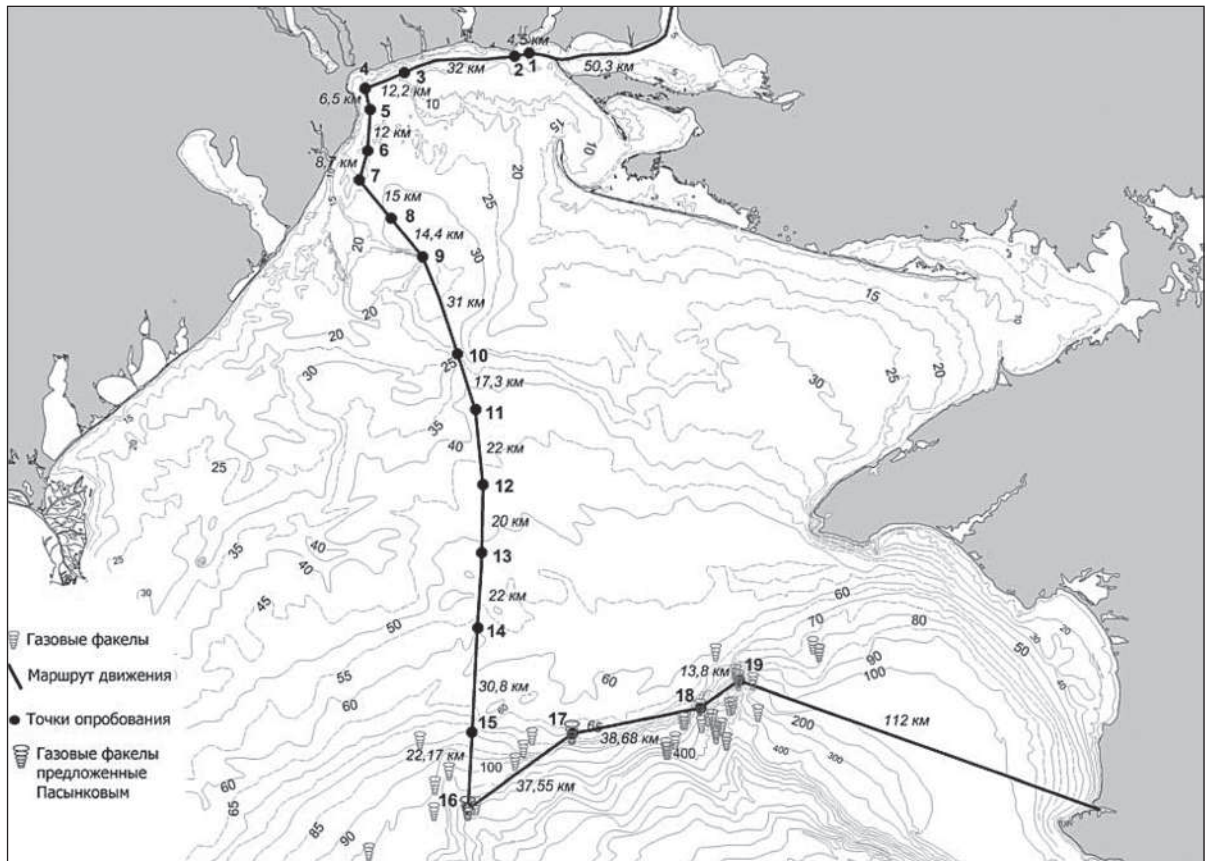

Рис. 1. Північно-західна частина маршруту переходу

Рис. 2. Хіоська амфора пізньопухлогорлого варіанту III-C-2 (за С.Ю. Монаховим), або амфора з перехватом в нижній частині горла

крито й описано відкладення, які мають голоценовий вік. Вірогідно, що в найнижчій частині колонок точок В-019 і В-017 виявлено верхньоплейстоценові відкладення. В розрізах зафіксовано зміни літологічних різностей донних відкладень, пов'язані зі змінами глибини водоймища за останні 10 тис. років. Виявлення відкладень раковин *Mytilus Galloprovincialis* на відмітках від -100 до -60 м свідчать, що раніше рівень Чорного моря був нижче сучасного.

Також у 2012 р. здійснено дослідження квадратів 2-го етапу експедиції. На судні м/я «Арго-дайв» (порт Херсон) пройдено маршрут у південній частині північно-західного шельфу Чорного моря (територіальні води України). Археологічні обстеження проводилися з використанням телекерованого підводного апарату «Софокл-1», телекерованого підводного апарату «Інспектор» (експериментальна модель Національного університету кораблебудування ім. адм. Макарова) і ехолоту м/я. Ділянка 1 маршруту: мис Айя—мис Сарич ($44^{\circ} 21/33^{\circ} 28$, $44^{\circ} 14/33^{\circ} 44$). Ділянка 2: мис Херсонес — 25 км на W ($44^{\circ} 26/33^{\circ} 19$, $44^{\circ} 30/33^{\circ} 07$). Під час обстеження ділянки 2 у квадраті 1 ТПА «Софокл-1» виявлено об'єкт, попередньо ідентифікований

як місце загибелі античного корабля. У ході обстеження ділянки 3 виявлено військовий катер доби Другої світової війни, ймовірно, малий мисливець за підводними човнами. Під час обстеження ділянки 4 виявлено великогабаритний затонулий об'єкт попередньо ідентифікований як ескадрений броненосець Імператорського Чорноморського флоту Російської Імперії «Императрица Екатерина II».

Окрім цього, проведено дослідження квадратів 3-го етапу експедиції. На судні СРТ «Гриф» (порт Феодосія) пройдено район центральної частини південного узбережжя Криму, східної частини Феодосійської затоки та

південного узбережжя Керченського півострова. Археологічні дослідження проводилися з використанням телекерованого підводного апарату «Софокл-1» та ехолота «INTERPHASE Twin Score». Проведено дослідження квадратів з координатами: 44° 21' 601"/34° 08' 915», 36° 03' 3»/44° 55' 4», 36° 17' 204»/44° 57' 59», 36° 05' 44»/44° 59' 10», 36° 06' 10»/44° 59' 04», 36° 05' 38»/44° 58' 14». Ехолотом виявлено місце загибелі транспорту «Коммунист», який до цього офіційно вважався зниклим безвісти. Обстежено квадрат імовірного затоплення крейсера «Красный Кавказ». Об'єкт за вказаними координатами не виявлено.

А.В. Гаврилов, А.А. Труфанов

РАСКОПКИ КУРГАНОВ У с. МОЛОЧНОЕ СИМФЕРОПОЛЬСКОГО р-на АРК

Курганная експедиція КФ ІА НАН України дослідувала два кургана у села Молочное Симферопольського р-на АРК Крим, которые находятся в 1,3 км к западу от западной окраины села и располагаются на вершине высокой террасы-куэсты. Необходимость раскопок была обусловлена тем, что обе насыпи попали в полосу строительства дорожного полотна.

Курган 1. Его высота составляла 3,67 м, диаметр 40 м. Насыпь задернована, на её вершине вырыты современные грабительские ямы, а на северном и восточном склонах заплывшие окопы времени войны. В данном кургане исследованы 14 захоронений, среди которых шесть погребений (5—7, 10, 11, 14) ямной культуры; два погребения (12, 13) катакомбной культуры; одно скифское ограбленное погребение (8) третьей четверти V в. до н. э.; четыре впускных скифских погребения (1—4), которые можно отнести к IV в. до н. э.; одно погребение (9) неопределенного времени. Также во II в. до н. э. на вершине насыпи был сооружен каменный склеп (15), в котором совершались многократные захоронения. Он был разрушен во время войны. Остатки погребального инвентаря позволили отнести склеп (15) ко II в. до н. э.

Первичная насыпь была сооружена над основным погребением 14 времени энеолита—бронзы, относящимся к ямной культуре. Насыпь была сооружена из чернозема и сверху обложена камнем. Ее предварительно можно датировать концом III тыс. до н. э.

Погребения 5—7, 10 и 11, впущенные в первичную насыпь близ её юго-западной и южной полы, относятся к ямной культуре и, очевидно, были совершены в последней четверти III тыс. до н. э. Ямы всех погребений ориентированы по длинной оси с юго-запада на северо-восток. Погребенные уложены головой на восток и северо-восток, с поджатыми в коленях ногами, костяки покрыты охрой. В погребении 5 в качестве сопровождающего инвентаря были положены два кремневых наконечника стрел. Погребения 6, 10 и 11 — детские. В погребении 6 в качестве сопровождающего инвентаря был положен лепной горшочек с веревочным орнаментом и кусок темно-красной охры, в погребении 10 — кусок охры и лепной сосуд с коротким венчиком и сосковидными налестками, в погребении 11 — кусок охры и кремневый отщеп. Погребение 7 — кенотаф. После их захоронений насыпь досыпалась и почти достигла современной высоты.

Рис. 1. Курган 1, погребение 8, остатки серебряной пластины с изображением орла в профиль фрагмент

Погребения катакомбной культуры были впущены в восточную часть насыпи, предварительно они совершены в первой четверти II тыс. до н. э. В погребение 12 был захоронен подросток в вытянутом положении, головой на юг, инвентарь отсутствует. В погребение 13 был захоронен взрослый человек в вытянутом положении, головой на юг, сопровождалось инвентарем: кремневым наконечником копья и лепной миской.

В этом кургане также исследованы остатки разграбленного скифского погребения (8) середины — третьей четверти V в. до н. э., от которого

сохранились фрагменты серебряной пластины-накладки (рис. 1) на ножны или колчан с изображением орлов в профиль и остатки деревянных ножен или колчана, два бронзовых наконечника стрел. По-видимому, после этого захоронения насыпь была досыпана, ров углублен и расширен, сверху сделана каменная обкладка, а по периметру рва с внутренней стороны сделан кром-лех из больших бутовых камней.

На протяжении второй половины V—IV в. до н. э. в основание насыпи были впущены скифские погребения (1—4). Все они были совершены в грунтовых ямах, ориентированных по оси запад-юго-запад — восток-северо-восток. Погребальный инвентарь обычный: наконечники стрел, пирамидальные синие бусы, свинцовые пряслица, железные ножи. Последним в вершину насыпи было впущено погребение 9.

Курган 2 находился в 170 м к северу от кургана 1, располагался на вершине водораздела. Погребальное сооружение угадывалось на поверхности пашни только по разрушенной каменной наброске диаметром 10—12 м, в центре которой находилось захоронение. Это погребение женщины, относящееся к началу VII в. н. э. Оно сопровождалось набором серебряных украшений и бытовых предметов: зеркала, пинцета, браслета, серег, ремной пряжкой и накладками геральдического типа, железным ножом, янтарными бусами, также к северу от головы находился лепной кувшин с ручкой. В целом набор вещей позволил датировать погребение вышеуказанным временем.

А.Г. Герцен, О.С. Иванова

ИССЛЕДОВАНИЯ МАНГУПСКОГО ГОРОДИЩА

Экспедиция Таврического национального университета им. В.И. Вернадского продолжила исследование Мангупского городища.

Основным объектом стал жилой квартал в верховьях ущелья Табана-дере, центральным памятником которого является комплекс синагоги. Целью работ было продолжение исследования стратиграфической ситуации, уточнение топографии памятника.

Работы 2012 г. были сосредоточены на площади раскопа 1, который включал вытянутое по оси север—юг здание синагоги (6,00 × 9,20 м), и участок ограды двора, сориентированного по оси запад—восток (общая площадь 18,00 × 12,00 м). Вдоль его южной стены (кл. 7) были заложены три квадрата: 9 (1,82 × 3,93 м), 10 (5,14 × 2,70 м), 11 (5,65 × 2,78 м) (рис. 1). Стратиграфическая ситуация на всех квадра-

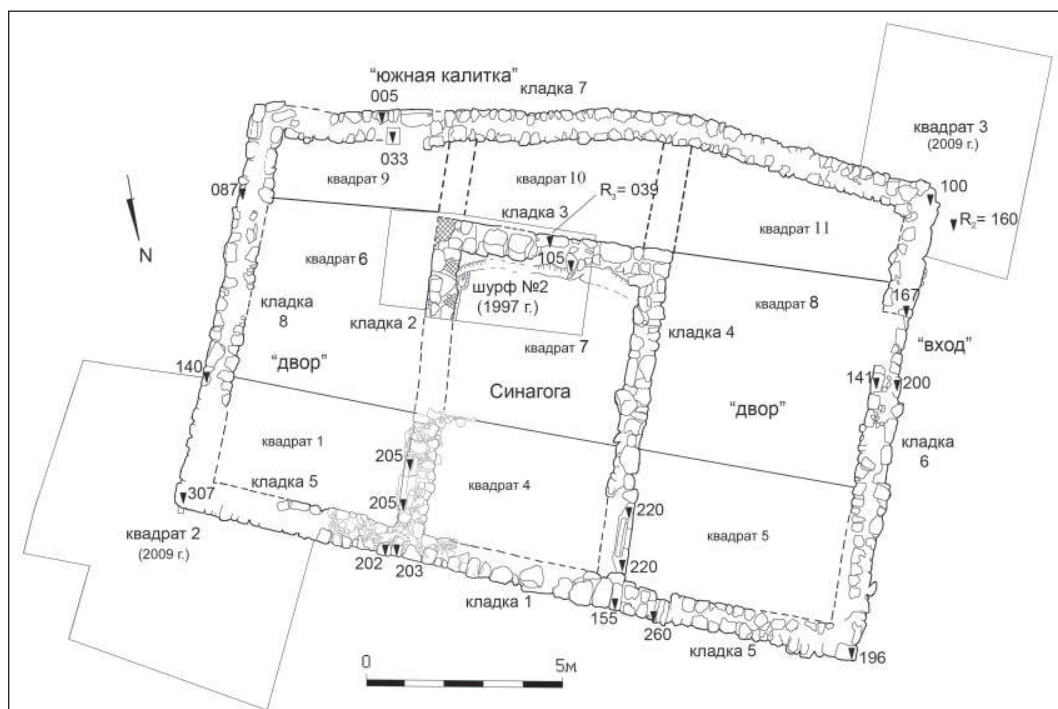

Рис. 1. Жилой квартал в веюховых балки Табана-дере. Раскоп I. Синагога. Общий план комплекса с указанием участков исследований

тах одинакова. После снятия дернового слоя мощностью до 0,15 м была зачищена поверхность 2-го слоя (коричневого плотного грунта с известью). Горизонт являлся искусственной засыпью мощностью 0,30—0,35 м, нивелирующей перепады скалы. После ее снятия была зачищена скала с подрубками, время сооружения которых пока неясно. В нивелировочной засыпи двора были обнаружены окатанные фрагменты раннесредневековых амфор,

кухонной и столовой гончарной посуды, а также немногочисленные монеты периода Крымского ханства.

Наиболее вероятной датой возведения синагоги является последняя четверть XVI в., прекращения ее функционирования — 1780—1790 гг., что, хорошо согласуется с представлениями об истории иудейской общины Мангупа, основанных на данных достоверных письменных источников.

Ю.П. Зайцев, С.Г. Колтухов, И.И. Шкрибляк

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА АК-КАЯ

Городище Ак-Кая, расположенное на южной окраине с. Вишенное Белогорского р-на АР Крым, принадлежит к позднекифской археологической культуре (III в. до н. э. — III в. н. э.), а также к эпохе раннего средневековья (VIII — IX вв. н. э.).

Были продолжены исследования юго-восточного узла оборонительных сооружений, начатые

в 2009 г. Раскрытие участка застройки городища эллинистического, римского и средневекового времени для его дальнейшей экспозиции в рамках созданного археологического парка «Ак-Кая» — филиала историко-археологического заповедника «Неаполь Скифский».

Общая вскрытая площадь — 450 м², мощность культурных отложений 0,7—2,5 м. Ос-

1

2

3

4

5

Рис. 1. 1 — строительный комплекс 21, вид с северо-запада; 2 — амфора из заполнения строительного комплекса 21; 3 — серолошенный кувшин из строительного комплекса 3: *in situ* и после реставрации; 4 — погребение подростка в заполнении хозяйственной ямы 9; 5 — стена-«крепида», общий вид с юго-востока

новой объем работ был проведен в секторе 8Е на раскопе, расположенном у восточных скальных обрывов городища и примыкающем с запада и юга к раскопу 2009 г., на месте пересечения трех разновременных оборонительных стен и примыкающей к ним внутрикрепостной застройки.

В результате работ исследованы объекты и культурный слой трех хронологических пластов.

Хазарский период (VIII—IX вв. н. э.). Открыт участок оборонительной стены и примыкающая к ней с севера квадратная в плане башня. В качестве фундамента для строительства средневековых стен были использованы остатки фортификационных сооружений римского времени. Ширина стены, ориентированной по линии запад—восток, составила 3,5 м. Лицевой панцирь и облицовка прямоугольной в плане башни (размер 6 × 5 м) были выполнены из хорошо отесанных и тщательно подогнанных известняковых блоков, уложенных насухо.

С южной стороны к оборонительной стене были пристроены два квадратных в плане помещения с одинаковым внутренним устройством (рис. 1, 1). По их периметру были устроены скамьи-полки, обмазанные глиной, а по центру находились квадратные в плане очажные ямы, заполненные прослойками золы.

На поверхности их полов, а также в заполнении были обнаружены разбитые амфоры с зональным рифлением (рис. 1, 2) и сероглиняные сосуды (рис. 1, 3), а также другие находки, в том числе костяной предмет, украшенный циркульным орнаментом (деталь рукояти плети?).

К югу и северу от этих помещений также были открыты фундаменты нескольких наземных построек с очагами и хозяйственными ямами, расположение и планировка которых свидетельствуют о наличии регулярной застройки.

Наиболее поздним объектом (судя по стратиграфическим наблюдениям) на открытом участке была круглая в плане землянка диаметром 4,5 м, стенки которой были обложены мелким камнем. В ее заполнении, помимо большого количества костей животных и фрагментов лепной керамики и амфор, был обнаружен фрагмент расписной ойнохойи баклинского типа с графитти, состоящем из пяти рунических знаков.

Римский период (I—III вв.). Открыт участок оборонительной стены и примыкающая к ней с севера квадратная в плане башня, послужившие основой для строительства средневековых

оборонительных сооружений. Стена и башня сложены из необработанных крупных камней на глинистом растворе. Лицевой панцирь возведен на материковой скале, внутренний — на более раннем культурном слое и частично — на остатках оборонительной стены эллинистического времени.

Эти наблюдения позволяют констатировать факт перестройки крепости в конце I в. до н. э. или около рубежа эр и сокращение ее площади с 10 до 1,1 га.

Как и в случае с объектами средневекового периода, с южной стороны оборонительной стены (внутреннее пространство городища) были выявлены каменные фундаменты наземных построек регулярной планировки и несколько синхронных им хозяйственных ям. В заполнении одной из ям было зачищено безинвентарное погребение подростка (рис. 1, 4). На поверхности полов двух помещений были зафиксированы слои пожаров, в которых были найдены многочисленные раздавленные лепные и гончарные сосуды, в том числе широкогорлые светлоглиняные амфоры с двуствольными ручками и светлоглиняные узкогорлые амфоры типа А (по Д.Б. Шелову). Эти и другие находки позволяют предварительно датировать гибель крепости в пределах первой половины I в.

К более позднему времени (конец II — первая половина III вв. н. э.) относятся незначительные линзы культурного слоя и неглубокая ямка с фрагментами красноглиняной рифленной амфоры, локализованные в восточной части раскопа.

Эллинистический период (конец IV — I вв. до н. э.). Основными и наиболее ранними объектами на раскопе является оборонительная стена, ориентированная по линии северо-запад — юго-восток. Как и на других участках, она имеет два строительных периода (общая толщина около 5 м) и была возведена на скале из крупных и средних необработанных известняковых камней на глинистом растворе. Керамический материал (в том числе клейма на ручках синопских амфор) подтверждает ранее установленное время ее возведения (конец IV — рубеж IV/III вв. до н. э.) и достройку второго пояса около середины III в. до н. э.

Конструктивно и планиграфически с основной оборонительной стеной связана еще одна стена-«крепида», расположенная ниже по склону и состоявшая из очень крупных камней, поставленных на ребро (рис. 1, 5).

К востоку от этой «крепиды» исследован мощный (до 2 м) зольник, перекрывший кру-

той скальный склон. При его раскопках найден многочисленный и выразительный керамический материал, в том числе представительная серия клейм на ручках родосских, синопских и херсонесских амфор. Индивидуальные находки отсюда представлены разнообразными костяными изделиями, стеклянными бусами и металлическими предметами. Предваритель-

ная датировка зольника — конец III — вторая половина II вв. до н. э.

В западной части раскопа (территория внутри крепости) слои эллинистического времени не исследовались. После окончания работ строительные остатки и борта раскопа были законсервированы камнями и грунтом; работы на нем планируется продолжить в 2013 г.

А.В. Зинько

РАСКОПКИ НЕКРОПОЛЯ ТИРИТАКИ

Периферийный отряд Боспорской экспедиции Крымского отделения Института востоковедения им. А. Крымского НАНУ совместно с Центром исследований Фонда «Деметра» продолжил раскопки некрополя Тиритаки в рамках программы «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском». Регулярные раскопки здесь были начаты в 2007 г. и продолжены в последующие годы.

На территории заброшенного железнодорожного депо бывшего Железородного комбината грабителями, при помощи тяжёлой техники, были вырыты две параллельные друг другу траншеи. Располагались траншеи в 10 м на юго-запад от раскопа 2011 г. и были ориен-

тированы по оси юго-восток—северо-запад, глубина — 3 м, ширина — 1,5 м, длина — 5 м. В восточной траншее на глубине 1,6 м от современной поверхности находилась вскрытая грунтовая подбойная могила (рис. 1).

Грунтовая подбойная могила 1/2012 была вырублена в плотном материковом суглинке, каменный заклад у прямоугольного входного отверстия в могилу сохранился *in situ*. Длина подбойной грунтовой могилы 1/2012 — 1,7 м, ширина — 0,7 м, глубина — 0,65 м. Кроме разрозненных остатков костей человеческого скелета, обнаружить что-либо в могиле не удалось. Вероятно, весь погребальный инвентарь был украден.

Рис. 1. Тиритака, раскоп 2012 г.

Ввиду выше описанных событий рядом с грабительской траншеей, в которой была обнаружена грунтовая могила 1/2012, был заложен раскоп (5 × 5 м), ориентированный по оси север—юг. Здесь в северо-восточной части раскопа была обнаружена грунтовая могила 2/2012, с просевшим сводом. Длина подбойной грунто-

вой могилы 2/2012 — 1,95 м, ширина — 0,65 м, глубина — 0,75 м. Костяк умершего лежал в анатомическом порядке на спине. Дно могилы было просыпано морским песком, а под голову умершего была положена подушечка из сушеных морских водорослей (камки). Какой-либо инвентарь в захоронении отсутствовал (рис. 2).

А.В. Зинько

ПОДВОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ ПРИПОРТОВОЙ ЧАСТИ ТИРИТАКИ

Боспорская подводная археологическая экспедиция Крымского отделения Института востоковедения им. А. Крымского НАНУ (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» продолжила подводные разведки в Камыш-Бурунской бухте Керченского пролива.

В прошлом сезоне было установлено, что интересующая нас каменная гряда имеет природное происхождение, однако здесь были обнаружены, хоть и незначительные, но следы хозяйственной деятельности на самой верхней из террас в античное время. Ввиду этих обстоятельств в нынешнем сезоне, с целью выявления более значительного археологического материала была произведена шурфовка каменной гряды. При помощи гидро-монитора нами была пробита траншея на глубине от 1,5 до 2,0 м, длиною в 15 м и шириной в 6 м. Траншея пересекала каменную гряду с востока на запад и была зачищена на склоне до уровня погруженной террасы в 3 м, однако какого-либо материала выявлено не было.

Подводные разведки также проводились к северу от Камыш-Бурунской бухты в районе мыса Ак-Бурун. Здесь открыта обширная свалка донного грунта изъятая из портовой части Керченской бухты. Мощность сваленного грунта

достигает 2,0—2,5 м, а по всей его площади повсеместно залегает керамический материал V в. до н. э. — II в. н. э., перемешанный с мусором промышленного назначения. Была составлена приблизительная карта-схема свалки грунта, а её границы фиксированы GPS координатами.

Между мысом Ак-Бурун и подводным каналом в Керченскую бухту на глубинах от 1,5 до 2,5 м также были произведены шурфовки, но уже без применения гидро-монитора, которые дали лучший результат, чем на каменной гряде в Камыш-Бурунской бухте. Во всех шурфах вырытых вручную, глубиной от 0,2 до 0,5 м, на отмели и ее вершине, присутствовали фрагменты обломков античной керамики. Судя по предварительной информации, полученной из разведывательных шурфов на отмели, ее вершина является искусственным сооружением.

В ходе подводного археологического сезона так же проводились геофизические приборные съёмки Камыш-Бурунской бухты вблизи античного городища Тиритака. Данные работы проводились геофизиками из Московского Государственного университета А.В. Поротовым и В.И. Мысливецевым, совместно с украинскими коллегами М.В. и М.М. Редиными и техническим оператором прибора А.С. Зверевым. Исследования дали интересные результаты.

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА ТИРИТАКА И НА ХОРЕ НИМФЕЯ

Рис. 1. Городище Тиритака, раскоп XXVII. Западная куртина и расположенные под ней постройки последней трети VI в. до н. э. Вид с запада

В 2011—2012 гг. Боспорская экспедиция (начальник В.Н. Зинько) Крымского отделения Института востоковедения им. А. Крымского НАНУ (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжала комплексные исследования в рамках двух больших программ «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском» и «Хора Нимфейского полиса». В изучении Тиритаки по совместному украинско-польскому проекту «Боспорский город Тиритака» принимала участие археологическая миссия Национального музея г. Варшавы под руководством А. Твардецкого, а также студенты и преподаватели исторического факультета Белгородского Государственного Университета (Россия) и сотрудники Керченского историко-культурного заповедника. А.К. Каспаров (ИИМК РАН) проводил изучение фаунистических остатков найденных при исследованиях Тиритаки.

На раскопе XXVII (площадь — 525 м²), расположенном у западной оборонительной стены города, были продолжены исследования позднеархаических слоев и построек находящихся под крепостной куртиной (рис. 1). Строительство этих сырцово-каменных домов на основании находок фрагментов амфор и расписных

сосудов (рис. 2) можно датировать последней третью VI в. до н. э. В центральной и восточной части раскопа открыты остатки каменных стен нескольких помещений и подвала городских усадеб, которые предварительно датируются первыми веками н. э. и ранневизантийским временем.

На северной окраине города Тиритака были продолжены исследования на раскопе XXVIII (площадь более 200 м²), где на протяжении 20 м открыта северная крепостная стена города и прилегающие к ней с юга постройки. В 2011—2012 гг. раскапывалась западная часть стены, которая неоднократно перестраивалась. Здесь открыты остатки пристроенной к внутреннему панцирю куртины большой каменной лестницы предназначенной для подъема воинов на стену. Судя по фрагментам амфор, керамической посуды, терракотам (рис. 3) и бронзовым монетам строительство и функционирование этой части крепостных сооружений можно датировать II—I вв. до н. э. В 2012 г. начато исследование восточной части северной крепостной стены Тиритаки (раскоп XXIX). Здесь на площади около 160 м² открыт находящийся на высоком северо-восточном обрывистом углу городища частично разобранный фрагмент крепостной стены. Как и на других участках, стена

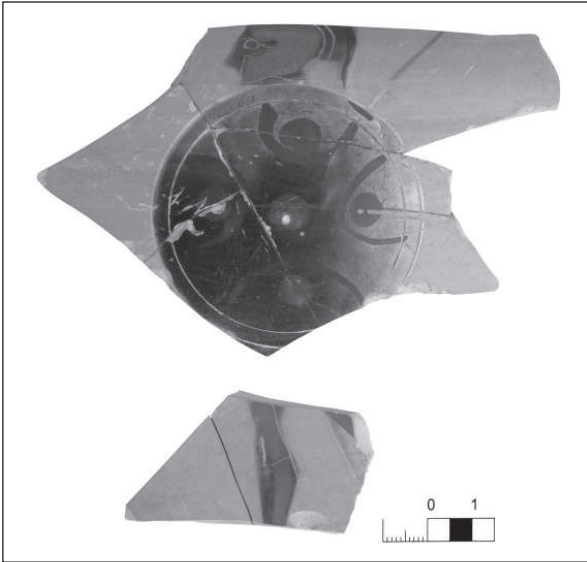

Рис. 2. Фрагмент стенки аттического сосуда с изображением гоплита. Последняя треть VI в. до н. э.

имеет два панциря, сооруженные в разное время: ранний — в начале III в. до н. э., поздний — в I в. н. э.

На хоре Нимфея были продолжены археологические исследования поселения Нижне-Чурбашское 2. Основная часть поселения располагалась на невысоком задернованном всхолмлении. Сразу же под дерном были выявлены остатки несколько стен и участки вымосток двора (?) монументальной построй-

Рис. 3. Фрагмент терракотовой статуэтки II—I вв. до н. э.

ки, сложенной из каменных блоков и камней. Вскрыта юго-восточная часть комплекса, планировку которого пока установить не возможно. Судя по фрагментам боспорской черепицы, амфорной тары и чернолаковой аттической посуды здание можно датировать второй половиной IV — началом III вв. до н. э.

Все исследованные в 2011—2012 гг. объекты частично законсервированы, а найденный в ходе раскопок вещевой материал сдан на постоянное хранение в Керченский историко-культурный заповедник.

В.Г. Зубарев, Н.А. Сон

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДИЩА «БЕЛИНСКОЕ» И ЕГО НЕКРОПОЛЯ

Международная украинско-российская Белинская археологическая экспедиция продолжила исследования на городище «Белинское» и его некрополе.

Работы на городище проводились на двух участках: раскоп «Восточный» и раскоп «Южный». Площадь раскопа «Восточный» была расширена в северном, восточном и южном направлениях и составила 270 м². Исследованы слой позднего перекопа, связанный с присутствием на территории городища носителей салтовской

культуры, и слой золистой супеси второй половины IV — первой половины V вв. н. э.

Среди строительных остатков второй половины IV — первой половины V вв. н. э., стратиграфически связанных со слоем золистой супеси, следует отметить несколько помещений и две кольцевые каменные обкладки, аналогичные выявленным на участке раскопками 2008 г. Выборка грунта заполнения помещений и каменных обкладок в 2012 г. не производилась. Работы доведены до уровня второго стро-

Рис. 1. Городище «Белинское», склеп 19

ительного периода (слоя жёлто-коричневого суглинка) на глубине 0,9 м.

Наиболее интересные находки на раскопе «Восточный» представлены граффити на горле светлоглиняной амфоры, рыболовным грузилом, серолощёным пряслицем, фрагментом терракотовой статуэтки, подвесным красноглиняным светильником в виде усечённой ступенчатой пирамиды, фрагментом тарапана, костяной иглой и ткацким пирамидальным грузилом.

Работа на раскопе «Южный» осуществлялась на участке раскопок 2007—2010 гг., общей площадью 480 м². Максимальная мощность исследованного культурного слоя составила 0,9 м. Таким образом, общая мощность культурного слоя на раскопе достигла 2,3 м.

Строительные остатки, стратиграфически связанные с этим слоем, представлены одним помещением, двумя стенами и несколькими каменными загородками. Они расположены ниже основания фундамента оборонительных стен первого строительного периода и в настоящее время могут рассматриваться как наиболее ранние постройки на городище. Работы в этом полевом сезоне завершены на уровне остатков фундаментов выявленных сооружений. Интересно отметить два обстоятельства, связанные с находками в культурном слое этого времени: явное преобладание лепной, по большей части орнаментированной,

керамики и наличие большого количества костей животных, преимущественно мелкого рогатого скота, из которых более 50 % принадлежит молодняку.

Среди находок, полученных в ходе работ на раскопе «Южный», следует отметить фрагмент дипинти на стенке амфоры, игральные фишки, несколько астрагалов, ядро для пращи, костяную иглу, изделие из кремня с тщательно отретушированными рабочими краями.

На некрополе городища «Белинское» были продолжены работы на центральном участке. В ходе раскопок открыт склеп 19 (рис. 1). Он относится к типу склепов со ступенчатым перекрытием. Погребальная камера, вырубленная в материковой породе жёлтого ракушечника, была полностью заполнена грунтом и упавшими сверху блоками перекрытия, среди которых выявлен и замковый блок. Каменную обкладку имели также дромос и могильная яма. Могильная яма была плотно заполнена тщательно обработанными блоками и в этом году выбрана только частично. Возможно, и погребальная камера, и могильная яма имели небольшую надстройку над вырубленной в скале частью (на это указывает то обстоятельство, что среди каменных блоков, упавших в погребальную камеру, имелся один рустованный блок, первоначальное положение которого устанавливается достаточно точно). Материал, найденный в грунте заполнения погребальной ка-

меры, позволяет датировать самое раннее в ней погребение последней четвертью II в. н. э. Среди находок наибольший интерес представляет развал краснолакового овального блюда с рельефным медальоном, бронзовая боспорская монета, набор игральные кости и переносной алтарь.

Второй склеп (склеп 20) был доследован за грабителями. Он имел могильную яму со сту-

пеньками, короткий дромос, расположенный выше уровня пола и погребальную камеру с одной нишей-лежанкой. Склеп неоднократно подвергался разграблению, и погребальная камера наполовину была заполнена переложенным грунтом. Тем не менее, в камере были найдены две бронзовые пряжки и фрагмент закрытого двухрожкового светильника в форме рыбы.

О.С. Иванова

ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТОВЫХ СООРУЖЕНИЙ МАНГУПСКОГО ГОРОДИЩА

Экспедиция Таврического национального университета им. В. Вернадского, наряду с раскопками на Мангупе, проводила разведки культовых сооружений на плато.

Целью работ были визуальное обследование и архитектурно-археологические обмеры культовых построек городища.

В 2012 г. основными объектами исследования стали святилища и христианские церкви: алтарь в карстовой пещере МК 2, «Малая базилика», церковь 1968 г., пещерная церковь на площадке со склепами 1938 г., церковь над склепом с лежанками у стены цитадели, октагональная церковь, гарнизонная церковь, пе-

щерный комплекс 3, церкви Св. Георгия и Св. Константина, Большая базилика, церковь в верховьях балки Гамам-дере. Эти сооружения в основном расположены на южном склоне Мангупа, на мысе Тешкли-бурун и в балке Гамам-дере. Большая базилика находится в центральной части плато.

Основными результатами работ были уточнение планов, размеров, ориентации ранее описанных в литературе культовых сооружений, и выявление новых. Впервые снят план церкви Св. Георгия, расположенной на основании мыса Елли-бурун, затронутой раскопками 1912 г.

В.П. Кирилко, С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдигов

ИССЛЕДОВАНИЯ АРХИТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ КФ ИА НАНУ

В 2012 г. Архитектурно-археологическая экспедиция КФ ИА НАНУ совместно с Национальным археологическим центром Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (Казань, Россия) проводила исследования на двух памятниках археологии расположенных на территории Белогорского р-на АРК.

Проведены разведочные шурфовки на территории средневекового поселения Бурульча. Поселение располагается на землях Зеленогорского сельского совета в 300 м севернее с. Овражки в уроч. Буран-Кая на правом берегу р. Бурульча. Работы велись пятью шурфами размером 2 × 2 м, ориентированными по сторонам света. Все шурфы размещены в цен-

тральной площади поселения на расстоянии 100—140 м друг от друга. Общая глубина культурных напластований от 0,40 до 0,80 м. Археологические находки зафиксированы во всех пяти шурфах. Были обнаружены: фрагменты стенок и ручек красноглиняных амфор (группа Трапезунд) (XIII—XIV вв.), фрагмент сосудов красноглиняных (группа Юго-Восточный Крым) (XIII—XIV вв.), фрагменты чаш поливных красноглиняных монокромных покрытых желтой и зеленой поливой (Византия, группа 2) (третья четверть XIII в.), фрагменты чаш поливных красноглиняных монокромных покрытых желтой и зеленой поливой (группа Юго-Восточный Крым, Солхат) (80 гг. XIII — 20 гг. XIV вв.). Особо следует выделить находку стеклянного шлака и печного припаса — двух красноглиняных треножников, используемых для обжига керамики. Возможно, на исследуемом поселении находились различные производственные комплексы. В целом, на основании корреляции керамических находок поселение Бурульча можно датировать последней четвертью XIII — первой четвертью XIV вв. и говорить о его золотоордынском происхождении. Поселение Бурульча является первым золотоордынским памятником, исследованным на территории Белогорского района, и в силу своей узкой даты представляет значительный научный интерес в изучении вопросов раннего

ордынского присутствия на землях Крымского полуострова.

На территории Белогорского района также проведены разведочные исследования городища Баксан. Городище находится на залесённом горном мысу в 400 м западнее с. Межгорье (бывшее Баксан) на землях Зеленогорского сельсовета. Работы велись тремя шурфами размером 2 × 2 м. Два шурфа примыкали с внутренней стороны к оборонительной стене городища. Один шурф был размещен в центральной части городища. Культурные напластования были зафиксированы во всех шурфах. Общая глубина каменных завалов и культурных напластований от 0,2 до 0,9 м. В результате шурфовок удалось установить, что внутренний панцирь оборонительной стены городища сохранился на высоте до 0,8 м (девяти рядов кладки). Кладка выполнена из разномерных камней песчаника и известняка на глиняном растворе, порядовка очень не четкая. На городище зафиксированы два различных стратиграфических горизонта. Ранний (нижний) стратиграфический горизонт на основании находок керамического материала можно отнести к кизил-кобинскому, а верхний стратиграфический горизонт — к позднескифскому времени. Бытующая в литературе датировка городища Баксан VIII—X вв. и принадлежность его к салтово-маяцкой культуре исследованиями 2012 г. не подтвердились.

О.Є. Кислий, Е.М. Іслямов, М.-О.О. Кислий

ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРЧЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ КРИМСЬКОГО ФІЛІАЛУ ІА НАНУ

Керченська експедиція КФ ІА НАН України продовжила роботи на пам'ятці енеоліту—бронзи поселенні Глейки II у Східному Криму. Поселення розташоване на крайньому сході Кримського півострова біля бухти Голубиною у місці переходу Керченської протоки в акваторію Азовського моря. З північної сторони до досліджуваного поселення примикала основна частина поселення Глейки I кам'яньської культури Східного Криму, майже повністю тепер зруйнованого. Зазначимо, що місцевість характеризується зоною широких суглинкових

зсувів з фронтом поширення на багато кілометрів, отже виявляються зруйнованими як культурні шари археологічних поселень, так і сучасні будівлі колишнього селища Глейки.

Роботи здійснювалися на площі 48 м² на різну глибину, найбільшу до 2,4 м. Верхні шари поселення представляють перемішані глинисто-гравійні ґрунти з делювіальними відкладеннями. Вони містять окремі матеріали раннього середньовіччя та пізньої античності, чітких пластів античного часу чи середньовіччя не виявлено. Серед знахідок характерними є фраг-

менти пізніх амфор і керамід. Шар напластуваний енеоліту—бронзи ділиться на два головні горизонти культурних відкладень. Верхній шар містить матеріал кам'янської культури Східного Криму середнього етапу епохи бронзи. До знахідок цієї культури варто віднести шліфований молоток, окремі знахідки керамічних і кістяних виробів, лошила тощо. Верхні відкладення не мають яких-небудь залишків будівель чи інших споруд, окрім слідів кострищ.

Нижній шар дає різноманітнішу картину існування поселення. Товщина та кількість пластів відкладень нижнього горизонту свідчать, що поселення існувало безперервно значний період часу. Темніший за кольором і щільний за структурою, на відміну від верхнього, підзолістий ґрунт багатий на залишки кісток риби та тварин. Серед матеріалу цього шару цікавими є знахідки кістяних виробів: лошила, проколки, а особливо невеличка пряжка, яка слугувала, можливо, для закріплення мотузки на одязі чи на якомусь знарядді та частина маленького пряслиця. Кам'яні вироби представлені рибальськими тягарцями кам'янського

типу (сплошені, з двома бічними виїмками для прив'язування линви), розтиральниками різного призначення, кам'яними та глиняними (зі стінок горщиків) фішками. Основні форми ліпного посуду мають прямостоячі вінчики, злегка відігнуті досередини чи назовні, роздутий туб, іноді з канелюрами у верхній його частині.

Нижній шар, окрім вищезазначеної, дає певну додаткову інформацію про поселення. Простежуються залишки вогнища, обкладеного камінням та невеликого глиняного горна (?), які, напевно, слугували для потреб майстерні. Окрім них, до ремісничого обладнання та пристосувань належать знахідки дуже фрагментованих глиняних форм, деякі вироби з кістки та каменю, можливо, залишки ливарних форм. Цілком імовірно, що майстерня також виконувала деяку культову роль, про що свідчать різьблені вироби з кістки або каменю з одним мотивом зубців чи рогів.

Можна вважати, що на досліджуваній території було розташоване житло, що мало, окрім простих побутових, додатково ремісничі та культові ознаки.

А.В. Ковальчук, А.А. Масленников, А.А. Супренков, Н.А. Сон

РАБОТЫ НА АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКАХ КАРАЛАРСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ

Российско-украинская Восточно-Крымская археологическая экспедиция продолжила исследования поселений Крымского Приазовья эллинистического времени: **Полянка, Крутой берег и Сююрташ (Золотое-Восточное)**. На первом из них, в восточной, наиболее возвышенной, части памятника, на площади 325 м², выявлены строительные остатки I в. до н. э., которые повсеместно перекрывали мощные (до 3 м) зольно-мусорные слои двух предшествовавших веков. Фактически строения были глубоко впущены в эти напластования. Прежде всего, это юго-восточная часть т. н. первого квартала верхней (восточной) террасы, раскопанной в прошлом году. Она представляла собой трапезиевидное в плане помещение (около 12 м²), юго-восточная часть которого была тщательно вымощена, а пол северо-восточной представлял собой плотный ровный слой глинистой обмаз-

ки. Посредине между ними, впритык к восточной стене располагалась вытянутая с востока на запад конструкция из нескольких поставленных на ребро плоских камней, частично перекрытая такой же плитой (ларь). Пол в западной части помещения сохранился хуже и был прокопан до выходов материковой скалы и материковых глинистых пород, приблизительно на 1,0—1,3 м. Никаких находок, кроме массивной трёхлопастной черенковой железной стрелы, в заполнении этого помещения найдено не было. Обломки различных керамических изделий датируются второй половиной III—II вв. до н. э. Сохранность стен данного помещения хорошая (до 1,6 м высотой), однако качество кладки (особенно, внешнего фаса) весьма посредственное. Это естественно, учитывая, что обе они (восточная и южная) представляли собой обкладку бортов глубокого котлована, вырыто-

го в упомянутом зольно-мусорном сбросе. Далее к югу на значительной площади был раскопан следующий квартал построек на верхней террасе. Остались неисследованными его крайние юго-восточная и западная части. От предыдущего квартала этот квартал отделяла улочка шириной 2,0—3,5 м и длиной не менее 15—16 м, с переулком шириной до 2 м, ведущим к одному из составлявших его помещений. Переулок был вымощен небольшими камнями и имел длину до 5,5 м. Южной границей данного строительного блока являлась стена, протяжённостью 10,5 м, шириной 1,7—1,8 м, сохранившаяся в высоту до 1,5 м. Характер кладки (трёхслойная, двухпанцирная) и использованный (особенно в кладке внешнего ряда) материал не оставляют сомнений в её оборонительном назначении. Стена продолжалась в северо-восточном и юго-западном направлениях ещё на несколько десятков метров. В первом случае она поднималась вверх по склону холма, вероятно, до его скалистой вершины, во втором — соединялась почти под прямым углом с аналогичной по параметрам «западной» стеной поселения. Эти укрепления являлись вторичными, если не третичными по времени среди построек I в. до н. э., то есть, второго хронологического периода в жизни поселения. Первоначально укрепление в это время, скорее всего, вовсе не имело оборонительных стен или же они располагались несколько «южнее». Возвращаясь же к описываемому кварталу, укажем, что его восточная часть представляла собой, видимо, весьма значительное по площади (не менее 70 м²) трапециевидное пространство, примыкавшее на «юге» к упомянутой оборонительной стене, на «западе» к также переулку и одному из помещений жилищно-хозяйственного блока. Качественные внешние стены, также глубоко врытые в мощные зольно-мусорные напластования, сохранились не на очень большую высоту, при этом восточная — явно либо «пережила» два строительных периода, либо изначально имела существенно более солидное основание. В «северной» части этого, скорее двора, чем помещения, прослежен уровень глиняной обмазки пола, в западной части которого раскопаны хорошо сохранившиеся остатки большой прямоугольной (1,0 × 0,8 м) печи. А в северо-восточном углу — подпрямоугольное сооружение неясного назначения из больших необработанных камней (алтарь?).

Условно к западу от двора полностью или частично раскопано три помещения, два из которых примыкали к оборонительной стене, тре-

тье — к одному из них (западному) с «севера». Два последних — недоследованы, но судя по площади (не менее 16—18 м²) и вымощенному «полу» («южное») это были открытые пространства — дворы. Но первое почти квадратное помещение явно предназначалось для жилья. Об этом свидетельствуют: глинобитный пол (местами им являлись плоские выходы материковой скалы), остатки прямоугольной печи в южном углу, в западном — ларь из плоских поставленных на ребро камней и в центре — прямоугольная известняковая плита (подставка под подпорный столб кровли). Со временем бытования помещения связаны находки красноглиняного светильника и фрагментированного краснолакового блюда, характерных для I в. до н. э. Грубо заложённый или засыпанный позднее проход шириной 1,4 м в юго-западной стене вёл на хорошо вымощённый уже упомянутый двор. Обломки посуды, найденные при зачистке этой вымостки, также указывают на I в. до н. э. Примечательно, что все описанные «помещения» располагались глубже (на востоке) основания оборонительной стены. Более того, условно южные стены их были почти полностью в своих верхних частях включены в кладку её внутреннего фаса. Это лишний раз подтверждает относительно позднее происхождение последней. Раскопки (пусть и не на большой пока площади) вне этой стены не только выявили наличие там довольно мощного культурного слоя, но и весьма представительных строительных остатков — двух стыкующихся под прямым углом стен очень значительной по площади постройки. Их качественная кладка шириной 0,8 м уцелела в высоту на 0,8—1,2 м. Стратиграфическая ситуация, ориентировка этих стен и отчасти сопутствующие находки, несомненно, свидетельствуют об их самой ранней по отношению ко всем прочим строениям датировке. Однако абсолютные значения таковой пока остаются не вполне ясны (III—II вв. или самое начало второго этапа существования данного поселения, т. е. рубеж II—I вв. до н. э. либо несколько позднее). Ясно лишь, что территория поселения вплоть до появления оборонительной стены простиралась на несколько десятков метров к югу и юго-западу. К столь же ранним постройкам относится, по-видимому, и довольно протяжённая (более 6 м) стена, верхняя часть кладки которой была выявлена в южной части «большого» двора. Она явно продолжалась в юго-восточном направлении глубоко под оборонительной стеной и вряд ли составляла часть построек рассматриваемого квартала.

Второй важный вывод хроно-стратиграфического плана был получен в восточной части исследуемой площади. Напомним, мощный зольно-мусорный слой у основания крутого склона скалистого холма, ограничивающего долинку с поселением с востока, не мог образоваться иначе, как вследствие долговременного сброса мусора с вершины этого холма и, следовательно, присутствия там изначально большого поселения, практически уничтоженного некоей сейсмической катастрофой. С целью подтверждения данной гипотезы и уточнения соответствующих датировок было решено копнуть вверх по крутому склону вплоть до самой вершины холма. Эти работы были завершены, причём на двух нижних квадратах вскрыты мусорные напластования мощностью до 1,5 м и остатки двух, вероятно, подпорных стен плохой сохранности, а также, почти отвесные, неровные выходы материковой скалы без следов искусственных подтёсов. Мощность культурного слоя в районе самых верхних квадратов была незначительной. Общая датировка находок на склоне оказалась широкой: вторая половина III — начало I вв. до н. э. На вершине самого холма удалось выявить остатки небольшой, почти квадратной постройки (внешние размеры примерно 3,5 × 3,5 м) с примыкавшими к ней с севера небрежно сложенными стенами и выходами материковой скалы. Несколько уровней глиняного, местами обгорелого пола, следы печи и отдельные находки позволяют с уверенностью говорить, что это место было обитаемо, по крайней мере, во II и, не исключено, в начале I вв. до н. э. Назначение данной постройки не вполне ясно. Возможно, она являлась небольшим святилищем (находки двух монет, лепной курильницы — чаши на ножке, кости птицы) типа т. н. святилищ на вершине.

Были также продолжены исследования на площади раскопа 1984—1987 гг. Выявлены остатки нескольких стен ряда помещений, участок вымостки с аккуратным водостоком, две подпорно-ограничительные стены кварталов застройки, прослойка сильного пожара и в восточной части площади, мощные подстилающие зольно-мусорные напластования.

Среди находок отметим около 70 амфорных клейм, несколько десятков обломков «мегарских» чаш, рыболовные грузила из амфорных ручек, редкие монеты и фрагменты терракот. Представлений об общей хронологии памятника, несмотря на единичные исключения (обломки амфор, по крайней мере, второй половины IV в. до н. э. и фрагменты чернолаковой

посуды приблизительно того же или несколько более позднего времени) они не меняют.

Работы на **городище Золотое Восточное (Сьюрташ)** велись к востоку, югу и западу от участка, раскопанного в 2010—2011 гг., на площади около 375 м². Все они были доведены до материка и выходов скалы. Стратиграфия в целом была такой же, что и на ранее исследованной площади.

На разных участках раскопа были выявлены и обследованы остатки построек нескольких строительных периодов и различного назначения. К первому относилось помещение 2, северо-западная часть которого была выявлена на южном участке (остальная часть уходит в южный и восточный борта раскопа). Оно образовано стенами (8, 9, 11) толщиной около 0,5 м, сохранившимися на высоту 0,5 м. Их основание впущено в материковый песок. Кладка двухрядная, двухслойная, сложена из средних и мелких необработанных камней. Предположительно, длина самого помещения могла достигать 12 м. В его северной стене имелся разрыв шириной около 1,2 м. В границах этого разрыва в материке была вырыта неглубокая (до 0,4 м) яма округлой формы с размером горловины 1,2 × 0,5 м. (аналогичная по параметрам и форме яма была раскопана в 4,5 м к северу в 2011 г.). Обе они были заполнены тёмно-серой золистой супесью с фрагментами керамики, костями животных и раковинами мидий. При этом и разрыв в стене помещения 2, и обе эти ямы располагались приблизительно напротив прохода (ворот?) в длинной (оборонительной) стене, раскопанной в 2010 г. Внутри помещения была выявлена яма с круглой горловиной диаметром около 1 м и глубиной до 0,8 м. На разных участках пространства внутри и возле помещения 2 также зафиксированы следы небольших «костровых» ямок, заполненных углём и золой. Здесь же были обнаружены остатки стены 10, относящейся, вероятно, к последнему, четвёртому строительному периоду на данном участке поселения. Они перекрыли стены помещения 2. Сама стена 10, вероятно, полукруглая в плане, могла иметь толщину до 0,6 м. На западном участке раскопа открыта юго-восточная часть помещения 1. Оно было прямоугольным в плане, шириной около 3 м и длиной не менее 8 м. Его юго-восточные стены сложены из крупных, поставленных на ребро камней-плит, а восточная — двухрядная и двухслойная — сложена из мелких и средних камней. С востока, к юго-восточной части этого помещения под-

ведена небольшая канавка в материке, длиной около 1,5 м, шириной до 0,4 м и глубиной до 0,4 м. Похожая, но не прямая канавка (сток ?) выявлена и на полу внутри помещения. Снаружи, вплоты к восточной стене (12), располагался «очаг», от которого уцелел обгорелый камень на ребре. К востоку от него грунт также был обгорелым, а по обе стороны находились две небольшие ямки. К востоку от очага помещалась яма (глубина 1,4 м, подтреугольной в плане формой горловины), выбранная в этом сезоне не полностью (северная её часть уходила в северный борт). Она была заполнена тёмно-серой супесью, золой, костями, раковинами мидий и фрагментами керамики. Здесь же, в районе западного борта раскопа, исследована восточная часть большой «зерновой (?)» ямы (13), выкопанной, по-видимому, позже других (в четвёртый строительный период) и прорезавшей слой три.

На восточном же участке были зафиксированы масштабные работы по добыче в древности каменных плит, путём их отпиливания от материковой скалы, а также несколько выпиленных в ней ступеней.

Среди находок — почти полностью собранная терракотовая статуэтка богини на троне в высоком головном уборе, найденная в помещении 2, а также бронзовая монета, графити на ручке кувшина, рыболовные грузила, несколько десятков амфорных клейм Синопы и Родоса и обломки лепных орнаментированных сосудов эпохи поздней бронзы. А также многочисленные обломки амфор, простой, реже чернолаковой и особенно лепной посуды. Очень много костей животных.

На **поселении «Крутой берег»** на площади 150 м² исследованы жилые кварталы, расположенные к северу от оборонительной стены 1, производились раскопки на линии оборонительной стены в месте предполагаемых главных ворот поселения, а также на площадях предшествующего сезона шла выборка ям, заглубленных в материковый песок.

Целью работ было выявление характера оборонительной системы и городской планировки. Мощность культурного слоя составила 1,4 м. В северной части раскопа были открыты: помещение 4, вымостка 1 и остатки помещения 5. Помещение 4, прямоугольное в плане (2,9 × 3,8 м), ориентировано по сторонам

света. Кладки двухслойные, двухлицевые, иррегулярные, шириной 0,6—0,7 м, сложены из камней средних размеров. Южная и восточная стены сохранились на высоту 0,9—1,0 м. Верхние ряды камней немного «завалены» внутрь помещения. Северная и западная стены сохранились на высоту 0,6 м. Северо-западный угол помещения выбран.

К востоку от помещения 4 на глубине 0,46 м от дневной поверхности открыт участок вымостки 1, сложенной из 28 больших и средних известняковых плит, кое-где щели между ними заполнены мелкими камнями. Общая площадь вымостки 7 м², поверхность относительно ровная, с понижением в западной части. Там же плиты вымостки находятся на расстоянии 0,3 м от стен помещения 4. К северо-западу от вымостки (вплоты к ней) обнаружены остатки полностью выбранного помещения 5. Сохранился лишь его юго-западный угол (1,2 × 1,3 м). Помещение было ориентировано по сторонам света. Кладки стен двухслойные, двухлицевые, иррегулярные, шириной 0,6—0,7 м, сохранившиеся в высоту на 0,2—0,3 м.

На участке, расположенном на линии оборонительной стены 1, в южной части квадрата, предположительно в створе ворот поселения, ни продолжения стены 1, ни выборки камней обнаружено не было, находки керамики практически отсутствовали.

На площади, исследовавшейся в предшествующем сезоне, ниже вымостки в северной части квадрата НЗ, в слое желтого плотного песка, на глубине 1,15 м открыты ямы LIV, LV в разрезе грушевидной формы. Стенки обмазаны слоем белой глины, дном служила материковая скала. Заполнение — золистый, серо-коричневый суглинок с включением пачины и небольшого числа раковин мидий. Из ямы LV происходит практически целый красноглиняный кувшин.

Из индивидуальных находок следует отметить 27 клейм на ручках синопских и родоских амфор, боспорский светильник, терракотовую статуэтку, изображающую Геракла, а также пять рыболовных и ткацких грузил, одно дипинти на стенке амфоры и два кремневых отщепа.

Таким образом, в ходе раскопок 2012 г. были получены новые данные, касающиеся оборонительной системы поселения и его жилой застройки.

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА НИМФЕЙ И ЕГО НЕКРОПОЛЯ

Нимфейская археологическая экспедиция продолжала исследования боспорского города Нимфея и его некрополя (г. Керчь, п. Эльтиген). Основные работы были сосредоточены на двух раскопах участка М, расположенного на южном склоне нимфейского плато. Исследована площадь около 500 м².

Продолжалась расчистка участка, расположенного к югу от пропилей, открытых в 1996—1997 гг. Основная масса находок в исследованных слоях датируется в пределах IV—III вв. до н. э., встречаются фрагменты керамики, относящиеся к V и началу II вв. до н. э.

В южной части участка *in situ* открыты фрагменты стен, а также стилобат колонны и прямоугольная плита — основание пилона. Их расположение, профилировка отдельных элементов и характер обработки поверхности позволяют высказать предположение о наличии здесь ещё одного парадного входа — южных пропилей (рис. 1). В связи с этим следует отметить, что в 1983 г. на участке, расположенном восточнее исследуемой площади, были найдены две архитектурные детали, аналогичные по профилю, размерам и характеру обработки деталям пилона северных пропилей.

На прирезке 2010 г. вдоль западного борта участка М продолжались работы по зачистке многочисленных хозяйственных ям. В минувшем сезоне расчищено 14 объектов. Ямы имеют цилиндрическую и грушевидную форму, их глубина от 0,20 до 2,40 м. Находки из заполнения позволяют датировать их первыми веками новой эры. В северной части участка была выявлена подрубка слоя материковой глины, предназначенная, по-видимому, под устройство сидений амфитеатра.

Ещё одним направлением работ экспедиции явились охранные раскопки на территории нимфейского некрополя. На расстоянии около 400 м к западу от «аллеи склепов», на курганном возвышении была выявлена грабительская яма, в бортах которой четко фиксировались известняковые плиты. С целью изучения данной курганной насыпи был заложен раскоп размерами 5 × 5 м, ориентированный по сторонам света.

В результате исследования на глубине 0,5 м были выявлены обработанные известняковые блоки (часть из них встречена в грабительской яме), которые, судя по всему, принадлежали склепу с полуциркульным сводом. Часть

Рис. 1. Участок М. Западный раскоп. Южные пропили. Вид с северо-востока

Рис. 2. Замковый камень с рельефным изображением головы быка

из этих блоков располагались во входной части склепа, так как на одном из блоков, который является замковым, был вырезан рельеф в виде головы быка (рис. 2). Рельеф достаточно большой и хорошо сохранившийся. Его высота составляет 0,29 м, ширина 0,28 м, а толщина 0,13 м. Все блоки были погребены светло-серым золистым слоем, максимальная толщина которого составляет 0,7 м. Среди находок, обнаруженных в этом слое, помимо транспортной керамики хиосского, лесбосского, самосского, фасосского, и синопского производств V—III вв. до н. э., следует упомянуть целый белофонный лекиф V в. до н. э. В светло-сером золистом слое были выявлены линзы гари, сырца, а также прослойки пожа-

рищ. На уровне 1,5 м от дневной поверхности была зафиксирована материковая глина. Погребальных конструкций (кроме остатков свода склепа) обнаружено не было.

Судя по стратиграфическому разрезу, а также по наличию большого количества керамики и отсутствию погребальных конструкций, на данном участке располагается посе-

ление, которое по предварительным данным можно датировать V—III вв. до н. э. Факт наличия здесь поселения подтверждается предыдущими работами на указанном участке. На данном поселении проводили исследования в 90-х гг. В.Н. Зинько, Т. Шоль, С.Л. Соловьев. В литературе поселение известно как поселение «Эльтиген Западное».

В.А. Кутайсов, Т.Н. Смекалова

РАЗВЕДКИ НА СЕВЕРНОМ БЕРЕГУ оз. САСЫК-СИВАШ

В процессе разведок территории, лежащей к северу и северо-востоку от античной Керкитиды, были обнаружены следующие археологические памятники (рис. 1).

Тюмень 1. Усадьба IV—III вв. до н. э. Расположена на левом высоком обрывистом берегу Тюменской балки, в том месте, где она обводнена и имеет вид полноценной реки, с руслом, частично поросшим камышом. Расстояние по прямой на юг от усадьбы до северного берега озера Сасык-Сиваш 2,5 км, вдоль по руслу реки Тюмень — 6,5 км. Усадьба находится на краю небольшого выступающего мыса, с северной стороны обрывающегося к реке, а с восточной и западной — ограниченного двумя понижениями-балками. Размеры прямоугольной усадьбы 25 × 36 м. В юго-восточном углу, вероятно, находилась квадратная башня со стороной около 11 м. С юга к усадьбе примыкает невысокий зольник. В нескольких местах кладки стен и зольник повреждены грабительскими ямами, в которых имеется обильный керамический материал.

Тюмень 2. Крупная античная усадьба IV—III в. до н. э. Находится в 2 км к востоку от предыдущей усадьбы на пологой вершине водораздела между балками Тюменской и безымянной, располагающейся к востоку от первой. Размеры усадьбы в пределах 80 × 70 м. Представляет собой единый комплекс домов с внутренними дворами, рядами помещений, цистернами, хозяйственными ямами. Возможно, имелись и башни. С северо-востока к усадьбе примыкает зольник. Комплекс очень сильно пострадал от деятельности грабителей:

вся его территория изрыта глубокими ямами и шурфами, в которых встречается многочисленный керамический материал.

Тюмень 2а. Некрополь в виде шести или семи небольших всхолмлений из камня и грунта, вытянувшихся вдоль одной горизонтали на середине склона, спускающегося к воде, между поселениями Тюмень 1 и Тюмень 2.

Тюмень 3. Большое поселение позднего бронзового века. Находится высоко на южном склоне того же водораздела, что и предыдущий памятник, на распаханном поле. Отмечается по рыхлому грунту золистого цвета, норам грызунов и лис, керамическому и костному материалу, развалу камней малого и среднего размеров.

Тюмень 4. Поселение раннего железного века, расположенное на вершине высокого мыса, обрывающегося к Тюменскому заливу. На поверхности прослеживается в виде выходов каменных кладок, просадок рельефа, немногочисленного керамического материала, в основном, лепной лощеной керамики, включая фрагменты с врезным орнаментом, выполненным гребенкой. Античной керамики не встречено.

Тюмень 5. На следующем к юго-западу мысу на восточном берегу Тюменского залива, у обреза воды выступают каменные кладки. Западная часть одного из помещений, шириной около 6,5 м, затоплена водами залива. Кладки стен двухпанцирные, толщиной 0,96 м, из необработанного известняка. Под водой отчетливо просматриваются вымостки. В береговом обрыве встречены многочисленные мелкие обломки чернлощенной керамики кизил-

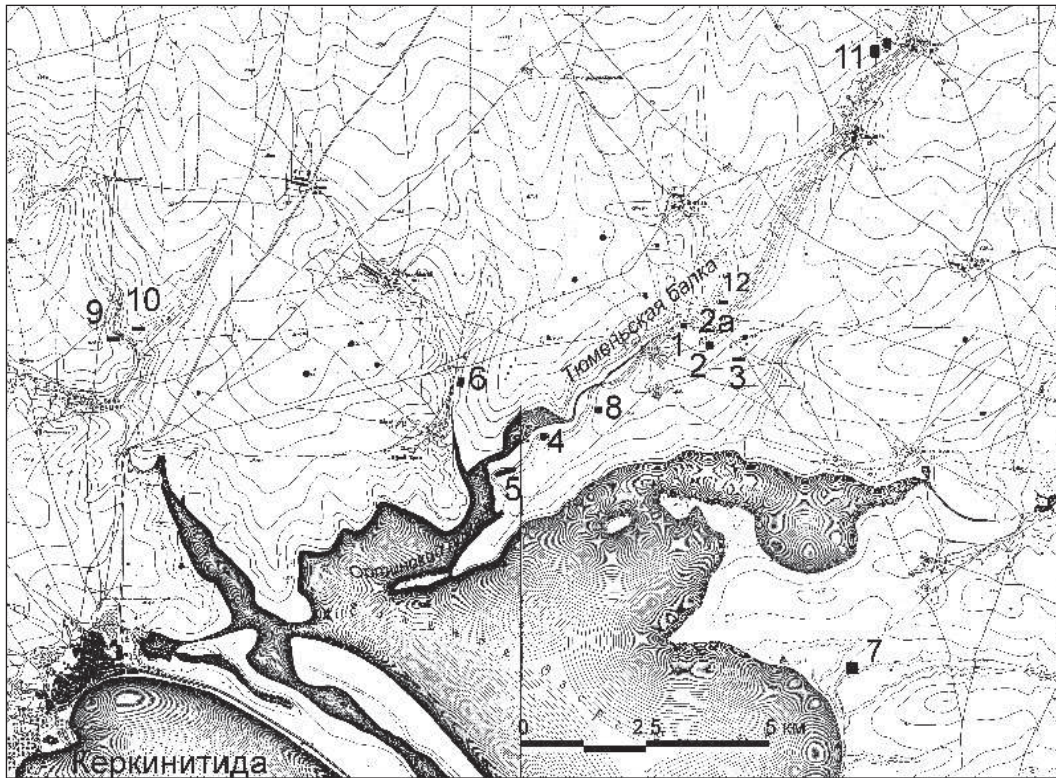

Рис. 1. Археологические памятники, нанесённые на полуверстовую карту (1898 г.) северного и северо-восточного побережья озера Сасык-Сиваш: 1 — античная усадьба Тюмень 1; 2 — античная усадьба Тюмень 2; 2а — могильник Тюмень 2а, 3 — поселение позднего бронзового века Тюмень 3, 4 — поселение раннего железного века Тюмень 4; 5 — поселение раннего железного века Тюмень 5; 6 — городище Ортли; 7 — поселение Гаршино; 8 — поселение эллинистического времени Тюмень 6; 9, 10 — поселения эпохи поздней бронзы Богай I и II; 11 — поселения раннего железного века Рунное I и II

кобинского типа с врезным орнаментом. Также как и на предыдущем поселении, античной керамики не встречено.

Городище Ортли. Находится на левом низком берегу залива в верховьях Ортлийской балки. Центральная часть поселения представляет собой невысокое поднятие, квадратное в плане (60 × 60 м) с покатыми склонами, приподнятыми углами и просадкой в центре. Имеет башню в северо-восточном углу и состоит из четырех сблокированных вместе усадеб херсонесского типа. На самом берегу Ортийского лимана зафиксированы помещения, вероятно, хозяйственного назначения. Судя по подъемному материалу, комплекс относится к IV—III вв. до н. э. В западной стороне городища располагается разграбленное христианское кладбище, о чем свидетельствуют огромные отесанные плиты вторичного использования с вырубленными на них крестами. К городищу с восточной и южной сторон примыкает селище.

Гаршино. Античное поселение IV—III вв. до н. э. Находится на северном берегу небольшой

обводненной балки, впадающей в озеро Сасык-Сиваш на расстоянии 3,7 км к юго-западу от п. Гаршино и в 240 м от берега озера. Частично разрушено глубокой плантажной вспашкой под лесонасаждения. Изрыто ямами грабителей.

Тюмень 6. Поселение раннего железного века. Зафиксировано по пятну распространения подъемного материала IV—III вв. до н. э. и камней среднего и мелкого размеров.

Богай I. Поселение эпохи поздней бронзы. Находится на высоком мысу между балками Богайской и боковой, впадающей в нее с запада. В отвалах нор грызунов собран керамический материал.

Богай II. Поселение эпохи поздней бронзы. Располагается напротив поселения Богай I на низком мысу между Богайской балкой и несколькими боковыми, впадающими в нее с востока. На поверхности в колеях дорог и канавах видны кладки стен, золистый грунт с керамикой и обломками костей.

Рунное I и II. Открыто С.Г. Колтуховым в 1986 г. Занимают два соседних мыса между Тю-

меньской балкой и боковыми, примыкающими к ней с запада. Фиксируются по кладкам и развалам камней, керамике эллинистического времени, золистому грунту.

Поселение с овальным загонем эпохи поздней бронзы. Зафиксированы по золистому грунту с мелкими фрагментами керамики и костей животных.

До последнего времени единственными известными античными объектами являлись поселения Рунное I и II, расположенные севернее одноименного населенного пункта и поселение Гаршино на северо-восточном берегу

озера Сасык-Сиваш. В связи со сказанным, появление на археологической карте Северо-Западного Крыма 10 новых объектов античной эпохи представляет несомненный интерес и расширяет наши представления о размерах и границах Херсонесской хоры. В дальнейшем перед нами стоит задача определения характера и хронологии выявленных памятников, их планировки, структуры и месте на хоре Керкинитиды и Херсонеса. Проведенные полевые работы должны стать началом планомерного комплексного обследования всего побережья и водосбора Сасык-Сивашского озера.

В.А. Кутайсов, Т.Н. Смекалова

ИССЛЕДОВАНИЕ НОВОГО ХЕРСОНЕССКОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА СЕВЕРНОМ БЕРЕГУ САСЫК-СИВАШСКОГО ОЗЕРА

Памятник был открыт в 2012 г. в ходе визуального обследования северного побережья Сасык-Сивашского озера, к востоку от города Евпатория. В выделенном на космическом снимке из ресурсов Google Earth пункте, действительно, на левом низком берегу Ортинского лимана на Мамайском полуострове было обнаружено эллинистическое поселение. Объект представлял собой в современном ландшафте невысокое квадратное в плане всхолмление (60 × 60 м) с покатыми склонами, приподнятыми углами и несколькими просадками внутри.

Геомагнитная съемка показала, что открытый объект представляет собой четыре сблокированных вместе усадьбы, вместе составляющие квадрат со стороной приблизительно 50 м. Логичнее предположить, что в качестве меры площади в данном случае использовался так называемый гекаторюг, размерами 52,5 × 52,5 м = 2756,25 м² (100 × 100 египетских локтей). Именно участок таких размеров являлся в Херсонесе модулем разметки площадей как внутри города, так и на его хоре. Северо-восточная усадьба фланкировалась башней. Сам этот комплекс имел размеры приблизительно 23 × 23 м (529 м). Остальные три усадьбы чуть больших размеров, все они имели традиционную планировку: центральный двор, вокруг которого группируются по периметру внешних стен жилые и хозяйственные постройки.

В северо-восточном углу памятника было раскопано 4 квадрата (4,5 × 5 м), размеченных с севера на юг. В результате была раскрыта центральная часть северо-восточной угловой башни, отчетливо просматриваемой на карте магнитного поля. Внешние контуры сооружения с севера на юг составляют 10,1—10,15 м и определяются ориентированными с запада на восток южной и северной кладками. Протяженность в широтном направлении пока не определена, но, судя по геомагнитному плану, она была приблизительно такой же. Вероятно, внутри башня была поделена на три помещения: два приблизительно одинаковых размеров (1—2) располагались в восточной части и еще одно узкой прямоугольной формы (3) в западной. Восточные комнаты соединялись дверными проемами с западным помещением. Дверной проем между северо-восточным и западным помещениями был перекрыт аркой. Пята арки находится на высоте 1,06—1,1 м от уровня порога. Предполагаемая высота арки от уровня полов комнат и до наивысшей точки, то есть замкового камня, составляла около 1,60 м

Таким образом, античное поселение Ортли (комплекс из четырех сблокированных вместе усадеб) появился на северном берегу Сасык-Сивашского озера в последней четверти IV в. до н. э., по крайней мере, не ранее рубежа 3 и 4 четвертей названного столетия (около 325 г.

до н. э.). Оно погибло в пожаре в конце первой трети III в. до н. э. (около 270 г. до н. э.) и более никогда не возродилось. Иными словами исследованный в отчетном году памятник является однослойным. Именно этим объясняются такие прекрасные результаты геомагнитной съемки, предоставившей в наше распоряжение четкий план всего комплекса усадеб. На фоне слабомагнитных желто-бурых материковых суглинков отчетливо проявляются отрицательные аномалии в виде светлых линий от немагнитных каменных известняковых кладок. Как показали раскопки, крайние каменные стены практически выходят на современную дневную поверхность, прикрытые от нашего взора только несколькими сантиметрами дерна. Мощный пласт пожара (сильно прокаленного от огня грунта) отчетливо проявляется черными пятнами положительных аномалий. Поскольку горелые слои формировались внутри еще существующих каменных кладок, то и после выборки последних ровные контуры пожарищ четко обозначают направления уже не существующих к моменту раскопок стен. Сказанное, в первую очередь, относится к одному из самых ключевых элементов застройки: башне, занимающей северо-восточный угол комплекса.

Башня со стороны около 10 м соответствует пропорциям аналогичных фортификационных сооружений Северо-Западного Крыма. Однако более точные линейные размеры ее требуют своего уточнения при дальнейших раскопках. Она была многоярусной, но каменное основание лестницы пока еще не раскрыто. Наиболее интересным конструктивным элементом башни является перекрывающая дверной проем арка. До сих пор наиболее ранним в архитектуре Северного Причерноморья считалась арочное перекрытие митридатовского времени конца II — начала I вв. до н. э. в более ранней башне усадьбы 2 второй половины III в. до н. э. на Кульчукском городище. Рассчитанная высота нашего полукружия полностью совпадает с реальными пропорциями Кульчукского объекта (1,62 м). Вторая полуциркулярная арка второй половины III в. до н. э. была перекинута над калиткой к западу от упомянутой башни Кульчукского городища.

Рис. 1. Общий вид с юга на участок раскопок в северо-восточном углу поселения Ортли

Столь небольшая высота арочного проема, не позволяющая пройти через него в полный рост, свидетельствует только о том, что северо-восточное помещение 1 в башне было не жилым. Оно вполне могло служить кладовой, хранилищем, арсеналом и т. д. Для проживания в башне, скорее всего, использовались верхние этажи, каковых было не менее двух-трех ярусов. В северо-западном углу помещения было устроено домашнее святилище на что, прежде всего, указывает ниша («эдикула») в восточной стене. К сожалению, никаких атрибутов для отправления культа *in situ* обнаружено не было, что лишает нас возможности персонафицировать конкретное божество, почитаемое жителями поселения. К югу от башни, во внешней восточной стене памятника, находилась небольшая калитка, шириной 1,3 м. Последняя отчетливо просматривается на геомагнитном плане.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ КИЗИЛ-КОБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В 2012 г. Белогорской экспедицией КФ ИА НАНУ (начальник А.П. Весельский) проводились разведки на территории Белогорского р-на АР Крым. Их результатом стало не только обследование известных и выявление новых местонахождений эпохи палеолита, но и исследование памятников более поздних эпох, в частности, кизил-кобинской культуры раннего железного века.

Так, на территории с. Красногорское (бывш. Нейзац), расположенного в горах во Внутренней гряде Крымских гор, археологические находки обнаружены при обследовании стенок траншеи и котлована по пер. Лесному, 8б, а также среди подъёмного материала. Среди них — фрагмент черепицы, обломки амфор и гончарной посуды эпохи средневековья, немногочисленные фрагменты горшков салтово-маяцкой культуры, а также значительное количество обломков лепной керамики кизил-кобинской

культуры. Последняя представлена фрагментами черпаков, кубков, корчаг и горшков (рис. 1, 1—5). Керамика сравнительно тонкостенная, характеризуется лощёной поверхностью чёрного, серого, жёлтого или терракотового цветов. Орнамент состоит из ряда характерных ямок по основанию шейки в сочетании с резным орнаментом в виде заштрихованных треугольников вершиной вниз (рис. 1, 2, 3), а также из подковообразных налёпов (рис. 1, 5). Обнаруженная коллекция кизил-кобинской керамики относится к ранее известному Нейзацскому поселению этой культуры, которое исследовалось Г.А. Бонч-Осмоловичем в 1924, 1925 и 1927 гг., а в 1926 г. — В.В. Лоренцом.

Другой, новый памятник кизил-кобинской культуры обнаружен в 2,5 км на запад от с. Головановка (2 км на юго-запад от с. Карасёвка). Он также расположен во Внутренней гряде Крымских гор, в верховьях р. Биюк-Карасу (Карасёвка) — гористой местности, поросшей лиственным лесом, неподалёку от пещеры Сеферек-Коба. Поселение Сеферек-Коба III занимает подножие скалы в виде «полуцирка», который, вероятно, образовался в результате обвала грота. На поверхности под скальной стеной обнаружен немногочисленный подъёмный материал, там же был заложен небольшой шурф размером 1,0 × 1,5 м. Глубина шурфа около 1 м, ниже — большой известковый блок (обломок части грота, который обвалился в древности). Лишь в верхнем слое найдены фрагменты керамики эпохи средневековья, остальные находки из культурного слоя представлены исключительно материалами кизил-кобинской культуры, которые довольно насыщены и распределены по всей глубине шурфа. Такая значительная толщина культурного слоя и насыщенность материалами, возможно, позволит в дальнейшем выделить отдельные стратиграфические горизонты поселения.

Пока же можно констатировать, что обнаруженные находки кизил-кобинской культуры более-менее однообразны. Преобладают обломки лепной керамики, которые принадлежат кухонной и столовой посуде. Кухонная — более грубая и толстостенная, она представлена горшками с валиковым орнаментом (рис. 1, 6, 7), корчагами (рис. 1, 9). Столовая керамика тонкостенная, часто с лощёной поверхностью. Это — полусферические миски (рис. 1, 14), куб-

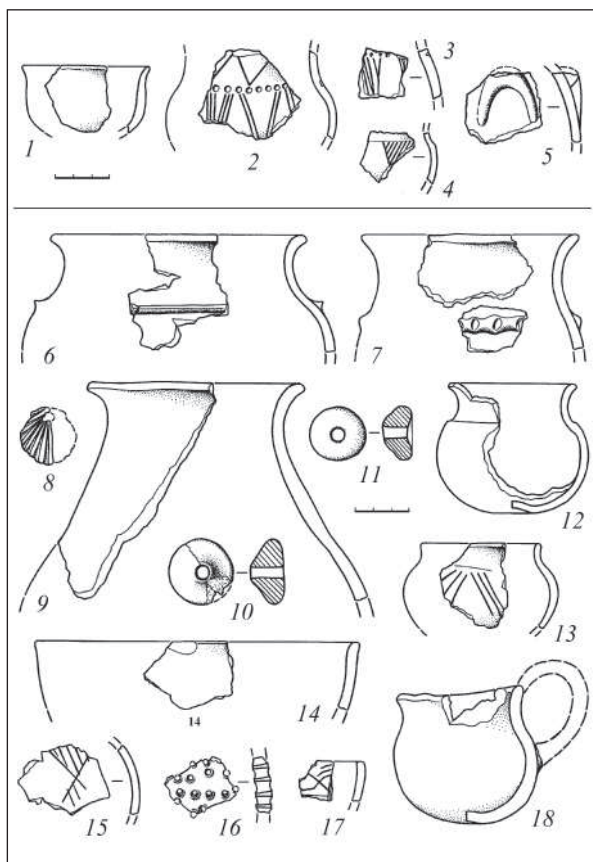

Рис. 1. Материалы кизил-кобинской культуры: 1—5 — Нейзац; 6—18 — Сеферек-Коба III (8 — раковина; 1—7, 9—18 — керамика)

ки (рис. 1, 12), черпаки (рис. 1, 18). Для столовой посуды характерен резной орнамент (иногда заполненный белой пастой) в виде заштрихованных треугольников (рис. 1, 13, 15, 17). Другие изделия из керамики представлены обломками «дуршлагов» (рис. 1, 16) и уплощённо-коническими пряслицами (рис. 1, 10, 11). Среди индивидуальных находок — половинка подвески из морского двустворчатого моллюска (рис. 1, 8). Также с кизил-кобинским слоем связано значительное количество костей

животных (овцы/козы), угольки, фрагменты глиняной обмазки, речная галька, кремневые отщепы, куски железной руды и шлаков.

Таким образом, в результате разведок на территории Горного Крыма, помимо обследования уже известных памятников кизил-кобинской культуры, таких как поселение Нейзац, открыто новое поселение Сеферек-Коба III, которое является чрезвычайно интересным и перспективным в плане проведения дальнейших стационарных раскопок.

С.Б. Ланцов

ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬЧУКСКОГО ГОРОДИЩА

Донузлавская экспедиция Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины (КФ ИА НАНУ) седьмой сезон подряд продолжала археологические раскопки Кульчукского городища IV в. до н. э. — начала новой эры, VIII—X вв. н. э., расположенного на черноморском побережье Северо-Западного Крыма, в 2,5 км южнее села Гроново Черноморского р-на АР Крым. Состав экспедиции, кроме научного коллектива из КФ ИА НАНУ, все годы преимущественно формировался из студентов и выпускников Российского государственного гуманитарного университета (РГГУ), отпускников и школьников Москвы. Руководили студенческой археологической практикой РГГУ Л.И. Грацианская и М. Алонцев. В этом сезоне в работе экспедиции также приняли участие студенты крымских вузов.

В 2012 г. основные исследования проводились в западной части памятника, с западной стороны от ранее открытой усадьбы 2 и башни Геракла и к югу от неё. Общая площадь исследованной за год территории составила 250 м². Максимальная глубина раскопок превысила 3 м.

В западном раскопе по направлению кладки 22 продолжали снимать слои дерна и серозолистой супеси (до 0,80 м) раннесредневекового времени. В них почти с уровня современной поверхности выявлены ограды двух усадеб эллинистического времени 3 и 4, к которым пристраивались помещения и в последующие позднескифский и салтово-маяцкий периоды. Эти стены сложены из массивных известняко-

вых хорошо обработанных плит в трёхслойной однорядной орфостатной простой технике (по С.Д. Крыжицкому), характерной только для IV—III вв. до н. э. Северная стена 22 усадьбы 3 по верху открыта на протяжении 32 м. Восточным концом она примыкает к башне Геракла и усадьбе 2, западный конец перпендикулярно соединяется с восточной оградой усадьбы 4, пока открытой на 8 м (рис. 1).

К югу от башни Геракла разобрали полуразрушенный нижний (второй сверху вниз) уровень каменной отмостки, которая примыкала к подошве пирамидального пояса башни и была сооружена одновременно с ним. Ниже неё в слое разложившихся сырцовых кирпичей обнаружены остатки специально снивелированной многокамерной каменной постройки, частично перекрытой основанием пирамидального пояса башни (рис. 2). Более ранний, чем этот пояс, и, скорее всего, вся башня, строительный горизонт предварительно датируется не позднее первой половины III в. до н. э.

Раскопки были также проведены на одном из холмов в прибрежной южной части памятника, где на поверхности прослеживались контуры каменных стен. К сожалению, здесь оказалась коптильня для рыбы первой половины XX в., сложенная частично из камня добытого из древних построек. Дату сооружения установили по находке монеты 1934 г. Поскольку фундамент впущен в культурный слой найдено не мало античных артефактов, особый интерес привлекает несколько фрагментов так называ-

Рис. 1. Кульчук-2012. Усадьба 2 с башней Геракла (слева), северная стена 22 усадьбы 3 (в центре) и часть восточной ограды усадьбы 4 (справа) Вид сверху с севера. Фото К. Трела

Рис. 2. Кульчук-2012. Восточная часть южного фасада башни Геракла и стены постройки предшествовавшей её строительству. Вид с юга

емых мегарских чаш с рельефным орнаментом II в. до н. э.

Из находок сезона следует отметить две медные монеты. Одна из них, византийская, обнаружена в слое дерна. Она принадлежит чеканке императора Юстина I (518—527 г. н. э.), типа «Император вправо—хризма». Данная находка

уникальна для Северо-Западного Крыма и является первой в этом регионе. Вторая монета (из не потревоженного слоя) принадлежит городу Амису (80—70 гг. до н. э.), типа «Персей—пегас». Её присутствие на городище уверенно связывается с размещением здесь при Митридате VI Евпаторе понтийского гарнизона.

В этом году не мало и фрагментов чернолаковой посуды IV—III вв. до н. э. аттического производства из горизонта, предшествующего возведению башни Геракла на усадьбе 2. Кроме названных находок, выявлено клей-

мо на ручке херсонесского мерного кувшина с плохо оттиснутым именем магистрата, сына Агасикла, то есть отпрыска одного из самых знатных херсонесских родов эллинистического времени.

С.Б. Ланцов, Т.В. Егорова, Е.А. Попова

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ЧАЙКА И НЕКРОПОЛЕ У ПОСЕЛКА ЗАОЗЕРНОЕ

Чайкинский отряд Украинско-российской экспедиции проводил раскопки двух объектов в окрестностях г. Евпатория в Северо-Западном Крыму¹. В задачи сезона входило продолжение исследований греческих слоев и строительных остатков середины IV — первой половины II вв. до н. э. в юго-восточной части городища Чайка, а также исследование кургана 43 на некрополе у поселка Заозерное.

На городище раскапывалась площадь к югу от восточного отрезка южной оборонительной линии, а также проводилось исследование частично раскопанных в 2011 г. помещений у южного въезда в крепость первого строительного периода (вторая половина IV в. до н. э.). Значительная часть раскопа вскрыта до материковой скалы (рис. 1). В результате выявлены остатки каменоломни, предшествовавшей строительству херсонесской крепости. Зафиксированы три вырубки в скале. Во второй из них обнаружена бронзовая монета, сохранность которой, к сожалению, не позволяет определить ее дату, а также заготовка под антропоморфное надгробие. По всей видимости, из камня, взятого именно из этой каменоломни, построена, по крайней мере, часть крепостных стен.

К югу от второй траншеи выявлены объекты, которые предварительно можно интерпретировать как остатки виноградного плантажа, простиравшегося на юг от ранней греческой крепости.

На первом этапе существования крепости южный въезд представлял собой разрыв в юж-

ной оборонительной линии, ограниченный с запада и востока мощными стенами помещений этой линии. Часть южной оборонительной стены между этими помещениями была смещена к северу приблизительно на 2 м, образуя, таким образом, небольшое углубление перед воротами. Въезд был вымошен каменной крошкой. У восточной стены въезда в начальный период функционировал водосток. Найденный фрагмент его желоба был выдолблен из цельного камня. Перекрытие не сохранилось. Во времена второго крепостного периода въезд был частично заложен, а полностью перестал функционировать одновременно с разрушением крепости (рубеж IV—III вв. до н. э.). В усадебный период под восточным отрезком проема устраивается новый мощный водосток, фрагменты которого были открыты в 2010 г. В отчетном сезоне обнаружен его южный участок. Водосток имел треугольный в сечении желоб, выложенный из плоских камней среднего размера и перекрытый крупными необработанными камнями.

К востоку от въезда исследовалось помещение 3 от уровня каменной вымостки, на который вышли в 2011 г. Хронология его существования восстанавливается следующим образом. Помещение было построено одновременно с южной оборонительной линией. Каким образом оно использовалось в это время (вторая половина IV в. до н. э.) сказать сложно, так как после разрушения крепости, в усадебный период, помещение было, по видимому, полностью очищено, углублено и продолжало функционировать как полуподвальное, хозяйственное. Помещение погибло в пожаре в 70-е гг. III в. до н. э., о чем свиде-

¹ Работы велись при финансовой поддержке РГНФ в рамках полевого проекта «Раскопки греко-скифских памятников в районе Евпатории» № 12-01-18035е.

Рис. 1. Южный въезд на городище. Вид с юга

тельствуют находки клейм на черепицах хронологической группы 2А по В.И. Кацу.

К западу от въезда располагалось помещение 31. Его восточная часть раскопана до уровня поздних греческих строительных остатков (вторая половина III — первая половина II в. до н. э.). Это две каменные загородки у восточной стены. Площадь вокруг загоронок была вымощена каменной крошкой, перекрытой слоем рушенного сырца, в котором найдено три миниатюрных красноглиняных лекифа и нижняя часть флакона.

Таким образом, работы 2012 г. позволили реконструировать планировку юго-восточного участка городища в различные периоды его существования: выявлены остатки ранней каменоломни, разработка которой непосредственно предшествовала строительству первоначальной греческой крепости; зафиксированы перестройки южного въезда в крепость, а также существование здесь построек усадебного и позднего греческого периодов.

На некрополе у пос. Заозерное доследовался юго-восточный сектор кургана 43. Насыпь высотой около 1 м состояла из суглинка с большим количеством мелких камней. В меридиональной бровке в поле кургана прослежена грабительская

яма, в которой под дерном встречалась керамика. Под грабительской ямой открыто погребение 4. Оно было совершено в яме, вырубленной в скале и ориентированной по направлению северо-северо-запад — юго-юго-восток. Длина ямы 1,5 м, ширина 0,7 м, глубина около 0,3 м. В яме было совершено одиночное захоронение. Погребенный лежал на правом боку, руки располагались вдоль тела. На правой руке в районе локтя находился второй череп. Сохранность костяка неудовлетворительная. Между ног в районе голени найден фрагмент чернолакового каннелированного канфара первой половины III в. до н. э. Это свидетельствует о том, что захоронение было ограблено.

Кроме того, полностью доследованы бровки и скальная поверхность. Скала, несомненно, имеет следы активной, но бессистемной выборки камня. При этом следов обработки камня на месте не наблюдается. Центральное захоронение в кургане отсутствовало, что стало очевидно после завершения работ на нем. Открытое в прошлом году скопление человеческих костей также находилось в его поле. Можно сделать предположение, что здесь было два слившихся кургана, насыпанные после окончания выборки камня.

РАЗВЕДКИ ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Разведочные работы велись с тремя целями: создание новой археологической карты Крыма, подготовка проектов документации на все поселенческие археологические структуры, состоящие на государственном учете, для решений экспертных заключений по земельным отводам.

Работы по картографированию памятников в этом сезоне проводились на территории южной части полуострова Тарханкут в Черноморском р-не АР Крым. В них принимали участие В.П. Власов, Д.С. Гречко, М.С. Шапцев, А.А. Филиппенко. Основной принцип, по которому проводилось обследование — систематическое изучение территории по площадям, соответствующим квадратам картографической сетки на листах топографической карты масштаба 1 : 100000. Каждый квадрат имеет размеры 2 × 2 км, что позволяет отображать соответствующий участок на листе формата А4 в масштабах до 1 : 10000. Этого достаточно для выделения отдельными знаками объектов, отстоящими друг от друга на расстоянии более 10 м, и позволяет, в большинстве случаев, однозначно проводить идентификацию объектов на местности. Нумерация квадратов проводилась в соответствии с координатами юго-западного угла квадрата, обозначенными на топографических картах Генштаба СССР (система координат Гаусса-Крюгера для эллипсоида Красовского — Пулково 1942).

Методически работы были организованы следующим образом. После предварительного изучения исследуемого квадрата по имеющимся картам, космическим снимкам, письменным источникам определялись координаты объектов, представленных в этих материалах, и составлялся предварительный перечень объектов, наличие которых можно было ожидать на данном квадрате, подготавливалась предварительная карта квадрата обследования. Во время выезда в поле выполнялась проверка на-

личия объектов из предварительного перечня и полное пешеходное обследование квадрата. Следует отметить, что многие курганы, отмеченные на старых картах, ныне разрушены и на местности не удалось выявить даже их следов. Положение выявляемых объектов фиксировалось по GPS, проводилась в большинстве случаев их фотосъемка. При помощи GPS записывались так же треки маршрутов обследования. После возвращения в лагерь данные переносились в компьютер и заносились в общую базу данных.

При составлении археологической карты принимались во внимание лишь объекты, которые с большой долей вероятности можно отнести к объектам археологии. Вместе с тем, на изучавшейся территории присутствуют остатки многочисленных сооружений, скопления камней, вероятно, XIX—XX вв. Фиксация объектов такого рода не проводилась.

Обследованию подверглось 11 квадратов, площадью 2 × 2 км каждый. На них зафиксированы 62 кургана, одно ранее известное античное поселение и одно поселение эпохи бронзы.

Закончена и сдана в Рескомитет по охране культурного наследия АРК учетная документация на 35 поселений и один могильник в Сакском и Черноморском р-нах. Из них семь поселений эпохи бронзы, обследованием которых руководил сотрудник экспедиции Д.С. Куштан. Остальные относятся к раннему железному веку — античные и позднескифские. В ходе этой работы В.В. Семеновым выполнены все топографические съемки памятников в масштабе 1 : 500 и двух в 1 : 200. Был также собран подъемный материал. Уточнено местоположение и датировка большинства объектов.

В процессе экспертизы земельных участков, в случае попадания на памятники археологии или (и) близкого соседства с ними даны рекомендации по переносу землеотводов.

С.Б. Ланцов, А.А. Филиппенко

РАБОТЫ БЕЛЯУССКОГО ОТРЯДА ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Пятидесятый сезон, начиная с 1962 г., исследовалось Беляусское городище, расположенное на берегу Черного моря вблизи с. Знаменское Черноморского р-на АР Крым. Работы традиционно для последних лет велись в трех направлениях: очистка городища и некрополя (склепов) от мусора и травы, текущая консервация и восстановление разрушенных участков стен (под руководством В.М. Афанасьева), а также непосредственно археологические раскопки и разведки.

Работы проводились в береговой полосе городища. Они носили спасательный характер, поскольку в результате современной трансгрессии берег подвержен интенсивной абразии. В 2012 г. впервые была сделана инструментальная съёмка профиля берегового обреза памятника. Заново произведены обмеры и составлены чертежи башни 1. Архитектурно-археологические обмеры проводились под руководством кандидата архитектуры И.А. Снитко.

Раскопки велись вдоль северного фасада и у северо-западного угла (шурф 1) башни 1 (рис. 1). В траншее, шириной около 1 м, и шурфе, площадью 2×2 м, выявлены культурные отложения I в. до н. э. и I в. н. э., дневная поверхность этого времени, и открыты впущенные с этой поверхности в землю три грунтовые хозяйственные ямы. Две из них раскопаны полностью. Яма 3 расширена в пределах шурфа сектором.

Яма 1/2012 частично впущена под пирамидальный пояс башни 1. Она колоколовидная в сечении. Устье было обложено камнем. Его диаметр — 0,40—0,45 м. Глубина ямы почти 2 м. Диаметр дна до 2,09 м. Заполнение зольное с камнями. На дне найдена круглая плоская каменная крышка, диаметром около 0,5 м и толщиной 0,05—0,08 м. Яма 2/2012 полностью аналогична первой по конструкции, заполнению, хронологии фрагментов керамики. Диаметр горловины 0,5 м, глубина около

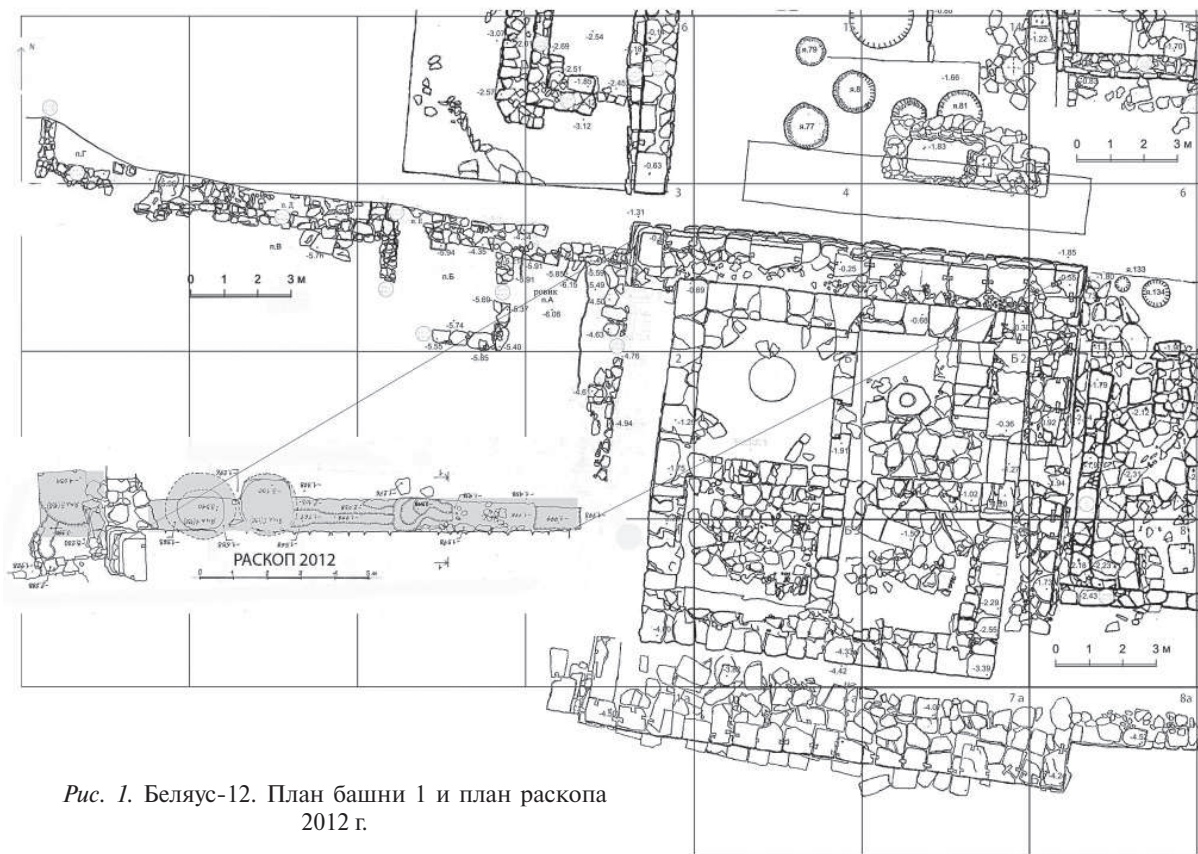

Рис. 1. Беляус-12. План башни 1 и план раскопа 2012 г.

1,75 м, діаметр дна 2 м. В ямі 3/2012 розкопан тільки юго-західний сектор заповнення. Сохранившася глибина ями 1,5 м, діаметр дна не менше 2,5 м.

Раскопками у северного фасада пірамідального пояса башни 1 виявлені культурні отложения, залегаючі поряд і нижче основания пояса, но не под ним. Пірамідальний пояс был уложен основанием на слой материкового суглинка. В I в. до н. э. — I в. н. э. пространство к северу от башни 1 было углублено на 0,4—0,5 м и подверглось нивелировке. Слой, синхронного раннему периоду строительства и функционирования башни, здесь не сохранилось. Дневная поверхность и отложения, прослеженные на стерильном археологическом горизонте, были сформированы не позднее первой половины I в. н. э. Об этом свидетельствуют находки обломков амфор и краснолаковой по-

суды. Аналогичен вещественный комплекс, полученный из ям 1 и 2.

Скорее всего, пространство с севера от башни было всегда открытым. Его занимал участок двора, где в конце I в. до н. э. — 70—80-х гг. I в. н. э. существовал комплекс хозяйственных ям. Двор весь или частично в это время был вымощен камнем. Самым поздним, относящимся к салтово-маяцкому времени (VIII—X вв.), здесь является строение в центре двора. Оно перекрывает яму 81 и яму без номера на генеральном плане памятника.

Находок, как в слое, так и в хозяйственных ямах мало, и они не выразительные. Отметим лишь крупные профильные фрагменты сероглиняных канфар (типа Пергамского), кубка, чаши; стенки белого с красной росписью родосского лагиноса I в. до н. э. — I в. н. э.; несколько неполных граффити на обломках тарной и столовой посуды разного времени.

П.О. Левчук

ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕМ'ЯНИХ РОДОВИЩ У БІЛОГІРСЬКОМУ р-ні АРК

Кримським палеолітичним загоном ІА НАНУ на території Білогірського р-ну проведені рекогносцирувальні роботи з картографування та відбору зразків з первинних виходів крем'яної сировини. Метою цих досліджень є створення літологічної бази даних, яка стане допоміжним фактором у вирішенні питань реконструкції життєдіяльності первісної людини на території Криму.

Обстежено низку пунктів первинних виходів крем'яної сировини, геологічна позиція яких визначається часом від верхньої крейди до низів палеогену. При цьому виявлено кілька місцезнаходжень з виробами з кременю.

Цвіточе (координати N 45° 06.497' E 034° 23.172', висота 249 м над рівнем моря) — кар'єр, розташований за 6 км на північ від траси Сімферополь—Феодосія, на правому березі р. Бурульча (рис. 1). Кремененосні горизонти (10 шарів загальною потужністю 5 м) пов'язані з виходами на денну поверхню крейди, верхи якої перекриті палеогеновими вапняками. Тов-

щина окремих крем'яних шарів становить від 1 до 15 см. Кремень має наступні характеристики: колір коричневий, прозорість 95 %, зернистість дрібна, включення мінімальні, крейдяна кірка відсутня; форма — плитка, якість (з огляду на можливість виготовлення знарядь) 5 за п'ятибальною шкалою.

Кар'єром відкриті північні схили балки, виникнення якої пов'язане з ерозією крейдяних горизонтів, що виходять на поверхню. Варто зазначити, що на північ від кар'єру, уздовж р. Бурульча розташована серія природних гротів, що утворилися в палеогенових вапняках. Поєднання таких факторів, як наявність сировини та природних укриттів, робить цей район перспективним для подальшого пошуку палеолітичних пам'яток.

Яблучне (координати N 45° 04.851' E 034° 36.740', висота 177 м над рівнем моря) — пункт розташований на північній околиці однойменного селища поблизу м. Білогірськ (рис. 1). Геологічний розріз являє собою еродовану крей-

Рис. 1. Обстежені родовища крем'яної сировини на карті Криму

дяну поверхню з конкреціями кременю, перекриту потужними (до 5 м) лесовими відкладами. Розріз експонований на схід, його протяжність складає 50—100 м. Кремень має наступні характеристики: колір світло-сірий, прозорість 90 %, зернистість дрібна, включення — лімнічне ядро сірого кольору, крейдяна кірка завтовшки до 2,5 мм, форма — плитка (середні розміри $17 \times 14 \times 8$ см), якість 5.

У лесовій пачці по всій довжині кар'єру простежуються чотири, вірогідно, алювіальні горизонти потужністю до 8 см, складені дрібною галькою розмірами до 3 см. Потужність відкладів між цими горизонтами складає від 50 до 100 см. У південній частині розрізу в лесових нашаруваннях між нижніми алювіальними горизонтами виявлено кілька імовірних крем'яних артефактів. Матеріал представлено заготовкою двобічного знаряддя на крем'яній плитці з кородованою поверхнею, кількома ретушованими сколами та безсистемним нуклеусом розмірами $25 \times 20 \times 14$ см. Наявного матеріалу поки що недостатньо для визначення його культурно-хронологічної приналежності.

Аналогічна літолого-стратиграфічна й археологічна послідовності простежуються і в стінках штучної траншеї (завглибшки до 2,5 м), розташованої за 80 м на схід від вказаного розрізу. Слід зазначити, що поодинокі кремені зі слідами обробки час від часу знаходили в цьому урочищі, щоправда поза стратиграфічним контекстом, і під час робіт Кримської палеолітичної експедиції в 1980-х рр.

Бор-Каї (координати $N 45^{\circ} 03.102'$ $E 034^{\circ} 55.461'$, висота 224 м над рівнем моря) — пункт

розташований біля с. Курське поблизу р. Мокрий Індол (рис. 1). Тут довкола вершини, що має вигляд типової куести з пологим північно-західним та майже вертикальним південно-східним схилами, відома низка археологічних пам'яток скіфського періоду й епохи середньовіччя.

Кремененосні горизонти виходять на денну поверхню в західній частині куести. Вони генетично пов'язані з пісковиками й опоками, утворюючи 30—40-метрову товщу з щонайменше 10 крем'яними горизонтами. Потужність кожного з них становить близько 5 см, прошарків між горизонтами — 50—120 см. Кремень має такі характеристики: колір темно-сірий, прозорість 60 %, зернистість крупна, включення — численні кристали кварцу, крейдяна кірка відсутня, форма аморфна, якість 3.

Внаслідок постійної ерозії південно-східні схили Бор-Каї вкриті величезною кількістю природних уламків кременю. Ця обставина значно ускладнює пошук свідочств перебування у цьому місці давньої людини. Але наявність крем'яної сировини та географічне положення (по р. Мокрий Індол до степового Криму не більше 5 км), а також знахідка кількох сколів зі слідами штучної обробки дають підстави вважати це місце перспективним для пошуку нових пам'яток кам'яної доби.

Враховуючи фізико-географічне положення, геологічну ситуацію, наявність кременів зі слідами штучної обробки та значну концентрацію в цій місцевості середньопалеолітичних пам'яток, можна припустити, що обстежені первинні виходи крем'яної сировини використовувалися первісним населенням півострова.

РОЗВІДКИ В ОКРУЗІ с. ВЕРХОРИЧЧЯ БАХЧИСАРАЙСЬКОГО р-ну

З метою виявлення та подальшого встановлення на державний облік нових пам'яток археології, співробітниками Бахчисарайського історико-культурного заповідника здійснено розвідки в трикілометровій окрузі с. Верхоріччя Бахчисарайського р-ну АР Крим.

Під час візуального спостереження відкрито пам'ятки, що відрізняються за типами та хронологією. Об'єктам надано умовні назви за населеним пунктом, біля якого вони були локалізовані.

Поселення Верхоріччя I розташоване за 1450 м на північний захід від с. Верхоріччя, на похилому південно-західному схилі г. Високий Бугор. Територія об'єкта, площа якого становить приблизно 0,89 га, частково вкрита листяним лісом. При обстеженні поселення відмічено численні порушення культурного шару — сліди грабіжницьких розкопок. Підйомний матеріал представлено фрагментами гончарної кухонної кераміки, мідною монетою поганого збереження, двома залізними черешковими вістрями стріл, що побутували в пізньосередньовічну добу.

Некрополь Верхоріччя II. При візуальному обстеженні південного схилу г. Високий Бугор, на північ від с. Верхоріччя (за 400 м від поселення Верхоріччя I), виявлено два горизонтальні надгробки, виконані з мшанкового вапняку: двосхилий «будинкоподібний» та «однорогий» у вигляді прямокутної плити з підвищенням. Аналогічні пам'ятки широко відомі в Південно-Західному Криму та пов'язані з християнським населенням XVI—XVIII ст.

Поселення Верхоріччя III розташоване на правому березі р. Марта, на краю мису, за 1,45 км від північно-східної околиці с. Верхоріччя. Площа об'єкта — 0,1 га. Підйомний матеріал складається з уламків ліпного посуду та численних фрагментів червоноглиняних амфор (типи 72, 73, 75, 77 за І.Б. Зеєст), що дозволяють встановити час існування поселення в межах II—IV ст.

Святилище Бія-Сала розташоване між с. Верхоріччя та с. Кудрине, на вершині узгір'я, на південь від г. Біла Гірка. Площа пам'ятки дорівнює приблизно 225 м². Під час обстежен-

ня зафіксовано численні грабіжницькі шурфи. Серед підйомного матеріалу, зібраного на святилищі, переважають уламки червонолакової та ліпної кераміки. Слід відмітити знахідки фрагментів теракот, скляного посуду (зокрема кубків), двох намистин (округла поперечно стиснута з прозорого світло-зеленого скла та веретеноподібна з прозорого темно-синього скла з трьома білими поперечними полосами), двох уламків бронзового дзеркала-підвіски. На підставі попереднього аналізу археологічного матеріалу можна зробити припущення, що святилище функціонувало в II—III ст. і належить до кола варварських пам'яток Південно-Західного Криму.

Під час розвідок уточнено локалізацію та хронологію **храму в уроч. Бурунча**, який вперше виявив В.Є. Веймарн у 1954 р. Пам'ятка розташована на вершині узгір'я, на північ від г. Кая-Тепе, за 3 км на південь від с. Верхоріччя та за 1,5 км на південний захід від с. Синапне. Храм орієнтований за віссю схід—захід та являє собою вкритий дерном пагорб (6,0 × 5,0 × 0,5 м). Грабіжницькими розкопками відкрито частину апсиди, зовнішній панцир якої складено з рваного каміння (0,25 × 0,08 × 0,08 м). Видима довжина апсиди — 2 м, ширина — 0,8 м. На поверхні зафіксовано престол, який являє собою прямокутний у перетині вапняковий стовп (0,33 × 0,23 м), що розширюється догори та донизу (0,55 × 0,38 м). Верхня частина, довжина якої складає 0,62 м, пошкоджена, в центрі влаштовано нішу. Загальна висота престолу — 0,7 м. На території, що прилягає до храму, знайдено фрагменти керамід, гончарного посуду та поливної монохромної кераміки з гравірованим орнаментом. Останні дозволяють попередньо датувати пам'ятку XIV—XV ст.

Крім того, на північ від с. Верхоріччя зафіксовано кладки окремих будівель і стін, датвання яких викликає ускладнення через відсутність підйомного матеріалу.

Таким чином, результати розвідок вказують на перспективність подальшого дослідження виявлених пам'яток, що дозволить уточнити їх межі та хронологію.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЗДНЕАНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ СУВЛУ-КАЯ

Совместной экспедицией КФ ИА НАНУ и Бахчисарайского историко-культурного заповедника были продолжены охранные исследования некрополя Сувлу-Кая III — первой половины V вв. Памятник расположен на территории 7-го микрорайона г. Бахчисарай, в 0,4 км к северу от балки Эрмени-Маале — современной ул. Пушкина.

На двух участках общей площадью 30 м² исследованы четыре погребальных сооружения, в том числе склеп и три подбойные могилы.

Наиболее ранние погребения совершены в подбойных могилах (23, 24, 26). Могилы ориентированы по линии запад—восток. Во всех случаях в верхней части заполнения входных ям зафиксированы вертикально стоящие камни, вероятно, служившие в древности отметками. Камеры расположены к югу от входных ям и были закрыты закладами, состоявшими из массивных плит известняка, поставленных на ребро. В плотном натечном грунте, заполнившем камеры, сохранились отпечатки колод, контуры которых прослеживались по остаткам древесного тлена. Погребения совершены в вытянутом положении на спине головой на восток. Все погребения принадлежали взрослым людям.

Мои́ла 23. Подбойная. Размеры входной ямы 2,1 × 0,54 м, глубина от дневной поверхности 2,2 м. Размеры камеры 2,3 × 0,64 м. В колоде совершено два погребения. Инвентарь погребения I (нижнего) состоял из краснолакового кувшина, железного ножа, бус, бронзовых фибул, зеркала, серьги. Погребение II (верхнее) сопровождалось железным ножом, краснолаковым кувшином, поставленным на крышку колоды, костью животного.

Мои́ла 24. Подбойная. Размеры входной ямы 2,3 × 0,6 м, глубина от дневной поверхности 2,3 м. Размеры подбоя 2,3 × 0,9 м. Инвентарь представлен краснолаковым кувшином, поставленным в изголовье, за пределами колоды.

Мои́ла 26. Подбойная. Размеры входной ямы 2,3 × 0,6 м, глубина от дневной поверхно-

сти 2,2 м. Размеры камеры 2,4 × 0,8 м. Верхняя часть скелета разрушена грызунами. За черепом зафиксирован краснолаковый кувшин.

Все погребения в подбойных могилах относятся к первой половине III вв.

Склеп 25 имеет Т-образную планировку. Входная яма, подтрапециевидная в плане, ориентирована по линии юго-запад—северо-восток. Ее длина 4,6 м, наибольшая ширина 1,2 м. К северо-востоку от входной ямы расположена подпрямоугольная в плане камера, размерами 3,0 × 2,7 м, глубиной от дневной поверхности 4,2 м. Свод камеры обрушился в древности. После этого в древнее или средневековое время склеп был ограблен через лаз, выкопанный над закладной плитой. В заполнении камеры обнаружены человеческие кости, фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор, лепных, краснолаковых и стеклянных сосудов, железных мечей и ножей, бронзовые детали ремной гарнитуры. Возле северо-восточной стены, противоположной входу, сохранилось не потревоженное грабителями заполнение. На полу *in situ* зафиксированы кости ног трех погребенных, лежащих головой к входу. В области стоп двух из них зачищены металлические детали обувной гарнитуры, состоявшей из пряжек, наконечников ремней, обойм. Возле стены обнаружены железные умбон и рукоять щита, подток копья или дротика, стеклянные сосуды. Инвентарь относится к последней четверти IV — началу V вв.

Исследования 2012 г. подтвердили наблюдения о существовании двух хронологических групп погребений, отличающихся особенностями погребального обряда. К ранней группе, датирующейся III — первой половиной IV вв., относятся все подбойные могилы. В последней четверти IV — начале V вв. появляются склепы, что очевидно, связано с приходом нового населения, в погребальном обряде и инвентаре которого присутствуют элементы, не характерные для предшествующего периода. Очевидно, это отражает процессы, связанные с началом Эпохи великого переселения народов.

РАЗВЕДКИ В СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ р. САЛГИР

В 2012 г. в составе Крымской комплексной экспедиции КФ ИА НАНУ автором были проведены разведки в среднем течении р. Салгир в Симферопольском р-не АРК, которые были начаты в 2011 г. Разведки проходили на землях Первомайского, Урожайновского, Широковского сельсоветов и пгт Гвардейское. Работы связаны с плановой темой КФ ИА НАНУ.

Археологические разведки в долине р. Салгир проведены в 1953 г. А.А. Щепинским. Исследования были связаны со строительством Симферопольского водохранилища и Салгирской оросительной системы. Им было выявлено 72 объекта от эпохи неолита до средневековья. Несколько позже в данном районе проводились раскопки отдельных курганов. В 80-е гг. И.В. Ачкинази и А.Е. Пуздровским исследовался один курган, находившийся в районе с. Чайкино (отчет отсутствует). В 1996 и 2005 гг. С.Г. Колтуховым раскопано два кургана, расположенные в районе с. Красной Зорьки. В результате раскопок были обнаружены погребения, относящиеся к эпохе бронзы и скифскому времени. Памятники в данном районе до настоящего времени изучены недостаточно.

Выявленные автором курганы находятся в 10—30 км к северу от г. Симферополь, на границе Центрально-Крымской равнинной степи и предгорья, которая представляет собой равнинно-лощинную местность с глубокими балками и скальными выступами, в районе сел Красное и Урожайное. Обследованные курганы расположены преимущественно на правом берегу р. Салгир на полях сельскохозяйствен-

ного назначения. Курганы в большинстве случаев располагаются группами по 2—5 насыпей, обычно один крупный (2,5—5,0 м) и рядом несколько насыпей меньших размеров. Высота выявленных курганов от 0,5 до 5,0 м, диаметр от 15 до 45 м. Мелкие курганы регулярно распахиваются.

На землях Первомайского сельсовета зафиксировано 50 курганов. Обследованные курганы находятся в районе сел Красное, Первомайское, Чайкино. Высота насыпей от 0,5 до 5,0 м. В 0,2 км к востоку от с. Первомайское собраны отдельные фрагменты эллинистической керамики.

На территории Урожайновского сельсовета выявлено 14 насыпей. Курганы высотой от 0,5 до 5,0 м расположены в районе сел Урожайное и Солнечное. В ямах грабителей на двух курганах (высотой 1,2 м), расположенных к югу от сел, прослеживаются каменные конструкции. На прилегающей площади обнаружены фрагменты античной керамики.

На поле у пгт Гвардейское обследованы шесть насыпей высотой от 0,5 до 1,3 м.

К северу от с. Широкое зафиксированы два кургана высотой до 1,3 м.

В результате проведенных разведок изучены и зафиксированы 72 насыпи на площади около 40—45 км². Курганы могли принадлежать кочевому населению, которое перемещалось на полуостров (от эпохи бронзы до средневековья) по долинам рек. В данном случае, по долине р. Салгир.

РАЗВЕДКИ В уроч. СУАТКАН НА ПЕРИФЕРИИ МАНГУПСКОГО ГОРОДИЩА

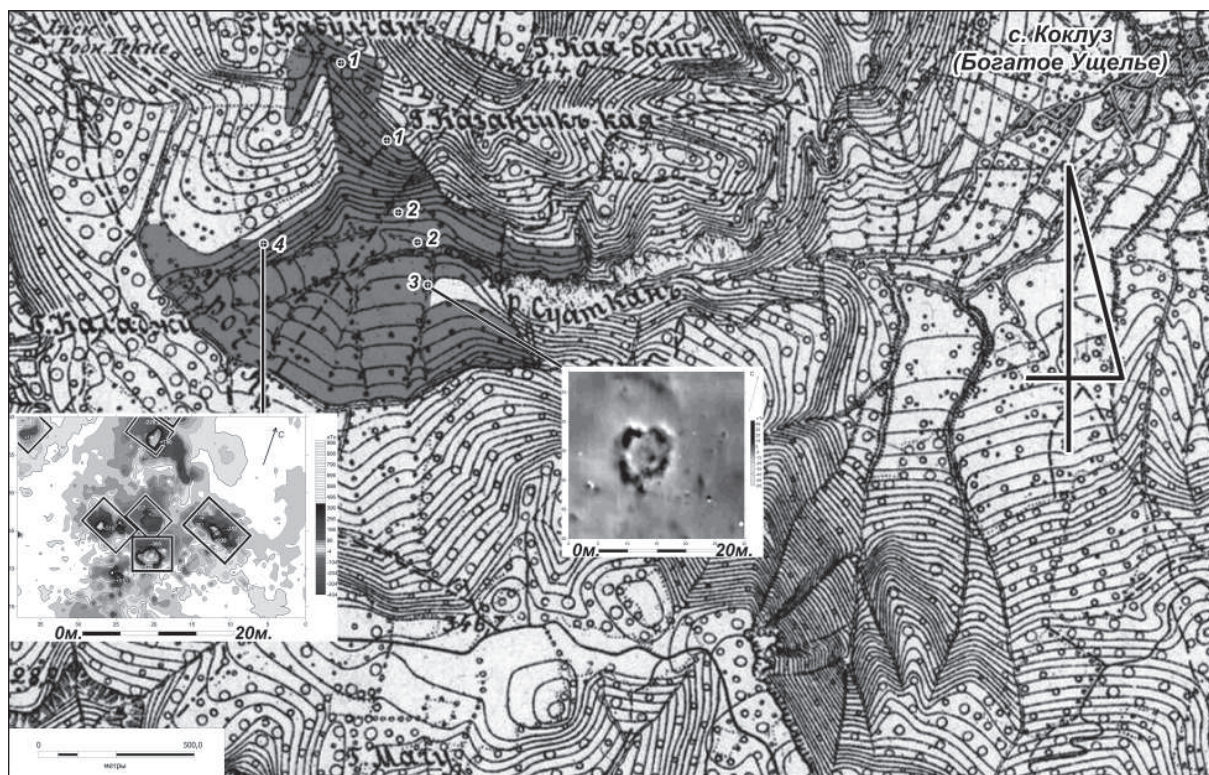

Рис. 1. Топографическая карта района разведок в уроч. Суаткан. Серым показаны границы археологической и геомагнитной разведок: 1 — объекты XVIII — начала XX вв. (видимо, ограды сельскохозяйственного назначения; обозначены на карте конца XIX в.); 2 — печи на Нижнем Суаткане, открытые в 2010 г.; 3 — постройка на Нижнем Суаткане; 4 — печи на Верхнем Суаткане, открытые в 2012 г.

Средневековый гончарный центр в уроч. Суаткан расположен на южной периферии Мангупского городища, на водоразделе Адым-Чокракской, Бельбекской и Байдарской долин Крымских предгорий. С севера он ограничен горными вершинами Бабулган и Кая-Баш (Два Татарина), с юга — горами Мачу и Добруджи-Кая. По дну балки протекает одноименный ручей, который впадает в Бельбекскую долину в районе с. Богатое Ущелье (Коклуз).

О памятниках археологии в этом районе впервые стало известно еще в начале 90-х гг. XX в., когда здесь были проведены разведки Мангупской экспедиции. В рамках реализации совместного украинско-германского проекта по изучению наиболее крупных «пещерных городов» Крыма (Мангуп, Эски-Кермен) в 2006—2008 гг. было подтверждено существование здесь средневекового керамического производственного центра. В ходе разведок

2010 г. (руководители В.Е. Науменко, Д.А. Моисеев) отдельные гончарные печи удалось точно локализовать с помощью геофизических методов. В 2012 г. изучение производственного центра было продолжено экспедицией в составе сотрудников Бахчисарайского историко-культурного заповедника, Санкт-Петербургского университета и университета г. Орхус (Дания).

Исследования носили комплексный характер, с использованием методов пешеходной археологической разведки и магнитометрического сканирования местности. Их основной задачей в текущем сезоне были уточнение общих границ производственного центра и выявление наиболее вероятных мест расположения гончарных печей по изготовлению средневековой керамики. Для этого, исходя из особенностей рельефа, балка Суаткан была разбита топографически на два участка, получивших

условное наименование — Нижний и Верхний Суаткан (рис. 1).

Обследование первого из указанных участков (Нижний Суаткан) подтвердило наличие здесь ранее открытых трех гончарных печей. Иных производственных комплексов не выявлено. Из новых объектов отметим развал средневековой постройки, точную хронологию которой еще предстоит выяснить в процессе дальнейших раскопок.

В верховьях уроч. Суаткан (участок «Верхний Суаткан») с помощью данных магнитометрии был впервые открыт новый производственный центр, состоящий как минимум из семи гончарных печей, специализирующихся, вероятно, на изготовлении средневековой строительной керамики. Отметим показательный подъемный археологический материал — фрагменты керамид и калиптеров, в том числе бракованных изделий, отходов производства. Предварительная дата функционирования комплекса на данный момент определяется в пределах VIII—X вв.

Дополнительно сотрудниками экспедиции были проведены предварительные археологические и геофизические обследования так называемой «базилики Маркевича», расположенной в Адым-Чокракской долине, на левом берегу высохшего русла р. Кара-Ильяз. Собранный подъемный материал (архитектурные детали, фрагменты кровельной черепицы) подтверждает гипотезу о существовании здесь в эпоху средневековья крупного архитектурно-культурного комплекса, культового либо общественного характера (рис. 2). Однако окончательные заключения о его хронологии и функциональном назначении возможны лишь после проведения археологических раскопок памятника.

Проведенные комплексные археологические и геофизические разведки южной периферии Мангупского городища дополнили представления о топографии данного участ-

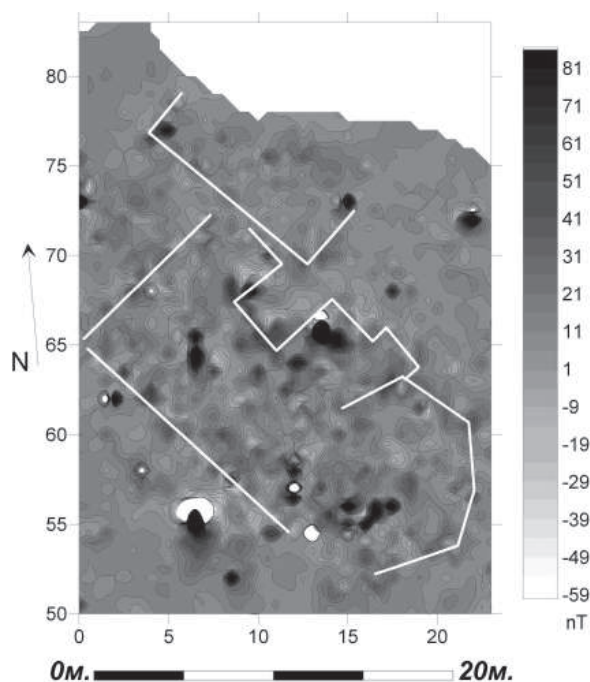

Рис. 2. «Базилика Маркевича», план геомагнитной съёмки (интерпретация А. Чудина)

ка Крымских предгорий в эпоху средневековья. Полученные дополнительные сведения о функционировании в уроч. Суаткан крупного гончарного центра и существовании на берегу р. Кара-Ильяз значительного архитектурного комплекса. В совокупности с уже известными археологическими памятниками этого района округа Мангупа (гончарный центр на склоне г. Илька, Адым-Чокракский раннесредневековый могильник, позднеримское святилище и средневековый монастырь на г. Бабулган) определенно свидетельствуют о его важной роли в жизни населения Мангупского городища. Продолжение тотальных разведок периферии городища вместе с проведением раскопок открываемых объектов представляется закономерной задачей будущих исследований.

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА КІТЕЙ

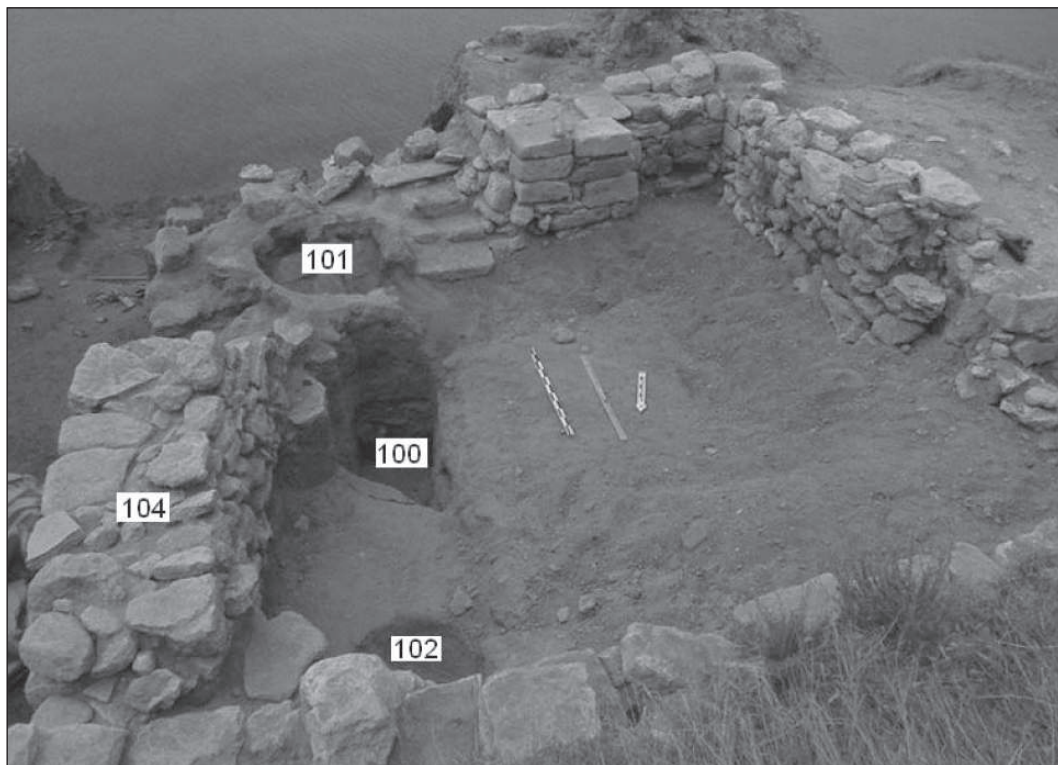

Рис. 1. Приміщення «З». Вигляд з півночі

Спільна українсько-російська Кітейська експедиція ІА НАНУ і Нижньгородського державного університету ім. М. Лобачевського провела 34 сезон розкопок боспорського міста Кітей. Роботи велися в західній частині розкопу I, де продовжувалося дослідження двох квадратів на захід від башти. Мета робіт — встановлення значення розвалу каменю біля її фронтальної стіни та перевірка наявності рову перед західною куртиною. У прибережній частині розкопу II досліджувався квадрат 23, де планувалося закінчити вивчення приміщення «З», яке було частково відкрито минулого року.

На розкопі I досліджено культурні шари елліністичного та римського часу на квадратах 28 і 29, які не містили будівельних залишків античного часу. Значна їх частина була зруйнована в роки Другої світової війни під час будівництва в цьому районі бліндажу. В результаті матеріали всіх нашарувань тут змішані. В північній частині квадрату виявлено велику вапнякову плиту із заглибленням в центрі. Скоріш за все, вона перекривала цистерну — на її

зворотній стороні (яка спершу була лицьовою) вирізаний паз для кришки.

На розкопі II роботи велися на квадраті 23. Поверхня та особливо борти квадрату були пошкоджені грабіжницькими перекопами. На квадраті досліджено два культурні нашарування. Було продовжено дослідження другого шару — рихлого сіро-коричневого суглинку с численним дрібним камінням. У цьому шарі простежено східну частину приміщення «З», обмеженого стіною 104 (рис. 1). У південно-східному кутку приміщення відкрито гончарну піч 101 (рис. 2). Це перша подібна знахідка в Кітейі. Розміри печі по зовнішньому контуру: $1,2 \times 1,1$ м, по внутрішньому — $1,1 \times 1,0$ м. Черинь печі викладено печиною у формі боспорських соленів. Глиняні плитки потріскалися. Плитка у східній частині печі має ледь загнутий край. У середині печі розчищено два вузькі вертикальні камені, що стояли, один з яких розташовано безпосередньо в центрі печі. Дата функціонування печі, виходячи із знахідок, III—IV ст. Нижче рівня стін приміщення зафіксовано ями 102 і 103, які були викопані

Рис. 2. Гончарна піч 101

в культурному шарі та належать до IV—III ст. до н. е.

На схід від стіни 104, під час зачистки східного борту квадрату, в ньому було виявлено кладку з дверним отвором, яка в сполученні з кладкою 104 та продовженням стіни 97 приміщення «З» складає нове невелике приміщення «И». У південно-східній частині приміщення виявлено розвал гончарної печі 103, аналогічної до печі 101. Збереглася частина її глиняної обмазки. Заповнення печі — міцний суглинок із домішками золи, шматочків вугілля та шматків печини. В центрі — обгорілі вапнякові камені, простір між якими заповнені сіро-коричневим суглинком з домішками печини та подробленого вапняку. Розміри печі 1,5 × 1,0 м. У заповненні знайдено монету Рескупорида VI. Це

Рис. 3. Скарб монет

дозволяє стверджувати про спорудження печі в першій чверті IV ст. Вона функціонувала протягом всього IV та в V ст.

Під час розбору печі в її північно-східній частині, за 30 м від східного борту розкопу, було відкрито скарб з 111 бронзових пізньобоспорських монет (рис. 3). Усі монети доброї збереженості та покриті тонким шаром патини.

Третій культурний шар в приміщенні «И» являв собою рихлий сіро-коричневий суглинок з домішками вапнякової крошки. Даткування шару за знахідками IV—III ст. до н. е. Цей шар прорізаний п'ятьма ямами. Чотири з них датуються елліністичним часом, одна — ранньоримським.

*В.И. Мордвинцева, А.В. Буйских, С.А. Ермолин,
С. Ортизи, Н.А. Решетникова, И.А. Спивак*

ИССЛЕДОВАНИЯ НА г. ОПУК

Международной Южно-Боспорской экспедицией Крымского филиала ИА НАНУ совместно с Университетом Кельна (Германия) были проведены раскопки на территории Опукского природного заповедника Минэкологии и природных ресурсов Украины. Целью исследований 2012 г. было: 1) проверить результаты электро- и магнитной разведки в рай-

оне Холма «А» (раскопки И.Т. Кругликовой 1949 г.), проведенной в 2011 г. группой исследователей под руководством И.Н. Модина (Московский государственный университет, РФ), в соответствии с результатами которой было предположено наличие архитектурно-археологического комплекса на этом участке; 2) уточнить время сооружения Восточной обо-

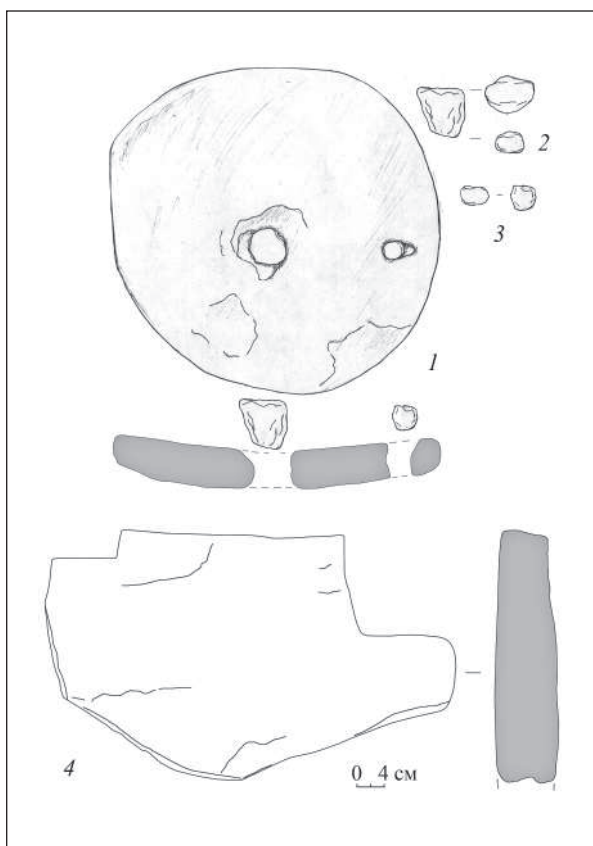

Рис. 1. Находки из хозяйственной ямы, известняк: 1 — жернов; 2—3 — пробки; 4 — архитектурная деталь

ронительной стены; 3) выяснить вопрос о наличии ворот в районе примыкания Восточной оборонительной стены к Цитадели; 4) получить представление о мощности, структуре и датировке культурных напластований на различных участках памятника.

В результате были получены следующие результаты.

Исследования на раскопе в районе Холма «А» не подтвердили предположений, основанных на результатах геофизической разведки. В связи с этим сделан вывод о том, что применение данных методов для поиска археологических объектов на исследуемой территории неэффективно. Несмотря на наличие на современной дневной поверхности подъемного материала V—IV вв. до н. э., в пределах раскопа культурные напластования отсутствовали. Вероятно, обнаруженные здесь обломки керамики были переотложены в результате коллювиальных и делювиальных процессов.

Шурфы 1—3 на Восточной оборонительной стене дали интересный материал, позволяющий сделать вывод о том, что она, вероятно, была возведена не позднее IV в. до н. э. На древней дневной поверхности и в залегавшем на ней слое разрушения стены найдены фрагменты амфор (прото-Фасос, Фасос). Под древней дневной поверхностью, на которую была поставлена стена, выявлен культурный слой с большим количеством лепной керамики, терочником, шлаком, видимо, сформировавшийся в процессе функционирования поселения эпохи поздней бронзы.

Раскоп «Верхние ворота» показал, что дорога, которая видна в современном рельефе, была обустроена не ранее II в. Этому соответствуют и находки в шурфе 4 на участке Восточной оборонительной стены, непосредственно примыкающей к дороге. Видимо, в период поздней античности эта часть крепости подверглась существенным перестройкам. Окончательные выводы о времени сооружения и функционирования ворот в северо-западной части Восточной оборонительной можно будет сделать после завершения работ на этом раскопе.

Раскопки на верхней террасе к западу от Восточной оборонительной стены дали интересную информацию об общем характере процесса седиментации на памятнике. Здесь под телом оползня мощностью до 1,5 м открыт культурный слой, в который была впущена хозяйственная яма эпохи средневековья (VIII—X вв.), содержащая каменные архитектурные детали, фрагменты красноглиняного высокогорлого кувшина с широкими плоскими ручками и известняковый жернов, отверстия которого были заткнуты каменными пробками (рис. 1). Не исключено, что и в других частях памятника культурные напластования перекрыты телами оползней значительной мощности.

На верхнем плато г. Опук был заложен шурф А1 с внутренней и внешней стороны здания, план которого просматривался в современном рельефе. Оно предварительно датируется позднеантичным периодом (III—IV вв.).

В 2013 г. планируется продолжение исследований на верхнем плато горы Опук, окончание работ на раскопе «Верхние ворота», расширение шурфа В2 на Восточной оборонительной стене.

ИССЛЕДОВАНИЯ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА СКЛОНЕ МЫСА ТАПЧАН-КАЯ В КРЫМУ

Памятник расположен на юго-западной окраине с. Большое Садовое (Бахчисарайский р-н), на левом берегу р. Бельбек, на пологом склоне мыса Тапчан-Кая, являющемся частью горного массива Чердаклы-Баир. Поселение открыто в 1968 г. И.А. Барановым, картографировано М.М. Чорефом в 1974 г. В 1985—1989 гг. частично раскопано экспедицией Уральского университета под руководством Л.А. Омельковой. К сожалению, материалы этих исследований до сих пор не введены в научный оборот.

Осенью 2011 г. центральная часть поселения оказалась в зоне строительства, предпринятого настоятелем местного монастыря УПЦ Московского патриархата. Чтобы предотвратить полное уничтожение памятника, сотрудниками Бахчисарайского историко-культурного заповедника земляные работы были приостановлены. В мае 2012 г. на площади строительных котлованов проводились охранно-археологические исследования выявленных археологических объектов.

Общая площадь спасательных работ составила около 380 м². Она включала в себя три участка — строительные котлованы под здания монастырской гостиницы (раскоп I) и церкви (раскоп II), а также траншею под ограду монастырского подворья (раскоп III).

Основной интерес представляют результаты охранных раскопок на площади *раскопа I*. Здесь в ходе работ были открыты две частично сохранившиеся каменные постройки и 25 хозяйственных ям. Стены обоих зданий сложены из бутового камня, на глиняном растворе, в технике трехслойной двупанцирной с забутовкой кладки. Об их планировке пока судить преждевременно, так как для полного исследования построек необходимо расширение раскопа в следующем полевом сезоне. Сооружения погибли одновременно в пожаре, о чем свидетельствует довольно мощный горизонт горения на поверхности земляных полов.

Из 25 хозяйственных ям полностью раскопаны 21, хотя, следует признать, что большая часть из них сильно пострадала в процессе земляных работ. При зачистке 11 ям зафиксиро-

ван их колоколовидный профиль. О функциональном назначении хозяйственных комплексов информации пока недостаточно, однако, по крайней мере, часть из них использовалась для хранения сыпучих продуктов (зерна?).

Стратиграфические наблюдения и анализ полученного археологического материала позволяет заключить, что на площади раскопа фиксируются строительные остатки двух хронологических периодов. К наиболее раннему из них, который датируется в пределах второй половины V — середины VI вв., принадлежат все открытые хозяйственные ямы. Некоторые из ям перекрыты зданиями 1 и 2, которые представляют следующий строительный этап истории поселения второй половины VIII — начала X вв.

Археологические работы на площади *раскопа II* в этом сезоне были ограничены зачисткой бортов и поверхности участка исследований, так как культурный слой и, вероятно, остатки строений в его пределах были полностью уничтожены в ходе монастырского строительства. Такой же характер носили в целом работы на территории *раскопа III*. Лишь при зачистке материкового суглинка на дне траншеи были выявлены контуры ряда закрытых комплексов — семи округлых хозяйственных ям (26—32), водосточного желоба, а также трех сооружений подпрямоугольной формы (полуземлянки?). Здесь необходимо расширение площади раскопа для полной фиксации открытых объектов с последующей выборкой их наполнений.

Необходимость продолжения работ в центральной части поселения на склоне мыса Тапчан-Кая вытекает из следующих факторов. Во-первых, из-за угрозы полного уничтожения памятника, находящегося в зоне продолжающегося монастырского строительства. Во-вторых, хронологические рамки его существования (в пределах второй половины V — начала X вв.), наличие двух ясно выраженных строительных периодов свидетельствуют об уникальности данного археологического объекта, не имеющего себе равных среди других сельских раннесредневековых поселений на территории предгорной части Крымского полуострова.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОНЧАРНЫЕ ЦЕНТРЫ НА СКЛОНАХ г. ИЛЬКА

Экспедицией КРУ «Бахчисарайский историко-культурный заповедник» было продолжено комплексное изучение памятников, расположенных на южной периферии Мангупского городища, в округе г. Илька. Район исследования представляет собой гористую местность, рельеф которой определяет идущая в направлении с северо-востока на юго-запад цепь горных вершин — Орта-Сырт, Илька, Кая-Баш, Бабулган. Горы Орта-Сырт и Илька образуют седловину, вокруг которой сосредоточены источники воды и археологические объекты. На сегодняшний день к последним отнесены три специализированных производственных центра по изготовлению средневековой строительной керамики (Илька 1, Илька 2, Илька 3), на площади которых сейчас известны не менее 17 гончарных печей, возможное неукрепленное поселение (Илька 4) и небольшой храмовый комплекс (Илька 5) на пересечении дорог, ведущих к г. Кая-Баш и в с. Богатое Ущелье.

В отличие от работ 2010—2011 гг. на памятниках округи г. Илька, целью которых были комплексные археологические и геофизические обследования местности для выявления и локализации указанных объектов, исследования 2012 г. на ряде из них носили раскопный характер. К числу таковых относятся печи по производству керамики на площади гончарных центров Илька 1 и Илька 2, а также храмовый комплекс на перекрестке дорог к г. Кая-Баш и в с. Богатое Ущелье (Илька 5).

Илька 1. Гончарный центр расположен непосредственно на седловине, образованной горами Орта-Сырт и Илька. С учетом данных геофизических разведок, на месте магнитных аномалий, связанных, очевидно, с функционированием печей по производству керамики, были заложены два квадрата общей площадью около 75 м². В ходе раскопок обнаружены как минимум три гончарных комплекса (печи 1—3), а также множество локальных археологических контекстов, имеющих отношение к производственному процессу (участки складирования черепицы-сырца, концентрации производственного брака и т. п.). В результате из-за сложной стратиграфической ситуации, требующей расширения участка исследования, раскопки были приостановлены на уровне «слоя разрушения» и

функционирования гончарных печей. Доследование объекта будет продолжено в будущем полевом сезоне.

Илька 2. Открыты две гончарные печи (3 и 10) на территории данного производственного центра. Общая площадь раскопа 51,4 м², мощность культурных напластований до 2 м.

Эти печи отражают два различных этапа функционирования производственного центра. Первый из них представлен **печью 10** — округлой в плане, диаметром около 1,2 м, с сохранившейся одноканальной топочной камерой. На ее месте позднее сооружена более крупная, прямоугольная в плане, **печь 3** общими размерами 3,9 × 3,5 м. Стены загрузочной камеры последней, сохранившейся на высоту до 1,2 м, сложены из крупных фрагментов черепицы. Вход в топочную двуканальную камеру оформлен тремя выступами-пилонами из известняковых обработанных блоков, с использованием в качестве строительного материала больших фрагментов керамид и калиптеров.

Стратиграфические и планиграфические наблюдения о двух периодах функционирования данного производственного комплекса подтверждается анализом полученного материала. Он представлен в основном фрагментами амфор и черепицы, которые делятся на две хронологические группы — VIII—X и XIII—XV вв. Датировка первой из них обосновывается наличием многочисленных обломков «причерноморских» амфор и строительной керамики, имеющей близкие аналогии среди вещественных материалов этого времени из раскопок Мангупского городища (поселение в Лагерной Балке). Черепица более поздней хронологической группы, отличающаяся морфологически и технологически, находит прямые аналогии находкам из раскопок Мангупа, Эски-Кермена и Херсонесского городища.

Илька 5. До начала наших исследований памятник, известный с начала 90-х гг. XX в., обычно интерпретировался как жилая постройка, либо как постройка башенного типа XIV—XVIII вв., расположенная на перекрестке дорог, ведущих к г. Кая-Баш и в с. Богатое Ущелье. Проведенные в 2012 г. раскопки внутри и снаружи объекта (общая площадь раскопа 65,5 м²) позволили уверенно определить его как небольшой христианский храмовый

комплекс (условно «церковь-часовня») с относительно коротким периодом функционирования.

Памятник представляет собой однефный, одноапсидный храм с максимальными размерами 5,9 × 3,9 м, ориентированный широтно. Его стены, оштукатуренные изнутри, сложены из крупных и средних бутовых камней с лицевой подтеской, со вторичным использованием архитектурных деталей, на глиняном растворе, в технике трехслойной, двупанцирной с забутовкой кладки. В южной стене находится вход-

ной проем шириной около 1,1 м. Отметим находку в алтарной части постройки известнякового престола.

Храмовый комплекс функционировал, очевидно, небольшой промежуток времени, в пределах XV в. Разрушен в результате пожара. С учетом до конца не ясного функционального назначения культовой постройки, целесообразным представляется расширение площади раскопа за пределами памятника с целью выявления здесь его некрополя и иной инфраструктуры комплекса.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук

РАЗВЕДКИ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. АЛЬМА

Поселение Тарханлар к юго-востоку от с. Вилино. В 2012 г. продолжено обследование территории, расположенной к юго-востоку от поселения Вилино (Бурлюк). На задернованном участке поля обнаружена керамика и разрозненные скопления мелкого камня. Находки разбросаны на площади около 0,5 га, концентрируясь в шести—семи окружностях диаметром 4—5 м. Вероятно, они маркируют местонахождение жилищ. Среди находок — фрагмент бронзового литого котла гуннского типа, мелкие бронзовые пластины оковок деревянной посуды. Гончарная керамика относится к ранневизантийскому времени и предварительно может быть датирована VI—VII вв. Памятник, вероятно, принадлежал полукочевому населению и представлял собой долговременное стойбище. Восточная часть с. Вилино в недавнем прошлом именовалась Тарханлар (до объединения с Бурлюком — западной частью с. Вилино). Так предлагаем назвать и открытое поселение во избежание дублирования названий «Вилино» и «Бурлюк».

Обследованная территория к юго-западу от с. Отрадное. На водоразделе между обводненными балками, в 1 км к востоку от поселения Тарханлар выявлен разрушенный курган с каменной конструкцией (плиты гробницы).

Разведки на Поле Альминского сражения 8 (20) сентября 1854 г. проводятся в рамках реализа-

ции многолетней комплексной программы с целью сбора артефактов для восстановления объективной картины боя, пополнения фондовой коллекции Бахчисарайского историко-культурного заповедника по указанной теме и перезахоронения останков погибших.

Самым массовым материалом, выявленным в ходе разведок 2012 г. на левом фланге российских войск, были русские и французские свинцовые шаровые пули к гладкоствольным пехотным ружьям, цилиндро-стрельчатые пули Тамизье к стержневому штуцеру Тувенена обр. 1846 г. (Франция), железные и латунные рамочные пряжки от солдатской амуниции.

При исследовании территории виноградников обнаружены латунные мундирные пуговицы: солдат полков российской армейской пехоты с номерами «8», «15», «28», «33», «34», 4-го Киевского гренадерского полка и 39-го линейного полка французской армии. Интересны находки православного нательного крестика, костяной ручки разборного походного помазка для бритья британского солдата. Разведки 2012 г. подтвердили необходимость ежегодного обследования максимально возможно большей площади на месте Альминского сражения, которая подвергается распашке и расхищению артефактов с использованием металлодетекторов.

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ВИЛИНО (РАССАДНОЕ)

В 2012 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила исследования античного городища Вилино (Рассадное) Бахчисарайского р-на АРК. К началу работ в восточной части памятника были обнаружены засыпанные грабительские раскопы площадью 75 м². На территории расположенного южнее виноградника (сnivelированный участок городища) обнаружено магистратское клеймо на ручке херсонесской амфоры [ΠΑ]ΣΙΩΝΟΣ|ΑΣ[ΤΥΝΟΜΟΥ], группы 1В: 300—285 гг. до н. э.

Раскоп 1 расположен в 4,6 м к югу от раскопа 2008 г. (цистерны), размеры — 20 м², глубина 1,2—1,4 м. На глубине 1,4 м в материковой гальке, выявлена траншея выборки кладки (длина 4 м) восточной ограды греческой усадьбы IV—III в. до н. э. С запада под прямым углом к ней примыкала вторая траншея выборки, образующая угол помещения. С этим горизонтом связан участок вымостки в южном борту раскопа, а также небольшая линза слоя

пожара. В ее заполнении обнаружены фрагменты синопских и херсонесских амфор, гончарных, лепных сосудов.

Стратиграфия второго строительного периода свидетельствует о накоплении значительного по мощности золисто-глинистого слоя (0,3—0,6 м). Он состоял из развала сырца, камней и золистого гумуса, перемешанного при выборке камня из кладок. К этому горизонту относятся обрывки стен, зафиксированные на глубине 0,6—0,8 м, в западном и северном бортах, которые, по всей вероятности, образовывали угол помещения. Среди находок — клеймо на ручке синопской амфоры: в центре прямоугольной рамки сохранилась строка ΧΑ[ΒΡ]ΙΑΣ (?) с неясной эмблемой круглой формы.

С третьим (верхним) позднескифским горизонтом связывается небольшой участок золистого гумусированного слоя в северо-восточном углу раскопа, на глубине 0,5—0,6 м и траншеи выборки кладок раннего горизонта. Выше залегала многослойная вымостка (2,3 × 2,0 м) из глины и мелкого известнякового бута, которая представляла собой ритуально-поминальную площадку. Ее сооружение было связано с функционированием подземного склепа (вторично использованная античная цистерна). В золисто-гумусных линзах (тризна) выявлены фрагменты краснолаковой керамики, светлоглинянных и красноглинянных амфор, лепные светильники на ножках, фрагмент лепной курильницы с отверстиями в стенке (рис. 1, 1—3).

Раскоп 2 разбит на месте грабительского шурфа, к западу от раскопа 1990 г. Размеры — 8 м², глубина 1,0—2,6 м. Верхние слои уничтожены перекопом. В нижнем горизонте зафиксирован слой пожара толщиной 0,1—0,2 м. В нем найдены многочисленные фрагменты лепной посуды, амфорной тары (Синопа, Херсонес). Гончарная кухонная посуда представлена фрагментами кастрюль, кувшинов, мисок. Чернолаковая — обломками рыбных блюд, чашечки, мисок, канфара, светильником (рис. 1, 4, 6). В этом горизонте обнаружено магистратское клеймо на ручке синопской амфоры: ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ|ΛΕΩΜΕΔΟΝΤΟΣ|ΤΟΥ ΕΠΙΔΗΜΟΥ|ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ. Эмблема — всадник. Дата клейма астинома Леомедонта — около 265 г. до н. э.

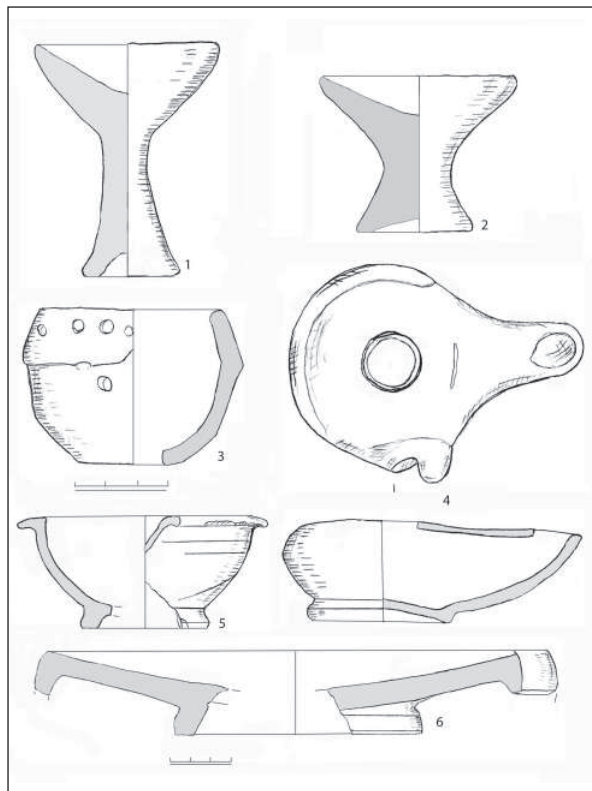

Рис. 1. Городище Вилино, находки: 1—3 — лепные курильницы; 4—6 — чернолаковая посуда

С ранним строительным горизонтом связаны выявленные в центре раскопа очаг (1,0 × 1,0 м) и хозяйственная яма 1 (0,6 × 1,6 × 1,6 м). Горловина ямы прямоугольной формы выложена из плоских плит известняка, перекрытых глиняным полом, в разрезе яма — грушевидной формы. В золистом заполнении вместе с костями животных обнаружены фрагменты гончарной керамики, лепных горшков и амфорной тары. В западном борту выявлены две хозяйственные ямы (2 и 3), прорезавшие одна другую.

После гибели усадьбы, над хозяйственными ямами и очагом прослежен золистый слой с глиной толщиной 0,4—0,5 м. Он связан с нивелировкой поверхности во время возобновления жизни в конце III в. до н. э. Из него происходят фрагменты синопской, херсонесской, родосской тары, лепной керамики. Интересен набор чернолаковой посуды: тарелок, канфара, миниатюрной чашечки (рис. 1, 5). К редким находкам можно отнести горловину хер-

сонесского кувшина с росписью красной краской по плечикам (ветви, гирлянда, грозди) и обработанный каменный шар для метательного орудия.

Золисто-глинистые напластования перекрыты линзами разложившейся сырцово-красной части стен, которые нарушены плантажной вспашкой. В верхнем гумусно-глинистом слое (позднескифский горизонт) выявлено большое количество фрагментов лепной посуды (некоторые — со следами ремонта) и амфор позднеэллинистического и римского времени.

Данные сезона 2012 г. подтвердили наличие на греческой усадьбе регулярной планировки, которая с востока ограничивалась оградой, сооруженной по линии север—юг. К ней с запада примыкали хозяйственные и жилые помещения и водосборная цистерна. Для дальнейшего выяснения характера застройки и уточнения хронологии комплексов необходимо проведение исследований большими площадями.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук,

Г.В. Медведев, А.Е. Соломоненко, А.А. Труфанов

ИССЛЕДОВАНИЯ УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила исследования позднескифского Усть-Альминского некрополя. Они велись в юго-восточном секторе памятника. Общая площадь составляет 115 м². Всего изучено 17 погребальных сооружений, в том числе один склеп-катакомба, две грунтовых могилы с заплечиками и каменным перекрытием, две простых грунтовых, 11 подбойных могил и одна конская могила. Хронологический диапазон изученных объектов — от второй половины I в. до н. э. до середины III в. н. э.

Работы велись на двух раскопах. В границах раскопа 1 исследованы могилы с заплечиками и каменным перекрытием (1017, 1018) и подбойные (1020, 1021, 1027), часть из них подверглась разграблению в древности и в недавнее время. Среди находок — краснолаковый кувшин, лепной горшок, бронзовая пряжка, фибула, железные ножи, шила, оселки, пряслица, серебряная подвеска-лунница, серебряная мо-

нета Каракаллы 207 г. н. э. и бусы. Датируются сооружения в пределах II — первой половины III вв.

На территории раскопа 2 исследованы грунтовые (1022-б, 1030) и подбойные могилы (1022-а, 1023—1026, 1028), а также подбойная могила 1029 с двумя камерами, склеп 1031 и одно конское захоронение. В могилах найдены краснолаковые, лепные и стеклянные сосуды, бронзовые фибулы, браслеты, перстни, серьги, железные ножи, оселки, металлические детали шкатулок, бусы. Датировка большинства могил определяется в рамках II — первой половины III вв., (могила 1026 и склеп 1031, расположенные рядом относятся к более раннему времени).

Склеп-катакомба 1031 продольно-осевой планировки ориентирован по линии ССЗ—ЮЮВ. Его погребальная камера овальных очертаний, размерами 1,9—1,4 м, расположена к ЮЮВ от дромоса. Входная яма полностью

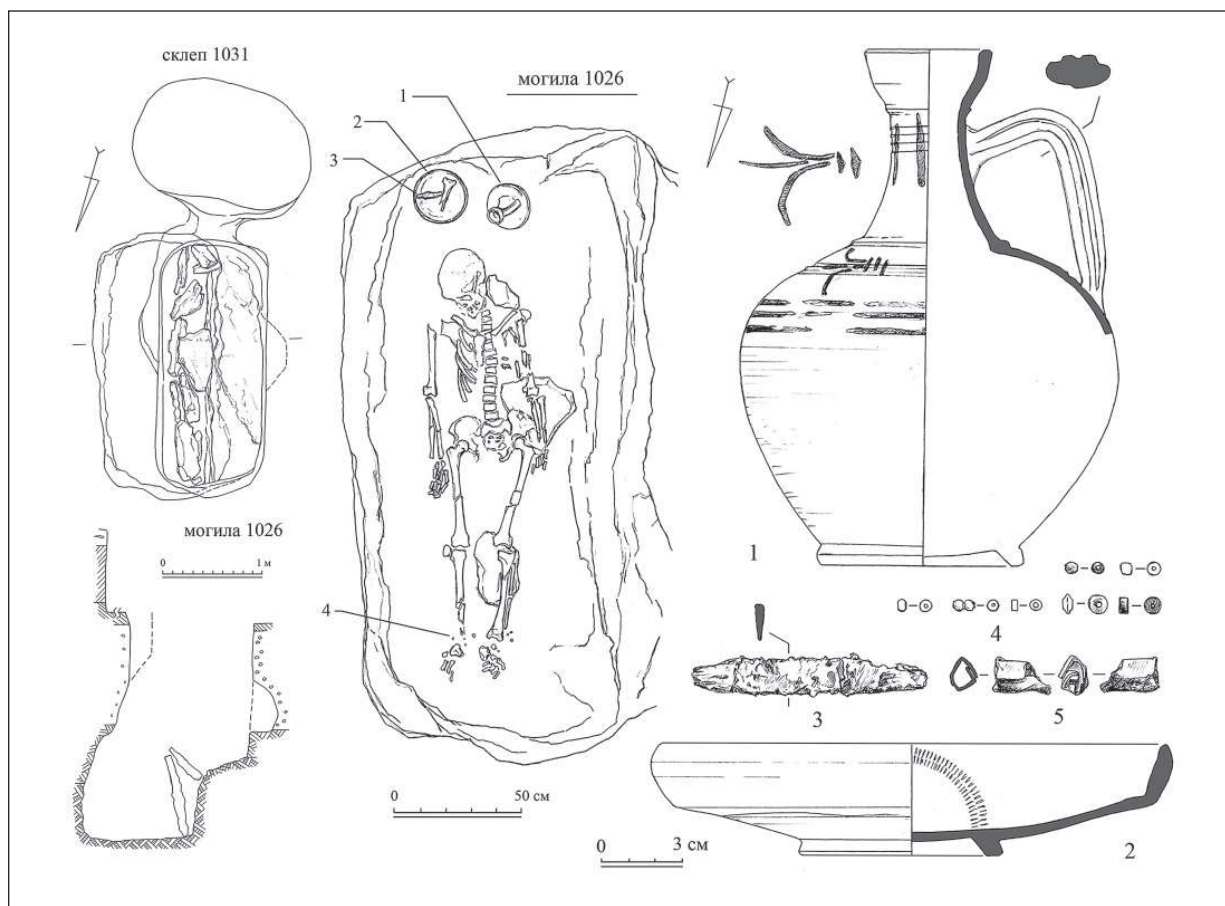

Рис. 1. Усть-Альминский могильник. Могила 1026, план погребения в подбойной камере: 1 — гончарный кувшин с орнаментом, выполненным красной краской; 2 — тарелка краснолаковая; 3 — железный нож; 4 — бусы; 5 — бронзовая пронизь

разрушена при сооружении входной ямы подбойной могилы 1026, более широкой и длинной. Закладная плита отсутствовала. Дно камеры расположено на 0,8 м ниже уровня дна дромоса. В склепе зачищены остатки не менее девяти захоронений. Сохранившиеся в анатомическом порядке скелеты захоронений верхнего яруса (погребения 1 и 2) расположены на 0,05–0,10 м выше уровня дна камеры, черепами на СВВ. Большая часть остальных захоронений находилась в разрушенном состоянии, некоторые их кости были смещены, черепа почти всех погребенных сдвинуты к СВВ стенке камеры. Среди находок, относящихся к позднейшим погребениям в склепе: краснолаковый канфар, выполненный в технике «barbotine», гончарная миска с находящейся внутри нее костью животного и железным ножом, гагатовые бусы. В числе вещей, относящихся к более ранним захоронениям, две бронзовые проволочные серьги, пряжка из согнутого бронзового стержня с подвижным железным язычком и многочисленные бусы из

стекла, фаянса и гагата. Найденный археологический материал позволяет датировать функционирование склепа в пределах второй половины I в. до н. э. — первой половины I в. н. э. Отсутствие закладной плиты указывает на то, что последние захоронения в склепе, скорее всего, были совершены до появления могилы 1026, при сооружении которой данная плита и была удалена.

Подбойная могила 1026 (рис. 1). Входная яма, размерами 2,40–2,55 м, ориентирована по линии ЮЮВ–ССЗ. В заполнении ямы по всей ее площади на глубине от 1,20 до 2,00 м встречены крупные обломки песчаника. Нижняя часть ямы вырублена в выходе песчаника и оформлена в виде ступени, высотой 0,70–0,80 м, шириной 0,40–0,45 м. Подбойная камера, размерами 2,20–2,40 × 0,70–0,85 м, глубиной 3,15 м от современной поверхности, расположена к ЮЗЗ от входной ямы. Яму от подбойной камеры отделял заклад из крупных каменных плит, поставленных таким образом, что нижние края некоторых из них упирались

в основание ступени. На дне подбоя находилось захоронение взрослого человека, погребенного в вытянутом положении на спине, головой на ЮЮВ. На лицевой части черепа сохранились остатки пигмента красно-розового цвета — румян или охры. У левого плеча, под костями левой руки и под левым коленом лежали плоские камни. У изголовья, под стенкой камеры находилась гончарная тарелка (рис. 1, 2) с железным ножом (рис. 1, 3) и костью животного внутри. Рядом стоял гончарный кувшин, горло и верхняя часть тулова которого украшены орнаментом, сделанным красной краской (рис. 1, 1). В области щиколоток зачищено скопление мелких бус из стекла, фаянса и гагата (рис. 1, 4), фрагмент бронзового пред-

мета в виде свернутой пластины (рис. 1, 5). На основании вышеперечисленных находок погребение в могиле 1026 может быть датировано первой половиной I в. н. э. Позже, во II в. н. э. входная яма могилы 1026 была перерезана при сооружении поздней подбойной могилы.

Раскопки 2012 г. показали перспективность проведения дальнейших работ на участках в значительной степени поврежденных грабителями. Обнаружение в юго-восточном секторе памятника погребальных сооружений второй половины I в. до н. э. — первой половины I в. н. э. дает основание надеяться, что в дальнейшем возможны новые открытия, в том числе связанные с ранним периодом функционирования Усть-Альминского некрополя.

О.Я. Савеля, Д.Ю. Савеля

ОХРАННЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ В БАЛАКЛАВЕ

В 2012 г. Отдел охраны памятников Национального заповедника «Херсонес Таврический» провел археологическое наблюдение за прокладкой теплотрассы в г. Балаклаве. Трасса прокладывалась в центре старой, исторической Балаклавы, на восточном берегу Балаклавской бухты, по ул. Калича. Объект был выявлен случайно, работы выполнялись в неблагоприятных для полевых исследований условиях, в основном ограничивались фотосъемкой и обмерами обнажений и выборкой материала из отвалов траншеи.

Траншея шириной 0,8—1 м, проложенная по оси улицы на протяжении около 110 м, прорезала древние культурные напластования и строительные остатки. Глубина траншеи составляла около 3 м, на 1—1,1 м ее заполняли грунтовые воды. Зеркало грунтовых вод в траншее на начальном этапе наблюдений стояло на глубине до 2-х м от поверхности.

Культурный слой древней Балаклавы проявился под современным асфальтом и остатками полотна британской железной дороги 1854—1855 гг. При прокладке железной доро-

ги была снесена застройка и слои позднесредневековой Балаклавы. Культурный слой древней Балаклавы мощностью 1,75—1,8 м — бурокоричневый глинистый грунт, насыщенный сажой, углями и фрагментами черепицы, пифосов, амфор, кусками сарматского известняка из каменоломен Гераклеийского полуострова. Он перекрывал остатки чана для засола рыбы размером 5 × 5 м по внешнему периметру, сооруженного из плиток известняка на цементном растворе (известь с толченой керамикой). Дно чана вымощено плинфой и облицовано цемянкой.

Близ рыбозасолочного чана траншея разрезала три помещения, сооруженных из плит сарматского известняка на земляном растворе. Стены толщиной 0,7 м сохранились на высоту до 0,75 м. В двух помещениях находились пифосы, одно — северное, служило кладовой для хранения рыболовных снастей и инвентаря. В среднем помещении, разрезанном траншеей на 13,7 м, были обнажены девять пифосов. В дальнейшем западный борт траншеи обвалился и обнажил еще семь пифосов дру-

гого ряда. Поверх пифосов лежал слой пожара толщиной 0,05—0,08 м. В заполнении пифосов — обугленные остатки органики. Пифосы с туловом яйцевидной формы сохранились на треть высоты, реже — до половины, преимущественно с гладкими стенками, иногда с горизонтальными валиками по внешней поверхности, с округленно-треугольными в сечении венцами.

Южнее этого помещения с пифосами на протяжении 2,5 м траншея западным бортом разрежала другое помещение, в котором обнажились остатки еще 2-х подобных пифосов. С северной стороны к большому складу с пифосами примыкало еще одно помещение, разрезанное на ширину 2,5—3 м, в заполнении которого были найдены грузила, крючки, иглы для плетения сетей, свинцовые стержни для ремонта пифосов.

Помещения склада были пристроены к стене толщиной 1,2—1,5 м, сложенной из крупных тесаных блоков известняка, обнажившейся в восточном борте траншеи. К основанию стены примыкал слой горения мощностью 0,15 м, содержащий обломки амфор I в. до н. э. — I в. н. э. Крупный рыбозасолочный и складской комплекс, судя по всему, возник с появлением крупного потребителя, скорее всего, римского войска — во II в. н. э. и сгорел во время Великого переселения народов.

Археологический материал в основном отбирался из выбросов из коммуникационной

траншеи, поскольку практически не было возможности провести зачистки обнажений и выбрать находки непосредственно из слоя. Помимо фрагментов пифосов, собрано большое количество обломков керамид и калиптеров, амфор, столовой и кухонной посуды, в том числе чернолаковой и краснолаковой керамики. Основная масса материала датируется первыми веками нашей эры, включая денарий Александра Севера и монету южнопонтского чекана. Вторую представительную группу составляют фрагменты строительной, тарной, столовой керамики, а также пифосов позднеклассического—эллинистического времени: черепицы Херсонеса и Синопы, венчик гераклейского (?) пифоса с цифровым граффито, чернолаковых сосудов IV—II вв. до н. э. Митридатовское или постмитридатовское время представлено слоем горения у оборонительной стены и достаточно выразительной тарной керамикой. Амфоры V—VII вв. и позднее, а также пифосы представлены разрозненными фрагментами. Практически отсутствуют материалы XIV—XVIII вв., хотя эпизод английского пребывания в Балаклаве в 1854—1856 гг. запечатлен потерянными ножами тесака и черепками фарфора с ориентальными сюжетами.

Таким образом, в Балаклаве впервые получены археологические материалы для изучения античного селения у залива Символов, упомянутого Страбоном, Плинием и Аррианом.

О.Я. Савеля, А.А. Филиппенко, Р. Карасевич-Щеперски

ИССЛЕДОВАНИЯ КАДЫКОВСКОГО ГОРОДИЩА

Экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» совместно с Институтом археологии Варшавского университета продолжила охраняемые исследования Кадыковского городища в Балаклаве.

В 1992 г. здесь, на южном склоне холма, окаймленного с запада и юга ручьями Кадису и Пелагос (Сибиль), котлован фундамента торгового центра прорезал строительные остатки и слои XIV—XIX вв. Они перекрывали и частично прорезали сооружения рим-

ского времени и сnivelированные ими более ранние слои. Спасательными работами в 1992 г. был открыт восточный угол здания с девятью помещениями. Четыре из них были раскрыты по всей площади до уровня пола времени гибели здания в пожаре, пять — частично. Только помещение V было раскопано до первоначального пола из каменных плит. Внутри помещений и в прилегающем пространстве лежал слой горения и завал черепицы, в котором найдено около 70 клейм с ла-

Рис. 1. Гипокауст

тинскими легендами: VEMI, VEM, LEXICL, CAI. Дату гибели здания в пожаре определяет клад 57 римских денариев, последний из которых чеканен в 223 г.

Охранные раскопки на этом участке были возобновлены в 2010 г. совместно с Варшавским университетом. Раскопками 2010—2011 гг. открыт южный угол здания и частично или полностью исследованы помещения VI—XIV. Помещениям римского здания на этом участке предшествовала система водоотвода, также безусловно римская по технике строительства. Зондажем от ЮЗ стены 11 здания в направлении ручья Кади-Су выявлена мощёная камнем улица с юго-западной стороны здания 1, а за ней развалы каменных конструкций (по версии одного из авторов отчета — *vallum u ascensus*). Прослеженная стратиграфия позволила выделить идущее далее понижение рельефа (естественное падение прибрежного склона, ров или эскарп?).

В 2012 г. раскопки велись на трёх основных участках. Основной раскоп был заложен в центральном секторе здания в пространстве двора (помещение VIII), замкнутого с юго-востока стеной 7, а с юго-запада — стеной 13. Двор был устроен на позднем этапе существования здания 1. Был подмошен мелкой каменной плиткой с подсыпкой каменной крош-

ки, щебня керамики, комков известкового раствора. Двор пересекает по линии запад—восток водосточный желоб, стенки канала которого выложены камнем. Этот водосток является наиболее поздней конструкцией комплекса. При устройстве двора были разобраны до уровня поверхности двора стены помещений XVII и XVIII, выделенных чисто условно. Первоначально помещение XVII занимало единое пространство с помещением XIII, а XVIII с XI соответственно. При устройстве двора были снесены стены 17, 18, вместе со стеной 16, ограничивающие помещение XVI. С северо-восточной стороны и вдоль стены 13 на широкой площади сохранился черепичный завал кровли, который дал обильное количество керамических строительных материалов римского периода. Особый интерес вызывают находки 56 клейм VEMI. Выделены два типа штампа.

В 1,3 м от стены 13 (над помещением XVII) в завале бутового камня плашмя лицом вверх лежал по оси восток—запад алтарь из сарматского известняка. База и карниз профилированы схематично по боковым плоскостям, лицевая сторона плоская, тыльная небрежно отесана. Декор и надпись отсутствуют. Высота алтаря 1,06 м, ширина 0,46—0,53 м. Форма характерна для римского времени.

На втором участке было продолжено изучение западного сектора здания (помещения XIV и XV, стены 11 и 15). Этот участок был развит в северо-западном направлении, где узкой полосой, вдоль западного подножья холма с электроопорой (борт раскопа), сохранились остатки слоя и античных сооружений, полностью уничтоженные выборками котлованов средневекового—новейшего времени, на юго-запад от исследуемого участка. Раскрытые помещения XIV и частично XV примыкают к внешней северо-западной стене римского здания (стена 15). Они однотипны, прямоугольные в плане. Стены сложены из размерного бута в технике *opus silicium*. Ширина кладок 0,6—0,7 м. К северо-западу от здания открыта улица с дорожным полотном из щебня, пролитого известковым раствором. Ширина улицы достигала порядка 5 м. Полотно перекрывало ряд каменных конструкций и стен, вытянутых линейно параллельно северо-западному фасаду здания 1. Назначение и характер этих обрывков ещё предстоит установить.

Третий участок расположен в нескольких метрах к юго-западу от здания 1 (рис. 1).

К северу от выявленного в 2011 г объекта «*vallum+ascentus+fossae?*» был прирезан квадрат в северо-западном направлении. В результате открыты остатки округлого в плане сооружения около 4 м в диаметре. Сложенная

вкруг стенка из мелкого камня разомкнута с юго-западной стороны. В этой части начинается позднейший перекоп. Пространство внутри разделено на равные секторы столбиками, сложенными в пять рядов из квадратных керамических плит на известковом растворе. Каменное перекрытие — пол перекрывало внутреннее пространство своеобразного гипocausta. В развале и в просадке вымостки найдены части пифоса позднеантичного — раннесредневекового времени с гребенчатым орнаментом тулова и тонкостенного пифоидного сосуда. Наряду с находками в завале фрагментов желобчатых черепиц определенного облика, близких пифосу по времени он свидетельствует о более позднем устройстве и функционировании сооружения. Этому не противоречит расположение строения на ранней линейной конструкции стены, ограничивающей с юго-запада улицу напротив здания 1 и на полотне древней юго-западной улицы. К предшествующему строению относится фрагмент черепицы с частью клейма [OPUS N]OV. В ходе раскопок найдены девять монет античного — средневекового времени.

Исследованы две хозяйственные ямы. Яма 1/12 в процессе эксплуатации расширялась. В ней найдены останки двух собак. Вещественный комплекс относится к XVII—XVIII вв. Яма 2/12 постарше первой, суммарно ее датировка не выходит за XVII в.

Э.И. Сейдалиев

РАСКОПКИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЧАСТИ г. БАХЧИСАРАЙ

На территории исторического квартала «Салачик» проводила исследования Бахчисарайская археологическая экспедиция «БИКЗ». Исследования велись в 10 м к западу от средневекового хамама, обнаруженного в предыдущие сезоны. В течении нескольких предыдущих сезонов была проведена шурфовка исследуемой территории, но из-за небольших площадей результаты раскопок не позволяли получить достаточно информации о застройке кварталов, примыкающих к комплексу Зынджирлы-медресе и хамама. С учетом шурфовок прошлых лет был разбит раскоп из трех квадратов: А1, А2 и Б1, размерами 5 × 5 м и с бровкой в 1 м между

ними. Квадраты А1 и А2 расположены по оси север—юг, квадрат Б1 соотносится с квадратом А1 по оси восток—запад. Позже, ввиду особенности территории, квадрат Б1 был расширен на запад на 1 м и к нему была сделана прирезка шириной 4 м и длиной 6 м.

Исследуемая территория была покрыта слоем строительного мусора, под которым были обнаружены переотложенные слои также с остатками строительного мусора. Толщина выявленного на данном участке культурного слоя с различными прослойками до 2 м. Слой с остатками строительного мусора XX ст. прослеживается на глубину до 1,0—1,2 м, в этом же

слое прослеживаются коммуникации советского периода в виде кирпичных кожухов, внутри которых были проложены трубы. Под этим слоем обнаружена прослойка темно-серого грунта с углями и фрагментами различных археологических материалов. Она периодически перебивается светло-желтыми слоями песчаного грунта и каменными завалами, образованными, возможно, дождевыми потоками, сходящими из верховьев балки к реке, через исследуемую территорию. Археологический материал представлен многочисленными фрагментами керамических сосудов разного времени, строительной керамики и глиняных трубок, металлическими предметами неясного назначения, фрагментами пряжек, накладок и других деталей одежды, монетами разного вре-

мени, круглыми свинцовыми пулями, изделиями из кости, костями животных и т. д.

С учетом специфики исследуемой территории и толщины культурного слоя не было возможности завершить исследования за один полевой сезон. Ни на одном из раскопанных квадратах культурный слой не был прослежен до материка, поэтому было решено законсервировать раскоп и продолжить исследования в следующем сезоне. В исследуемых квадратах лишь в квадрате Б1 были локализованы архитектурные остатки — фрагмент стены позднего времени. Дальнейшие исследования позволят более детально проследить планировку исторического квартала Салачик и определить его место в топографии средневекового Бахчисарая.

В.Ф. Столба, Й. Андресен, Ф.Н. Лисецкий, И.Н. Храпунов

РАЗВЕДКИ В ЧЕРНОМОРСКОМ р-не АР КРЫМ

В рамках программы «*Economic Models and Adaptation Strategies in a Varying Cultural and Environmental Context: Northern Black Sea in the Late Bronze Age and Early Iron Age*» датско-украинско-российский Западно-Крымский археологический проект (WCAP) продолжил изучение древних систем расселения и землепользования в Черноморском районе АР Крым¹. Разведками были охвачены центральная, западная и северо-западная части Тарханкутского полуострова, в районе Кельшейской, Оленевской и Кипчакской балочных систем.

Результаты работ 2012 г., в ходе которых были выявлены 40 новых, ранее неизвестных поселений различных эпох, дают основания предполагать не только более плотную систему расселения, нежели представлялось ранее, но и значительно более активную эксплуатацию древнего агроландшафта. Из числа новых поселений пять принадлежат эпохе поздней бронзы, восемь имеют напластования как эпохи брон-

зы, так и античного времени, 26 относятся к античному периоду и одно поселение предположительно датируется эпохой средневековья.

Различаясь по своему положению на местности, поселения эпохи бронзы также значительно варьируют по площади, от небольших, размерами в 0,2—0,4 га, до сравнительно крупных площадью 1—2 га. Существенно колеблются и размеры античных поселений, которые представлены как одиночными постройками или их небольшими группами, так и крупными агломерациями, насчитывающими полтора-два десятка строений и более. Подавляющее большинство открытых античных поселений однослойны и датируются временем максимальной экспансии херсонесской хоры (вторая половина IV — первая треть III в. до н. э.). Отдельно следует отметить крупное укрепленное поселение Караджа-3 (S12-038 в системе нумерации, принятой WCAP), открытое нами в 0,6 км к юго-востоку от Караджинского городища². Поселение отчетливо вы-

¹ Работы проводились при поддержке Датского фонда независимых исследований в области гуманитарных наук (Danish Council for Independent Research | Humanities).

² Осенью 2010 г., в ходе лимнологических исследований на озере Караджа, данный мыс и расположенное на нем поселение были визуальным образом обследованы В.Ф. Столбой.

деляется в рельефе, занимая большой мыс на юго-восточном берегу озера Лиман (Караджинское) (рис. 1). Юго-восточная и восточная его периферии застроены частным сектором поселка Оленевка. Северная и северо-западные части, где в обресе берега выступают обнажения культурного слоя с остатками каменных строений из крупных тесанных блоков (рис. 2), активно размываются озером. Судя по подъемному материалу, стратиграфии и общей мощности культурных отложений, поселение является многослойным, содержащим напластования как ранне-, так и позднеэллинистического времени.

К числу античных греческих поселений, которые в самое ближайшее время могут бесследно исчезнуть, относится поселение S12-036, открытое нами на северо-восточной окраине пгт Черноморское и входившее в состав ближайшей хоры Калос-Лимена. На значительной части поселения, состоявшего из 2—3 отдельно стоящих усадеб, почвенный горизонт вместе с культурными напластованиями срезан бульдозером. На поверхности отчетливо проступают остатки стен, сложенных из хорошо обработанных каменных блоков. Небольшой останец с ненарушенным культурным слоем сохранился лишь в северной части поселения. Подъемный материал обилен и представлен фрагментами как кружалной (стенки, ручки и придонные части амфор), так и лепной посуды, а также обломками кровельной черепицы. Вся территория поселения обнесена оградой и отведена под застройку.

На семи объектах, включающих памятники эпохи поздней бронзы (S11-005 и S12-014) и раннеэллинистического времени (Кельшейх I, Панское II, S11-012, S12-008 и S12-015), силами геофизического отряда компании Eastern Atlas (Берлин) выполнена геомагнитная съемка их территории, позволившая в большинстве случаев получить представление об общей планировочной структуре и характере внутренней застройки этих поселений. Вопреки нашим ожиданиям, геомагнитная разведка на поселении Красносельское (S11-005) — крупном памятнике эпохи бронзы, исследовавшемся нами в 2011 г. в шурфах — не принесла положительных результатов в силу близости высоковольтных линий электропередач, шоссейной дороги и большого количества современного мусора.

Параллельно с разведками сотрудниками проекта проведено исследование структуры древних агроландшафтов, выполненное комплексом предложенных ранее методов на поли-

гоне «Оленевка» (район античного поселения S11-029). Межевая система, хорошо видимая на космических снимках, изучалась в полевых условиях почвенно-генетическими методами в траншеях как на вершинах земляных валов (три в разных геоморфологических условиях), так и внутри земельных наделов. Материалы морфологического описания почв были подкреплены результатами химико-аналитических исследований.

Почва вблизи межевого вала (постантичная залежь) представлена карбонатным среднесуглинистым черноземом. Несмотря на длительный период восстановления почвенного плодородия, остаточные свидетельства «выпаханности» почвы обнаруживаются отчетливо. Сопоставление новообразованного и нижележащего (насыпного) слоя на вершине межевого вала показало принципиальное отличие от залежи. По всем показателям верхняя часть профиля имеет более плодородную почву. Исходя из этого, можно сделать предположение, что валы в античное время были необрабатываемыми.

Результаты наземных исследований показали, что хорошая видимость межевых валов из космоса объясняется их четкой микроразнообразной выраженностью в современном ландшафте. Осевая зона, как наиболее иссушенная, занята более ксерофильной растительностью, чем зона понижения у южного основания валов. По результатам микроинвентаризации земляных валиков общая ширина сооружения на природном рельефе составляет 9,6 м. Гумусовый материал для создания валов использовался с южной стороны в полосе шириной 4,6 м. Современная ширина вала у основания — 3,7 м, относительная высота — 16—17 см. Так как при создании валов (вероятнее всего, напашью) использовали почвенный материал с одной стороны, то перед валом образовался стокорегулирующий и противоэрозионный ровик, современная глубина которого составляет 15 см. Используя почвенно-морфологический метод, удалось провести реконструкцию первоначальных параметров земляных валов. Полоса антропогенных земляных нарушений составляет 4,5—4,9 м. Ширина насыпной (напаханной-?) части вала составляет у основания 4,1—4,7 м. В привершинной части первоначальная высота валов была около 20 см, но к настоящему времени вершина спланирована денудацией на 12,5 см. Для оценки скорости планации вершин антропогенных насыпей древности использовались результаты изучения некрополя Панское I, в частности расчет-

ные данные первоначальной высоты курганный насыпи по углам наклона камней, уложенных в ограды по подножию насыпей, и датировки этих курганов.

Датировка межевой системы почвенно-хронологическим методом указывает на ее при-

надлежность античной эпохе. Синхронность данной системы поселению S11-029 подтверждается также стратиграфическими наблюдениями в разведочном шурфе, где под южной полкой одного из межевых валиков были исследованы остатки древней хозяйственной ямы.

П.Г. Столяренко, В.В. Кропотов

РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ «ПАРФЕНИЙ»

Рис. 1. Вид южной части раскопа I городища Парфений

В 2012 г. экспедиция «Парфений» Керченского историко-культурного заповедника продолжила исследование одноименного городища. Памятник расположен в пределах административной территории г. Керчи вблизи пос. Опасное. Он занимает участок возвышенного плато, выдающегося на юго-восток небольшим мысом в низменную часть пересыхающего Целимберного лимана. Последний в древности, по-видимому, являлся обширным морским заливом.

В ходе работ 2006—2011 гг. в южной части раскопа I были выявлены остатки монументальной

двухпанцирной кладки оборонительной стены городища, предварительно датированной концом VI — первой половиной V вв. до н. э. Одновременные оборонительные стены известны пока только на трех античных памятниках Керченского полуострова: Порфмии, Мирмекии и Тиритаке. Поэтому основной задачей стало продолжение исследования этого уникального объекта, для чего раскоп I был расширен в юго-восточном направлении на 50 м² (рис. 1).

На новой площади кладка оборонительной стены прослежена на протяжении 7 м и, таким

Рис. 2. Терракотовая статуэтка из культурного слоя римского времени

образом, общая ее длина в пределах раскопа достигла 9,3 м. Практически на всем протяжении кладку перекрывает вымостка улицы римского времени, сохранившаяся на исследованном участке фрагментарно. В этой связи расположенные ниже культурные напластования и сама кладка архаической оборонительной стены были раскрыты только на отдельных участках. В частности удалось проследить во всю длину внутренний (северный) фас стены. Характер кладки фаса иррегулярный, сложен из больших глыб рваного необработанного мшанкового известняка, в высоту сохранился всего на один—два ряда камней. Внутреннее пространство кладки заполнено аккуратно уложенными камнями средних и мелких размеров той же породы. Ширину кладки удалось проследить только на отдельных участках, где она достигала 2,48 м. С южной стороны кладку стены подстилает тонкий слой рушенной материковой глины светло-коричневого цвета, под которой прослежен мощный слой пожара (до 0,1 м тол-

щиной), предварительно датированный концом VI — первой половиной V вв. до н. э. Северный фас стены прорезает эти напластования и впущен в слой плотного суглинка бурого цвета, в свою очередь лежащего непосредственно на материковой глине. На уровне этого наиболее древнего горизонта зафиксированы несколько очажных пятен, расположенных как с внешней стороны стены, так и за ее пределами. Материал, выявленный на этом уровне, — мелкие обломки хиосских и клазоменских амфор, фрагменты столовой керамики аттического и ионийского производства — датирует горизонт второй половиной VI в. до н. э.

Описанные выше остатки оборонительной стены были перекрыты культурными слоями классического и эллинистического времени, сохранившиеся, к сожалению, не повсеместно. Так, в небольшой выемке у северного фаса кладки расчищен развал верхней части фасосской амфоры IV в. до н. э. с клеймом. В другом месте стена прорезана хозяйственной ямой IV в. до н. э., где среди прочих находок был зафиксирован почти целый корпус гераклеийской амфоры этого времени.

Самые поздние строительные остатки, открытые в 2012 г., относятся к I в. н. э. Они представляют собой упомянутую выше вымостку древней улицы с примыкающими к ней кладками и были выявлены на уровне современной дневной поверхности и непосредственно под ним. Вымостка улицы сложена из плит и камней известняка различных размеров, уложенных местами в два слоя, что, возможно, свидетельствует о длительном ее использовании. Объект прослежен в длину с запада на восток на 9 м, максимальная зафиксированная ширина 2,5 м. К южной стороне вымостки примыкают две кладки, сохранившиеся в длину не более чем на 1,6 м и в высоту до двух рядов камней. Кроме того, в южной части раскопа выявлен каменный желоб водостока, ориентированный вниз по склону, почти перпендикулярно трассе вымостки. К северу от вымостки доследована южная часть кладки стены 5 обрывающаяся непосредственно перед ней. Среди находок из этого горизонта особо следует отметить целую терракотовую статуэтку, представляющую собой задрапированную женскую фигуру (рис. 2).

Помимо перечисленных объектов на старой площади раскопа было исследовано еще несколько хозяйственных ям, не изученных ранее. Большинство из них, судя по отмеченным в них находкам — профильным частям родос-

ських и синопських амфор, фрагментам «мегарських» чаш, обломкам черно- и краснолакової посуду и т. п., датується позднеелліністическим часом.

Таким образом, вся площа раскопа I в 2012 г. была исследована до материка, при этом максимальная толщина культурных слоев на данном участке составила 1,32 м. Архитектур-

ные остатки и борта раскопа в нынешнем году, как и в прошлые годы, были законсервированы отработанным грунтом. В будущем полевом сезоне наиболее перспективным представляется продолжение исследования трассы древнейшей оборонительной стены городища в восточном направлении, для чего планируется раскрыть еще не менее 100 м² площади памятника.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. АЛУШТА (вул. КАРЛА МАРКСА, 11)

Земельна ділянка, яка підлягала експертизі, розташована в центрі сучасного міста, поблизу нижньої (південно-західної) частини історичного місця «Фортчна гора», за 80 м на південний-захід від південно-західної межі об'єкту культурної спадщини національного значення «Археологічний комплекс «Алустон» VI—XVII ст., на південно-західній околиці нещодавно виявленого археологічного об'єкта культурної спадщини місцевого значення «Посад фортеці Алустон (IX—XV ст.)», у заплаві лівого берега р. Улу Узень (Месарлі), за 150 м від її русла, на висоті 15 м над рівнем моря, за 390—400 м від узбережжя Чорного моря, на вул. К. Маркса, 11.

У межах території дослідження закладено шурф площею 4 м², орієнтований довгими сторонами з північного заходу на південний схід. Орієнтація, розташування та конфігурація шурфу обумовлена наявними на території дослідження перешкодами у вигляді двох кипарисів і підземних електродів високого струму.

У межах шурфу зафіксовано 15 літологічних шарів і прошарків, загальною потужністю 1,6—1,7 м. Час формування вказаних нашарувань визначався за наявністю найпізніших знахідок, виявлених в них, що, в свою чергу, дозволило встановити вісім хронологічних етапів їх формування.

Шари 4 та 5 утворилися в першій половині XX ст., на що вказує наявність уламків архітектурних деталей з мішанкового вапняку (шар 5), якими прикрашалася нижня мечеть, яка була зруйнована внаслідок землетрусу 1927 р. Наявність в шарі 5 великих валунів річкової галь-

ки, діабазового порфіриту та верхньоюрського вапняку, може свідчити про те, що шар утворився внаслідок руйнації споруди, розташова-

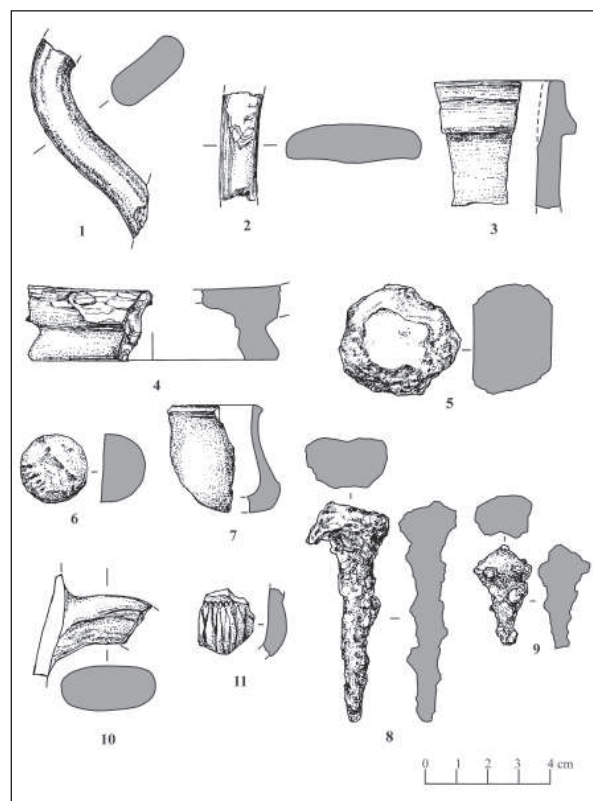

Рис. 1. Алушта (вул. Карла Маркса, 11), шурф: 1—9 — шар 7 (1, 2 — ручки посуду; 3 — фрагмент вінця; 4 — фрагмент посудини відкритої форми з піддном; 5, 6 — вироби з кераміки; 7 — фрагмент чашечки люльки; 8, 9 — металеві цвяхи); 10, 11 — шар 6 (10 — фрагмент ручки посудини; 11 — фрагмент чашечки люльки)

ної поруч. Судячи з відсутності ознак знівленої поверхні під шаром 5, споруда існувала поза межами шурфу.

6 та 7-й шари утворилися не раніше середини XVII і не пізніше XVIII — початку XX ст. На це вказують знахідки покрівельної черепиці типу «татарка».

8-й шар сформувався не раніше XVI — початку XVII ст. і не пізніше середини XVII—XVIII(?) ст., про що свідчать знахідки відповідного часу.

Загалом під час досліджень виявлено 917 одиниць знахідок, більша частина яких представлена фрагментами керамічного посуду.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ В с. ГЕНЕРАЛЬСЬКЕ (МЕГАПОТАМ)

Під час проведення робіт, пов'язаних із земельною експертизою, простежено нашарування, які пов'язуються з епохою раннього та пізнього середньовіччя. Об'єкт отримав назву Мегаліт (за старою назвою с. Генеральське). Ділянка розташована на східній окраїні с. Генеральське, на лівому березі р. Улу Узень, у верхній частині західного схилу пагорбу Хрустю (частина хребта Низгірим Хири (Зиппи, Орта Хир), який розділяє долину річок Улу Узень (Мегаліт) та Кучук Узень (Мікропотоам), за 320 м на схід від центра селища та за 7,5 км на північний захід від узбережжя Чорного моря, на висоті 330 м над рівнем моря.

Шурф 1. Розташований у північно-західній частині ділянки, на пологістій площадці нижньої частини схилу. Шурф орієнтовано по лінії північний захід—південний схід. У межах шурфу зафіксовано сім літологічних шарів, загальною потужністю 1,55—1,58 м, формування яких відбувалося у VI (?) — XV—XX ст.

Шар 1. Містить знахідки IX—X ст. (амфори причорноморського типу; АПТ); XIV—XV ст. (посуд з поливою, посуд груп південно-західної кераміки (ПЗК) та ГРВ (з рільсopodobними вінцями; Туреччина); другої половини XX ст. **Шар 2.** Матеріали діляться на три хронологічні групи: IX—X ст. (стілки АПТ, а також фрагмент стінки посудини з ангобом); XIV—XV ст. (посуд групи ПЗК) (рис. 1, 15), фрагменти кераміки з монохромною поливою зеленого та жовтого кольорів, а також фрагмент стінки імпортової амфори (Візантія), кістки птахів і дрібної рогатої худоби; XX ст. (фрагменти віконного скла). **Шар 3.** Артефакти діляться на дві хронологічні групи — IX—X (стілки черво-

ноглиняних АПТ) та XIV—XV ст. (посуд групи ПЗК (рис. 1, 14), посуд з поливою, зокрема й з підглазурним розписом та ангобом групи ПСК (південно-східна кераміка), а також з орнаментом зграфітто, фрагмент металевої пластинки

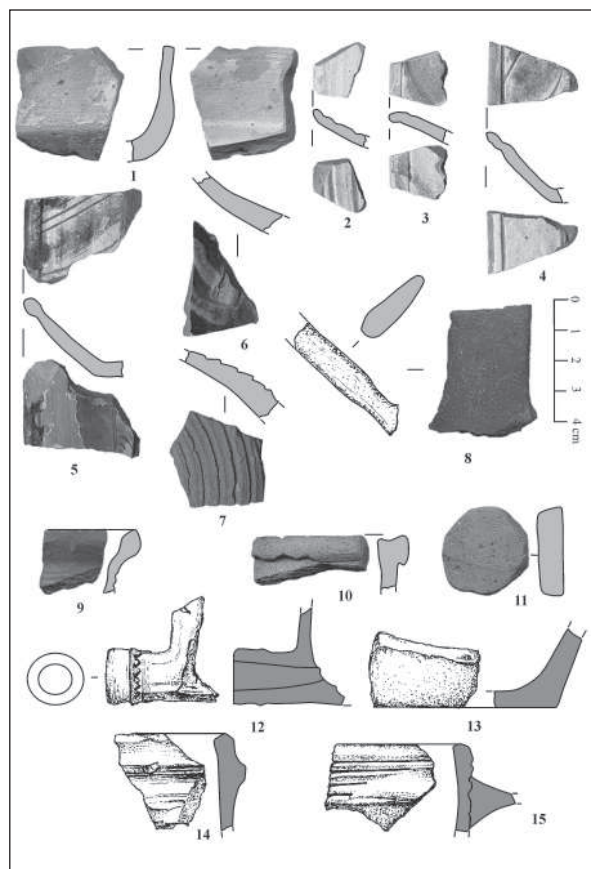

Рис. 1. Мегаліт 2012, знахідки: 1—11 — шурф 1, шар 4; 12—13 — шурф 2, шар 2; 14 — шурф 1, шар 3; 15 — шурф 1, шар 1

з круглим отвором, фауністичний комплекс). *Шар 4.* Матеріали поділяються на дві хронологічні групи — ранню IX—X ст. (АПТ та піфоси) та пізню XIV—XV ст. посуду групи ПЗК (рис. 1, 8, 9), та ГРВ (рис. 1, 10), а також посуд вкритий кольоровим підглазурним розписом (рис. 1, 2—6). Серед останніх слід звернути увагу на фрагмент червоноглиняної поливної чашки з розписом і білим підглазурним ангобом (рис. 1, 1). Поодинокі представлені фрагмент керамічної кришки (?) (рис. 1, 7) та «фішка» (рис. 1, 11), виготовлена зі стінки червоноглиняної посудини (можливо АПТ). *Шар 5.* Комплекс артефактів ділиться на три групи: VI ст. (?) (фрагменти стінок, а також денечь ліпного коричнево- та червоноглиняного посуду), IX—X ст. (АПТ), XIV—XV ст. (посуду груп ПЗК та ГРВ, а також глазурованої кераміки). В останньому випадку слід звернути увагу на фрагменти тарілки з поливою і орнаментом «зграфітто» та чаші з піддоном. *Шари 5а та б.* Знахідки відсутні.

Шурф 2 закладений у південно-західній частині ділянки, на стрімкому схилі, за 5 м на південний-схід від шурфу 1, орієнтований по лі-

нії північний захід—південний схід. Потужність трьох літологічних нашарувань, простежених у результаті досліджень, становить 0,60 м.

Шар 1. Виявлені артефакти поділяються на три хронологічні групи: IX—X ст. (уламки стінок АПТ та червоноглиняних піфосів); XIV—XV ст. (фрагменти стінок піфосів та кухонного посуду групи ПЗК і уламок вінця червоноглиняної глазурованої миски з орнаментом «зграфітто»); XX ст. представлене уламком покрівельного шиферу. *Шар 2.* Знахідки можна розділити на чотири хронологічні групи: IX—X ст. (фрагменти АПТ та червоноглиняні піфоси); XIV—XV ст. (фрагменти стінок кухонного та тарного посуду групи ПЗК (рис. 1, 13), уламок денця і стінки посудини групи ГРВ, дрібні фрагменти глазурованого посуду, фрагмент скляного виробу бірюзового кольору); XVII—XVIII ст. (фрагмент рожевоглиняної люльки для паління) (рис. 1, 12); друга половина XX ст. Формування зафіксованих у шурфах літологічних шарів відбувалося завдяки делювіальним процесам, коли ґрунти з верхньої частини схилу руйнувалися та змивалися вниз, де й акумулювалися разом із різночасовими знахідками.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ В м. АЛУШТА

У 2012 р. в м. Алушта відкрито місцезнаходження мезолітичного—неолітичного часу Мутул та Урага; обстежені місцезнаходження Курбан Чалган і Бурчун Голь; проведено дослідження на стоянці Алексі Голь.

Мутул. Мезо-неолітичне місцезнаходження Мутул відкрив у 70-х рр. XX ст. алуштинський краєзнавець О.В. Собянинов. У науковий обіг зібрані ним крем'яні вироби введені не були. У 2007 р. Алуштинським загonom Гірськокримської експедиції тут зафіксовано й матеріали римського часу. У поточному польовому сезоні місцезнаходження було локалізоване, зібрано нові крем'яні артефакти.

Місцезнаходження Мутул розташоване за 1,3 км на південний захід від с. Червоний Рай,

на північно-східному схилі г. Мутул, на лівому березі струмка Мутул-Су (права притока р. Улу Узень західний), неподалік ставка Шишман Голь, на висоті приблизно 240 м над рівнем моря, за 4,4 км від морського узбережжя. Площа пам'ятки зайнята виноградниками. Крем'яні вироби концентрувалися переважно у східній, розораній частині виноградника. Виявлено 11 виробів, серед яких — комбіноване знаряддя скобель-проколка на відщепі (рис. 1, 15), проколка з білатеральною дорсальною ретушшю на відщепі (рис. 1, 16), проксимальна частина пластинки з нерегулярною альтернативною ретушшю (рис. 1, 17), кутовий різець (рис. 1, 18) та проксимальні частини пластинчастих заготовок з ретушшю (рис. 1, 19—20).

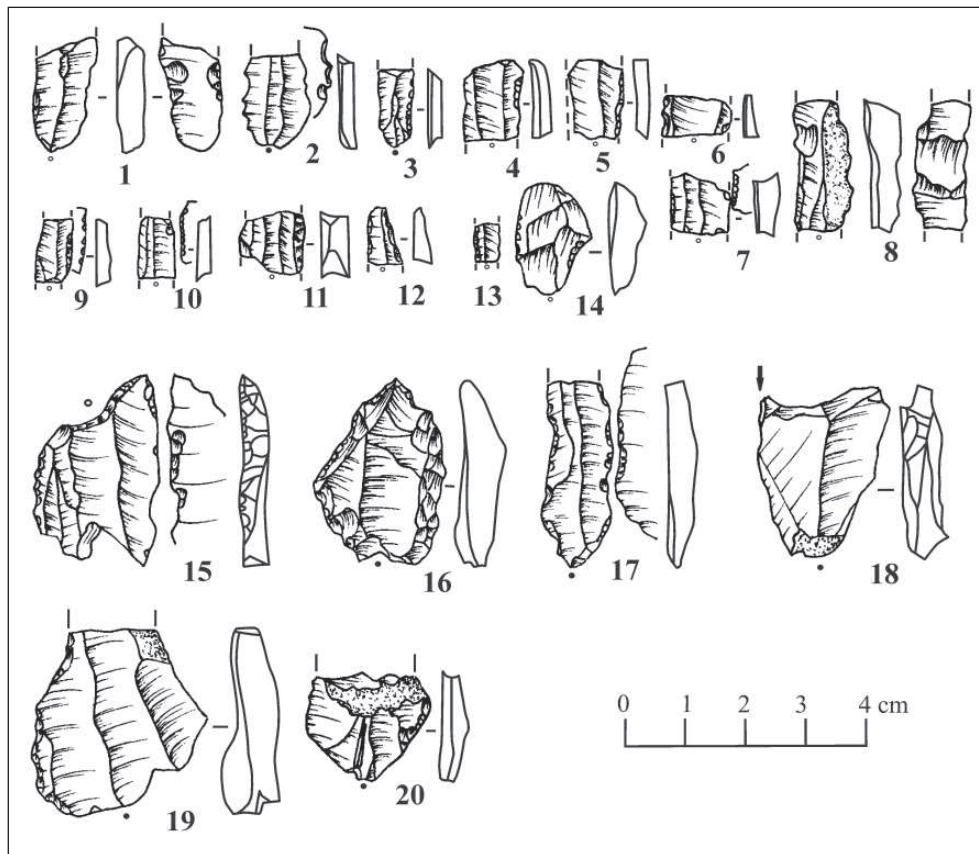

Рис. 1. 1–14 — матеріали з місцезнаходження Бурчун Голь; 15–20 — матеріали з місцезнаходження Мутул

Використовувалася крем'яна сировина світло-коричневого, білого, сірого та темно-сірого кольорів.

Бурчун Голь. Місцезнаходження Бурчун Голь, відкрите О.В. Лисенком, розташоване на природній площадці площею 150 м² під краєм верхнього плато південно-східного схилу г. Чатир Даг, на північний схід від оз. Шумське (Кутузовське), на висоті 871 м над рівнем моря, приблизно за 9,4 км від морського узбережжя. Неподалік від об'єкта протікає струмок Бурчу, від назви якого походить топонім Бурчун Голь. Природна положиста площадка на якій пам'ятка, частково поросла кущами та поодинокими деревами. У розмивах дороги, що проходить поряд із площадкою, виявлено 85 виробів із кременю. Більшість знарядь виготовлено на мікропластинах і пластинках (рис. 1, 1–13). Одним екземпляром представлена скребачка на відщепі зі стрімкоретушованим опуклим лезом (рис. 1, 14). Шурфування місцезнаходження не проводилося. За наявним матеріалом Бурчун Голь попередньо віднесено до мезоліту.

Алексі Голь. Стоянка Алексі Голь розташована у верхній частині пагорбоподібного підвищення на східному—південно-східному схилі

Чатир Дагу, за 100 м на схід — південний схід від струмка Алексі Голь, поряд з туристичним об'єктом «Букова галявина», на висоті 993 м над рівнем моря. Стоянку виявив у 2011 р. на розмитій ґрунтовій дорозі О.В. Лисенко. В закладеному на тому ж місці шурфі простежено стратифікований культурний шар.

У 2012 р. до шурфу було здійснено прирізку площею 1 м², з якої отримано 731 крем'яну знахідку. Всі артефакти пов'язані з шаром дуже щільного суглинку коричневого кольору, який перекриває виходи скелі. За характером крем'яного матеріалу стоянка може бути інтерпретована як виробнича ділянка з розщеплення кременю. Використовувався кремій щонайменше двох типів — сіро-блакитного та світло-сірого відтінків. Судячи з поперечних сколів, розщеплення велося м'яким відбійником. Нуклеуси підпризматичні, з негативами від мікропластин та пластинок. Вироби з вторинною обробкою (12 одиниць) представлені пластинчастими заготовками з фрагментарною дорсальною або вентральною крайовою ретушшю, а також відщепом і пластиною з тронкованими краями. За наявними даними, стоянка попередньо датується верхнім палеолітом — мезолітом.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАЯ АРАСИ

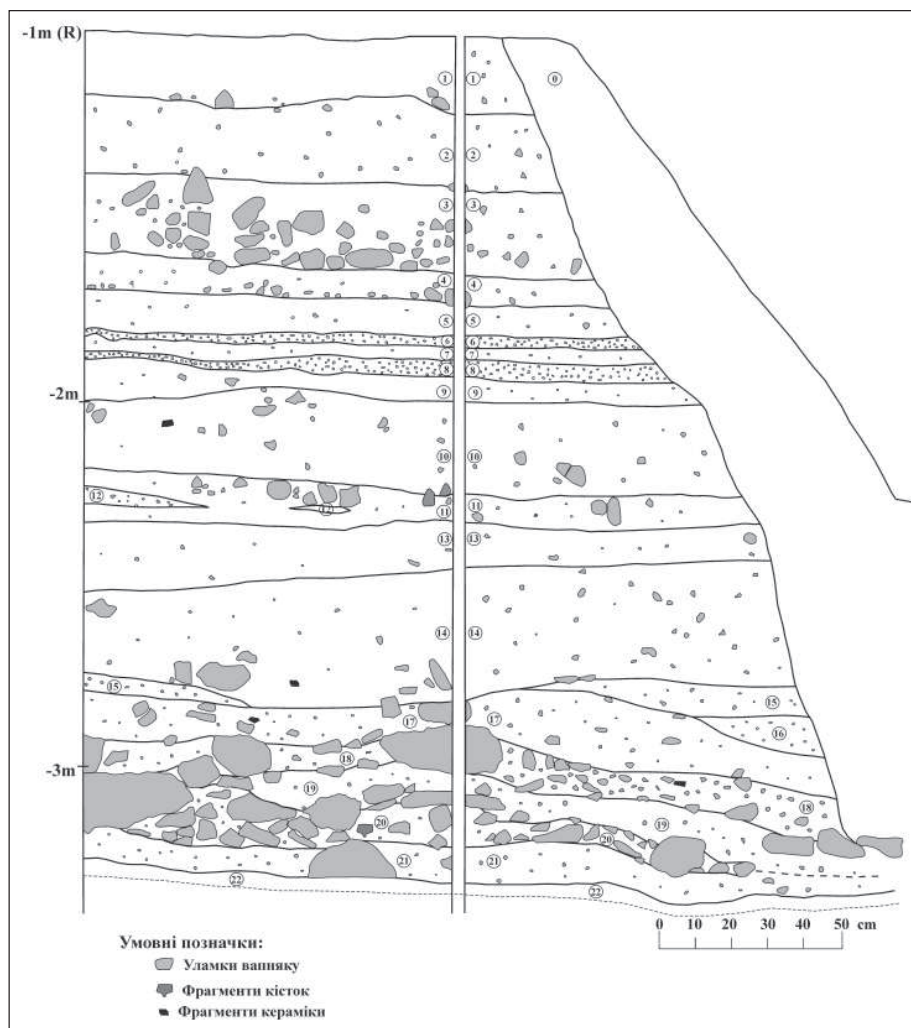

Рис. 1. Кая Араси, стратиграфічний розріз

Археологічна пам'ятка Кая Араси розташована приблизно за 2,3 км на північ від с. Машино (кримськотатарською Татаркой, Татаркірі, Татарчік) Бахчисарайського р-ну АР Крим. Вона розміщується приблизно за 35 м від вапнякового уступу на досить рівній площадці та за 60 м вище від місця впадіння балки Кая Арасин Чешмесі (ліва притока балки Кая Араси) в балку Кая Араси (Хайраси, Пічки Джари). Висота стоянки над сучасним тальвегом балки Кая Араси становить близько 5 м. Виявлена А.О. Щепинським у 1955 р. в результаті прокладки ґрунтової дороги між Бахчисараєм та с. Машино. GPS координати пам'ятки наступні: 44°43'06.41» п. ш., 33°54'49.18» с. д. Проведення досліджень на Кая Араси мало на меті уточнення стратиграфічної колонки пам'ятки

та вивчення її археологічного контексту. Для виконання поставленої задачі учасниками Бахчисарайської гірськокримської археологічної експедиції зроблено зачистку південно-східної ділянки поперечного борту розкопу А.О. Щепинського. Оскільки стінка мала випуклу конфігурацію, то в нижній частині площа досліджень розширилася до 1 м. В результаті проведених робіт була отримана стратиграфія загальною потужністю 2,34 м.

Досліджений стратиграфічний профіль представлено виключно відкладеннями періоду голоцену (рис. 1). Представлені в стратиграфічному профілю 22 геологічні шари розрізняються динамікою формування відкладень. Так, геологічні шари 3, 6, 8, 11, 15, 18, 20 і 22 сформувалися в результаті тимчасових вод-

них процесів різної енергетичної потужності. Можливість участі сезонних водних процесів у формуванні зазначених шарів обумовлено близькістю знаходження Кая Араси до тальвегу балки. Як правило, це досить щільні відкладення з великим вмістом еродованого різномірного уламкового вапнякового матеріалу або прошарки сортованої дресви.

За винятком шару 0, який представлений перевідкладеними седиментами руйнування стінки розкопу 1955 р., решта шарів характеризуються делювіально-колювіальним характером їх формування.

Археологічний матеріал, отриманий під час дослідження Кая Араси можна поділити на шість основних груп.

До першої групи належать знахідки середньовічного часу. Цей комплекс артефактів співвідноситься з геологічними шарами 1—3. Археологічний матеріал нечисленний і представлений поодинокими фрагментами стінок ліпного посуду та червоноглиняних амфор.

До другої групи належать знахідки раннього залізного віку. Матеріали цього часу простежені в геологічних шарах 10, 13, 14 і 17. Найнасиченішим в археологічному плані є горизонт знахідок, досліджений у геологічному шарі 17. Артефакти представлені деревним вугіллям, кістками тварин, фрагментами ліпного посуду та знаряддями з кременю. У розташованих вище шарах кількість знахідок значно менша.

На цьому етапі детальна характеристика археологічних підрозділів, що містять матеріали першої та другої груп, проблематична внаслідок малої площі дослідження. Під час розкопок матеріали розділені на умовні горизонти взяття відповідно до геологічної номенклатури. До повноцінних археологічних горизонтів

можна віднести тільки рівень знахідок у геологічному шарі 17.

До четвертої групи належить археологічний шар фінальної бронзи — раннього заліза, зафіксований у літологічному шарі 18. Концентрація знахідок у ньому досить висока. Матеріали представлені деревним вугіллям, кістками тварин, фрагментами ліпного посуду та кременевими виробами.

П'ята група представлена матеріалами енеоліту. Археологічний горизонт з енеолітичними знахідками зафіксовано у верхній частині літологічного шару 19. Знахідки з цього горизонту представлені деревним вугіллям, кістками тварин, фрагментами ліпного посуду та виробами з кременю.

До шостої групи належать пізньонеолітичні матеріали, досліджені в нижній частині 19 і у 21 геологічних шарах. Щільність артефактів у цих горизонтах дуже висока. Серед знахідок представлено деревне вугілля, кістки тварин, фрагменти червоноглиняного ліпного посуду, кременевий інвентар (нуклеуси, скребачки, різці, сегменти, трапеції, косотронковані пластини, відщепи, пластини та лусочки).

Таким чином, дослідження підтвердили багатшаровий характер стоянки Кая Араси. Отримано детальнішу стратиграфію пам'ятки, яка, своєю чергою, дозволила більш коректно визначити місце розташування археологічних шарів для пачки відкладень темно-коричневого суглинку (геологічні шари 17—22). Шари в цій пачці відкладень формують чіткі поверхні, потужність яких не перевищує товщини однієї археологічної знахідки. Матеріали, які були виявлені у вказаних шарах, не мають ознак переміщення. Для отримання детальнішої інформації про пам'ятку необхідним видається проведення додаткових досліджень на більшій площі.

ИССЛЕДОВАНИЯ В уроч. СОТЕРА

Горно-Крымская экспедиция КФ ИА НАНУ исследовала восточную часть средневекового поселения с храмом и гончарным центром в уроч. Сотера. Поселение находится в 9 км к северо-востоку от г. Алушты (18-й км шоссе Алушта—Судак), в нижней части юго-восточного склона горы Сутира (Сотира, Устуранын-Хыры) — водораздела между реками Сотера и Алакат, на территории Малореценского сельсовета, г. Алушта, АР Крым.

О существовании здесь остатков древнего поселения и церкви было известно еще в конце XIX — начале XX вв. В 1948—1949 гг. В.П. Бабенчиковым и в 1968—1969 гг. И.А. Барановым в урочище проводились разведочные работы, ограничившиеся сбором подъемного материала. На памятнике в 1982—1983 гг., в связи с реконструкцией расположенного здесь пионерского лагеря «им. Вити Коробкова», экспедицией ИА УССР под руководством Е.А. Паршиной осуществлялись охранные раскопки. Было исследовано около 1/3 его площади, в том числе порядка шести (из 40 выявленных) жилищно-хозяйственных комплексов, четыре гончарных горна и двухапсидный храм. Установлено, что площадь памятника — не менее 2 га, датировка — в рамках VIII/X—XV вв.

В 2004 г. и 2009—2010 гг. поселение исследовалось Алуштинским отрядом Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАНУ (руководители работ соответственно И.Б. Тесленко и С.А. Телиженко). Выполнена топографическая съемка восточной и северо-восточной части объекта, осуществлен сбор подъемного материала, произведена шурфовка и небольшие раскопки. В результате выявлены и полностью изучены остатки двух жилищно-хозяйственных комплексов, локализованы остатки еще трех горнов для обжига керамики и отвал керамического брака. Установлено, что некоторые археологические комплексы сильно повреждены или уничтожены в процессе бесконтрольного строительства, развернувшегося здесь в конце XX — начале XXI вв.

В 2012 г. работы также были сконцентрированы в восточной части памятника, на хребте и юго-восточном склоне небольшого водораздела между двумя тальвегами временных водотоков. Один из участков располагался на высоте около 30—32 м над уровнем моря, примерно в 90—95 м от берега Черного моря, в 12—34 м к востоку от раскопа 2009 г. Здесь заложены пять шурфов общей площадью 8,8 м², глубиной — до 1,45 м. В результате исследований локализованы остатки строения, полностью раскопанного в 80-е гг. XX в., а также выявлены остатки юго-западного края тепло-технического сооружения, не известного ранее, предположительно, гончарной печи VIII—IX вв.

Основную массу материала из шурфов составили разрозненные фрагменты керамики VIII—IX вв., переотложенные в результате активной антропогенной деятельности второй половины XX в. Из других находок особый интерес представляет обломок гальки со следами преднамеренного расщепления и обработки (рис. 1, 1). Изделие обнаружено на глубине 1,3 м от современной поверхности в глинисто-щебнистых делювиальных отложениях, не содержащих других культурных остатков. Точная датировка его затруднительна.

Второй участок находится на высоте не более 15—17 м над уровнем моря, примерно в 40—45 м от берега моря и в 69 м к юго-востоку от раскопа 2009 г. Здесь зачищена бровка строительного котлована, в которой на глубине 0,25—0,85 м вскрыт культурный слой (мощность — 0,22—0,54 м), насыщенный обломками керамики с фрагментами печины (рис. 1, 2). Вероятно, это отвал производственного брака и продуктов разрушения одной из гончарных печей, расположенных выше по склону. Основную массу находок составляли обломки амфор причерноморского типа с МЗР (рис. 1, 3). Найдены также фрагменты керамики, амфор с широким горлом, профилированным выступом, ойнахой двух типов и фляги (рис. 1, 3). В целом материал из слоя датируется в рамках второй половины VIII — первой половины IX вв.

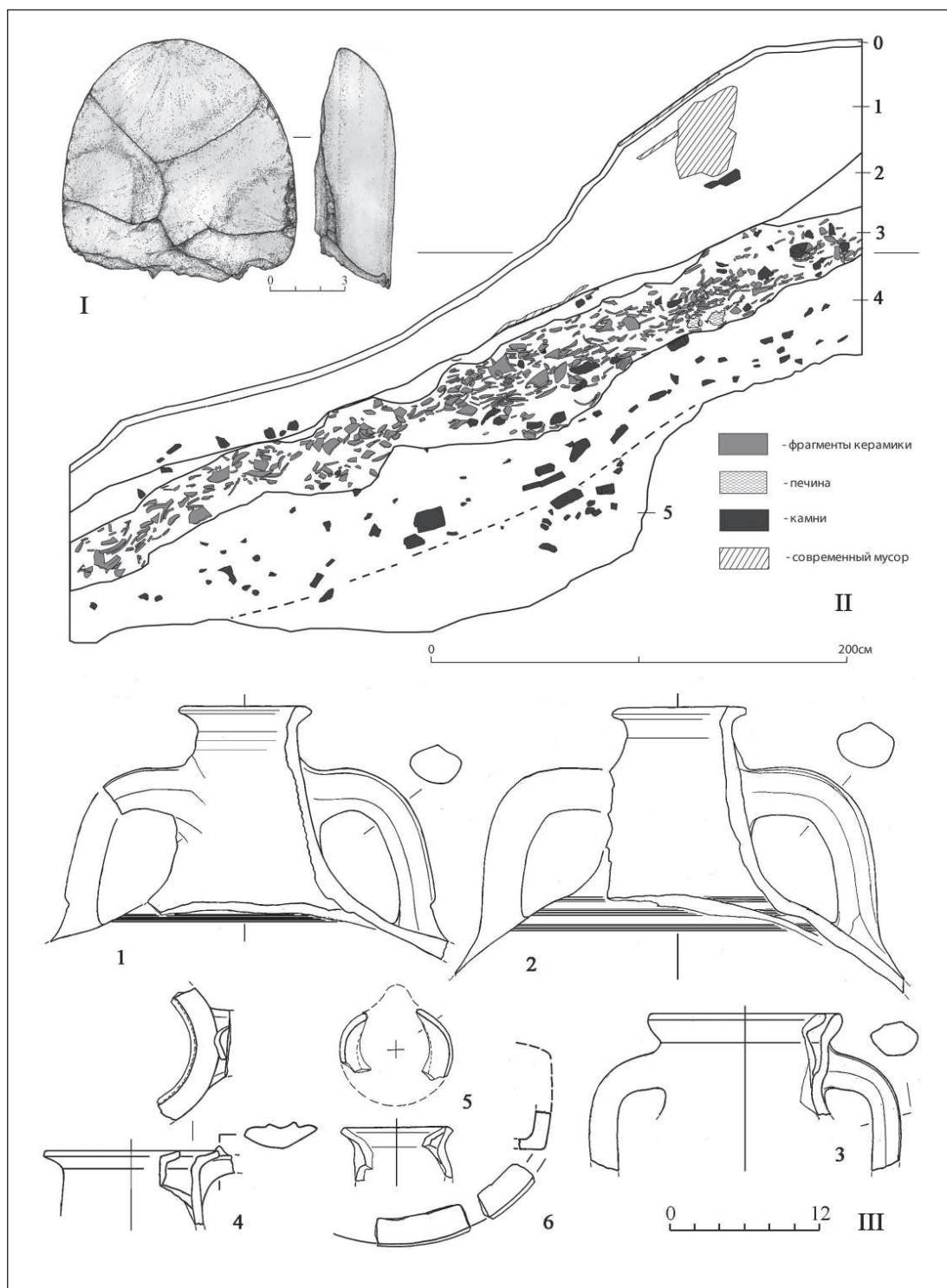

Рис. 1. Материалы исследования в уроч. Сотера в 2012 г.: 1 — обломок гальки со следами преднамеренного расщепления и обработки; 2 — бровка строительного котлована, в которой зафиксирован культурный слой, насыщенный обломками керамики и фрагментами печины (стратиграфический разрез); 3 — фрагменты керамики второй половины VIII — первой половины IX вв. из отвала производственного брака.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ г. АЛУШТА

В 2012 г. сотрудники Горно-Крымской экспедиция КФ ИА НАНУ проводили шурфовку на территории археологического объекта культурного наследия «Комплекс средневековых памятников: центр по производству керамики и поселение IX—X вв.». Комплекс располагается в южной части г. Алушта, между улицами Октябрьская и Аллея Декабристов, частично включая ул. Краснофлотскую и Сергеева-Ценского, на правом берегу р. Улу-Узень, на высоте около 15—60 м над уровнем моря, примерно в 0,08—0,5 км от берега моря.

Впервые памятник упомянут в путеводителе М. Сосногоровой 1880 г. Эпизодические археологические работы на нем проводились в 1886, 1987, 1989, 1998, 2001—2002, 2008—2010 гг. В процессе исследований выявлены остатки храма с некрополем VIII(?)—X и XII—XV вв., производственные гончарные комплексы, участки жилищно-хозяйственной застройки и стратифицированные культурные отложения с материалом VII(?)—VIII и IX—X вв. Поселение занимает склоны прибрежных холмов и бортов Сухой балки. Общая его площадь — около 27 га.

В 2012 г. исследования велись в районе ул. Аллея Декабристов, на северо-восточном склоне прибрежного холма (один из северо-восточных отрогов горы Урага), у юго-восточной окраины поселения. Здесь естественный рельеф местности значительно изменен в процессе масштабных земляных работ второй половины XX в. Цель исследования — поиск сохранившихся стратифицированных археологических комплексов на этой территории и определение их сохранности.

Археологический материал получен в двух из трех заложенных шурфов.

Шурф 1 (размер в плане 1,80 × 1,82 м, глубина — 1,70 м, доведен до материковых отложений) располагался примерно в 130 м от берега моря, на частично сnivelированном участке пологого склона, высота — около 42—43 м над уровнем моря. В нем на глубине 0,20—0,65 м выявлен культурный слой (б) мощностью до 0,50 м с керамическим материалом VIII/X—IX/XI вв. Судя по структуре слоя, характеру залегания в нем находок (хаотично) и их внешнему облику (некоторые обломки керамики окатаны) можно заключить, что он образовался вследствие искусственного или естественного

перемещения отложений из археологических комплексов, расположенных, вероятно, выше по склону. Фрагменты известкового раствора, также найденные в слое б, указывают на возможность существования в этом районе поселения средневекового храма. Какие-либо древние архитектурные объекты на исследованном участке не обнаружены. В нижележащих отложениях 7 найден один кремневый отщеп, точная атрибуция которого затруднительна. Находка свидетельствует об освоении территории приморских склонов на правом берегу р. Улу-Узень в более раннее время.

Шурф 2 (размер 1,72 × 1,76 м, глубина — 1,26 м) заложен примерно в 80 м от берега моря, на искусственной террасе, не более чем в 1,5—2 м от края берегового обрыва, на высоте около 36 м над уровнем моря. Здесь на глубине 0,48—0,64 м от современной поверхности обнаружены остатки архитектурного сооружения, стены которого сложены из мелкого и среднего камня на глине, и связанные с ним стратифицированные культурные отложения (слои разрушения и пожара), залегающие на глинобитном полу строения *in situ*. Основная масса археологического материала из заполнения комплекса представлена фрагментированными керамидами и калиптерами, форма части из которых восстановлена (рис. 1, 1—4). На некоторых экземплярах видны рельефные метки в виде литер «В» и «П». Коллекция бытовой керамики включает фрагменты пифосов, амфор причерноморского типа фляг и кухонно-столовых сосудов (рис. 1, 5—8, 12, 13). Найден также фрагмент кремня, вероятно, кресально-го (рис. 1, 11). В целом материал можно датировать в рамках VIII — первой половины IX вв. К более раннему времени (VI—VII вв.) относятся два небольших обломка амфор с мелким рифлением в виде набегающей волны (рис. 1, 9, 10). Для выяснения площади и планировки выявленного строения необходимо расширить границы раскопа.

В целом проведенные исследования подтверждают существование в этой части поселения жилой застройки VIII — первой половины IX вв., а возможно, и более раннего времени, отдельные объекты которой довольно хорошей сохранности и доступны для дальнейшего исследования.

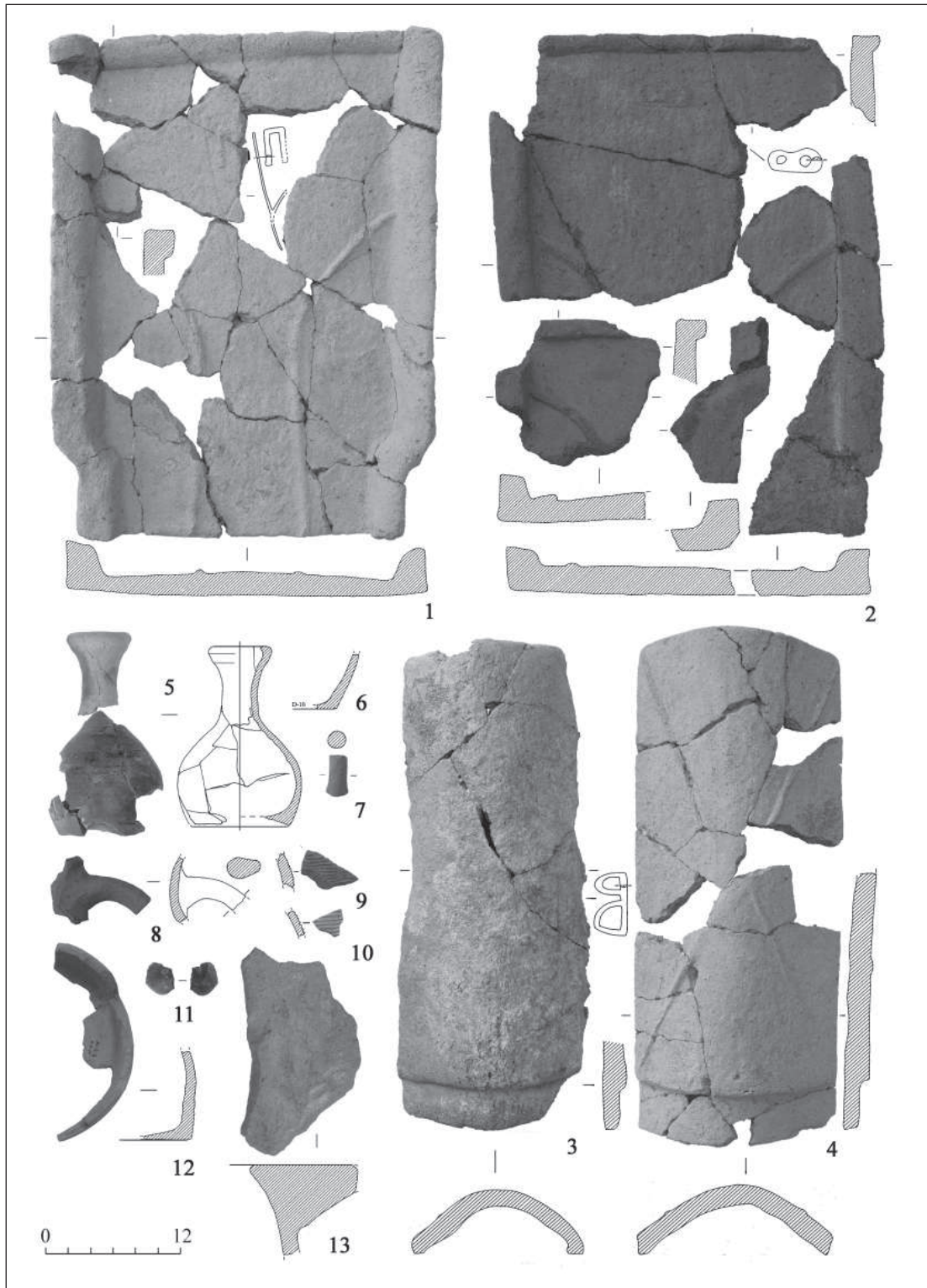

Рис. 1. Материалы из заполнения комплекса, частично исследованного в шурфе 2: 1–10, 12–13 — керамика, 11 — обломок кремня

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЮГО-ЗАПАДНОМ СКЛОНЕ г. АЮ-ДАГ

Горно-Крымская экспедиция КФ ИА НАНУ проводила разведки на юго-западном склоне г. Аю-Даг на границе Гурзуфского и Партенитского пососветов (Ялтинский и Алуштинский горсоветы).

У подножья этого склона располагаются два довольно крупных многослойных археологических памятника, известных в литературе как «Поселение в урочище Осман» (IV—III вв. до н. э. — III—IV вв. н. э., VIII(?)—X вв.) и «Поселение на Юго-Западном «плече» Аю-Дага» (VIII(?)—XV вв., с отдельными находками позднеантичного времени). Оба объекта не подвергались масштабным раскопкам и информация о них все еще довольно скудная. Работы этого сезона были сосредоточены в районе поселения на юго-западном «плече».

Памятник располагается на обширной наклоненной к морю террасе, образованной мощными древними делювиальными отложениями, состоящими из глинисто-щебнистой массы (продукт выветривания сланцев) и диабазовых глыб. С востока и северо-востока терраса ограничена крутыми склонами Аю-Дага, сформированными частично сланцами, частично — диабазовыми скалами и продуктами их разрушения (высота — до 100—150 м), с юга, юго-востока и юго-запада — береговыми обрывами высотой до 25—35 м, которые постоянно разрушаются. Ширина галечного пляжа вдоль юго-западной оконечности Аю-Дага составляет около 10—15 м.

Поселение с северо-запада было укреплено мощной оборонительной стеной, вдоль которой, вероятно, проходила дорога, завершающаяся довольно крутым спуском к морю, используемым и сейчас. Площадь поселения составляет около 3,6 га. В его юго-восточной части в 1998 г. зафиксированы остатки христианского храма, который, как показали обследования этого года, в последнее время периодически подвергается несанкционированным раскопкам. Неизвестными лицами частично был выбран слой разрушения из внутреннего пространства храма и вырыты два углубления (размер около 1 × 1 м, глубина — до 0,8 м) у северной стены и в апсидной части строения. Сотрудниками экспедиции грабительские ямы были засыпаны, а остатки храма тщательно законсервированы. Кроме того, из отвалов был выбран археологический материал, представ-

ленный обломками черепицы VIII—X и XIII—XIV вв., амфор различных типов XII—XIV вв., фрагментом песчаникового оселка и изделия из травертина. В целом находки датируются в рамках VIII—IX—XIV вв., что подтверждает высказанное ранее предположение о синхронности поселения и храма.

Примерно в 105 и 150 м к юго-востоку от оконечности террасы с поселением, непосредственно у береговой линии располагаются два постоянно действующих источника пресной воды, выходящие из трещин в сланцах.

В процессе разведок 2012 г. над первым из этих источников в скалах удалось обнаружить остатки ранее не известного небольшого поселения, которое в настоящее время также подвергается грабительским раскопкам. Поселение чрезвычайно интересно особенностями своего местоположения и топографии. Оно занимает обрывистые борта небольшого скального кулуара. Края его образованы диабазовыми гребнями трещиноватой структуры. Ширина кулуара — около 25—40 м, крутизна склона — более 45—60°.

Остатки нескольких строений и выходы культурных отложений зафиксированы на небольших естественных террасах и уступах, на высоте 105—135 м от уровня моря. Трещины и неровности террас предварительно закладывались камнем. Сейчас здесь отчетливо видны остатки не менее пяти строений (размер в плане около 1,7 × 2,9—5,9 × 4,1 м). Стены их сложенных из подобранных обломков диабазовых пород. Сохранность кладок — до 1,0—1,2 м. В одной из естественных расселин обнаружено скопление различных культурных остатков, вероятно, представляющее собой мусорную свалку. Заполнение нескольких построек и «свалка» были повреждены грабительскими раскопками. Основная масса обнаруженного здесь материала представлена фрагментами черепицы (некоторые с метками) (рис. 1, 13), амфор (рис. 1, 6—7), высокогорлых кувшинов (рис. 1, 13, 23), разнообразных столовых и кухонных сосудов (в том числе белоглиняных поливных) (рис. 1, 2—5, 8—11, 14—29), которые датируются в рамках VIII—IX—XI(?) вв. Незначительное число находок — фрагменты горшков группы ЮЗК (рис. 1, 1) и поливных чаш группы ЮВК — относится к XIV—XV вв. Обнаружены также отдельные обломки лепных сосудов, датировка которых затруднительна.

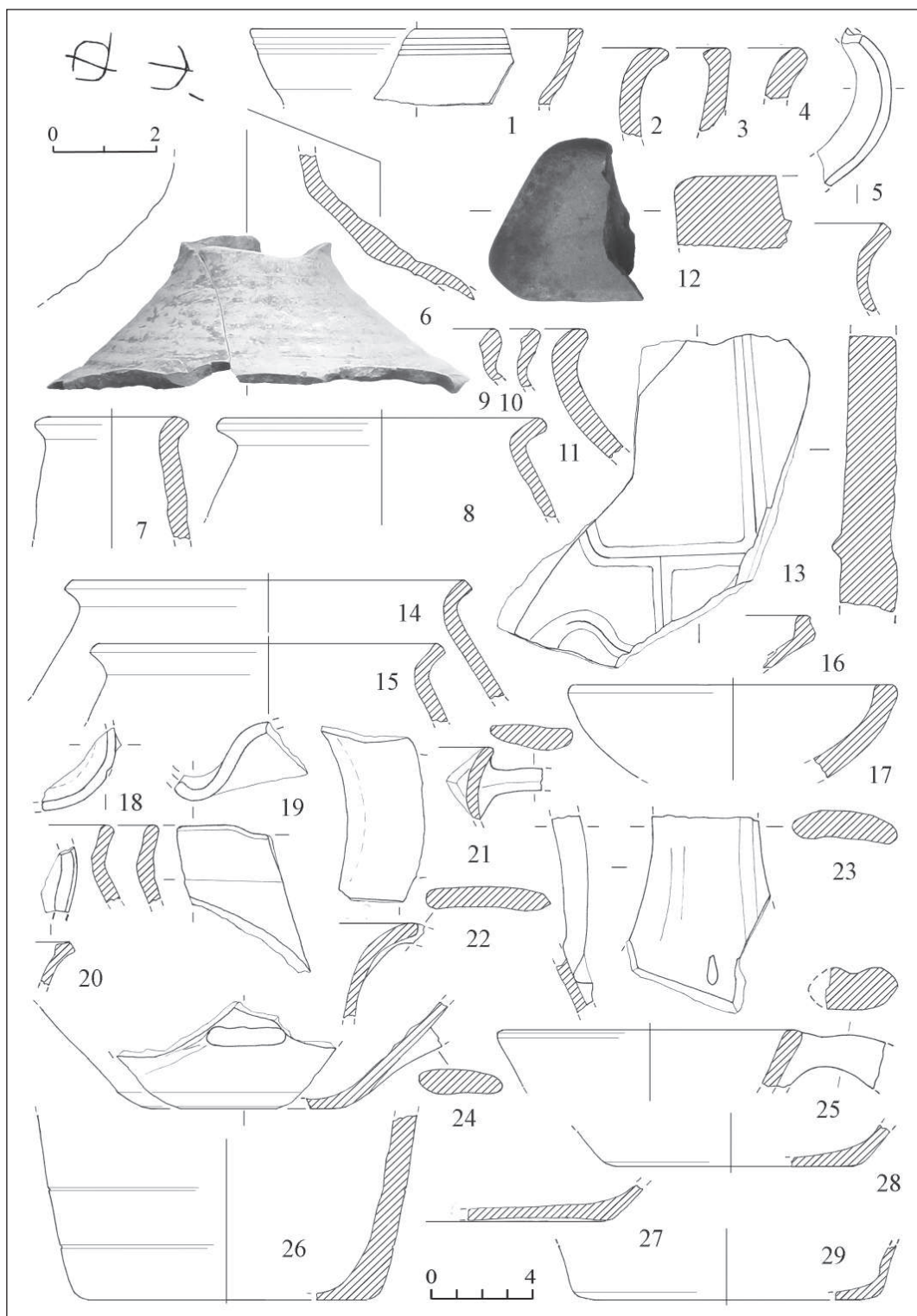

Рис. 1. Юго-западный склон г. Аю-Даг. Материалы с территории поселения в кулуаре: 1–11, 13–29 — керамика; 12 — обломок оселка

Таким образом, очевидно, что кулуар был обитаем в разные исторические периоды. Вероятно, одними из существенных причин его популярности, стали близкие источники питьевой воды и пригодная для хранения небольших лодок полоса пляжа, компенсировавшие неудобства, свя-

занные с обустройством жилищ в столь стесненных природных условиях. Не исключено также, что были и другие веские основания для скрытного, уединенного проживания в труднодоступных скалах, возможно, обусловленные родом занятий этих людей или их социальным положением.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАНТИКАПЕЙСКОЙ (БОСПОРСКОЙ) ЭКСПЕДИЦИИ ГМИИ им. А.С. ПУШКИНА И КРУ «КИКЗ»

В соответствии с планом исследования основные работы были сосредоточены на раскопе «Новый Верхний Митридатский». На раскопе «Центральный-Северный» производилась консервация западной стены строительного комплекса с перистильным двором.

Раскоп «Новый Верхний Митридатский». *Слой VI — второй четверти V в. до н. э.* Исследования были продолжены на северной границе верхнего плато горы Митридат, вдоль южного фаса материкового скального массива, в восточном фаса которого расположены две камеры. В северной из них (камера А) в ходе раскопок 1979—1982 гг. была найдена крышка мраморного жертвенного стола-трапезы с почитательной надписью царевны Синамотис, дочери скифского царя Скилура (третья четверть II в. до н. э.) некоему божеству по имени Дитагойя. Предполагалось, что этот скальный массив мог служить ядром платформы, на которой располагалось святилище Артемиды-Гекаты-Дитагойи.

Основной задачей сезона было продолжение исследования слоя первой половины VI — второй четверти V вв. до н. э., который сохранился практически на всех указанных квадратах.

Анализ датирующих материалов из этого слоя и строительных остатков, залегающих в нем, позволил выявить не менее семи последовательно сменявших одна другую строительных фаз (рис. 1).

Были продолжены раскопки здания, относящегося ко второму строительному периоду (третья четверть VI в. до н. э.) — наземной, прямоугольной в плане постройки, оформленной стенами, сооруженными из сырцово-кирпичной кладки на каменных цоколях высотой более 1 м, с белым глинобитным полом.

Из находок, полученных в ходе исследования ранних слоев на раскопе, среди многочисленных образцов северо-греческой и ионийской керамики следует выделить: уникальный крупный фрагмент тулова столовой амфоры с чернофигурным изображением кабана и части фигуры гоплита, влево, а также полностью сохранившийся беломраморный трехрожковый, трехсекционный светильник, датированный 675—575 гг. до н. э.

Установлено, что расположенные в пределах квадратов 20—22, 28, 29 кладки 20, 28 и вновь

открытая кладка-субструкция 38 являются фундаментами стен какой-то весьма монументальной постройки, ориентированной по сторонам света и сооруженной в первой четверти V в. до н. э., то есть относящейся к шестому строительному периоду. Большая часть этого здания уходит под южный борт раскопа, как и многие другие важнейшие строительные объекты, выявленные на раскопе. Это обстоятельство делает актуальным вопрос о настоящей необходи-

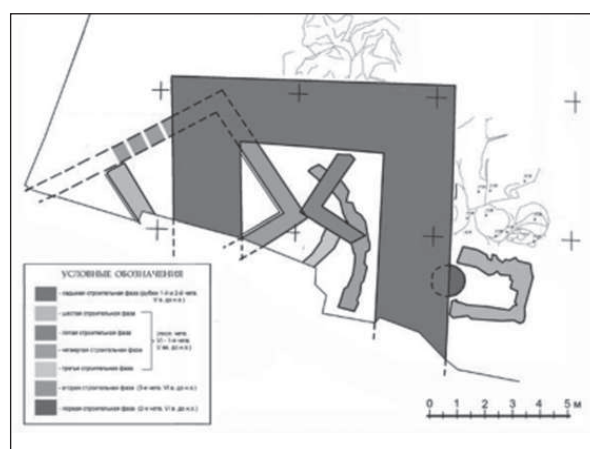

Рис. 1. План-схема раскопа «Новый Верхний Митридатский» в 2012 году со строительными фазами

Рис. 2. Находки, обнаруженные в слое заполнения цистерны

мости расширения раскопа в южном направлении. Что, в свою очередь, требует демонтажа отрезка асфальтовой дороги, ведущей к Первому креслу с последующим изменением ее трассы (перемещением к югу на 15 м).

Водосборная цистерна 14 на квадрате 46. Одной из основных задач отчетного сезона являлось продолжение исследования вырубленной в толще скального массива цистерны 14 на квадрате 46. Раскопки были доведены до уров-

ня подошвы 21 штыка. На этом уровне ее диаметр составил примерно 5 м, однако стенки уходят вниз.

Из наиболее значительных находок, обнаруженных в слое заполнения цистерны, следует отметить: крупный фрагмент известнякового горельефа с изображением стоящей задрاپированной женской фигуры; фрагментированную мраморную статую, изображающую женскую фигуру в хитоне и гиматии (рис. 2).

Н.П. Турова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ БОЛЬШОЙ ЯЛТЫ

В 2012 г. Горно-Крымской экспедицией были проведены исследования на территории Ялтинского городского совета. Собран подъемный материал с 13 пунктов, восемь из которых расположены на побережье: в поселке Ай-Даниль (пункт 1), поселке Восход (пункт 2), поселке Массандра (пункты 3 и 4), г. Ялта (пункты 5 и 6), поселке Кореиз (пункт 7), поселке Понизовка (пункт 8). Еще пять — на Ялтинской и Айпетринской яйлах (пункты 9—13). Исследования были проведены в рамках научно-исследовательской работы КФ ИА НАН Украины «Ландшафтно-историческое районирование археологических памятников Крыма» (гос. реестр. №0111U003028). В задачи экспедиции входило: 1) сбор подъемного материала с уже известных археологических памятников, уточнение их датировки, топографии; 2) выявление новых археологических объектов. Таких в отчетном году было шесть.

Пункт 1. Поселок Ай-Даниль. Местонахождение средневековой керамики XIV—XV вв. Обнаружено на территории санатория «Ай-Даниль» при прокладке водовода(?) на глубине около 1 м. Траншея в данном месте перерезала две стены постройки, сложенной из хорошо обработанных блоков известняка на известковом растворе. Сохранилась архитектурная деталь, представляющая собой часть портика-карниза, обрамляющего оконный или дверной проем. Деталь украшена врезной плетенкой и крестом в арочном обрамлении. Арка в верхней части заостренной формы. Судя по внешнему виду,

строительному раствору постройка относится самое позднее к началу — середине XIX в.

На дне траншеи около остатков стен найдены фрагменты средневековой керамики: части керамид VIII—X (?) вв., фрагменты гончарной посуды XIV—XV вв., среди которых обломки поливных сосудов открытой и закрытой формы.

Пункт 2. Местонахождение керамики, первых веков н. э. (?) — средневековья. Массандровский поссовет, поселок Восход, в 0,2 км ниже дороги Ялта—Симферополь, 1,05 км от берега моря, на высоте 212—218 м над уровнем моря. Подъемный материал обнаружен на западном склоне оврага Алико-Магарач и на юго-западном склоне скалы Сельви-Хая. Склон засажен можжевельником, здесь же находятся остатки каменных межевых (?) стен XIX — начала XX вв.

Фрагменты керамики найдены как на поверхности среди щебнистого грунта, так и в выбросе траншеи под коммуникации, идущей вдоль склона.

Пункты 3 и 4 расположены в поселке Массандра, на территории Массандровского парка в верхней его части, на высоте 135—165 м над уровнем моря рядом с жилыми кварталами.

Пункт 3 находится в северо-восточной части парка. Здесь преобладают находки керамики VIII—X (?) вв., представленные фрагментами красноглиняных черепиц-керамид и амфор причерноморского типа. Пункт 4 расположен в северо-западной части парка. Хронологическим репером на данном участке являются как

фрагменты керамики VIII—X (?) вв., так и находки поливной посуды с орнаментом «сграффито» XIV—XV вв.

Пункт 8, расположенный в поселке Понизовка, Симеизского поселкового совета, связан с находкой бифасного орудия из кремня. Артефакт обнаружен в дорожном отвале асфальтированной дороги, расположенном в 0,2 км восточнее мыса Троицы, в 0,05 км от берега моря на высоте 13 м над уровнем моря. Ниже дорожного отвала находится крутой склон, непосредственно спускающийся к морю. Данный участок подвержен оползневому процессам. На одном из подобных участков присутствует скопление мелких костей (пятно около 1,5 м в длину).

Пункт 12 расположен на Айпетринской яйле. Это местонахождение кремня и керамики в пещере «Антропоген».

Об объекте нам стало известно от ялтинского спелеолога А.В. Папия, который при описании и топосъемке пещеры в 2001 г. обнаружил на ее полу кремневый отщеп.

Данная пещера была осмотрена, в ней был собран подъемный материал. Это находки керамики, которые сосредоточены на дне пещеры около входа. Фрагменты принадлежат, по крайней мере, шести сосудам. Четыре из них — это обломки лепных изделий, с разными примесями в глиняном тесте и два — гончарных сосуда закрытой формы. Один из сосудов — это кувшинчик с росписью красной краской (?) в виде горизонтальных поясков, относящийся к эпохе средневековья.

Таким образом, на территории Большой Ялты были открыты шесть новых местонахождений археологического материала.

Н.П. Турова

РАСКОПКИ В ПЕЩЕРЕ ИОГРАФ I НАД ЯЛТОЙ

В 2012 г. отрядом Горно-Крымской экспедиции были проведены исследования в пещере Иограф I над г. Ялта на высоте около 1250 м над уровнем моря.

О существовавшем здесь некогда храме упоминается в многочисленной краеведческой литературе XIX—XX вв. и в специальных изданиях. Изображение здания с кровлей сохранилось на рисунках художников второй половины XIX — начала XX вв. Д.М. Струкова и Е.И. Висниовской. Из полевой картотеки Е.И. Висниовской нам известно, что в 1900-х годах храм был совершенно разрушен. В начале XX в. татары использовали пещеру в качестве загона для скота. Во время Второй мировой войны партизаны здесь устроили наблюдательный пункт. В разное время объект подвергался грабительским раскопкам.

Специальные археологические исследования в пещере, включающие шурфовки, впервые были проведены только в 2011 г. В результате собран подъемный материал, произведена топосъемка пещеры и заложен один шурф. Также проанализированы наход-

ки из комплекса, что позволило уточнить его датировку.

Внутри пещеры, в предполагаемом районе местонахождения строения был разбит раскоп площадью около 24 м². Здесь удалось локализовать остатки юго-восточной стены храма (полностью не исследована, уходит за границы раскопа). Стена храма шириной 0,7 м сохранилась на высоту около 1 м (в четыре ряда), сложена из обломочного известняка средних размеров и обломков сталактитов, вероятно, частично на глине, а отчасти с использованием известкового раствора. Отдельный шурф площадью около 8 м² был заложен в естественной нише, расположенной в восточной части пещеры. Ниша расположена за юго-восточной стеной строения таким образом, что вход в нее был доступен, когда храм функционировал.

Ниша подпрямоугольной формы, шириной около 2,5 м. Ее обрамляют сталактиты в виде живописной драпировки, а кальцитовые натёки формируют своеобразные «плечики». Здесь же на правом, южном натёчном образовании в 1998 г. ялтинец О. Ка-

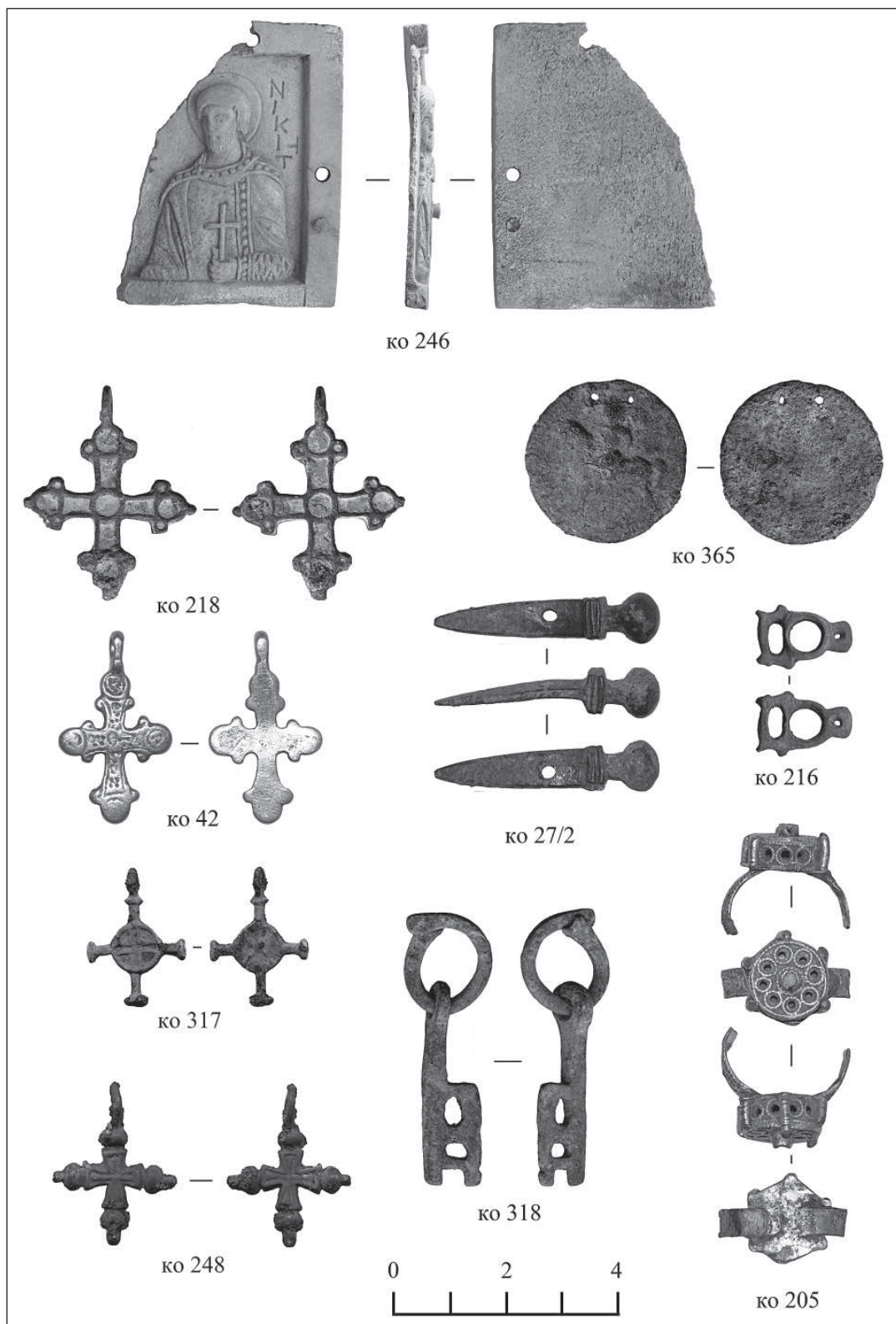

Рис. 1. Находки из пещеры Иограф I

верин открыл граффити в виде многочисленных крестов, различного типа, монограмм и надписей.

Другая надпись, содержащая дату — 1472 г., была обнаружена иным ялтинцем С. Самко

около 20 лет назад и показана экспедиции в 2012 г. Она расположена в одном из узких верхних ходов пещеры.

Стратиграфия памятника на исследованном участке нарушена многочисленными пе-

рекопами. Средневековые находки залегают в слое вместе с современным мусором. Тем не менее, в процессе исследований было обнаружено множество индивидуальных находок. Среди них костяная икона с изображением Св. Никиты, свинцовый медальон со всадником, нательные кресты, бронзовые перстни, пуговицы-бубенчики, бронзовый ключ, детали застежки книг, фрагменты стеклянных браслетов, бусины и т. д. Массовыми находками являются фрагменты стеклянных лампад. Им сопутствуют проволочные бронзовые крючья для крепления и обрезки узких свинцовых пластин. Среди керамического материала выделяются фрагменты красноглиняных черепиц-керамид VIII—X вв., высокогорлых кувшинов второй половины IX — первой половины XI вв. и поливных сосудов закрытой и открытой формы XIV—XV вв.

Найдено также 57 монет¹. Большинство из них составляют монеты Крымского ханства второй половины XV — первой половины XVIII вв. Кроме того, найдены византийская монета Алексея III (1195—1203 гг.), монета конца X — первой половины XI вв. тмутараканского княжества с отверстием для подвешивания, подражание милиарисию Василия II и Константина VIII, две монеты XIV в. Золотой Орды, турецкая монета XIV в., две генуэзско-татарские монеты чекана г. Каффы XV в. и монета Московского государства Ивана Грозного (1533—1584 гг.).

Большинство перечисленных находок происходят из ниши. Исходя из чего, можно заключить, что эта естественная полость представляла собой некое особо почитаемое место, используемое для специальных приношений.

¹ Определены М.М. Чорефом.

В.Ф. Столба, Й. Андресерн, Ф.Н. Лисецкий, И.Н. Храпунов

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОСЕЛЕНИИ КЕЛЬШЕЙХ 1 (СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КРЫМ)

Датско-украинско-российский Западно-Крымский археологический проект (WСАР) продолжил работы в окрестностях с. Красносельское Черноморского р-на. Как и в предшествующий сезон, основным объектом исследований явилось поселение раннеэллинистического времени Кельшейх 1, систематическое изучение которого ведется с 2010 г. в рамках междисциплинарной программы *Economic Models and Adaptation Strategies in a Varying Cultural and Environmental Context: Northern Black Sea in the Late Bronze Age and Early Iron Age*. Наряду с археологическими раскопками, на поселении и непосредственно прилегающей к нему территории был проведен комплекс ботанических, почвенно-генетических и геоморфологических, включая георадарное зондирование, исследований.

Работы отчетного сезона были сосредоточены к северо-западу от здания Н1, открыто-целиком раскопками 2010—2011 гг. Здесь на площади 320 м² были полностью исследованы остатки крупного, соседствующего с ним ка-

менного строения Н2. Было установлено, что окончательный план здания, состоящего из 10 помещений и небольшого, примыкающего к нему с юго-запада дворика, сформировался не сразу, а в ходе последовательных перепланировок и пристроек, имевших место в пределах довольно короткого отрезка времени. Основная, наиболее древняя и прямоугольная в плане часть здания ориентирована углами строго по сторонам света. Пристроенный к нему с северо-запада комплекс расположенных в два ряда помещений R3—R10 демонстрирует небольшое отклонение от основной композиционной оси, что, очевидно, объясняется желанием вписать его в небольшой изгиб балки, на склоне которого он был возведен. Значительная часть помещений этой пристройки использовалась, судя по всему, с хозяйственной целью. С определенностью можно говорить также о назначении помещения R2, расположенного в северном углу первоначальной постройки (рис. 1). Судя по тому, что часть его пола была покрыта вымосткой из плоских

Рис. 1. Вид на помещение H2R2 с СВ

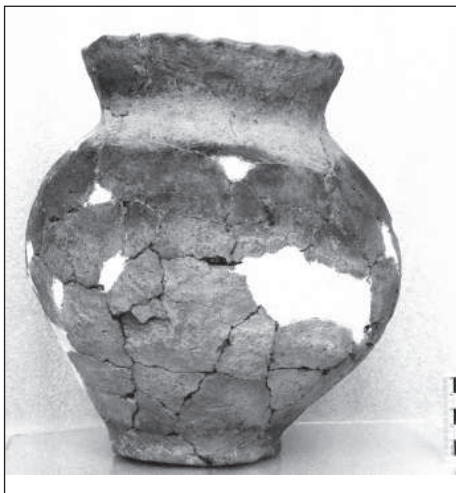

Рис. 2. Лепной горшок, найденный во дворе здания H2

камней, а также потому, что именно здесь находился единственный функционировавший на момент гибели здания очаг, данное помещение использовалось скорее всего как кухня.

Наряду с остатками наземных построек на территории поселения были также выявлены и исследованы восемь хозяйственных ям (7—14). Находки из их заполнения, к сожалению, недостаточно выразительны для узкого датирования. Тот факт, однако, что некоторые из них перекрыты фундаментами здания H2, указывает, что функционирование по крайней мере части из этих хранилищ имело место в период, предшествующий его возведению. Несмо-

тря на тщательную засыпь этих ям, их присутствие стало причиной значительной осадки и крена фундаментов северо-западной и северо-восточной стен первоначальной постройки, включавшей помещения R1-R2 и R6, и последующего укрепления их дополнительным панцирем каменной кладки.

Как и в соседнем здании H1, находки из здания H2 характеризуются крайней бедностью, с весьма незначительным количеством импортной, преимущественно херсонесской, посуды, и преобладанием лепной керамики. Особо следует отметить находку во внутреннем дворе постройки крупного лепного горшка с остатками пищи (рис. 2) — одного из немногих целых сосудов, имевшихся в домохозяйстве на последнем этапе его существования, и еще одного свидетельства внезапной и драматической гибели поселения, о чем красноречиво повествуют также находки в здании H1 скелетов его обитателей.

Дополнительно к упомянутым выше работам, на юго-восточной границе поселения, а также к юго-западу от зданий H1 и H2 проведено изучение двух земляных валов (валы 1 и 2). Оба вала хорошо выражены в рельефе, возвышаясь по максимальной амплитуде высот на 20—30 см. Их микронивелирование, выполненное по поперечным створам, показало относительное превышение вершин валиков от их подножья (в современных условиях) близкое 154 и 143 мм для 1 и 2-го валов соответственно. Увеличенная мощность гумусовых

горизонтов в их привершинных частях свидетельствует об их антропогенном происхождении. Поперечный раскоп длиной 5 м через вал 1 показал среднюю мощность горизонтов А+АВ равной 408 мм (при колебании от 361 до 475 мм). В раскопе через вал 2 средняя мощность горизонтов А+АВ составила 422 мм (диапазон колебаний от 381 до 460 мм). Изученный для сравнения современный напашной валик, расположенный на противоположном склоне балки, показал, что морфология почв на его вершине совершенно иная; турбированный слой без разделения на горизонты имел на протяжении 3,5 м мощность 276 мм.

Обоснованно допуская синхронность сооружения валов и жизнедеятельности на поселении Кельшейх 1, можно заключить, что при очевидной планации валов остаточная мощность гумусовых горизонтов на их вершинах всё ещё превышает сформированную мощность почвы на ровных участках на 53—67 мм (с максимумом до 11—12 см). Так как валы на поселении расположены на балочном покатом склоне, имеют ясно выраженную асимметрию (с хорошо сохранившимся неглубоким прудком с напольной стороны) и сочленяются углом, можно предположить их противоположное назначение в древности.

И.Н. Храпунов

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ

Могильник расположен приблизительно в 15—20 км к востоку от Симферополя, в 1,0—1,5 км к юго-востоку от с. Баланово АР Крым, в 1,0—1,5 км к северу от плотины Балановского водохранилища. Он занимает нижнюю часть склона горы Ташлы-Баир, ограничивающей с востока долину реки Зуя.

Регулярные раскопки памятника ведутся ежегодно с 1996 г., исключая лишь 1998 г., экспедицией Таврического национального университета им. В. Вернадского. За это время исследовано 518 погребальных сооружений, в том числе 80 склепов, 177 подбойных могил, 261 подбойная могила. Кроме того, раскопано 37 заполненных сосудами ям, расположенных между могилами. В 2012 г. изучено два склепа, 10 подбойных и 14 грунтовых могил, а также две ямы с сосудами.

Одной из основных задач раскопок последних лет является поиск границ могильника. В трех направлениях, кроме южного, эти поиски продвигаются вполне успешно. Так, в 2012 г. установлены юго-западная и восточная границы, северная была найдена еще раньше. На самом краю могильника обнаружена яма глубиной 3,0 м, в которую сначала бросили одного человека, засыпали его землей, а затем еще одного человека, собаку и голову коровы.

Южная часть могильника перекрыта трехметровой галечно-земляной насыпью образовавшейся, вероятно, в 1960—1970 гг. при строи-

тельстве Балановского водохранилища. Насыпь приходится снимать с помощью землеройной техники. Под ней на раскопанном участке везде обнаруживаются могилы. Как далеко продолжается могильник в южном направлении, пока невозможно даже предположить.

Среди погребальных сооружений выделяются пять расположенных рядом друг с другом подбойных могил III в. Каждая из них предназначалась для захоронения двух—трех людей, во входных ямах хоронили лошадей. Погребения в этих могилах сопровождалось многочисленным и разнообразным инвентарем. Среди обычных сарматских украшений, деталей одежды и конской сбруи выделяются две накладки на ремни римского производства — первые находки такого рода в могильнике. Среди подбойных могил находилась прямоугольная в плане могила, в которой похоронили коня. В стене могилы вырубил нишу. В ней рядом друг с другом и друг в друге стояли семь лепных и четыре краснолаковых сосуда. Среди них найдены железные удила и пряжка. Такие погребальные сооружения ранее в могильнике не встречались.

Могильник Нейзац использовался во II—IV вв. Его оставили переходившие к оседлому образу жизни сарматы и присоединившиеся к ним, мигрировавшие с Северного Кавказа предки средневековых алан.

РАБОТЫ НА НЕКРОПОЛЕ КИТЕЯ И ИЛУРАТСКОМ ПЛАТО

Рис. 1. Некрополь Китея, ритуальный комплекс 380. Вид с севера

Совместная экспедиция ИА НАНУ и ИИМК РАН провела охранно-спасательные работы на некрополе Китея и Илуратском плато.

На некрополе Китея продолжалось исследование юго-западного прибрежного участка. Ранее здесь в зоне береговой абразии было открыто несколько жертвенных ям и западная часть ритуального комплекса. В минувшем сезоне, после расширения раскопа 2011 г. на 9 м к востоку и 3 м к северу, был полностью раскрыт ритуальный комплекс, обнаружены и исследованы еще одна жертвенная яма, захоронение лошади и (частично) грунтовое погребение.

Ритуальный комплекс представлял собой подпрямоугольное в плане сооружение, вытянутое с юга на север (с небольшим отклонением к востоку) (рис. 1). Длина его 5,2—5,7 м, ширина — 2,8 м. Стены сооружения сложены иррегулярной постелистой кладкой в 2—3 слоя из уплощенных разнокалиберных камней. Можно предположить, что почти по всему периметру они сохранились на свою первоначальную высоту — 0,8—1,0 м. Внутри огражденного пространства, почти в центре комплекса, была обнаружена круглая в плане яма, диаметром около 1,8 м. Глубина ямы не менее 0,5 м (ее исследование не завершено). Обнаруженные в грунте заполнения над комп-

лексом многочисленные фрагменты амфор, чернолаковой и краснолаковой посуды, расписного лагиноса, кружальных и лепных сосудов датируются широко: IV в. до н. э. — III—IV вв. н. э. Внутри комплекса, над полом и на уровне пола, преобладал материал позднеримского времени.

С внешней стороны ритуального комплекса, непосредственно за северной частью восточной стены была открыта еще одна связанная с ним жертвенная яма. Диаметр ямы — около 2 м, глубина — не менее 1,25—1,30 м. Яма была впущена в насыпь, перекрывающую ритуальный комплекс и, следовательно, является более поздней. За южной частью восточной стены было найдено плохо сохранившееся захоронение лошади.

За северо-западным углом ритуального комплекса была открыта южная часть грунтовой могилы с останками (нижняя часть костяка) взрослого человека. Северная часть могилы уходит в бровку, и исследование ее предполагается осуществить в следующем полевом сезоне.

На Илуратском плато были продолжены исследования двух ритуальных комплексов. В ритуальном комплексе 229 после прирезки к северу было открыто продолжение мощной кольцевой кладки, обрамляющей вырубленную в скальном массиве полость (жертвенную яму),

исследованную в 2010—2011 гг. Найденный материал не противоречил уже высказанному предположению о том, что этот ритуальный комплекс был сооружен в позднеантичное время (по предварительной датировке в IV в.) и вторично использовался представителями салтово-маяцкой культуры в VIII—IX вв. Однако окончательно судить о времени его сооружения и функционирования можно будет только после полного завершения работ.

Ритуальное сооружение 230 в минувшем сезоне было исследовано полностью. Оно также представляло собой округлую в плане конструкцию, диаметром 2,5—3,0 м, глубиной около 1 м. Нижняя часть ее была впущена в материковый суглинок, в верхней части (гумусном слое) по всей окружности шла кольцевая кладка, высотой 0,2—0,3 м из разнокалиберных камней и небольших блоков. Вход в ритуальное сооружение находился с восточной стороны. Судя по немногочисленному вещевому материалу (ручки поздних светлоглиняных амфор), время его функционирования — также IV в. Вопрос об этнокультурной принадлежности ритуальных комплексов этого времени на Илуратском плато остается открытым.

Рис. 2. Некрополь Илурата, ритуальный комплекс 230. Вид с юга

М.С. Шапцев

РАЗВЕДКИ В САКСКОМ И ЧЕРНОМОРСКОМ р-нах АР КРЫМ

В 2012 г. был обследован ряд памятников различных эпох в Сакском и Черноморском р-нах АР Крым.

Сакский р-н. Обследовано поселение эпохи средней и поздней бронзы Кара-Тобе 3, расположенное в 6 км к северу от г. Саки. По центру поселения с севера на юг проходит железнодорожное полотно, параллельно которому в 80-е годы XX в. была проложена траншея под коммуникации глубиной от 1,0 до 1,8 м и шириной до 2,0 м, прорезавшая культурные напластования поселения на всю толщину. В этой траншее собран многочисленный керамический материал эпохи средней и поздней бронзы. Кроме того, обнаружены единичные находки стенок желобчатых красноглиняных амфор позднеримского времени.

В 1 км к югу от г. Саки, на берегу Сакского озера, обследовалось поселение Тузлы. Поверхность поселения повреждена плантажной вспашкой. Встречен разновременный массовый керамический материал (эпоха бронзы, античность, ранее средневековье, позднее средневековье).

На территории Веселовского сельсовета Сакского р-на Крыма, в 2 км южнее пгт Новоозёрное обследовано разрушенное мусульманское кладбище нового времени, на территории которого выявлена ранее незафиксированная курганный группа, состоящая из трех насыпей. Курган 1 высотой 0,40 м, диаметром 12 м; в центре виден ограбленный каменный склеп. Курган 2, с наброской из мелкого камня (известняк), высотой 0,20 м, диаметром 14 м. Кур-

Рис. 1. Монета Крымского ханства с Восточно-беляусского городища

ган 3 высотой 1,5 м, диаметром 18 м, в центре грабительская яма.

В 3 км к западу от пгт Новоозёрное и в 1 км к югу от оз. Донузлав обнаружены еще три

кургана с насыпями из мелких камней, ранее не отмеченных на картах. Курган 1 — диаметр 24 м, высота 0,3 м; курган 2 — диаметр 34 м, высота 0,6 м; курган 3 — диаметр 20 м, высота 0,6 м.

Черноморский р-н. В 2,5 км к северо-западу от с. Медведево Черноморского р-на обнаружен ранее неизвестный разрушенный курган с каменной наброской, диаметром 18 м и высотой 0,5 м, в центре кургана грабительская яма.

При визуальном обследовании Восточно-беляусского городища расположенного 1,5 км к юго-западу от с. Знаменское Окуневского сельсовета Черноморского р-на была обнаружена монета Крымского ханства белого металла (рис. 1).

В результате работ получены новые материалы к археологической карте Крыма.

В.Ю. Юрочкин

РАЗВЕДКИ В БАХЧИСАРАЙСКОМ р-не

В связи с согласованиями органами охраны культурного наследия АР Крым программ и проектов строительных работ и ландшафтных преобразований на территории Бахчисарайского р-на проводилась научно-археологическая экспертиза земельных участков.

Бахчисарайской экспедицией КФ филиала ИА НАНУ в 2012 г. на территории Ароматненского сельсовета Бахчисарайского р-на выявлены следующие объекты.

В 1,4 км к юго-западу от с. Ароматное, в 3,6 км к востоку от с. Маловидное зафиксиро-

ван курган. Диаметр — 25 м, высота — 0,3 м. Насыпь грунтовая. Поверхность задернована.

В 1,3 км к востоку от с. Репино обнаружена группа из двух курганов.

Курган 1. Диаметр — 60 м, высота — 2 м. Насыпь грунтовая. Поверхность задернована.

Курган 2. Расположен к 15 м к юго-западу от кургана 1. Диаметр — 15 м, высота — 0,3 м. Насыпь грунтовая. Поверхность задернована.

Зафиксированные объекты археологии (курганы) учтены при составлении проектов землеустройства.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕЩЕРНОГО КОМПЛЕКСА ПОД БАЛАКЛАВСКИМ ГЕОРГИЕВСКИМ МОНАСТЫРЕМ

Феолентовская экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» проводила раскопки монастырского пещерного комплекса на юго-западных обрывах Гераклеяского полуострова.

Археологическое изучение этого участка началось еще в начале XX в. В 1908 г. при проведении земляных работ монахами случайно был открыт пещерный комплекс, вырубленный в склоне обрывистого берега, «сажень в 12 ниже монастырской кухни». Раскопки комплекса провел А. Маркевич, опубликовав материалы раскопок в 1909 г. Комплекс включал в себя три яруса. В среднем ярусе была выявлена маленькая пещерная церковь, справа большая пещера с нишей в стене, вероятно, трапезная. К сожалению, первоначальная планировка комплекса значительно искажена прошедшими землетрясениями, которые имели место в Крыму. Особенно сильно, как известно, обрывистые склоны в окрестностях Георгиевского монастыря пострадали при землетрясении в 1927 г. В исследуемом комплексе, вероятно, обрушилась южная и юго-западная части верхнего яруса, наос церкви среднего яруса (до алтарной преграды) и часть подвала.

В минувший сезон исследован нижний ярус пещерного комплекса. Вход в него был

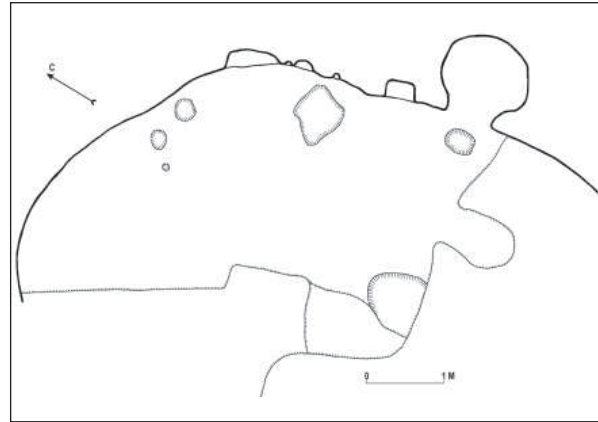

Рис. 1. План нижнего яруса пещерного комплекса

перекрыт натечным грунтом и представлял собой довольно узкую щель, которую пришлось расширять для проникновения в пещеру.

Нижний ярус, полностью высеченный в скале, представлял собой подвальное помещение, в плане овальной формы, ориентированное по оси: северо-запад — юго-восток, размерами по центральным осям: 7×3 м, при высоте по центру помещения — 2,2 м (рис. 1); юго-западная сторона пещеры открыта к обрыву, ее свод частично обрушен.

Рис. 2. Дверной проем кладовки в северо-восточной стене

Часть грунта была выбрана монахами Георгиевского монастыря, хозяйственная деятельность которых значительно искажила археологические контексты памятника.

Раскопки проводились в центральной и северо-западной части подвала. В скальных его стенах вырублены небольшие хозяйственные помещения и ниши, а также полки разных размеров. Овальное в плане помещение в северо-восточной стене (0,9 × 0,7 м), вероятно, служило кладовкой (рис. 2); помещение, высеченное в противоположной стене, не исследовалось из-за опасности обвала. Пол представлял собой нивелированную материковую скалу, в ко-

торой вырублены углубления для чанов и пифосов.

Юго-восточный конец пещеры занимает печь с дымоходом, вырубленная в XIX в. Археологический материал представлен единичными невыразительными стенками керамических сосудов, найденными на скальном полу. К индивидуальным находкам относится фрагмент бронзовой застежки кодекса (верхняя половина).

Из-за аварийного состояния памятник полностью исследовать не удалось. Для продолжения раскопок в следующем сезоне будет необходимо специальными конструкциями укрепить своды помещений.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Ю.В. Болтрик, М. Ігначек, О.В. Ліфантій, О.В. Шелехань

ЧЕТВЕРТИЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Спільною експедицією НаУКМА, Університету ім. Адама Міцкевича (Познань) та за участі двох груп студентів-практикантів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського було продовжено роботи з дослідження Северинівського городища скіфського часу, розташованого у Лісостеповому Побужжі, біля с. Межирів Жмеринського р-ну Вінницької обл.

Роботи здійснювалися на двох ділянках: у південній частині городища, під його валом (рис. 1, 1), та у північно-східній частині, де почали розрізати вал. Загальна площа відкритих ділянок сягає 187 м².

Культурний шар першої ділянки має неоднакову товщину. Бідний на знахідки в північній частині розкопу, він має потужність до 0,4 м, однак чим ближче до валу, тим більш шар стає насиченим уламками кераміки, кісток тварин та обмазки. Тут його потужність сягає 0,8 м. У південній частині розкопу (кв. L82с) виявлено обкладку камінням внутрішнього схилу валу. Ця смуга дрібного та середніх розмірів каміння присутня і на квадратах (5 × 5 м), що розкопувалися у попередні сезони. Таким чином, її простежено на відтинку понад 20 м. На рівні похованого ґрунту траплялися поодинокі фрагменти обробленого кременю.

Подвійний квадрат L81bd. Його було закладено попереднього року, остаточно завершили роботи цього сезону. Відкрито два вогнища. Вогнище 1 залягає у культурному шарі на глибині 0,5 м від поверхні. Складається з незначної кількості обпалених шматків вапняку. Поряд з ним знайдено багато кісток худоби.

Вогнище 2 залягає на похованому глинистому ґрунті на глибині 0,6 см. Складається з лінзи пропеченої глини діаметром 1 м.

Яма 7. Дзвоноподібної форми, завглибшки 1,35 м. Верхня частина щільно забита фрагментами обмазки. У придонній частині зафіксовано розвали кераміки (рис. 1, 2, 3) та прошарки вугілля.

Яма 8. Овальної форми зі сходинками, прямокутна в перерізі (імовірно, льох), завглибшки 1,4 м. Зі сходу перекривається камінням, яке сповзло з внутрішньої поли валу. Верхня частина щільно забита фрагментами обмазки. У ній було знайдено фрагменти чорнолискованого посуду й обламаний кістяний псалій, нижня кінцівка якого оздоблена у вигляді кінського копита (рис. 1, 4).

Квадрат L71d.

Яма 9. Дзвоноподібної форми, завглибшки 1,45 м. Заповнення насичене фрагментами обмазки. В придонній частині розвали кераміки (рис. 1, 5).

Квадрат L72с.

Яма 10. Дзвоноподібної форми, завглибшки 1,1 м. Перекрита завалами обмазки. У заповненні рясно трапляється вугілля. Серед знахідок вирізняються глиняна зооморфна пластика (рис. 1, 6), дрібні уламки леза ножа, частина пастової бусини та заготовка якогось виробу з рогу.

Яма 11. Овальної форми, прямокутна в перетині (вірогідно, льох), завглибшки 1,3 м. Зі сходу перекривається камінням, яке сповзло з валу. Заповнення щільно насичене фрагментами обмазки.

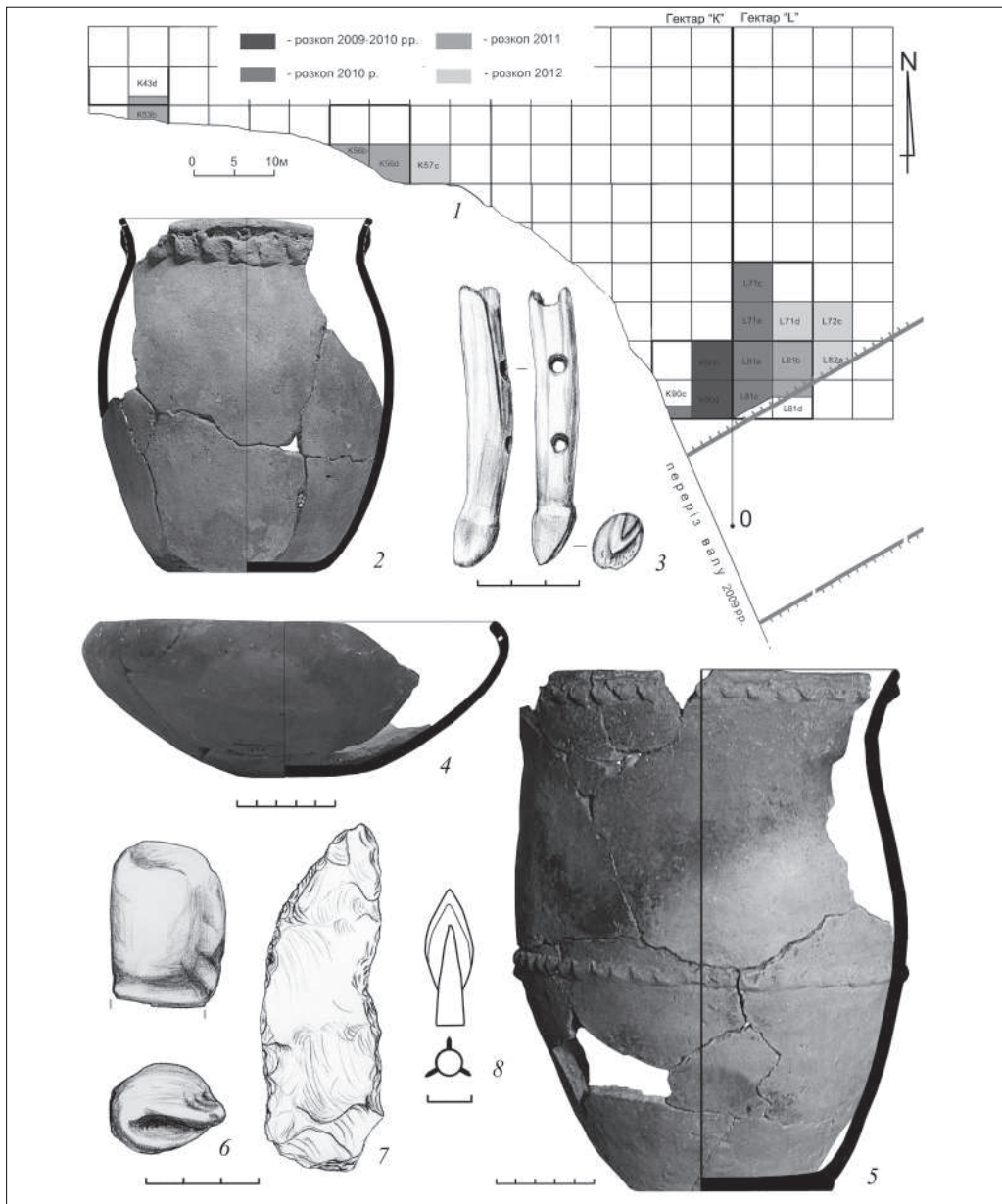

Рис. 1. Северинівське городище, розкопки 2012 р.: 1 — схематичний план досліджень у південно-західній частині; 2 — горщик з ями 7; 3 — кістяний псалій з ями 8; 4 — миска з ями 7; 5 — горщик з ями 9; 6 — фрагмент глиняної зооморфної фігурки (голова коня?) з ями 10; 7 — крем'яний серп з ями 12; 8 — вістря стріли з перетину валу

Квадрат L82a.

Яма 12. Циліндричної форми, завглибшки 80 см. Тут було знайдено крем'яний серп зі слідами люстру та спрацьованою робочою частиною (рис. 1, 7).

Таким чином, можна припустити, що досліджені об'єкти є рештками садиби. Тут зернові ями (7, 9, 10, 12) гуртувались навколо двох споруд господарчого призначення (8 та 11). Згідно зі стратиграфічним спостереженням, яма 11, ймовірно, є більш ранньою, оскільки вона частково перекривається підшвою внутрішньої поли валу.

Квадрат K57c.

Ями 13 та 14 дзвоноподібної форми, завглибшки 0,85 та 0,95 м відповідно. Слабо насичені знахідками. Проте у них траплялися дрібні фрагменти стінок амфор.

Для **перетину валу** закладено траншею завдовжки 27 м та завширшки 2 м по лінії Пд-Зх — Пн-Сх перпендикулярно до осі валу. У місці, обраному для дослідження, вал на рівні сучасної поверхні мав ширину 4 м та піднявся над нею лише на 1,3 м. Із зовнішнього боку вал круто збігає до рівчака, перепад сягає 10 м. З внутрішнього боку плавно знижується,

утворюючи вздовж північно-східного краю городища слабо нахилену площадку завширшки 13—15 м. У цей сезон, не зважаючи на те, що тіло валу було розрізане на глибину 4,4 м від верхньої точки, спуститися до рівня рову не вдалося. Тому наступні спостереження мають попередній характер. Насип з шарів глини різної консистенції має сліди неодноразової досипки. На цьому етапі можна помітити принаймні чотири будівельні періоди. Загалом послідовність конструктивних досипок подібна до ситуації, зафіксованої у 2009 р. на південній частині валу. Тут трапляються поодинокі кіст-

ки великої і дрібної рогатої худоби. Заслужує на увагу знахідка бронзового трилопатевого вістря стріли (рис. 1, 8).

У прошарках внутрішньої поли валу зафіксовано п'ять різночасових вогнищ, які пов'язані з початковими фазами функціонування оборонних споруд або їх будівництва. Найбільше вогнище (4), схоже на мініатюрний зольник, складається з кам'яної вимостки, шару пропеченої глини та лінзи золи над ним. Верхні шари насипані з культурного шару городища, на що вказують знахідки архаїчної лискованої кераміки чорного кольору.

Л.І. Виногородська

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЯДІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

У 2012 р. здійснено архітектурно-археологічні дослідження на території пам'ятки національного значення (охоронний номер 02-0015-Н) — печерного скельного монастиря XI—XIX ст. (Св.-Усікновенський Лядівський скельний чоловічий монастир). Монастир розташований на терасах крутого схилу опокових скель над р. Дністром біля с. Лядова Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. (рис. 1).

Основним завданням експедиції, відповідно до плану реставраційних робіт, було дослідження хронології культурних нашарувань і виявлення рівня залягання материкової скелі на терасі 2, де мають проводитися будівельні роботи, а також архітектурно-археологічні роботи на терасі 1, де розміщуються основні монастирські храми. На терасі 2 закладено три траншеї вздовж кам'яної підпірної стіни XIX ст., поряд з бетонною лінією, що була зроблена будівельниками. Терасу завалено рваним мергелевим камінням і сповзанням ґрунту з верхньої тераси, що відбувся під час зливи. Крім цього, зроблено зачистку нижньої частини підпірної стіни з метою перевірки її основи. Вона була звільнена від землі на час будівельних робіт зі спорудження бетонної лінії. При зачистці виявлено фрагменти кераміки VIII—XIII ст.

Траншею 1 закладено поряд з бетонною плитою на схилі гори. В мішаному культурному шарі траплялася кераміка XVII—XIX ст. та великі уламки материкового опоку (мергелю), що скачувався вниз по схилу. На глибині 2,0 м від поверхні схилу знайдено кілька дрібних

фрагментів ліпної кераміки XIII—XV ст. На глибині 2,2 м зафіксовано чоловіче поховання у дерев'яній труні завдовжки 1,8 м. На 0,3 м нижче зафіксовано опокову скелю, що спадає схилом до низу.

У мішаному шарі заповнення траншеї знайдено фрагменти кераміки від XI до XIX ст., серед якої траплялися зразки східного походження.

Траншею 2 закладено вище від траншеї 1, вздовж бетонної лінії з виступаючими бетонними биками перпендикулярно схилу гори. Вона починалася від повороту підпірної стіни та тягнулася на південь уздовж бетонної лінії (рис. 2). Стратиграфію презентують: шар будівельного сміття 0,6—0,8 м завтовшки, що містив багато крейдового каміння з прошарками світло-сірого та бурого ґрунту, а також фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (серед них траплялися частини турецького посуду); шар темно-сірого кольору завтовшки 0,3—0,5 м, густо насичений вугликами та фрагментами кераміки від VII—VIII ст. до другої половини XIII—XIV ст.; на глибині 1,3—1,5 м залягав шар передматерикових відкладень різних кольорів — від коричневого до нижнього бурого, він був стерильним, без будь-яких знайдок і включень. Під бурим шаром на глибині 2,2—2,5 м знаходився материк — опокова скеля з включеннями крем'яного каміння темно-сірого кольору.

Траншея 3 продовжувала траншею 2 через бровку завтовшки 0,6 м у напрямку на південь

Рис. 1. Вигляд з майданчика перед дзвіницею на терасу 1 з печерними церквами та терасу 2 з розкопками

до стику з бетонною плитою. Її стратиграфія повторює нашарування траншеї 2. Материк був на глибині 2,7—1,9 м.

Траншею 4 було закладено на подвір'ї будинку ігумена монастиря, в місці зафіксованого поглиблення, що нагадував рів. За словами місце-

вих жителів, на цій території знаходили матеріали давньоруського часу. Стратиграфія: чорний верхній шар 0,6—0,7 м завтовшки, під яким залягали передматерикові стерильні нашарування. Заглиблення трикутної в перетині форми також було заповнено чорним шаром. На його дні на глибині 1,5 м від поверхні заглиблення розміщувався материковий пісок з глиною й камінням. У чорному шарі траплялися поодинокі фрагменти кераміки трипільського часу. Скоріш за все, це заглиблення було руслом невеликої річки, що пересохла ще в давні часи.

Крім археологічних робіт, було здійснено архітектурні обміри в келії Св. Антонія, церкви Св. Антонія, церкви Св. Параскеви, церкви Усікновення глави Іоанна Предтечі та підземної споруди перед церквою Св. Параскеви. Найцікавішою є церква Св. Параскеви, що вирізана у скелі за готовим ескізом. Для зведення апсиди архітектор відштовхувався від початково вирізаного в скелі престолу, що досі зберігся (рис. 3). Сфотографовано графіті на великому фрагменті опокової брили на виході з церкви Усікновення й підлозі церкви Св. Параскеви для вивчення їх хронології. Графіті в дуже поганому стані, частина здерта, а частина відбилася під впливом часу. Основна частина графіті на брилі належить до XIX ст., хоча дослідники XIX ст. говорять про наявність тут графіті кінця XVII ст.

Також здійснено археологічні розвідки в околицях монастиря, під час яких відкрито поселення трипільського часу й епохи бронзи.

Здійснені архітектурно-археологічні дослідження на території Лядівського монастиря

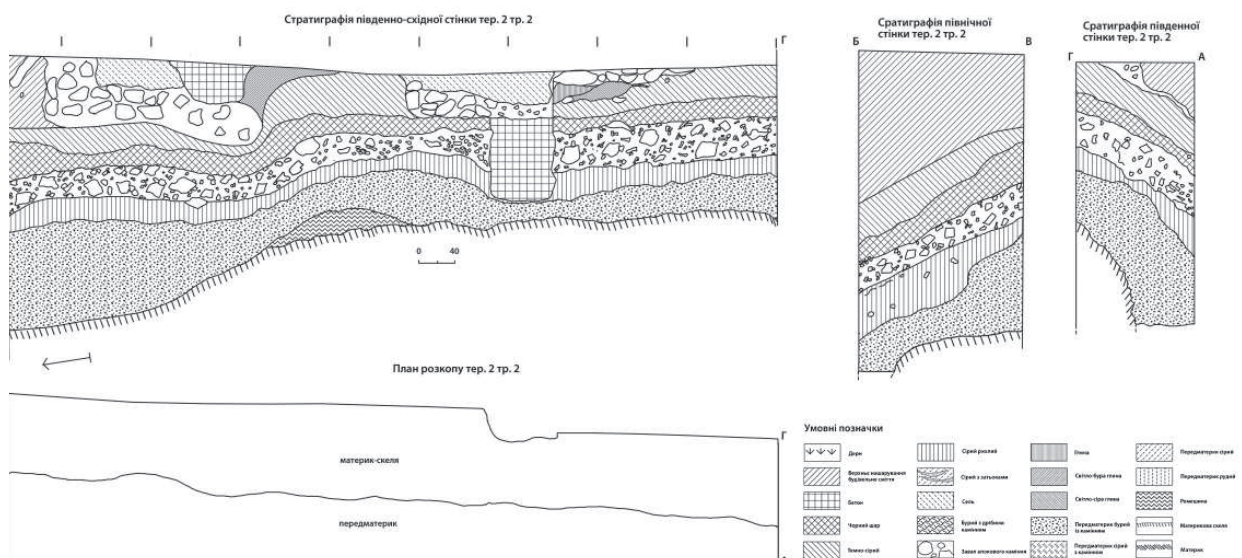

Рис. 2. План і стратиграфія траншеї 2

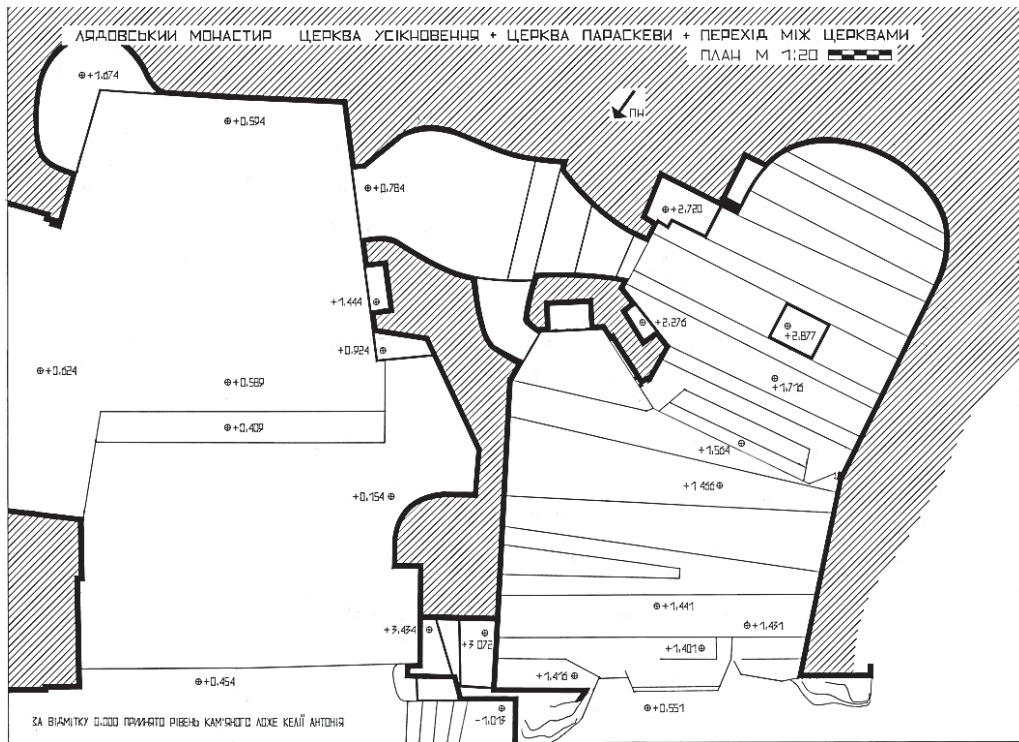

Рис. 3. Плани церкви Усікновення глави Іоанна Предтечі та церкви Параскеви-П'ятниці

дали цікаві результати щодо виникнення монастиря та подальшого його існування. Нашарування VII—XIV ст., виявлені під час розкопок, свідчать про життя монастиря (скиту?) зі слов'янського часу та протягом давньоруського і литовського часів. Розширення території монастиря у пізньосередньовіччі та нові часи

(XVI—XIX ст.) проходило шляхом перебудови та добудови існуючих об'єктів, а також будівництва нових. Обміри та ретельна фіксація об'єктів дозволили висловити попередні визначення щодо будівництва скельних храмів за візантійськими прикладами (церква Св. Параскеви).

О.В. Ліфантій, О.В. Шелехань

РОЗВІДКИ У ВІННИЦЬКІЙ обл.

У 2012 р. здійснено розвідки на території Мурованокуріловецького та Вінницького р-нів Вінницької обл.

На території першого району відвідано **Дерешівське** городище. Рік тому ця пам'ятка було візуально обстежено. Цьогорічне шурфування дало цікавий матеріал для визначення культурної належності цієї маловідомої пам'ятки Подністров'я. Вдалося виявити поховання, здійснене у центральній частині внутрішнього двору (рис. 1).

З гумусного культурного шару, потужністю 0,3 м, видобуто зразки кераміки доби Київ-

ської Русі — передусім вінця, відігнуті назовні й оздоблені прокресленим або штампованим орнаментом (рис. 2—4). Тісто відзначається включенням значної кількості жорстви. Присутні також розрізнені фрагменти обмазки з відбитками гілок. Заповнення підпрямокутної могильної ями, завглибшки 0,5 м від сучасної поверхні, складається з перевідкладеного культурного шару. Тут виявлено зразки кераміки, аналогічні до знайдених з шару городища (рис. 5—6). Виділяється знахідка фрагментованої намистини (рис. 7). Одиначними екземплярами представлено невіразні

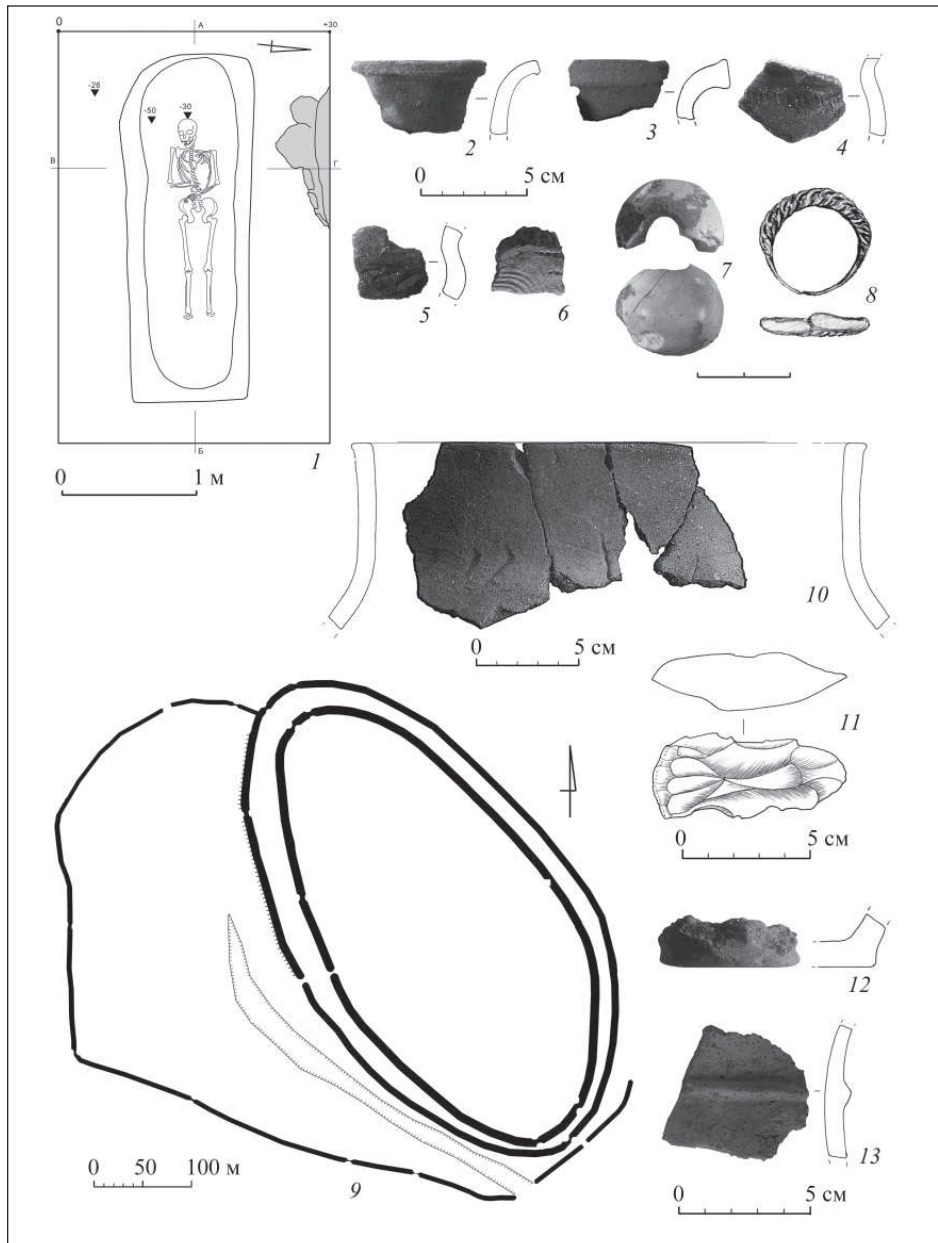

Рис. 1. Розвідки у Вінницькій обл.: 1 — план поховання на Дерешівському городищі; 2—6 — фрагменти кераміки; 7 — фрагмент бусини; 8 — срібний перстень; 9 — план городища біля с. Якушинці; 10 — вінець горщика; 11 — скребачка; 12—13 — фрагменти кераміки.

фрагменти кераміки часів трипільської культури (періоду В).

Кістяк жінки орієнтовано на північний захід. Анатомічний порядок дещо порушено — відсутні права ключиця, дрібні кістки стопи та частина ребер. Права кисть лежала на животі, ліва — на тазу. На вказівному пальці правої руки зафіксовано срібну каблучку з витого дроту з плоскими розімкнутими кінцями, яка дає підстави датувати поховання XII ст. (рис. 8).

Слід зазначити, що поверхня Дерешівського городища рясно вкрита чорними «копанками», яких ще ріку тому не було помічено.

На території Вінницького р-ну роботи здійснювалися в уроч. Стрижавська дача. Тут було обстежено городище біля с. Якушинці. Оскільки на сьогодні втрачено план городища, знятий учасниками Південно-Подільської експедиції, було знято новий окомірний план. Округлий двір городища займає мис, оточений зі сходу та заходу ярами. З півдня мис спускається до пойми невеликого струмка. Двір оточено подвійним валом. Із заходу до нього примикає передграддя. Його вал широкою дугою охоплює яр зі стрімкими схилами, на дні якого б'є джерело (рис. 9).

На північно-східній частині головного двору було закладено п'ять шурфів. У шарі сірого лісового ґрунту, завглибшки до 30 см, трапляються поодинокі знахідки. Звідси вдалося видобути лише незначну кількість фрагментів ліпної кераміки. Тісто характеризується включенням значної кількості жорстви та грубим шамотом. За формою вінця, знайдені зразки можна віднести до білогрудівської культури (рис. 10). Звідси ж походять крем'яна скребачка (рис. 11) та точильний камінь. Без сумніву, виявлені культурні поклади належать до часу існування тут неукріпленого селища. Вали городища, напевно, були зведені значно пізніше. За даними М.Ю. Артамонова, за пізньоскіфського часу. На жаль, зафіксувати відповідні матеріальні рештки не вдалося.

Біля с. **Переорки**, на відстані 0,5 км на південний схід від східної околиці, виявлено неукріплене поселення. Культурний шар сягав

глибини 50 см. Незважаючи на його доволі високу насиченість фрагментами кераміки, інформативних знахідок не вдалося зафіксувати. Вирізняються лише декілька дрібних фрагментів стіночок з наліпним валиком і донець (рис. 12—13). Тісто, як і на Якушинецькому городищі, містить багато жорстви. Ймовірно, це селище також належить до пам'яток білогрудівської культури.

На відстані 2 км на південний захід від південної околиці с. Переорки оглянуто курганний могильник, віднесений М.Ю. Артамоновим до скіфського часу. Витягнутий неправильною грядою у кілька рядів з південного сходу на північний захід по гребеню мису. Складається з понад 50 насипів різного розміру — від 1 до 4 м. Найбільші насипи обмежують могильник з півночі. Майже кожний курган має сліди пограбування, зокрема із застосуванням техніки. Невеликі насипи вщент знищені.

С.М. Разумов, А. Косько, Є.Г. Карнаух

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ 1 БІЛЯ с. КЛЕМБІВКА ЯМПІЛЬСЬКОГО р-ну ВІННИЦЬКОЇ обл.

У 2012 р. спільною українсько-польською Ямпільською археологічною експедицією (Інститут археології НАН України; Університет ім. Адама Міцкевича, Познань, Республіка Польща) проводилися археологічні дослідження кургану 1 біля с. Клембівка. У кургані загалом досліджено 12 поховальних комплексів. Два з них віднесено до ямної культурно-історичної спільноти (III тис. до н. е.), десять поховань належать до бабинської культурно-історичної спільноти (перша третина II тис. до н. е.).

Курган 1 у складі групи з чотирьох або більше курганів біля південно-західної околиці с. Клембівка на момент досліджень був діаметром близько 30 м, заввишки до 1,1 м. Значну частину насипу було знищено оранкою. У насипу та навколо нього траплялися вироби з кременю доби верхнього палеоліту, дрібні фрагменти ліпної кераміки (Кукутень-Трипілля, доба пізньої бронзи). Насип кургану було споруджено у два прийоми. Насип I (складався з чорнозему) був пов'язаний з осно-

вним похованням 5 ямної КІС. Зі спорудженням насипу також пов'язані об'єкти 4 та 9, що являють собою подрібнені й обпалені кістки тварин у заглибленнях давньої поверхні. На південно-східному краю насипу I зафіксовано антропоморфну стелу з вапняку. Насип II був діаметром до 26 м і складався з чорнозему, змішаного з материковим жовтим суглинком. Він насипаний над впускним похованням 14 ямної КІС. Навколо насипу простежено кільцеву виїмку.

Десять поховань доби пізньої бронзи, усі або більшість з яких належать до бабинської КІС (поховання 1—3, 6—8, 10—13), було впущено до центру та південної поли кургану. Сім поховань (1, 6—8, 10, 12, 13) було забутовано камінням. Поховання 7 та 8 пограбовано в давнину. Керамічні вироби знайдено у похованнях 1, 3 та 11. Найбільшу цікавість викликає ліпна чаша з двома петельчастими ручками з поховання 11, численні аналогії якій відомі в матеріалах культур Балкано-Карпатського регіону.

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

А.Б. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТУРІЙЩИНИ

Дослідження здійснювалися Шацькою експедицією ДП «Волинські старожитності» у селах Радовичі та Тагачин. Обидві пам'ятки раніше були не відомі, виявлені під час проведення експертизи в 2011 р.

Село Радовичі належить до Туличівської сільської ради. На його південній околиці витікають два струмки, які, зливаючись в один, впадають у р. Серебряницю — правобережну притоку р. Турії. Поселення доби бронзи, давньоруського часу та литовсько-польської доби розмішувалися по вул. Кінцевій (рис. 1, *в*). Воно займає терасу правого берега згаданих струмків.

З південного боку вулиці на одній з ділянок було закладено розкоп площею 36 м² (рис. 1, *г, е*). Стратиграфія: 0,0—0,3 — шар темного гомогенного гумусованого супіску без вкраплень; —0,3—0,4 — перехідний передматериковий шар жовто-сірого супіску; нижче залягає материковий жовтий супісок. У розкопі виявлено та досліджено 18 об'єктів: три датуються XV ст., 14 — не раніше XVII ст. і одна траншея другої половини XX ст. Глибина виявлення усіх об'єктів —0,4 м від рівня материка.

Об'єкт 1 — яма овальної форми, розмірами 1 × 0,65 м, орієнтована по лінії північ—південь, завглибшки 0,2 м. Об'єкт 2 — стовбова ямка овальної форми, розмірами 0,32 × 0,2 м, завглибшки 0,1 м. Об'єкт 3 — яма неправильної овальної форми, розмірами 0,98 × 0,7 м, орієнтована по лінії північ—південь, завглибшки 0,35 м. Об'єкт 4 — яма неправильної овальної форми, розмірами 2,08 × 1,62 м, орієнтована по лінії північний захід—південний схід, завглибшки 0,6 м. Об'єкт 5 — стовбова яма неправильної овальної форми, розмірами 0,4 × 0,32 м,

орієнтована по лінії північ—південь, завглибшки 0,2 м. Об'єкт 6 — яма неправильної овальної форми, розмірами 0,54 × 0,26 м, орієнтована по лінії схід—захід, завглибшки 0,4 м, вона виходила за межі розкопу. Об'єкт 7 — яма видовженої овальної форми, розмірами 1,1 × 0,65 м, орієнтована по лінії схід—захід, завглибшки 0,4 м. Об'єкт 8 — яма видовженої овальної форми, розмірами 1,34 × 0,65 м, орієнтована по лінії північ—південь, завглибшки 0,3 м. Об'єкти 9, 10, 12, 15 — ями прямокутної форми, розмірами 1,46—1,94 × 1,1—1,28 м, орієнтовані по лінії північ—південь з відхиленням за часовою стрілкою, завглибшки 0,3—0,4 м. Об'єкт 11 — сучасна траншея завширшки 0,7 м і завглибшки 0,7 м. Об'єкт 13 — яма видовженої форми, розмірами 1,34 × 0,65 м, орієнтована по лінії схід—захід, завглибшки 0,2 м, частково знищена об'єктами 12 і 14. Об'єкт 14 — яма округлої форми, розмірами 0,8 × 0,38 м, завглибшки 0,23 м, виходила за межі розкопу. Об'єкт 16 — яма видовженої овальної форми, розмірами 1,4 × 4,6 м, орієнтована по лінії захід—схід, завглибшки 0,35—0,4 м, виходила за межі розкопу. Об'єкт 17 — яма овальної форми, розмірами 0,72 × 0,38 м, орієнтована по лінії схід—захід, завглибшки 0,3 м, виходила за межі розкопу. Об'єкт 18 — яма, знищена траншеєю, завглибшки 0,15 м, виходила за межі розкопу.

В об'єкті 8 виявлено шпору з відламаним коліщатком (рис. 1, *д*) і кераміку XV ст. В об'єктах 4 і 16 виявлено кераміку XII — першої половини XII ст. В об'єктах 1—3, 5—7, 9, 10, 12—15, 17—19 знайдено незначну кількість фрагментів керамічного посуду XVII ст. В об'єктах 15, 18 виявлено також кістяки корів, один з яких майже повністю був зруйнова-

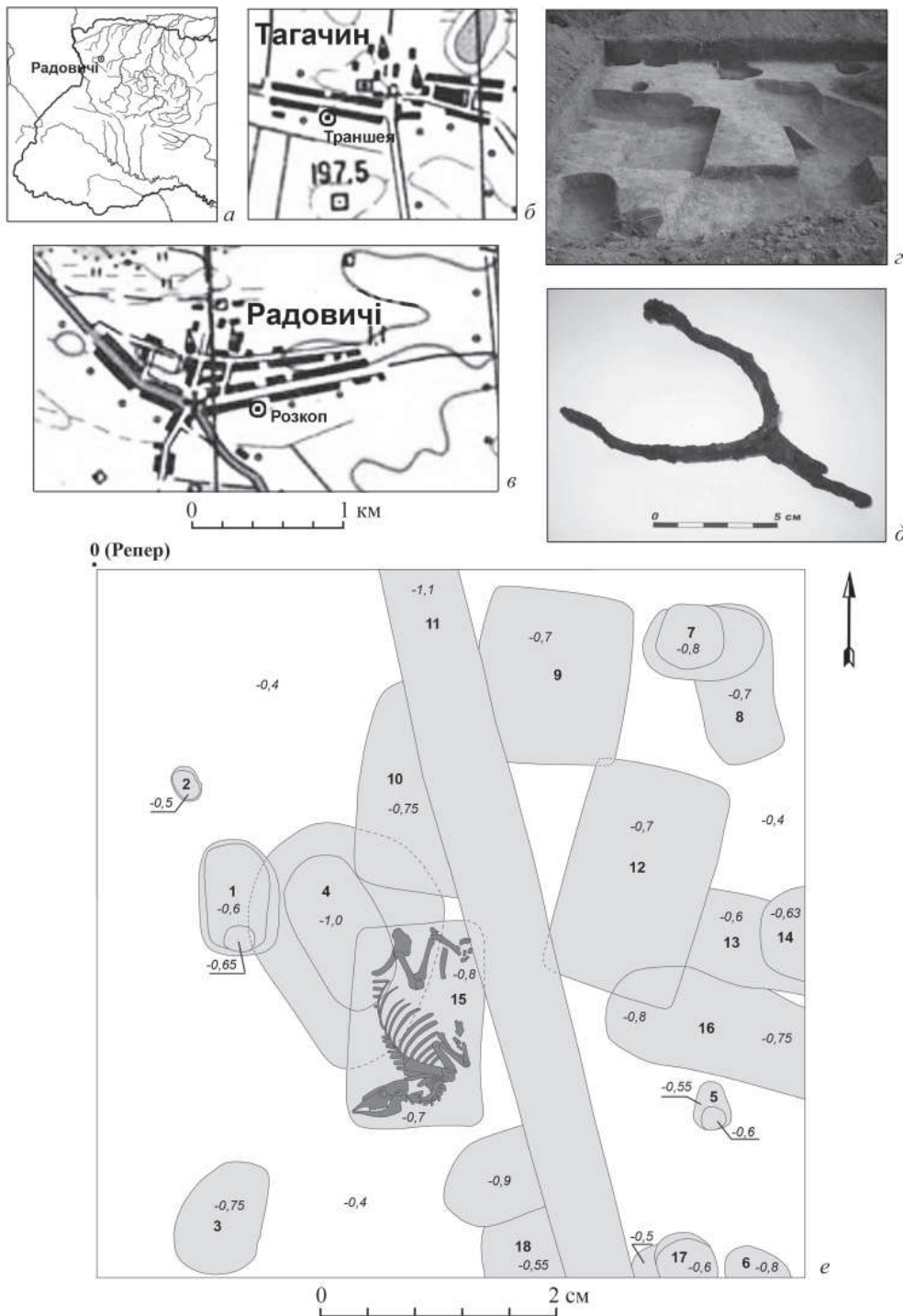

Рис. 1. *а* — карта річкової системи Західної України з позначенням с. Радовичі; *б* — топографічна карта с. Тагачин з позначенням місця закладення траншеї; *в* — топографічна карта с. Радовичі з позначенням місця закладення розкопу; *г* — фото розкопу, вигляд з півночі; *д* — шпора з об'єкта 8; *е* — загальний план розкопу

ний сучасною траншеєю. У культурному шарі знайдено монети — польські мідні шеляги — та фрагменти бронзового натільного хрестика, ліпної кераміки (епохи бронзи — ранньозалізного віку?) і гончарних горщиків XII — першої половини XIII ст.

Село Тагачин належить до Ключької сільської ради. Поселення епохи бронзи та XVI—XVII ст. розміщувалося по вул. Заліській.

Воно займає терасу правого берега безіменного струмка — правобережної притоки р. Турії (рис. 1, *б*). Усю територію ділянок досліджено шурфуванням і закладено одну траншею розмірами 1,0 × 5,0 м. Потужність гумусованого шару в різних частинах ділянок відрізнялась і становила від 0,4 до 0,8 м. У ньому виявлено фрагменти гончарної кераміки литовсько-польської доби та XIX — початку XX ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДВІР'Я ЖИДИЧИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Луцька рятівна експедиція ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ проводила дослідження подвір'я сучасного Свято-Миколаївського монастиря у с. Жидичин Волинської обл. Поряд у 2008 р. О.Є. Златогорський виявив споруду виробничого характеру з багатою колекцією гончарних сопел.

Розкопом розмірами 12 × 18 м, що покривав усю територію запланованої будівлі храму, зафіксовано наступна стратиграфія: 0,0—0,25 м — орний шар гумусованого темного суглинку; 0,25—0,8 (0,9) м — шар щільного гумусованого суглинку темного кольору з вкрапленнями фрагментів печеної глини та знахідками, що датуються від пізнього середньовіччя до давньоруського часу; 0,8 (0,9)—0,9 (1,1) м — шар світлішого жовто-сірого суглинку з незначною концентрацією знахідок давньоруського часу, що лежав на жовто-сірій, щільній материковій глині. Культурний шар простежувався з рівня денної поверхні у вигляді ґрунту з фрагментами гончарної кераміки й окремими знахідками періоду від X ст. до часу пізнього середньовіччя. Необхідно відмітити також відсутність у шарі матеріалів, що датуються раніше ніж X ст., а також незначний відсоток остеологічного матеріалу.

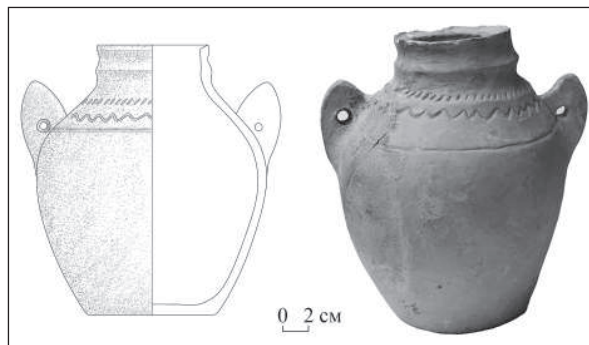

Рис. 1. Реставрована амфорка волинського типу з культурного шару розкопу

У розкопі досліджено ровоподібну споруду та господарську яму, які можна віднести до давньоруського часу, та господарську яму, в якій виявлено п'ять гончарних горщиків кінця XI — початку XII ст. Серед знахідок слід відзначити окремо світлоглиняну амфору «волинського типу» першої половини XIII ст. (рис. 1).

Проведені рятівні роботи дозволили не лише дослідити значну частину монастирського двору, а й висловити припущення щодо розміщення згаданої у літописі 1227 р. Жидичинської обителі не на місці сучасного монастирського комплексу.

С.В. Демедюк, А.Б. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ У СМТ ШАЦЬК

Шацька експедиція четвертий сезон досліджувала багатошарове поселення в уроч. Сад на північному березі озера Люцимир.

У центральній частині пам'ятки було закладено два розкопи, які примикали до попередніх (рис. 1, 1, 2). Розкоп 5 площею 152 м² примикав до південної стінки розкопу 4 та західних стінок розкопів 1 і 2. У його межах шар перевідкладеного темно-сірого гумусованого супіску залягав до глибини 0,3—0,5 м від рівня денної поверхні та підстилався материковим світло-жовтим супіском. У південній пониже-

ній частині розкопу був шар потужністю 0,1—0,15 м із залишками середньовічного періоду.

У розкопі 5 виявлено та досліджено 62 об'єкти (80—141), а також два об'єкти частково досліджено в розкопі 4 (70 і 72) (рис. 1, 3): скупчення каміння з керамікою лужицької культури; споруда поморської культури; споруда пізньої зарубинецької культури; 48 ям і стовбових ямок залізного віку — римського часу; три ями X ст.; споруда XI — початку XII ст.; три споруди XII — першої половини XIII ст.; дві ями XV ст.; дві стовбові ями середньовічного періоду без точної атрибуції.

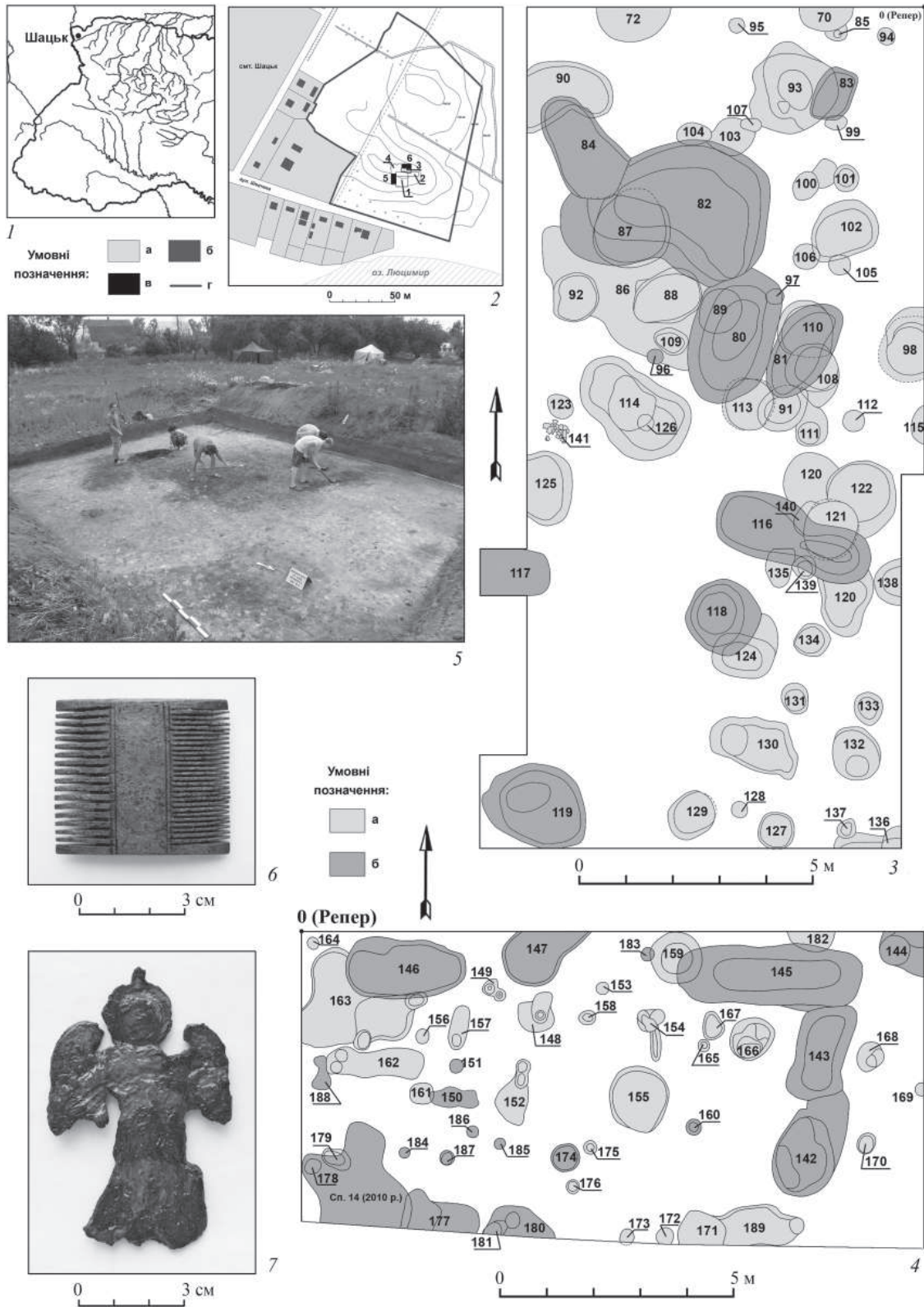

Рис. 1. 1 — Шацьк на карті річкової системи Західної України; 2 — план топографічної зйомки місцевості в районі уроч. Сад з позначенням місця досліджень (умовні позначення: а — приватні садиби; б — існуючі будівлі; в — розкопи 2012 р.; охоронні межі пам'ятки); 3 — загальний план розкопу 5; 4 — загальний план розкопу 6 (умовні позначення до планів розкопів: а — площина об'єктів середньовічного періоду, б — площина об'єктів залізного віку та римського часу); 5 — фото північного сектору розкопу 5, вигляд з північного сходу; 6 — кістяний гребінь з об'єкта 80; 7 — підвіска у формі фігурки ангела з культурного шару розкопу 5

У споруді XI — початку XII ст. знайдено двосторонній кістяний гребінь (рис. 1, 6). З культурного шару північної частини розкопу 5 походить бронзова підвіска давньоруського часу у формі фігурки ангела. Вона була сильно пошкоджена високою температурою і корозією (рис. 1, 7). У південній частині розкопу зафіксовано ділянку зі значною концентрацією кераміки пізньої зарубинецької культури. Враховуючи відсутність цієї кераміки в інших розкопах, припускаємо, що тут розміщувалася наземна споруда цього часу. З нею, ймовірно, співвідносяться частина ям і стовбових ямок.

Розкоп 6 площею 87 м², орієнтований за сторонами світу, примикав до східної стінки розкопу 4 і північної стінки розкопу 3. У його межах культурний шар був повністю перевідкладений внаслідок глибокої оранки та залягав до глибини 0,4 м. У розкопі виявлено та досліджено 48 об'єктів (рис. 1, 4): споруда лужицької культури; споруда поморської культури; 28 ям і стовбових ямок залізного віку; вісім споруд XI — початку XII ст.; десять стовбових ямок се-

редньовічного періоду без точної атрибуції. В одній зі споруд XI — початку XII ст. знайдено також двосторонній кістяний гребінь, подібний до виявленого в розкопі 5.

Також було досліджено могильник, що розміщується за 200 м на південний захід від уроч. Сад на території Шацького житлово-комунального господарства по вул. Т. Шевченка. Могильник займає невелике підвищення першої тераси північного берега оз. Люцимер. У літературі дані про ці поховання відсутні, лише зі свідчень очевидців було відомо, що під час земляних робіт і будівництва на території ЖКГ у різний час виявлялися людські рештки. У західній частині подвір'я ЖКГ було закладено шурф 2 розмірами 2,0 × 4,0 м, в якому досліджено десять поховань. За супровідним матеріалом (пруські та польські монети) найдавніші поховання датуються періодом між 1620 та 1650-ми роками. Проте у шурфах виявлено і давньоруську кераміку. Дослідження завершилися встановленням на території пам'ятки охоронного знаку та виготовленням облікової документації.

О.Є. Златогорський

РОЗВІДКИ НА ВОЛИНІ

Експедицією ДП «Волинські старожитності» проведено 4192 експертизи на предмет наявності чи відсутності культурного шару. На 3431 ділянці культурного шару не виявлено, на 413 ділянках засвідчено наявність культурного шару пізньосередньовічного часу або розташування ділянок поряд із відомими пам'ятками. На 329 ділянках виявлено культурний шар різних періодів. Варто зазначити, що більшість ділянок (291), на яких було виявлено культурний шар, є відомими пам'ятками або в історіографії, або завдяки експертизі останніх п'яти років. Це поселення різних хронологічних періодів і структури в м. Луцьку (Старе місто, передмістя Глушець), м. Володимирі-Волинському (уроч. Апостольщина), сіл Боратин (уроч. Могилки), Рованці (уроч. Панський город, IV сінокіс, Куповаті), Новостав, Гірка Полонка, Полонка, Зміїнець, Веселе, Лище, Підгайці, Крупа Луцького р-ну, м. Берестечко, сіл Загаї, Перемиль Горохівського р-ну, с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну, смт Олика, сіл Ли-

пляни, Жидичин Ківерцівського р-ну, с. Зимне Володимир-Волинського р-ну, с. Радовичі Турійського р-ну.

Проте під час проведення експертиз було виявлено і нові пам'ятки. Зокрема, у с. Піддубці Луцького р-ну. На культурній мапі України це село відоме завдяки пам'ятці національного значення — оборонної церкви Св. Покрова XVIII ст. В історії археології — відоме завдяки двом курганним могильникам давньоруського часу, частково дослідженими К. Мельник і Я. Фітцке. Під час проведення експертизи на північно-східній околиці села, на підвищенні серед заболоченої заплави, за 150 м на північ від Покровської церкви, за 200 м на схід від господарського двору та за 0,5 км на південь від автотраси Луцьк—Київ було виявлено поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Поселення давньоруського часу XII—XIII ст. виявлено також у с. Забороль Луцького р-ну на південно-західній околиці села, на мисі правого берега р. Омеляник (лівосторонній доплив

р. Стир), за 450 м на південь від господарського двору.

Багатошарове поселення доби бронзи, ранньозалізного віку та пізнього середньовіччя виявлено у с. Годинь Ратнівського р-ну. Воно розташоване на південно-західній околиці села, на мисі першої надзапальної тераси західного берега оз. Любовель, за 350 м на південь від державного кордону України з Республікою Білорусь.

Багатошарове поселення стжижовської культури доби бронзи, ранньозалізного віку та давньоруського періоду X—XI ст. виявлено в с. Гремяче Ківерцівського р-ну. Воно розташоване у західній частині села, на мисі серед заболоченої заплави, на відстані 10 м від автодороги Гремяче-Цумань та близько 800 м на південний захід від клубу.

Багатошарове поселення культури лійчастого посуду доби міді, бронзової доби та давньоруського періоду XII ст. виявлено у с. Марія Воля. Воно розташоване на південно-східній

околиці села, в уроч. Острів біля Будьонного, на мисі серед заболоченої території, утвореної рукавами р. Свинорийки.

Під час прокладання траншеї під кабель зв'язку у центральній частині м. Луцька по вул. Горького (уроч. П'ятницька Гірка) виявлено могильник давньоруського часу XII ст. У межах траншеї завширшки 0,4 м досліджено п'ять жіночих поховань, орієнтованих на захід. Супровідний матеріал поховань складався з керамічних виробів і бронзових скроневих кілець XII ст. Поховання виявлено на незначній глибині — 0,4—0,5 м від рівня денної поверхні, тому пошкоджені попередніми земляними роботами. За історичними джерелами, поряд із могильником існувала П'ятницька церква XIV ст. На жаль, провести комплексне дослідження у 2012 р. не було змоги, оскільки поверхня могильника заасфальтована та юридично територія належить різним структурам. Проте цей могильник може відкрити нове бачення історії княжого Лучеська.

О.Є. Златогорський, А.Б. Бардецький, М. Дембец, А. Пелісяк,

О.Л. Позіховський, М. Поссельт, Т. Сайле

ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ВОЛИНІ

Українсько-німецько-польська експедиція проводила дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині в межах підготовки проекту їх планового вивчення.

Було здійснено попередню розвідку поселення ранньої фази культури лінійно-стрічкової кераміки в с. Межиріч Острозького р-ну на Рівненщині (рис. 1, 1). На пам'ятці проведено шурфування на місці колишніх розкопок (дані в історіографії і документація з розкопок відсутні, матеріали зберігаються у фондах Острозького державного історико-культурного заповідника). Загалом закладено три шурфи розмірами 2,0 × 2,0 м, розміщені в шаховому порядку (рис. 1, 4). Пам'ятка відома також як місце розташування палацу князя Януша Острозького. Від нього залишилися лише фундаменти, приховані товщею будівельного сміття потужністю до 1,5 м. У шурфах зафіксовано ці фундаменти та встанов-

лено, що вони були залиті вапняковим розчином, перемішаним з фрагментами вапняку, викопаними в материковому суглинку (рис. 1, 5). Тут же знайдено матеріали ранньослов'янського часу та давньоруського періоду.

Експедицією також проведено геомагнітні дослідження двох пам'яток класичної нотної фази культури лінійно-стрічкової кераміки в с. Новомалин Острозького р-ну Рівненської обл. (уроч. Іванова Гора та уроч. Безодня), однієї — у с. Хорів того ж району (уроч. Підлужжя) та поселення заліззовської фази цієї культури в с. Рованці біля Луцька (уроч. Гнідавська Гірка).

Для досліджень використовувався прилад Fluxgate-Gradiometer Forster Ferex 4.032 DLG 4 probes, raster 0,5 × 0,2 м. Отримано такі результати.

Рованці, уроч. Гнідавська Гірка. Досліджена площа становить 0,117 га. Попри малу площу досліджень, вдалося виокремити магнітні ано-

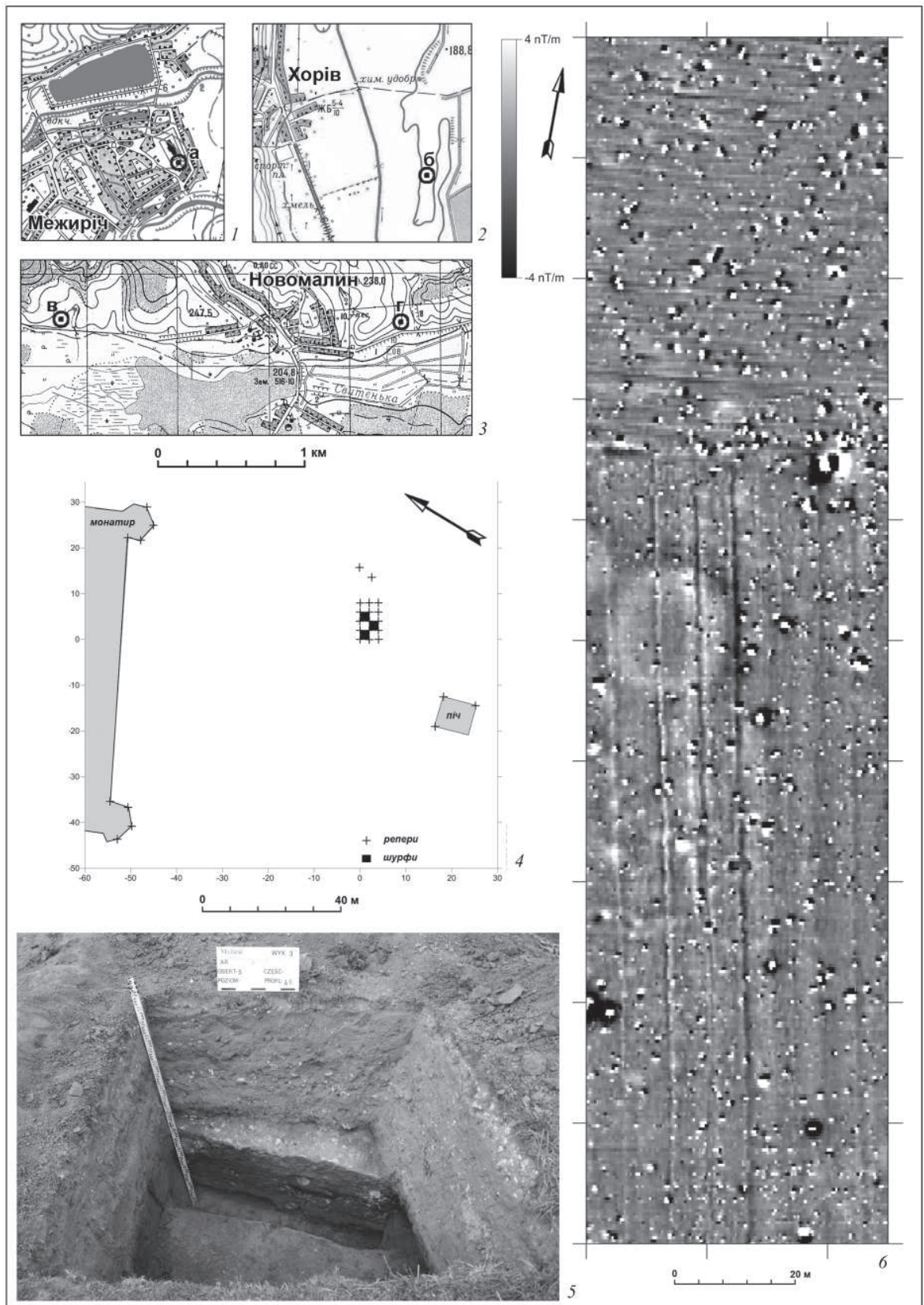

Рис. 1. Дослідження місцезнаходжень культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині: 1 — топографічна карта околиць с. Межиріч з позначенням місця досліджень; 2 — топографічна карта східної околиці с. Хорів з позначенням місця геомагнітних досліджень; 3 — топографічна карта околиць с. Новомалин з позначенням місць геомагнітних досліджень; 4 — ситуаційна схема розміщення шурфів на поселення Межиріч, Монастир; 5 — фото шурфу 3 із залишками фундаменту палацу XVII ст.; 6 — план геомагнітної зйомки на поселенні Новомалин, уроч. Іванова Гора

малії, які є слідами археологічних об'єктів, однак з огляду на площу немає можливості їх докладнішої інтерпретації.

Новомалин, уроч. Іванова гора (рис. 1, б). Досліджена площа — 1 га. Зафіксовано велике скупчення магнітних аномалій, типових для археологічних об'єктів, і круглу структуру діаметром близько 20 м (рис. 1, б). Поселення продовжується на захід від дослідженої площі.

Новомалин, уроч. Безодня (рис. 1, з). Досліджена площа — 1 га. Зафіксовано магнітні аномалії, які свідчать про наявність археологічних

об'єктів, у двох випадках вони мали видовжену форму, яка нагадує довгі прижитлові ями, характерні для культури лінійно-стрічкової кераміки. Поселення продовжується на північ від дослідженої площі.

Хорів, уроч. Підлужжя (рис. 1, 2). Досліджена площа — 1 га. Зафіксовано численні аномалії, які можна пов'язати з археологічними об'єктами. Однак інтерпретація ускладнена, оскільки пам'ятка, ймовірно, перекрита шаром колювію. Поселення продовжується на північ від дослідженої площі.

О.Є. Златогорський, А.Б. Бардецький, С.В. Демедюк

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ ПУЛЕМЕЦЬ 1 У ШАЦЬКОМУ ПООЗЕР'І

Експедиція ДП «Волинські старожитності» дослідила поселення Пулемець 1 в уроч. Плесо. Пам'ятка займає західний високий берег озера Пулемецьке на східній околиці с. Пулемець Шацького р-ну Волинської обл. (рис. 1, б). Поселення було відкрито в 2009 р. С.В. Демедюком, а в 2011 р. виявлено залишки печі та наземної споруди XV ст.

Цього року у східній частині пам'ятки поблизу краю берега було закладено розкоп площею 46 м². У ньому було відкрито та досліджено 22 заглиблені об'єкти, серед яких стовбові ями та невеликі споруди (рис. 1, є). Серед них до XII — першої половини XIII ст. належать п'ять об'єктів, до XIV—XV ст. — вісім об'єктів, а в дев'яти об'єктах не було знайдено датуючих матеріалів. Відкриті об'єкти є залишками наземних будівель стовбової конструкції. У центрі такої будівлі розмішувалося вогнище в ямі. Ця яма мала грушоподібну в плані форму, була майже повністю заповнена вугіллям і мала випалені стінки та дно.

Культурний шар на поселенні повністю перевідкладений глибокою оранкою, від якої навіть при зачистці на рівні материка фіксувалися борозни. Від залишків наземних частин будівель залишилися тільки скупчення вкраплень глини (очевидно, обмазки стін) у культурному шарі, які не мали чітких меж.

Об'єкти, як і культурний шар довкола них, були доволі бідними на знахідки, представлені переважно дрібними фрагментами гончарної кераміки давньоруського часу та XV ст. Проте на самій пам'ятці виявлено значну колекцію цінних металевих речей, серед яких є різноманітні прикраси (персні, сережки), елементи одягу (нашивки, пряжки) (рис. 1, 7), фрагменти знарядь праці й інших побутових речей (накладки), знаряддя праці із заліза (наральник, кресала, ножі), а також свинцеві торгові пломби та монети, які датуються давньоруським періодом і XV ст. Оригінальними та властивими для цієї пам'ятки є срібні та позолочені персні із зображеннями на щитках птахів (рис. 1, д, е). Таке багатство залишеного інвентарю свідчить про заможність жителів поселення, а отже значну його торгіву й адміністративну вагу в середньовічній поселенській структурі Шацького поозер'я поряд з відомим вже та більш дослідженим Шацьким поселенням в уроч. Сад на озері Люцимер. Спільним для обох пам'яток є розміщення на пагорбі на березі озера, який виділяється над довколишньою (заболоченою) місцевістю, завдяки чому має вигідні умови розташування. Земляних валів на них не було виявлено, проте це не виключає можливості існування дерев'яних укріплень і ровів. Наразі Пулемецька пам'ятка продовжує сильно руйнуватись оранкою і потребує захисту.

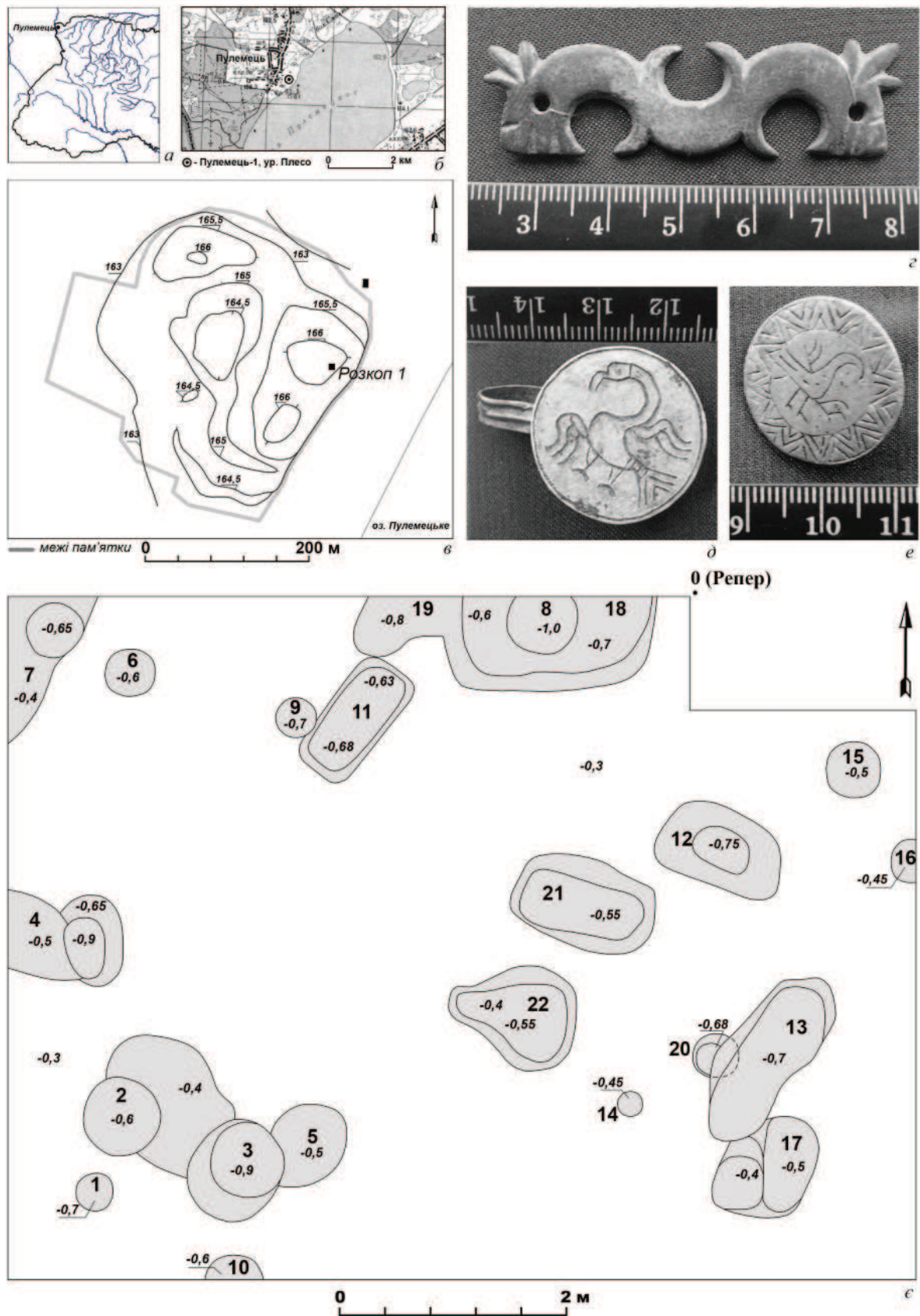

Рис. 1. Дослідження поселення Пулімець 1: а — карта річкової системи Західної України; б — топографічна карта району с. Пулімець з позначенням поселення в уроч. Плесо; в — план топографічної зйомки поселення; г, д, е — матеріали, виявлені на поселенні; є — загальний план розкопу

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ В с. ПОЛОНКА ЛУЦЬКОГО р-ну

На багатощаровій пам'ятці, розташованій у південно-західній частині с. Полонка, на високому мисі лівого берега р. Черногузка в 2011—2012 рр. досліджено 194 м². Було продовжено нумерацію траншей і розкопів, розпочату в 2008 р.

Траншею 3 площею 12 м² закладено у східній частині мису по лінії північ—південь. У ній виявлено господарську яму тшинецько-комарівської культури. Вона округлої форми, розміром близько 1,8 — 1,6 м, заглиблена в материк на 0,5 м, з прямовисними стінками, не рівним дном. У культурному шарі траншеї виявлено фрагменти кераміки епохи бронзи, давньоруського та пізньосередньовічного періоду.

Траншею 4 загальною площею 39 м² закладено в центральній частині мису, в його найвищій точці. Виявлено п'ять об'єктів: три споруди округлої форми тшинецько-комарівської культури, споруду давньоруського періоду XII ст., споруду XVI ст. У культурному шарі траншеї виявлено фрагменти кераміки мідного віку, епохи бронзи, давньоруського та пізньосередньовічного періоду, а також уламки крем'яних знарядь та обгорілу монету, ймовірно, празький гріш.

Траншею 5 загальною площею 22 м² закладено в північній частині поселення. У ній виявлено поховання епохи бронзи. Кістяк лежав у зібганому стані, на правому боці, головою на захід. Поховання супроводжували фрагменти кераміки та серцеподібне вістря стріли епішнурових культур. У культурному шарі траншеї виявлено фрагменти кераміки епохи бронзи, давньоруського періоду та періоду пізнього середньовіччя.

Розкоп 1 загальною площею 56 м² закладено у західній частині мису. В ньому виявлено такі об'єкти: три господарські ями тшинецько-комарівської культури, дві споруди давньоруського періоду XII ст., житло XII—XIII ст., житло XV ст., споруду XVI—XVII ст. У заповненні житла XV ст. знайдено розвали горщиків, фрагменти дерев'яних балок, монети XIV ст. — скарб празьких грошів (29 монет) (рис. 1). У культурному шарі розкопу виявлено кераміку епохи бронзи, давньоруського періоду та пері-

Рис. 1. Полонка. Скарб празьких грошей

оду пізнього середньовіччя, фрагменти кременю та монети XV—XVII ст.

Розкоп 2 загальною площею 32 м² закладено на північний схід від розкопу 1. У ньому виявлено такі об'єкти: п'ять господарських ям тшинецько-комарівської культури та споруду XVI—XVII ст., що продовжувалася від розкопу 1. У культурному шарі розкопу виявлено кераміку епохи бронзи, давньоруського періоду та періоду пізнього середньовіччя, фрагменти кременю та монети XV—XVII ст.

Розкоп 3 загальною площею 33 м² закладено в південній частині мису. У ньому виявлено п'ять об'єктів: споруду та господарську яму тшинецько-комарівської культури, черинь ранньослов'янського часу IX—X ст. та дві споруди давньоруського періоду XII ст. В одній зі споруд давньоруського часу знайдено залізну шпору XII ст. У культурному шарі розкопу виявлено кераміку епохи бронзи, давньоруського періоду та періоду пізнього середньовіччя, крем'яні знаряддя та остеологічний матеріал.

Таким чином, невеликими площами з'ясовано характер багатощарової поселення, представлений знахідками епохи енеоліту, бронзи, ранньослов'янського, давньоруського та пізньосередньовічного періодів, виявлено поховання епохи бронзи та скарб монет XIV ст.

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В уроч. АПОСТОЛЬЩИНА м. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ

Під час нагляду за прокладання комунікацій в уроч. Апостольщина на території гімназії № 4 м. Володимир-Волинський на відкритій площі (106 м²) виявлено 14 об'єктів і скарб прикрас з білого металу. Загальна довжина траншей становила 157 м, ширина від 0,4 до 1,0 м,

Об'єкт 1 виявлено на рівні 1,0 м від денної поверхні, досліджено в межах траншеї. Зафіксовано кут споруди розміром 0,4 × 1,1 м із завалом печини розміром 0,5 × 0,2 м, що заглиблена в материк на 0,5 м. В об'єкті виявлено кераміку XII—XIV ст. та металеве навершя руків'я нагайки. Об'єкт 2 виявлено на рівні 1,6 м від денної поверхні. Прямокутна споруда орієнтована стінками за сторонами світу, розміром 1,8 × 1,3 м із завалом слабовипаленої глини розміром 0,7 × 0,4 м, заглиблена в материк на 0,5 м, стінки прямовисні, дно рівне. В об'єкті виявлено кераміку XII—XIII ст. Об'єкт 3 виявлено на рівні 1,6 м від денної поверхні, досліджено частково в межах траншеї. Зафіксовано частину споруди розміром 1,6 × 1,0 м, заглиблену в материк на 0,5 м. В об'єкті виявлено кераміку XII—XIII ст. Об'єкт 4 виявлено на рівні 1,8 м від денної поверхні, досліджено частково в межах траншеї. Зафіксовано частину споруди розміром 2,8 × 1,0 м, заглиблену в материк на 0,6 м. В об'єкті виявлено кераміку XII—XIII ст. Об'єкт 5 виявлено на рівні 1,8 м від денної поверхні, досліджено частково в межах траншеї. Зафіксовано частину споруди округлої форми розміром 1,0 × 1,0 м, заглиблену в материк на 0,65 м. В об'єкті виявлено кераміку XII—XIII ст.

Об'єкт 6 виявлено на рівні 1,1 м від денної поверхні, у межах траншеї досліджено півден-

ний кут споруди, де було виявлено скарб прикрас з білого металу кінця XII — першої половини XIII ст. Частково кут був зруйнований траншеєю, прокладеною в 1960—1970 рр., що, очевидно, знищила скарб, який був виявлений у перевідкладеному шарі. Окремі фрагменти фіксувалися на рівні від 0,3 до 1,6 м. До нього входили скроневі кільця (сережки «київського типу»), рясна, два колти, дрововий і мармуровий хрестики (рис. 1), витий і пластинчастий браслети, накладки, загалом 576 фрагментів. Після дорізки зафіксовано частину споруди прямокутної форми розміром близько 3,2 × 4,0 м, заглиблену в материк на 0,9 м, з овальною ямою розміром близько 2,0 × 1,0 м, доведену до рівня 2,4 м від денної поверхні. В об'єкті виявлено кераміку XII—XIII ст., понад 30 плombs «дорогичинського» типу, бронзовий енкалпйон і накладний хрест, книжні застібки та фрагменти дерев'яного посуду. Крім того, у заповненні об'єкта траплялися поодинокі людські кістки, що належать двом особам чоловічої статі віком 30—40 та 25—40 років.

Об'єкт 8 виявлено на рівні 1,4 м від денної поверхні як округлу пляму з обпаленим краєм, у межах траншеї. Після дорізки зафіксовано споруду округлої у плані форми розміром 1,4 × 1,25 м, заглиблену в материк на 0,7 м. В об'єкті виявлено кераміку XII—XIII ст. Решту об'єктів виявлено в траншеї завширшки 0,4 м, що не дозволяє їх чітко інтерпретувати.

Під час здійсненого нагляду вдалося встановити більшу концентрацію об'єктів у східній частині проведених земляних робіт, де власне проводилися основні роботи 1997 р.

РОЗВІДКА В с. МАЛА ОСНИЦЯ МАНЕВИЦЬКОГО р-ну

У с. Мала Осниця Маневицького р-ну експедицією ДП «Волинські старожитності» проведено шурфуванням у місці вірогідного розміщення монастиря Святої Трійці. Монастир було локалізовано В. Рожком (монографія «Православні монастирі Волині і Полісся») на підставі легенди про перенесення старої церкви в центр села з пагорба на лівому березі р. Кормин, приблизно наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Оскільки південну частину пагорба в середині XX ст. знищено спорудженням силосної ями (50 × 8 м), витягнутої з півночі на південь, то вздовж її східного відвалу заклали траншею 1. Було встановлено наявність культурного шару потужністю від 0,15 до 0,4 м. Переважно його частину знищено перекопом XX ст., заповненим будівельним сміттям. У північній частині траншеї, де шар зберігся краще, було виявлено поховання на глибині 0,3 м. Поховання безінвентарне, орієнтоване головою на захід, поряд із ним виявлено невеликі фрагменти кераміки XVI—XVII ст. З огляду на виявлене поховання траншею було вирішено розширити ще на два метри у східному напрямку, тобто до розмірів 4,0 × 8,0 м. Результатом стало встановлення на розширеній площі нищення культурного шару в описаний вище спосіб. Серед виявлених знахідок — фрагменти ліпної кераміки ранньослов'янського часу VII—VIII ст. і

кружальна кераміка періоду XVI—XVII ст. Крім того, було виявлено денарій Александра Ягеллончика з білого металу та мідний солід Яна II Казимира.

Траншею 2 закладено на схід від траншеї 1, її розмір 2,0 × 6,0 м. У східній частині траншеї на рівні 0,5 м від денної поверхні виявлено фрагмент обгорілої дерев'яної балки та об'єкт зі значною кількістю печини, фрагментів кахель і кружальної кераміки XVI—XVII ст. З огляду на розміри об'єкта було вирішено його законсервувати до наступного сезону. В культурному шарі траншеї виявлено фрагменти ліпної кераміки доби бронзи, ранньослов'янського часу VII—VIII ст. і кружальної XVI—XVII ст. Крім того, виявлено фрагменти кахель, що містили зооморфні зображення, геральдичні знаки та написи латиницею, фрагмент керамічної тарілі з написом «Всякое даяние да будет благо», півгрош Яна I Ольбрахта з білого металу та білоновий солід Густава II Адольфа, що належать до XVI—XVII ст.

За джерелами, церкву Св. Трійці у Малій Осниці побудував відомий меценат середини XVI ст. Михайло Чарторийський. З ініціативи волинських археологів і директора Маневицького краєзнавчого музею Петра Хомича на пам'ятку виготовлено охоронну документацію та охоронний знак.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДВАЛІВ ЖИТЛОВИХ БУДІВЕЛЬ-КАМ'ЯНИЦЬ ВТРАЧЕНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЗАБУДОВИ м. ЛУЦЬКА XVI—XVII ст.

Архітектурно-археологічні дослідження на території Окольного міста середньовічного Лучеська (м. Луцьк, вул. Кафедральна, 13) здійснювалися експедицією ДП «Волинські старожитності» на земельній ділянці площею 0,1 га, що розташовується в центрі Луцького державного історико-культурного заповідника (рис. 1, I).

На площі 800 м² знято шар ґрунту до глибини 1,5—1,8 м. У західній частині розкрито кон-

тури будівель і верхні яруси підвалів житлових будівель-кам'яниць, що досліджувалися попередніми експедиціями 1997—1998 рр. (рис. 1, 2). Збережені цегляні мури промальовують план дводільної і двотрактової кам'яниці, витягнутої вздовж ділянки.

В обидвох полях (площинах між основними стінами) першого тракту (північного та південного) на рівні верхнього ярусу підвалів простежуються п'ять бочкових склепінь, які опира-

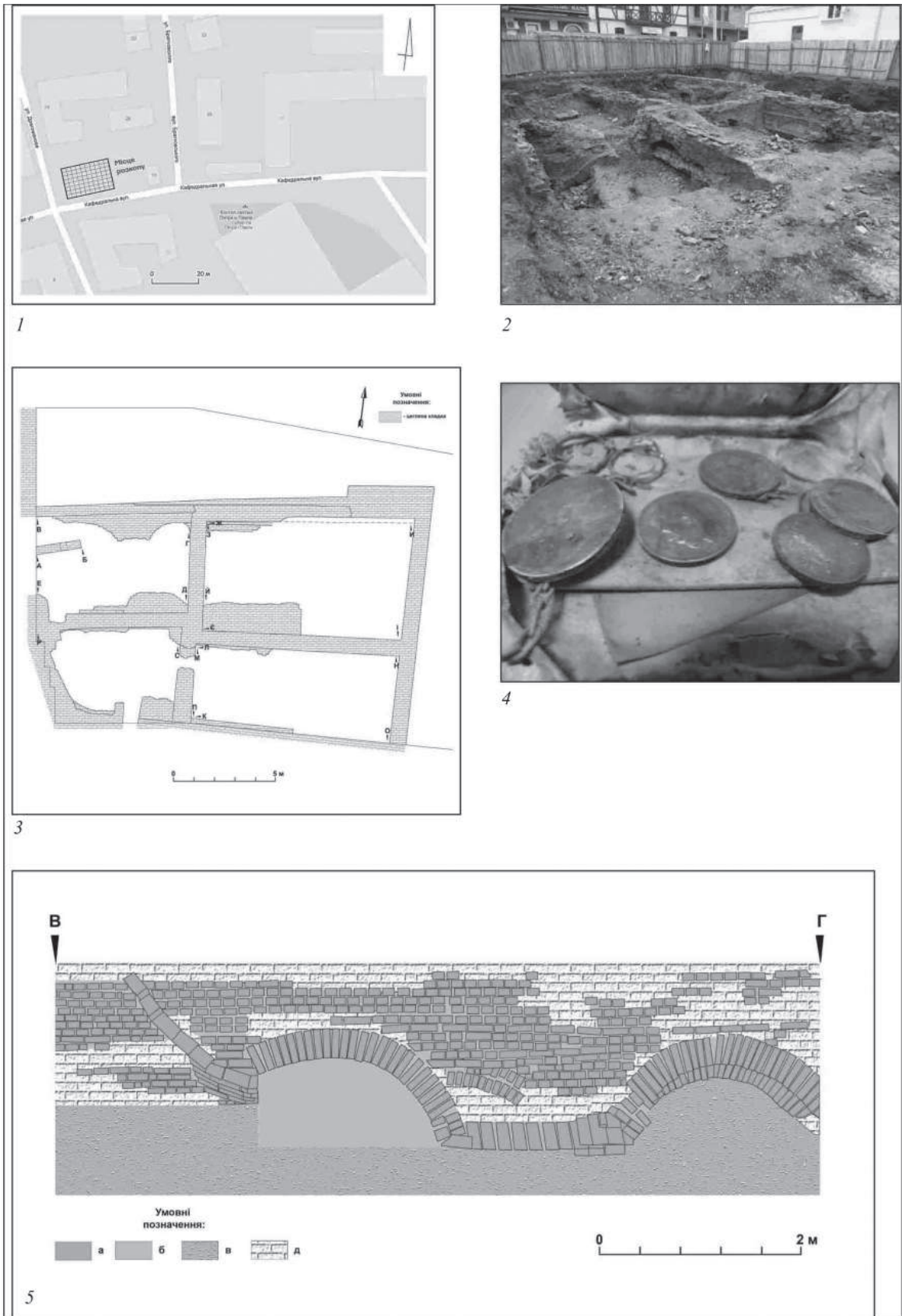

Рис. 1. Дослідження на території Окольного міста середньовічного Лучеська: 1 — ситуаційна схема розташування розкопу; 2 — панорама розкритих фундаментів кам'яниць з південного сходу; 3 — план мурів житлових будівель з підвалами; 4 — скарб у гананці; 5 — бічні профілі кам'яниць по лінії ВГ: а — цегла; б — вапняковий розчин; в — ґрунт, перемішаний з будівельним сміттям; д — пошкоджена цегляна кладка

ються на повздовжні стіни. У цих склепіннях були здійснені розпалубки для влаштування поперечних прорізів, якими сполучалися чільні поля кам'яниці, а, можливо, був і зв'язок з суміжною кам'яницею, що мала прилягати з півночі. Арочні прорізи у повздовжніх мурах мають півокруглу циркульну форму та виконувалися по кружалах. Осі аркових прорізів у північному та середньому повздовжніх мурах не збігаються між собою. У західній частині північне поле розділене уривком повздовжнього муру. Напроти його завершення у північному повздовжньому мурі простежується фрагмент повзучого склепіння, що може вказувати на вхідний або завантажувальний вузол зі сходами до підвалу, який мав розміщуватися у північно-західному куті поля.

Поля другого тракту відділені від полів першого поперечним фундаментним муром, у якому збереглося два прорізи між північними полями. Один з них — трицентрової конфігурації (бароко), розташований у верхньому ярусі підвалу, а другий — при північному мурі — веде до підвалу другого ярусу, що розміщувався на площі західних полів будинку. У полях другого тракту кам'яниці перекриття підвалів було аналогічним, але розташоване на півповерху нижче від перекриттів у чільних полях. Під тильними полями будинку існує другий ярус підвалів.

У верхній частині середнього муру другого тракту будинку простежується надбудова пізнішого часу з використанням підпружних арок сплющеної конфігурації, які муровані на «земляних кружалах» з метою економії будівельного матеріалу. Кладка споруджена на іншому розчині й опирається на старшу конструкцію стіни через земляний прошарок ґрунту завтовшки 10 см. Ця верхня частина конструкції також своєю віссю зміщується відносно осі середнього муру в першому тракті будинку на південь.

На зовнішньому лиці північного повздовжнього муру збереглося п'яте склепіння підвалу, що належить уже, мабуть, до суміжного будинку. За рівнем залягання вона відповідає рівню п'яти склепінь у другому тракті описаної нами

кам'яниці. У фундаменті чільної стіни суміжного будинку виразно читається проріз, у якому було влаштовано вхід з вулиці до підвального поверху.

Усі конструкції мурувань — цегляні. Цегла переважно 26—27 × 13 × 7 см, пальчатка, але є багато інших форматів, які засвідчують різні будівельні періоди пам'ятки. Попередньо виявлені муровані об'єкти слід датувати в межах XVI—XVII ст.

Колекція знахідок із об'єктів і культурного шару розкопу включає вироби з глини, заліза, бронзи, кістки, каменю та скла. Численними є вироби з глини: цегла-пальчатка налічує близько 1 тис. зразків. Є цегляні вироби й інших форматів, які засвідчують різні будівельні періоди пам'ятки. Зокрема, цегла XVIII ст. з клеймами у вигляді хреста та літерними клеймами та цегла початку XX ст. Численними є і керамічні вироби — як цілі, так і фрагментовані, що репрезентують різні історичні періоди від початку XII ст. до середини XX ст. Проте найчисельнішу групу серед них становить чорнолощена гончарна кераміка XVI—XVII ст.

У північній стінці розкопу поза межами підвальних приміщень у насипному ґрунті на глибині 1,4 м від денної поверхні виявлено скарб 1930-х рр. Він складається зі свинцевого гаманця, в якому зберігалося п'ять срібних монет часів правління Миколи II та двох золотих жіночих кілець (рис. 1, 4). Окрім цього скарбу, у розкопі знайдено також колекцію монет різних історичних періодів.

Проведений аналіз картографічних матеріалів у співставленні з розкритими елементами будівель дозволяє встановити, що маємо справу з автентичними конструкціями, які відображають етапи формування й розвитку забудови на цій ділянці. Окрім цінності в історико-архітектурному та будівельно-технологічному аспектах, нововиявлені пам'ятки мають значну історико-культурну вагу та потребують подальшого докладного вивчення і збереження. Пам'ятка є об'єктом як археологічного дослідження, так і рекреаційно-туристичного використання у межах широкої теми «Підземелля давнього Луцька».

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ «ВАЛИ» У М. ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ

Цьогорічні роботи продовжували дослідження двох попередніх сезонів на ділянці розкопів I та II, а також нового розкопу III, що був закладений під східною ділянкою валу городища. Окрім цього, проводилося шурфування його території з метою встановлення наявності могил з масовими похованнями. Робота експедиції, як і раніше, проходила у двох напрямках: власне археологічних досліджень і ексгумаційних робіт.

Виявлена минулого року поховальна яма I розмірами 14 × 3 м у розкопі I не була досліджена повністю. Було розширено межі розкопу, в результаті чого виявлено її продовження розмірами 7 × 3 м та поховальну яму 2 розмірами 10 × 3 м. Жертви були поміщені в могили однією групою, скелетом на скелет, обличчям до землі, здебільшого на животі, інколи — на бік. Під час розстрілу люди стояли, повернувшись спиною до розстрільної команди. Страта проходила в декілька етапів. Цей метод розстрілів не можна називати «системою Єкельна», на яку посилаються польські колеги. Цей нацистський метод не передбачав страти у поховальній ямі. Його почали застосовувати лише наприкінці 1941 — на початку 1942 р. у Ризі, що хронологічно не відповідає володимирській страті. При похованні у ямі 1 виявлено знахідки, представлені фрагментами одягу, гудзики польського моряка, металеву кокарду з орлом з польського військового кашкету, золоті монети, сережки, металеві пряжки від ремнів, гудзики, бритву, застіжки, жіночий гребінь. При жертвах, похованих у ямі 2, виявлено такі знахідки: фрагмент мундиру з польським військовим гудзиком, фрагмент польського поліцейського погону, фрагменти взуття, рештки шкіряного ремня з пряжкою, військові польські гудзики, срібний кишеньковий годинник, пряжки, гребінці, запонка до волосся, зубна щітка, пластмасові прикраси.

Наявність у жертв не вилучених ременів, грошей, особистих речей дає підстави вважати, що це були не в'язні, а інтерновані особи. Наявність грошей дозволяє припустити, що вони використовувалися на роботах за межами в'язниці. Відсутність монет емісії 1941 р. та нацистського режиму виключають датування страти після 1940 — першої половини

1941 р. За висновками антропологів (О. Козак, Ю. Долженко), які брали участь в експедиції, жертви є поляками. Отже, швидше за все, виявлені поховальні ями — справа рук НКВС.

Додатково в 2012 р. у межах розкопів II і III було закладено розвідкові шурфи розмірами 5,5 × 4,5 м і 13 × 6 м відповідно, в яких також виявлено поховальну яму. Ексгумація не проводилася, поховання були законсервовані.

Власне археологічні дослідження, не зважаючи на їх обмежений характер, дали нову інформацію про проходження оборонної стіни мурованого замку Казимира Великого. Зафіксовано прямолінійність південного відрізка східної стіни замку, що у фортифікаційному будівництві XIV ст. було рідкісним явищем. У розкопі II на внутрішній поверхні стіни виявлено виступ, призначення якого поки що залишається не з'ясованим. Виявлено сліди розбирання замку в 1370 р.

Масові знахідки представлено керамічним матеріалом, фрагментами цегли, залізними гвіздками. Серед індивідуальних знахідок слід відзначити значну кількість різноманітних середньовічних монет, серед яких виділяються два так зв. «денарії Любарта», знахідки яких у культурному шарі конкретної пам'ятки чи не вперше надійно задокументовані. Також виявлено кам'яне ядро діаметром близько 18 см, астрагал у вигляді залитої свинцем кістки, плавильний тигель, наконечники стріл і арбалетні болти.

Рис. 1. Виступ стіни замку Казимира у кв. В-6. Вигляд із заходу

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.О. Мельник, В.В. Отрощенко

РОБОТИ НЕДАЙВОДСЬКОЇ ОХОРОННОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Недайводська охоронна археологічна експедиція ІА НАНУ спільно з Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм (КІКМ) продовжила дослідження святилища та ґрунтового цвинтаря доби пізньої бронзи XV—XIII ст. до н. е., що розкопувалися в 2008—2010 рр. КІКМ. Комплекс розташований на плато першого вододілу, за 0,3 км на схід від лівого берега р. Інгулець. Від південного краю с. Недайвода Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. відстань становить 3,4 км на південний захід.

У 2012 р. продовжено роботи на розкопі V у північно-західній частині цвинтаря на східній (131 м²) та західній (144 м²) його частинах. Рівень давньої поверхні визначався за заляганням кам'яних викладок на глибині 0,25—0,3 м від сучасної поверхні. У сухому, насиченому піском, чорноземі виявлено розсіяно понад 30 фрагментів ліпних стінок посудин, переважно неорнаментованих. У східній частині розчищено алею, складену з брил (переважно граніту), що спочатку стояли вертикально (висота від 0,3 до 0,7 м). Конструкція повздовжньою віссю орієнтована у напрямку північ—південь. Її довжина — 15,2 м, ширина на північному краю — 3,0 м, посередині — 1,8—2,0 м, а на південь звужується до 1,4—1,5 м та загострюється на клин. Проміжки між брилами, які лежали чи стояли, становлять 0,1—0,5 м. Зафіксовані й більші розриви на півночі (1,5 м), заході (1,5 м) та південному сході (2,0 м). Можливо, алея пов'язувала північну, не вивчену, частину цвинтаря з комплексом культових (?) ям кургану 2. Гребінці окремих каменів підходили до поверхні землі.

У західній частині розкопу V досліджено культову яму 4. Споруда мала округлу форму (d —

1,1 м), звужуючись до плоского дна на глибині 0,98 м (рис. 1). Ґрунт заповнення — твердий суглинок. Заклад фіксується з глибини 0,2 м і складався з трьох шарів «запечатки» — граніту, аркозу та габро діабазу. Камені мали 0,1—0,5 м у поперечнику. Серед них були уламки ліпного посуду. На рівні третього шару (–0,66 м) догорі денцем стояла ліпна круглобока чаша (рис. 2, 1). На дні ями поставили на ребро плаский ка-

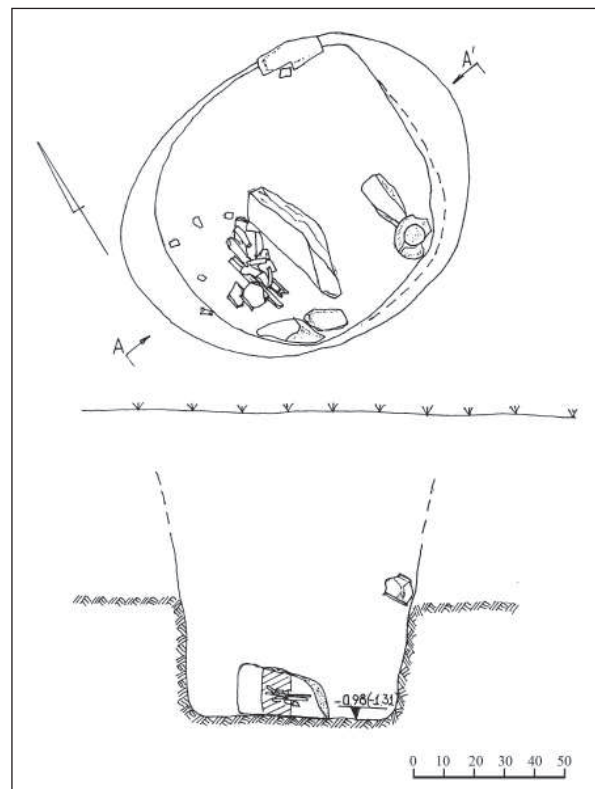

Рис. 1. Недайводський комплекс. Розкоп V, план та перетин ями 4

мін (0,42 × 0,22 × 0,12 м), що відгороджував південно-західний сектор ями. Між ним і стінкою покладено уламки рубчастих кісток тварини (7—25 см) разом з сімома уламками ліпних посудин. Один з них декорований під вінцем валиком. Два фрагменти підійшли до згаданої вище чаші. До ями 4 з північного сходу прилягала вимостка з каменів (1,8 × 1,4 м), глибина залягання — 0,15—0,31 м. З півночі, на відстані 1,2 м від ями, викладено однорядну дугу з каменів завдовжки 4,5 м, з розривами в 0,2—0,6 м та глибиною залягання 0,3 м. Поза тим, довкола ями, на відстані 5,2 м (С), 6,6 м (ПдС), 5,3 м (ПдПдЗ) та 2,0 м (ПдЗ) на глибинах 0,23—0,58 м зафіксовано компактні скупчення уламків граніту (0,05—0,43 м у поперечнику). Серед них також знайдено уламки горщиків.

Шурф 6 (20,0 × 1,0 м, орієнтація захід—схід) закладено на відстані 7,0 м від розкопу V. На східному його краю виявили кам'яну закладку поховання 10 на глибині 0,4—0,6 м. Її розміри 1,7 × 1,0 м, орієнтація — північний схід — південний захід. Яма тієї ж орієнтації та підовальної форми (1,5 × 0,9 м, завглибшки 1,18 м) зі стінками, що звужувалися до дна. У супісковому заповненні ями на всю її глибину фіксувалися уламки граніту та габро діабазу (0,15—0,3 м у поперечнику). Дорослу людину поклали зібгано на лівому боці з розворотом на спину та головою на північний схід. Права рука була зігнута в лікті під прямим кутом, ліва — під го-

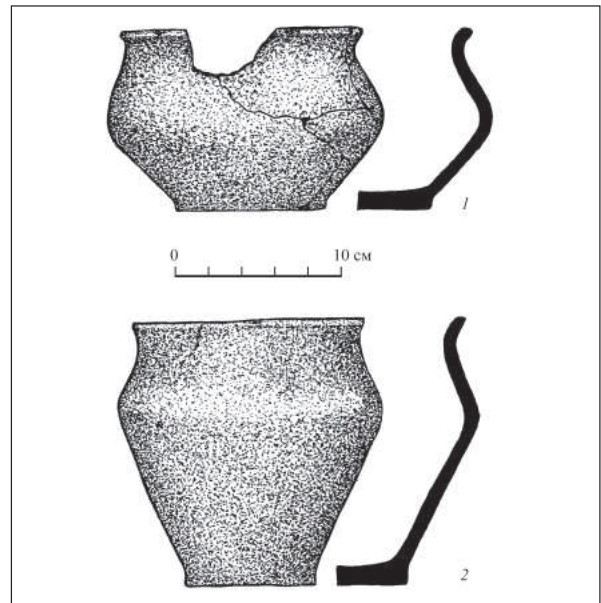

Рис. 2. Недайводський комплекс. Розкоп V: 1 — чаша з ями 4; 2 — горщик з поховання 10

стрим, кистю перед обличчям. Ноги зігнуті в крижах і колінах під гострим кутом. Перед лицем небіжчика лежав на боці ребристий ліпний горщик струнких пропорцій (рис. 2, 2).

Зондування на ділянці 20 × 0,65 м у північному секторі пам'ятки розширює її межі ще далі на північ. Чільною проблемою в подальшому дослідженні цього унікального комплексу є абсолютний брак коштів.

В.А. Ромашко, Є.Л. Феценко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ БРОНЗОВОЇ ДОБИ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

У 2012 р. Дніпропетровською експедицією проведено розкопки кургану поблизу с. Хорошеве Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. Курган розташований за 3 км на південь від вежі-ретранслятора, установленної біля автотраси Москва—Сімферополь.

Насип, заввишки 0,7 м і діаметрами 30 та 32 м, витягнутий уздовж осі північний схід—південний захід. Давній горизонт (далі — ДГ) зафіксовано на глибині 0,6 м від репера, мате-

риковий суглинок — на глибині 0,9 м. Курган споруджений у чотири будівельні етапи (рис. 1, 1). Первинний насип діаметром 11 м і заввишки 0,2 м зведено над дитячим похованням I доби бронзи. Небіжчик лежав у прямокутній ямі розмірами 0,7 × 0,5—0,4 × 0,35 м, скорчено на лівому боці, черепом на північний схід.

Поховання КБК 5 влаштоване з рівня первинного насипу. Материковий викид оточував могилу з трьох боків, залишаючи вільним підхід

Рис. 1. Курган доби бронзи поблизу с. Хорошеве: 1 — загальний план кургану; 2 — план поховання 9; 3 — посудина з поховання 9; 4 — план поховання 12; 5, 6 — посудини з поховання 12

до неї зі сходу. Яма прямокутної у плані форми, розмірами $1,25 \times 0,9 \times 0,7$ м, орієнтована уздовж осі схід—захід. Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці, черепом на схід. З похованням 5 пов'язане спорудження локальної досипки, яка збільшила діаметр насипу до 12,0—12,5 м.

Подальші конструктивні зміни насипу пов'язані з похованнями зрубної культури. Парне поховання 12 влаштоване з рівня ДГ біля північно-східного схилу кургану. Материковий викид оточував могилу з трьох боків, залишаючи вільним підхід до неї із заходу. На дні орієнтованої уздовж осі північний схід—південний

захід ями прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами $1,7 \times 1,9 \times 1,3$ м, було встановлено двовінцевий зруб, перекритий колодами й очеретом. На південному та західному кутах зрубу розміщувалися уламки двох ліпних посудин — орнаментованої миски та банки (рис. 1, 4—6). Усередині зрубу на очеретяній підстилці скорчено на лівому боці черепами на північний схід лежали кістяки двох дорослих людей. Поховання було приєднано до кургану досипкою, що мала в плані овальну, витягнуту уздовж осі північний схід — південний захід форму, та збільшила діаметри насипу до $14,5 \times 20$ м.

Далі в північно-східному схилі насипу було влаштовано поховання 9. Материковий викид з нього покладений на поверхню попереднього насипу з північного боку. Яма, прямокутної в плані форми із заокругленими кутами, розмірами $1,7 \times 1,4 \times 1,5$ м, орієнтована вздовж осі схід-північний схід — захід-південний захід. Стінки ями розширилися до дна, внаслідок чого її розміри збільшилися до $1,85 \times 1,5$ м.

На дні могили розміщувався одновінцевий зруб, утворений покладеними у стик чотирма колодами. Зовнішні розміри рами $1,65 \times 1,4$ м. Зруб перекрито дошками й очеретом. На перекритті зафіксовано залишки вогнища. У зрубі на очеретяній підстилці скорче-

но на лівому боці, черепом на північний схід, лежав кістяк дорослої людини. Перед ним розміщувалася ліпна гострореберна посудина в уламках (рис. 1, 2, 3). Пов'язана з похованням досипка збільшила діаметр кургану до сучасних розмірів, з урахуванням подальшої деструкції, викликаної природними й антропогенними впливами.

Інші поховання влаштовувалися з поверхні насипу. Зрубні поховання (4, 6—8, 10, 11) були розміщені у два ряди уздовж осі північний схід — південний захід. За винятком поховання 4, у якому небіжчик лежав черепом на північ, решта кістяків орієнтовані на північний схід і схід. Супровідний інвентар представлено посудом гострореберних і банкоподібних форм.

У центральну частину кургану було також впущено безінвентарне кочівницьке поховання 2, до якого було покладено череп та кінцівки коня, а також поховання 3 з випростаним на правому боці кістяком, головою орієнтованим на захід. Культурна належність останнього не визначається.

Усього в кургані досліджено 12 поховань, зокрема основне доби бронзи, одне — КБК, вісім — зрубних, одне — кочівницьке й одне — невизначене (імовірно, доби раннього заліза, кіммерійське чи сарматське).

Є.Л. Феценко, В.А. Ромашко, Д.Л. Тесленко

РОЗВІДКИ У СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ ІНГУЛЬЦЯ

У 2012 р. Дніпропетровською цільовою археологічною експедицією проводилися розвідки в Широківському р-ні Дніпропетровської обл. на території Криворізького військового полігону. Мета досліджень полягала у виявленні раніше невідомих пам'яток на загальній площі 120 км². Район дослідження — степова ділянка правого берега р. Інгулець, обмежена заплавою річки, обводненою балкою Зеленою та її схилами. Більшу частину території становлять ділянки цілинного степу з ксерофільною рослинністю.

З 22 курганів, відомих за мапою Генерального штабу Російської імперії 1860—1900 рр. і топографічним мапам 50-х рр. ХХ ст., збереглися

14. Інші було знищено під час експлуатації полігону та використання площ підприємствами гірничовидобувної промисловості. 11 курганів утворюють три могильники, ще три — одиничні насипи.

Курганна група 1 складається з п'яти насипів, розташованих на утвореному долиною р. Інгулець і балкою Зеленою вододільному плато, поблизу с. Червона Поляна. Кургани, заввишки від $0,3$ м до $2,2$ м тягнуться ланцюжком, орієнтованим уздовж осі північ—південь.

Курганна група 2 розташована поблизу с. Степове на вододільному плато, сформованому балками Галаганівкою та Д'яковою У складі групи нараховується два сильно заора-

них насипи заввишки 0,3—0,4 м. Могильник орієнтовано уздовж осі північ-північний захід — південь-південний схід. Відстань між насипами становить 80 м. Поблизу цього ж населеного пункту розташовано поодинокий курган заввишки 1,7 м.

Курганна група 3 розташована поблизу с. Нове на вододілі, утвореному балками Зеленою та Очеретною. Могильник складається з чотирьох насипів заввишки від 0,2 м до 3,9 м, які утворюють ламаний ланцюжок, витягнутий уздовж осі північний захід — південний схід.

На вододілах, утворених балками Тиманцевою, Галаганівкою та Д'яковою поблизу сіл Зелений Гай та Рахманівка, виявлено поодинокі кургани заввишки 1,6 м і 2 м відповідно.

Сліди поселень зафіксовано у трьох пунктах.

Поселення Зелений Гай 1 виявлено за 3,5 км на південний захід від центру с. Зелений Гай. Розташоване на правому березі балки Зеленої на низькому мисі, утвореному двома її схилами. На поверхні мису у виносках з нір гризунів знайдено уламки печини, кісток тварин і ліпної кераміки пізньобронзової доби. Частина мису, на якій відмічено найбільшу концентрацію знахідок, досліджена сіткою з десяти шурфів.

У шурфі 8 виявлено матеріали доби пізньої бронзи, що обумовило необхідність його розширення до 32 м². З'ясувалося, що шурф закладено на місці наземного житла пізнього бронзового віку. У центральній частині на підлозі житла, на глибині 0,25 м зафіксовано залишки вогнища діаметром 0,40—0,45 м, насичені дрібними уламками обпалених кісток тварин. Поряд з вогнищем розміщувалася ліпна глиняна банка в уламках і кістки тварин, серед яких дві покладено поряд нижніх щелеп великої тварини, а також уламок залізної руди. Нечисленні уламки кісток тварин і кераміки траплялися на цьому рівні по усій площі шурфу (рис. 1, 1—5). Площа відкритого поселення становить 1 тис. м².

Поселення Зелений Гай 2 виявлено за 2,5 км на південь від першого поселення та за 5 км на південь—південний захід від с. Зелений Гай на мисі лівого берега балки Зеленої. На поверхні мису було зібрано уламки печини, кісток тварин і ліпної кераміки пізньобронзової доби (рис. 1, 6—9). Мис досліджено сіткою шурфів, якими встановлено площу поселення — 200 м².

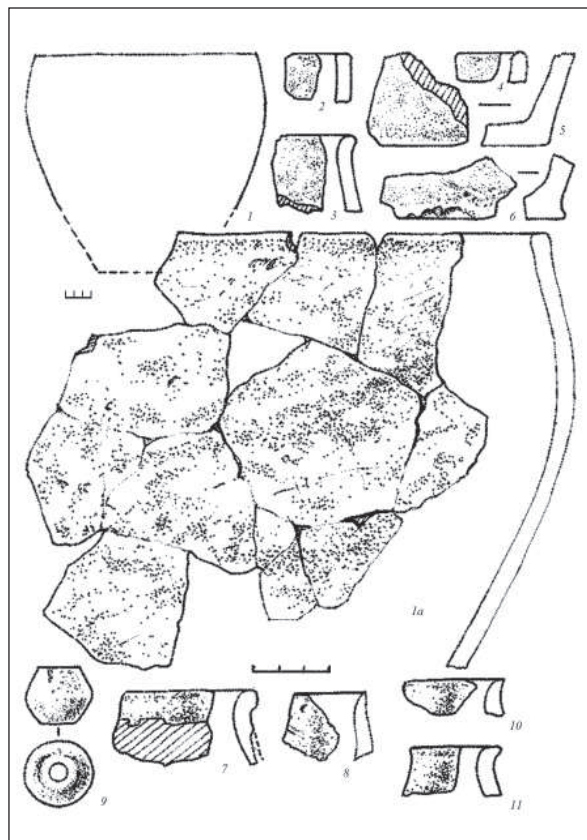

Рис. 1. Матеріали поселень поблизу с. Зелений Гай: 1—5 — поселення 1; 6—9 — поселення 2; 10, 11 — поселення 3

Поселення Зелений Гай 3 виявлено за 3 км на південний захід від центру с. Зелений Гай на мисі, утвореному схилами балки Зеленої. На поверхні мису знайдено уламки печини, кістки тварин, глиняне пряслице та ліпну кераміку пізньобронзової доби (рис. 1, 10, 11). Шурфовкою встановлена площа поселення, яка дорівнює 150 м².

Проведеними у Широківському р-ні Дніпропетровської обл. розвідками виявлено 17 раніше невідомих пам'яток археології — 14 курганів і три поселення. Поселення розташовані у верхів'ях балки Зеленої і є сезонними стоянками скотарів пізньобронзової доби. Культурні нашарування на поселеннях Зелений Гай 2 та 3 відсутні, на поселенні Зелений Гай 1 культурний шар малопотужний, завтовшки 0,1—0,15 м. Про сезонний характер місцезнаходжень свідчать залишки наземного житла 1, виявленого на поселенні Зелений Гай 1.

РОЗКОПКИ КОЗАЦЬКОГО МІСТЕЧКА САМАР ПОБЛИЗУ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У 2012 р. на південний захід від валів Новобогородицької (Богородицької) фортеці було закладено розкоп площею 320 м². Досліджено три житлові комплекси, які склалися з будівель і пов'язаних з ними 11 господарських ям. Необхідність проведення робіт обумовлена тим, що під час розвідок було знайдено монети першої половини XVII ст.

Будівля 1 на верхньому рівні мала розміри 4 × 3,6 м. Заповненням до глибини 1,25 м є мішаний чорнозем із фрагментами кераміки та кахлів. На цій глибині по всій площі простежувався товстий прошарок рослинного тліну, що походив від дернового покриття будівлі, яке після падіння при руйнації ізолювало її придонну частину. Пізніше будівля використовувалася як смітник. Її долівку площею 3,45 × 2,5 м зафіксовано на глибині 1,95 м від сучасної поверхні. У кутах та попід стінами знайде-

но сім стовпових ям. Рештки печі-кам'янки розташовані в північному куті, вхід — під східною стінкою. Також виявлено рештки обгорілих дощок від облицювання стін.

На підставі стратиграфії заповнення можна зробити деякі висновки щодо хронології об'єкта. Отже, дату для верхнього шару дають півторак Сигізмунда III та боратинка Яна Казимира 1661 р. Підставами для датування нижнього шару є знахідки димленого посуду зі штамповим орнаментом і біоглиняна люлька. Обидва шари датуються в межах середини — другої половини XVII ст., що підтверджує нетривалість функціонування житла. Серед індивідуальних знахідок — товарна свинцева плomba та накладний залізний замок від скрині з вцілілим механізмом (рис. 1, 1). Із будівлею пов'язана яма-смітник 1.

Будівля 2 була напівземлянкою площею 4,45 × 2,8 м і завглибшки 1,2 м. Відсутність печі, облицювання стін і стовпових ям одночасно зі слідами «натоптування» на дні свідчать на користь її використання в якості господарського приміщення. Датування базується на знахідках численних дротяних копійок XVII ст. та півторака Сигізмунда III 1623 р. З будівлею пов'язані дві господарські ями, заповнені фрагментами кераміки та скла.

Будівля 3 являла собою землянку з двох приміщень, які сполучалися ступінчастим ходом. Перше приміщення площею 3,3 × 2,9 м під південно-східною стінкою містило залишки череня печі розмірами 1,8 × 1,1 м. Друге — площею 3,8 × 3,2 м прилягало з півночі. Піч тут відсутня, проте під східною стінкою залишено материкову лежанку. Різниця у рівнях двох приміщень становить 1,2 м. До індивідуальних знахідок належать: бронзовий з емалями хрест, біоглиняна люлька та залізна стріла. Серед значної кількості знайдених виробів з кераміки та скла привертає увагу західноєвропейська тарілка з поліхромною поливою та зображенням янгола (рис. 1, 2). За 30 знайденими західноєвропейськими та російськими монетами об'єкт датовано першою половиною — серединою XVII ст. Запропонована дата підтверджується монетами з господарських ям. Серед матеріалів з культурного шару, разом з керамікою кінця XVI — XVII ст., виявлено монети карбу-

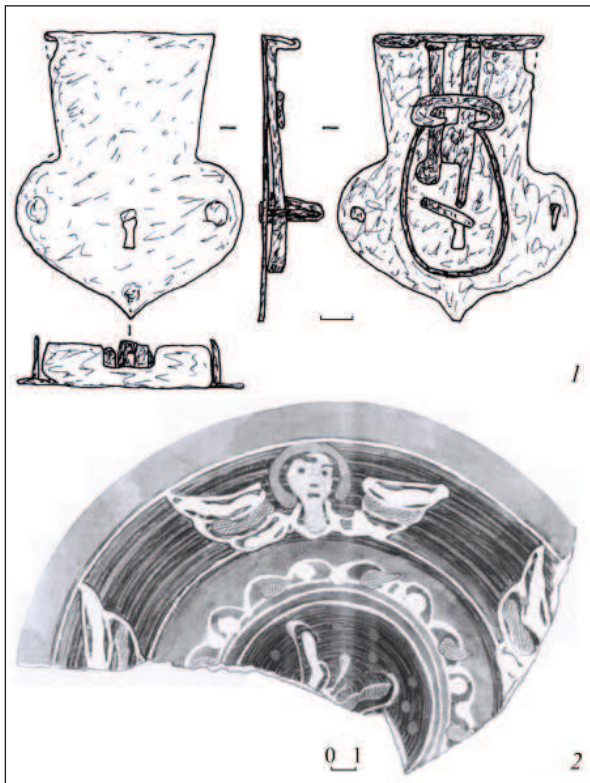

Рис. 1. Знахідки з розкопок козацького містечка Самар 2012 р.: — накладний залізний замок від скрині; 2 — західноєвропейська тарілка.

вання часів Івана Грозного, Федора Івановича та перших Романових.

Отже, встановлено наступне: численні знахідки монет (116 екз.), за виключенням однієї (деньга 1751 р.), датуються XVI—XVII ст., тобто підтверджують те, що містечко Самар існувало раніше за будівництво Новобогородицької фортеці; виявлення монет часів Івана Грозного слугує підтвердженням назви Самарі «містечком козацьким старовинним» у відомій грамоті Стефана Баторія від 1576 р. З будівництвом фортеці спостерігається поступове поглинання площі Самарі посадом останньої. Також уперше вдалося дослідити непорушену

ділянку культурного шару Самарі з житловою забудовою. Доведено відмінності у плануванні житлових комплексів обох пам'яток: в архітектурі Самарі спостерігаємо відсутність входів у вигляді колодязів, що є характерними для жител Новобогородицької фортеці. Знову ж таки вперше досліджено землянку з двох приміщень із розміщенням печі лише в одному з них.

Варто зазначити, що головний висновок полягає у встановленні безперервності урбаністичного процесу в регіоні, оскільки Самар—Новобогородицька фортеця прямо пов'язані з Катеринославом Кільченським — сучасним Дніпропетровськом.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

В.М. Горбов, Р.П. Божко, М.С. Шевченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ НА м. МАРІУПОЛЯ

Експедиція Маріупольського краєзнавчого музею (директор О.М. Чаплинська) під керівництвом В.М. Горбова продовжила розкопки багат шарового пам'ятника Кальміус у м. Маріуполь Донецької обл. Загальна досліджена площа становить 107 м², потужність шару — до 1,9 м. На всій площі розкопу простежено фрагменти цегляної кладки будинку першої половини ХХ ст. Були досліджені залишки кам'яної вимостки ХІХ ст., розкопаної у минулому сезоні. Треба відмітити знахідку монети 2 копійки 1812 р., а також інструментального жетона з написом «М.Н. ЗАВОДЪ», який, імовірно, належав робітнику франко-бельгійського металургійного заводу «Нікополь». Знайдено фрагменти глазурованої кахлі з розписом, ймовірно, західноєвропейського виробництва.

Нижче було простежено шар козацького часу ХVІІІ ст. Серед кераміки є фрагменти світлоглиняних посудин, прикрашених орнаментом у техніці «описка», а також уламок червоноглиняної люльки.

Виявлено також продовження глинобитної споруди салтово-маяцької культури (VІІІ—Х ст.), знайденої у минулому сезоні. Споруда входить у північну та південну стінки розкопів. Її призначення поки що невідоме.

Проведено дослідження нижніх шарів пам'ятки. Це гумусований пісок інтенсивного чорного кольору, нижче якого розміщувалася материкова глина. Шар містив матеріали епохи неоліту, зокрема репрезентативну колекцію кераміки. Фрагменти посудин мають червонувато-коричневий, рідко — чорний колір. Профілювання досить плавне, трапляються «комірці». Всі визначні фрагменти, окрім одно-

го, орнаментовані. Переважають різні комбінації штампів і вдавлень, інколи — прокреслений орнамент. Штampi мали різну форму робочої поверхні, часто вигнуту. Для орнаменталізації однієї посудини нерідко використовувалися різні знаряддя. В шарі знайдено штамп з трьома зубцями з розколотої трубчастої кістки.

Орнаментальні композиції різноманітні, відбивають традиції трьох культур. Переважає орнаменталізація, характерна для першого етапу азово-дніпровської культури (тут та далі визначення за культурно-хронологічною схемою Н.С. Котової). Показовим є орнамент, нанесений зубчастим штампом на косо зрізаному всередину вінчику. Менше представлена кераміка, характерна для другого етапу сурської культури. Дуже цікава наявність кераміки з симбіотичним орнаментом, який поєднує елементи обох культур, що свідчить про їх взаємовплив. У шарі також є кераміка, характерна для першого періоду нижньодонської культури.

Ці матеріали свідчать про те, що пам'ятка розташована в зоні міжкультурних контактів. Слід зауважити, що р. Кальміус була не лише кордоном, а й зоною контактів пізніше — між запорізькими та донськими козаками, що відображено у письмових джерелах і матеріалах досліджуваної пам'ятки.

У неолітичному шарі було знайдено колекцію виробів з кременю. Переважають різноманітні види скребків, виявлено два нуклеуси, пластини та мікроліти. Виділено дві сировинні групи — високоякісний прозорий скловидний кремій і непрозорий скловидно-сірий. Перший пов'язаний з донецькими крейдяними

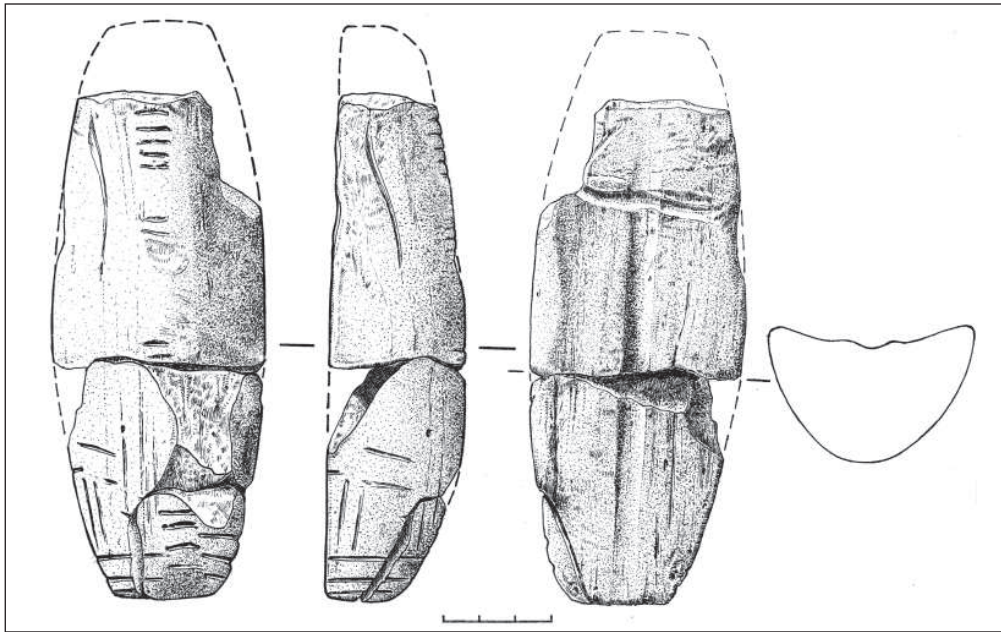

Рис. 1. Кам'яний виріб (човник?). Пісковик

відкладеннями, другий — з місцевими алювіальними відкладеннями. Вироби з вулканічних туфів і чорного базальту аналогічні за сировиною виробам з неолітичного горизонту поселення Роздольне Старобешівського р-ну (аналіз виробів з каменю Ю.Г. Ковалю, С.М. Дегерменджі).

Серед знахідок неолітичного часу виділяється виріб з дрібнозернистого пісковика, верхня частина якого прикрашена заглибленим орнаментом (рис. 1). Його інтерпретація проблематична. За формальними ознаками його можна віднести до так званих «човників», але у виробі відсутні жолобки у верхній частині. Нижня

робоча поверхня аркоподібна в перетині та має жолобок по довгій осі.

Скоріш за все, мешканці дослідженого поселення ховали своїх небіжчиків на відомому Маріупольському могильнику, який був розташований менше ніж за 2 км на північний-схід на протилежному, лівому березі Кальміусу. В записці могильника знайдено фрагмент посудини, орнаментованої штампом, аналогічний кераміці з поселення. Простежена певна близькість у кременевій індустрії. Неолітичний шар поселення синхронний щонайменше одному з періодів функціонування могильника — з витягнутими на спині нефарбованими похованнями.

В.О. Забавін, С.Г. Небрат

РОЗВІДКИ В НОВОАЗОВСЬКОМУ р-ні ДОНЕЦЬКОЇ обл.

Експедицією Маріупольського державного університету проведено розвідки на території Новоазовського р-ну Донецької обл. і в околицях м. Маріуполя. Був пройдений багатоденний пішохідний маршрут від околиць с. Калинівка (Лебединська с/р) через Ляпинську балку на південь до с. Виноградного (Ляпино) і

далі на схід уздовж узбережжя Азовського моря в напрямку с. Широкіно та Безіменне.

Основну увагу приділено огляду Ляпинської балки з метою уточнення ситуації на поселенні доби бронзи та середньовіччя, яке досліджувалося експедицією Донецького обласного краєзнавчого музею в 1992 р. Поселення розташова-

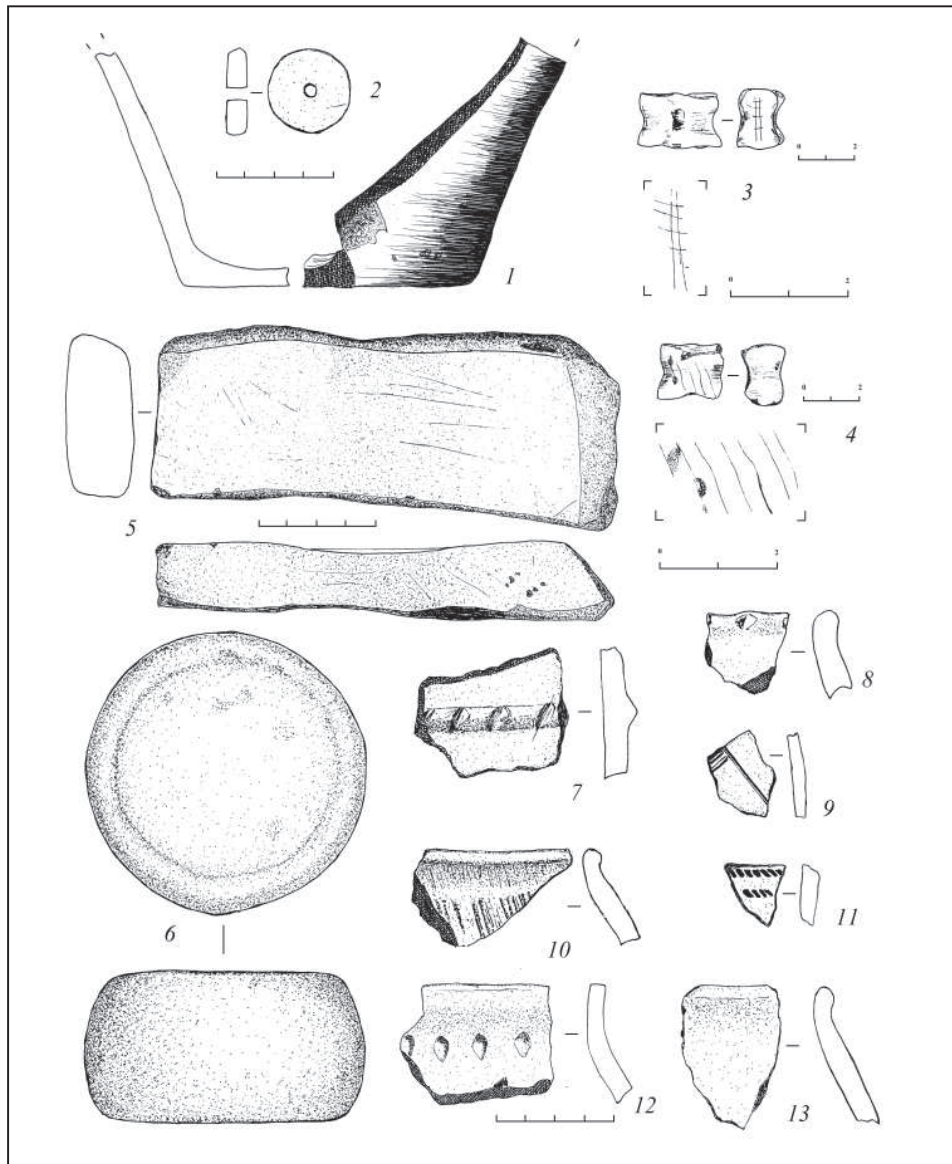

Рис. 1. Ляпинська балка, с. Виноградне, Новоазовський р-н. Матеріали розвідок

не за 1,5 км від місця впадіння балки в Азовське море, за 0,3 км на схід від Маріуполя на правому схилі Ляпинської балки і займає ділянку, обмежену з півночі та півдня стародавніми ярами. З метою виявлення південної периферії поселення закладено шурф площею 8 м².

На глибині 0,4 м від сучасної поверхні вдалося простежити залишки багаття і локальне скупчення дрібних перепалених кісток. Знахідки представлені переважно уламками керамічного посуду зрубної культури та золотоординського часу. Посуд середньовіччя представлений кружальною керамікою (рис. 1, 1). Стінки посудин прикрашені орнаментом у вигляді ліній та хвиль, а також неглибоких жолобків. Крім того, на глибині 0,2 м виявлено пряслице, виготовлене зі стінки середньовічної посудини (рис. 1, 2).

Уся кераміка доби бронзи належить до зрубної культури. Розрізняється орнамент, виконаний штампом (наколами, шнуром), прокресленням, валиком і вдавленням (рис. 1, 7–13). Osteологічний матеріал представлено переважно кістками великої худоби. Так, на глибині 0,72–0,75 м від поверхні, разом із фрагментами кераміки зрубної культури виявлено рештки кістяка коня (хребці, лопатка, передні зуби, копито та деякі кістки кінцівок).

Серед підйомного матеріалу знайдено астрагали, прикрашені нарізними лініями (рис. 1, 3–4), точильний камінь (брусок) і кам'яний виріб («куррант»), виточений з пісковика (рис. 1, 5–6).

За 0,3 км на південь від досліджуваного поселення, на правому схилі Ляпинської балки, за 1,2 км від місця впадіння її в Азовське море, се-

ред підйомного матеріалу епохи бронзи (фрагменти чорноглиняного посуду) виявлено окремі фрагменти кераміки зрубного часу.

На відстані 0,2 км на південний схід від поселення, на лівому березі Ляпинської балки,

трапляються окремі фрагменти середньовічної тарної кераміки. У цьому місці також закладено шурф площею 2 м². На глибині 0,4—0,6 м виявлено кістки тварин і фрагменти середньовічних амфор.

О.О. Казарницький, Ю.Б. Полідович, В.В. Циміданов, А.М. Усачук

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ МОГИЛЬНИКІВ ПОПОВ ЯР 2 ТА МАРІЄНФЕЛЬД НА ДОНЕЧЧИНІ

У 2012 р. здійснено вивчення кісткових залишок похованих з розкопок п'яти курганів групи Попов Яр 2 біля с. Володимирівка Добропільського р-ну (розкопки 2011 р.) і трьох курганів групи Марієнфельд поблизу с. Андріївка Слов'янського р-ну (розкопки 2012 р.). Загалом досліджено залишки 42 осіб із 35 поховань. Більша частина палеоантропологічних матеріалів обох могильників мала дуже погану збереженість, що обмежувало можливості методів фізичної антропології. Нижче наводяться головні дані, які вдалося достовірно встановити.

У могильнику Попов Яр 2 ямне поховання 8 з кургану 3 належить особі віком близько 18 років. У пізньокатакомбному похованні 5 з кургану 3 знайдено залишки кістяка чоловіка, вікової категорії 45—55 років. У наявності є фрагменти доліхокранного черепа з сильно виступаючим носом і глибокою ікловою ямкою. Зафіксовано прижиттєвий і успішно зарослий перелом дистальної частини діафізу правої ліктьової кістки.

Основними для курганів 1, 2, 4 і 5 були поховання бабинської культури. У кургані 1 (поховання 6) виявлено скелет чоловіка 25—35 років; прижиттєва довжина тіла становила близько 16,6 м. У парному похованні кургану 2 у дерев'яній рамі знайдено залишки підлітків: північний кістяк — 15—17 років; південний — 12—14 років. Постійний нижній моляр, фрагменти трубчатих кісток і ребра, знайдені в основному похованні кургану 4, належать малюку (до 1 року). У зруйнованому основному похованні 4 кургану 5 знайдено останки жінки 40—50 років. Вірогідно, бабинським є і ярусне поховання 9 у кургані 1. Верхній кістяк з ньо-

го належав підлітку 12—13 років, нижній кістяк — чоловікові 45—55 років.

Палеоантропологічні матеріали поховань зрубної культури дали такі результати. У *кургані 1*: поховання 1 — дорослий; поховання 2 — вірогідно, чоловік 20—30 років; поховання 3 — чоловік старше 35 років; поховання 4 — північний кістяк належить особі 25—35 років, південний кістяк — дитині; поховання 5 — жінка 45—55 років, на ключиці зафіксовано прижиттєвий перелом, що зрісся; поховання 7 — вірогідно, чоловік 25—30 років; поховання 8 — залишки не менше двох осіб — жінки 30—45 років і дитини близько 8 років. У *кургані 3* поховання 1 належить особі 10—15 років; поховання 2 — чоловік 20—30 років; поховання 4 — підліток 12—15 років; поховання 6 — дорослий старше 35 років. У *кургані 4* поховання 2 належить дорослій людині до 30 років. У *кургані 5* поховання 1 — жінка (?) 25—35 років; поховання 2 — підліток; поховання 5 — дитина близько 8—11 років; поховання 6 — дитина 8—9 років; поховання 7 — підліток 11—15 років; з двох зруйнованих поховань: дитина 9—11 років, дорослий 25—35 років.

У похованні VIII—IX ст. з кургану 2 знаходилася доросла людина. З двох поховань золотоординського часу, які мають спільні риси поховального обряду, у похованні 3 з кургану 3 виявлено скелет чоловіка старше 55 років, прижиттєва довжина тіла якого становила близько 1,67 м; у похованні 3 з кургану 5 — скелет жінки 30—40 років, прижиттєва довжина її тіла становила близько 1,59 м.

У всіх трьох курганах **могильника Марієнфельд** основні поховання мали спільні риси

обряду та належали до бабинської культури. При цьому в похованні 2 з кургану 1 поховано особу віком старше 35 років; у похованні 3 з кургану 2 — чоловіка 35—45 років (можна відзначити дві краніологічні риси — високе перенісся і великий кут виступу носу відносно вертикального лицьового профілю); у похованні 3 з кургану 3 — чоловік 30—40 років. Похований у похованні 2 з кургану 3 зрубної культури мав вік 30—45 років. Білозерським часом, на наш погляд, датується сильно поруйноване поховання 1 з кургану 1, в якому знайдено залишки особи віком 35—45 років.

У сарматському похованні 2 з кургану 2 виявлено скелет чоловіка 35—45 років. У небіжчика зафіксовано патологічні крайові розростання і полірування суглобних поверхонь епіфізів 1-ї п'ясної кістки та проксимальної фаланги великого пальця лівої руки, що свідчить про враження суглобів кисті деформуючим артрозом.

Два поховання належать до періоду пізніх кочовиків. У похованні 1 кургану 2 виявлено залишки людини, вік якої відповідав діапазону з 15 до 30 років. Померлому з поховання 1 кургану 3 було 18—20 років.

Е.Є. Кравченко, В.В. Спінов, А.Н. Петренко

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ БІЛЯ с. СИДОРОВЕ СЛОВ'ЯНСЬКОГО р-ну ДОНЕЦЬКОЇ обл.

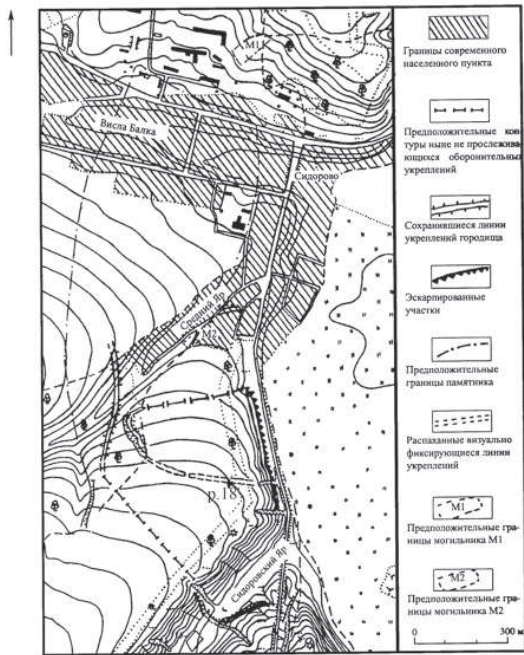
Основною метою досліджень було вивчення оборонних споруд городища. Востаннє роботи на укріпленнях пам'ятки здійснювалися у 1971 р. Тоді В.К. Міхеєв зробив розрізи внутрішньої та зовнішньої лінії укріплень (траншеями 1 м завширшки), зафіксував глибину та ширину ровів, виявив залишки дерев'яних конструкцій у валах.

Розкоп 18 (загальна площа 168 м²) закладено за 120 м на захід від схилу з пагорба в заплаву річки так, що він перетинав внутрішню лінію укріплень (периметр якої становить 1,2 км) (рис. 1, 1). У ньому виявлено залишки розораного валу (ширина 7 м), ділянку рову (довжина 10 м), 5 господарських ям, дві з яких були за межами лінії укріплень, дві в її межах і одна перетинала рів, який до часу її спорудження вже був замитий. Крім цього, у верхній частині заповнення рову (–50 см від сучасної поверхні) зафіксовано скарб залізних речей, що складається з ковальських інструментів (ножиці по металу, двоє кліщів), вудил і пари стремен (рис. 1, 2). Особливий інтерес становить залізний хрест кримського зразка (рис. 1, 4), знайдений у шарі разом з матеріалами салтово-маяцької культури (СМК). Це вже друга знахідка подібного предмета на цій пам'ятці, що свідчить про присутність на ній,

поряд з мусульманами та язичниками, якихось груп християнського населення.

Розчищена ділянка рову являє собою зовнішню частину внутрішньої лінії укріплень, яка складалася з двох рядів ровів і валів. Друга її лінія розташована за 35—40 м на північ від першої, у 2012 р. не досліджувалася. Рів на ділянці, що була досліджена в 2012 р., мав загострене дно та максимальну ширину 1,3 м за глибини 1,6—1,7 м (рис. 1, 6). У східній його частині, ближче до кута городища, він мав нахил назовні (рис. 1, 5). Вал, прилеглий до рову з північного боку, був насипаний з суглинку, перемішаного з ґрунтом, в якому містилася значна кількість колотих кісток тварин і кераміки СМК. Останнє свідчить, що укріплення споруджувалися в той час, коли поселення вже існувало. Конфігурація, незначна ширина та глибина розкопаного рову свідчать, що він не являв собою серйозної перешкоди для нападників. Найвірогідніше, він слугував для установки щитів з кілків (палісад), що огорожували поселення ззовні. За палісадом була лінія укріплень, залишки якої (у вигляді валу) візуально проглядаються за 35—40 м на північ від місця проведення розкопок.

Судячи зі стратиграфії, зазначена лінія укріплень була занедбана, що, швидше за все, пов'язано з різким збільшенням території на-

2

3

4

5

6

Рис. 1. Сидорове 2012. 1 — розкоп 18 на плані пам'ятки; 2 — скарб залізних речей із заповнення рову; 3 — речі з підйомного матеріалу; 4 — хрест і підвіска-амулет; 5 — рів у східній частині розкопу; 6 — рів у розкопі 18, вигляд зі сходу

селеного пункту. У процесі свого розширення він поглинув поселення, яке було розташоване за 1 км на північ від городища. Ймовірно, саме цим пояснюється відсутність стратиграфії на значній частині пам'ятки, за наявності її в його центрі та на північній околиці. На пізньому етапі своєї історії городище було оточене новою (зовнішньою) лінією укріплень, периметр якої становив близько 2,5 км. Її залишки збереглися у західній частині поселення, що заросла лісом. Судячи з них, зовнішня лінія укріплень пам'ятки також складалася з двох рядів ровів і валів.

Крім цього, на пам'ятці зібрано підйомний матеріал, який представлено керамікою і предметами з чорного та кольорового металу. Серед знахідок — обрізки аббасидських дирхемів, деталі поясних наборів (рис. 1, 3), хрестоподібний амулет (рис. 1, 4). Інтерес становить знахідка мідного статера боспорського царя Рескупорида V (рис. 1, 3). Раніше (2004 р.) у культурному шарі пам'ятки вже траплялися поодинокі фрагменти кераміки гунно-сарматського часу. Подібні знахідки свідчать, що на території археологічного комплексу може бути ділянка з культурними нашаруваннями цього періоду.

Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід, В.В. Циміданов

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ДОНЕЧЧИНІ

Головні роботи було зосереджено на проведенні поточних інвентаризаційних обстежень курганів. Обстеження здійснювалися переважно на територіях Волноваського, Володарського, Мар'їнського і Новоазовського районів, проведено повторний моніторинг стану курганів у межах Маріупольської та Макіївської міських рад.

Під час проведення робіт з уточнення наявності (відсутності) археологічних пам'яток у зонах земельних відводів виявлено кочовище салтово-маяцької культури. Кочовище Калинове 1 розташовується за 0,9 км на південний захід від с. Калинове Красноармійського р-ну, на схилі вододілу, рівно віддаленому від верхів'їв балок, лівих приток р. Вовчої. Знахідки зосереджені на компактній ділянці. Можливо, їх частково розтягнуто за межі первинної седиментації внаслідок розорювання поверхні. Археологічний матеріал репрезентовано 70 фрагментами керамічного посуду середньовічної салтово-маяцької культури (VIII—X ст.) (рис. 1, 1—11). Виявлено кераміку з характерним охристим кольором кримського виробництва та жовто-сірого кольору, вірогідно, візантійського походження. Серед знахідок є уламки амфор і баклаг. Поміж керамічних уламків переважають фрагменти стінок амфор (до 50 екз.) з гладкою поверхнею, зі слабо вираженою хвилястістю. Також знайдено два фрагменти вінець і дев'ять

фрагментів ручок посудин. У керамічному тісті переважають домішки дрібнозернистого піску та дрібно потовченого вапняку. Чотири фрагменти мають домішку у вигляді жорстви. Товщина стінок більшості амфор становить від 0,5 до 1 см. Є поодинокі фрагменти товстостінних амфор.

За 0,8 км на південь від околиці смт Кіровськ Краснолиманського р-ну місцевими краєзнавцями виявлено поселення доби бронзи Кіровськ 1. Знахідки репрезентовані невеликими фрагментами стінок ліпних посудин. Окрім того, знайдено бронзові серп і гак. Серп (рис. 1, 13) має дугоподібну форму, потовщення на спинці, розклепане лезо та гак на одному з кінців; належить до типу Герменешть, варіант Ілішень (за В.А. Дергачовим, В.С. Бочкарьовим) і датується XII ст. до н. е. Гак (рис. 1, 12) зроблено з бронзового стрижня, одну частину якого загнуто та загострено, іншу розклепано та загнуто у трубку; вірогідно, належить до зрубного часу. За 1,15 км на південний схід від східної окраїни смт Ямпіль Краснолиманського р-ну, за 200 м від поселення Усове Озеро, на зораній ділянці знайдено бронзове дволопатево-втульчасте вістря стріли з невеликим шипом (рис. 1, 14), що датується ранньоскіфським часом. Знахідки надійшли до Слов'янського краєзнавчого музею.

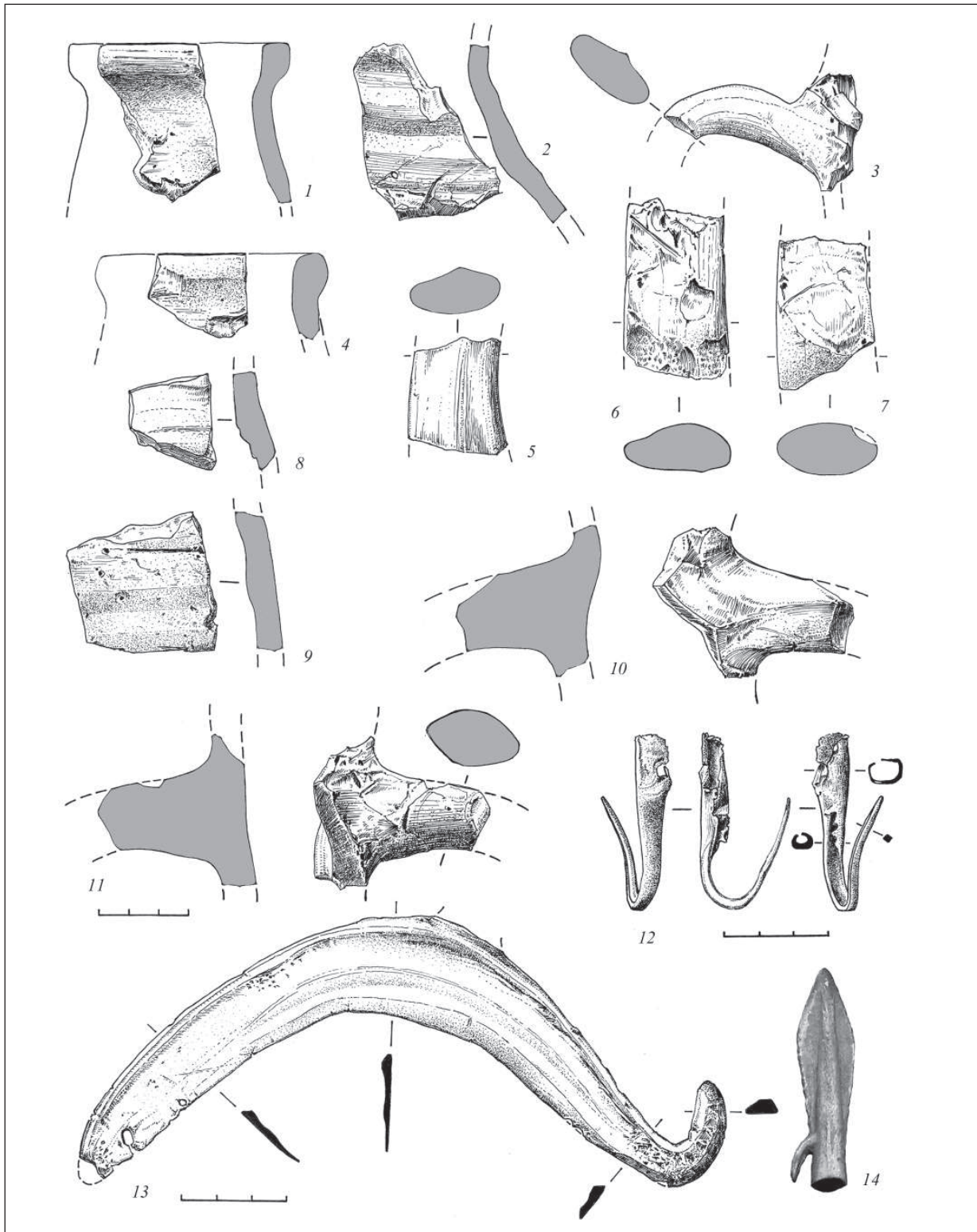

Рис. 1. Розвідки на Донеччині: 1–11 — фрагменти посуду, кочовище Калинівка 1; 12–13 — бронзові вироби, поселення Кіровськ 1; 14 — випадкова знахідка, смт Ямпіль

В.В. Циміданов, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід,

Ю.Б. Полідович, В.В. Спінов, А.М. Усачук

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ГРУПИ МАРІЄНФЕЛЬД НА ДОНЕЧЧИНІ

У 2012 р. здійснено розкопки курганної групи Марієнфельд у складі трьох насипів, що розташовувалася за 1,9 км на південний схід від південної околиці с. Андріївка Слов'янського р-ну. Кургани були заввишки до 1,2 м, діаметром до 30 м. Загалом досліджено дев'ять поховань доби бронзи, сарматського часу та середньовіччя.

Усі кургани було споруджено у часи бабинської культури. У курганах 2 і 3 поховання були подібні між собою за рисами поховального ритуалу (рис. 1, 2): здійснені в неглибоких підквадратних ямах; поховані лежали на органічних підстилках жовтого кольору у скорченому стані головою на захід, зігнута права рука розміщувалася у районі живота, зігнута ліва — на передпліччі; голову було покладено на «подушку» з органічних матеріалів. У північно-східному секторі ям обох поховань були кістки тварин, а біля поховання з кургану 2 — на рівні ДГ біля його північного краю знайдено кінцівки та череп великої рогатої худоби. У кургані 2 у похованні була дерев'яна рамна конструкція, у кургані 3 зафіксовано дерев'яне перекриття. Знахідки походять лише з поховання кургану 3: рогова фігурна пряжка (рис. 1, 4) і камінчик темно-червоного кольору (рис. 1, 3). Основне в кургані 1 поховання 2 також було здійснено в неглибокій ямі, на дні якої зафіксовано залишки дерев'яної рами. Похований лежав скорчено на лівому боці, головою на захід. Біля південно-західного краю ями над похованням знаходилася керамічна посудина, перевернута догори дном.

Єдине вціліле поховання зрубної культури знайдено в кургані 2 (інвентар: керамічна посудина й астрагал). Проте залишки зрубних поховань, знищених тривалою оранкою, було зафіксовано в усіх трьох курганах.

З кургану 1 походить сильно поруйноване поховання 1, що належить до фінальної зрубної культури (білозерського часу). Вірогідно, померлий лежав у скорченому стані, головою на схід—південний схід із зігнутою у лікті лі-

вою рукою. Знайдено фрагменти керамічної орнаментованої посудини (рис. 1, 6), пастові намистинки (п'ять білих округлих і одну зеленувату подвійну) (рис. 1, 7) і фрагмент бронзової платівки (рис. 1, 8).

У сарматському похованні 2 з кургану 2 знайдено керамічну посудину, округлобоку, з виділеним горлом і округлою ручкою (не збереглася), орнаментовану прокресленими лініями; за аналогіями датується III—II ст. до н. е. Окрім того, біля північної поли кургану 2 виявлено бронзову фібулу I—III ст. н. е. (рис. 1, 5). Можливо, до сарматського часу належить поховання 3 у кургані 1, що являло собою споруду катакомбного типу з похилим дромосом завдовжки до 2,4 м і невеликою камерою. Будь-яких знахідок не виявлено. З цим похованням пов'язані підквадратний ровик з розривом і досипка насипу.

До печенізько-половецького часу належить поховання 1 з кургану 2, що було перекрите повздовжніми дошками. Померлий лежав впростано на спині, головою на захід; знайдено бронзовий бубонець, фрагмент залізного ножа (?) і свинцевий виріб у вигляді колеса із потовщенням по краю і з одного боку орнаментований колами з виступом у центрі (рис. 1, 1). До пізньополовецького часу належить поховання 1 з кургану 3, здійснене у ямі зі сходинкою, перекрите деревом. На краю сходинки лежало «опудало» загнужданого коня (вудила з великими кільцями й одне стремено). Небіжчика покладено на решітчастому грибовиші; його супроводжувала срібна спіралеподібна прикраса, невеличкий брусок і мішечок (?) з двома шматками крейди та залізним виробом видовженої форми.

На поверхні курганів знайдено різноманітні залізні предмети, що є деталями господарських знарядь і датуються кінцем XIX — першою половиною XX ст., адже за 0,8 км на захід від курганів існувала німецька колонія Марієнфельд, за назвою якої й названо досліджену курганну групу.

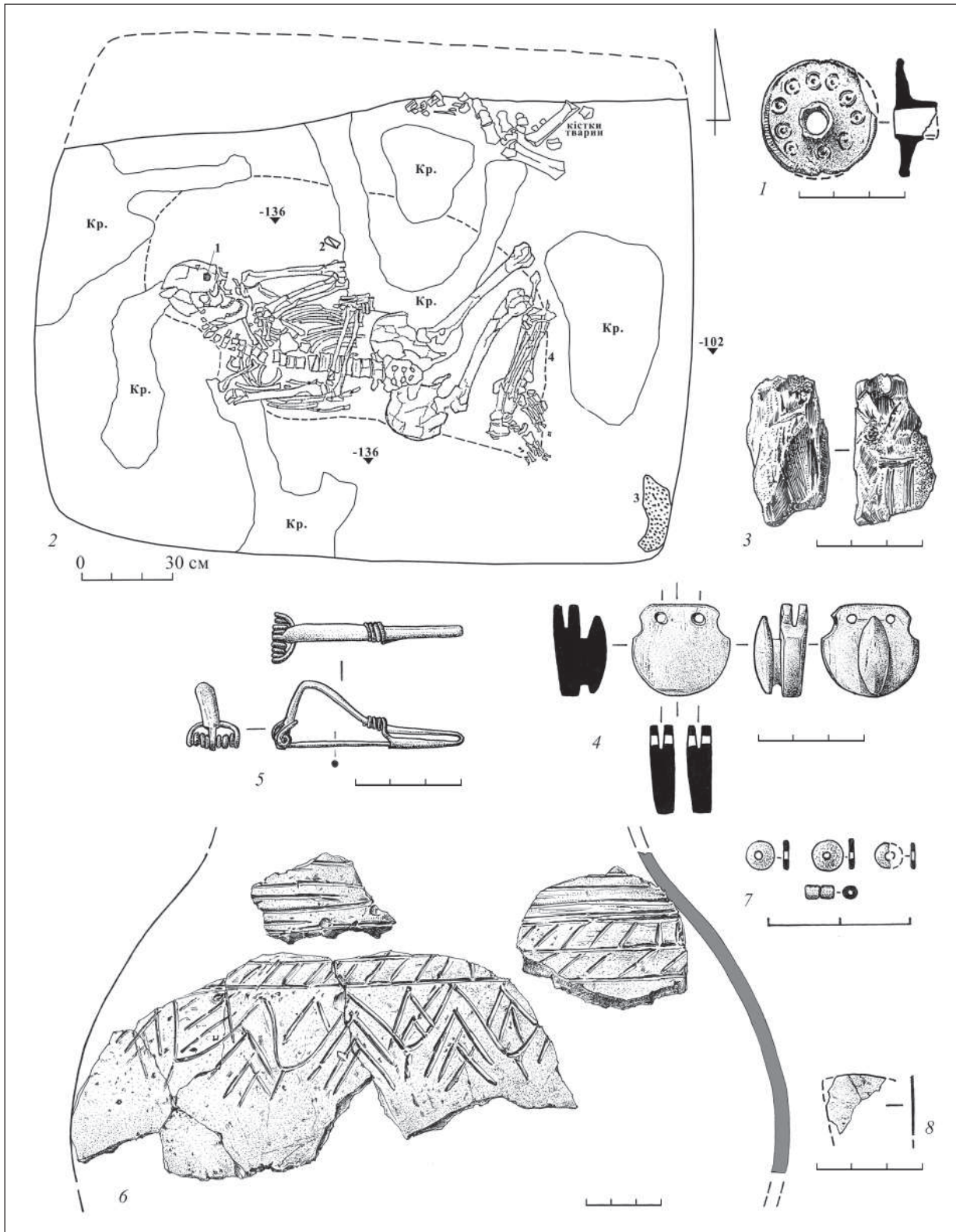

Рис. 1. Курганна група Марієнфельд: 1 — свинцевий виріб з поховання 1, курган 2; 2 — загальний план поховання 3, курган 3; 3—4 — інвентар з поховання 3, курган 3; 5 — фібула з насипу, курган 2; 6—8 — інвентар з поховання 1, курган 1

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

С.В. Павленко, А.П. Томашевський

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПІРОФІЛІТООБРОБНИХ МАЙСТЕРЕНЬ БІЛЯ с. КИРДАНИ НА ОВРУЦЬКОМУ КРЯЖІ

Овруцька експедиція ІА НАНУ продовжує цілеспрямовані багаторічні дослідження унікальних пам'яток давньоруської пірофілітообробної індустрії, розпочаті в 1996 р.

Під час проведення розвідок у 2011 р. на захід від с. Кирдани, на території Черепинської сільської ради Овруцького р-ну Житомирської обл. виявлено нове виробниче спеціалізоване поселення з обробки пірофілітового сланцю давньоруського часу (X—XIII ст.). На центральній ділянці нововиявленої пам'ятки зафіксовано пляму виходів на поверхню заготовок, відходів і бракованих решток виготовлення пряслиць із пірофілітового сланцю та розсипи пірофілітової стружки. Площа поширення основного масиву знахідок становила близько 200 м² при загальному розповсюдженні на площі пам'ятки до 900 м². Здійснені на місці спостереження свідчили, що оранкою руйнуються верхні шари заповнення виробничої майстерні.

Аналіз виявлених артефактів та їх порівняння з подібними об'єктами на території Словечансько-Овруцького кряжу показав, що цей виробничий об'єкт, який активно руйнується оранкою, вирізняється серед синхронних спеціалізованих давньоруських поселень унікальними нетиповими прийомами обробки пірофілітової сировини та виготовлення пірофілітових пряслиць. З огляду на унікальність виявленого об'єкта і очевидну загрозу його остаточної руйнації постала необхідність проведення рятівних розкопок. Ці роботи здійснено наприкінці вересня 2012 р.

На місці виявленої раніше плями виходів на поверхню залишків виробничого об'єкта за-

кладено розкоп, остаточною площею якого становила 40 м². У розкопі виявлено залишки двох виробничих об'єктів. Споруда 1, видовженої з північного заходу на південний схід неправильної чотирикутної у плані форми, розмірами близько 3 × 1 м. У безпосередній близькості до північних стінок котловану споруди 1 зафіксовано групу ямок, які, не виключено, є залишками відповідної будівельної конструкції. За 1,5 м на південний захід від першої, зафіксовано залишки споруди 2, орієнтованої довгою віссю по лінії північний схід—південний захід, неправильної підовальнопрямокутної у плані форми, розмірами близько 4 × 1—1,3 м.

У ході робіт стали зрозумілими причини й обставини руйнування виробничих об'єктів — паралельні орні борозни (з інтервалом близько 0,8 м) і регулярна, досить щільна мережа прокопаних траншей для укладання меліоративних керамічних труб, заглиблених на 0,5 м від сучасної поверхні. Споруда 1 була розрізана по діагоналі меліоративною траншеєю, завширшки 0,6 м і завглибшки 0,5 м, з прокладеною в ній керамічною трубою. Споруда 2 перерізана поперечно кількома паралельними борознами, які не тільки поруйнували та вивернули на поверхню ділянки заповнення, але й деформували контури та змістили масиви щільного заповнення вздовж ліній оранки. Обидва ці різночасові техногенні фактори спричиняли значні руйнації археологічних об'єктів, оскільки сягали глибини залягання материкової поверхні та рівнів залягання заповнень виявлених споруд, заглиблених до відміток 0,5 м від денної поверхні й 0,3 м від рівня зачистки материка.

У результаті дослідження споруди 1 було взято практично весь склад заповнення об'єкта, включно з ґрунтом, вагою понад півтони, який був повністю промитий і розібраний. При цьому на сепараторах з різними розмірами отворів (до 1 мм мінімально) відбиралися різномісні фракції заповнення споруди. Мінеральні пірофілітові артефакти розібрані на окремі морфологічні та функціональні групи — від великих уламків пірофілітової породи, відходів і напівфабрикатів виробництва пряслиць і до найдрібніших пилоподібних фракцій пірофілітової стружки. Органічна, палеоботанічна та остеологічна складові виділялися, промивалися і аналізувалися окремо, археологічні пірофілітові, керамічні, металічні й інші складові компоненти заповнень відбиралися, каталогізувалися і опрацьовувалися окремо. Аналіз вмісту заповнення споруди 1 триває.

Заповнення споруди 2 — щільне, практично повністю мінерально-археологічне (з мінімальним процентом власне ґрунту) було вибране, перемите та сортоване. Сукупна вага розібраного заповнення об'єкта (власне пірофілітові артефакти без стружки, кераміка, остеологія та знахідки із заліза) становить близько 130 кг. Орієнтовна кількість бракованих решток і відходів виробництва пірофілітових пряслиць становить 4,5—5 тис. артефактів. З них від 1/3 до 2/5 (вага й кількість відповідно) обсягу становлять уламки пірофілітового сланцю зі слідами обробки (відходи різних стадій виробництва); від 2/3 до 1/2 — браковані плити заготовки різних стадій; 1/10 — браковані заготовки з ручною огранкою конусу та напівготові вироби.

Попереднє порівняння матеріалів досліджених виробничих споруд з матеріалами пірофілітообробних майстерень, виявлених нами в 2002 р. поблизу сіл Нагоряни та Прибитки, демонструє дещо примітивніші прийоми та технології виробництва пірофілітових пряслиць на поселенні Кирдани. Така відносна «кустарність» полягає у відсутності бракованих решток IV стадії виготовлення пряслиць (плиток з виточеним конусом пряслиця з однієї та обох сторін), а також специфічних відходів — «куточків» (кутових фрагментів плиток-заготовок, які утворюються під час виточування конусу пряслиця на токарному верстаті). Специфічною ознакою артефактів IV стадії виробництва в матеріалах майстерень з Кирда-

нів є ручна огранка (без використання верстату) плиток-заготовок із просвердленим отвором ріжучим інструментом під конус майбутнього пряслиця.

Подібний спосіб виробництва було зафіксовано нашими розвідками в 1996-2009 рр. на поселенні Коренівка I, проте ступінь збереженості пам'ятки та малий обсяг зібраної тут (в підйомному матеріалі) колекції пірофілітових артефактів, неспівставний з матеріалами поселення Кирдани ні за обсягами, ні за дослідницьким потенціалом. Здобутий під час проведених розкопок на поселенні Кирдани об'ємний і репрезентативний матеріал дозволяє по-новому підійти до уявлень про співіснування двох своєрідних варіантів пірофілітообробного виробництва на Овруцькому кряжі — технологічно досконалого та відносно кустарного. Ймовірно, що в результаті ґрунтового опрацювання матеріалів, визначиться хронологічна різниця між дослідженими в 2002 р. майстернями в Прибитках і Нагорянах та виробничими комплексами в Кирданах, де основний масив датуючих знахідок попередньо належить до X ст. Відмінності у технологіях виробництва можуть пояснюватися поступовим розвитком верстатних механізмів і ключових прийомів підготовки та обробки сировини. Цікаво, що поселення в Кирданах і Коренівці розташовуються на незначній відстані від Овруча і є, по суті, крайніми східними виробничими поселеннями на Овруцькому кряжі.

На поселенні Кирдани зафіксовано існування виробництва намистин з пірофілітового сланцю. У заповненні обох майстерень знайдено численні заготовки та відходи виробництва декоративних намистин і декілька цілих готових виробів. Виробництво намистин дещо іншого типу (разом з виробництвом хрестиків-тільників) до цього часу було зафіксовано нами лише на поселенні Прибитки I. Як і на поселенні Прибитки I, у заповненні майстерень, досліджених на поселенні Кирдани, знайдено декілька унікальних артефактів з нанесеними на них малюнками (зокрема й звірів) та різноманітними символами.

Розкрита картина значно доповнює й урізноманітнює наукові уявлення про часові, організаційні та технологічні варіанти функціонування майстерень з виробництва пірофілітових пряслиць на Словечансько-Овруцькому кряжі за доби існування давньоруської Овруцької волості.

РОЗВІДКИ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Східно-Волинською експедицією ІА НАНУ продовжено розвідки за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області». Польові експедиційні дослідження проводилися на виконання договору з Обласною редакцією по підготовці тому «Зводу пам'яток історії та культури» протягом вересня—грудня 2012 р. на території семи адміністративних районів Житомирської обл. (Володарсько-Волинський, Ємільчинський, Коростенський, Малинський, Народицький, Овруцький і Черняхівський).

Основні роботи 2012 р. були зосереджені в басейні верхньої та середньої течії р. Ірші та її допливів на теренах Володарсько-Волинського, Черняхівського, частково Коростенського та Малинського р-нів. Дослідженнями були охоплені: витoki р. Ірші (в мікрорегіонах Солодирі—Сколобів—Давидівка—Дворище, Торчин—Грушки—Івановичі), узбережжя Иршанського водосховища (в околицях сіл Рижани, Кропивенка, Хичів, Ст. Бобрік, Валки, Радичі), обидва береги р. Ірші в межах смт Володарськ-Волинський, правобережжя середньої течії р. Ірші (Турчинка, Старики, Шершні). Обстежувались узбережжя лівих допливів р. Ірші: р. Верхньої Іршиці (навколо сіл Курганці, Ставки—Михайлівка, Волянщина), р. Іршиці та її допливу р. Каплі (Краєвщина, Крапивня, Рудня Гацківка), р. Лемні (Лісовщина, Мойсіївка, Турчинка), р. Ковалівки (Ковалі), міжріччя рік Злобич та Веснач (в околицях с. Мелені). Також проведено розвідки вздовж правих приток р. Ірші: нижньої течії р. Паромівки (Паромівка—Невірівка—Знам'янка), верхньої та середньої течії р. Простяниці (Славів—Селянщина—Пекарщина—Мокренщина, Фасова—Кам'яний Брід, Бучки—Сичівка), її правого допливу — р. Очеретянки (Браженка—Селець) та її лівого допливу — р. Ставок (Ємилівка, Ісаківка).

У 2012 р. продовжено дослідження в басейні верхньої течії р. Жерев у межах Лугинського р-ну. Обстежено правобережжя р. Жерев (від с. Жеревці до с. Н. Рудня) та узбережжя його допливів: р. Кремно (Остапи, Калинівка, Путиловичі, Ст. Новаки), р. Літки та її приток (Літки, Великий Ліс, Березовий Груд), р. Повчанки та її приток (Липники, Повч). У цьому сезоні також розпочато дослідження нижньої

течії р. Жерев на території Народицького р-ну. Розвідки проведені вдовж лівого берегу р. Жерев від с. В'язівка до смт Народичі.

Розвідками на Словечансько-Овруцькому кряжі та прилеглих до нього територій продовжено цикл багатолітніх досліджень ядра літописної середньовічної Овруцької волості. Окрім цього, розпочато дослідження в середній та нижній течії р. Норинь, на межі Овруцького та Народицького р-нів. Розвідки були зосереджені в мікрорегіонах сіл В. Чернігівка—Камінь, Раківщина—Гуничі, Ласки—Норинці та Яжберень.

У 2012 р. продовжено польові дослідження басейну верхньої течії р. Уж на території Ємільчинського р-ну (околиці сіл Киселівка—Новоолександрівка, Киянка—Березівка, Бараші, Усолуси, Рясне) та його середньої течії в межах Коростенського р-ну (Ушомир—Рудня, Кожухівка). Також розпочато обстеження території в межиріччі рр. Ужа та Уборти на теренах Ємільчинського р-ну (мікрорегіон сіл Красногірка—Нараївка—Мокляки—Кам'яногірка та в околицях с. В. Яблонець).

Усього експедицією в ході цільових, маршрутних і локальних суцільних розвідок на території семи адміністративних районів Житомирської обл. було виявлено 71 нову окрему археологічну пам'ятку. Переважна більшість знайдених пам'яток є багатошаровими поселеннями з матеріалами кам'яної доби (середній палеоліт, фінальний палеоліт, мезоліт-неоліт, енеоліт), доби бронзи — раннього залізного віку, I тис. н. е., давньоруського часу та пізнього середньовіччя.

Найбільш важливі та цікаві результати проведених розвідок такі. Повторно обстежено (з сучасною прив'язкою, уточненням інформації й шурфуванням) дві мустьєрські пам'ятки — Рихта (біля с. Сичівка) та Кутузово (смт Володарськ-Волинський). Виявлено нову пам'ятку поблизу с. Рудня Коростенського р-ну, яку попередньо можна віднести до цього періоду. Біля с. Бабиничі Народицького р-ну досліджене нове поселення із знахідками артефактів з сіро-зеленого твердого каміння доби первісності, подібних до виявлених в минулому році на поселенні Рясне Ємільчинського р-ну. Виявлено низку поселень доби бронзи, найвиразніші з яких — пам'ятки тшинецької

культури поблизу сіл Літки Лугинського р-ну та Ласки Народицького р-ну. Значним відкриттям є вперше виявлене гніздо (розташоване у верхів'ях р. Ірші на масиві озерно-лучних чорноземів) нових вельбарсько-черняхівських поселень, значно віддалених на північ від основного масиву пам'яток черняхівської культури в житомирському лісостепу. В цьому сезоні обстежено 53 пам'ятки давньоруського часу, з яких 38 — нововиявлені, зокрема й невідоме досі городище поблизу с. Рижани Володарсько-Волинського р-ну. Також виявлено й обстежено низку пам'яток ординсько-литовської доби (II половина XIII — XV ст.).

Також експедицією було повторно відвідано 32 раніше відомі археологічні пам'ятки з метою уточнення інформації про їх розміри, прив'язки, склад комплексів і моніторингу їхнього стану збереженості.

На жаль, ми змушені констатувати погіршення стану відомих пам'яток, які зазнають значного антропогенного впливу в результаті господарської діяльності. Особливо це стосується курганних могильників. Так, наприклад, незважаючи на наявність пам'яткоохоронної документації (паспортів, складених у 60—70 рр. XX ст.), курганні могильники в селах Мокляки та Кам'яногірка Ємільчинського р-ну були повністю знищені будівництвом колгоспних ферм і розорюванням ділянок присадибних городів. Зазнають пошкоджень також і поселенські пам'ятки. Так, у с. Ласки Народицького р-ну самовільними кар'єрами для вибірки піску та чорнозему було знищено близько 200 м² культурного шару, включно з різночасовими об'єктами, великого поселення з нашаруваннями часу мезо-неоліту, енеоліту, доби бронзи (щонайменше двох хронологічних етапів), ранньозалізного віку, давньоруського часу (X та XII—XIII ст.) та пізнього середньовіччя, відкритого розвідками Б.А. Звіздецького 1996—1998 рр. В останньому випадку співробітниками експедиції вжито заходів по припиненню подальшого нищення цієї неординар-

ної пам'ятки. Також змушені констатувати повсюдне постійне нарощування масштабів та обсягів злочинної і безкарної діяльності грабіжницького мародерства.

За останній час значно погіршилося ставлення місцевих мешканців, господарів с/г підприємств і орендарів землі до необхідності наукового обстеження відповідних земельних ділянок. Непоодинокими є факти заборони або перешкоджання дослідженню окремих ділянок і угідь, на яких розташовуються археологічні пам'ятки (зокрема й такі, що стоять на державному обліку), очевидно, в зв'язку з очікуваннями на близьке зняття мораторію на продаж земель с/г призначення. На перешкоді наукових досліджень стають деякі служителі культу, які намагаються не допускати перевірку стану збереженості курганних могильників, розмішених на кладовищах чи біля церковних споруд, мотивуючи свою відмову тим, що земля під кладовищами та храмами належить церкві (наприклад, у с. Селець Народицького р-ну).

З іншого боку, слід відзначити людей та інституції, які сприяли успішній роботі експедиції та виконанню покладених на неї наукових завдань: вчителя-краєзнавця с. Липники М.О. Хоптинця, відділ культури Володарсько-Волинської райдержадміністрації й особисто О.П. Шишука та І.А. Цвіру, голову селищної ради та завідувача земельного відділу смт Володарськ-Волинський, голову Рижанської сільської ради Л.Л. Вербило та мешканку с. Рижани Г.Н. Попутаровську, голову й заступника Овруцької райдержадміністрації М.Г. Левківського та М.І. Гайчука, завідувача відділу організаційно-кадрової роботи В.В. Охрімчука, директора школи с. Хлупляни Овруцького р-ну В.П. Мазура та колектив школи, а також голів Калинівської та Остапівської с/р Лугинського р-ну, Раківщинської та Хлуплянської с/р Овруцького р-ну, Ласківської та Селецької с/р Народицького р-ну, Рясненської с/р Ємільчинського р-ну та інших.

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЖИТОМИРСЬКІНІ

Поліська експедиція НДЦ РАС ІА НАНУ продовжила дослідження двох поселень на території Володарськ-Волинського р-ну Житомирської обл., що потрапили зону будівництва опор електропередач (750 кВ РАЕС – ПС 750 кВ «Київська»).

Сколобів 1 (с. Сколобів Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.). Під час рятівних досліджень відкрито 225 м² площі. Потужність культурного шару становила 0,2 м. Ґрунти представлені коричневими та темно-коричневими перезвоженими гумусованими супісками. Зібраний матеріал дозволяє визначити період функціонування поселення добою бронзи (II тис. до н. е.).

Давидівка 1 (с. Давидівка Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.). Під час рятівних досліджень відкрито 225 м² площі. Потужність культурного шару становила 0,25–0,3 м. Виявлено залишки двох стаціонарних об'єктів. Об'єкт 1 — господарська яма бронзово-

го часу, в плані підовальної форми, довшою стороною витягнута по лінії північ—південь. Заповнення однорідне — світло-коричневий суглинок. Стінки похилі, плавно переходять у плоске дно. Розміри становили 0,70 × 0,5 м, глибина від рівня материка — 0,05 м. Об'єкт 2 — господарська яма бронзового часу, в плані овальної форми, довшою стороною витягнута по лінії північний захід—південний схід. Заповнення об'єкта однорідне — світло-коричневий суглинок. Стінки об'єкта похилі та плавно переходять у плоске дно. Розміри становили 0,60 × 0,80 м за глибини 0,05 м відносно материка.

Зібраний археологічний матеріал належить до двох культурно-хронологічних горизонтів. Перший — бронзового часу, представлений керамічними виробами та крем'яними знаряддями, зокрема фрагментом ножа, кінцевим скребком і скобелем. Другий культурно-хронологічний горизонт репрезентують керамічні вироби — фрагменти горщиків XVII—XVIII ст.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

О.В. Дзембас

РОЗКОПКИ НЕВИЦЬКОГО ЗАМКУ

У 2012 р. археологічною експедицією Закарпатського краєзнавчого музею спільно із Закарпатським центром туризму та за допомогою волонтерської організації «СВІТ–Україна» продовжено дослідження багаточислової пам'ятки Невицький замок. Археологічні розкопки проводилися у північно-східній частині зовнішнього замкового рову. Мета робіт — вивчення стратиграфії та реконструкція ділянки рову.

Розкоп XV було закладено в північній частині зовнішнього замкового рову. Західно-північною стінкою розкоп примикає до розкопу XIV. За напрямком північ—південь (цифрова індексація) розкоп перетинає зовнішній замковий рів. По перетину рову, за напрямком північ—південь, довжина розкопу становить 15 м. У напрямку захід—схід уздовж зовнішньої замкової стіни — 12 м. Таким чином, загальна площа розкопу становить 180 м². Репером розкопу XV слугував південно-західний кут розкопу на стику зовнішньої замкової стіни зі східною стінкою розкопу XIV.

Перепад висот між точкою під замковою стіною і рівнем залягання ґрунту в зовнішньому рові на ділянці XV розкопу перед початком робіт становив 4,6 м. Стратиграфія центральної частини рову виявилася частково зруйнованою перекопами під час проведення реставраційних робіт у 60-их роках минулого століття. Загальна глибина центральної частини зовнішнього замкового рову склала 1,5 м від рівня сучасної поверхні. У північній частині розкопу виявлено туфову перемичку-останець, що пе-

ретинала замковий рів і слугувала регулятором наповнення водою основної південної частини зовнішнього замкового рову. Висота перемички становить 1,3 м, ширина — 0,6—1 м. Наповнення рову складалося із злежаного ґрунту перемішаного з будівельним сміттям (каміння, вкраплення піску, цементу, вапна), серед якого містилися поодинокі дрібні фрагменти кружалної середньовічної (XV—XVII ст.) та ліпної (культура Гава) кераміки. Траплялись і фрагменти кераміки та дрібні уламки кахлів з геометричним і рослинним орнаментом, що були вкриті зеленою поливою. Материк покатоного схилу та дна рову являв собою суцільну туфову породу світло-коричневого кольору з вкрапленнями андезитових вулканічних бомб.

Внаслідок проведених робіт було реконструйовано ділянку рову завдовжки 12 м. Уздовж південно-західної бровки розкопу XV під зовнішньою замковою стіною на схилі замкового рову виявлено незруйнований пласт підсипного ґрунту, який не містив у собі жодного артефакту доби середньовіччя. Тут в однорідному гумусному напластуванні містилися фрагменти ліпної кераміки культур Станово (діагностовано дев'ять фрагментів) та Гава (діагностовано 96 фрагментів). У попередні польові сезони було з'ясовано, що цей пласт сформований внаслідок планування рельєфу для спорудження зовнішньої замкової стіни в середині XV ст. Для проведення підсипки ґрунт збирався з навколишньої території за межами вже існуючої фортеці. Товщина підсипки на ділянці розкопу XV у напрямку на південь поступово зменшується і зникає.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАКІЙСЬКОЇ ПАМ'ЯТКИ В с. МАЛА КОПАНЯ В 2011 р.

У 2011 р. археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила багаторічні розкопки (з 1977 р.) дакійського комплексу (городище, сакральний центр) на східній окраїні с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

Городище займає верхівку гори Рокосівсько-Хустського вулканічного хребта на правобережжі р. Тиса (за 85 м від урізу води). На сьогодні досліджена площа становить 2,68 га.

У 2011 р. вивчалася південно-східна окраїна поселення. До північної частини розкопу XXXVIII зроблено прирізку площею 302 м². Ділянка проходить по східному схилу, заввишки до 13,2 м. Потужність культурного шару сягає до 1,2 м. Чітко виділяються два шари: верхній — сірого кольору, завтовшки до 0,4 м, і нижній — темно-сірий, гумусований.

На розкопаній площі виявлено окремі заглиблення і безсистемно розміщені стовпові ямки. Винятком є сім стовпових ямок у квадраті 3-13-Л-15, зафіксовані на площадці завширшки до 2 м. Тут простежено горілості, завали обмазки, під якими знайдено розвали ліпного та кружального горщиків. Особливе зацікавлення становить виїмка у квадраті Л-14 (2,0 × 1,4 м), де виявлено 18 тетрадрахм типу Медіешул Аурит.

У ході розкопок виявлено значну кількість фрагментів ліпної та кружальної кераміки дакійського взірця (горщики, миски, черпаки, розписні посудини, піфоси). Окремо відзначаємо фрагмент графітової сітули.

Індивідуальний інвентар представлено уламками ручних ротаційних млинів, фрагментами ножів, прасочкою, пряслицем і наконечником дротика. Значну групу складають прикраси та приналежності одягу. Це залізні та бронзові фібули (7 екз.), які хронологічно охоплюють період від першої половини I ст. до н. е. (застібка наухаймського типу) до рубежу ер (маленькі фібульні форми дакійської схеми), ланки поясних ланцюгів, уламки бронзових браслетів, підвіска.

На основі отриманого матеріалу досліджена ділянка датується I ст. до н. е. — першими десятиріччями н.е.

Одночасно з вивченням городища було продовжено розкопки дакійського сакрально-

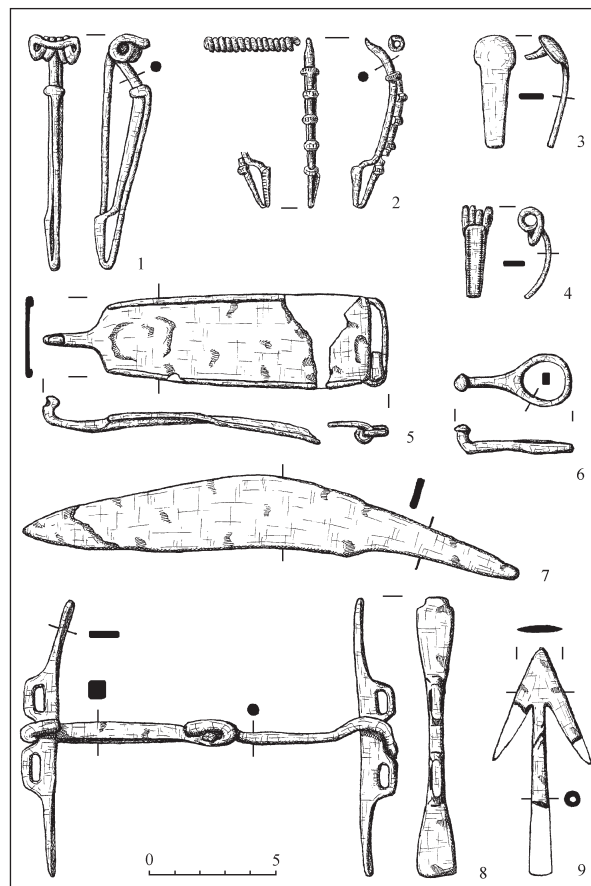

Рис. 1. Мала Копаня (уроч. Челлениця). Інвентар сакрального центру

го центру в уроч. Челлениця, розміщеного за 200 м на північний захід від городища. У період дослідження центру за минулі чотири сезони (площа 4498 м²) виявлено 20 ґрунтових кремаційних поховань (кістки людей і тварин) і значну кількість речового матеріалу поза комплексами.

Материк залягає на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні і являє собою вологотривку важку жовту глину, над якою розміщувався шар світло-сірої землі.

У 2011 р. на площі 985 м² виявлено чотири ґрунтові кремаційні поховання (21—24). Як і в попередні роки, основний матеріал сакрального центру виявлено за межами захоронень. Він складався зі зброї, екіпування вершників, кінської упряжі, прикрас і деталей одягу.

До колекції зброї входять три вістря стріл, одне з них з крильцями (рис. 1, 9) і фрагменти умбонів. Кінська зброя представлена вудилами (рис. 1, 8) і гризлами, а також залізними кільця та пряжками від ременів.

Найбільшою є колекція прикрас і деталей одягу. У першу чергу, це 38 фібул (цілих і фрагментів) чотирьох типів: середньолатенської схеми, орноваські, ложкоподібні та наухайм-

ська (рис. 1, 1–4). До приналежностей одягу також належать ланки та підвіски бронзових ланцюгів, поясні пряжки та застібки (рис. 1, 5–6).

Дослідження 2011 р. підтверджують висловлену раніше думку, що пам'ятка в уроч. Челлениця належить мешканцям дакійського Малокопанського городища та датується першою половиною I ст. до н. е.

В.Г. Котигорошко, І.А. Прохненко, В.В. Мойжес

РОЗКОПКИ МАЛОКОПАНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

У 2012 р. експедиція Ужгородського національного університету продовжила багаторічні розкопки (з 1977 р.) дакійського комплексу (городище та сакральний центр), розміщеного на східній окраїні с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

Площа городища 5 га. Воно займає верхівку гори Рокосівсько-Хустського вулканічного хребта на правобережжі р. Тиса (за 85 м від урв'язу води). Нині на пам'ятці досліджено 2,7 га.

У 2012 р. вивчалася південно-східна окраїна укріпленого поселення. До північно-східної частини розкопу XXXVIII зроблено прирізку площею 195 м². Ділянка проходить по східному схилу висотою до 8,6 м. Потужність культурного шару до 1,0 м. Чітко виділяються два шари: верхній — глина сірого кольору, завтовшки до 0,4 м, і нижній — глина бурого кольору.

У квадраті М-О-14-17, на горизонтальній площадці завширшки до 6 м, простежено горілості та завали обмазки. Нижче від них були 13 стовпових ямок, які разом з розкопаними поряд у 2011 р. ще 13 ямками склали конструкцію будівлі 1. На її площі виявлено 41 тетрадрахму типу Медіешул Аурит, з них 23 у 2012 р. Значна концентрація однотипних дакійських номіналів і дрібних оплавлених бронзових крапельок на території будівлі дозволяють визначити її як монетну майстерню.

Під час дослідження розкопу XXXVIII виявлено значну кількість уламків ліпного та кружалъ-

ного посуду дакійського взірця (горщики, миски, черпаки, розписна кераміка, піфоси). Індивідуальний інвентар представлено частинами ручних ротаційних млинів, конусом, пряслицями, точильним брусом, ножом, гачками, голками, колючками, фрагментами браслетів і фібулами I ст. до н. е. — перших десятиріч н. е.

Одночасно з вивченням городища продовжено розкопки дакійського сакрального центру в уроч. Челлениця, розміщеного за 200 м на північний захід від городища. У період дослідження центру за минулі п'ять сезонів (площа 5483 м²) виявлено 24 ґрунтові кремаційні поховання (кістки людей і тварин), а також значну кількість речового матеріалу поза комплексами.

Материк залягає на глибині 0,5–0,6 м від сучасної поверхні та являє собою вологотривку жовту глину, над якою розміщувався шар світло-сірої землі.

У 2012 р. на площі 976 м² знайдено керамічний посуд дакійського взірця (вазочка, черпак, фрагменти горщиків) (рис. 1, 1, 3), побутові речі (рис. 1, 5) предмети озброєння (рис. 1, 7–11, 18) та екіпірування вершників (рис. 1, 2), елементи кінської упряжі (рис. 1, 4), а також прикраси та приналежності одягу (рис. 1, 12–17).

Результати польових досліджень підтвердили висловлену раніше думку, що пам'ятка в уроч. Челлениця I належить поселенцям дакійського Малокопанського городища та датується першою половиною I ст. до н. е.

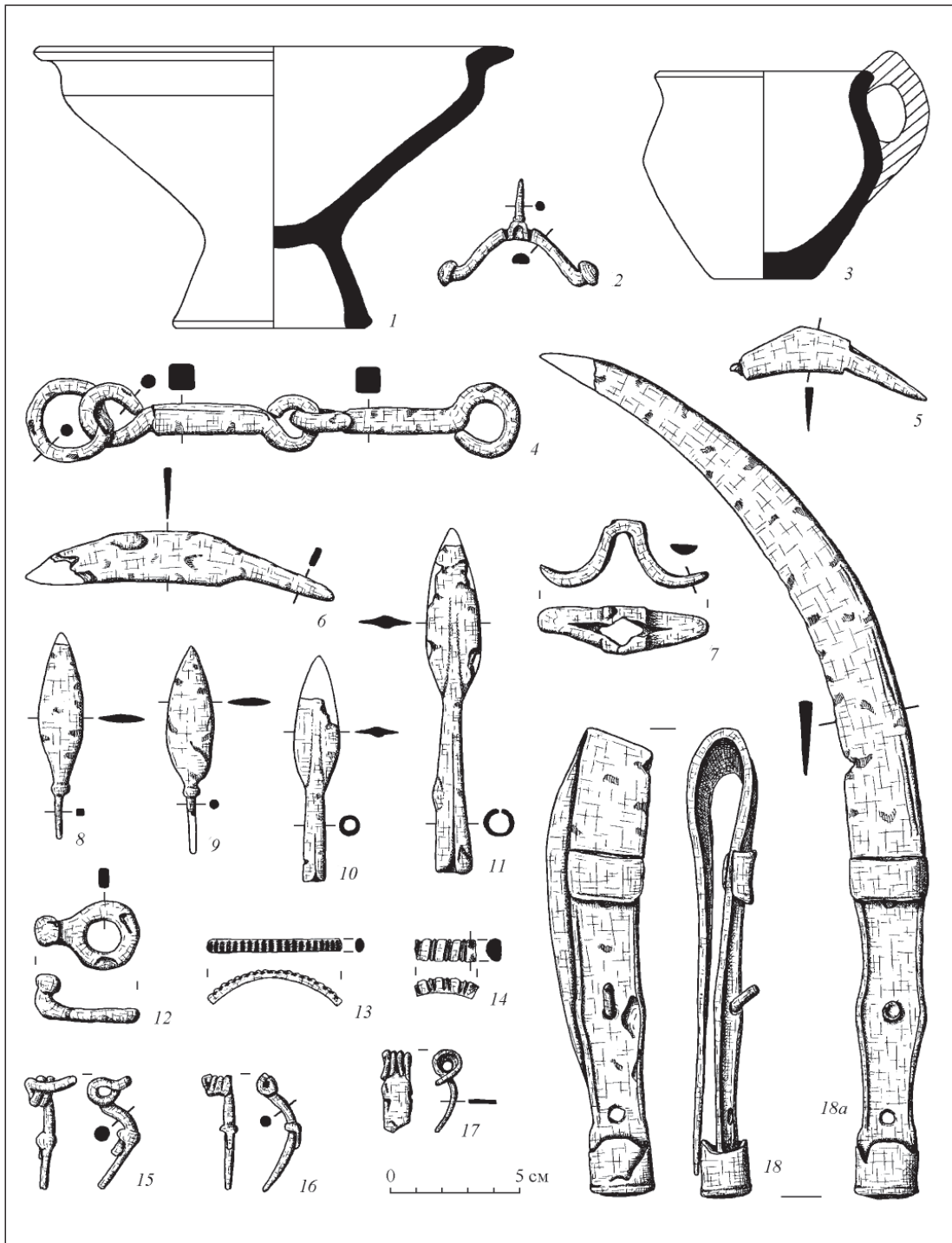

Рис. 1. Мала Копаня, уроч. Челлениця. Інвентар сакрального центру

ДОСЛІДЖЕННЯ АРДАНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2011 р.

Інформацію про укріплене поселення, що займає верхівку гори Богуслав на північно-східній окраїні с. Арданово Іршавського р-ну Закарпатської обл., до наукової літератури введено Т. Легоцьким у 70-х рр. XIX ст. У 1954 р. з метою встановлення часу існування пам'ятки та її культурної атрибуції тут працювала експедиція Закарпатського краєзнавчого музею (К.В. Бернякович), у 1958 і 1962 рр. — Західноукраїнська експедиція Державного Ермітажу (Г.І. Смірнова), а в 1991 р. — експедиція Ужгородського державного університету

(О.В. Дзембас). У результаті проведених робіт городище було зараховане до кола гальштатських старожитностей.

У квітні 2011 р. додаткові дослідження у с. Арданово здійснено експедицією Ужгородського національного університету. Топографічна зйомка уточнила конфігурацію (підвальна 700 × 350 м) і площу пам'ятки — 25 га. З трьох боків — з півночі, сходу та півдня — поселення оточене валом, із заходу — природним обривом. Найбільш виражений насип валу на півночі та сході, де його висота від сучасної по-

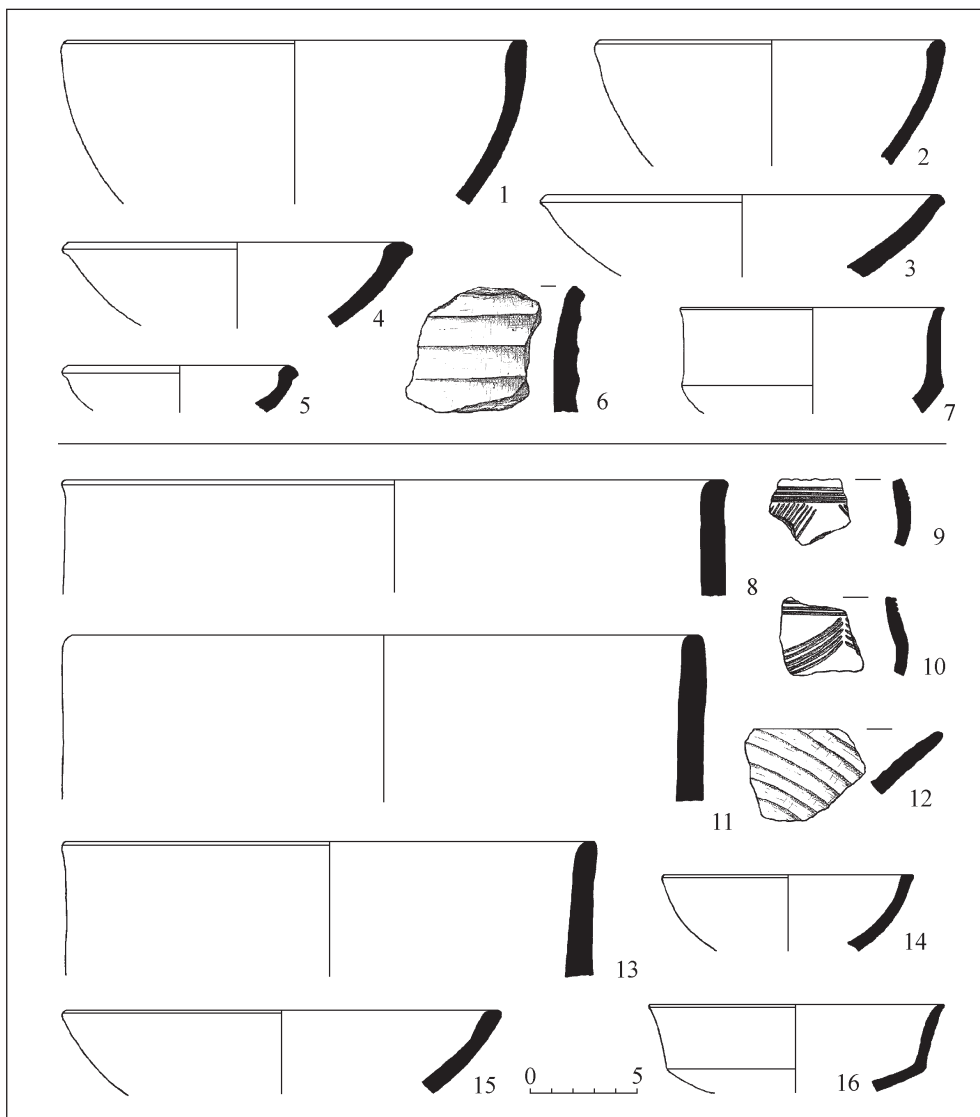

Рис. 1. Арданово (уроч. Богуслав). Знахідки: 1–7 — кераміка з шурфа; 8–16 — підйомний матеріал з території городища

верхні сягає 2 м. Крім цього, відмічаємо наявність на городищі дев'яти входів.

У північній частині пам'ятки було закладено шурф площею 20 м². Культурний шар, потужністю 0,55—0,65 м, представлений однорідною глиною світло-коричневого кольору. Материк — андезитова скеля. На ділянці шурфу виявлено 130 дрібних фрагментів кераміки, переважно з глибини 0,2—0,3 м (рис. 1, 1—7). Також значну кількість уламків ліпного посуду знайдено в коріннях вигорнутих буревіями дерев (рис. 1, 8—16). Отримані керамічні матеріали дозволяють розділити посуд пам'ятки на кухонний і столовий.

Перша група посуду представлена виключно уламками горщиків. Виготовлені вони із глиняної маси з домішками крупного шамоту, рідше жорстви. Колір — світло-коричневий, по-

маранчевий або вохристій. Здебільшого ця кераміка погано обпалена, з милою поверхнею (рис. 1, 8, 11, 13).

Друга група посуду відзначається якіснішим виготовленням. Вона зроблена із добре відмудленої глини з домішками дрібного шамоту. Зовнішня поверхня, а інколи і внутрішня, вкрита чорним лощенням. Асортимент цієї групи представлений фрагментами амфор (рис. 1, 6, 9—10), мисок (рис. 1, 1—5, 12, 14—15) і черпаків (рис. 1, 7, 16).

Керамічний матеріал укріпленого поселення характеризує класичний етап культури Гава (X—VIII ст. до н. е.). Водночас у місцевому шкільному музеї є уламки середньовічних кружальних горщиків XI ст. н. е., знайдені на території городища. Вони дозволяють віднести час існування пам'ятки до двох хронологічних періодів: гальштатського та середньовічного.

В.В. Мойжес

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В УЖГОРОДІ-ГОРЯНАХ

Горянське поселення розташоване на північно-східній окраїні м. Ужгорода в уроч. Ротонда. Його площа становить понад 1 га, в плані трикутної конфігурації. У найвищій частині урочища в XII ст. побудовано церкву-ротонду — першу кам'яну сакральну споруду Закарпаття. Завдяки цьому в науковій літературі пам'ятка визначена як одне з можливих місць локалізації слов'янського городища (града Унг) IX ст.

Захоплення укріплення угорцями відображено в праці анонімного хроніста угорського короля Бейли III (1172—1196 рр.). Однак під час розкопок 2007—2009 рр. експедицією Ужгородського національного університету слідів заселення урочища в VIII—XI ст. не виявлено. Для уточнення хронології пам'ятки в 2012 р. дослідження поселення в Ужгороді-Горянах було продовжено.

Траншея 4 (2 × 20 м) закладено в південно-західній частині пам'ятки, а на підвищеній ділянці урочища — шурф 4 (2 × 2 м).

Знайдений у ході розкопок інвентар належить до п'яти хронологічних груп. Матеріали трьох ранніх залягали на глибині 0,4—0,6 м від сучасної поверхні.

Першу групу становлять обсидіанові нуклеуси, відщепи та кераміка доби неоліту (рис. 1, 18—25). Посуд представлено фрагментами товстостінних горщиків і мисок коричневого кольору, виготовлених з добре відмуденого глиняного тіста зі значними домішками крупного шамоту, а також тонкостінних сферичних посудин і чаш на невеликому піддоні сірого чи охристого кольору, в тісті яких простежуються домішки дрібного шамоту та полови.

До другої групи належить незначна кількість бічних фрагментів гальштатських посудин, деякі з яких оздоблені канелюрами (рис. 1, 17).

Третя група представлена фрагментами ліпних горщиків і кружальних сіроглиняних посудин III—IV ст., окремі фрагменти яких орнаментовані штампованим декором (рис. 1, 12—15). До пізньоримського горизонту належить і залізний ніж (рис. 1, 16).

Верхній шар (до 0,4 м від сучасної поверхні) значною мірою знищений оранкою. У ньому виявлено фрагменти кружальних горщиків зі складним профілюванням вінців. Посуд виготовлено якісно, з добре відмудле-

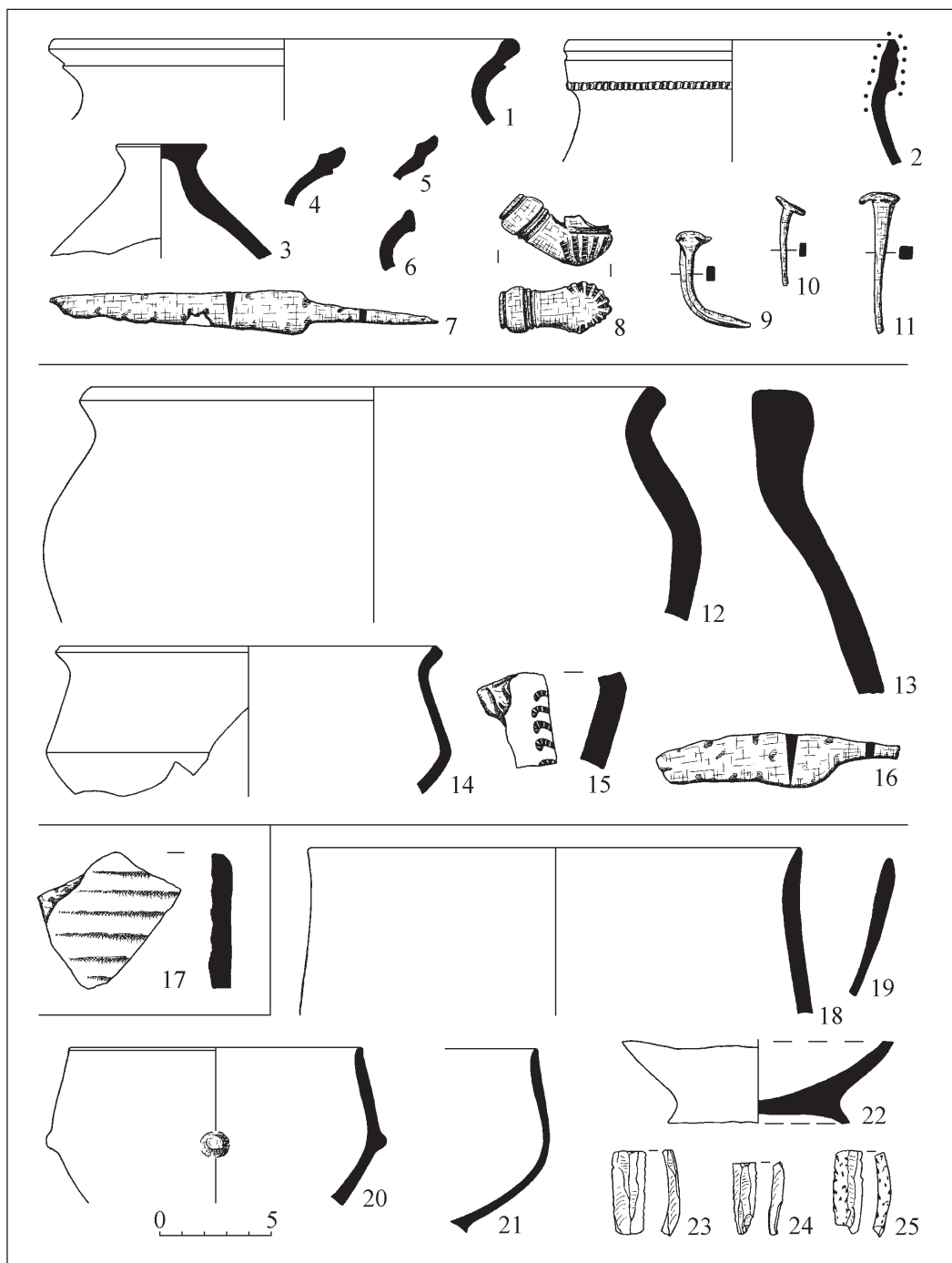

Рис. 1. Ужгород—Горяни (уроч. Ротонда). Інвентар багатошарового поселення

ної глини зі значними домішками дрібнозернистого піску. Колір керамічних виробів сірий, жовтуватий, світло-коричневий, випал достатній. За численними аналогіями з пам'яток регіону, більшість фрагментів датується XVI—XVII ст. (рис. 1, 1—5), а одиничні екземпляри — XII ст. (рис. 1, 6). Індивідуальні знахідки верхнього шару представлені

фрагментом люльки, залізним ножом і цвяхами (рис. 1, 7—11).

Таким чином, матеріали розкопок в уроч. Ротонда підтвердили дані про існування на цій території багатошарового поселення п'яти хронологічних горизонтів: неоліт, гальштат, пізньоримський час, середньовіччя, початок нового часу та відсутність заселення в IX ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ У 2011 р.

Представлена на сьогодні в науковій і науково-популярній літературі історія десяти закарпатських замків характеризується мінімальним вмістом достовірних даних. У першу чергу, це стосується визначення часу їх заснування Х—ХІІ ст., що суперечить закономірностям розвитку європейського кам'яного зодчества. Хронологічні огріхи знаходять пояснення у некритичному підході дослідників до свідчень письмових джерел і недостатньому ступені вивчення археологічних матеріалів.

Для ліквідації лакуни та здобуття конкретних матеріалів зі стратиграфії замків з 2007 р. їх дослідження розпочала археологічна експедиція Ужгородського національного університету (УжНУ). За чотири роки отримано попередні дані по датуванню Виноградівського, Королівського, Броньківського, Середнянського, Квасівського та Сілецького замків.

На тлі інших своїми матеріалами виділяється пам'ятка в смт Королево Виноградівського р-ну Закарпатської обл. Тут на обмеженій

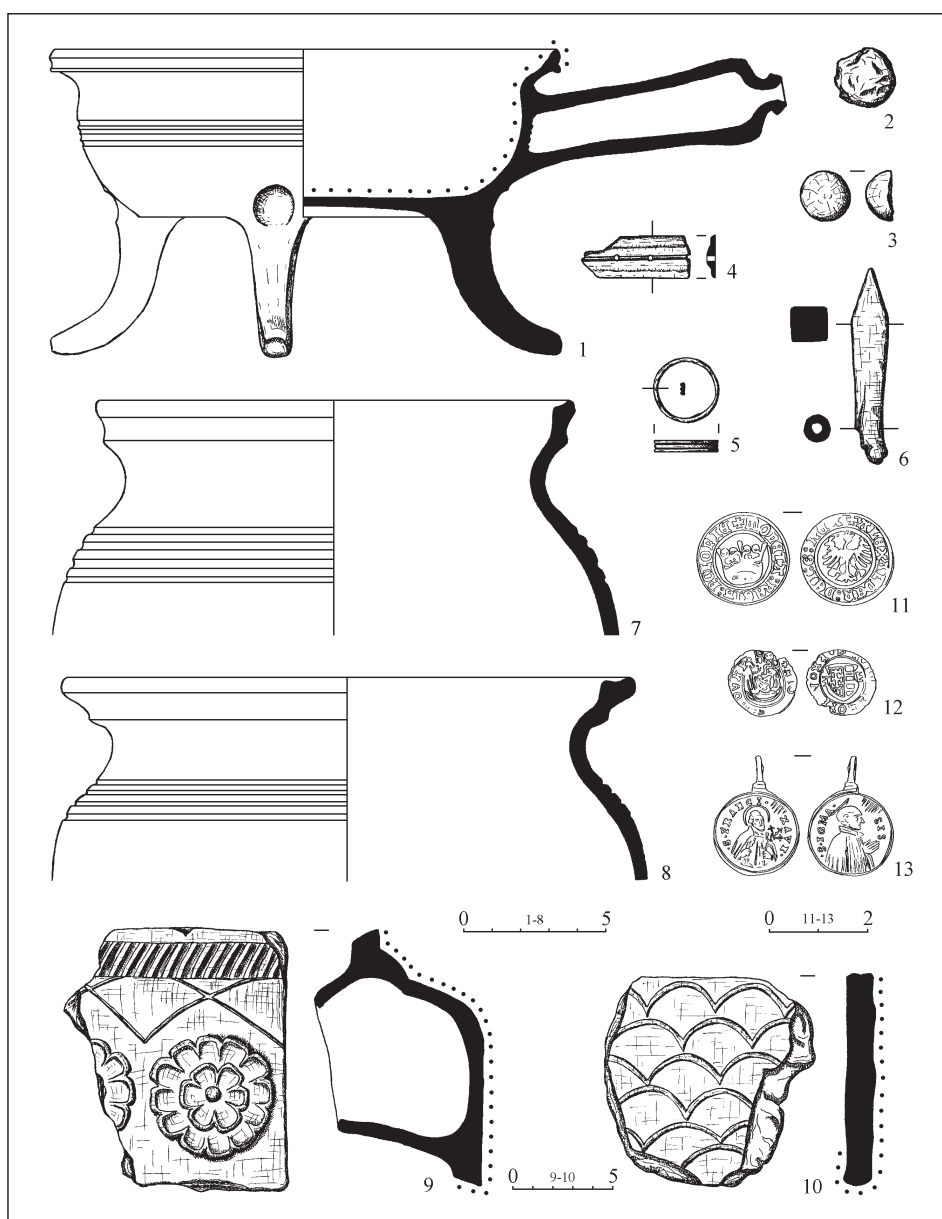

Рис. 1. Королево (уроч. Нялаб). Інвентар з розкопок замку

площі (12 м²) навесні 2007 р. виявлено значну кількість уламків керамічного посуду, зокрема імпортованого з території Моравії й Австрії, кахлів, шкіряних, металевих виробів (побутові речі, зброя), чотири угорські монети та масовий остеологічний матеріал. Аналіз інвентарю дозволив датувати замок XIV—XVII ст. і відзначити домінування матеріалів XVI ст.

У 2011 р. для отримання додаткової інформації для датування замку роботи в смт Королево було поновлено. Пам'ятка розташована в уроч. Нялаб на західній околиці селища. Займає вона вершину гори (висота 52 м). У плані має трапецієподібну форму, площа — 52 × 47 м. Основні укріплення складаються з двох паралельно розміщених стін. Посередині внутрішнього дворику був колодязь. За 30 м від основної замкової споруди проходила ще одна захисна лінія, представлена спорудою прямокутної у плані форми. У північно-східній частині вершини гори зведено сторожовий бастион підтрикутної форми, розміром 10,5 × 9,65 м.

Для досліджень було обрано ділянки на території основної замкової споруди (32 м²) і біля другої захисної лінії (16 м²). Усередині замкового дворику зафіксовано завали каміння до

глибини 5 м, утворені під час спеціального руйнування замкових стін у XVII ст. Лише на незначній території між двома замковими стінами, завали були відсутні. Тут зібрано значну кількість уламків кераміки XIV — першої половини XVII ст. (рис. 1, 1, 7—8), а також кахлі, дрібні фрагменти скляних посудин і металеві вироби. З індивідуальних знахідок відзначимо наконечник арбалетної стріли (рис. 1, 6), бронзове кільце (рис. 1, 5) і кістяну накладку (рис. 1, 4).

За межами замкового дворику стратиграфія визначалася завалами каміння і будівельного сміття до глибини 3—4 м, подібні тим, які фіксувалися в центрі основної споруди. Під ними розміщувався шар бурої глини потужністю до 0,6 м, насичений керамікою та виробами з металу XV—XVII ст., серед яких були одна польська, три угорські монети (рис. 1, 11—12) і бронзовий медальйон із зображенням Святого Франциска (рис. 1, 13).

Відзначимо, що матеріали досліджень Королівського замку в 2011 р. підтвердили дані про його побудову в XIV ст., найбільшу інтенсивність життя і реконструкцію лінії захисту в XVI ст., а також руйнування пам'ятки в XVII ст.

І.А. Прохненко, О.М. Гомоляк

РОЗКОПКИ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ В 2012 р.

Експедицією Ужгородського національного університету (УжНУ) у 2012 р. досліджувався Королівський замок. За даними писемних джерел, він функціонував з другої половини XIII до третьої чверті XVII ст., входячи до складу північно-східної лінії оборони Угорського королівства.

Археологічне вивчення пам'ятки розпочала експедиція УжНУ в 2007 і 2011 рр.

У 2012 р. дослідження в Королево було продовжено. Біля південно-східної стіни основної замкової споруди закладено розкоп I. Північно-східним профілем він примикав до шурфу 4. З трьох інших боків площу розкопу обмежували кам'яні стіни.

Потужність культурного шару надослідженій ділянці 4,2 м. Стратиграфічні спостереження

дозволили виділити три горизонти. Горизонт I (0—1,2 м) складається, в основному, з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли. Колекція посуду горизонту незначна. Вона представлена дрібними фрагментами кружальних горщиків, кубків, корчаг і кришок XVI і XVII ст. З індивідуальних знахідок відзначимо залізний наконечник арбалетної стріли й угорську монету XVI ст.

Горизонт II (1,2—3,6 м) чітко відмежований від попереднього завалом арки, корінні фрагменти якої збереглися у стінах з двох боків розкопу. Шар сірої глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття включав кераміку, аналогічну посуду верхнього горизонту та залізний наконечник арбалетної стріли.

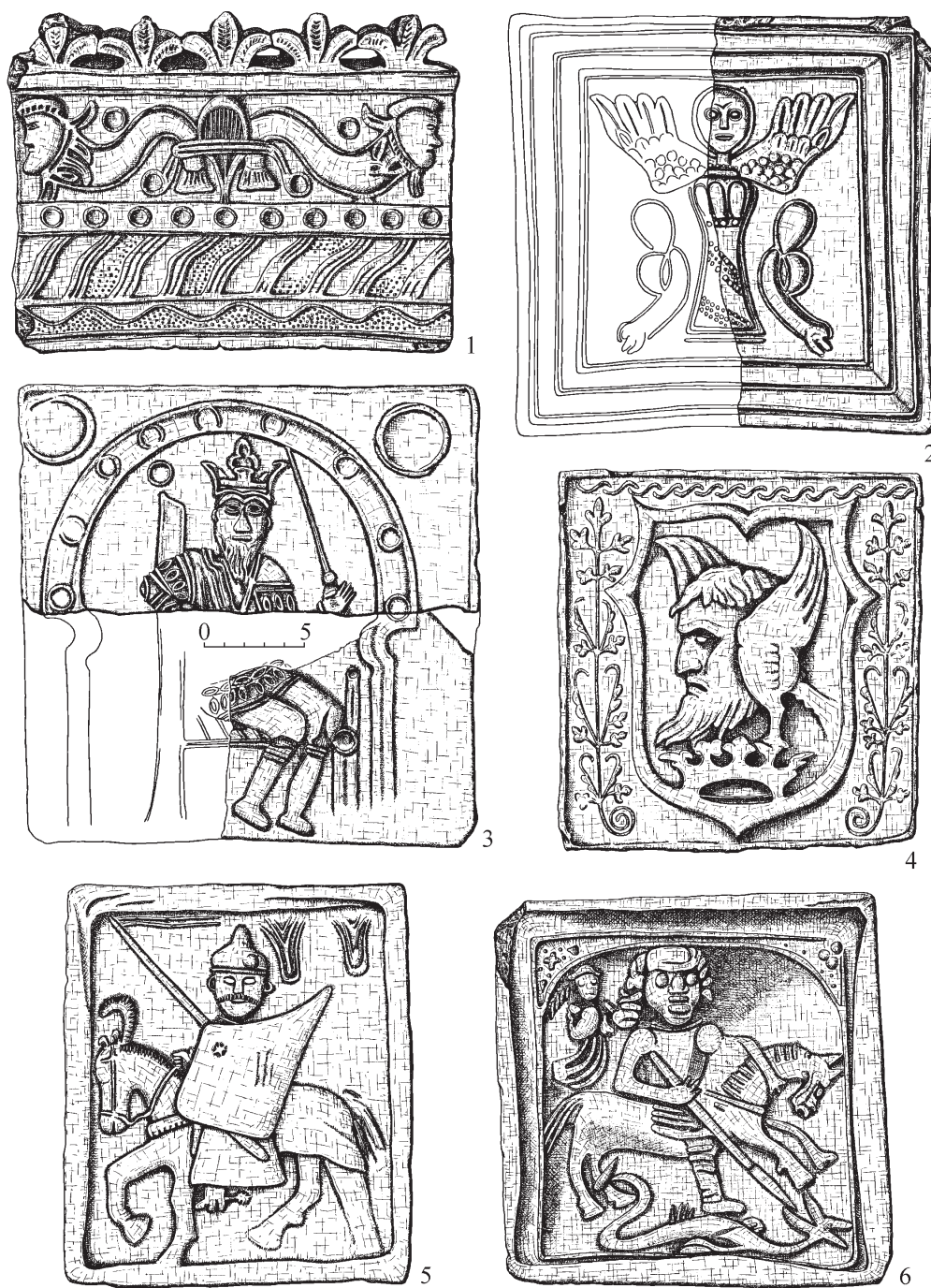

Рис. 1. Королево (уроч. Нялаб). Кахлі

Горизонт III (3,6—4,2 м) представлений заповненням овальної в плані камери топки кахляної печі. Це шар сажі та вугілля, насичений кахляними плитками XVI ст. (рис. 1, 1—6), розвалами посудин XVII ст., а також значною кількістю кісток свійської птиці. Аналіз виявлених матеріалів

дозволяє говорити про побудову печі в першій половині XVI ст. і її використання до деструкції в середині XVII ст. Отже, результати досліджень 2012 р. підтвердили дані про найбільшу інтенсивність життя на Королівському замку в XVI ст. і руйнування пам'ятки в XVII ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ЗАКАРПАТТЯ

У 2010—2012 рр. Закарпатською палеолітичною експедицією ІА НАНУ проводилися дослідження на стоянках Берегове І (Берегівський р-н) та Королеве ІІ (Виноградівський р-н). Індустрії цих пам'яток (Королеве ІІ, шар ІІ — перехідний комплекс із листоподібними вістрями, Берегове І, шар 1 — прото-оріньяк) мають ключове значення для вирішення низки актуальних проблем палеолітознавства. Такими є перша поява *Homo sapiens*, адаптація людини до довкілля, технологічні та типологічні зміни у виробництві кам'яних знарядь тощо. Заува-

жимо, що індустрію шару 1 стоянки Берегове І лише недавно було визначено як прото-оріньяк і вона є одним із небагатьох прикладів цього технокомплексу в Україні, зафіксованих *in situ*.

Метою робіт було вивчення геологічних і стратиграфічних умов залягання культурного шару, датування, відбір зразків для палеонтологічного аналізу з метою реконструкції кліматичних умов існування стоянок, аналіз типології та технології крем'яних колекцій.

На стоянці Берегове І, що розташовується на Малій Горі, за 1 км на схід від м. Берегове,

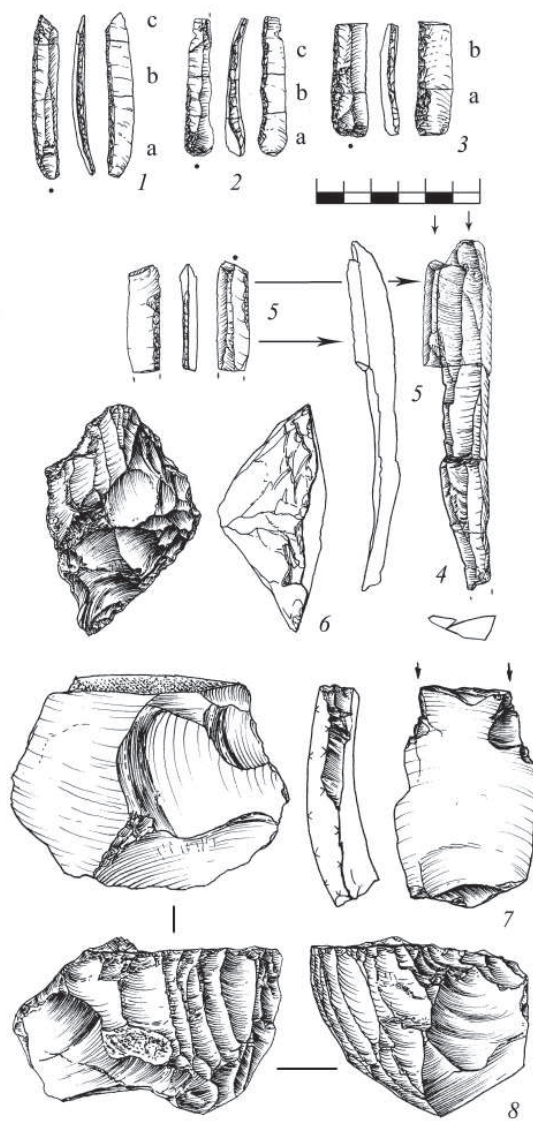
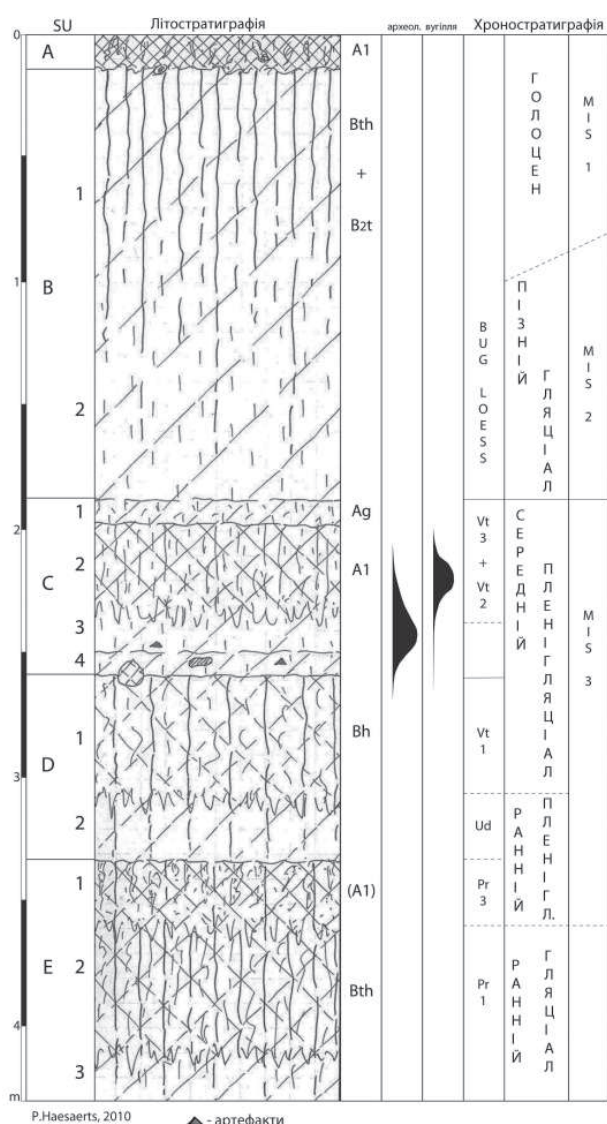

Рис. 1. Берегове І: А — стратиграфія; В — артефакти шару 1

у 2010 та 2012 рр. культурний шар 1 було досліджено на площі близько 20 м². Він містив кам'яні артефакти, уламки туфу, вугілля. За відсутності в четвертинних відкладах Закарпаття будь-яких остеологічних решток, основна увага приділялася лазерній фіксації артефактів електронним нівеліром. Це дозволяє вивчати культурний шар у трьохвимірному просторі й отримати максимально повну інформацію про положення, планіграфію, переміщення знахідок і зв'язки між ними.

Стратиграфічно шар пов'язаний з витачівським педокомплексом і може відносно датуватися MIS 3 (рис. 1, А). У кам'яній колекції представлені різні типи сировини — андезит, обсидіан, кремій, опал, сланець, кварцит, лімнокварцит. Переважає місцевий кремій (скрем'янілий туф). Первинне розколювання репрезентоване нуклеусами «архаїчного» вигляду для відщепів, а також об'ємними нуклеусами для пластин, пластинок і мікропластин. За даними ремонту (понад 400 прикладів, рис. 1, 4—5), технологічного та статистичного аналізів, провідне місце серед заготовок належить пластинкам і мікропластинам, що були отримані з паралельних поздовжніх, біпоздовжніх, перпендикулярних, підциліндричних торцевих, клиноподібних та «кареноїдних» нуклеусів переважно м'яким відбійником (на що вказує присутність вентрального карнизу на площадках).

У типологічному наборі провідним типом знарядь є пластинки/мікропластини Дюфур (підтип Дюфур) з білатеральною протилежачою ретушшю (рис. 1, 1—3, 5). Вони мають дещо вигнутий спіралеподібний профіль і, як правило, вентральну східчасту ретуш. У колекції також є кареноїдні скребки, скребки з «носиком», прості та ретушовані на пластинах і відщепях, різці (на зламі, двогранні, ретушні), комбіновані знаряддя (скребки/різці), пластини та відщепи з ретушшю, етронковані тощо (рис. 1, В). У вторинній обробці відмічається присутність характерної для оріньяку лускатої східчастої ретуші. Загалом індустрія шару 1 Берегове I може бути віднесена до центральноєвропейського прото-оріньяку типу Кремс-Дюфур. Матеріали колекції надають нові дані про технологію прото-оріньяку.

Королеве II. Роботи, проведені на стоянці, були пов'язані з кореляцією планів попередніх розкопок, нівелірувальних реперів для реконструкції планіграфії культурного шару. На східній стінці розкопу закладено дві зачистки, аналіз яких дозволяє зробити висновки про наявність під насипом відвалу кар'єру ділянки зі збереженою стратиграфічною колонкою та, відповідно, перспективність комплексних геологічних досліджень і датування.

Роботи виконувалися в межах меморандуму про співпрацю між ІА НАНУ та Департаментом археології та антропології Кембриджського університету.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

С.І. Андрух, Г.М. Тощев

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МАМАЙ-ГОРІ

Археологічна експедиція Запорізького національного університету продовжувала охоронні розкопки на могильнику Мамай-Гора біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну. Дослідження на пам'ятці розпочато в 1988 р. За 25 років тут виявлено різночасові могильники: від епохи неоліту до періоду середньовіччя. У роботі брали участь студенти різних курсів історичного факультету й аспіранти ЗНУ, школярі «Січового колегіуму» із м. Запоріжжя.

Розкопки ювілейного сезону велися на західній і північній ділянках могильника. Всього виявлено 21 поховання періоду середньовіччя, з них одне ритуальне (з похованням вівці), два половецьких і два невизначених, чотири ями з кістками тварин.

Половецькі поховання входять до складу I ґрунтового середньовічного могильника (всього 15 комплексів). Вони супроводжувалися уламками дзеркала та вістрям стріли, ножем і кістяними накладками.

На західній ділянці виявлено 18 поховань з кістяками чоловіків і жінок. Вони лежали в ямах або підбійних могилах випростано на спині головою на захід. У двох з них виявлено монети. В одній ямі (238) знаходився кістяк вівці, який лежав на лівому боці. Окремі кістки вівці містилися і в інших похованнях.

Рис. 1. Підйомний матеріал

Багато знахідок (рис. 1) виявлено і при огляді берегової лінії Каховського водосховища, переважно в районі могильника Мамай-Сурка. Серед них — скіфська ліпна посудина й уламки античних амфор, пряслице зі свинцю; матеріали епохи середньовіччя: амфорка, металевий астрагал, монети, керамічний виріб зі знаками, уламок дзеркала. Дослідження планується продовжити наступного року.

РОЗКОПКИ ЗАГОНУ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У 2012 р. загоном археологічної експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею проводилися охоронні розкопки на кількох пам'ятках археології.

1. Багатошарове поселення в уроч. Портмашево та ґрунтовий могильник у Балці Пушина білозерського часу, розташований за 2,3 км від с. Біленьке Запорізького р-ну.

Поселення та могильник розміщуються уздовж правого берега Каховського водосховища, на відстані 2,2 км від уроч. Нова до уроч. Портмашево включно. Берег уривчастий, заввишки від 2,5 до 12,0 м, звернений на південь.

На ґрунтовому могильнику Балки Пушиної, продовжуючи лінію розкопів попередніх років, закладено розкоп з північної сторони.

Виявлено поховання доби середньовіччя. Похований лежав витягнуто на спині головою на захід—південний захід, руки — вздовж тулуба, кисть лівої руки розміщувалася на тазостегновому суглобі. Череп повернуто лицьовою частиною до лівого плеча. Поховання без інвентарне.

На території поселення в уроч. Портмашево, в районі зруйнованих обривом берега об'єктів закладено два розкопи, ще один розкоп закладено з північного боку розкопу 2009 р., над кам'яною конструкцією, що відходила в цей бік. В результаті робіт виявлено дві землянки та кам'яну конструкцію черняхівського часу. Землянка 1 зруйнована, округла в плані зі сходинкою. На дні біля входу виявлено розтиральник трапецієподібної в плані форми. Землянка 2 округла в плані зі сходинкою, глибока зі стрімкими прямими стінками. У заповненні сходинки знайдено залишки вогнища, яким користувалися короткий час. Кам'яна конструкція являє собою прямокутну в плані виступку по периметру обкладену каменями білого кольору невеликого розміру. Внутрішній

Рис. 1. Фрагмент монети римського часу поселення з уроч. Портмашево

простір заповнений фрагментами кераміки, здебільшого гончарної, і невеликими каменями пісковика червоного кольору.

Під час збору підйомного матеріалу на території поселення знайдено фрагмент срібної (?) монети, динарій Марка Аврелія (161—180 рр.), датований 165 р. (рис. 1).

2. Курганний могильник розташований за 3 км на північний схід від північно-східної околиці с. Нове Мелітопольського р-ну.

Досліджений курган належить до курганної групи Рясні могили, яка досліджувалася експедицією ІА НАНУ під керівництвом Ю.В. Болтрика в 80-х роках ХХ ст. Група розташовувалася на вододілі річок Ташенак і Молочна, біля автотраси Харків—Сімферополь.

Курган 1 заввишки 0,1 м, діаметром 23 м, скіфського часу. Насип повністю зруйновано оранкою. У кургані виявлено п'ять поховань скіфського часу, святилище-нора того ж часу та поховання доби середньовіччя. Курган було оточено ровом з двома перемичками на заході та сході, в заповненні рову виявлено кістки тварин, фрагменти амфор і розтиральників. Знахідки представлені бронзовими та кістяними вістрями стріл, фрагментами залізних ножів, керамічними та свинцевим пряслицями, скляним намистом, залізним і бронзовим браслетами, бронзовим кільцем.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКИ НА о. ХОРТИЦЯ

Співробітники Національного заповідника «Хортиця» в районі скелі Думної, що на східному березі острова Хортиця, провели розвідку. Цю місцевість з часів перебування на острові німців-менонітів використовували під городи. Тому археологічні обстеження в цьому районі не проводилися. Така можливість з'явилася, коли місцеві жителі залишили цю площу в 2004 р.

Розвідка здійснювалася методом шурфування (2 × 1 м). Для шурфування було обрано місце, на якому в XIX ст. був город німця-меноніта Вебе (J. Wiebe). З джерел відомо, що в 1840 р., під час перекопування городу він виявив дві невеликі гармати. Одна була мідна, а друга — залізна, кована, з вертлюгом. Кована гармата нині зберігається в експозиції Запорізького краєзнавчого музею, вона датується XIV—XVI ст., мідну гармату було втрачено.

Ділянка, на якій проведено розвідку, розтерасована та поросла степною рослинністю. Єдине місце, де зберігся автентичний ландшафт, — це трикутник 20 × 10 × 15 м під старою дикою грушею.

Під час розвідки закладено 19 шурфів 2 × 1 м і 1 шурф 2 × 2 м. Шурфи 1, 5, 10, 11, 14, 15, 18—20 виявилися порожніми та без культурного шару. У шурфі 4 вдалося прослідкувати закопану в XX ст. верхівку безіменної балки, внаслідок планування городів місцевими мешканцями. У шурфі 9 на глибині 24 см від поверхні виявлено контур траншеї. В результаті досліджень виявлено, що вона була завглибшки 50 см і датована як окоп часів Великої Вітчизняної війни. У шурфі 16 на глибині 30 см виявлено лінзу діаметром 1,1 м, матеріалу для датування в ній не знайдено.

У шурфі 2 виявлено зольний шар і кам'яну закладку одного періоду. Під закладкою ями не зафіксовано. Кам'яна закладка мала розміри 70 × 56 см. Складалася з двох великих і 16

малих камінців колотого граніту. Орієнтування північне. Крім того, золистий шар вдалося виявити у шурфах 2, 3, 6—8, 12, 13 та 17.

У шурфі 3 на глибині 35 см виявлено кований цвях (XVII—XIX ст.), а на 55 см — кістку тварини, яка належить до зольного шару.

У шурфі 8 на глибині 40 см виявлено фрагмент стінки гончарного горщика (XVII—XIX ст.). На глибині 50 см виявлено фрагмент вінця, орнаментованого хрестиками у верхній частині. Тісто рихле з додаванням товченого каменя, колір жовто-коричневий. Скоріш за все, він належить до ямної культури та є уламком кульгової посудини. Найпотужніший золистий шар з ямою виявлено в цьому шурфі, він сягає 45 см.

Ще сім фрагментів одного горщика знайдено у шурфі 12 на глибині 50 см у зольному шарі. Колір — від світло-коричневого до темно-сірого. По двох фрагментах від денця вираховується радіус близько 8 см. Кераміка належить до сабатинівської культури.

Таким чином, загалом шурфами відкрито 42 м² площі. При цьому простежено таку послідовність шарів: 1) 10 см — дерн; 2) 20 см — сучасний орний гумусований шар; 3) 20 см — темно-сірий золистий шар; 4) 45—50 см — темно-жовтий шар підгрунтя; 5) нижче — лесовий шар.

Золистий шар, виявлений у декількох шурфах, тягнеться смугою зі сходу на захід, завширшки приблизно 10 м і завдовжки приблизно 20 м. Зі сходу та заходу золистий шар продовжується за зону розвідки.

Отже, виявлено золистий шар площею щонайменше 200 м². У зольнику виявлено невелику кам'яну закладку та кераміку, яка дає можливість датувати увесь комплекс добою бронзи та припустити, що це є периферія або культового комплексу, або ґрунтового могильника.

РОЗВІДКИ НА ПРАВОМУ БЕРЕЗІ р. ДНІПРО

Експедицією ДП «Південьгідроархеологія» ОАСУ ІА НАНУ¹ проводилися розвідки на правому березі р. Дніпро, в межах Запорізького р-ну. За мету було поставлено пошук нових пам'яток, у першу чергу, поселень, для врахування в пам'яткоохоронній роботі. Протягом багатьох років до уваги дослідників потрапляло узбережжя Дніпра та прилеглі ділянки, які затоплювалися або руйнувалися внаслідок будівництва Дніпрогесу. Балки та річки, що впадають у Дніпро, вивчалися вибірково, переважно гирла при впадінні у Дніпро.

Обстеження проводилися вздовж лівого та правого берега балки Канцерівська (на захід від с. Федорівка), у верхів'ях відрогів балки Петерса (поблизу сіл Червоний Яр та Івангород). Виявлено три поселення доби пізньої бронзи.

Поселення Червоний Яр 1 (територія Веселівської сільради) розташовується на правому березі ставка, утвореному у верхів'ях балки Петерса, за 150 м від автодороги в с. Червоний Яр. Виявлено фрагменти кераміки, які належать 4—5 посудинам, колір поверхні сірий і коричневий. Домішки формувальної маси представлено значною кількістю піску та кварциту (рис. 1, 6).

Поселення Червоний Яр 2 розташовується на правому березі ставка у верхів'ях балки Петерса, навпроти с. Червоний Яр, за 140 м на північний захід від греблі. Кераміка, виявлена у берегових розмивах, представлена фрагментами щонайменше 24 посудин (діаметр вінець 20—40 см, діаметр денць 8—16 см). Колір поверхні коливається від коричневого до сіро-чорного, домішки — пісок, кварцит, вапняк, органічні речовини. Орнаментация виконана у вигляді пружка з вдавненнями (рис. 1, 1—5).

Поселення Івангород (територія Августинівської сільради) розташовується на правому березі ставка, у верхів'ї лівого відрогу балки Петерса, за 70—80 м на північний захід від греблі. У берегових розмивах виявлено фрагменти кераміки, що належить 8—10 посудинам, колір поверхні яких коливається від сірого до брунатного, з досить значними домішками піску, кварциту та шамоту. В окремих випадках по-

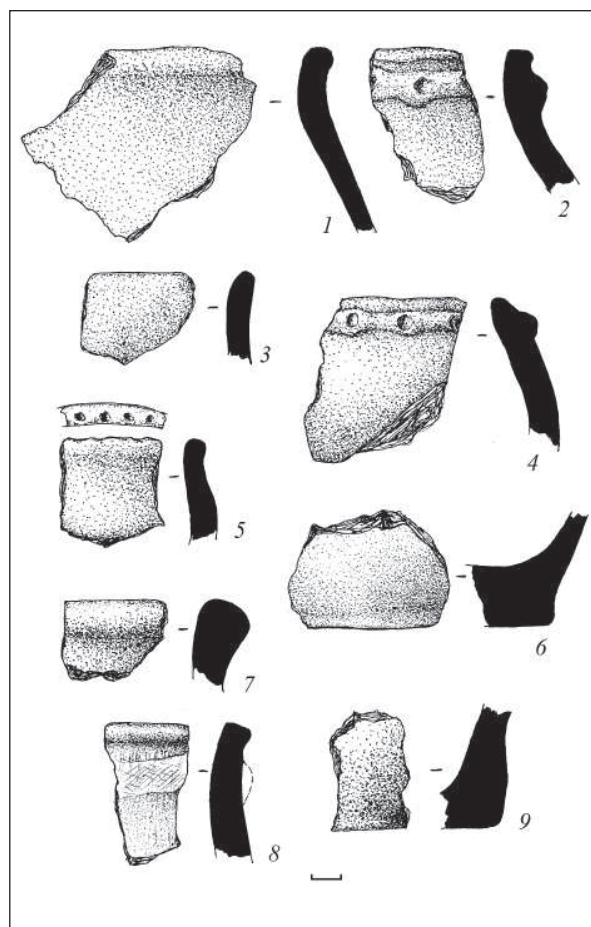

Рис. 1. Кераміка з поселень: 1—5 — Червоний Яр 2; 6 — Червоний Яр 1; 7—9 — Івангород

верхня залощена або має горизонтальні сліди від загладжування дрібною гребінкою, причому сліди простежені й на внутрішньому боці (рис. 1, 7—9).

Під час проведення археологічної експертизи земельної ділянки в с. Веселе на вул. Извилистій виявлено поселення доби пізньої бронзи. Топографія місцевості, де розташоване поселення, визначається як мис у верхній частині балки Аврамова, яка є правим відрогом р. Томаківка.

Разом з тим оглянуто місце розташування могильника на мисі між балками Канцерівська та Квітяна. За архівними та картографічними даними встановлено, що курганний могильник «Червона могила» складався з двох насипів. У 1931 р. під час робіт Дніпрогесівської археологічної експедиції один з насипів був досліджений П. Козарем. На сьогодні дру-

¹ Співробітники ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України щиро вдячні О.В. Непомнящему за співпрацю.

гий курган зберігся приблизно на 40 % (висота 1,8—2 м, діаметр до 40—45 м), він знищується внаслідок руйнації берегової смуги. Крім того, поблизу місця розташування курганів у воді простежуються залишки кам'яних закладок, які досліджував свого часу О.В. Бодяньський.

Отже, проведені розвідки є перспективними для подальшого обстеження верхів'їв балок і річок як для відтворення найдавнішого культурного та історичного розвитку Надпоріжжя, так і для створення бази даних пам'яток і врахування їх у пам'яткоохоронній роботі.

М.В. Єльніков

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МЕЧЕТЬ-МОГИЛА ТА КУРГАНУ ОРТА ТУБЕ

Четвертий рік поспіль загоном археологічної експедиції Запорізького національного університету здійснюються дослідження золотоординського поселення Мечеть-Могила, розташованого поблизу с. Юрківка Оріхівського р-ну Запорізької обл. Пам'ятка розташовується на високій четвертій надзаплавній терасі лівого берега р. Конка, на невеликому майданчику, обмеженому відрогами балки Московської. Роботи були зосереджені в північній і центральній частинах цегляної будівлі культового призначення, досліджена площа 2011 р. становила 59 м².

У центрі споруди цегляна долівка на гіпсовому розчині обмежена каналами-траншеями, що йшли у широтному та меридіональному напрямках. Канали-траншеї на глибину до 1,4 м заповнені будівельним сміттям, серед якого трапилися кашині плитки, вкриті глазур'ю білого, синього, зеленого та жовтого кольорів, шматки листової бронзи, вапняковий розчин і рване каміння з пісковика, бита цегла, деревне вугілля. Вздовж бокових сторін долівки, на рівні її фіксації, зафіксовано залишки двох труб з вапнякового розчину, діаметром близько 0,25 м. Труби секціями по 0,75 м трималися на вапнякових стовпах-підпорках і цегляній кладці.

У північно-східній частині розкопу виявлено залишки північної стіни, що завалилася ззовні будівлі. Вона складалася з випаленої цегли на глинистому розчині, на деяких ділянках збереглася кладка у півцеглини. Фундамент відсутній, стіна клалася безпосередню на штучно вирівняний за допомогою піскової підсіпки та світлої глини майданчик. Серед глинистого розчину та битої цегли зафіксовано фрагменти

ганчевого панно (рис. 1, 1) з кольоровим геометричним і рослинним орнаментом з кашиних плиток (рис. 1, 2—5), що прикрашало зсередини стіни. Більшу схожість за орнаментом залишки будівлі виявляють з Селітрянним городищем на Нижній Волзі, першої столицею Золотої Орди — Сарай-Бату.

Загін експедиції проводив також дослідження кургану Орта Тубе біля с. Гирсівка Приазов-

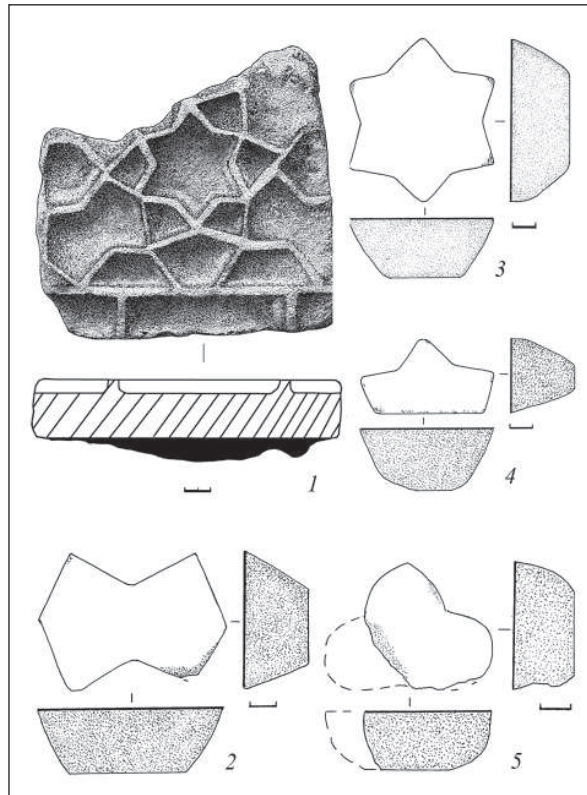

Рис. 1. Поселення Мечеть-Могила: 1 — фрагмент ганчевого панно; 2—5 — кашині плитки

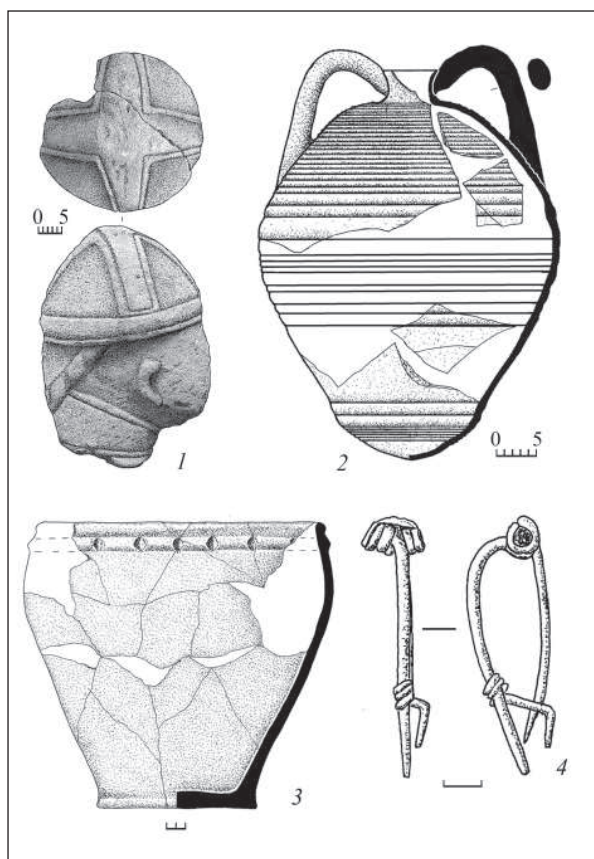

Рис. 2. Курган Орта тубе: 1—2 — знахідки з рову; 3 — горщик з насипу; 4 — фібула з пізньоскіфського поховання

ського р-ну Запорізької обл., в межиріччі Джекельної та Акчокрак. Рятівні роботи викликані необхідністю розміщення в зоні кургану будівництва вітряної електростанції. Тіло кургану заввишки 2,3 м, діаметром 60 м, складалося з чоти-

рьох насипів, що перекривали один одного: два належать до періоду енеоліту-бронзи, один — до пізньоскіфської доби, останній — до часів середньовіччя. Навколо скіфського поховання виявлено округлий рів діаметром 35 м та завглибшки до 1 м із залишками тризни (кістки тварин), з розривами на заході та сході. Рів використовувався в половецький період, про що свідчать фрагмент кам'яної половецької статуї (рис. 2, 1) і амфори XII ст. (рис. 2, 2). Загалом у кургані виявлено 5 поховань: 2 — доби енеоліту—бронзи, 1 — скіфського часу, 1 — епохи середньовіччя (кочівник з набором вершника — стремена, вудила, сагайдак, ніж, пряжки, кресало, кремін), 1 — ногайського часу.

Неординарним є ліпний горщик заввишки 45 см (рис. 2, 3), знайдений на верхівці другого насипу кургану, що відображає складні релігійні уявлення населення зрубної культури Північного Приазов'я у III—II тис. до н. е. У зруйнованому пізньоскіфському похованні виявлено бронзову фібулу, що є рідкою знахідкою в курганних комплексах цього часу. Добре збережене інвентарне поховання печенізько-торчеського періоду з чучелом коня належить до знакових поховань і відображає особливості військової справи кочовиків на півдні України у IX—X ст. Цікавим є конструкція сагайдака на залізному каркасі. Крім того, виявлено так званий майданчик 9,5 × 8,4 м — святилище половецького часу, з яким пов'язані знахідки у східній частині рову голови кам'яної баби й амфори малоазійського походження. Виявлені залишки святилища загалом являють собою рідкісну знахідку для Північного Приазов'я.

М.В. Єльников

АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ обл.

Під час проведення археологічних експертиз земельних ділянок експедицією ДП «Південьгідроархеологія» ОАСУ ІА НАН України протягом 2012 р. на території Запорізької обл. виявлено нові пам'ятки періоду бронзи — пізнього середньовіччя.

Багатошарове поселення Дунаївка I розташоване на північ від с. Дунаївка Приазовського р-ну, на другій надзаплавній терасі заводне-

ної балки Рісали кулак, що виходить до лівого берега Молочного лиману. Пам'ятка займає площу близько 4,5 га, частина розорюється. Культурний шар потужністю до 0,15 м частково зруйнований, серед знахідок у шурфах виявлено фрагменти стінок і донець гончарного посуду XV—XVIII ст., що належить до часів Кримського ханства. Більша кількість виробів датується епохою пізньої бронзи, представ-

лена крем'яними відбійниками та скребками, фрагментами кам'яних точильних брусків і розтирачів, стінками та вінцями кухонного ліпного посуду завтовшки до 1,2 см (рис. 1, 1). Вінця столового посуду прикрашені штампом (рис. 1, 2), пружками (рис. 1, 3—4), прорізним орнаментом (рис. 1, 5).

При встановленні меж пам'ятки археології — кургану, охоронний № 4364-ЗП, на ділянці вододілу між лівим берегом р. Метрозли та лівим берегом балки Шовкой, біля с. Воскресенка Приазовського р-ну, на поверхні насипу було виявлено кам'яний пест і фрагменти ліпного посуду епохи бронзи. Пест виготовлено з серпентину, витягнутої конічно-усіченої форми, висотою 11 см, верхній діаметр 3,4 см, нижній — 5,4—5,6 см. У верхній і нижній частинах пест мав невеликі поглиблення для зручнішого тримання виробу в руці (рис. 1, 6).

Рятівними роботами в с. Маячка Василівського р-ну виявлено могильник доби бронзи, поховання якого компактно розташовані на третій надзаплавній терасі лівого берега Каховського водосховища (до його утворення — лівий берег р. Конка), серед будівель по вул. Шевченка. На площі близько 4 м² зафіксовано чотири поховання, одне з яких було зруйновано господарем будинку під час прокопки господарчої ями. Його положення і орієнтація не встановлено. Два поховання розміщувалися на глибині 0,90—0,95 м, кістяки лежали головою на південь, скорчено на лівому боці, із зібганими під гострим кутом ногами. Руки зігнуті в ліктьових суглобах під гострим кутом, кистями перед обличчям. За спиною в обох випадках зафіксовано кістки дрібної рогаатої худоби.

У дитячому похованні перед черепом стояло два ліпних горщика, один з яких банкоподібної форми, вінце трохи відігнуте назовні. Висота виробу 10,5 см, діаметр вінчика 10,8 см, денця — 8,7 см (рис. 1, 7). Другий горщик неправильної біконічної форми, вінце відломлене в давнину, дно із защипами. Збережена висота виробу 13,4 см, діаметр у центральній частині 12,9 см, денця — 10,3 см (рис. 1, 8). З внутрішньої сторони правої стегнової кістки розміщувалася кістяна пряжка овальної форми, розмірами 3,4 × 2,8 см, центральний отвір діаметром 1,2 см (рис. 1, 9). Над похованням дорослого простежено камені вапняку, розмірами до 0,5 × 0,33 × 0,3 м. За головою похованого знаходився

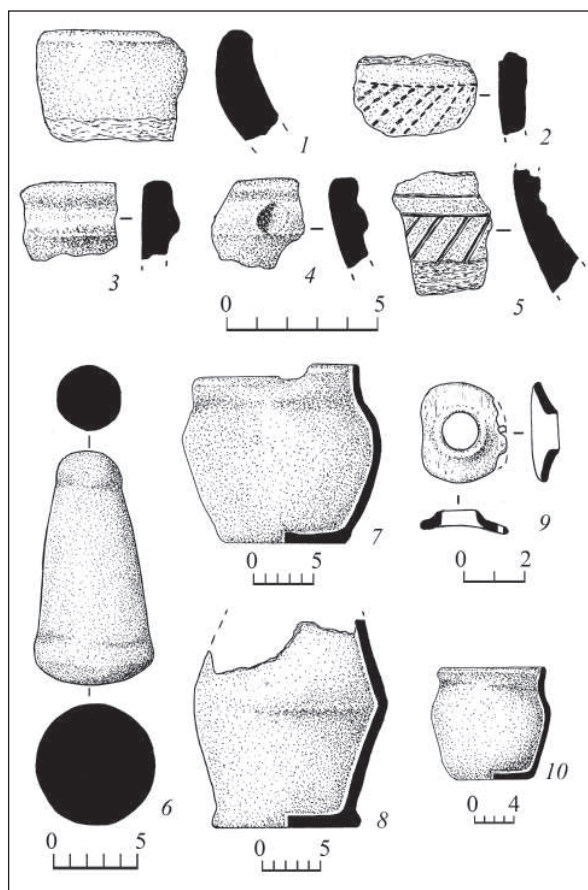

Рис. 1. Знахідки, виявлені під час археологічних експертиз у Запорізькій обл. у 2012 р.: 1—5 — керамічний матеріал з поселення Дунаївка I; 6 — кам'яний пест з кургану біля с. Воскресенка; 7—9 — знахідки з поховань Маячанського могильника

ліпний горщик банковидної форми, вінце трохи відігнуте назовні, висотою 8,3—8,6 см, діаметр вінця 8,6 см, денця — 6,9 см (рис. 1, 10). Інвентар поховань має аналогії серед пам'яток КБК. Четверте поховання виявлено на глибині 1,8 м, вона перекривалося дитячою могилою. Похований дорослий лежав витягнуто на спині, головою на північ. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права — зігнута під тупим кутом, кистю на таз. Ноги зігнуті в тазу під прямим кутом, в колінах — під гострим кутом, укладені на правий бік. Поховання безінвентарне. Слідів курганного насипу та контурів поховань КБК не виявлено. Верхній шар ґрунту частково переміщений. У зв'язку з обмеженістю проведення повноцінних досліджень ділянки не можна чітко встановити тип Маячанського могильника — курганний або ґрунтовий.

РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ р. ГАЙЧУР

Експедицією ДП «Південьгідроархеологія» ОАСУ ІА НАНУ здійснено археологічні розвідки в басейні р. Гайчур (в межах Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.), метою яких було виявлення різночасових поселень вздовж русла зазначеної річки.

Більшість території Гуляйпільського р-ну потрапляє до водозбору р. Гайчур (ліва притока р. Вовчої). Лівобережна частина річки підвищена, з прилеглими глибокими та крутими балками, правий берег низький, пологий (за виключенням ділянки в межах м. Гуляйполе та його околиць).

В археологічному плані район є одним з найменш досліджених в області. Відомості про нього обмежуються уривчастою інформацією про розкопки Д.І. Яворницького (неподалік м. Гуляйполе у 1905 р.), а також дослідженнями Г.М. Бурова в 1952–1954 рр., який локалізував два поселення в його межах. Під час розвідок обстежено лівий берег р. Гайчур і частково територію з прилеглими балками. Було оглянуто пам'ятки, виявлені Г.М. Буровим, та встановлено місцезнаходження поселень доби бронзи — часів запорозького козацтва.

Поселення Степанівка розташоване на східній околиці однойменного села, на невисокій надзаплавній терасі лівого берега р. Гайчур. Підйомний матеріал — невиразна ліпна кераміка (рис. 1, 10). Територія збору займає ділянку близько 20 × 30 м, що розміщується на околиці присадибних ділянок, які виходять до узбережжя річки.

Поселення Дачне розташоване на південно-східній околиці м. Гуляйполя, на невисокій надзаплавній терасі лівого берега р. Гайчур. На ділянці розмірами 150 × 40 м (витагнута вздовж берега) зібрано підйомний матеріал, який складався з ліпної кераміки та крем'яних виробів (рис. 1, 8–9).

Поселення Вербове розміщується на північно-західній околиці м. Гуляйполя, на невисокій надзаплавній терасі лівого берега р. Гайчур. Поселення розташоване на присадибних ділянках, серед підйомного матеріалу — ліпна кераміка, крем'яні вироби (рис. 1, 2–4).

Поселення Зелене було локалізоване Г.М. Буровим у 1952–1954 рр. Розташоване за 0,9 км на південний-схід від південної околиці с. Зелене, на лівобережжі р. Гайчур, на мису невисокій надзаплавній терасі, утвореної за-

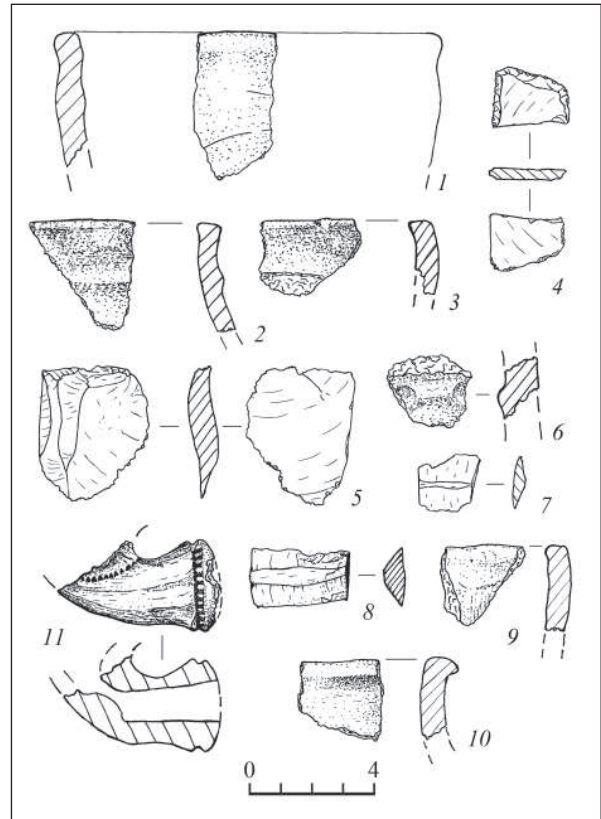

Рис. 1. Керамічний і крем'яний матеріал з поселень: 1 — Жовтневе II; 2–4 — Вербове; 5–7 — Жовтневе I; 8–9 — Дачне; 10 — Степанівка; 11 — люлька для паління з козацького зимівника Прилуки

плавою річки та правим берегом безіменної балки. Підйомний матеріал представлено ліпною керамікою.

Поселення Жовтневе I розташоване на південній околиці с. Жовтневе, на лівому березі р. Гайчур, на мису високої надзаплавної тераси, утвореної заплавою річки та глибокою балкою (на правому березі останньої). Підйомний матеріал являє собою ліпну кераміку, крем'яні та кам'яні знаряддя праці, зібрані на ділянці близько 200 × 50 м (рис. 1, 5–7).

Поселення Жовтневе II розміщується на північній околиці с. Жовтневе, на лівобережній невисокій надзаплавній терасі р. Гайчур, на мису, утвореному згаданою річкою та б. Гороховою. На ділянці близько 100 × 150 м зібрано значну кількість фрагментів ліпної кераміки та виробів з кременю (рис. 1, 1).

Зимівник Прилуки розташовується за 0,8 км на південь від південної околиці с. Прилуки, на лівобережній невисокій надзаплавній тера-

сі р. Гайчур. На території зимівника візуально фіксується щонайменше дві глинобитні будівлі. Зібрано значний матеріал: фрагменти гончарного розписного посуду, керамічної люльки для паління (рис. 1, 11), металеві вироби (кований ніж і цвяхи), що датується добою козацтва.

За часом існування всі пам'ятки (окрім останньої) належать до періоду пізньої бронзи, матеріал яких характерний для зрубної та сабатинівської культур. На поселеннях Вербова та Жовтневе I відзначено фрагменти гончарного червоноглиняного посуду доби середньовіччя.

Д.Д. Никоненко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА о. ХОРТИЦЯ

Експедицією Національного заповідника «Хортиця» проведено дослідження поселення черняхівської культури, розташованого на території о. Хортиця. Необхідність робіт обґрунтована, в першу чергу, руйнівними процесами, яких уже тривалий час зазнає територія пам'ятки через періодичні скидання великих мас води Запорізькою ГЕС і внаслідок природного процесу підмивання берегів та вітряної ерозії.

Відкрита в 1990 р. Н.Л. Козачок, пам'ятка була досліджена частково та потребувала подальших археологічних робіт з огляду на те, що досі залишалася єдиним відкритим поселенням II–IV ст. на о. Хортиця. Дослідження мали заповнити прогалину в знаннях про цей хронологічний проміжок часу та культурні особливості мешканців острова цього періоду. До того ж залишалося відкритим питання про місцезнаходження могильника мешканців поселення, яке також потребувало відповіді.

Досліджувана пам'ятка розташована в південній частині острова Хортиця, на східному схилі безіменної балки, на північний захід від балки Корнійчихи. Територія пам'ятки зазнала сильних пошкоджень в роки Другої світової війни — вище по схилу проходить протитанковий рів. Під час господарської діяльності протягом XX ст. частину схилу було штучно терасовано, на досліджуваній площі існували численні господарські будівлі, які пошкодили верхню частину культурного шару II–IV ст. Нині площа пам'ятки являє собою густо порослий різнотрав'ям і деревами схил балки який поступово підмивається водами Дніпра.

Під час дослідження поселення у 1990 р. відкрито площу близько 212 м² і виявлено залишки лише одного об'єкта — напівземлянки.

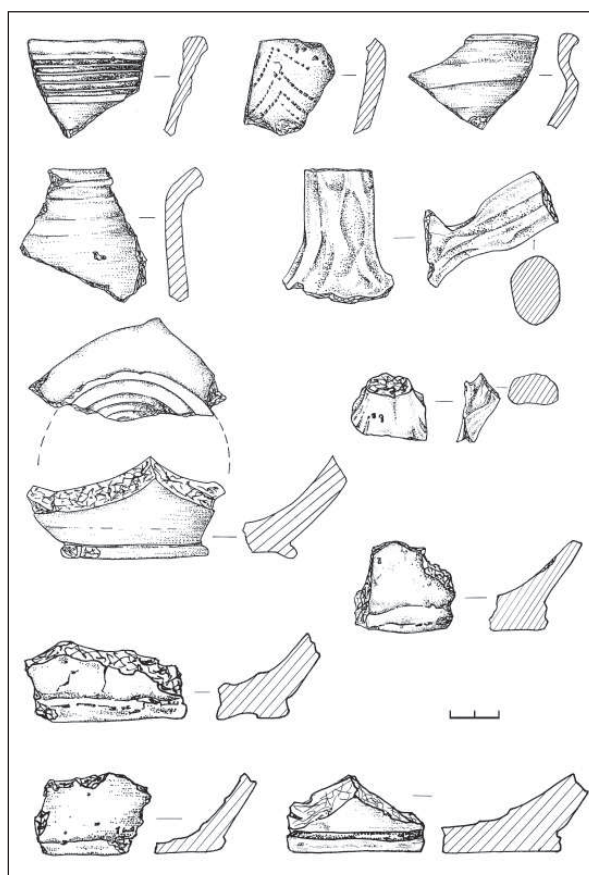

Рис. 1. Керамічний матеріал з культурного шару поселення

З огляду на факт малої концентрації об'єктів прийнято рішення зосередитися на максимально ретельному вивченні культурного шару, з метою отримання якомога повнішої інформації про пам'ятку. Під час робіт закладено два розкопи розміром 2 × 4 м та два шурфи розміром 2 × 1 м. Культурний шар у вигляді густо мусованого золистого супіску чорно-сірих то-

нів, насичений культурними рештками, виявлено на глибині 40—70 см від сучасної поверхні. Товщина шару становить 40—50 см. Верхня його частина частково пошкоджена господарською діяльністю ХХ ст.

Матеріал представлено фрагментами кераміки та кістки, залишками печини та деревного вугілля. Серед знахідок трапляються дрібні фрагменти білого скла, поки що невідомого походження. Основну масу матеріалу становить кераміка (рис. 1), представлена фрагментами ліпного, гончарного сіроглиняного, сіролощеного й амфорного посуду. В результаті просіювання ґрунту культурного шару кіль-

кість виявлених дрібних фрагментів кераміки перевищує 500 од. Переважна частина уламків належить ліпному посуду. Випал нерівномірний, поверхня шорстка та плямиста. Лощина кераміка трапляється двох кольорів: сірого та чорного; всі фрагменти належать до тонкостінного посуду з якісним рівномірним випалом. Амфорний посуд представлений лише стінками та ручками виповненими з рожевої глини. Під час робіт виявлено залишки відкритого вогнища — локально сконцентроване невелике обпалене каміння (місцевий граніт), фрагменти печини та дрібні скалки деревного вугілля.

В.А. Папанова

РОЗВІДКА В БЕРДЯНСЬКОМУ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОМУ р-нах ЗАПОРІЗЬКОЇ обл.

У 2012 р. археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету проведено археологічну розвідку поблизу с. Обіточне Чернігівського р-ну. Основним завданням був пошук нових пам'яток доби неоліту—раннього заліза.

Шурфи закладено за 400 м на захід від корпусів філіалу Бердянського муніципального будівничого ліцею.

У шурфах 3—5 знайдено невеликі фрагменти вінець, стінок і денців ліпної плоскодонної кераміки, виготовленої із суміші двох глин чорного та помаранчевого кольору або чорного та білого, деякі з них орнаментовані (рис. 1, 1, 2), шлаки бронзолivarного виробництва, кістки великої рогатої худоби. Заслужує на увагу знахідка песта-розтиральника (?), яким, можливо, розтирали руду в порошок для подальшої промивки (збагачення), та оброблена фаланга пальця коня (рис. 1, 3).

Крім того, в цих шурфах на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено однорядну іррегулярну кладку 1, орієнтовану по лінії північний захід—південний схід (рис. 1, 4). На відстані 0,75 м на захід від кладки 1 виявлено розвал кладки 2 (?), яка орієнтована по лінії схід—захід. Обидві кладки складені із напівоброблених гранітних брил різних розмірів (від 0,49 × 0,3 × 0,16 м до 0,06 × 0,11 × 0,03 м).

Найвірогідніше, що це поселення сабатинівської культури доби бронзи. Зазначимо, що в

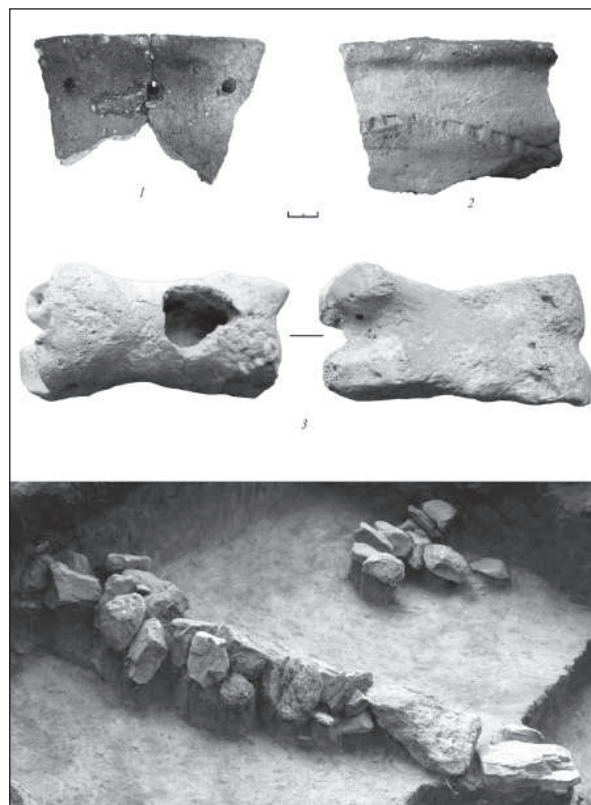

Рис. 1. Знахідки на поселенні доби бронзи поблизу с. Обіточне Чернігівського р-ну

70-80-х рр. ХХ ст. у Бердянському та Чернігівському р-нах поблизу с. Андрівка та на берегах р. Обіточна було відкрито пам'ятки сабатинів-

ської культури — скарб ливарних форм для виготовлення кинджала, списа та серпа, а також поселення Обіточне 12 та Обіточне 20.

Також під час розвідки було оглянуто балки Покосна та Гонжугова за 17 км на схід від

м. Бердянськ. Ці балки виходять на узбережжя Азовського моря, де було знайдено невеличкі фрагменти ліпної кераміки. У 1950 р. тут Б.М. Граков під час археологічної розвідки знайшов античну кераміку.

О.В. Тубольцев

ПАМ'ЯТКА ГЕНЕРАЛКА 2 ЯК ВІДГУК СПІВІСНУВАННЯ КУЛЬТУР

Серед проблем вивчення ямної культури Східної Європи головною залишається відсутність чітко стратифікованих комплексів. Пошук, розкопки та публікація нового матеріалу завжди залишаються важливими етапами дослідження.

Пам'ятка Генералка 2 розташована на західному узбережжі острова Хортиця. Вона займає високий трикутний майданчик між правим берегом однойменної балки та річкою Дніпро. Загальна площа концентрації матеріалу становить 1962,5 м², розкопками 2000–2007 рр. відкрито 252 м².

Одношаровий характер залягання матеріалу дозволяє вивчати Генералку 2 як «чистий» і «закритий» комплекс пізнього етапу ямної культури. Складна конструкція системи ровів виводить пам'ятку в окрему групу, за якою закріпився термін «рондели».

Роботи на пам'ятці відновлено в 2012 р. Ділянками нових польових досліджень стали частини території на схід і південний захід від рову 3. У результаті відкрито дві нові споруди: рови 4 та 5. Загальна архітектура комплексу являє собою систему переривчастих ровів у вигляді дуги (рови 1, 2, 4) зі входом з північної сторони (рови 3, 5). Раніше на пам'ятці не було відкрито наявних кам'яних конструкцій. Усі знахідки граніту були незначними: окремі камені, клини закріплення стовпів у ямах; не-

великі скупчення по дну ровів 2 і 3; комплекс «жертвник» в північній частині рову 3. Рови 3 і 5 утворюють окрему групу «вхід». Це дві симетрично розташовані Г-подібні споруди, одна з яких повністю завалена камінням (5). Після вивчення особливостей рову 5 можна припустити, що незначна кількість каменів на дні рову 3 свідчить про факт руйнування комплексу в цьому місці.

Під час систематизації матеріалу періодизація є головним джерельним завданням. Порівняльний аналіз кераміки Генералка 2 дозволяє датувати пам'ятку фінальним етапом існування ямної культури. На підставі радіовуглецевого аналізу кераміки, здійсненого в київській лабораторії одержано такі дати (табл.).

Проблема вивчення співіснування традицій ямної та катакомбної культур виникла в науці давно. Складність стратиграфії та низька якість польових досліджень Михайлівського поселення заважають його подальшій обробці. Тому Генералка 2 — це нова опорна пам'ятка, яка може дати чіткіше уявлення про особливості розвитку населення Нижнього Подніпров'я у ямно-катакомбний період. Можливо, що синкретична кераміка пам'ятки є наслідком замкнутого характеру життя його носіїв. Острів Хортиця міг бути природною фортецею для ямного населення в оточенні нових історичних умов-викликів.

Рис. Загальни план рову 5 на пам'ятці Генералка 2

№ фрагменту	Index	BP		calBC
№151	Ki — 14866	4160 ± 80	1	2820—2660 BC
			2	2910—2550 BC
№384	Ki — 14867	4070 ± 80	1	2700—2490 BC
			2	2880—2450 BC
№689	Ki — 14865	3990 ± 80	1	2630—2390 BC
			2	2900—2200 BC

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

А.М. Филипчук

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК УЗБЕРЕЖЖЯ р. ДНІСТЕР

Експедиція кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка проводила обстеження пам'яток правого берега р. Дністер в Тисменицькому р-ні Івано-Франківської обл. Основна мета пошуків полягала у виявленні, картографуванні, вивченні топографії та найближчого природного оточення пам'яток, зокрема поселень празької культури.

Обстежено відтинок правого берега р. Дністер від с. Козина до с. Довге згаданого району. Тут вдалося виявити 30 різночасових поселень (Козина V–VI; Єзупіль I–V; Побережжя III–XI; Ганнусівка III–XI; Стриганці V–VI; Довге III–IV), серед яких лише селище Стриганці VI раніше було «частково» відкрите нашими попередниками (вся річ у тому, що розташоване за 0,5 км на південь від с. Стриганці, раніше виявлене поселення Стриганці II входило до складу набагато більшого за протяжністю підйомного матеріалу селища Стриганці VI). За попередніми підрахунками, на 30 пам'ятках виявлено матеріали енеолітичної доби (7 місцезнаходжень), бронзового (11) та ранньозалізного (10) віків, ранньоримського (1) і пізньоримського часу (черняхівська культура; 11), празької (7), райковецької (3), давньоруської (4) культур, а також 24 місцезнаходження старожитностей пізнього середньовіччя/нового часу.

Цікавою особливістю системи заселення узбережжя правого берега р. Дністер є локалізація поселень відносно сучасних вод Дністра. Як виявилось, близько до них, а саме — у нинішній і недавніх заплавах ріки, розташовується виключно поселення пізнього середньовіччя/нового часу, інколи й давньоруської культури. Старожитності ранішого періоду тяжіють до давніх (корінних) високих берегів Дністра або пологих схилів, які є своєрідним продовженням перших. Можли-

во, вищевикладений стан справ є свідченням характеру робіт (обстежень); не викликає однак заперечень, що така ситуація зумовлена геологічною історією ріки. Зважаючи на це, подальший пошук раніших матеріалів за давньоруської старожитності, слід проводити у відповідності до їхньої «місцевої» топографії.

Окремо слід наголосити на матеріалах празької культури. Вони представлені на пам'ятках Єзупіль I та V, Ганнусівка III та XI, Побережжя VIII, IX та XI. Як і старожитності раніших епох, празькі селища розташовуються на доволі великих відстанях від сучасних вод Дністра: починаючи від 530–780 м (Єзупіль I) до 2,5 км (Ганнусівка XI).

Заслужують на увагу матеріали з поселення Єзупіль V. Це селище розташовується на північно-західних, північно-східних, східних, південно-східних і південних схилах, сформованих при впадінні р. Бистриця у р. Дністер. Окрім празьких, тут виявлено численні матеріали черняхівської культури, а також старожитності ранньоримського часу. На жаль, поселення є доволі поруйнованим. Наразі воно постійно розорується, чим і пояснюється присутність на його поверхні значної кількості підйомного матеріалу, в тому зокрема й празької культури. Дещо краще виглядає справа довкола селищ Ганнусівка III й XI, які не так сильно зруйновані, хоча й відведені під городи, а також пам'яток Побережжя VIII, IX та XI. На території останніх принаймні наразі не проводяться земляні роботи. Знайдений тут керамічний матеріал не є численним, що є добрим, хоча й опосередкованим свідченням стану їхньої збереженості.

Подальше проведення розвідкових робіт дозволить підтвердити достовірність виявлених обстеженнями матеріалів, а також значною мірою збільшити джерелознавчу базу з археології.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

М.Ю. Відейко

РОЗВІДКИ КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

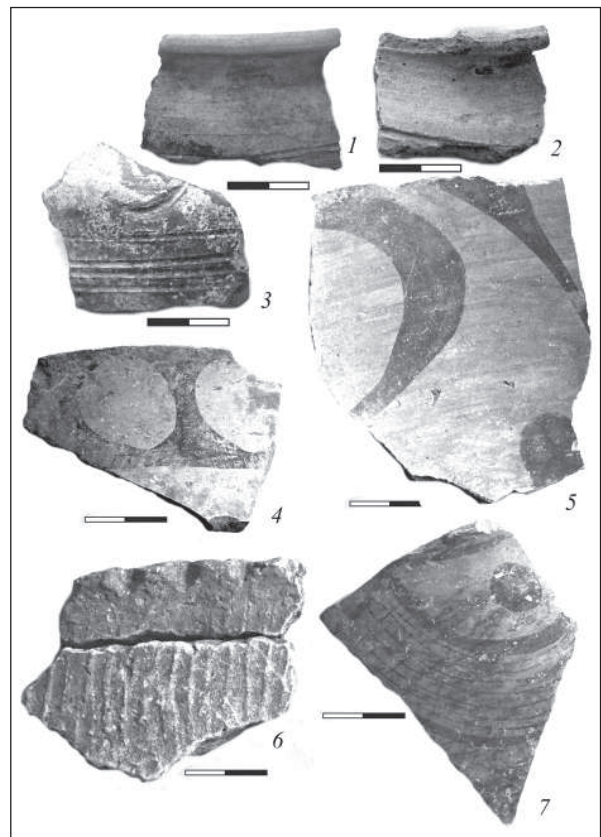
Розвідки було проведено на території Обухівського р-ну Київської обл. в околицях с. Трипілля. Метою досліджень було вивчення стану вже відомих археологічних пам'яток, а також перевірка повідомлень про знахідки, які надходили до відділень музею протягом останніх років.

Проведено маршрутну розвідку на лівому березі р. Красної в уроч. Липове та на околиці с. Трипілля. В уроч. Липове на садових ділянках та на полі (на площі близько 6 га) виявлено підйомний матеріал — дрібні фрагменти кераміки й обпаленої обмазки. Частину кераміки, а також обмазку віднесено до трипільської культури (етап VI-II), вони походять з території епонімної пам'ятки. Іншу частину знайдок може бути віднесено до раннього залізного віку. У с. Трипілля, наприкінці вул. Суворова обстежено ділянку на садибах як біля річки, так і по інший бік дороги площею 4 га. В окремих місцях, вірогідно там, де були житла, виявлено скупчення фрагментів кераміки Києво-Руської доби (XII—XIII ст.) (рис. 1, 1—3). Ближче до берега річки траплялися фрагменти керамічних виробів, які можна віднести до раннього залізного віку. Таким чином, на околиці с. Трипілля виявлено дві нові пам'ятки — поселення раннього залізного віку.

До фондів музею з території Посадової Гори у центральній частині с. Трипілля надійшли фрагменти кераміки та кахлів, які можна датувати XVII ст., виявлені під час будівництва каналізаційної мережі.

З с. Медвин Богуславського р-ну Київської обл. надійшли відомості про наявність у центральній частині села слідів поселення трипільської культури у вигляді скупчення обпа-

леної обмазки та численних фрагментів мальованого посуду (рис. 1, 4—7), кісток тварин. Під час виїзду на місце знахідки підтверджено існування тут на території близько 120 × 100 м решток поселення трипільської культури етапу СІ (канівська група). Залишки спалених будівель

Рис. 1. Розвідки обласного археологічного музею 2012 року: 1—3 — с. Трипілля, вул. Суворова, фрагменти кераміки (XII — перша половина XIII ст.); 4—7 — Медвин, центр, фрагменти кераміки (трипільська культура, етап СІ, IV тис. до н. е.)

залягають на глибині 10—25 см від сучасної поверхні, а одна з «площадок» — на поверхні, повністю зруйнована оранкою. Зібрано підйомний матеріал, зокрема кухонну та мальовану кераміку з монохромним розписом, яка зберігається у Богуславському районному краєзнавчому музеї. За повідомленнями місцевих жителів, подібні знахідки траплялися на всій території центру села (близько 500 × 500 м). З цієї території також походять знахідки фрагментів

пічних кахлів з рельєфним декором, які можна датувати XVII ст.

У Богуславському районному краєзнавчому музеї є відомості про існування в районі с. Медвин не менше семи поселень трипільської культури та ще двох — у районі с. Гута, а також підйомні матеріали з цих пам'яток, які, окрім одного поселення біля с. Гута (етап VI—II), можуть бути віднесені до канівської групи Трипілья СІ.

І.А. Готун, О.М. Казимір, Ю.О. Грицик, М.О. Гунь

РОБОТИ НА СЕЛИЩІ «ВЕЧІРНІЙ ЛІС» ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Північною експедицією ІА НАНУ продовжено роботи на поселенні в уроч. Вечірній ліс у складі Ходосівського археологічного комплексу. Пам'ятка розташовується на захід від села, навпроти давнього в'їзду на територію Великого Ходосівського городища. Вона відома ще з середини минулого століття, тоді ж на її площі було зафіксовано культурний шар потужністю 0,65—0,80 м з кістками тварин, вуглинами, печиною, уламками кераміки XI—XII ст. з лінійно-хвилястою орнаментациєю. У шурфі площею 1,5 м² знайдено до 200 фрагментів посуду, два залізні вістря стріл, наконечник списа, багато кісток. При роботі над науковою концепцією охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс» було відзначено, що у присвяченій пам'яткам басейну р. Віти публікації В.О. Петрашенко та В.К. Козюби опис поселення співробітниками експедиції «Великий Київ» 1947 р., які виявили цей пункт, збігається з описом поселення, відкритого О.В. Серовим у 80-х роках; натомість селище «Вечірній ліс» з посиланням на матеріали експедиції «Великий Київ» локалізоване значно північніше, навпроти с. Кременище. Було висловлено припущення, що в цьому випадку йдеться про різні пам'ятки, тому в 2008 р. перша з них оглянута із закладенням пошукового шурфу, а в 2011 р. на ній проведено більші за обсягом роботи, в ході яких не лише підтверджено дані щодо існування давньоруського селища з горизонтом доби палеометалів у нашаруваннях, а й відкрито ще одну

давньоруську пам'ятку на протилежному березі обводненої балки.

Розкопки 2012 р. продовжували розпочаті минулого року. Оскільки через пам'ятку було прокладено магістральний газопровід високого тиску, роботи в його охоронній зоні стали можливими завдяки сприянню з боку Боярського лінійного виробничого управління магістральних газопроводів УМГ «Київтрансгаз»¹. До розкопаних у 2011 р. чотирьох південно-західних 4-метрових квадратів стометрового сектора 1 із заходу прирізано південну та східну лінії квадратів наступного сектора 2. Відкрита в сезоні площа склала, таким чином, 36 м². Під час робіт простежено наявність сірого гумусованого шару потужністю 0,25 м зі значною кількістю давньоруської кераміки, печиною, вугликами. Як і минулого року, крім уламків кружально-го посуду киево-руської доби, у шарі зібрано фрагменти ліпного посуду періоду палеометалів. Індивідуальні знахідки представлено двома виробами із заліза.

Паралельно експедицією здійснена спроба розшукати селище «Вечірній ліс» за версією В.О. Петрашенко та В.К. Козюби. За їх даними, поселення розташоване навпроти с. Кременище в місці впадіння глибокої балки в долину р. Віти (Сіверки), за 1,6 км вниз від дамби нижнього ставка в с. Круглик. Зай-

¹ Автори висловлюють щирі вдячність начальнику управління С.В. Вижанову та інженеру групи з ОЗ МГ ЛЕС О.І. Жовтяку за допомогу у проведенні досліджень.

має північно-західний схил балки. Приблизні його розміри — 200 × 250 м, товщина шару — 0,6—0,8 м. Дослідники відзначали наявне на час обстеження 1991 р. руйнування значної площі пам'ятки дачним кооперативом. Огляд вказаної території дозволив констатувати залишки садівницького товариства з радянськи-

ми стандартами організації території, суттєво доповнені сучасними замиськими будинками; навіть розвідкові роботи тут певною мірою проблематичні. Відтак, локалізація альтернативного поселення «Вечірній ліс» у складі Ходосівського археологічного комплексу — справа майбутнього.

І.А. Готун, О.М. Казимір,

Ю.О. Грицик, Є.В. Синиця, М.О. Гунь, Т.В. Лозниця

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ МІЖ ХОДОСІВКОЮ ТА ЛІСНИКАМИ

Північною експедицією ІА НАНУ за участю слухачів магістерської програми, студентів-практикантів і волонтерів з КНУ ім. Т. Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова та за підтримки підприємства «Хутір Ясний» і кількох київських правознавців¹ продовжено розкопки багатощарового поселення між Ходосівкою та Лісниками, які безперервно ведуться з 2003 р. Дослідження охопили площу 200 м² на південно-східній периферійній частині ділянки «Заплава».

Роботи продовжували суцільне вивчення системою секторів 10 × 10 м схилу борової тераси над руслом р. Сіверка. Таким чином, розкопана в останні роки територія з'єднувалася із дослідженою у 2004 р. та примикала до відкритої у 2003 р., поглинутої розширенням русла. Для розкопаної цього року ділянки, загальною площею 186 м², властивий малонасичений культурний шар, вона займала два сектори (41, частково відкритий позаминулого року, та 46), поділені на квадрати 2 × 2 м з літерно-цифровим позначенням. Розташована на схилі тераси (перепад висоти по західній бровці двох секторів становив 1,24 м), складена темно-сірим гумусованим супіском потужністю 0,35—0,4 м, нижче якого залягав сіро-жовтий супісок; материк — жовтий пісок. Вдалось отримати цікавий матеріал для розуміння планіграфії та хронології досліджуваної поселенської структури та зібрати повноцінну колекцію передусім різночасових керамічних виробів. До неї включено уламки стінок ліпних посудин з проколами, наліпними

валиками, а також вінця, прикрашені проколами та зашипами по верхньому краю, нігтьовими насічками по зовнішньому краю, наколами підтрикутним знаряддям на зовнішній поверхні. Хронологія побутування основної маси кераміки вкладається у дві основних групи: період палеометалів та I тис. Індивідуальні знахідки з ділянки репрезентовані залізним виробом, цілим і фрагментованими біконічними керамічними пряслицями.

На вказаній території виявлено та досліджено об'єкт 111 (рис. 1, А). Він розташований у північно-західному куті сектора 46 (кв. А-Б/4—5), округло-овальний, дещо витягнутий у широтному напрямку. Його розміри на рівні фіксації становили 2,3 × 1,8 м, глибина — 0,7 м від рівня виявлення. Стінки котловану похилі, плавно переходять у дно, що знижується у напрямку центру. Заповнення заглибленої частини однорідне, складене світло-сірим супіском.

У західній половині об'єкта містилася вертикально встановлена крупна гончарна посудина із втраченим дном (рис. 1, Б). Низ її знаходився у шарі, за кілька сантиметрів над долівкою об'єкта. Придонна частина відсутня, по плічку нанесено три ряди хвилястого орнаменту, виконаного десятизубим дрібним гребінцем. Посудина без вираженої шийки, діаметр вінця 24 см, максимального розширення бочка — 44 см, нижньої частини на рівні сколу — 22 см, збереглась у висоту на 39,5 см. Зовнішня поверхня заглажена, місцями вишукана під дією високих температур, тісто світло-сірого кольору, з домішками крупнозернистого піску, жорстви, попелу, зсередины виріб закопчений на висоту

¹ Співробітники експедиції висловлюють щире вдячність усім, хто сприяв організації робіт

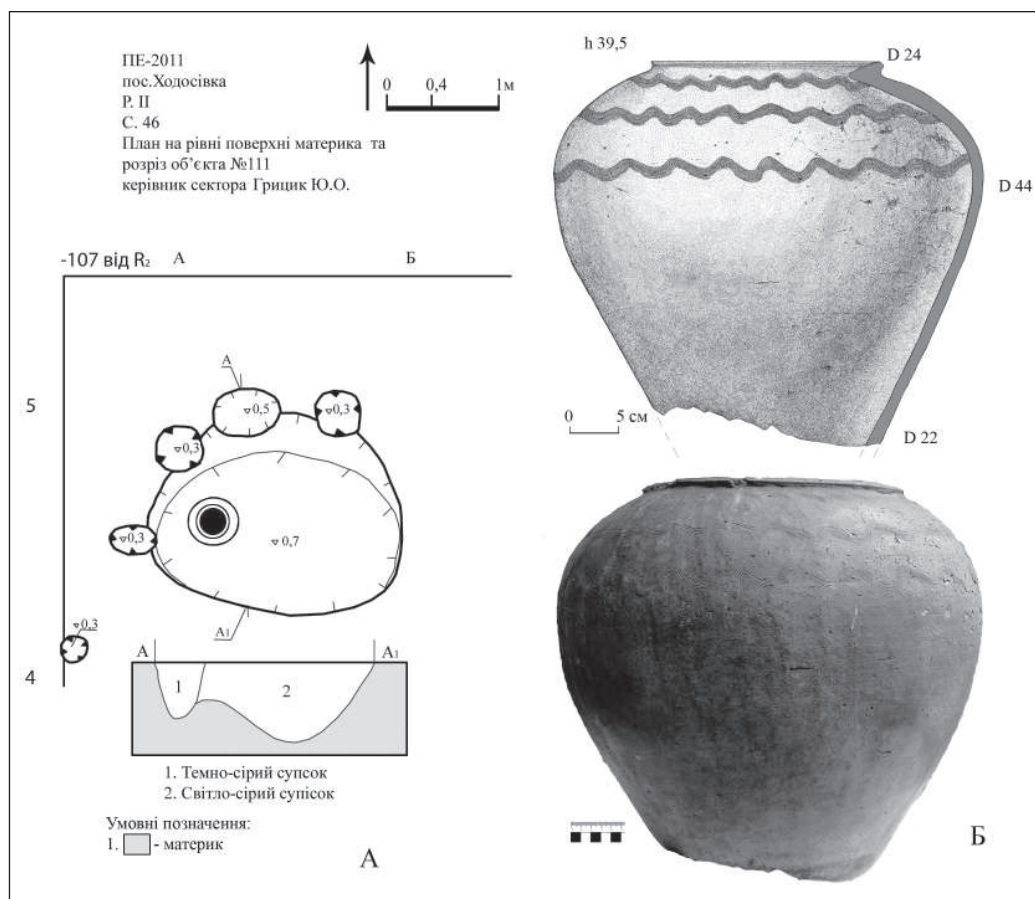

Рис. 1. План північно-західного кута сектора 46 з розрізом об'єкта 111 (А) та посудина з його заповнення (Б)

близько 15 см. Особливості описаної посудини дозволяють провести паралелі з піфосоподібними виробами з пам'яток черняхівської культури. Означеній кераміці, за спостереженнями фахівців, притаманні значні домішки крупнозернистого піску та кварцу, в окремих випадках — дрібного шамоту в тісті, міцний випал, сірий або темно-сірий колір, хоча трапляються посудини з коричневою поверхнею. Серед гончарних виробів цього типу виділяється група з дуже випуклими у верхній частині стінками, що характеризується відсутністю шийки та широкими горизонтально сформованими вінцями завширшки 3—7 см за діаметра 18—28 см. Основний мотив у їх оздобленні — нанесена гребінцеподібним знаряддям багаторядна хвиля на плічку, іноді — на вінцях. Висота виробів коливається від 0,6 м до 1 м, обсяг вимірюється десятками літрів. За відсутності на досліджуваному поселенні черняхівських нашарувань, означену знахідку варто розглядати в контексті матеріалів київської культури, представлених тут досить широко та різнобічно.

На західному та північному краї плями заповнення об'єкта, наполовину виходячи за межі

останнього, розташовані крупні стовпові (?) ями, заглиблені на 0,3—0,5 м від рівня фіксації. Дві з них овальні (0,4 × 0,2 м та 0,6 × 0,4 м), одна кругла (діаметром 0,4 м) одна — округло-підквадратна (0,4 × 0,4 м). Їх стінки вертикальні чи дещо похилі, майже вертикальні, заповнення, складене темно-сірим супіском, добре фіксувалося на тлі материка та світлішого заповнення заглибленої частини споруди. Ще одна стовпова яма розміщена на продовженні дуги, утвореної попередніми, приблизно за 1 м від південно-західного краю об'єкта. Кругла, діаметром 0,2 м, заповнена, як і решта, темно-сірим супіском. Показово, що крім описаної посудини, ні основна частина об'єкта, ні навколишні ями індивідуальних чи керамічних знахідок за винятком кількох невиразних дрібних уламків стінок ліпних посудин не утримували.

Найімовірніше, вивчена споруда використовувалась у господарстві чи побуті населення пам'ятки у другій чверті I тис.

Крім описаного об'єкта, на відкритій у звітному сезоні площі вивчено стовпову яму діаметром 0,25 м за глибини 0,2 м, розташовану у квадраті Д/1 сектора 46.

І.А. Готун, О.М. Казимір,

А.М. Сухонос, К.О. Терещук, О.І. Григорчук, М.О. Гунь

РОЗВІДКИ НА ХОДОСІВСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

Північною експедицією здійснено розвідки, викликані необхідністю проведення наукових археологічних експертиз і пов'язані з фіксацією пошкоджень відомих і щойно виявлених пам'яток. За дорученням ДП НДЦ ОАСУ обстежено шість ділянок по 0,10 га на північно-східній околиці селища Ходосівка-Козаків яр, по проєктованій вул. Молодіжна в с. Ходосівка, що приватизуються для ведення особистого господарства.

Ділянки займають східний схил тераси, витягнуті в широтному напрямку, примикають із заходу до підніжжя городища «Кругле». Їх територія на схід від колишнього поля задернована, має нерівну від ерозії поверхню. На деяких ярутворення продовжується. Східна частина ділянок культурного шару не має, може використовуватися без обмежень, центральна надто стрімка і також не має слідів життєдіяльності людини, але перебуває в охоронній зоні селища, у західній, при переході тераси у схил, є темний сіро-коричневий і чорний гумусований шар (до 0,50 м), що підстеляється жовтим материковим лесоподібним суглинком з дифузним прошарком у 3—5 см. Шар містив остеологічний матеріал, вуглики, обпалену обмазку, кераміку. Зібрано фрагменти ліпного посуду останньої чверті I тис., шматки глиняних вальків. Зроблено висновок про наявність на західній частині ділянок пам'ятки археології і запропоновано виявити її межі, а за необхідності і дослідити. Вбачається доцільним відстежити подальше перебування ділянок у державній власності.

Також обстежено три ділянки по 0,10 га на північно-західній околиці с. Лісники, в зоні селища Лісники-Безодня. Пам'ятка розташовується на краю села, приблизно за 1 км на північний захід від школи, на північному березі ставка Безодня, на захід від виїзду з села в бік Хотова. Займає меридіонально спрямований схил надзаплавної тераси лівого берега р. Безодня, що підвищується зі сходу на захід. Відкрита В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою у 1991 р., обстежена в 2004 та 2005 рр., коли констатовано спорудження на ній трьох садиб. У 2011 р. тут проведено експертизу чотирьох ділянок, зібрано матеріал киево-руського часу та

добу палеометалів, у 2012 р. — ще три. Територія задернована, має сліди колишньої оранки. На топографічно нижчій ділянці зафіксовано наявність гумусованого сіро-коричневого шару (до 0,6 м), який через 3—5-сантиметровий дифузний прошарок переходить у материковий лесоподібний суглинок. Зібрано кераміку давньоруської та козацької доби, кований цвях. Фрагменти гончарного посуду виявлено і на поверхні. Дві інші ділянки — у місці переходу підйому тераси у крутіший схил плато, тягнуться на північ. Нашарування тут не простежено, але відзначено їх розташування в охоронній зоні селища. Подальша доля і цього об'єкта невідома.

Обстежено ділянку площею 4 га поряд з селищем Ходосівка-Рославське, розташовану на північний захід від пам'ятки, прилеглу до ділянок, на яких у 2011 р. за дорученням ДП НДЦ ОАСУ проведено експертизу у зв'язку зі зміною цільового призначення. Ділянка сильно заболочена, вкрита водою, поросла очеретом, рогозом, осокою (крім меліоративних каналів). У її північній частині наявне підвищення з луговими рослинами та вільхами. З огляду на високий рівень води об'єктивно оцінити особливості залягання нашарувань не можна. Зондажами та шурфами на підвищеннях виявлено пісок, перекритий насиченими органікою суглинисто-торф'янистими шарами без археологічного матеріалу потужністю місцями до 0,5 м. Існує суттєва проблема у сфері охорони культурної спадщини. Територія біля унікального поселення Ходосівка-Рославське вже у приватній власності. Призначення її частини змінено на ведення садівництва, що передбачає зведення садових будинків з комунікаціями. На ділянках, де проведено експертизу, висувалися певні обмеження: роботи під наглядом, обов'язкові рятівні розкопки тощо. Умови не виконані, а власник має дозвіл на подальше господарське освоєння території. Більше того, землевласник, згідно з кадастровими документами, є і в селища Ходосівка-Рославське. Постає питання: це результат недосконалості нормативних актів чи наслідок зловживання з боку певних посадових осіб?

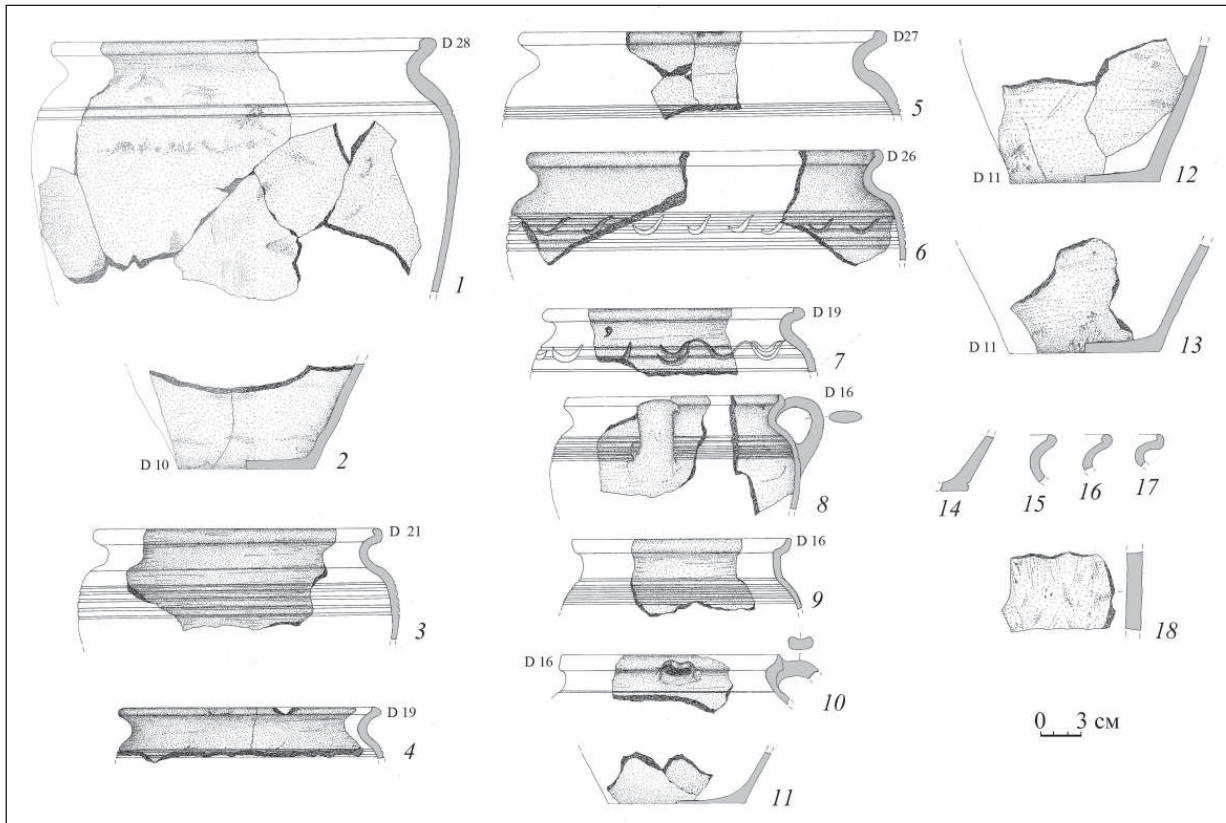

Рис. 1. Уламки гончарної (1–17) та ліпної (18) кераміки з вул. Соборної

Після сигналу краєзнавців оглянуто будівельний котлован по вул. Садова в с. Ходосівка. Констатовано руйнування культурного шару, зібрано уламки ліпної кераміки доби палеометалів і гончарної — козацьких часів. Будівництво з необхідними інстанціями погоджене. Опрацьовано колекцію посуду доби Русі, знайдену при спорудженні колодязя на вул. Соборна, 24 в Ходосівці (рис. 1), переданого власником — М.С. Чудиком. Досягнуто домовленості щодо розвідкових робіт на означеній території. Розміри фрагментів, присутність крупних шматків печини дозволяє припустити перебування на об'єкті давньоруської доби, можливо, житлового.

Відкрито поселення в уроч. Попова долина на надзаплавній терасі на південний схід від уроч. Моторний яр і на схід від селища Ходосівка-Гедзів хутір, пошкоджене прокладанням під'їзду до ділянок у басейні р. Петиль. Зачисткою та двома шурфами виявлено гумусований шар (понад 0,5 м) з шматком кам'яного розтиральника, керамікою доби палеометалів

і часів Русі, шлаками та в глибині тераси, а не лише на пошкодженій прирічній смузі.

У зв'язку з масштабними земляними роботами з використанням важкої техніки та земснарядів неподалік поселень Ходосівка-Снігурове, Ходосівка-Березове, Ходосівка-Чумакив Куток, Ходосівка-Рославське кілька разів оглянуто їх стан. На місце неодноразово викликано комісію Київського обласного центру охорони пам'яток, а при спробі земляних робіт на селищі Ходосівка-Рославське — і представників органів внутрішніх справ.

Проведено експертизу ділянки 0,12 га на запроєктованій вул. Садова в с. Гатне Києво-Святошинського р-ну у зв'язку зі зміною її призначення з ведення особистого селянського господарства на будівництво. Хоч ділянка розташована неподалік поселення, ототоженого з літописним «Добрим дубом», археологічного матеріалу тут не виявлено, але констатовано наявність у приватній власності землі, на яку археологів викликали лише на етапі зміни її цільового призначення.

НОВІ ЗНАХІДКИ МАТЕРІАЛІВ ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ НА СТОЯНЦІ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

У 2012 р. Північною експедицією ІА НАНУ продовжено роботи на багат шаровій пам'ятці Ходосівка-Рославське. Уже відзначалося, що раніше вона позиціонувалась як селище давньоруського та монгольсько-литовського часу з поодинокими знахідками періоду первісності, палеометалів і I тис. Пізніше, під час вивчення периферійної ділянки поселення, на межі ґрунтових вод, з'явилися підстави для виділення тут неолітичної стоянки. Повідомлення присвячене підсумкам її вивчення паралельно з основними роботами. Кам'яний комплекс, здобутий у 2012 р., нараховує 68 одиниць: 66 — вироби з кременю, два — фрагменти навмисно розчленованої гальки з кількома фасетками. Сировиною слугував місцевий моренний кремінь різних відтінків сірого кольору та жовто-рожевий, так зв. «житомирський» кремінь.

Техніку первинної обробки характеризують один пренуклеус з підготовленою площадкою та ребром на моренному кремені поганої якості, 11 нуклеусів та один його уламок, три авіважі та одна реберчаста пластина з фрагментарною ретушшю утилізації. Чотири нуклеуси конічні, однібічні, два — призматичні, один — одноплощадковий з круговим зняттям заготовки. Всі вони максимального спрацьовані або близькі до цього. Частина має фасетовані карнизи площадок. Три нуклеуси від відщепів, один з яких з біпоперечним фронтом сколювання близький до максимального ступеню утилізації, один нуклеус невизначений — сильно пошкоджений вогнем.

Виробів із вторинною обробкою виявлено 25 (близько 40 %). Скребоків — п'ять: один округлий, так зв. «нігтеподібний», на вторинному відщепі, три кінцебокових на відщепках, один невизначений, оскільки дуже пошкоджений вогнем, але, найшвидше, округлий або підокруглий. Різців знайдено два — обидва кутові на пластинках. Як і в минулі роки, кількість знарядь для роботи з кісткою або деревом значна: п'ять стамесок і долото, виготовлені на відщепках. Також виявлено вкладень, що являє собою трапецієподібний медіальний перетин пластини з ретушшю, технологічно нагадує кукецький, проте не має пласкої ретуші по черевцю. Перфораторів (проколки ?) знайдено два. Трапеція з увігнутою стороною та значним макрозносом, виготовлена на якісному напів-

прозорому світло-коричневому кремені представляє оснащення метальної зброї. Виявлено також п'ять пластинчастих заготовок і два відщепи з фрагментарною ретушшю утилізації.

Серед відходів виробництва — одна первинна пластинка, 21 відщеп (сім первинних, один напівпервинний та 13 вторинних) та чотири уламки.

Переважаю більшість знарядь праці виготовлено на відщепових заготовках. Це та великий відсоток виробів із вторинною обробкою і значний ступінь спрацьованості нуклеусів обумовлено поганою якістю доступної сировини та її дефіцитом. Розкопками цього року виявлено значний відсоток нуклеусів, що, скоріше за все, свідчить про дослідження певної господарської зони поселення. Характерна особливість комплексу — значна кількість виробів для обробки дерева та кістки. Трапеція у складі комплексу виявилася несподіваною. Зважаючи на відсутність серії, її можна було б вважати

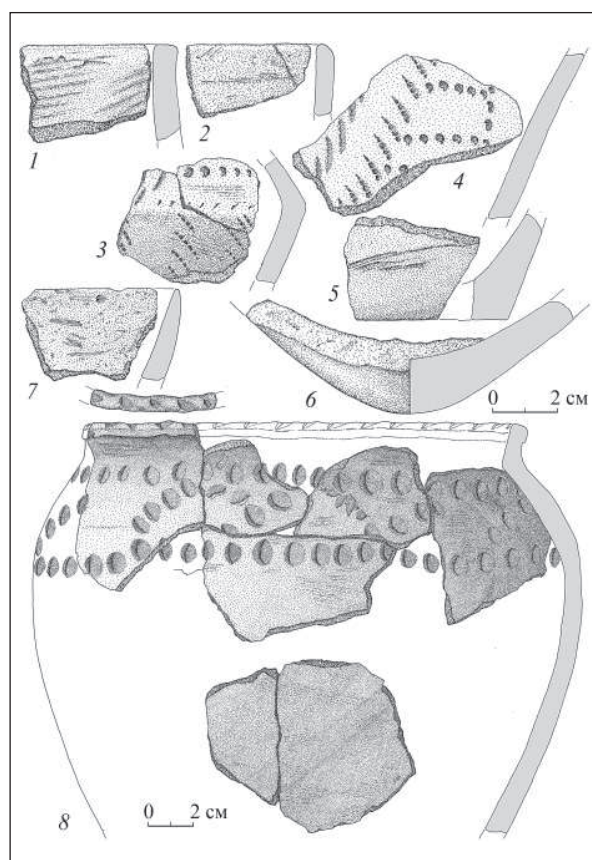

Рис. 1. Неолітичні керамічні вироби з поселення

випадковою домішкою. Але дві косотронковані пластинки серед знахідок 2010—2011 рр. разом із нею цілком узгоджується із загальним, хоч і нечисленним, комплексом оснащення металюї зброї.

Керамічний комплекс нараховує 136 фрагментів. Більшість знахідок — частини розвалів, виявлених раніше. Знайдено три неорнаментовані уламки вінець (рис. 1, 1—2, 7) та пластике (рис. 1, 5) і округле (рис. 1, 6) денце. Останнє належить розвалу з попередніх років досліджень, орнаментованому складним мотивом з гребінцевих відтисків.

Виявлено також фрагменти розвалу (або розвалів), орнаментованого косими та вертикальними рядами гребінцевих відтисків разом зі складними мотивами рядів округлих вдавлень (рис. 1, 3, 4). Такі варіанти орнаментальних композицій у поєднанні з уламком чітко вираженого ребра (рис. 1, 3), що вказує на складне профілювання, мають прямі аналогії з матеріалами пізнього неоліту типу Пустинка.

Доповнюють комплекс 17 фрагментів однієї посудини (рис. 1, 8). Горщик репрезентує закриту форму зі звуженим горлом і різким перегином в районі шийки. Домішки в тісті — органіка та пісок, поверхня — зі слідами гребінчастого згладжування. Основний елемент орнаменту — глибокі нігтьові вдавлення, нанесені у верхній

частині двома горизонтальними рядами з косими відрізками таких же рядів між ними. Нігтьовими вдавленнями оздоблено і зріз вінця. Прямі аналогії розглянутій формі в регіоні невідомі, але з пам'ятки походили уламки миски, що за складом тіста та орнаментациєю повністю відповідні розвалу цього горщика.

З огляду на наявність у керамічному комплексі посудини (рис. 1, 3, 4), що має прямі аналогії серед матеріалів Пустинки, наявність плоских денців (рис. 1, 5) з урахуванням минулорічних знахідок і фіксацію уламків окремих посудин, що вказують на значне ускладнення профілювання (у порівнянні з матеріалами Віти Литовської, Микільської Слобідки 2, Романкова 1 тощо), керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське попередньо можна датувати пізнім етапом місцевого неоліту.

Таким чином, незважаючи на незначну кількість крем'яного комплексу, техніко-типологічні особливості наявного матеріалу та знахідок попередніх сезонів (серединний різець, оформлений плоскими сколами, кукрецький вкладень) дають можливість віднести пам'ятку до пізнього етапу кукрецької культури. Керамічний комплекс, що виглядає достатньо пізнім для неоліту регіону зумовлює попереднє датування поселення не раніше середини IV тис. до н. е.

І.А. Готун, Є.В. Синиця, О.М. Казимір

ОХОРОННІ РОБОТИ НА СЕЛИЩІ ХОДОСІВКА-КОЗАКІВ ЯР

Влітку 2012 р. Північною експедицією ІА НАНУ у зв'язку зі зміною цільового призначення земельної ділянки проведено роботи на селищі в уроч. Козаків яр у складі Ходосівського археологічного комплексу на території Підгірцівської сільради Обухівського р-ну, які супроводжували корчування дерев і фінансувалися власниками ділянки Р. Мошенком і В. Мошенком.

Селище, на думку В.О. Петрашенка, в останній чверті I тис. займало 22 га з житловою частиною близько 10 га на верхньому майданчику, де могло бути до 500 жител. У 1969 р. Р.С. Орлов відкрив пам'ятку, дослідив залишки житла софійського типу, вісім жител-напівземлянок з печами із глини, кілька ям, виявив кераміку волинцевського, пізнотрипільського та ран-

ньозалізного часу, шахову фігурку, скляну намистину, пряслиця, фрагмент бронзового браслета. У 1972 р. тут працював О.В. Сухобоков. Досліджено два житла та 11 ям, знайдено залізний ніж, кістяну проколку, керамічне пряслице, фрагментовану різнокольорову мозаїчну пастову, посріблену та скляну намистини, залізну пряжку, відому в аварських комплексах VI—VII ст. і салтівських VIII—IX ст., антропоморфну срібну бляшку з рослинним орнаментом з аналогіями кінця VII — початку IX ст. на Північному Кавказі, бронзову «салтівську» сережку кінця VII—VIII чи II половини VIII — початку IX ст. з кулькою на дужці. Масштабні роботи у зв'язку з будівництвом дороги та дачного кооперативу в 1985—1989 рр. проводила В.О. Петрашенко. Відкрито близько 2,5—3,0 тис. м² з 19

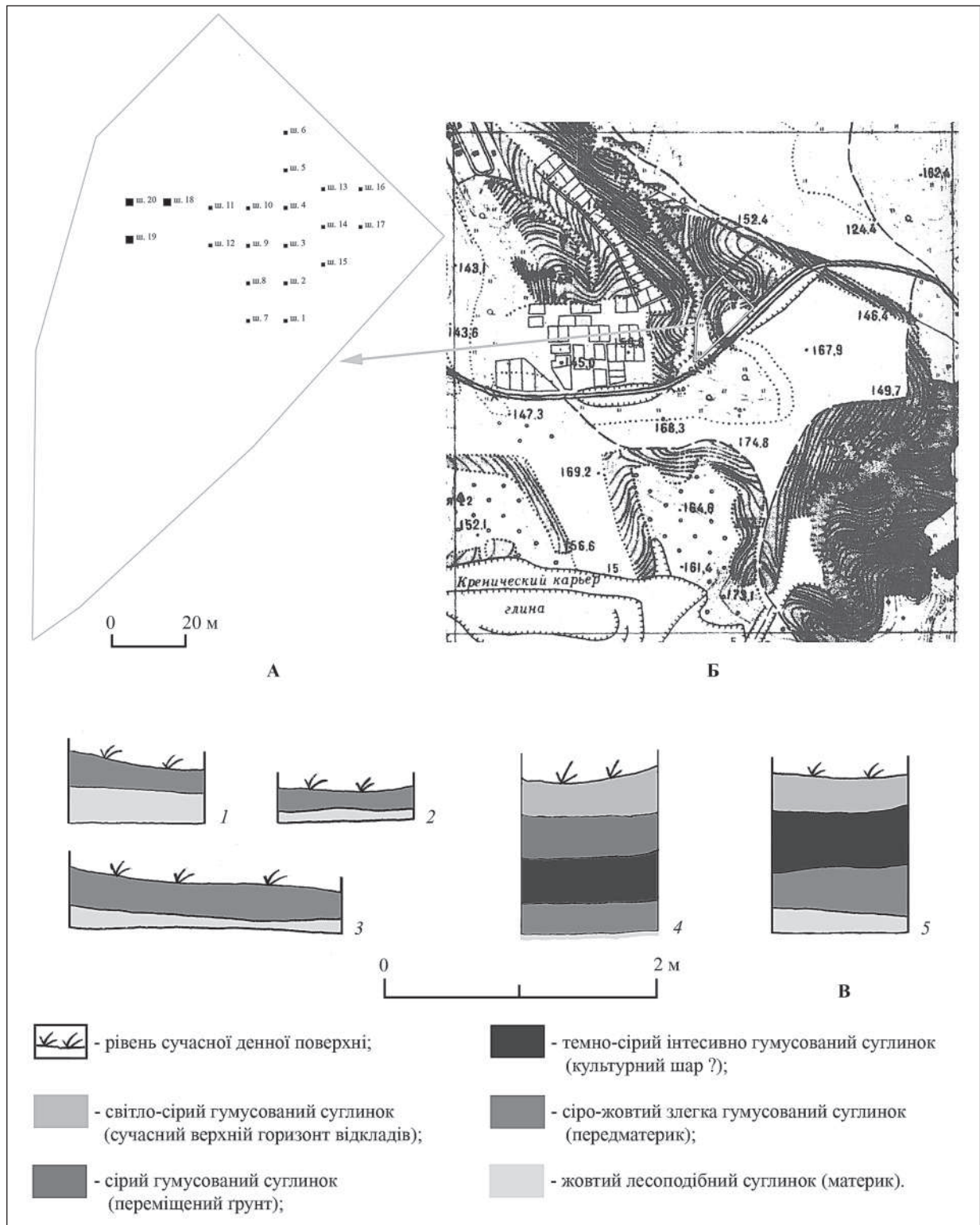

Рис. 1. Схема розташування шурфів у межах обстеженої ділянки (А), її ситуативний план (Б) та стратиграфічні розрізи окремих шурфів (Б): 1 — західна стінка шурфу 13; 2 — північна стінка шурфу 17; 3 — північна стінка шурфу 19; 4 — північна стінка шурфу 2; 5 — північна стінка шурфу 12

житлами, сімома ремісничими об'єктами, десятьма відкритими печами, 50—60 ямами волинцевської культури VIII—IX ст. Зібрано ножі, мотику, серп, струг, скроневе кільце (існують з

VIII ст. до Київської Русі), дротяний браслет зі сплюсненими кінцями II половини VIII—IX ст., персні VIII — початку IX ст., намистини (скляні зі срібною прокладкою, фрагментовану пасто-

ву мозаїчну VIII—IX ст., скляні), рамку залізної пряжки VIII—IX ст., виготовлені з амфорних стінок, глиняні та кам'яні пряслиця, фрагмент прикраси-дзвоника з великоморавськими аналогами IX ст., втульчастий наконечник стріли VIII—XIII ст., проколки, астрагали з отворами та мітками, амулети з кабанячого ікла. Кераміка включає різні форми. Одна з посудин — з різними лініями з фігурами, аналогія яким В.О. Петрашенко вбачає серед малюнків Маяцького городища IX ст. В.О. Петрашенко ототожнювала пункт з племінним центром на фінальному етапі утворення сусідської общини з плановою структурою і забудовою як у синхронних городищ. Вивчено тут і сакральний комплекс. На можливий ритуальний характер людських черепів з Ходосівки вказували Г.В. Жаров та Р.В. Терпиловський при інтерпретації обгорілих черепів у волинцевському житлі з поселення Мельники 1 на Роменщині. Пам'ятка використана у фундаментальній роботі про кераміку VIII—IX ст. Середнього Подніпров'я, узагальнювальних працях з проблем волинцевської культури правого берега Дніпра, тенденцій слов'янського житлобудівництва регіону. Пункт визнаний показовим для аналізу закономірностей розвитку селищ Середнього Подніпров'я кінця I — початку II тис., розглядався при архітектурній реконструкції слов'янських поселень, як еталонний пункт увійшов до підручників для вищих навчальних закладів.

У 1996 та 2000 рр. селище вивчали співробітники Київського обласного центру охорони пам'яток, тоді ж вжито заходів щодо його охорони. У 2007 та 2011 рр. в охоронній зоні пам'ятки обстежено земельні ділянки у зв'язку з господарським освоєнням. У 2012 р. сусідня ділянка обстежена експертами ДП НДЦ ОАСУ А.В. Петраускасом, О.А. Ковалем і М.В. Квітницьким. Зафіксовано заповнення археологічного об'єкта (ймовірно, житлової споруди із залишками печі), виявлено кераміку II половини I тис., фрагменти глиняних вальків. У шурфах простежено наявність культурного шару потужністю 0,10—0,15 м.

Роботи Північної експедиції 2012 р. велися на ділянці площею 2 га. Її межа на півдні—південному сході проходить по схилу виїмки дороги Ходосівка—Новообухівське шосе. Південно-західна і західна частини ділянки — стрімкий схил природного яру (рис. 1, Б) без культурних відкладів. Розвідковими шурфами

1 × 1 м та 2 × 2 м (відповідно, 1—17 та 18—20) обстежено східну та центральну частину площі. Розміщені за 10 м орієнтовані за сторонами горизонту шурфи охопили відносно рівний майданчик (рис. 1, А). У різних частинах площі стратиграфічна ситуація дещо різнилась. У крайніх з півночі та сходу—північного сходу шурфах (6 та 13, 14, 16, 17) під дерном залягав малопотужний (0,1—0,2 м) шар дещо гумусованого сіро-жовтого суглинку (передматерик), що нижче переходив у жовтий материковий лесоподібний суглинок з незначними вкрапленнями гумусу (рис. 1, В, 1, 2). Аналогічна ситуація простежена у шурфах 1, 7 та 8 на північній—північно-західній периферії і шурфах 18—20 на західній—південно-західній (рис. 1, В, 3). Стратиграфію у центрі найкраще характеризує шурф 2 (рис. 1, В, 4), де під світло-сірим гумусованим суглинком (0,3—0,4 м) залягав дещо темніший (0,25—0,30 м), ще нижче — темно-сірий (0,35—0,40 м), що переходив у сіро-жовтий передматериковий (близько 0,25 м). Зазначений темно-сірий гумусований суглинок є похованим давнім ґрунтом; шар, що перекиває його, утворений, напевне, внаслідок переміщення поверхневого ґрунту з північно-східної частини ділянки, внаслідок чого там практично не лишилося гумусових шарів. Зміщення, найвірогідніше, мають антропогенний характер і пов'язані з переплануванням ділянки при будівництві дороги. Шар перевідкладеного ґрунту зафіксований у шурфах 9, 10 та 12 (рис. 1, В, 5); хоч у шурфах 3—5 та 11 чітких меж між переміщеним і похованим горизонтами ґрунту не простежено. Під час робіт зібрано мало виразні фрагменти стінок ліпних посудин (два — у шурфі 3, по одному — в шурфах 2 та 9). Показова і відсутність на обстеженій ділянці (при викорчовуванні дерев) підйомного матеріалу. Відтак, обстежену площу можна попередньо визначати як незаселену частину селища Ходосівка—Козаків яр, позбавлену вираженого культурного шару (найближчі сільськогосподарські угіддя?), хоча остаточно виключати можливість виявлення тут археологічних об'єктів поки що передчасно.

Крім суто дослідницького аспекту, результатом робіт є постановка доволі болісного питання: яким чином ділянка площею 2 га в зоні розташування такої відомої пам'ятки опинилась у приватній власності й археологи з'явилися на ній лише на етапі зміни цільового призначення.

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

У 2012 р. Північною експедицією продовжено роботи на поселенні в уроч. Рославське у складі Ходосівського археологічного комплексу. Пам'ятку відкрито в 2007 р., вивчається вона щороку. За цей час розкрито 1 тис. 400 м², із яких 356 м² — у звітному сезоні. У роботах брали участь студенти з КНУ ім. Т. Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова, ЖДУ ім. І. Франка, Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. Сковороди; дослідники завдячують матеріальній підтримці київських правознавців та дипломатів І. Довганича, В. Качуренка, В. Максимова, А. Нагорного, А. Омельченка.

Роботи 2012 р. зосереджені на найвищій точці зайнятої селищем дюни та схилах її північно-східного краю, примикали до відкритої раніше площі. Поверхня ділянки задернована, зі слідами оранки. Культурний шар — темно-сірий однорідний супісок з керамікою, кістками тварин, шлаками, печиною залягав одразу під дерном, досягав від 0,40 м у найвищій точці до 0,80—1,00 м внизу. Його насиченість на підвищенні була значно меншою, що, ймовірно, зумовлено сповзанням шарів по схилу ще в період існування поселення.

За сезон досліджено 16 об'єктів, дев'ять — часів Київської Русі та монгольсько-литовського періоду датуються XII—XIV ст. Шість із них — об'єкти 57, 59, 61—63, 68 — господарсько-побутові ями. Круглі чи округло-овальні, діаметром 0,40—1,20 м, до 0,20 м завглибшки, заповнені уламками кераміки, рідше кістками тварин, золюю, вугликами, печиною, шлаками. Розташовані поряд наземного житла 22 (2009 р.) і, можливо, експлуатувалися разом з ним. Ще два — залишки господарських споруд. Один — об'єкт 66 розмірами 2,00 × 1,30 м мав підпрямокутні обриси, пласке дно, стінки, що плавно переходять у долівку, заглиблену на 0,44 м. Заповнення містило кераміку XII—XIV ст., кістки, печину та половинку срібної (?) порожнистої намистини певно від скроневого кільця. Схожі відомі в Новгороді, де датуються кінцем XIII — XV ст., що не суперечить хронології будівлі. Інша споруда — об'єкт 71 — досліджена на понижній ділянці. Орієнтована кутами за сторонами світу, розмірами 2,40 × 2,25 м, з рівною долівкою, заглибленою на 0,25 м, заповнена темно-сірим супіском, що плавно переходив у материк. В об'єкті знайдено кераміку XII—XIV ст., кістки тварин, печину, уламок

жорен. Над спорудою зафіксовано речові знахідки періоду функціонування об'єкта: крупний фрагмент жорен, цвяхи, ножі, брусок, уламки скляних браслетів. Неподалік від будівлі в шарі виявлено скупчення уламків амфор і печини. Невеликі розміри об'єкта та відсутність опалювального пристрою не дозволяють інтерпретувати його як житло, а характер знахідок вказує на використання у господарстві чи, скоріше, в побуті. Виявлено яму з рештками двох кістяків великої рогатої худоби. Об'єкт 56 овальний, розмірами 2,00 × 1,10 м, 0,67 м завглибшки. Скелети лежали в анатомічному порядку один на одному. Схоже, це — давньоруського чи монгольсько-литовського часу санітарне поховання худоби, що загинула від хвороби, здійснене не за межами селища, а посеред забудови. Описаний об'єкт має аналогію на поселенні між Ходосівкою та Лісниками з похованням теляти в межах житлової зони. Вивчено і сім об'єктів ранішого періоду існування пам'ятки, подібні відомі з першого року робіт. Вони заповнені переважно сірим і світло-сірим супіском, інколи із включенням вуглинок. Заглиблена частина містила 1—2 шматки обробленого кременю та кілька уламків ліпної кераміки, у більшості випадків не включала жодних знахідок взагалі. Чотири з них (об'єкти 58, 65, 69, 70) можна характеризувати як господарські ями — округлі, лінзоподібні, діаметром 0,60—1,00 м, завглибшки 0,14—0,32 м, заповнені сірим супіском практично без знахідок. Ще три об'єкти (60, 64, 67) відрізнялись овально-видовженою формою, дещо більшими розмірами: 2,00—2,20 × 1,00—1,90 м. Їх стінки похилі, плавно переходять у долівку, заглиблену на 0,27—0,58 м. Заповнені також сірим і світло-сірим супіском. Один містив уламок кременю, інший — шматок кременю і чотири фрагменти кераміки. Ймовірно, об'єкти теж використовувались у господарстві. Крем'яні знаряддя і неолітична кераміка відомі поряд з давньоруськими знахідками і в шарі пам'ятки. Серед матеріалів цього сезону — уламок шліфованої крем'яної сокири із культурних нашарувань.

У шарі, крім кераміки XII—XIV ст., кісток тварин, шлаків, брусків, фрагментів жорен, свинцевих тягарців, залізних ножів і цвяхів, скляних браслетів, шиферних пряслиць, зібрано численні уламки амфор, посуду з поливою

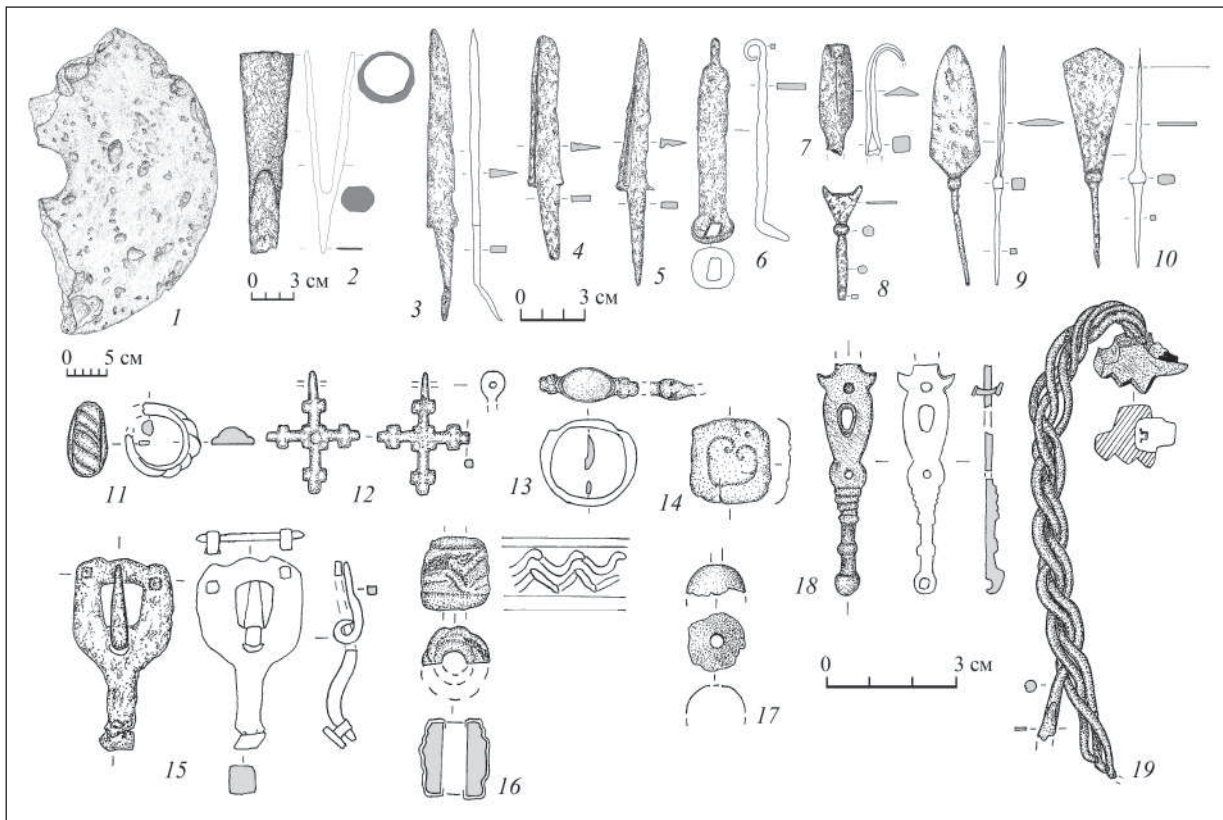

Рис. 1. Зразки речових знахідок з розкопок звітного сезону

та нетипового профілювання. Знайдено індивідуальної форми залізного пряжку, кільця залізних наконечників стріл, один з яких належить до типу 70 «широкі лопаточки з тупокутним вістря» за А.Ф. Медведєвим і датується XIII—XIV ст., бронзовий натільний хрестик, уламки книжкової застібки та шийної гривни з чотирьох стрижнів із замком, бронзова накладка тощо (рис. 1). Керамічний комплекс включає тарний, столовий і кухонний посуд XII — першої половини XIII ст., наявне профілювання, властиве для монгольсько-литовської доби, й індивідуальне. Тарний посуд відчутно фрагментований. Показова придонна частина зерновика зі смугами жовто-коричневої поливи ззовні, залишками залізистої речовини зсередини, фрагменти його стінок, уламки інших. Столовий посуд — фрагменти мисок, кухликів і глеків. Останні — з лійкоподібною горловиною, вузькою шийкою з валиками, багато орнаментовані. Фрагмент ручки латки з коричневою поливою, вже другої на пам'ятці. Більшість столового посуду — з поливою.

Крім відкриття площі в північно-східній частині селища, для пошуків меж пам'ятки через загрозу їх пошкодження земляними роботами перевірено наявність шару на південно-західному краю дюни. Тут відкрито 20 м², виявлено нашарування всюди, крім топографічно найнижчої точки на рівні болота. Поверхня цієї частини дюни має меншу висоту порівняно із зоною розкопок, але і тут наявний шар (0,45—0,70 м) слабшої насиченості. У ньому переважають уламки кераміки доби бронзи, аналогії яким на селищі не траплялися, іноді доволі крупні, зрідка — кістки тварин. Знахідок киево-руського та монгольсько-литовського часу тут мало. Схоже, основна освоєна у середньовіччі територія розташована північніше і заселення дюни в різні періоди було нерівномірним. Обстежено територію і на захід від селища.

У 2012 р. отримано нові дані щодо неординарності досліджуваного соціально-економічного феномену. Поточнено бачення характеру забудови селища, побуту його мешканців, хронології пам'ятки.

РОБОТИ БОРЩАГІВСЬКОГО ЗАГІНУ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Загоном Північної експедиції продовжено роботи на місі ставка 10 по р. Нивка по вул. Скільська–Васнецова в с. Софіївська Борщагівка, де в 90-ті роки працювали Дніпровська давньоруська експедиція та експедиція Київського обласного центру охорони пам'яток, а з 2007 р. — Північна. Дослідження поселення доби каменю, пізнього Трипілля, бронзи—раннього заліза, Київської Русі, козацького періоду велися на замовлення Софіївсько-Борщагівської сільради, фінансувались інвесторами С.В. Нестерук і О.Я. Головком. З огляду на подолання організаційних негараздів, що суттєво ускладнювали роботу, в сезоні за участю студентів з КНУ ім. Т. Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова, ЖДУ ім. І. Франка, Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. Сковороди та робітників з боку замовника вивчено досить значну площу та зібрано наукомісткі різночасові матеріали.

На розкопі I у 2012 р. відкрито 518 м². Загалом Борщагівським загоном за три роки, не враховуючи розвідкових робіт 2008 р. на площі 50 м² (частина з них увійшла до загальної площі), у системі розкопу I вивчено 1551 м². Розпочато роботи на розкопі II, де відкрито 1861 м². Загалом на обох розкопах досліджено 2379 м². Виявлено низку житлових і господарсько-побутових об'єктів давньоруського часу та періоду палеометалів, зібрано прикраси й елементи костюма, предмети озброєння, побутові речі та хатне начиння, уламки кераміки. Привертає увагу наявність в об'єктах і нашаруваннях фрагментів полив'яного посуду, уламків візантійських амфор.

На розкопі I досліджувалися сектори 11, 13–16 та метрова прирізка до секторів 3, 6, 14, 16. Стратиграфічна ситуація загалом відповідає простеженій раніше: під дерном залягав сірий супісок потужністю від 0,2–0,22 м у південній частині до 0,4 м у північній. Місцями цей показник був ще менший, у північно-західній частині — взагалі відсутній, там земляними роботами пошкоджена і поверхня материка, на томість наявні перевідкладені прошарки, глина, будівельне сміття. Прилеглі до материка нашарування містили кераміку переважно доби палеометалів та софіївського типу (причому, останньої менше ніж раніше), вище зібрано аналогічну та уламки гончарного посуду

доби Київської Русі. Речові знахідки репрезентовані залізними ложкорізом, кресалами, ножами, цвяхами, окуттями, серпом тощо, скляними уламками браслетів і намистиною, свинцевим і керамічним тягарцями, пряслицями, фрагментами розтиральника та жорен, оселками (рис. 1, А). Показово, що одне з шиферних пряслиць, на перший погляд — зі сколотою поверхнею, виявилось не виточеним, а досить недбало виструганим. За сезон у системі розкопу I досліджено 23 різночасових об'єкти, серед яких — давньоруське житло та залишки ще одного, кілька господарсько-побутових споруд, зернові та стовпові ями. Основна частина об'єктів зафіксована на рівні материка.

Об'єкт 50 підпрямокутний із заокругленими кутами, розмірами на рівні фіксації 4,4 × 3,8–4 м, зорієнтований стінками за сторонами світу, дещо витягнутий зі сходу на захід. Посередині західної стінки до основного об'єму примикав підтрапецієподібний вхід завдовжки близько 1,5 м і завширшки від 1,5 м на початку до 2 м біля заглибленої частини споруди. Його глибина — 0,3 м за глибини основного об'єму будівлі 0,45–0,50 м. Біля протилежної від котловану стінки в ньому простежено дві стовпові ями діаметром 0,2 м і завглибшки 0,33–0,35 м, вздовж північної стінки — обвуглена колода діаметром 0,2 м. У житлі між входом і піччю розчищено дві стовпові ями діаметром 0,2 м і завглибшки 0,35 м (рис. 1, Б). Заповнення об'єкта — темно-сірий супісок потужністю 0,4–0,5 м, у центрі він підстелявся насиченим вуглинками та сажею, прошарком чорного супіску максимальною потужністю 0,2 м. В об'єкті зібрано уламки посуду межі XI–XII — першої половини XIII ст., із яких реконструйовано кілька форм, залізні наконечники стріли, цвяхи, ножі, інші вироби, оселки, бронзову персеподібну підвіску, фрагменти жорен, пряслиць, скляних браслетів, уламки вінця скляної посудини. Двом знахідкам з об'єкта поки не вдалося знайти аналогій серед давньоруських речей. Це схожа на кільцеві фібули бронзова застібка малих розмірів, оздоблена пластинками вишуканої роботи і пастовими вставками та залізний диск з напівкруглими виступами по периметру (рис. 2). Справа від входу на долівці житла зафіксовано базальто-

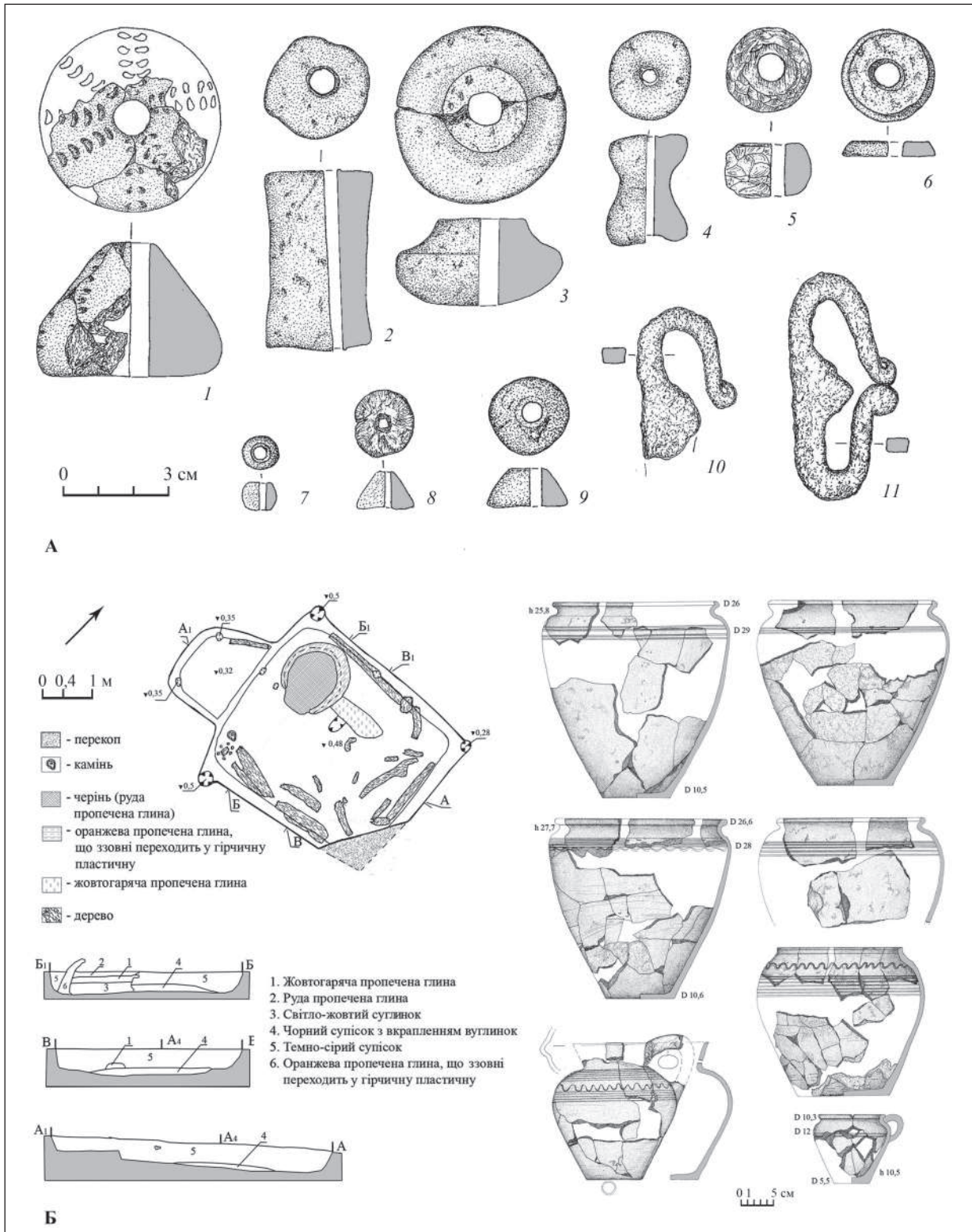

Рис. 1. Керамічні та пірофілітові пряслиця, скляна намистина, керамічне та свинцеві тягарці, залізні кресала з розкопів I та II (А) та план і розрізи об'єкта 50 і реконструйовані горщики з його заповнення (Б)

вий валун розмірами 30 × 15–20 см. По периметру споруди виявлено обвуглені колоди діаметром до 0,25 м. У кутах, крім знищеного перекопом південно-східного, дещо за межами котловану простежено циліндричні стовпові

ями діаметром 0,25–0,30 м. Аналогічна була і посередині північної стінки. Стінки споруди дещо похилі, долівка без підмазки, заглиблена до центру. У північно-західному куті розміщувалася підковоподібна глинобитна піч,

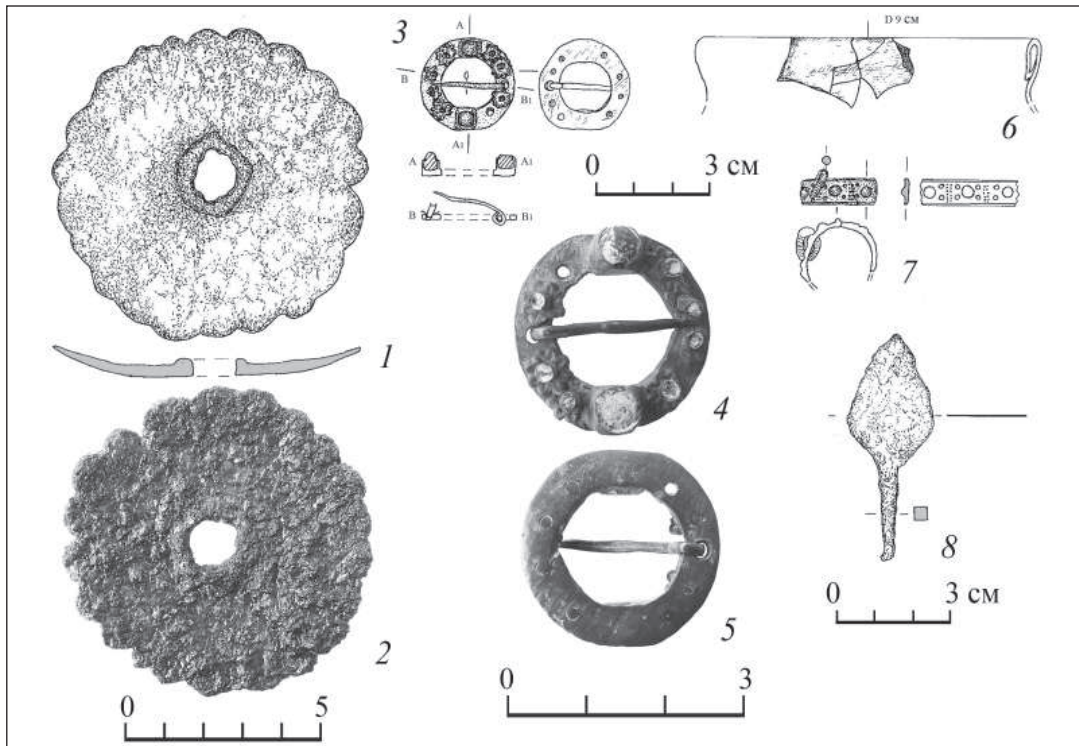

Рис. 2. Залізні диск і наконечник стріли, підвіска та застібка з кольорового металу, уламок вінця скляної посудини з об'єкта 50

спрямована челюстями вздовж західної стіни. Її розміри — $1,25 \times 1,5$ м, товщина внизу складала 0,2 м, вгорі — 0,12 м, у висоту збереглася на 0,7 м, тіло зсередини пропечене, ззовні — гірчичного кольору, пластичне, як у синхронному житлі 18, вивченому раніше. Шматки склепіння зібрані всередині опалювального пристрою і на долівці житла. Черинь налічував три шари загальною потужністю до 0,5 м. У його товщу були вмазані шматки кераміки XII — 1 половини XIII ст. Між центром споруди та піччю, за 0,3 м від останньої вибрано овальну яму з прямовисними стінками розмірами $0,25 \times 0,55$ м і глибиною 0,45 м.

Привертає увагу об'єкт 54 — залишки чергового житла (?), дуже пошкодженого перекопом. Заповнений темно-сірим супіском, простежений на $2,5 \times 3,4$ м за глибини 0,25 м. На площі $1,0 \times 0,9$ м збереглися нижні 2—5 см печі, з непропеченою південною стінкою. У будівлі зібрано уламки кераміки XII — першої половини XIII ст., залізне кільце.

Об'єкти побутово-господарського призначення мали розміри від $0,65 \times 0,96$ м до $0,8 \times 1,8$ м, глибину — від 0,2 м до 0,8 м. Зернові ями дещо більші: до 1,4 м у діаметрі та 1,58—1,70 м завглибшки. Стовпові мали діаметр від 0,2—0,24 м до 0,36 м. Їх заповнення складене супіском різного відтінку.

Стратиграфічні особливості розкопу II, закладеного приблизно за 100 м на схід від розкопу I, дещо інші. Залишки давньоруського горизонту у вигляді кількасантиметрового темного гумусованого прошарку тут наявні лише місцями. Материк перекритий сірим супіском потужністю від 0,1 м на сході—південному сході, до 0,25—0,3 м на півночі та південному заході. Означений шар містив матеріали доби палеометалів. Вище наявні перевідкладені темні гумусовані нашарування з різночасовими знахідками, їх потужність — до 0,1 м. Крім кераміки, вони утримували кам'яні розтиральники, уламки скляних браслетів, залізні ножі, цвяхи, інші виробы; показові два крем'яних серпи доби бронзи. Роботи велись у системі 22 секторів, концентрація об'єктів значно менша: вивчено сім різночасових ям побутово-господарського використання і рів невизначеної хронології.

Більшість об'єктів подібні простеженим на розкопі I. Дещо відрізняється від решти об'єкт 3, витягнутий у меридіональному напрямку, завдовжки 1,4 м і завширшки від 0,12 м на півдні до 0,25 м на півночі, 0,05 м завглибшки, з округлими розширеннями на кінцях діаметром 0,2 м і 0,4 м, завглибшки 0,1 м і 0,2 м та таким же в центрі, діаметром 0,4 м і завглибшки 0,14 м. Заповнений темно-сірим супіском без знахідок. Особливості споруди, наяв-

ність ще трьох стовпових ям з півдня і південного сходу дозволяють розглядати комплекс як стовпову конструкцію (залишки огорожі?).

Об'єкт 6 — рів, простежений у секторах 7—10 на 25 м у довжину за ширини 2 м і глибини 0,7 м. Зорієнтований із заходу на схід, у розрізі підтрикутний, місцями з уступом завширшки до 0,4 м на північній стінці за 0,18—

0,4 м від рівня материка. Основне його заповнення — світло-сірий супісок із включенням уламка посудини з гутного скла, свинцевого тягарця, різночасової кераміки, каміння, перекрите у верхній частині 10—20-сантиметровим прошарком жовто-сірого супіску, утвореним, імовірно, при ущільненні нашарувань. Призначення об'єкта залишається нез'ясованим.

К.М. Капустін, Н.В. Федорченко, Л.В. Мироненко, В.С. Жигола

РОЗВІДКИ НА КИЇВЩИНІ

Експедицією Національного університету «Києво-Могилянська академія» проведено розвідку на території Києво-Святошинського р-ну Київської обл. та Ірпінської міськради (від м. Ірпінь до с. Білогородка уздовж р. Ірпінь). Під час розвідки обстежено 21 пам'ятку — городище та неукріплені поселення з культурними нашаруваннями від доби бронзи до пізнього середньовіччя—нового часу.

Найбільшу концентрацію пам'яток вдалося зафіксувати на східній околиці м. Ірпінь у заплаві та на березі однойменної річки (виявлено та картографовано 11 місцезнаходжень із матеріалами доби бронзи, давньоруського часу, XVI—XIX ст.).

Досить цікаві матеріали отримано під час обстеження неукріпленого поселення Ірпінь III. Воно розташоване в заплаві правого берега р. Ірпінь за 700 м на південний захід від дамби та за 820 м на північний захід від залізничного переїзду. Підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпних горщиків доби бронзи, зібрано на площі 70 × 30 м.

Поселення Ірпінь IV (розміром 60 × 30 м) займає незначне підвищення у заплаві правого берега р. Ірпінь (за 50—60 м на захід від зруйнованого ДОТу 453, на відстані 240 м від русла ріки). Під час розвідки зібрано фрагменти кружалних полив'яних горщиків і мисок, виготовлених із добре відмудленої глини (із домішкою дрібнозернистого піску, інколи — жорстви). Така кераміка добре відома за матеріалами розкопок пізньосередньовічних пам'яток Центральної Наддніпрянщини та датується XVII—XVIII ст. Звідси ж походить колекція вінець гончарних горщиків, які за особливостями профілювання верхньої частини можна датувати кінцем XV—XVI ст.

За 100 м на північ від залізничного переїзду та за 150 м на схід від пішохідного мосту через річку розташоване поселення Ірпінь V. Воно займає невисоке підвищення (1—2 м) у заплаві правого берега р. Ірпінь. На розорюваній поверхні (площею 70 × 30 м) виявлено фрагменти гончарних горщиків давньоруського часу, стінки ліпних посудин доби бронзи, металургійний шлак і печину. Особливий інтерес становить вінце гончарного горщика, що за особливостями профілювання верхньою частиною належить до типу II-II-B (згідно з класифікацією С.О. Біляєвої) і датується кінцем XIII—XIV ст.

У с. Романівка неукріплене поселення виявлено в західній частині села, за 180 м на північний схід від мосту через р. Ірпінь та за 150 м на південний захід від ДОТу 430. Воно займало схил другої надзаплавної тераси правого берега річки (висотою 4—5 м над заплавою) і було витягнуто довгою стороною по лінії північний схід — південний захід. Підйомний матеріал, що складався з уламків кружалних горщиків та мисок XVII—XVIII ст., зібрано на площі 70 × 20 м. Знайдені фрагменти виготовлено з добре відмудленої глини з домішкою дрібнозернистого піску (рідше жорстви) та вкриті жовтою прозорою або коричневою непрозорою поливами, розписані червоною мінеральною фарбою. Цікавим видається фрагмент вінця гончарного горщика, що за особливостями профілювання верхньої частини належить до типу II-II-B (згідно з класифікацією С.О. Біляєвої) і датується кінцем XIII—XIV ст.

Доволі численну колекцію кераміки зібрано під час обстеження поселення Гореничі II. Пам'ятка розташована на північно-східній околиці села, за 1,1 км на південний-захід від

ДОТу 402 та за 250—300 м на південь від готельного комплексу. Неукріплене поселення розміром 200 × 60 м розміщувалося у лівобережній заплаві р. Ірпінь і було витягнуте довгою віссю уздовж берега річки. Територія пам'ятки постійно розорюється, однак, незважаючи на це, на поверхні добре читаються скупчення печини від теплотехнічних споруд. Під час розвідки зібрано уламки ліпного посуду епохи бронзи —

раннього середньовіччя, фрагменти гончарних горщиків XI—XII ст., а також уламок точильного бруска.

Результати розвідок дозволили доповнити археологічну мапу середньовічних пам'яток Київщини давньоруського та післямонгольського часів новими даними стосовно місця їх розташування, датування та стану збереженості культурних нашарувань.

С.Д. Лисенко, С.С. Лисенко,

П. Макарович, Є.І. Шклярєвський, І.Т. Кочкін, В.Ф. Федько

ДОСЛІДЖЕННЯ ФАСТІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2011 р.

У 2011 р. Фастівською археологічною експедицією (ФАЕ) продовжено дослідження могильників комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК). Головну увагу приділено Войцехівському, Буківнянському та Малополовецькому могильникам.

Войцехівський могильник розташований на лівому березі р. Случ між смт Миропіль, с. Колодяжне Романівського р-ну Житомирської обл. і с. Колосівка (колишнє Войцехівка) Полонського р-ну Хмельницької обл. Раніше могильник розкопувався у 1924 р. С.С.Гамченком та в 1949 р. О.Ф. Лагодівською. У 2011 р. відкрито нову курганну групу з шести насипів, не позначену на карті 1924 р., складеній І.Ф. Левицьким. За допомогою GPS знято план групи (Д.П. Куштан). Розкопані кургани 1 та 3 комарівської культури ТКК. У кургані 1 досліджено поховання, здійснене за обрядом демембрації (рис. 1, 1). З насипу кургану 1 походить глибока чаша з ручкою (рис. 1, 2). Курган 3 містив кенотаф.

Спільною україно-польською експедицією ІА НАНУ, Університету ім. А. Міцкевича в Познані (П. Макарович) та Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (І.Т. Кочкін) продовжено дослідження курганів біля с. Буківна Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. Попередні роботи проводилися у 1931, 1937 та 2010 рр. У 2011 р. здійснено розвідки на площі могильника та на прилеглих до нього територіях. Зафіксовано курганну групу 3. За допомогою тахіометра знято топографічний план курганних груп 2 та 3 (М.М. Дараган). Встановлено ймовірне місце розташування поселення комарівської культури.

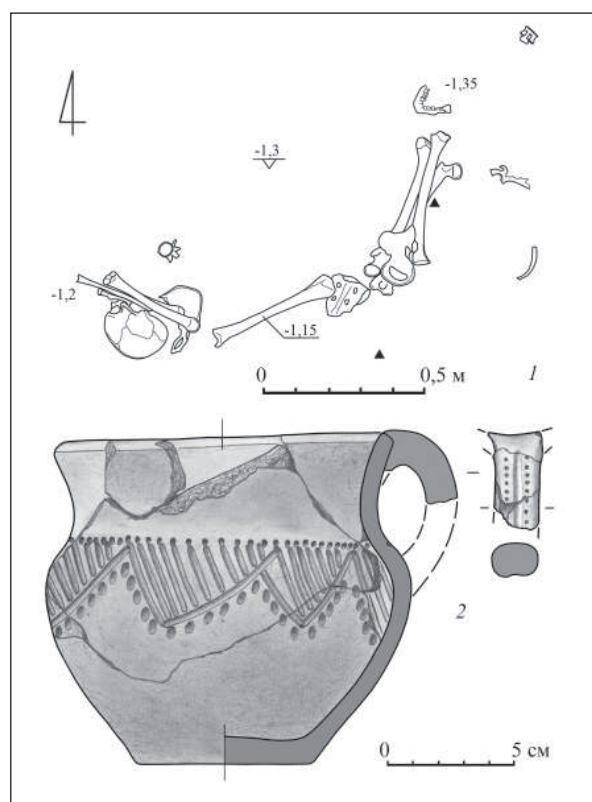

Рис. 1. Войцехівка, курганна група III (2011 р.), курган 1: 1 — план поховання 1; 2 — чаша з насипу

На Малополовецькому могильнику у Фастівському р-ні Київської обл. продовжено розкопки на південь від комплексу 17. З культурного шару походить кераміка малополовецького типу.

На запит із Яготинської районної прокуратури оглянуто кургани біля с. Ничипорів-

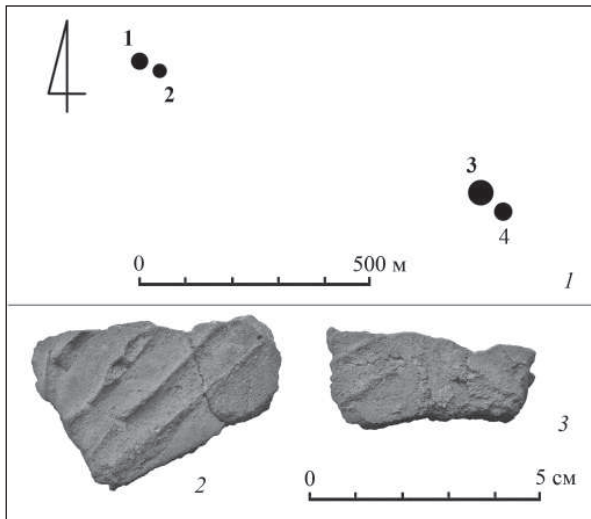

Рис. 2. Ничипорівка 3, уроч. Могильне поле: 1 — крокомірний план могильника; 2—3 — кераміка бабинського типу з насипу кургану 1

ка Яготинського р-ну Київської обл. Встановлено інтенсивну руйнацію курганів оранкою. Складено крокомірний план групи з чотирьох

насипів в уроч. Могильне Поле (рис. 2, 1). На поверхні поля біля кургану 1 зібрано фрагменти посуду бабинського типу (рис. 2, 2—3). В уроч. Чернеччина зафіксовано численні факти пограбування давньоруського курганного могильника — пам'ятки археології національного значення (охоронний № 100027-Н).

Краєзнавець В.Ф. Федько зібрав археологічний матеріал на городах с. Беспальче Драбівського р-ну Черкаської обл. Знахідки передано до Інституту археології. У дослідженнях брали участь учні місцевої школи С. Деркач, Є. Дубенець, І. Матюх, Ю. Оганесян, П. та Ю. Сидорець, В. Черненко. Зафіксовано понад 20 раніше не відомих поселень різних часів: трипільської культури, доби бронзи, черняхівської культури, давньоруського та пізньосередньовічного періодів. Найбільшу увагу привертають знахідки кераміки бабинського та малополовецького типів і кістяні знаряддя з нижніх щелеп бика (визначення В.Б. Панковського), які мають паралелі серед матеріалів Малополовецького могильника.

*С.Д. Лисенко, С.С. Лисенко, П.К. Макарович, Є.І. Шклярєвський,
І.Т. Кочкін, М.М. Дараган, Т.І. Слободян, Д.Л. Гаскевич, В.Ф. Федько*

ДОСЛІДЖЕННЯ ФАСТІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2012 р.

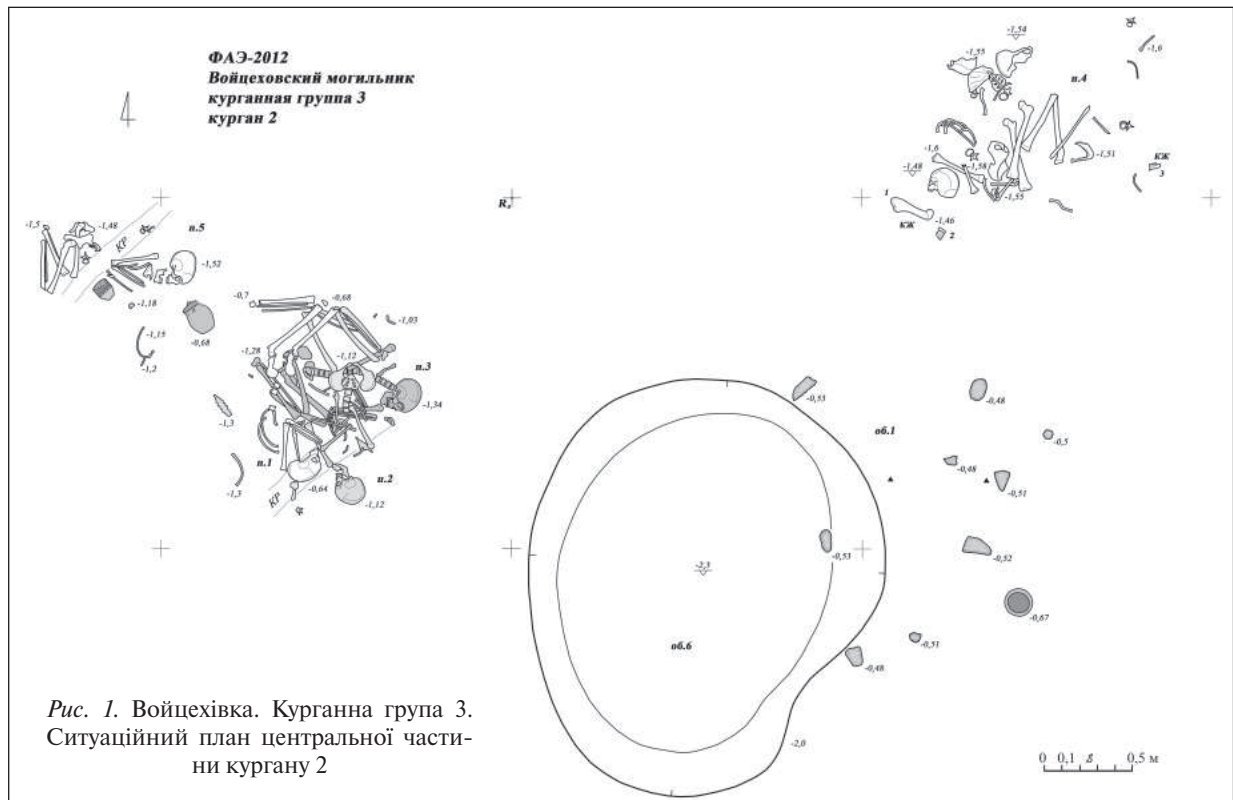
Фастівською археологічною експедицією продовжено дослідження пам'яток тшинецького культурного кола (ТКК). Головну увагу приділено Войцехівському, Буківнянському та Малополовецькому могильникам комарівської культури ТКК.

Розкопки Войцехівського могильника між смт Миропіль, с. Колодяжне Романівського р-ну Житомирської обл. і с. Колосівка (колишнє Войцехівка) Полонського р-ну Хмельницької обл. поновлено в 2011 р. У 2012 р. розкопано кургани 2 та 4 у курганній групі 3, відкритій у 2011 р. Кургани насипані з шару пізньотрипільського поселення. У центрі кургану 2 досліджено великий котлован неправильної форми, завглибшки 2 м від R_0 , який містив залишки п'яти поховань, розташованих на різних рівнях — чотири скорчені тілопокладення та демембрація (рис. 1). Два поховання (1 та 5) супроводжувалися тюльпаноподібними посудинами тшинецького типу. Всі похо-

вання були перекриті єдиним насипом, зведеним із вальків. У центрі котловану була підовальна яма, яка не містила жодних знахідок. Над котлованом у південно-східному секторі розташовувалася вимостка з перепаленого каміння, поряд із якою стояла чаша. Курган 4 був повністю розораний, залишки поховання не зафіксовано.

Спільною україно-польською археологічною експедицією ІА НАНУ, Університету ім. А. Міцкевича в Познані та Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника продовжено дослідження курганів біля с. Буківна Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл., розпочаті в 2010—2011 рр. У 2012 р. завершено розкопки кургану 2 курганної групи 1, розпочаті в 2010 р. та розкопаний курган 3 цієї групи. За допомогою тахеометра знятий топографічний план курганної групи 1 (рис. 2).

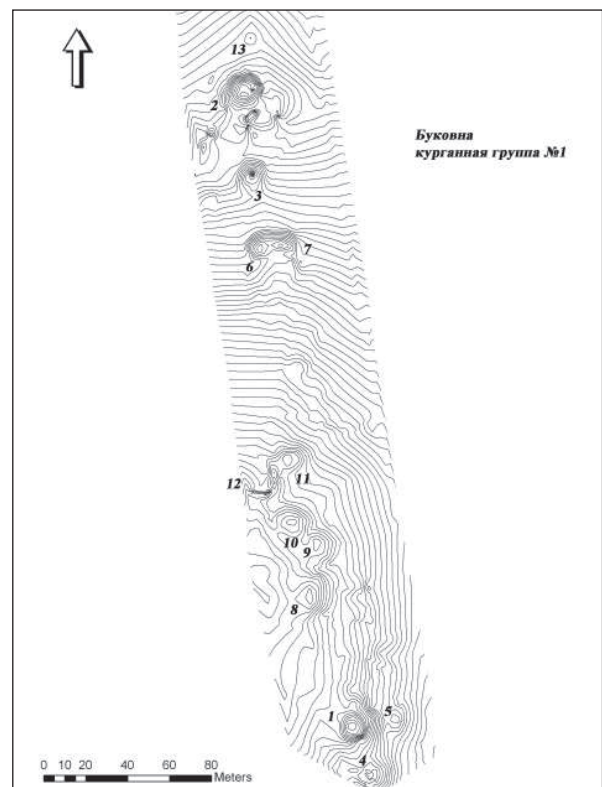
У південно-західному секторі кургану 2 зафіксовано поховання 3, здійснене у зрубі. За

попередніми результатами, тіло небіжчика було спалене на місці разом із поховальною спорудою, про що свідчать анатомічне положення перепалених кісток. Колір кісток, їх зміни внаслідок теплової деформації вказують на досить високу, рівномірну температуру горіння (від 500° С). Більш точні дані (видова ідентифікація, статево-вікові характеристики тощо) будуть отримані після лабораторних досліджень. Небіжчик, скоріш за все, був покладений випростано на спині (?) або дуже слабо скорчено головою на схід. У головах стояла дерев'яна посудина (?), на грудях знайдено уламок крем'яної пластини без слідів дії вогню. Загалом із кургану, враховуючи дослідження 2010 р., походить десять керамічних посудин тшинецького типу.

Курган 3 являє собою кенотаф. У центрі виявлено поховальну яму зі слідами спалених дерев'яних конструкцій. Навкруги ями знайдено бронзову шпильку, калачикоподібну підвіску сібенірського типу та сім керамічних посудин. Загалом із кургану походить 18 посудин тшинецького типу. Жодної кальцинованої кістки в кургані не зафіксовано.

На Малополовецькому могильнику у Фастівському р-ні Київської обл. продовжено розкопки на схід від комплексу 17. З культурного шару походить кераміка доби пізньої бронзи, зокрема малополовецького типу, кістки тварин.

Краєзнавцем В.Ф. Федьком проведено збори археологічних матеріалів на присадибних ділянках с. Беспальче Драбівського р-ну Чер-

каської обл. Знахідки передано до Інституту археології. Серед знахідок — кераміка трипільської культури, бабинського та малополовецького типів. Привертає увагу заготовка кістяної пряжки з поселення Беспальче 7 (уроч. Паламарі) та уламок бронзового спису з Беспальче 5 (уроч. Старе Село). З останнього пункту походить також уламок ажурної трикутної фібули з виїмчастими емаллями.

Біля с. Черногородка Макарівського р-ну Київської обл. пошуковцями Українського благодійного фонду «Пам'ять» (О.В. Остапенко, В.П. Остролуцький, С.І. Тіщенко) знайдено та передано до Боярського державного краєзнавчого музею скарб бронзових виробів. До його складу входили дев'ять речей: суцільнолитий круглий браслет, браслет із кінцями, що трохи заходять один за одного, дві окуляроподібні спіральні підвіски з гакоподібною дужкою, дві спіральні підвіски типу Лубна, три пластинчасті бритви. Речі лежали у тьюль-

паноподібній посудині (вінця не збереглися). Поряд знайдено чашоподібний кубок. Скарб може бути віднесений до комарівської культури ТКК та попередньо датований XIII ст. до н. е. Місце знахідки скарбу прошурфовано. Із шару походять фрагменти посуду пізньотшинецького та милоградського типів, залізні шлаки. Жодної кальцинованої кістки ні в посудині, ні в шарі не зафіксовано. Будь-які вказівки на зруйноване тілопокладення також відсутні. Шар пам'ятки повністю поселенський, що дозволяє інтерпретувати знахідки в посудині саме як скарб, а не як зруйноване поховання. Пам'ятка отримала шифр Черногородка 2.

Проведено маршрутну розвідку по лівому березі р. Унава від м. Фастів до с. Черногородка. Основну увагу приділено кушці пам'яток неоліту — доби бронзи на північ від с. Кошіївка Фастівського р-ну Київської обл. На поселенні Кошіївка 1 знайдено рогате пряслице тшинецького типу.

О.В. Петраускас, О.А. Коваль, М.О. Авраменко

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЧЕРВОНЕ 2

У 2012 р. продовжено дослідження могильника черняхівської культури поблизу с. Червоне Ставищенського р-ну Київської обл. Роботи проводилися спільною експедицією ІА НАНУ та Інституту історичної освіти НПУ ім. М. Драгоманова. Протягом польового сезону на могильнику досліджено площу близько 100 м², на якій виявлено 16 поховань (45—60). Таким чином, із врахуванням досліджень попередніх років, загальна розкопана площа на могильнику становить 664 м².

Усі поховання, виявлені в 2012 р., належать до черняхівської культури. Із них десять поховань здійснено за обрядом трупопокладення, шість за обрядом кремації.

Шість трупопокладень мали західну орієнтацію, одне північно-західну та ще у трьох трупопокладеннях орієнтацію встановити не можна через руйнацію кістяків. Загалом чотири кістяки мали виразні сліди руйнації.

Слід виділити дві групи трупопокладень за рівнем залягання кістяків. У першому випадку глибина залягання кістяків становила від 0,60 до 1 м. Це два дитячі поховання та одне

дорослого, яке було поруйноване в давнину. У другому випадку глибина становила понад 1,20 м і доходила, як наприклад, у похованні 50 північно-західної орієнтації до 1,80 м.

Більшість трупопокладень були безінвентарні, лише у двох виявлено поховальний інвентар. Це вже згадане поховання 50 північно-західної орієнтації та 59 західної орієнтації. У похованні 50 виявлено залізну пряжку та фрагмент бронзової пластини. Також привертає до себе увагу бронзова фігурка чоловіка (рис. 1, 1), яку хоч і було виявлено дещо вище залягання кісток трупопокладення, однак з великою долею вірогідності її теж можна віднести до інвентарю цього поховання, а умови виявлення можна пояснити ритуальною руйнацією цього поховання, під час якої фігурку було зрушено з початкового її розміщення.

Досить цікаві знахідки супроводжували поховання 59. Це дві бронзові фібули, які розмішувалися на ключицях кістяка та декілька скляних намистин із синього, непрозорого скла, що були розташовані в районі грудної клітки.

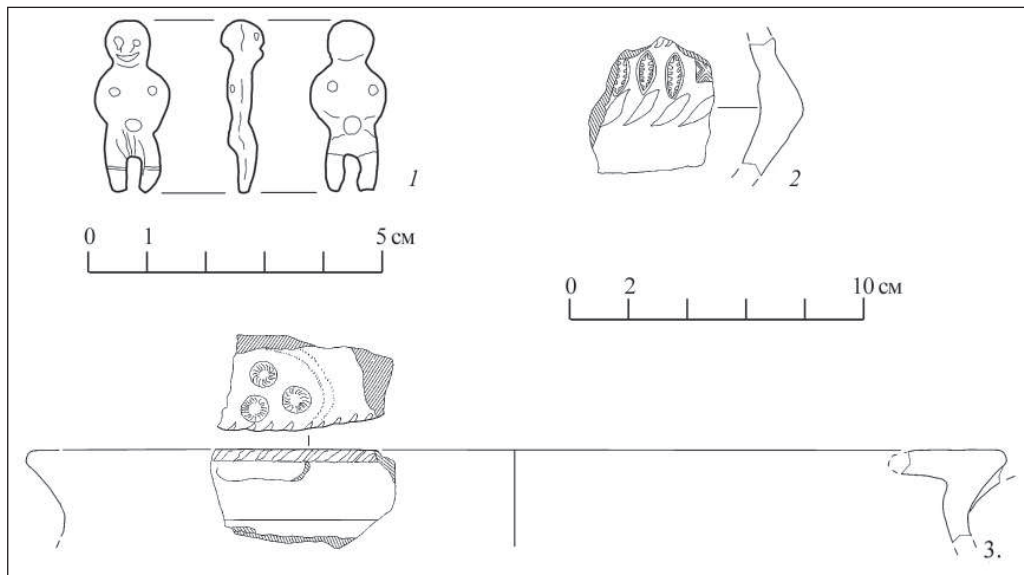

Рис. 1. Знахідки з могильника: 1 — бронза; 2–3 — кераміка

Трупоспалення, досліджені у цьому році, представлені урновими кремаціями та компактними скупченнями кальцинованих кісток і дрібних фрагментів гончарного посуду. Серед поховального інвентарю, окрім уламків посуду, зафіксовано сердолікову намистину, глиняне пряслице та фрагмент опаленого скла. Рівень залягання трупоспалень 0,40–0,55 м.

З культового шару могильника походили численні фрагменти гончарного посуду, кіст-

ки людини та багато індивідуальних знахідок. Серед них сердолікові намистини, фібули, пряжки, глиняні пряслиця, фрагменти опаленого скла. Привертають увагу фрагменти Т-подібних вінець з косим канелюром по зовнішньому краю, а також уламки стінок гончарного посуду орнаментованих круглим, прямокутним і листопадібним штампом (рис. 1, 2–3). Окрім цього, в культовому шарі були численні уламки ліпного посуду доби бронзи.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

*М.Ю. Відейко, Дж. Чепмен, Н.Б. Бурдо, Б. Гейдарська,
Е.В. Овчинников, Г.О. Пашкевич, Н.О. Шевченко*

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. НЕБЕЛІВКА

Спільна британсько-українська археологічна експедиція Даремського університету (Велика Британія), ІА НАНУ та інших установ у липні—серпні 2012 р. у межах проекту «Early urbanism in prehistoric Europe?: the case of the Tripillia mega-sites» за підтримки National Geographic Society Research Grant здійснила комплексні дослідження (магнітну зйомку й археологічні розкопки) на поселенні середнього етапу (ВІІ) трипільської культури біля с. Небелівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Об'єкт для розкопок обрано за матеріалами магнітної зйомки в південній частині території поселення, де виявлено аномалію — рештки споруди розмірами близько 20 × 60 м. Для дослідження закладено розкоп, орієнтований за даними магнітної зйомки майже по лінії схід—захід (рис. 1, 1).

Залишки спаленої споруди залягали на глибині від 0,25 (у центральній частині) до 0,8 м (краї) від сучасної поверхні й у верхній частині значно пошкоджені сучасною оранкою. Рештки споруди склалися з двох частин: завалу обмазки з нерівними краями розмірами 20—21 × 38—40 м та площі, контури якої з двох сторін частково обмежено смугами обпаленої обмазки. На ній зафіксовано 96 фрагментів трипільської кераміки й уламків кісток тварин. Після розчистки встановлено, що описані залишки конструктивно стосуються однієї споруди. Розкопками підтверджено дані про існування об'єкта трипільського часу розмірами близько 20 × 60 м.

Із західного боку до споруди примикала територія з плямами насиченого знахідками культурного шару (на глибині від 0,4 м від поверхні) завтовшки 0,2—0,3 м (фрагменти кераміки, кісток тварин, уламки каміння та знарядь праці з каменю, кілька відщепів кременю).

Серед залишків споруди (частина з обмазкою) зафіксовано наявність відбитків дерева на глині, які є слідами дерев'яних конструкцій, деталей інтер'єра, зокрема хрестоподібних вівтарів, подіуму, п'яти порогів (рис. 1, 2—5). При опорядженні інтер'єрів використано білу та червону фарби, сліди якої знайдено в багатьох місцях. Виявлено дві ями, які на момент спалення споруди були заповнені суглинком, у донній частині однієї з них знайдено незначну кількість глини, яку було використано при спорудженні вівтарів і підлоги (на земляній поверхні).

Під час розкопок здійснено дослідження будівельних матеріалів і сировини для їх виготовлення, зокрема за межами поселення. Є підстави вважати, що сорт глини, використаний для спорудження вимосток та облаштування підлоги було доставлено на територію поселення з прилеглої території.

Серед завалу обмазки та під ним виявлено розвали посуду, зокрема кухонних горщиків, біконічних посудин, мисок, кубків, фрагменти біноклеподібних посудин, антропоморфних статуеток. У районі подіуму знайдено розвали тарного посуду — «піфосів», зокрема прикрашених заглибленим орнаментом.

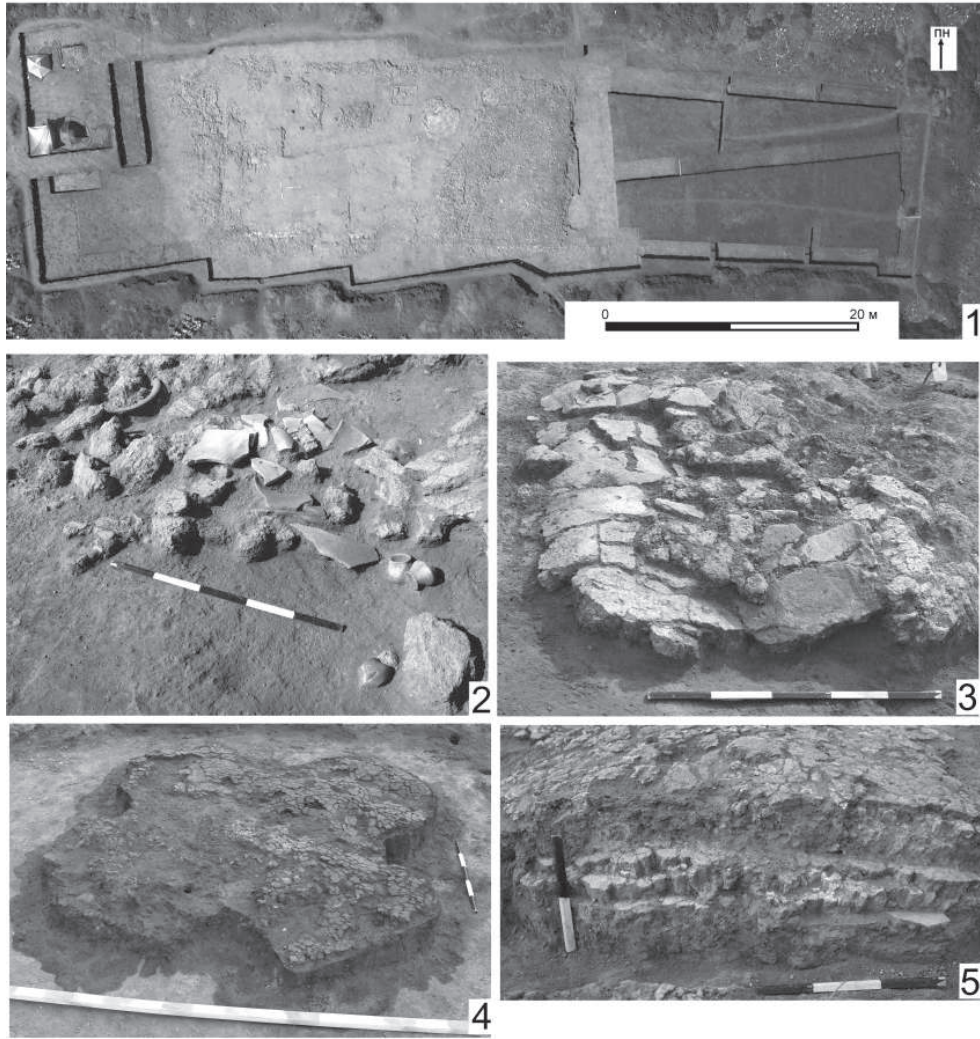

Рис. 1. Небелівка, дослідження 2012 р., будівля В5: 1 — загальний вигляд розкопу; 2 — скупчення посуду серед решток будівлі; 3 — розріз подіуму; 4 — хрестоподібний вівтар 7; 5 — фрагмент розрізу великого вівтаря 1

Проведено флотацію зразків ґрунту з розкопу. Ботанічні макрозалишки з окремих ділянок було виділено у відносно незначній кількості. Слід відзначити значне руйнування деяких зразків, особливо внаслідок обпалення, що значно ускладнювало їх визначення. Виявлено

сліди таких зернових культур як *Triticum dicoccon*, *Triticum monococcum*, *Hordeum vulgare*. Крім того, бобові: *Lens culinaris*, *Pisum sativum*, *Vicia ervilia*.

На території поселення закладено чотири шурфи 1 × 1 м для з'ясування збереженості та глибини залягання залишків будівель.

РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ НЕБЕЛІВКИ

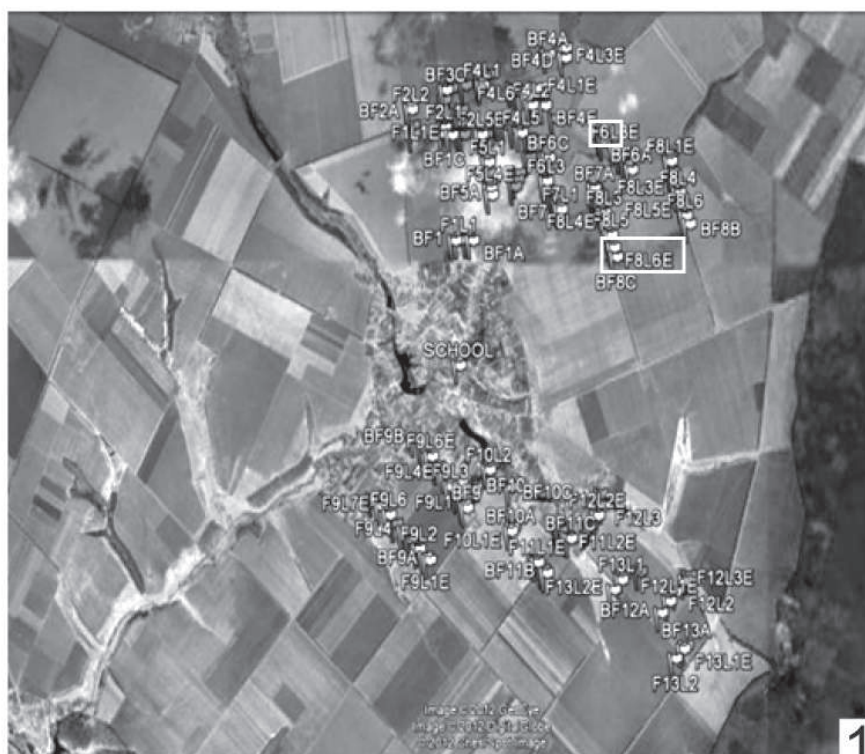
Спільна британсько-українська археологічна експедиція, у якій брали участь співробітники Даремського університету (Велика Британія), Інституту археології НАНУ та інших установ у липні—серпні 2012 р. в межах проєкту «Early urbanism in prehistoric Europe?: the case of the Tripillia mega-sites» здійснила комплексні дослідження, зокрема розвідки в околицях с. Небелівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.

Програма розвідок у Небелівці була зосереджена на мікрореєоні навколо поселення трипільської культури. Її було проведено на полях у радіусі до 3 км від зовнішньої межі поселення (рис. 1, 1, 2). Для позначення місць розвідки використано сучасний поділ земель між користувачами та власниками, окремі поля пронумеровано. Проведено тотальну розвідку даних ділянок, усі виявлені знахідки мають прив'язку із застосуванням GPS. Загалом опрацьовано таким чином 23 поля, десять з яких були розташовані на північний схід від поселення, дев'ять — на південний схід і три — у західному напрямку. Дослідження проводилися впродовж 14 днів, щодня близько по 14,8 га. Знахідки фрагментів кераміки різного часу та

культурної належності трапилися на 17 полях (1—9, 11, 12, 17—20, 22, 23) із 23-х досліджених (рис. 1, 2).

За кількістю знахідок цей сезон схожий з результатами розвідки 2009 р. Принциповою різницею була практично повна відсутність знахідок матеріалів трипільської культури (які були головною метою усіх пошукових робіт). Лише один знайдений фрагмент мальованого посуду можливо відповідає часу існування основного поселення. Це поки що демонструє відсутність у вивченому регіоні (в радіусі 3 км) малих поселень, які були б йому синхронні.

Виявлений підйомний матеріал належав переважно до пізнього бронзового віку, можливо, раннього залізного віку. Найбільше місцезнаходження такого роду виявлено на північний схід від трипільського поселення, на полі 6 (понад 500 фрагментів кераміки). Вони локалізувалися у вигляді окремих скупчень (можливо, на місці розташування жител) на певній віддалі одне від одного. Тут виявлено також обпалену глину й один фрагмент кременю (вкладень до серпа). Виготовлений із піщаника розтирач знайдено на полі 8, інший на полі 7.

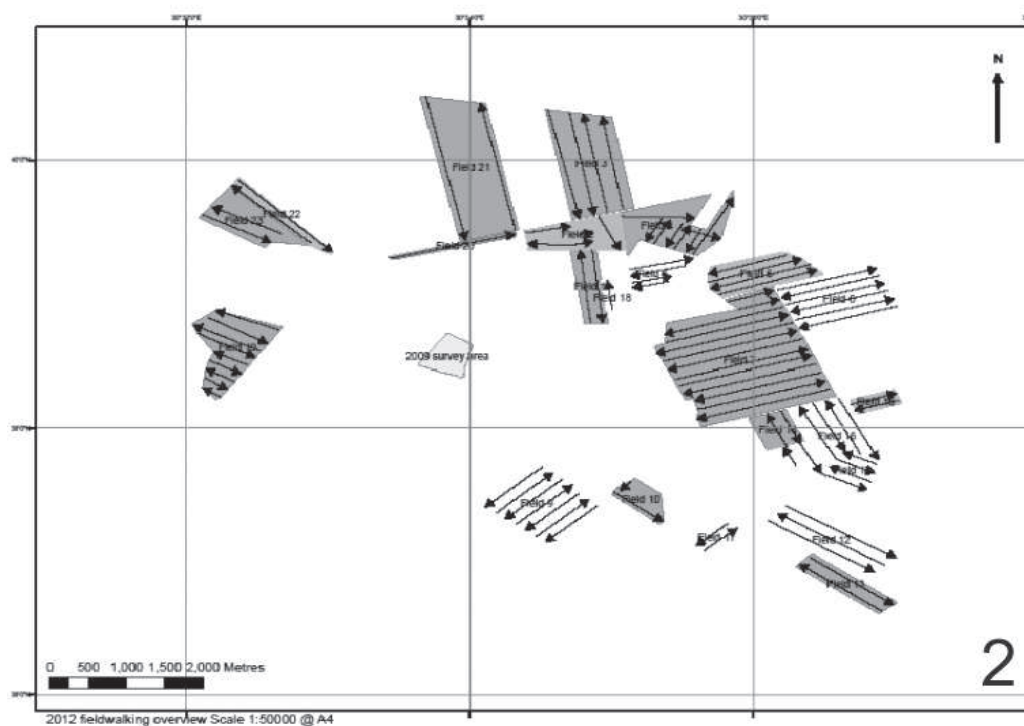

Рис. 1. Розвідки в околицях с. Небелівка 2012 року: 1 — розташування та нумерація полів, на яких проводилися пошукові роботи; 2 — розподіл знахідок на полях 1—23

Ще два помітні скупчення фрагментів посуду виявлено на полях 5 (понад 250) та 12 (понад 180). Вони датовані в межах ХІХ — першої половини ХХ ст., вірогідно, знайдені на місці зруйнованих хуторів, розташованих поблизу сільськогосподарських угідь.

Таким чином, під час розвідок не вдалося виявити пунктів, синхронних поселенню етапу ВІІ. Найцікавішою знахідкою цього сезону слід вважати відкриття поселення доби пізньої бронзи—раннього залізного віку з численними знахідками на поверхні.

*Л.Л. Залізняк, Ю.В. Кухарчук, Д.О. Ветров,
М.М. Беленко, І.М. Хоптинець, О.І. Нездолій, Т.О. Шевченко*

РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК БІЛЯ м. НОВОМИРГОРОД

Уже сім років Археологічна експедиція НаУКМА (керівник Л.Л. Залізняк) досліджує стоянки доби палеоліту в басейні р. Велика Вись біля м. Новомиргород, на кордоні Кіровоградської та Черкаської обл. У 2012 р. розкопувалися стоянки Коробчине-курган, Вись, Троянове 4В, Андріївка 4. Керували розкопками, крім Л.Л. Залізняка, Ю.В. Кухарчук, О.І. Нездолій, М.М. Беленко, Д.О. Ветров, І.М. Хоптинець, Т.О. Шевченко. Окрім студентів-істориків та

археологів НаУКМА, в дослідженнях брали участь студенти Кіровоградського педагогічного університету, а також першовідкривач палеоліту Новомиргородщини П.І. Озеров.

Коробчине-курган. Стоянка, що досліджується третій рік, розташована на плато, обабіч 5-метрового кургану. У розкопі площею 3×7 м, завглибшки 2,2 м, у рештках похованого витачівського ґрунту добуто 3319 кременів, вкритих молочно-білою патиною. Як за станом поверхні,

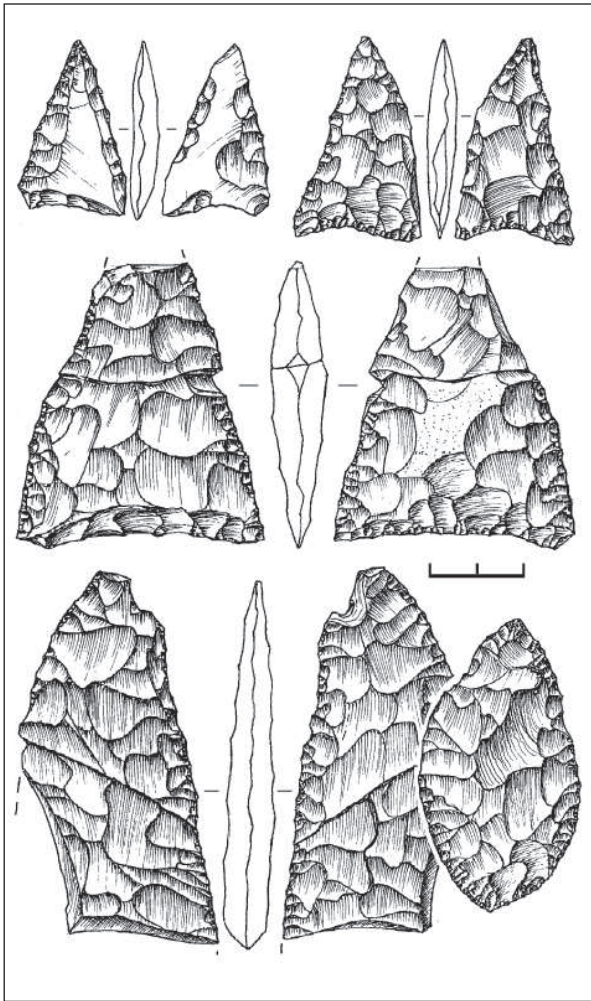

Рис. 1. Вись, 2012 р. Двобічно оброблені вістря селетської культурної традиції

так і за морфологією артефактів колекція має архаїчний вигляд і знаходить прямі паралелі в матеріалах із розкопів попереднього року, на основі яких виділено пам'ятки коробчинського типу ранньої пори верхнього палеоліту. Серед нуклеусів представлені властиві мустье форми — дискподібні радіального сколювання та одnobічні сплюснені підпаралельного зняття. Серед виробів із ретушшю виділяються серії скребел, скобелів на відщепках, зубчастих знарядь.

Вись. Стоянка відкрита в 1983 р. П.І. Озеровим, досліджується з 2007 р. під керівництвом Л.Л. Залізняка та М.М. Беленка. У 2012 р. на південь від розкопу прирізано лінію метрових квадратів загальною площею 20 м². У верхній товщі витачівського палеогрунту знайдено 1102 кременів, зокрема 28 ретушованих знарядь. Загальна площа розкопу становить 250 м², а чисельність колекції кременів 11 тис. 316 екз. У шурфі 8, розташованому за 10 м на південь від

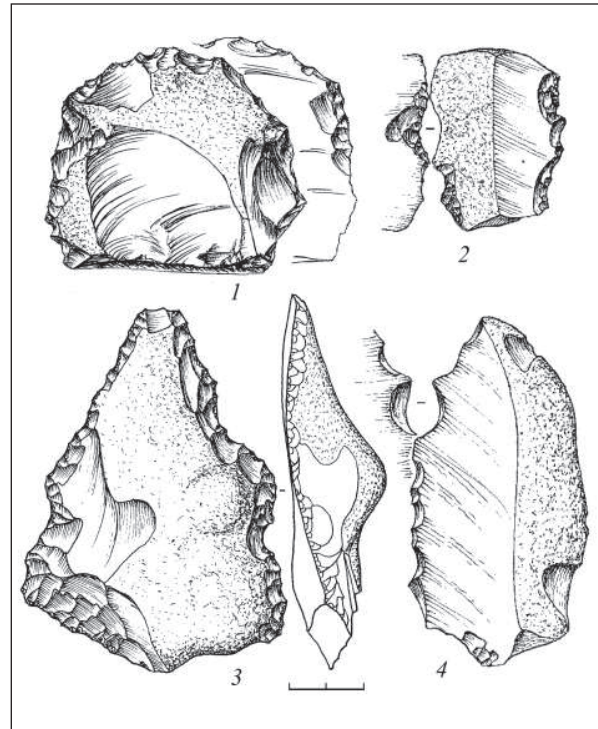

Рис. 2. Андріївка 4, 2012 р. Верхній шар. Зубчастовиямчасті знаряддя

краю розкопу, знайдено лише один відщеп, що позначає південний край стоянки.

Серед добутих артефактів двобічно оброблені наконечники трикутної форми (рис. 1) та їх уламки, листоподібне вістря, скребачки високої форми та кінцеві, масивні рубальні знаряддя. Яскравий крем'яний інвентар переконливо свідчить про належність пам'ятки до селетського технокомплексу Центрально-Східної Європи ранньої пори верхнього палеоліту.

Троянове 4В. Стоянка верхнього палеоліту Троянове 4В досліджується третій рік. Крупний, вкритий блакитною патиною пластинчастий кремій верхньопалеолітичного вигляду залягав у бузькому лесі на глибині 0,8—1,2 м. У південному напрямку прирізано 20 м², в яких добуто 5 тис. 376 кременів, зокрема 323 знаряддя з ретушшю.

Домінують одноплосинні призматичні ядрища. Серед заготовок знарядь переважають великі широкі пластини з плоским відбивним горбком і характерною «губкою» над ним. Знайдено різці та скребачки на кінцях пластин, численні пластини з нерегулярною ретушшю по краях. Колекції кременю властиві особливості гравецької традиції обробки кременю. Матеріали мають найближчі аналогії в знахідках з розташованих поряд гравецьких стоянок

Троянове 4А, 3, 5 та Озерове, а також з гравецьких пам'яток Подністров'я.

Андріївка 4. Найвагоміші результати отримано на стоянці середнього палеоліту Андріївка 4. У потужних лесових відкладах виявлено два культурні шари з крем'яним інвентарем мустьєрського типу. Нижній шар лежав на глибині 3,6—3,8 м, в основі удайських лесів, над верхнім краєм прилукського похованого ґрунту. Шар містив непатиновані кремені темно-сірого кольору (однобічні гостроконечники, дископодібні та протопризматичні нуклеуси, зубчасті вироби), уламки кісток тварин, зокрема епіфіз стегна мамонта, кістку коня. Судячи з геологічних даних, нижній шар датується самим початком останнього вюрмського зледеніння, тобто близько 70 тис. р. т. Нижній горизонт Андріївки 4 являє собою найдавнішу з нині відомих стратифікованих пам'яток палеоліту Кіровоградщини.

Верхній шар залягав на глибині 1,0—1,3 м у витачівському похованому ґрунті та містив

близько 6 тис. патинованих глибокою молочною патиною кременів зі значною кількістю знарядь із зубчастою ретушшю (рис. 2). Вміст зубчастих знарядь у верхньому шарі пам'ятки найвищий серед стоянок території України. І хоча площа розкопаної ділянки не надто значна (42 м²), вже можна говорити про відкриття яскравої й самобутньої пам'ятки зубчастої фації мустьє, яка за геологічними даними функціонувала в ранню пору верхнього палеоліту.

Отже, до раніше відомих в Україні індустрій ранньої або перехідної фази верхнього палеоліту (Оріньяк, Селет, Богунісьєн, Мікок, Левалуа-Мустьє, Коробчине) слід додати ще й зубчасте мустьє. Останнє, як і три попередні індустрії, є яскравими прикладами середньопалеолітичних технологій обробки кременю, носіями яких вважають палеантропів. Таким чином, маємо ще один доказ доживання неандертальців в Центральній Україні до кінця ранньої пори верхнього палеоліту, тобто до 27 тис. р. тому.

І.В. Шевченко, Ю.А. Лук'янченко

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК У ДОЛИНСЬКОМУ р-ні КІРОВОГРАДСЬКОЇ обл.

У 2011—2012 рр. загін музею історії Долинського р-ну продовжив обстеження пам'яток, з подальшою їх постановою на державний реєстр. Загалом обстежено суцільну площу 12,5 тис. м², яка розміщується на території двох сільських рад і міської ради.

На землях Першотравневої сільської ради виявлено вісім курганів та одне місцезрештування майстерні неолітичного часу.

На землях Пишненської сільської ради виявлено вісім курганів та одне поселення періоду середньої бронзи.

Поселення Іванівка розташоване на правому боці підвищеного корінного берегу Іванівської балки, яка виходить до лівого берега р. Боковенька (правої притоки р. Інгульця). Розташоване за 1,5 км на північ від с. Червоне Долинського р-ну Кіровоградської обл. та за 0,5—0,8 км від с. Іванівка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. Східну частину поселення зруйновано в 80-ті рр. ХХ ст. декількома

бульдозерними траншеями, якими здійснили забір глини для насипання греблі через балку.

Для виявлення кордонів поселення з північної та південної частини закладено шурфи 1,0 × 2,0 м. Для поточнення потужності культурного шару закладено траншею 2,0 × 23 м та прирізку, яку зроблено після виявлення об'єкта, що продовжувався за межами траншеї. У результаті дослідження виявлено залишки двох об'єктів (приміщень). Заглибини, де розташовувалися житла, були заповнені попелястою масою сірого кольору із залишками фрагментів кераміки, кісток тварин, шлаків, каміння.

Культурний шар на дослідженій ділянці мав потужність 0,3—0,4 м і містив кераміку бабинської культури.

Перший об'єкт (приміщення 1), орієнтоване за віссю північ—південь. Зафіксовано стінку зі східної сторони приміщення, західна не простежувалася. Приміщення заглиблено на 0,4—0,6 м від рівня денної поверхні. Долівка приміщення

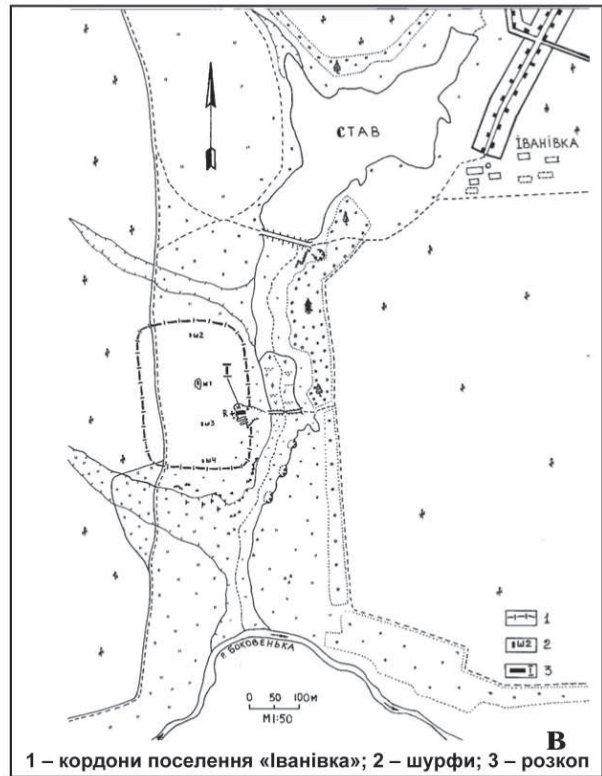
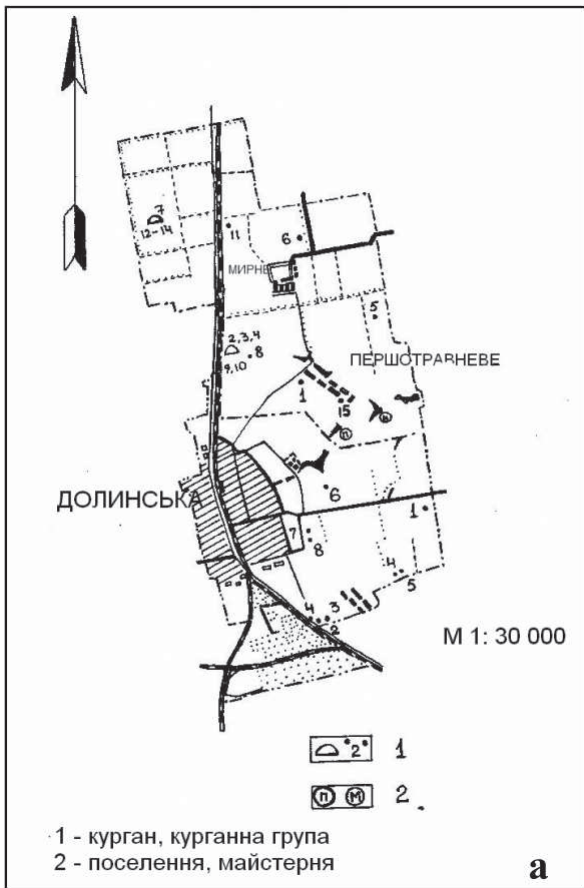
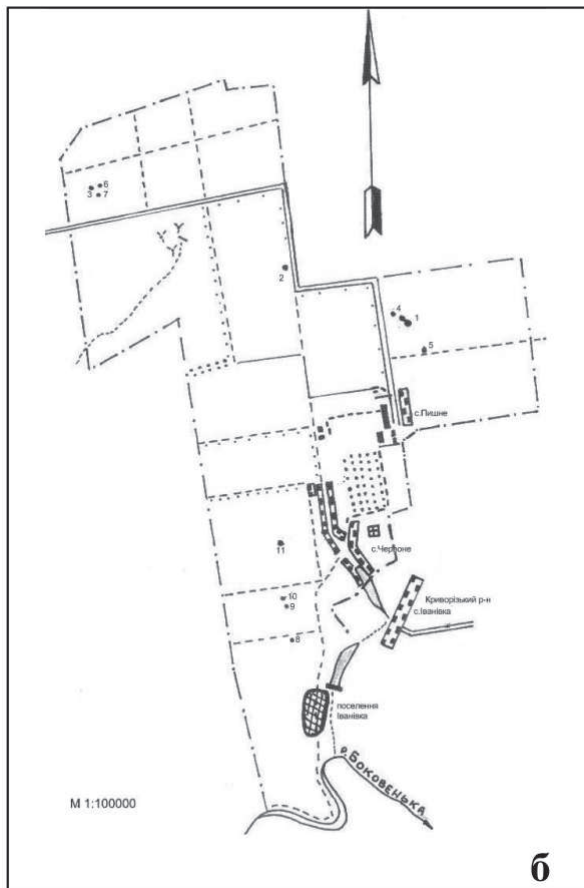

Рис. 1. а — карта Долинської міської ради, Першотравневої сільської ради; б — карта Пишненської сільської ради; в — місцезрештування поселення «Іванівка»

щільно обмазана. На рівні долівки зафіксовано ямки від стовбових конструкцій, затрамбовані каменями. З північної та південної частини приміщення простежувалися залишки вогнищ. У північно-західній частині знаходилася вимостка з каменів з гладкою поверхнею у вигляді столу, камені мали підтрикутну та трапецієвидну форму. Біля вимостки на відстані 0,6 м на захід знайдено глиняні хлібці. В східній частині житла виявлено невелику западину з кам'яною забутовкою та кістками тварин. На її дні знайдено череп кози. У заповненні житла серед знайдок фіксуються фрагменти керамічного посуду, фрагменти виробів з каменю, кістки різних видів тварин, шлаки.

Другий об'єкт — (приміщення 2), орієнтація меридіональна. Довжина житла невідома, так як зруйнована, ширина становить 7,0 м, що фіксується добре збереженою фундаментною конструкцією з каменя із західної та східної частини житла. Глибина житла від денної поверхні 1,0—1,1 м, дно рівне, з легким нахилом у південному напрямку. Долівка житла щільно вимазана. Товща промазки становить 4—7 см. У центральній частині житла з півдня зафіксовано залишки череня печі. Товщина поду становить 10—15 см. У північно-західному напрямку

ку від залишків череня на відстані 0,4 м у долівці зафіксовано залишки глиняного посуду, який заглиблено на 0,12—0,14 м. Поряд з посудиною в долівці знаходяться ще дві подібні ямки діаметром 0,3—0,4 м та мають заглибину 0,2 м. У північно-східній частині та ближче до центру на долівці зафіксовано ямки з щільно втрамбованими каменями від стовпових конструкцій, які були заглиблені на 0,44 м нижче від долівки. У східній частині житла в замазці долівки знайдено кістяне пряслице. У заповненні житла зафіксовано численну кількість фрагментів кераміки, кісток тварин, зокрема й вироби з них, два фрагменти ливарних форм, сланцеву плитку $0,23 \times 0,13 \times 0,015$ м, з прокресленими на ній поперечними та горизонтальними лініями, шлаки.

Варто зазначити, що в попередні роки під час обстеження поселення Іванівка було знайдено вироби з бронзи — гудзик і сережку, а також вироби з кістки — ігольник і псалій.

Таким чином, під час візуального обстеження та уточнення даних про пам'ятки археології на вказаних територіях загалом обстежено 36 пам'яток, з них — 23 нововиявлені. Більша частина пам'яток (кургани) розташована на розпайованих землях, передані у приватну власність та активно руйнуються внаслідок ведення сільськогосподарських робіт. Проведено рятувні роботи на поселенні Іванівка надали матеріал для розуміння культурно-історичних процесів у період середньої бронзи в межиріччі Інгулу й Інгульця.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

*Ю.М. Бровендер, Д.Ю. Бровендер, О.М. Загородня,
Л.І. Красильникова, А.В. Принь, І.А. Шестаков*

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НА ЛУГАНЩИНІ В 2011—2012 рр.

Ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» негативним чином відбилося на стані пам'яток історії та культури, особливо на найбільш вразливих із них — пам'ятках археології. Посилаючись на ухвалений новий закон, а по суті, ігноруючи Закон України «Про охорону археологічної спадщини», чиновники відділів, а також управління культури Луганської обл. протягом усього 2012 р. узгоджували відводи земельних ділянок під різні види будівництва, а також передачу земель у приватну власність без висновків археологічної експертизи. Можна тільки здогадуватися, яку кількість археологічних об'єктів було зруйновано та передано в приватну власність. Винятком з нової практики відводу земель, яка склалася на Луганщині в останній час, є 12 експертиз, проведених протягом 2012 р. ДП «Центрально-Донецька експедиція» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України.

Особливою активністю в проведенні археологічних експертиз на території Луганської обл. відрізняється період з січня до вересня 2011 р. Цьому сприяло ухвалення змін до Закону України «Про охорону археологічної спадщини», які були скасовані вже в наступному році. Протягом цього часу колективом Луганських археологів — авторами публікації проведено 348 експертиз. На обстеженій території виявлено п'ять археологічних об'єктів. Зауважимо, що аналогічну кількість об'єктів було виявлено за весь 2010 р.

Курганний могильник біля с. Роздолля Новолимаревської сільради Біловодського р-ну.

Могильник з чотирьох насипів розташований на рівній ділянці високого вододільного плато за 3,5 км на ПнПнСх від колишнього с. Роздолля. Кургани розорюються. Їх розміри: курган 1 — висота 0,7 м, діаметр — 25 м; курган 2 — висота 0,6 м, діаметр — 25 м; курган 3 — висота 0,25 м, діаметр — 8 м; курган 4 — висота 0,2 м, діаметр — 15 м. Кургани 1—3 раніше були виявлені К.І. Красильниковим, паспортизовані. Курган 4 виявлений Ю.М. Бровендером під час проведення експертизи в 2011 р.

Поселення Катеринівка 2 (м. Луганськ, вул. Ново-Софіївська) розташоване на ледве похилому схилі першої надзаплавної тераси правого берегу р. Лугань. Орієнтовна площа пам'ятки близько 1,0 га (уточнені дані Ю.М. Бровендера).

Поселення, що отримало назву Катеринівка 2, виявлено С.А. Теліженком у 1996 р. Протягом 2006—2007 рр. на ділянці понад 100 м² експедицією під керівництвом А.А. Бритюка в північній частині пам'ятки закладено розкоп, в межах якого виявлено багатокамерну споруду бережнівсько-маївської зрубної культури доби пізньої бронзи. В розкопі знайдено доволі представницьку колекцію глиняного посуду, вироби з кераміки, каменю та кістки. Закладці розкопу передувало шурфування території пам'ятки. Закладено близько десяти шурфів, зокрема проведено зачистку краю тераси. На жаль, науковий звіт про проведені дослідження на цьому поселенні в 2006—2007 рр. А.А. Бритюком як автором розкопок досі не зданий в науковий архів ІА НАНУ, а матеріали розкопок цієї пам'ятки

не оброблено. Результати розкопок у вигляді короткої інформації опубліковано А.А. Бритюком і С.А. Теліженком у матеріалах регіональної науково-практичної конференції «Археологічні відкриття на сході України в 2007 році».

Поселення Катеринівка 2 одношарове. Культурний шар потужністю до 0,2 м за межами котловану будівлі, залягає в гумусованому шарі, з глибини 0,1—0,2 м. Материк, представлений

глиною світло-коричневого кольору, із зачистки краю тераси в межах відведення ділянок (8, 11—14), фіксувався з глибини 0,3—0,4 м. При зачистці виявлено одиничні фрагменти стінок посуду доби пізньої бронзи. Пам'ятка перебуває на державному обліку з 2007 р. Результати археологічних експертиз у вигляді експертних висновків передано в держоргани охорони культурної спадщини.

Ю.М. Бровендер, О.М. Загородня

РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ м. ЛУГАНСЬК

У 2011 р. ДП «Центрально-Донецька експедиція» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України здійснено охоронні археологічні дослідження кургану біля м. Луганськ, в адміністративних межах Веселотарасівської сільради Лутугинського р-ну Луганської обл.

Необхідність проведення археологічних розкопок обумовлено розміщення кургану на території ділянки, відведеної під індивідуальну забудову. Курган розташовується в лісопосадці, на природно горбистій ділянці першої надзаплавної тераси правого берегу р. Лугань, за 150 м на північний захід від вул. Марленовська м. Луганська. Поверхня кургану, переважно центральна його частина, дещо постраждала в процесі викорчовування дерев власником цієї ділянки. Крім того, бульдозером тут був знятий шар до 0,5 м. Таким чином, курган, округлої в плані форми, на момент початку розкопок мав такі розміри: висота — 0,55 м (0,38 м від рівня давнього горизонту), діаметр — близько 17 м. У межах кургану, а також по центру насипу, власник земельної ділянки викопав траншеї завширшки 0,6 м під фундамент майбутньої будівлі. Розділені на два сектори та з'єднані між собою, траншеї утворювали квадрат розмірами 12 × 12 м.

У результаті розкопок у кургані виявлено 11 поховань (шість катакомбної КІС, два бабинської КІС (?), одне зрубної КІС і два невизначених, зокрема одне основне).

Основним і центральним в кургані було невизначене поховання 11, впущене з рівня давнього горизонту та зруйноване катакомбним похованням 6. Рівень давнього горизонту ре-

конструюється по нижньому рівню лінзи материкового викиду, фіксованої у профілях першої західної бровки. Материковий викид, представлений глиною світло-коричневого кольору потужністю до 0,05 м, дугоподібно оконтурював поховання із заходу. Його розміри: довжина — близько 2,1 м, ширина — близько 0,5 м. Над основним похованням 11 зроблено насип з чорнозему. Насип у плані округлої форми. Його реконструйований діаметр близько 10 м.

Згодом у центральну частину кургану, в первинний насип, зруйнувавши північну частину основного поховання і північно-східну частину материкового викиду було впущено поховання катакомбної КІС 6. Вторинний насип, зруйнований будівельними роботами на цій ділянці, очевидно, був пов'язаний з похованням 6.

Материковий викид з основного поховання 11, в південній його частині, зруйновано вхідною шахтою катакомбного поховання 5.

Відсутність перехресної стратиграфії катакомбних поховань і стратиграфічних даних, що фіксуються за профілями бровок, на жаль, не дає можливості говорити про послідовність здійснення в кургані інших чотирьох поховань катакомбної КІС (4, 7, 9, 10).

Ще одна ситуація перехресної стратиграфії простежується в південному секторі кургану. Сукупність наявних даних дає підставу вважати, що пізніше, в південний сектор кургану було впущене невизначене поховання 8. У північно-східній частині поховання 8 перекривалося похованням 2 бабинської КІС (?). Таким

чином, невизначене в культурно-історичному плані поховання 8 займає хронологічну позицію між невизначеним похованням 11 і бабинським похованням 2 (?).

Останнім похованням, впушеним у насип кургану, було поховання 1 зрубної КІС.

Інвентар, представлений виключно керамікою, виявлено у всіх катакомбних похованнях (4, 5, 6, 7, 9, 10), а також у похованні зрубної КІС (1). У невизначених (8, 11) і похованнях бабинської КІС (?) (2, 3) поховальний інвентар був відсутній.

Я.П. Гершкович

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗОНІ БУДІВНИЦТВА ВІТРЯНИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ НА ДОНЕЦЬКОМУ КРЯЖІ

Експедиція «Ірей» ІА НАНУ проводила археологічні експертизи в зоні проєктованого будівництва Краснодонської ВЕС (площею 791 га) у Краснодонському та Свердловському р-нах, Лутугинської ВЕС (площею 742 га) у Лутугинському та Перевальському р-нах та Антрацитовської ВЕС (площею 1202 га) у Антрацитовському р-ну Луганської обл. Обстежені ділянки знаходяться на південно-східних відрігах Донецького кряжу, мають різкий перепад висот, на поверхні численні виходи глинистих сланців і пісковика, які часом утворюють дивні структури. Вододіли розчленовані мережею річкових долин, глибокими балками та ярами, практично не розорюються через

складний рельєф, унаслідок чого кургани мають дуже круті схили. Збереглися навіть дуже невеликі кургани заввишки 0,2 м і діаметром до 7–10 м. Переважно всі вони розташовані на височинах, найбільші кургани розміщені на найвищих гребенях. Фактично скрізь на поверхні насипів трапляється каміння.

У зоні Краснодонської ВЕС зафіксовано 26 курганів. Найбільші, заввишки від 4 до 6 м, діаметром до 50 м, злилися полами, входять до складу групи з 11 курганів, розташованої на вододілі. Інші кургани цієї групи мають висоту від 0,5 до 1,5 м, діаметр від 15 до 30 м. На сусідньому вододілі — група з 7 курганів, заввишки від 0,5 до 3,0 м, діаметр від 10 до 40 м. Фактич-

Рис. 1. Вкладка 1 ритуально-монументального комплексу «Менгірне поле»

но всі великі кургани обох груп мають явні сліди сучасних грабіжницьких розкопок. На лівому схилі балки, на схід від с. Куряче, поряд із курганною групою із двох невисоких курганів, знайдено фрагмент верхньої частини ручки червоноглиняної амфори доби раннього середньовіччя та крем'яний відщеп.

У зоні Лутугинської ВЕС зафіксовано 16 курганів. Два найбільших, заввишки 3,2 і 3,6 м, діаметром до 40 м, — у групі між балками Глибока та Середня. До цієї ж групи належать ще два кургани заввишки до 0,5 м, діаметром від 7 до 12 м. У другій курганній групі — 6 курганів заввишки від 0,2 до 0,4 м, діаметром від 4 до 11 м.

У зоні Антрацитовської ВЕС — 43 кургани. Найчисленніша група з 12 насипів — на правобережному плато р. Горіхова, у верхів'ях балки. Тут серед курганів, заввишки від 0,2 до 0,9 м, виділяється насип заввишки 3,6 м і діаметром 35 м з великими каменями на поверхні. Ще

одна група з 5 та 4 курганів, заввишки від 0,4 до 1,4 м, — на правому та лівому берегах великої безіменної балки на окраїні пос. Дубовський. Біля курганів на лівому березі цієї ж балки розташовані викладки з каменів кварциту та вапняку, видовжені із заходу на схід на відстані до 40 м одна від одної. Серед них — майданчик, який складений з каменів (курган?). Розміри викладок від $1,4 \times 1,0$ м до $2,45 \times 1,1$ м, у межах деяких з них лежать камені-менгіри, які спочатку стояли вертикально. Разом з розташованими поряд курганами викладки та майданчик утворюють єдиний давній ритуально-монументальний комплекс, умовно нами названий «Менгирне поле». Можливо, викладки містять поховання середини XI — початку XII ст. або ж раннього золотоординського часу, тобто середини XIII — початку XIV ст. Безумовно, цей комплекс підлягає вивченню та якнайшвидшій музеєфікації.

О.П. Моця, П.О. Нечитайло, А.Л. Казаков

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧЕР БІЛЯ с. ПРЕОБРАЖЕННЕ НА ЛУГАНЩИНІ

Лівобережна експедиція ІА НАНУ проводила наукові дослідження підземного комплексу, розташованого біля с. Преображенне Сватівського р-ну Луганської обл.

Преображенська печера розташована за 2,7 км на південний захід від південно-західної околиці с. Преображенне, в уроч. Аксеньєво, в Уразівському лісі. Урочище знаходиться на правому березі р. Кобилка, притоки р. Червона. Правий берег підноситься над рівниною на 30—40 м, на крейдяній, мергелевій основі.

Сучасний вхід до печери орієнтований на схід. Печера є штучним лабіринтом з кімнатами та розгалуженнями. Більшість кімнат і галерей вирубані в монолітній мергелевій породі, деякі з них у так зв. брекчії (італ. breccia) — гірській породі, складеній з кустих уламків (розмірами від 1 см і більше та зцементованій). Загальна протяжність досліджених коридорів становить 216,8—218 м без урахування довжини кімнат.

Коридори з аркоподібною стелею (у формі циркульної арки) завширшки від 0,8 до 1,2 м і заввишки від 1,2 до 4,3 м. На деяких ділянках

спостерігаються вивали стін і стелі, також сліди заліза в породі. Дві ділянки галерей закінчувалися завалами, при розчищенні одного з них вдалося відкрити засипаний вхід у печеру, який функціонував ще в середині 1990-х рр. З великою часткою ймовірності можна припустити, що ще один земляний завал приховує третій вхід до печерної галереї.

У лабіринті зафіксовано п'ять кімнат. Їх нумерація проводилася по ходу обстеження.

Кімната 1. Ширина до 2 м, довжина 4,5 м, висота 2,1—2,3 м із вхідним отвором у формі готичної арки. Стеля аркова, у стіні зафіксовано нішу, в підлозі овальні заглибини. Кімната може бути інтерпретована як житлова.

Кімната 2 з'єднується з галереєю коридором у формі букви «Г». Довжина 3,30 м, ширина 2 м, висота 2,13 м. У горизонтальному та вертикальному розрізі аналогічна першій. У північно-західному куті ніша на рівні підлоги, в південно-західному — вхід до приміщення 3.

Кімната 3. Довжина 3 м, ширина 1,6 м, висота 2 м. У вертикальному та горизонтально-

му розрізах аналогічна попереднім. Задня стіна орієнтована на південний схід. На висоті 1,22 м вирубана ніша (0,25—0,3 м). Це приміщення могло використовуватися в якості культового (церква, каплиця).

Кімната 4. У вертикальному та горизонтальному розрізах аналогічна попереднім. Довжина 5 м, ширина 2,9 м, висота 2,2 м. У кутку південної та південно-західної стіни вирубано вхід у незакінчену галерею. Приміщення з'єднується з кімнатою 5.

Кімната 5. Хрестоподібна в плані з великою кількістю ніш (11 шт.) і полиць, вирубаних у скелі. Висота до 1,93 м, довжина 4,2 м, ширина 3,8 м. Конструктивні особливості приміщення дозволяють стверджувати, що ця кімната 5 відіграла роль тринефного хрестоподібного храму.

Аналоги подібних печерних споруд відомі в Криму (Інкерман) і Туреччині (Каппадокія). Коло наземних аналогій для подібних церков надзвичайно широке, вони отримують популярність з VI ст. Однак у підземній архітектурі така форма храму трапляється нечасто. Для регіону Східної України таке архітектурне рішення підземної церкви можна вважати унікальним і поки єдиним, для відомих нам печерних монастирів.

Вирубка приміщень вироблялася лопатою та інструментом з прямокутним робочим краєм (кайло?).

У деяких місцях здійснювалося додаткове шліфування стін. Вирубка проводилася не в один будівельний етап, а в кілька. Сліди від інструменту фіксуються як в напрямку «від входу», так і в протилежному.

У лабіринті зафіксовано понад 90 зображень, верхнє датування яких XIX — початок XX ст.

Після відкриття печери в 1973 р. і масових її відвідань на стінах залишилися написи відвідувачів, багато стародавніх малюнків і написів були пошкоджені або знищені. Проте вдалося зафіксувати зображення написів дат, хрестів, ікон, антропоморфні малюнки, автографи тощо.

У нанесенні малюнків можна простежити кілька періодів. Продряпані хрести часто перекриваються рельєфними хрестами або пошкоджені будівельним інструментом. Серед достовірних дат арабськими цифрами можна виділити: 1827, 1874, 1903. У напівзасипаному коридорі було виявлено напис, який з великою ймовірністю може бути датований XVII ст.

Таким чином, роботи 2012 р. дозволили зробити певні висновки.

Преображенська печера є культовим комплексом, на це вказує християнська символіка на стінах, написи, архітектурні особливості приміщень і широкі аналогі подібним галереям від Галичини до Поволжя.

В існуванні підземної галереї можна простежити два етапи: I — створення окремих келій монахів-самітників (XVII—XVIII ст.), II — об'єднання келій у єдиний лабіринт з подальшим переплануванням (XIX — початок XX ст.) Не виключено, що на другому етапі комплекс не використовувався як житловий.

Зображення, знайдені в печері, унікальні та мають виняткове значення для вивчення «народного» християнства, а також культурних зв'язків Луганщини та світогляду її жителів в період середньовіччя і нового часу.

Перспективними та необхідними напрямами робіт у подальшому є: розчищення завалів, укріплення схилу, пошук наземних об'єктів, пов'язаних з монастирем.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ ДОБИ БРОНЗИ БІЛЯ м. ЗИМОГІР'Я

У 2012 р. експедиція Луганського відділення Східноукраїнської філії ІА НАНУ продовжила дослідження поселення доби пізньої бронзи біля м. Зимогір'я Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Пам'ятка розташована за 1,5 км на схід від зазначеного населеного пункту, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Лугань. Роботи здійснювалися на східній ділянці поселення із західного борту розкопу 2. Ділянка розкритих квадратів дорівнює 36 м², загальна досліджена площа сягає 230,5 м². Розкопом виявлено залишки трьох будівель.

Будівля 6 (рис. 1, 1) досліджена повністю, вона розташовувалася на глибині 0,6—0,8 м від реперу, її східний край відкрито в 2011 р. За внутрішнім плануванням будівлю можна розділити на два приміщення: західне та східне. Перше з них має форму прямокутника розміром 4,7 × 3,4 м, орієнтоване довгою стороною з півночі на південь. Висота залишків мергелевих стін сягає 0,3—0,4 м. Простежено дві техніки кладки: однорядна кладка з недбало підбраного каміння (південна та північна стіни) та поставлені на ребро пласкі плити (східна стіна). Функцію західної стіни відіграла східна стінка ранішої будівлі 8. Вздовж східної стіни зберегся фрагмент кладки з ретельно підбраного каміння підквадратної форми, виникнення якого можна пов'язане з реконструкцією західної половини будівлі. Східне приміщення збереглося гірше, форма реконструюється як підовальна розміром приблизно 5 × 3,8 м. Знахідки з обох приміщень є одночасовими, репрезентують другий етап бережнівсько-маївської зрубної культури. Переважно це уламки горщикоподібних посудин, орнаментованих: наліпними валиками, прокресленою «ялинкою», заштрихованими ромбами. Найцікавішими є знахідки на рівні підлоги західного приміщення, звідки походять фрагмент дна від кубка (рис. 1, 4), керамічний диск зі стінки посудини, орнаментованої зубчастим штампом (рис. 1, 3) та орнаментоване денце. На тому ж горизонті в невели-

ких ямках знайдено розвали двох неорнаментованих посудин з випуклими боками.

Будівля 7 збереглася не повністю, розвали стін виявлені на глибині 0,3—0,4 м від реперу. Досліджено західну, частково північну та південну стіни. Форма споруди з долею умовності реконструюється як прямокутна з округлими кутами. Стратиграфічні спостереження показують пізніший вік будівлі 7 по відношенню до будівлі 6. Техніка кладки відрізняється від будівлі 6 та добре фіксується по західній стіні, ширина якої дорівнює 0,8 м. Її зведено з двох рядів кладки, простір між якими заповнений ґрунтом і дрібними уламками мергелю. Знахідок, пов'язаних з будівлею 7, небагато, вони представлені уламками від горщиків, орнаментованих наліпними валиками, прикрашеними відбитками пальця та прокресленою ломаною лінією (рис. 1, 2). Деякі вінця мають потовщення на зразок «комірця». До індивідуальних знахідок належить фрагмент виробу з каменю, на пласкій стороні якого помітні сліди окислу металу. Будівля 7, вірогідно, належить до фінального етапу доби бронзи.

Будівля 8 досліджена не повністю, в межі розкопу потрапив лише східний край споруди. Стіни виконані багаторядною кладкою (не менше трьох рядів) завтовшки 0,6—0,7 м. Південно-східний кут будівлі добре оформлений, південна та східна стіни розташовані майже під прямим кутом одна до одної, між ними помітні перев'язочні шви. Конфігурація досліджених кладок припускає прямокутну або квадратну форму будівлі. На підлозі знайдено два уламки від неорнаментованих горщиків, біля північної частини східної стіни був тупік із щелепи крупної тварини. Датування будівлі 8 ускладнюється незначною дослідженою площею та відсутністю виразних знахідок. Скоріш за все, споруда належить до бережнівсько-маївської зрубної культури, але точніший час можна буде встановити лише при подальших дослідженнях.

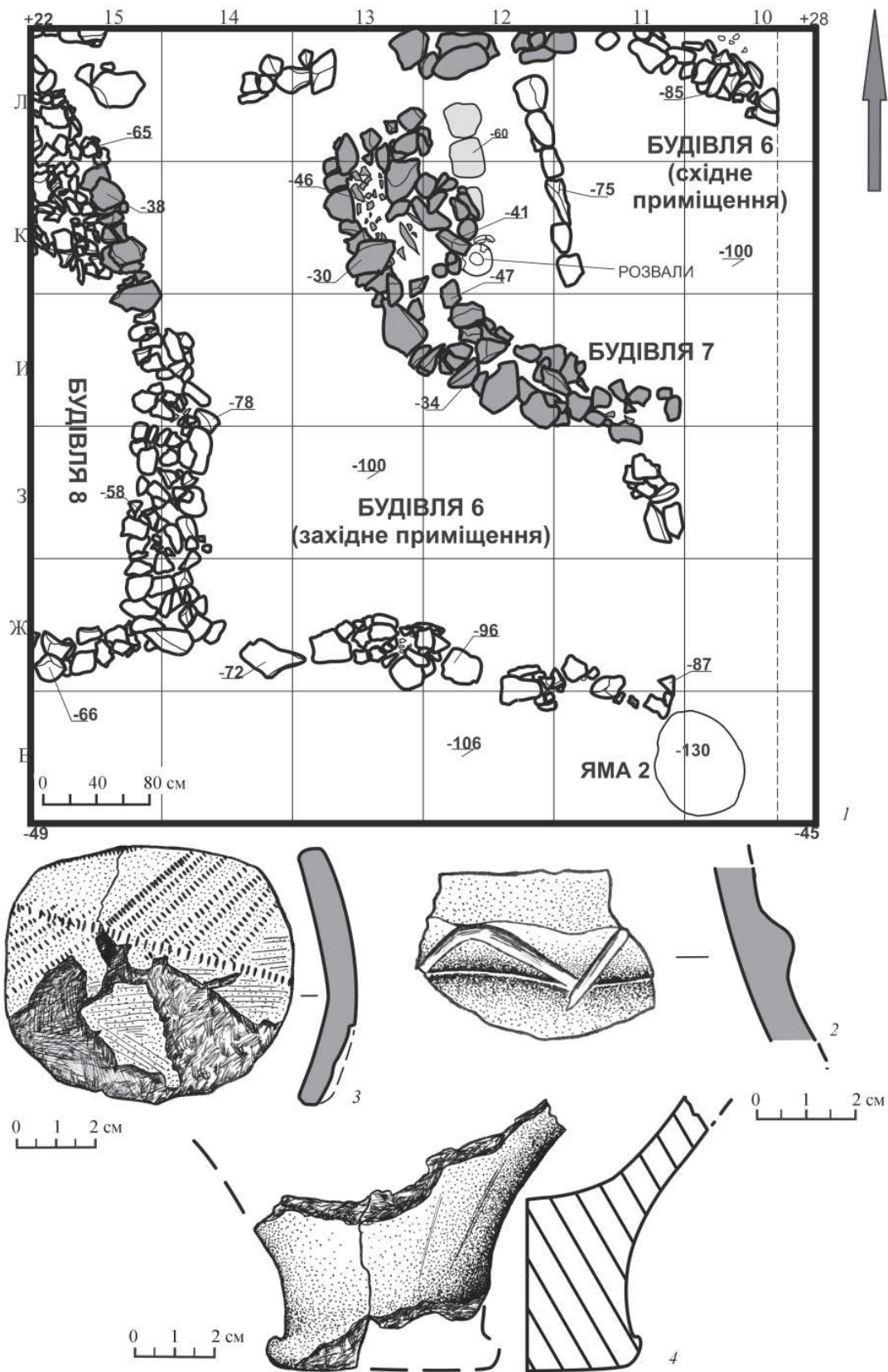

Рис. 1. Поселення Зимогір'я: 1 — план дослідженої у 2012 р. ділянки розкопу 2; 2 — знахідки з будівлі 7; 3—4 — знахідки на підлозі будівлі 6 (західне приміщення)

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ с. ДАВИДО-МИКІЛЬСЬКЕ

У 2012 р. продовжено роботи на багаточасовому поселенні, розташованому на першій терасі правого берега р. Сіверський Донець біля с. Давидо-Микільське Краснодонського р-ну Луганської обл. Розкопки проводилися на ділянках I та IV площею 189 м² і 240 м² відповідно.

З метою дослідження поселення доби бронзи продовжилися роботи на розкопі 4 ділянки 1. Роботи проводилися з південно-західного краю розкопів 2007—2011 рр., загальна площа яких дорівнює 1189 м². На ділянці, що вивчалася, простежувалась традиційна для розкопу 4 стратиграфія культурних нашарувань. Верхній шар склав горизонт раннього середньовіччя, зокрема салтово-маяцької культури. Він зафіксований на глибині 0,2—0,6 м, де і простежено скупчення ліпного та кружального кухонного посуду праболгарського типу, окремі розвали лощених глечиків, фрагменти амфор. Господарсько-побутових споруд не зафіксовано.

Горизонт фіналу доби бронзи знаходився на глибині 0,6—0,8 м. З ним пов'язані залишки слабо заглибленої будівлі 13, яка фіксувалася у вигляді утрамбованої площадки з нерівними краями на глибині 1,05 м від сучасної поверхні. Розміри споруди становлять 4,35 × 2,00 м з орієнтацією довгою віссю по лінії північний захід—південний схід. На підлозі збереглися дрібні уламки керамічного посуду та кісток тварин. Найвиразнішим виявилось денце від горщика, орнаментоване вертикальним наліпним валиком. Верхню частину посудини знайдено в культурному шарі поряд із будівлею 13 (рис. 1, 2). Серед інших знахідок з культурного шару привертає увагу уламок верхньої частини корчагоподібної посудини з циліндричною шийкою (рис. 1, 3). Перехід від шийки в плічко оздоблений валиком з прокресленими косими лініями. На користь датування горизонту та дослідженої споруди фіналом доби бронзи свідчить знахідка точила розміром 5,9 × 2,4 × 1,0 см з ледь помітними жолобками для підвішування (рис. 1, 1).

Нижній шар простежено на глибині 0,8—1,2 м. З ним пов'язані залишки слабо заглибле-

ної будівлі 14. Збереженість підлоги гірша, ніж у будівлі 13, до того ж західна та південна частини залишилися не дослідженими. Матеріал із будівлі та культурного шару репрезентовано уламками банок та горщикоподібних посудин, які попередньо віднесено до бережнівсько-маївської зрубної культури.

На ділянці IV знайдено об'єкти салтівської культури, перш за все, споруди побутового та господарчого призначення. Повністю розкриті житлова споруда площею 17,5 м² підквадратної форми, опірно-стовпової конструкції, напівземлянкового типу із заглибленням 1,4 м від сучасного горизонту (рис. 1, 4). Котлован будівлі в нижніх горизонтах заповнений ґрунтом з попелом, у якому чимало фрагментів посуду, його верхівка з ознаками запливу суглинко-гумусованими ґрунтами. Стіни будівлі вертикальні, майже прямі, кути округлі, по периметру стінок стовпові ями. Підлога рівна в горизонті суглинку. У центрі будівлі кругле заглиблене вогнище відкритого типу, біля південної стінки невелика яма господарчого призначення, у південно-східному куті знайдено верхню частину жорен.

На віддалі 1,3 м на північ від житла розташована будівля господарчого призначення, імовірно, стійло худоби. Її площа становить близько 36 м², наземного типу, орієнтована у напрямку схід—захід (рис. 1, 5). Стіни відбудовані з цегли та крейди, опорою перекриття та стінок були стовпи та кілля. Підлога будівлі обпалена, на його горизонті декілька невеликих вогнищ, основне вогнище діаметром 1,2 м, оконтурене валиком, знаходиться у західній частині будівлі.

Практично вся площа підлоги вкрита вимосткою з фрагментів горщиків тарного призначення. Над вимосткою, як наслідок імовірної пожежі, фіксується чимало обвугленого дерева.

Зі східної та південної сторін від житла зафіксовано господарчу яму та яму-погріб, які доповнюють зміст споруд індивідуального подвір'я салтівського часу.

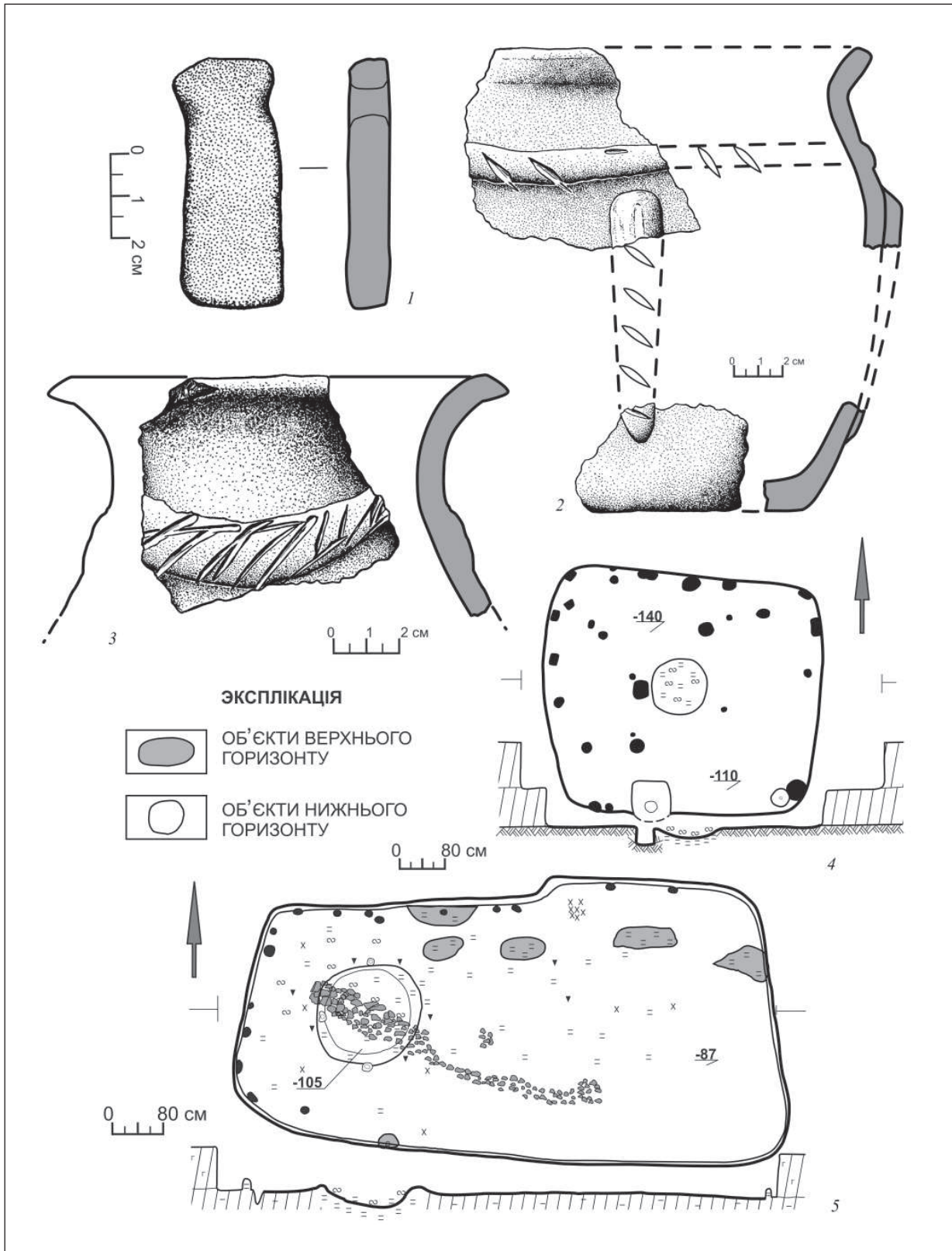

Рис. 1. Дослідження на поселенні біля с. Давидо-Микільське: 1–3 — знахідки з горизонту фінальної бронзи, розкоп 4 ділянка 1; 4 — план будівлі 9 раннього середньовіччя, розкоп 2 ділянка 4; 5 — план будівлі 8 раннього середньовіччя, розкоп 2 ділянка 4

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. БОРОВСЬКЕ НА ЛУГАНЩИНІ

Луганською археологічною експедицією (Кримська філія ІА НАНУ спільно з Луганським обласним краєзнавчим музеєм) проведено дослідження на стоянках епохи фінального мезоліту Туба V та Туба V_b. Стоянки розташовані на надзаплавній піщаній терасі лівого бере-

га озера Туба, стариці р. Сіверський Донець, за 1,7 км на південний схід від с. Борівське та за 70 м на схід від берегової лінії оз. Туба.

Туба V. Дослідження проводилися в західній частині стоянки — на стрімкій ділянці схилу тераси, найбільш постраждалій від розмивів

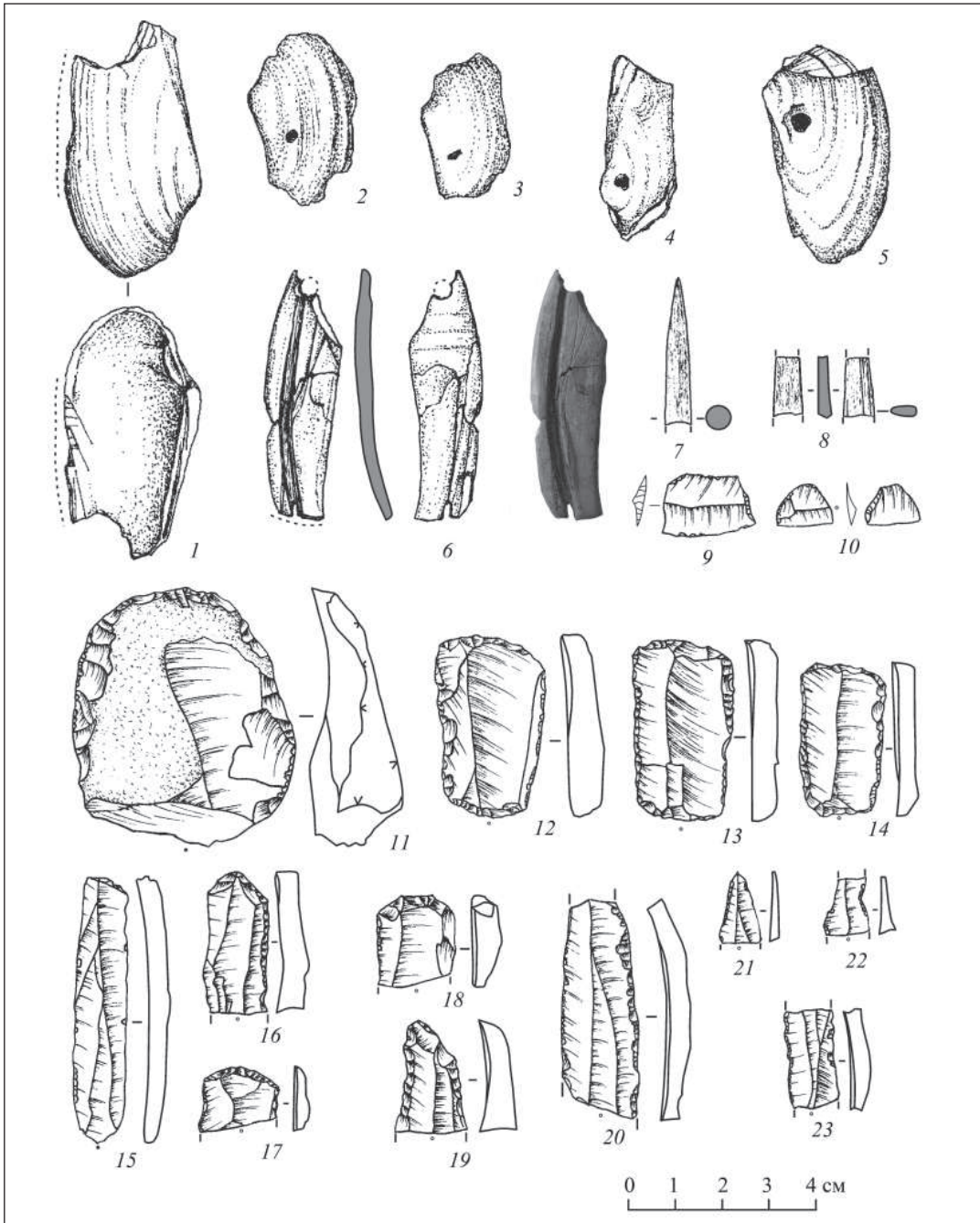

Рис. 1. Дослідження поблизу с. Борівське на Луганщині: 1–6 — матеріали стоянки Туба V; 7–23 — матеріали стоянки Туба V_b.

і перегону великої рогатої худоби. Культурний шар тут фіксується на глибині 0,15—0,20 м. У поточному польовому сезоні розкопано 5 м². Загальна досліджена площа пам'ятки — 81 м².

На відміну від попередніх років, скупчення прісноводних молюсків *Unio* та *Viviparus* у цій частині стоянки були невиразними та мало насиченими знахідками, що вказує на її периферійний характер. Більшість артефактів, загальна кількість яких сягає 290 одиниць, виявлено в шарі піску темно-сірого забарвлення (шар 2). Поодинокі знахідки траплялися й вище та нижче культурного шару, що є наслідком діяльності землеріїв.

Основну частину знахідок становлять остеологічні рештки — хребці риб, панцирі черепах, кістки птахів і дрібних ссавців. Крем'яний комплекс містить типовий для цієї стоянки набір знарядь — кінцеві скребачки, пластини з ретушшю, трапеції зі стрімко-ретушованими сторонами тощо. До важливих знахідок слід віднести стулки молюсків *Unio* з наскрізними отворами в районі горбків (рис. 1, 2, 3, 4, 5), стулку зі слідами спрацьованості по краю (рис. 1, 1) та амулет із пластини з ікла кабана. Останній має просвердлений у верхній частині отвір та повздовжній жолобок, зроблений різцем (рис. 1, 6).

Туба V_b. Стоянка розташована за 40 м на північ від Туби-V. З досліджених 4 м² площі отримано 703 знахідки. Це переважно кісткові рештки, склад яких подібний до фауністичного комплексу Туби 5. Скупчення стулок молюсків на цій стоянці є досить потужними — від 8 до 15 см. Саме з ними пов'язана переважна більшість виробів із кременю та рогу. Зі скупчень походять і знахідки, виявлені вище та нижче культурного шару, куди їх перемістили землерії.

Крем'яний комплекс складається здебільшого з продуктів первинного розщеплення. Знаряддя представлені переважно кінцевими скребачками (рис. 1, 11—19), пластинами з ретушшю (рис. 1, 20—23) та одиничними трапеціями (рис. 1, 9, 10). Виявлені також вироби з рогу — уламок медіальної частини обгорілого гарпуна (рис. 1, 8) та гостра частина округлого в перетині наконечника (рис. 1, 7).

За характером матеріальної культури Туба V та Туба V_b є подібними, і не виключається їх одночасне існування. У ширшому значенні ці стоянки знаходять чимало аналогій серед матеріалів матвієвокурганських поселень та виділеного нещодавно російськими дослідниками пам'яток типу Раздорська 2.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Н.І. Войтович, М.М. Войтович, Я. Ковальський-Білокрилий

ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ ПО вул. ПІДМУРНА, 5

Експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводила рятівні дослідження у м. Львові по вул. Підмурній, 5. Територія, на якій проводилися дослідження, розміщена в історичному ареалі Львова, у його північній частині.

Траншею закладено в північній частині ділянки розмірами $10 \times 2,6$ м. По всій її площі верхній шар представлено будівельним сміттям, яке залягало на глибину до 2,5 м. Максимальна глибина культурних нашарувань становила 6,0 м. Найбільш потужний шар XV—XVI ст. був завтовшки 1,8 м. На глибині 2,5 м і 3,0—3,2 м виявлено коронки фундаменту будинку австрійського часу — XIX ст.

Мур 1 — поперечний мур, виявлений на глибині 2,5—2,7 м у кв. 9/В. Виготовлений з різноформатного каменю-пісковіку та вапняку, покладений на піщано-вапняний сіро-кремовий міцний розчин. Кладка рядова, виконана з вапняку, покладеного на піщано-вапняний розчин. Верхня частина муру виготовлена відкритим способом, свідченням чого є траншея завширшки 0,8 м, яка добре помітна в північній стінці та залягає на глибину 3,9 м. Нижня частина муру збудована закритим способом. Підшва муру залягала на чорному суглинку XV—XVI ст. на глибині 4,1 м.

Мур 2 — поперечний мур будинку, виявлений на глибині 3,0—3,2 м у кв. 8/В. Виготовлений із різноформатного каменю-пісковіку та вапняку. Розчин піщано-вапняний сіро-кремового кольору, слабо міцний. Кладка рядова. Підшву муру зафіксовано на глибині 3,8 м.

У процесі досліджень на глибині 3,55 м зафіксовано дерев'яний водогін XVII ст. Він

простягався вздовж всієї площі траншеї від її південно-східного до північно-західного кута. Водогін виготовлений із дубових колод. Серцевина колоди видовбана, у профілі прямокутної форми. Розмір отвору становив 10×15 см. Товщина стовбуру — 20 см. Зверху дерев'яний водогін щільно накривала кришка, виготовлена з дошки розмірами у профілі 27×4 см. Загальна довжина відкритого у межах траншеї водогону сягала 7,9 м (рис. 1).

Рис. 1. Дерев'яний водогін XVII ст.

У південно-західній частині траншеї у кв. 6—7/В частково відкрито одну (північну) сторону дерев'яної споруди каркасно-стовпової конструкції. Каркасна конструкція збудована на зрубній основі. Нижні колоди вкладалися у зруб. Товщина колод сягала 20 × 15 см. Зверху на зрубній основі лежали три ряди дощок розмірами у профілі 30 × 6 см, які з середини опиралися на вертикальний стовп прямокутної форми. Рухомого матеріалу не виявлено. З огляду на те, що дерев'яна споруда та водогін лежать на одних і тих самих культурних нашаруваннях та збудовані в одній осі (південний схід — північний захід), це вказує на те, що вони є одночасовими та датуються не раніше XVII ст.

На рівні материка, який залягає на глибині 5,3—6,0 м, виявлено шість різночасових об'єктів XIII—XVI ст. Найбільш насиченим артефактами виявився об'єкт 1. У плані він наближений до овальної форми, із пологими стінками та нерівним дном, завглибшки 0,65 м. У заповненні об'єкта виявлено дві керамічні труби та керамічний посуд XV ст. (покришка, горщики). Керамічні труби використовувались у Львові під спорудження водогонів, які функціонували в першій половині XV ст.

Загалом у межах траншеї виявлено численний рухомий матеріал XIII—XIX ст., який представлений металевими, шкіряними та керамічними виробами. Найбільш масовий матеріал датується XV—XVI ст., серед нього варто виділити шкіряне взуття, металеві знаряддя (свердло, сокира, ножі, цвяхи) та керамічний посуд (рис. 2).

У результаті проведених археологічних досліджень частково відкрито та задокументо-

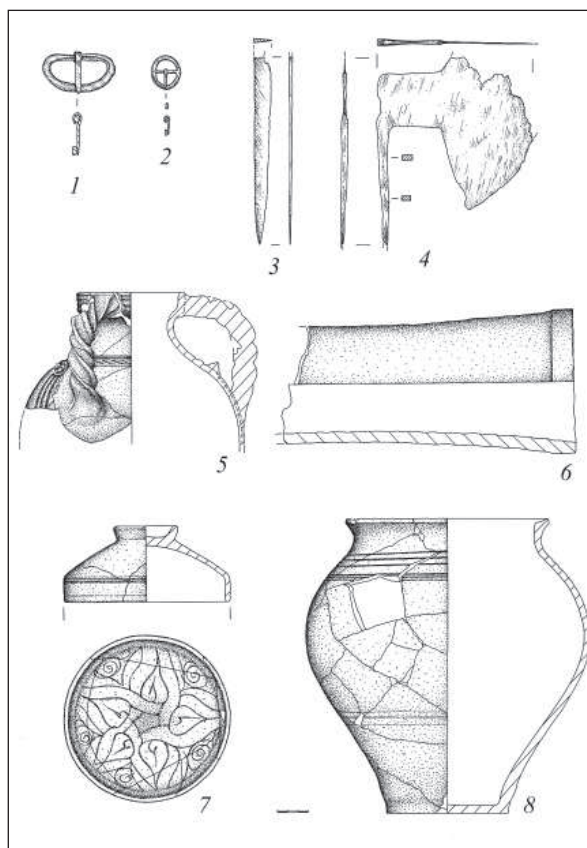

Рис. 2. Керамічні та металеві вироби XV—XVI ст.: 1—4 — метал; 5—8 — кераміка

вано рештки фундаментів будинку XVIII ст., дерев'яних конструкцій (водогін і господарська споруда), а також досліджено шість різночасових об'єктів XIII—XVI ст. Завдяки цьому вдалося отримати інформацію про забудову та використання ділянки протягом XV—XIX ст. Зібрано численний рухомий матеріал XIII—XIX ст.

Н.І. Войтович, О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОЇ МІСЬКОЇ СИНАГОГИ у м. ЛЬВОВІ

Експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проведено дослідження Великої міської синагоги. Вона постала в 1801 р. на місці синагоги, що існувала на цій ділянці з 1555 р. Нова божниця проіснувала до 1943 р., коли була знищена. З метою локалізації фундаментів синагоги на ділянці закладено шість шурфів.

Шурф 1 закладено в північно-східному куті синагоги, згідно з картографічними матеріалами. На глибині 0,5 м виявлено фрагмент північного муру, ширина якого становила 1,95 м. У східній частині шурфу виявлено незначний фрагмент східного муру синагоги, який частково виступав з-під кам'яного трасування (спроба трасування мурів була виконана в 1976 р.).

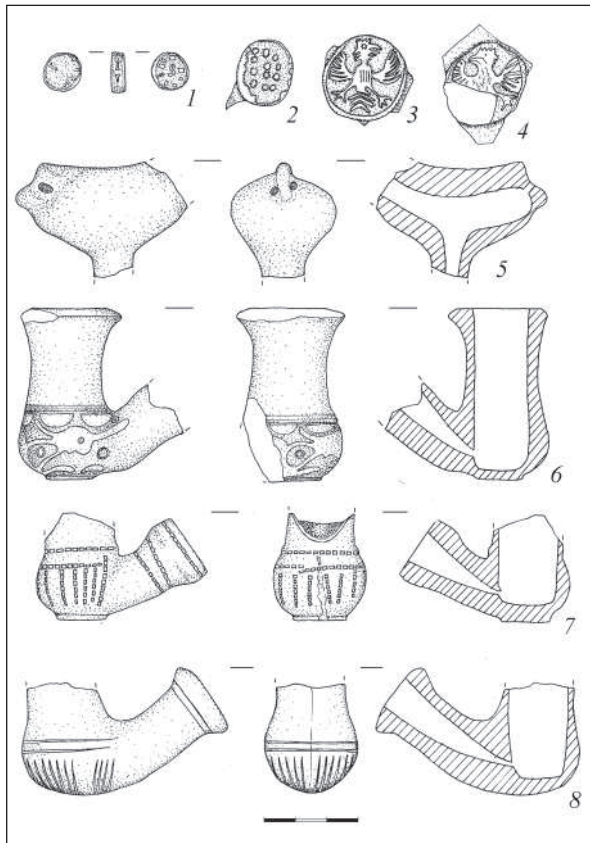

Рис. 1. Індивідуальні знахідки з шурфів

Також у межах шурфу на глибині 0,6 м виявлено мощення внутрішньої частини синагоги у вигляді кам'яних плит 45×45 см. При східному мурі на глибині 0,62 м зафіксовано обгорілі дошки, що, ймовірно, належали до меблів в інтер'єрі споруди та були вмонтовані в долівку синагоги. В північній частині шурфу закладено зонд для фіксації культурних напластунків. Потужність культурного шару становила 3,3 м. Сам фундамент синагоги зберігся на висоту 2,7 м.

Шурф 2 закладено в північно-західному куті молитовного залу. На глибині 0,35 м виявлено фрагмент північного муру з дотичним до нього іншим муром, який розмежовував молитовний зал і жіночу галерею. У південній частині шурфу на глибині 1,2 м виявлено мур давнішої синагоги. Ширина муру становила 1,2 м. На західній стратиграфічній стінці зафіксова-

но контур розкопу, що був закладений на ділянці в 1980-х рр.

Шурф 3 розташований у центральній частині ділянки. На глибині 1,6 м виступив фундамент північно-східної колони. Фундаментна конструкція мала практично квадратну форму — 2×2 м. У південній частині шурфу на глибині 2,41 м простежено мощення з рваного каменю. Виявлене мощення, імовірно, існувало при давнішій синагозі, яка за розмірами була значно меншою від божниці XIX—XX ст. У північній частині шурфу виявлено контури ще одного розкопу 1980-х рр.

У шурфі 4 виявлено фрагмент південного муру великої міської синагоги, що частково виступав з-під кам'яного трасування. Рівень материка в шурфі виступив на глибині 3,1 м. Цікавим об'єктом виявився дерев'яний водозбірник, верх якого зафіксовано на глибині 2,9 м. Західна стінка об'єкта виходила за межі шурфу, а південна заходила під фундамент синагоги. Через незначну площу шурфу водозбірник був вибраний лише на глибину 1 м. Виявлений матеріал з об'єкта попередньо датується XVI—XVIII ст.

Шурф 5 закладено в південно-західній частині молитовного залу. У результаті виявлено південний мур синагоги з примикаючим до нього муром, що розділяв молитовний зал і жіночу галерею (аналогічна ситуація спостерігалась в шурфі 2).

У шурфі 6 на глибині 0,4 м виявлено фундамент південно-західної колони, з такими ж параметрами як і колона в шурфі 3. Надалі по всій площі шурфа простежено ряд фундаментів від давнішої синагоги, до періоду існування якої також відносимо мощення розміром $0,7 \times 1,5$ м, виконане з тесаних великогабаритних плит, що існувало в підвальному приміщенні.

Під час робіт знайдено понад 300 археологічних знахідок (рис. 1).

У результаті досліджень вдалося локалізувати параметри Великої міської синагоги з конструктивними елементами, що існували в її інтер'єрі. Щодо давнішої синагоги, то виявлені конструкції не дали змоги створити цілісний план споруди та потребують додаткових досліджень.

ДОСЛІДЖЕННЯ У ЛЬВОВІ ПО вул. ШЕВСЬКІЙ, 8

У зв'язку із забудовою земельної ділянки по вул. Шевській, 8 у середмісті Львова експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проведено археологічний нагляд за земляними роботами на офіщині (тильна забудова ділянки) будинку 10 та у внутрішньому подвір'ї будинку 8, а також шурфування в підвальних приміщеннях.

Нагляд за земляними роботами проводився на двох ділянках розмежованих між собою мурами. На ділянці 1 проведено зачистку площі на рівні культурного шару XIV—XV ст., забарвленого у чорний колір, який підстеляв материк у вигляді сірого піску з камінням (імовірно, нашарування льодовикового періоду). Також проведено зачистку західної стратиграфічної стінки, де зафіксовано різночасові культурні нашарування.

У процесі зачистки на глибині 2,6 м від рівня сучасної денної поверхні (далі — СДП) частково зафіксовано контури об'єкта 1 (західна його стінка виходить за межі досліджуваної ділянки) та простежено його рівень у стратиграфічному профілі, який залягав на глибині 2,2 м від рівня СДП. Після здійснення вибірки об'єкта на глибину 2,4 м з'ясовано, що це яма підпрямокутної у плані форми розмірами 2 × 2 м. У стінках об'єкта простежуються прошарки струхлявілого дерева завтовшки 3 см, які засвідчують, що споруда первісно мала стінки викладені дерев'яними дошками. Заповнення об'єкта складали чотири різночасові шари, що мали ухил у північному напрямку, що відображають етапи його засипання. Виявлений матеріал датується XVII—XIX ст. (рис. 1). Верхній шар являв собою засип будівельного сміття з незначною кількістю фрагментів керамічного посуду XIX ст. Нижче залягав сірий супісок зі включеннями битої цегли та каменю, з цього шару походить керамічний посуд останньої чверті XVIII ст. Далі заповнення об'єкта складали шари коричневого та сірого перегною, з яких походить керамічний і скляний посуд XVIII ст. Останній зафіксований шар заповнення являв собою темно-сірий супісок зі включенням каміння та битої цегли. В ньому зафіксовано фрагменти кераміки XVII ст. Характер об'єкта дає підстави стверджувати, що він виконував функцію колодязя, який вторинно був використаний як смітник.

На ділянці 2 після зачистки з'ясовано, що у процесі земляних робіт було вибрано до матеріка (мергелева глина) усі культурні нашаруван-

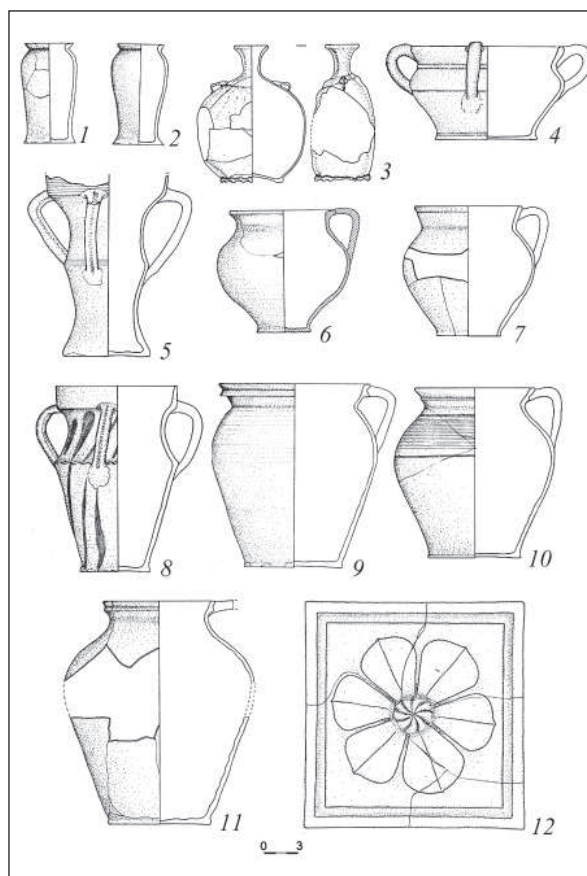

Рис. 1. Керамічний та скляний (3) матеріал із шурфів

ня за винятком невеликої частини в північно-східному її куті. При пошаровому розбиранні залишок встановлено, що ці нашарування належать до періоду XV—XVI ст. На рівні матеріка виявлено південно-західний кут споруди (об'єкт 2), яка у верхній частині мала викладені дерев'яними колодами стінки, збережені на висоту одного вінця. На дерев'яних стінках простежуються сліди пожежі. Простежені розміри споруди складають 1,0 × 0,7 м. Поблизу кута споруди зафіксовано також залишки дерев'яного чотирикутного в плані вертикального стовпа з пазом. На підставі керамічного матеріалу із заповнення споруди (рис. 1, 6) та стратиграфічних спостережень вона може бути датована XIV—XV ст. Виявлений об'єкт, імовірно, належить до давньої готичної забудови Львова, яка була знищена пожежею 1527 р.

У підвалах будинку закладено чотири шурфи, якими стверджено малопотужні до 0,15 м, перевідкладені залишки культурного шару. Лише

в шурфі 1 зафіксовано південно-західний кут ями заповненої шлаком і шматками перепаленої цегли. Із заповнення ями походять кілька фрагментів керамічного посуду.

Найдавніші зафіксовані матеріали належать до XIV ст. і засвідчують, що освоєння ділянки

відноситься до періоду локації Львова (1340 р.), з цього часу розбудова тут триває і понині. Під час нагляду зафіксовано два об'єкти: колодязь XVII—XVIII ст. і залишки споруди зрубної конструкції, яка відображає найдавнішу забудову ділянки.

Н.І. Войтович, О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар

ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ ПО вул. ЛЕСІ УКРАЇНКИ, 29

У зв'язку з реконструкцією вул. Лесі Українки, експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ здійснено археологічні дослідження. Ділянка розташована в історичному центрі міста, в північній його частині, на території внесеної до списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. У середньовіччі сучасною вулицею Лесі Українки проходила північна сторона оборонних укріплень Львова, а саме Високий мур з оборонними вежами. Під час робіт проведено археологічний нагляд за земляними роботами та в місцях, де за архівними матеріалами були вежі, проводилися розкопки з метою їх локалізації та з'ясування конструктивних особливостей.

Розкоп 1 закладено на місці вежі Пивоварів і Медоварів навпроти житлових будинків 41 і 43. Дослідженнями було розкрито контури напільної частини вежі та частину Високого муру, що залягали на глибині 0,9 м від сучасного рівня вулиці. З'ясовано, що ширина мурованої з каменю-вапняку на вапняно-піщаному розчині вежі становить 8,25 м, а ширина внутрішнього простору 4,5 м. Ширина мурів — 1,9 м. Зовнішнє лице північного муру було зруйноване внаслідок прокладання колектора. Високий мур, що прилягав до вежі із західного боку мав лице викладене з тесаних добре припасованих кам'яних блоків і має помітний талус. Цей відрізок муру має нехарактерну для оборонних споруд техніку кладки та може бути інтерпретований як пізній ремонт Високого муру в цій частині. В межах розкопу закладено два шурфи. Шурф 1 закладений в місці стику Високого муру з вежею і прокопаний до материка, який виступив на глибині 4,47 м від умовного «0». Підшви мурів, які мали фундаментні виступи, було запущено в материкову основу (мергель) на 0,6 м. У шурфі 2, закладеному в серед-

ині вежі, виявлено значну кількість фрагментів керамічних труб водогону, що може свідчити про безпосереднє постачання водогонами води до вежі. Також знайдено кілька фрагментів ліпного керамічного посуду та бронзову шпильку (рис. 1, 5) висоцької культури, що

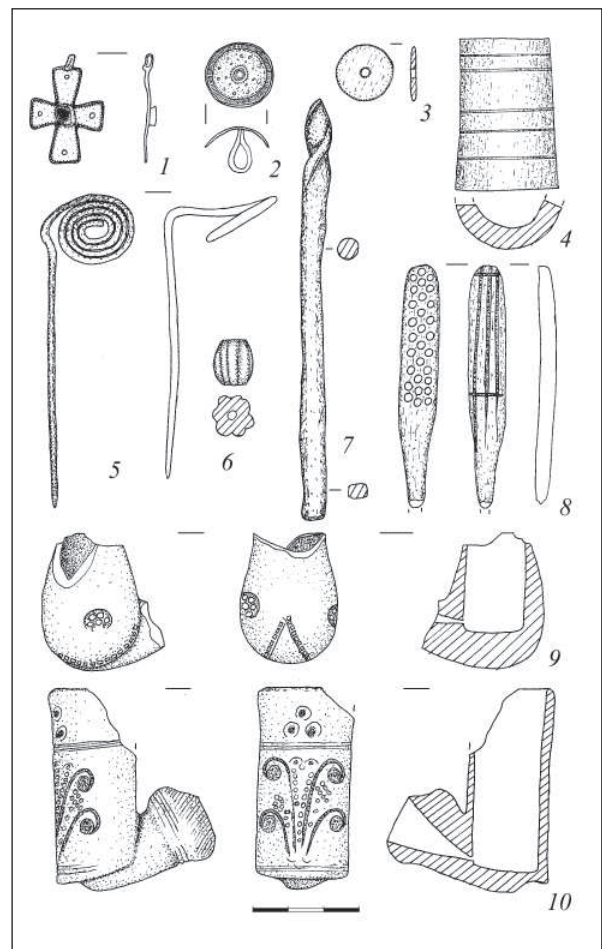

Рис. 1. Індивідуальні знахідки з розкопів по вул. Лесі Українки у Львові

свідчить про заселеність цієї території вже у ранньозалізний час.

Розкоп 2 закладено на місці вежі Сідлярів та Шапошників навпроти житлових будинків 37 і 39. Вежа та Високий мур, рештки яких виступили на глибині 1,1 м від рівня сучасної поверхні, у цьому місці були сильно поруйновані каналізаційним колектором і колодязями. Проте роботами вдалося встановити ширину внутрішнього простору вежі та ширину її східного муру, які становили 3,9 і 1,9 м відповідно.

Розкоп 3 закладено навпроти будинку 23, на місці, де за архівними матеріалами мала розташовуватися вежа Мечників. Проте залишок вежі зафіксовано не було, вдалося прослідкувати фрагмент внутрішнього лиця Високого муру, збереженого на висоту трьох верств. Підшва муру була запущена в материкову основу на глибину 0,35 м. Також було розкрито частину об'єкту XV—XVI ст. у вигляді овальної в плані форми, заглибленої в материк на 0,45 м. Зафіксовані розміри якої становлять 2,2 × 1,0 м. Серед рухомого археологічного матеріалу, виявленого в розкопі, виділяються фрагменти амфори XIII ст. з графіті.

Розкоп 4 закладено на місці встановлення каналізаційного колодязя навпроти будинку 7. Тут зафіксовано залишки дерев'яної дороги, на яку сідав Високий мур, зважаючи на цей факт, час функціонування дороги можна віднести до періоду, що передував побудові оборонних укріплень, а саме XIII—XIV ст. Дорога, орієнтована по лінії південний захід—північний схід, була вимощена з покладених на поперечні бруси дощок. Зверху дорогу перекривала дерев'яна каналізація XVII—XVIII ст., що

проходила в напрямку із заходу на схід. Каналізація мала вигляд короба завширшки 0,5 м, U-подібної в перетині форми з кришкою.

Розкоп 5 закладено навпроти будинків 5 і 7, на місці, де за архівними матеріалами мала розміщуватися вежа Пуста 1. Проте залишок вежі зафіксовано не було, вдалося прослідкувати фрагмент завдовжки 10 м внутрішнього лиця Високого муру, викладеного з дрібного колотого каміння на вапняно-піщаному розчині. Кладка муру є дуже делікатною, вирізняється своїм архітектурним вивершенням, що свідчить про дуже високий будівельний рівень.

Розкоп 6 закладено навпроти будинків 3 і 5, на місці, де за архівними матеріалами була вежа Золотарів. Проте залишок вежі зафіксовано не було, вдалося прослідкувати фрагмент завдовжки 13,5 м, внутрішнього лиця Високого муру. У цьому місці Високий мур прорізав дерев'яний водогін, покладений після того, як мур втратив оборонне значення. Водогін, орієнтований по лінії північ—південь, було викладено з дерев'яних колод 0,2 м та довжиною 1,0 м, в яких було просвердлено отвір, колоди з'єднувались між собою залізними муфтами.

Крім цього, на всій протяжності вулиці під час нагляду зафіксовано кілька фрагментів Високого муру. Також під час робіт виявлено близько 500 артефактів (рис. 1), які датуються XIII—XIX ст.

Археологічні дослідження на цьому відрізку значною мірою вносять корективи щодо локалізації Високого муру з вежами та дають можливість висловити думку про те, що вежі до муру прибудовувалися лише з напільної сторони та не виходили в сторону міста.

Н.І. Войтович, О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар, Є.С. Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ ПО вул. ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У зв'язку з будівництвом торгово-офісного будинку на вул. Лесі Українки, 29 у м. Львові, експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ здійснено археологічні дослідження. Досліджувана ділянка розташовується у північній частині історичного центру міста. Ділянка з XIV до кінця XVIII ст. знаходилась на лінії оборонних прясел, між Високим і Низьким мурами.

На ділянці виявлено 13 різночасових кам'яних мурів, які в основному належали будинку, що існував на досліджуваній ділянці з кінця XVIII до початку XX ст. Вони виконані з дрібних і середніх уламків гудзуватого вапняку на сіро-жовтому вапняно-піщаному розчині. На ряді мурів на їх коронці збереглося цегляне мурування. Усі мури містять фундаментні виступи. Проте лише їх частина була покладеною

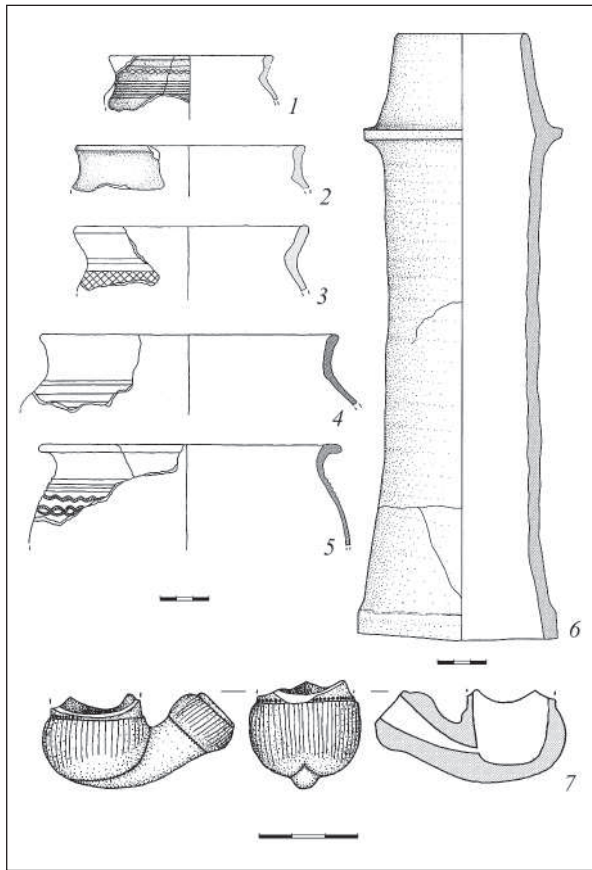

Рис. 1. Фрагменти вінець горщиків (1-5), керамічна труба (6), люлька

в материкову основу, значна їх частина була покладена на культурні шари ранішого часу.

Серед мурів виділяється **мур 13** — імовірно, західний мур вежі Ткачів. Розташовувався вздовж східної межі розкопу при будинку 31. Простежена довжина муру в розкопі становить 6,3 м. Глибина залягання підшви — 4,92 м від умовного «0». Східною частиною мур виходив за межі розкопу та заходив під будинок 31, внаслідок чого зафіксувати загальну ширину муру не вдалося. У південній частині мур заходить під фасадний мур будинку. Далі торець муру було прослідковано в шурфі 1. У південній частині муру поверх кам'яної кладки зафіксовано тесаний, відшліфований камінь завдовжки 2,4 м та завширшки 0,46 м. Східні кути північного та південного торця каменю — вирізані, ймовірно, під встановлення обрамлення.

Також на ділянці виявлено кілька об'єктів: реншток, піч і керамічний водогін.

Керамічний водогін. На стику квадратів В-1,2 на глибині 3,5 м виявлено фрагмент керамічного водогону. Він простягався по осі схід—захід з незначним ухилом на захід. Із заходу водогін було перерізаний ренштоком, зі сходу муром 6. Виявлений водогін складався з двох фрагментів кера-

мічних трубок (рис. 1, 6), які на стику заходили одна в одну. Сам стик був обмазаний вапном.

Фрагмент основи печі. Він знаходився в куті при фасадному мурі та мурі 2. Піч розмірами 1,1 × 0,9 м викладена з цегли-пальцівки вторинного використання, збереглася на висоту п'яти рядів цегли. Розміри цегли 30 × 15 × 7 см. Підшва печі зафіксована на глибині 2,77 м.

Реншток. У західній частині розкопу при межовому мурі будинку 27, кам'яний реншток — каналізація. Він простягався з півночі на південь (з ухилом на північ). Ширина конструкції в середньому становила 1,3 м. Конструкцію ренштоку складало кам'яне дно по краях якого на висоту 0,5 м піднімалися два ряди кам'яної кладки утворюючи паз для встановлення верхніх плит. Внутрішній профіль ренштоку мав трапецієподібний вигляд. На стратиграфічному профілі чітко помітна траншея під спорудження ренштоку, яка опущена майже від рівня денної поверхні. Характер траншеї вказує на те, що час спорудження ренштоку є пізнішим від будівництва будинку.

Аналіз картографічного матеріалу по досліджуваній ділянці вказував на те, що фасадний мур будинку посаджений на оборонний мур Львова—Високий мур. У свою чергу західна стіна будинку 31 споруджена на західному мурі вежі Ткачів. Під час досліджень Високого муру під фасадною частиною виявлено не було. Для перевірки картографічних даних на тротуарі, в прибудинковій частині, було закладено два шурфи.

Шурф 1 — закладений на тротуарі при південно-східному куті ділянки. На глибині 1,63 м виявлено фрагмент вежі Ткачів. Західне лице муру було частково зруйноване. Мур виконаний з вапнякового каміння на вапняно-піщаному розчині сірого кольору. Далі на глибині 2,57 м зафіксовано фрагмент Високого муру. Він зберігся на висоту 0,93 м. Під час фіксації простежено, що нижня частина муру вежі Ткачів не перев'язувалася з Високим муром. Це може пояснюватись історичними згадками про те, що на початку XV ст. до Високого муру добудовуються оборонні вежі.

Шурф 2 — закладений на тротуарі при південно-західному куті ділянки. На глибині 2,09 м виступив фрагмент кладки Високого муру. Він змурований з вапнякового каміння на вапняно-піщаному розчині сіро-жовтого кольору. Підшву муру зафіксовано на глибині 3,4 м.

Під час розкопок було виявлено близько трьохсот артефактів, які датуються XIV—XIX ст., переважну більшість з якого складає матеріал XVIII ст. (рис. 1).

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ОБРОШИНО III НА ЛЬВІВЩИНІ

Верхньодністрянська енеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ здійснювала дослідження багат шарової пам'ятки Оброшино III, яка розташована на території однойменного села Пустомитівського р-ну Львівської обл.

Поселення розташоване на західній околиці с. Оброшино, в уроч. На Гусятнику, на пагорбі розмірами 500 × 200 м, який здіймається над широкою заплавою р. Ставчанки висотою 6—8 м над її рівнем. У 1970-х рр. частина цієї низовини перетворена на водосховище, що частково затопило крайні західні ділянки археологічної пам'ятки. Поселення відкрите в 2008 р. розвідками автора та стаціонарно досліджене в 2012 р.

На пам'ятці закладено вісім траншей і один розкоп загальною площею 270 м². На розкритій ділянці археологічних об'єктів майже не зафіксовано, за винятком одного сліду від стовпвої ями. Внаслідок глибокої оранки культурний шар практично відсутній. Значному нищенню пам'ятки завдала меліорація, через кожних 5—10 м фіксуються сліди рівців завширшки 0,4—0,6 м. Археологічні знахідки виявлялись в орному ґрунті, вони представлені незначною кількістю фрагментів ліпної і гончарної кераміки, виробами з кременю та обсидіану, що належать до різних хронологічних періодів: доби неоліту — культура лінійно-стрічкової кераміки; енеоліту — маліцька культура (рис. 1, 5—7, 9), бронзи — межановіцька культура (рис. 1, 1, 2) та княжого періоду XII ст. (рис. 1, 3, 4).

Така незначна кількість об'єктів і знахідок дозволяють говорити, що це було місце тимчасового перебування людей або периферія основно-

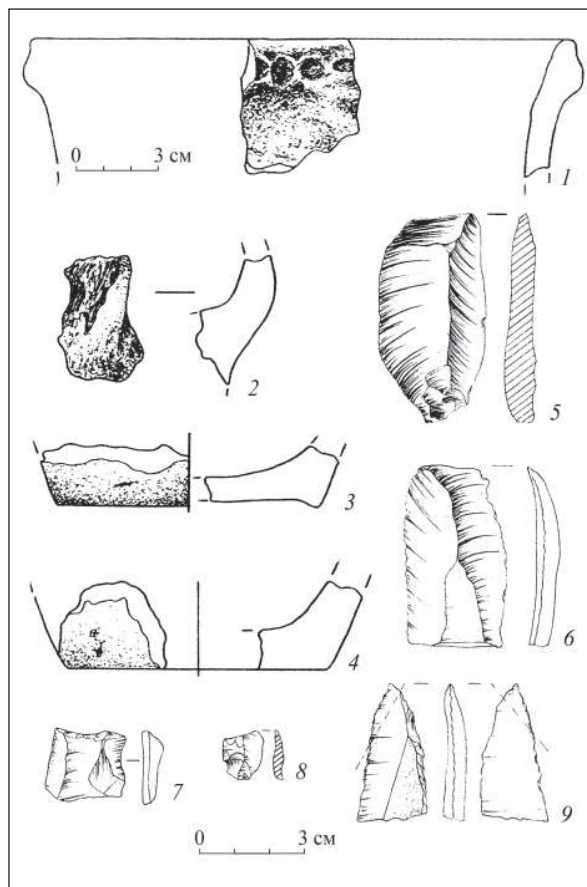

Рис. 1. Оброшино III-2012: 1, 2 — фрагменти посуду межановіцької культури; 3, 4 — кераміка XII ст.; 5—7, 9 — крем'яні вироби маліцької культури; 8 — обсидіан

го поселення. Загалом здобуті результати дають можливість говорити про стан заселення верхніх течій Дністра в різні археологічні періоди.

Я.І. Онищук

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЛИНИЩЕ I У ВЕРХІВ'Ї РІЧКИ СЕРЕТ

Бродівський загін експедиції Львівського національного університету ім. І. Франка продовжив дослідження багат шарового поселення Малинище I на Волино-Подільському прикодонні. Пам'ятка розташована на південно-східній

околиці с. Малинище Бродівського р-ну Львівської обл.

Культурний шар локалізується на східному та південному схилах мисового підвищення, оточеного зі сходу та півдня старицею безіменно-

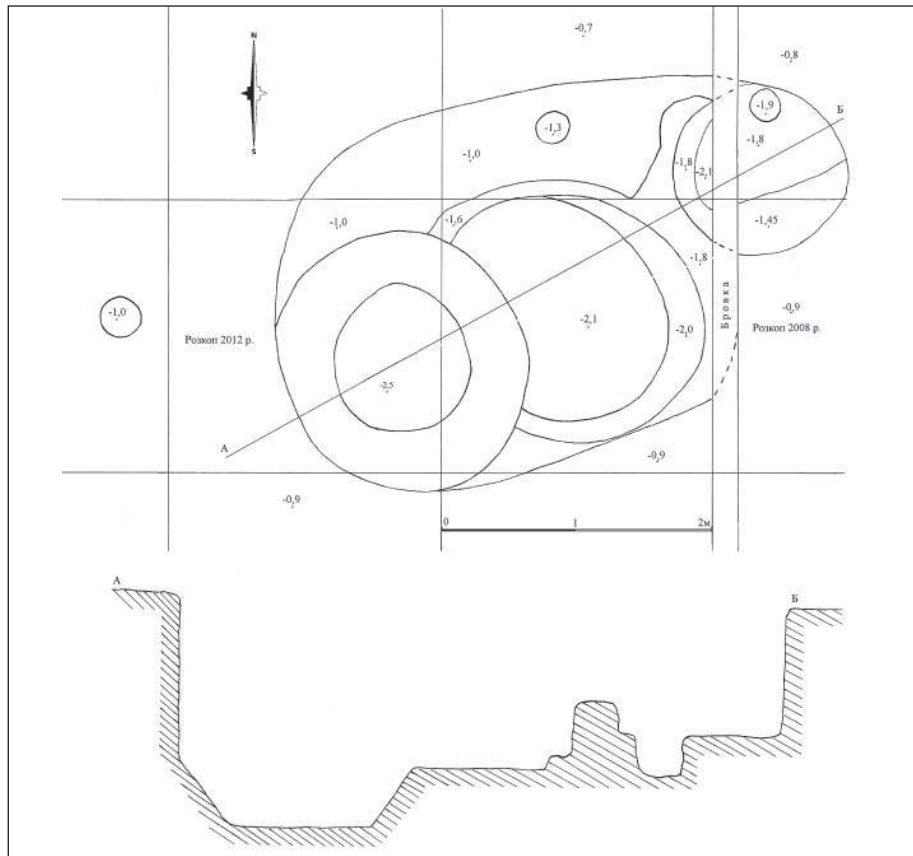

Рис. 1. План, розріз і загальний вигляд господарської споруди вельбарської культури

го струмка, а з заходу потоком Серет Малий — одним з багатьох лівосторонніх допливів верхньої течії р. Серет. Зі сходу та півдня пам'ятка добре захищена від несприятливих погодних умов пагорбами, які домінують над цією територією. У зв'язку зі зручними особливостями рельєфу місцевість неодноразово заселялася в

різні історичні періоди. Зокрема, в результаті попередньої розвідки тут було виявлено матеріали мезолітичної доби, бронзового віку, гальштатського та пізньоримського часів, а також Київської Русі XII—XIII ст.

У 2008 р. на пам'ятці було відкрито господарські ями висоцької культури, Київської Русі, а

також половину заглибленого об'єкта пізньоримського часу, попередньо трактованого як господарська яма вельбарської культури.

Метою розкопок 2012 р. було розкриття цілою площею вельбарського об'єкта, а також пошук нових споруд цього часу. З огляду на короткий термін досліджень тут закладено невеликий розкоп площею 34 м² і розвідкову траншею з прирізкою 12 м².

У розкопі вдалося виявити господарську будівлю із наземною глинобитною частиною і заглибленою у ґрунт основою. Залишки споруди простежено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні у вигляді трьох потужних скупчень обмазки аморфної форми завтовшки 0,1—0,3 м, а також чітко вираженим гумусованим заповненням котловану. Розміри об'єкта становили 3,7 × 2,8 м, орієнтація довгими сторонами по лінії північний схід — південний захід. Він овальної форми. Із західного боку, на відстані 1 м від котловану, простежено ямку від стовпа діаметром 0,27 м і завглибшки 1 м від сучасної поверхні (рис. 2). Ще одна, діаметром 0,24 м, розміщувалася біля північної стінки котловану, на своєрідному «прилавку». Збережену частину споруди утворювали три заглиблення круглої форми (рис. 1). Найглибше із них являло собою яму зі звуженими до низу стінками та лінзовидним дном. Її верхній діаметр становив 1,8 м, нижній — 1,1 м, глибина 2,5 м від сучасної поверхні. Східний бік заходив у заглиблення 2. Останнє мало вигляд площадки. Її плоске дно було на глибині 2,1 м і мало в поперечнику 1,5 м. Яма 3 розташовувалася у східній стінці котловану споруди та була відокремлена від площадки материковим бортиком завширшки 0,2 м. Саме її залишки було виявлено в 2008 р. Діаметр ями становив 1,6 м, глибина — 1,8 м. На

дні розміщувалася ще одна стовпова ямка поперечником 0,3 і глибиною 1,9 м від сучасної поверхні. Із північного боку будівлі був розташований горизонтальний виступ-«прилавок» завширшки 0,7—0,8 м і завглибшки 1 м від сучасної поверхні.

Супровідний матеріал складався переважно з фрагментів гончарного посуду, зробленого за провінційно-римською технологією: піфосів, горщиків і мисок. Здебільшого вони виготовлені з відмуленої глини, інколи — з вмістом крупнозернистого піску. Декілька уламків ліпної кераміки має характерні риси вельбарської культури. В межах споруди знайдено значну кількість тваринних остеологічних залишків, зокрема великої рогатої худоби, коня і свині.

У траншеї на глибині 0,8 м від сучасної поверхні виявлено залишки заглибленої у ґрунт споруди. Вона являла собою глибоку округлу яму діаметром 2,1 м і глибиною 2,6 м від сучасної поверхні, північний край якої заходив у стінку траншеї. Із північного боку простежено материкове підвищення, яке могло бути залишками східців. Виявлений у ямі матеріал складається з фрагментів ліпних посудин, прикрашених підвінцевими проколами та наліпними валиками з пальцевими защіпами, а також глиняного пряслиця.

На жаль, розвідковий характер траншеї не дозволив повністю дослідити об'єкт. На основі отриманих результатів його можна вважати або господарською ямою, або частиною землянкового житла і датувати періодом висоцької культури.

Проведені дослідження дали нові матеріали для вивчення культури населення ранньозалізного часу, що проживало у верхів'ях р. Серет.

О.М. Сілаєв

НОВОВІДКРИТІ ПАМ'ЯТКИ НА ЛЬВІВЩИНІ

Під час проведення наукової експертизи об'єктів будівництва та проектів землеустрою співробітники НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ протягом 2012 р. виявили 14 нових об'єктів археологічної спадщини — давніх поселень і могильників. Усі вони розташовані в різних районах Львівської обл.

Бір 1 (с. Бір Золочівського р-ну). Багатошарова пам'ятка виявлена на південно-східній околиці села, на віддалі 1,0 км на схід від дороги Золочів—Підгірці, на правому березі р. Західний Буг, на невисокому пагорбі, який значною мірою знищений кар'єром. Виявлені археологічні матеріали доби мезоліту, ранньо-

залізного віку (висоцька культура) та культури Лука-Райковецька.

Буськ — вул. **Над Бугом** (м. Буськ). Багатошарове поселення локалізоване в районі вул. Над Бугом, за 50 м на південний схід від садиб і 0,4 км на північний схід від птахофабрики. Речові матеріали зібрано з площі 2,5 га вздовж північної частини пологого пагорба на надзаплавній терасі лівого берега Західного Бугу. Горизонти пам'ятки датуються пізнім палеолітом, добою бронзи, пізньоримським часом, періодами ранніх слов'ян (культура Лука-Райковецька) та Давньої Русі (XI—XIII ст.).

Відники 1 (с. Відники Пустомитівського р-ну). Двошарове поселення виявлене на віддалі близько 0,3 км на схід від південно-східної околиці села, 0,65 м на південь від автодороги Відники—Коцурів. Матеріали знайдено на площі близько 2,5 га вздовж північно-західного підніжжя гори, яка межує з заплавною долиною у витоках річки Кабанівки. Знахідки датуються пізнім етапом культури Лука-Райковецька (IX ст.) та періодом Давньої Русі (X—XIII ст.).

Дашава 1 (сміт Дашава Стрийського р-ну). Поселення пізньоримського часу розташоване неподалік від уроч. ліс Вороновський, за 0,2 км на північ від об'їзної дороги навколо Дашави, 0,8 км на схід від с. Щасливе. Воно поширювалося вздовж середньої частини південно-східного схилу пагорба, що розташований на північ від течії невеликого потічка — правостороннього допливу р. Бережниця. Матеріали виявлено на площі близько 1,5 га (110 × 150 м). Аналіз знахідок дозволяє віднести їх до матеріалів культури карпатських курганів.

Дмитровичі 1 (с. Дмитровичі Городоцького р-ну). Двошарове поселення розташоване за 0,3 м на захід від території великого господарського двору на північно-західній околиці села, за 0,65 км на північ від автодороги Дмитровичі—Волостків. Воно займає пологий південно-східний схил пагорба, розташованого в місці злиття двох потічків. Площа пам'ятки складає близько 2,6 га (240 × 120 м). Знахідки належать до ранньозалізного віку та до княжої доби.

Дмитровичі 2 (с. Дмитровичі Городоцького р-ну). Місцезнаходження археологічних матеріалів княжої доби (XII—XIII ст.) розташоване на віддалі 0,3 км на захід від садиб села, за 0,3 км на північ від автодороги Дмитровичі—Волостків. Матеріали виявлено на площі 0,6 га (40 × 150 м) вздовж гребеню пагорба. Деякі ознаки вказують на наявність тут решток знівельованих курганних насипів.

Дмитровичі 3 (с. Дмитровичі Городоцького р-ну). Місцезнаходження археологічних матеріалів княжої доби розташоване безпосередньо на південь від автодороги Дмитровичі—Волостків, на віддалі 0,2 км в напрямку на південний захід від садиб південно-західної околиці села, вздовж підніжжя пологого північно-західного схилу пагорба та біля витоків джерела. Площа пам'ятки становить близько 0,6 га.

Добрівляни 1 (с. Добрівляни Стрийського р-ну). Двошарове поселення розташоване на східній околиці с. Добрівляни, за 0,2 км на схід від центральної частини села, за 0,3 км на південь від старого кладовища. Воно займає площу близько 1,0 га (95 × 140 м) та експонується вздовж пологого східного схилу пагорба правого берега потічка — притоки р. Черниця. Знахідки представлено матеріалами ранньозалізного віку та княжої доби.

Звенигород 2 (с. Звенигород Пустомитівського р-ну). Двошарове поселення розташоване на північно-східній околиці с. Звенигород, за 0,7 км на схід від подвір'я школи. Воно займає площу близько 5,0 га (270 × 300 м) та експонується вздовж пологого східного схилу мисоподібного пагорба, між витокami потічка. Виявлений матеріал датується пізньоримським часом (черняхівська культура) та княжою добою (XI—XIII ст.).

Йосипівка 5 (с. Йосипівка Буського р-ну). Поселення княжої доби (XI—XIII ст.) розташоване на західній околиці с. Йосипівка, на межі з смт Олесько, за 0,1 км на північ від автодороги Йосипівка—Олесько, на схід і частково в межах території Олеської ветеринарної лікарні. Воно локалізується поряд з уроч. Окописько, вздовж східного підніжжя округлого пагорба, на верхів'ї якого розташоване городище, досліджене 1952 р. І.К. Сवेशніковим. У пам'ятці площею близько 0,7 га можна вбачати супутнє селище.

Кам'янопіль 1 (с. Кам'янопіль Пустомитівського р-ну). Місцезнаходження матеріалів княжої доби (X—XIII ст.) зафіксоване у верхній частині схилів двох пагорбів біля південно-західної околиці села. В XIX ст. у цьому місці існував курганний могильник давньоруського часу (біля 70 курганів). Частина курганів у 1860-х роках досліджена А. Шнайдером. Розвідками І.К. Сवेशнікова в 1954 р. встановлено, що всі насипи на місці вже не існуючого лісу Дубина суцільно знівельовані оранкою. Місцезнаходження матеріалів давньоруського часу може вказувати на розташування могильника.

Роснівка 1 (с. Роснівка Яворівського р-ну). Поселення ранньозалізного віку (висоцька культура) виявлене на віддалі 70 м на захід від крайньої північної групи садиб села, за 130 м на південь від шосе Львів—Краковець. Локалізується вздовж західного схилу піщаної гряди над заплавою потічка — правостороннього допливу р. Шкло. Значну частину пам'ятки зруйновано кар'єром.

Малехів 2 (с. Малехів Жовківського р-ну). Двошарове поселення розташоване на віддалі 1,3 км на північ від села, за 80 м на схід від автомобільного мосту через залізницю на шосе Львів—Рава-Руська. Воно займає середню частину південного схилу надзаплавної тераси лівого берега каналу Малехівського. Розмір приблизно 1,0 га (80 × 150 м). Виявлені знахідки датуються пізньоримським часом (черняхівська культура) та княжою добою (XII—XIII ст.)

Михайлевичі 6 (с. Михайлевичі Самбірського р-ну). Багатошарове поселення розташова-

не на східній околиці села, на віддалі 280 м на південний схід від ферм і 50 м на південь від автострою Михайлевичі—Вістовичі. Воно локалізується вздовж південно-західного схилу пагорба, що на заході обмежений течією потічка, а з півдня — заплавою р. Вишні. Площа приблизно 1,5 га (100 × 150 м). Знахідки датуються ранньозалізним віком (культура ранньоскіфського часу) і княжою добою (XII—XIII ст.)

Червоне 1 (с. Червоне Золочівського р-ну). Велике багатошарове поселення виявлене на західній околиці села, за 0,2 м на північний захід від огорожі водоперекачувальної станції, на південь від шосе Львів—Золочів. Матеріали виявлено на площі понад 4 га (200 × 240 м) вздовж пологого напівкруглого відрогу гори на південь від долини р. Гологірки, у верхній частині надзаплавної тераси, біля витоків джерела. Знахідки належать до доби бронзи (тщинецька культура), ранньозалізного віку (культура ранньоскіфського часу) княжої доби (XII—XIII ст.).

О.М. Сілаєв

АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД НА ОБ'ЄКТАХ БУДІВНИЦТВА ГПУ «ПОЛТАВАГАЗВИДОБУВАННЯ» У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛ.

Експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ у Львівській обл. проведено археологічний нагляд в місцях облаштування газових родовищ Львівського відділенням ВНГК ГПУ «Полтавагазвидобування», які потрапили в межі охоронних зон нововиявлених пам'яток. Загалом здійснено дослідження на семи ділянках, де площа розкопів складала від 20 до 24 м².

Велика Білина 1 (с. Велика Білина Самбірського р-ну). Двошарове поселення вперше виявлене у 2008 р. Цьогорічні дослідження проведено на площі 20 м² у північно-східній частині пам'ятки, в місці прокладення шлейфу-газопроводу. Потужність простеженого культурного шару в місці розкопу становила від 0,48 до 0,7 м. На підставі значної кількості знахідок підтверджено наявність давнього культурного шару та датування культурно-хронологічних горизонтів — пізньоримського часу (черняхівська культура) та княжої доби (XII—XIII ст.) (рис. 1, 1—3, 19).

Дашава 1 (сmt Дашава Стрийського р-ну). Пам'ятка пізньоримського часу розташована за 40 м на захід від ділянки будівництва свердлов-

ни. З метою нагляду у східній частині пам'ятки, поряд з під'їзною дорогою до будівельного майданчика, закладено розкоп площею 20 м². Простежено рештки культурного шару глибиною 0,6—0,7 м, знайдено значну кількість археологічних матеріалів (уламки ліпної і кружалної кераміки, залізні вироби, шматки залізного та скляного шлаку), а також виявлено залишки трьох археологічних об'єктів — вогнища та стовпових ям. Знахідки, виявлені зокрема у заповненні вогнища (розвал ліпного горщика), датуються пізньоримським часом і за характерними формами можуть бути віднесені до культури карпатських курганів (рис. 1, 17, 18).

Зелений Гай 1 (с. Зелений Гай Городоцького р-ну). Поселення ранньозалізного віку виявлене 2011 р. Для проведення нагляду, розкоп площею 20 м² було закладено на межі північної частини пам'ятки, біля місця прокладення шлейфу-газопроводу. Простежена потужність культурного шару в місці досліджень коливалася від 0,55 до 0,75 м. У центральній частині розкопу зафіксовано контури об'єкта — загли-

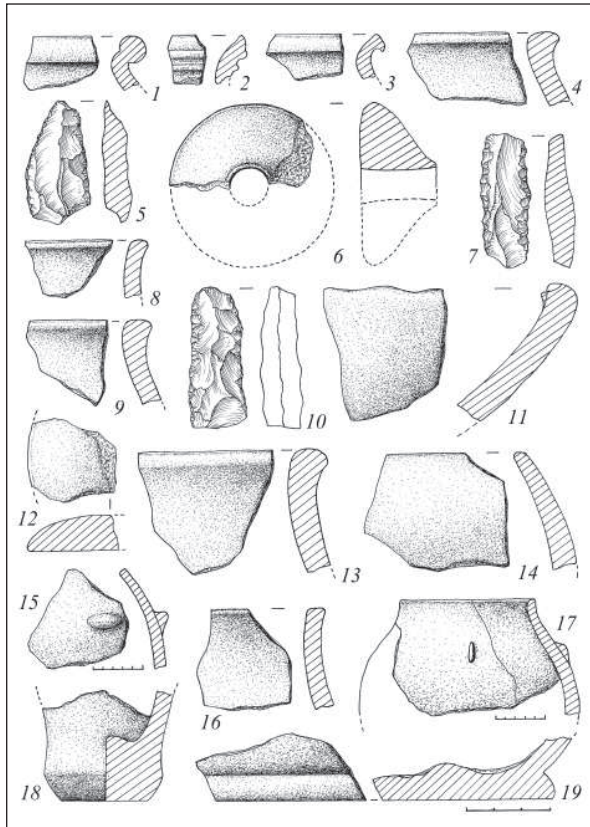

Рис. 1. Матеріали з розкопок пам'яток Велика Білина 1, Дашава 1, Зелений Гай 1, Калинівка 1, Михайлівці 6, Рогізне 1, Хатки 1

бленої у материковий шар ями розміром $1,5 \times 1,75$ м, глибиною 0,35 м, профіль якої у перерізі мав циліндричну форму з прямовисними стінками та увігнутим дном. Його визначено як рештки господарської ями. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпних горщиків та мисок, глиняних пряслиць. Матеріали з об'єкта та культурного шару переважно можуть бути віднесені до черепино-лагодівської групи культури ранньоскіфського часу (рис. 1, 6, 11, 12, 15).

Калинівка 1 (с. Калинівка Яворівського р-ну). Поселення висоцької культури виявлене і частково досліджене М.А. Пелешиним у 1992 р. Цього року, в розкопі площею 20 м^2 , закладеному в місці проходження шлейфу-газопроводу на східній межі пам'ятки, досліджено рештки культурного шару пам'ятки потужністю до 0,35 м. Виявлено три археологічні об'єкти — знівельовані ями (глибина їх сягала лише 0,1 м) овальної форми, лінзоподібні в перетині, які були рештками житлових або господарських споруд. Виявлені у культурному шарі та в заповненні об'єктів матеріали — фрагменти ліпної кераміки та кременеві вироби — датуються ранньозалізним віком і можуть

бути віднесені до висоцької культури (рис. 1, 9, 13, 16).

Михайлівці 6 (с. Михайлівці Самбірського р-ну). Двошарове поселення, нагляд проводився паралельно з будівництвом. Два розкопи площею 12 м^2 і 8 м^2 були закладені у північно-східній частині поселення. В обох розкопах підтверджено наявність решток культурного шару потужністю до 0,5 м, насиченого: кременевими артефактами, фрагментами ліпного і кружального посуду (рис. 1, 5, 7). Матеріали датуються ранньозалізним віком (черепино-лагодівська група культури ранньоскіфського часу) і княжою добою, з них перший горизонт найінтенсивніший.

Рогізне 1 (с. Рогізне Яворівського р-ну). Поселення висоцької культури вперше виявлено в 2008 р. Переважна площа пам'ятки була зруйнована самовільним кар'єром. З метою забезпечення нагляду розкоп площею 28 м^2 було закладено в західній (збереженій) частині поселення, поряд зі стінкою кар'єру та в місці прокладення шлейфу-газопроводу. В розкопі простежено рештки культурного шару на глибину 0,30—0,45 м, насиченого знахідками артефактів — уламків ліпної кераміки та кременевих виробів. У розкопі зафіксовано контури двох об'єктів, заглиблених у материковий шар — ям підовальної форми діаметром до 1,3 м і завглибшки до 0,2 м, що, ймовірно, були рештками вогнища та невеликої господарської споруди. Знахідки з заповнення і культурного шару (рис. 1, 14) належать до ранньозалізного віку (висоцької культури).

Хатки 1 (с. Хатки Мостиського р-ну). Багатошарову пам'ятку виявлено в 2008 р. Розкоп площею 20 м^2 розташований на межі південної частини поселення Хатки 1. У процесі досліджень для з'ясування характеру одного з виявлених археологічних об'єктів розкоп розширено прирізкою $1,0 \times 2,5$ м. Потужність культурного шару коливалася від 0,35 до 0,55 м. На материковому рівні, в розкопі зафіксовано контури трьох об'єктів, заглиблених у материковий шар. Два з них мали невеликі розміри. Об'єкт 03, натомість, був великим за розмірами (при довжині 3,5 м, його ширина становила від 1,5 до 2,5 м), неправильної форми, завглибшки до 0,45 м. Конструкцію об'єкта доповнювали дві стовпові ями. В культурному шарі й особливо в заповненні об'єкта 03 виявлено численні матеріали (рис. 1, 4, 8, 10). Крім окремих знахідок доби бронзи (тщинецька культура) і пізньоримського часу (пшеворська культура), майже всі вони датувались епохою неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки).

ДОСЛІДЖЕННЯ У ПЕРЕМИШЛЯНСЬКОМУ НИЗЬКОГІР'Ї У 2011—2012 рр.

В осінні сезони 2011 р. та 2012 р. у межах виконання наукового плану кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка проводилися розвідкові дослідження на території Перемишлянського р-ну Львівської обл.

Дослідження здійснювалися в межах адміністративних територій Болотнівської, Брюховицької та Новосільської сільських рад. До основного завдання, яке ставилося перед експедицією, входило виявлення та фіксація пам'яток липицької культури (I—II ст.) у межах природного району перемишлянського низькогір'я.

Перемишлянське низькогір'я є одним з численних природних комплексів Західно-Подільського горбогір'я. Територія району має хвилясто-рівнинну поверхню і є своєрідною комбінацією опільських і горбогірних ландшафтів. Археологічні обстеження проводилися в долинах річок Болотня, Верхня Рудка (притоки Гнилої Липи) та Нараївка.

Усі виявленні пам'ятки липицької культури локалізовані в циркоподібній улоговині біля витоків р. Болотня. Її долина є доволі заболоченою з незначною кількістю дюн, мисів та останців.

Окрім пам'ятки Болотня I, могильника липицької культури дослідженого В. Цигиликом, довкола цього населеного пункту виявлено чотири різночасові поселення.

Болотня 2. Багатошарове поселення, яке розміщується за 1 км на схід від крайніх садиб села та за 200 м на південь від автодорожньої розв'язки Перемишляни—Бережани та повороту на Підусильну. Пам'ятка займає полого невисоке підвищення в уроч. Острів, біля витоків р. Болотня, і має овальну видовжену із заходу на схід форму розміром близько 400 × 200 м. Потужність культурного шару сягає до 0,4 м.

У 2012 р. для встановлення меж поселення, потужності культурного шару й етнокультурної приналежності було закладено п'ять шурфів. У південно-східній частині пам'ятки було частково досліджено господарську яму (?) черняхівської культури.

За результатами аналізу підйомного матеріалу та знахідок з шурфів, встановлено, що нижній горизонт репрезентують знахідки липицької культури та зубрицького типу (рис. 1, 1, 3, 4, 7, 12). Пізньоримський час представляє чер-

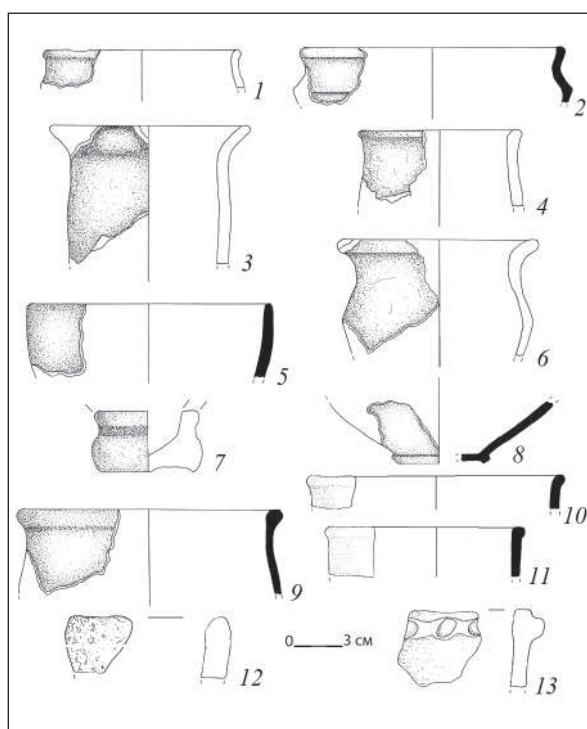

Рис. 1. Керамічні матеріали з досліджень 2011—2012 рр.: 1, 3, 9 — Болотня II, шурф 6; 2 — Болотня II, шурф 4; 4, 6—8, 10—13 — Болотня II, п/м; 5 — Новосілки, місцезнаходження 2

няхівська культура (рис. 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9). Також тут присутні матеріали періодів княжої доби, які датуються XI—XII ст., пізнього середньовіччя, XVII—XVIII ст. (рис. 1, 10, 11), а також, можливо, ранньозалізного часу (?) (рис. 1, 13).

Болотня 3. На відстані 250 м на південь від пам'ятки Болотня 2 локалізоване інше багатошарове поселення, яке займає площу незначного підвищення біля самих витоків р. Болотня. Пам'ятка з приблизними розмірами 250 × 100 м простягається зі сходу на захід і має форму видовженого овалу. Потужність культурного шару до 0,4 м. Зібраний з території поселення та виявлений у двох закладених шурфах (1 × 1 м) матеріал можна віднести до двох хронологічних періодів — римського часу (липицька та черняхівська культура) та княжої доби (XI—XII ст.).

Болотня 4. Поселення розташоване в західній околиці с. Болотня вздовж пологого схилу пагорба, близько 1 км на південь від дороги Іванівка—Болотня та за 0,3 км на захід від крайніх садиб. Пам'ятка видовжена з півночі на південь і займає площу близько 250 × 150 м.

Переважаюча частина виявлених матеріалів знаходилася на межі схилу та заплави. Його слід датувати XVII—XVIII ст.

Болотня 5. Багатощарове поселення локалізоване на присадибних ділянках у центрі населеного пункту, за 1 км на південний схід від церкви та за 200 м на південь від траси Болотня—Бережани. Воно займає підвищення, яке знаходиться з північної сторони від р. Болотня.

На пам'ятці виявлено незначну кількість матеріалу (кілька уламків кружального посуду та фрагмент вінця ліпної посудини), який

слід пов'язувати з римським часом, Київською Руссю та пізньосередньовічною добою.

Під час обстеження більшої частини долини р. Верхня Рудка археологічних об'єктів не виявлено. Натомість при обстеженні верхів'їв р. Нараївки з північної сторони від с. Новосілки Перемишлянського р-ну виявлено два незначні місцезнаходження археологічного матеріалу (рис. 1, 5).

Подальші розвідкові дослідження довкола населеного пункту Новосілки заплановані на 2013 р.

М.А. Филипчук

РОБОТИ ПЛІСНЕСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Пліснеська археологічна експедиція проводила подальші дослідження однойменного археологічного комплексу. У двох розкопах вивчалися культовий центр в уроч. Оленин Парк і IV лінія захисту в уроч. Високе городисько.

Нагадаємо, що слов'янське культове місце досліджувалося впродовж 2009—2011 рр. У сезоні 2012 р. поряд з розкопом III минулого року закладено розкоп площею 36 м². Вивчення цієї частини городища підтвердили наші попередні судження про її планувальну структуру у слов'янський і давньоруський періоди. Тут вдалося відкрити чимало унікальних об'єктів: жертвні ями, фундаменти будинків-контин тощо. Загалом отримано надзвичайно цінну інформацію про забудову південно-західної частини культового місця.

В уроч. Високе городище, в південно-західній його частині, закладено розкоп на місці валу та рову (IV лінія захисту). Цей оборонний рубіж досліджувався у 2007—2009 рр. Тоді увагу було зосереджено на ділянці, що прилягала до одного з імовірних в'їздів. Цього року з'ясовано конструктивні особливості, час функціонування та динаміку розвитку північно-західної частини цієї (IV) лінії захисту. В результаті проведення робіт вдалося встановити наступне: суцільного облицювання напільної сторони валу, котре зафіксоване в 2009 р., не простежено. На нашу думку, основна причина такого стану збереження валу полягає у діяльності монахів Підгорецького монастиря в XVII ст., коли було розібрано частину каміння із зовнішнього схилу валу для

спорудження своєрідних «загат» на дні нефункціонуючого рову, оскільки нижче по схилу плато знаходилися будівлі давнього монастиря, котрим загрожували змивні процеси під час осінньо-весняних паводків; тут на згині лінії захисту виявлено конструкції оборонних споруд, можливо, це було зумовлено різницею у їхній топографії; лінія захисту функціонувала протягом двох періодів, перший з яких припадав на першу половину X ст., а другий — на другу половину X ст.

У зв'язку із проведенням будівельно-земляних робіт у межах сучасного Підгорецького монастиря Чину Святого Василя Великого, який розташовується на території Пліснеського археологічного комплексу, поблизу нині діючої підстанції, досліджено північно-східний кут монастирської будівлі кінця XVII—XIX ст. У розкопі площею 20 м² вдалося виявити місцезнаходження північної і східної стін кам'яної споруди, характер і параметри залишків її фундаменту, призначення тощо. Тут віднайдено нечисленний рухомий матеріал, зокрема фрагменти й уламки кахлів, мисок, тарілок, дзбанів, макітер, мисок, сковорідок, залізні побутові предмети та монети другої половини XVIII — початку XIX ст. На нашу думку, нововідкритий об'єкт слід віднести до житлової монастирської будівлі, в якій головно були келії.

Після закінчення польових досліджень на місці всіх розкопів проведено рекультивацийні роботи. Загалом отримані цьогоріч результати значною мірою пролили світло на слов'янський, давньоруський і новочасний періоди історії Пліснеського археологічного комплексу.

ОБСТЕЖЕННЯ БАСЕЙНУ р. СОЛОКІЯ НА ЛЬВІВЩИНІ

У 2012 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводила суцільні обстеження басейну р. Солокія (ліва притока Західного Бугу) між селами Піддубне та Стаївка.

Піддубне 6. Пам'ятка розташована по обидва боки державного кордону. Східна частина розташована на території України, а західна — на території Польщі. Розташовується безпосередньо на схід біля залізниці Сокаль—Рава-Руська, на відстані 1,1 км на північ від мосту через р. Солокію, за 1,75 км на південний схід від крайніх садиб с. Заставне. Займає південну та південно-східну експозиції на першій надзаплавній терасі лівого берега. Фрагменти ліпної кераміки належать до ранньобронзового часу.

Піддубне 7. Двошарова пам'ятка розміщується безпосередньо на схід від залізниці Сокаль—Рава-Руська; на відстані 1,75 км на захід від м. Угнів та за 1,12 км на південний схід від с. Заставне. Локалізується на пологих схилах із південною експозицією першої надзаплавної тераси лівого берега. Рухомий матеріал представлено ліпною керамікою з домішками крихт шамоту, шліфувальним кам'яним бруском і трисхилою пластиною, що належать до епох неоліту та ранньозалізного часу (рис. 1, 1, 2).

Піддубне 8. Багатошарове поселення розміщене за 0,45 км на захід від залізниці Сокаль—Рава-Руська, за 1,12 км на захід від крайніх садиб м. Угнів. Розташована на першій надзаплавній терасі. Експозиція схилу — південно-східна. Рухомий матеріал датується пізньобронзовим (тшинецька культура), ранньозалізним і давньоруським часом (рис. 1, 5—7).

Піддубне 9. Об'єкт виявлено за 1,1 км на захід від крайніх садиб м. Угнів, за 0,5 км на південний захід від крайніх будинків с. Заставне. Пам'ятка розташована на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси. Експозиція схилу — східна та північно-східна. Рухомий матеріал представлено фрагментами ліпної та кружалної кераміки, крем'яними виробами, що належать до бронзового та нового часу XVIII—XIX ст.

Корчів 14. Двошарова пам'ятка зафіксована безпосередньо на південь від дороги Белз—Угнів, на віддалі 1,12 км на північ від озера, за 1,1 км на захід від с. Стаївка, за 0,5 км на схід від с. Корчівка. Локалізується на пологому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Солокія. З півдня обмежена меліоратив-

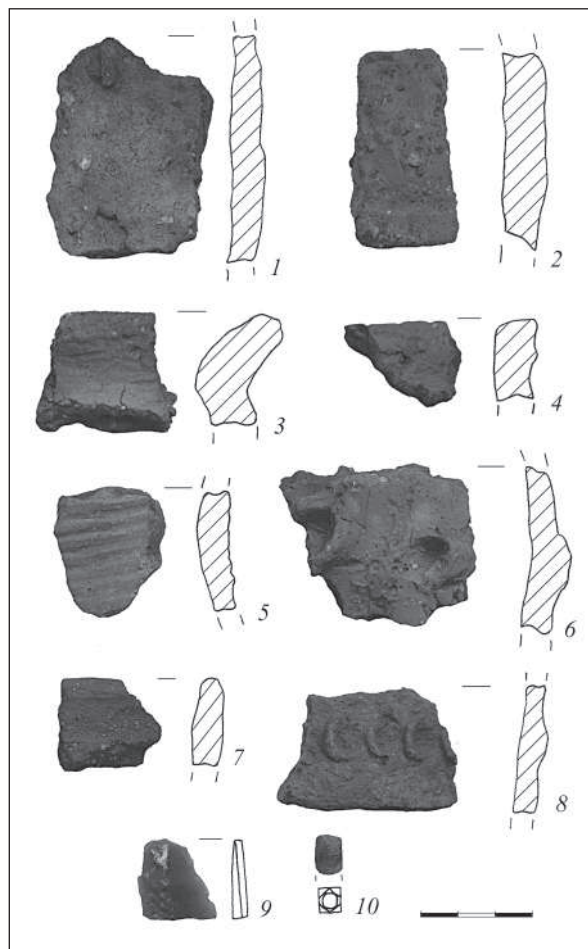

Рис. 1. Матеріал із пам'яток басейну р. Солокія.

ним каналом. Поверхня зайнята під ріллю. Рухомий матеріал (фрагменти ліпної, кружалної кераміки, кременевих виробів) датуємо початком енеоліту (волино-люблінська культура) та давньоруським часом.

Стаївка 1. Двошарове поселення розташоване на південь від дороги Белз—Угнів, на відстані 1,4 км на північний схід від озера; за 0,65 км на схід від с. Корчівка, за 0,9 км на захід від крайніх будинків с. Стаївка. Займає пологий схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Солокія. З півдня обмежена меліоративним каналом. Поверхня зайнята під ріллю. Рухомий матеріал датуємо волино-люблінською культурою енеоліту та XI—XIII ст. (рис. 1, 9).

Угнів 6. Пам'ятка зафіксована за 0,6 км на північний схід від автодороги Карів—Угнів, за 0,7 км на схід від крайніх будинків м. Угнів. Займає північну та північно-західну експози-

цію підвищення на правому березі р. Солокія, із західної частини обмежена меліоративним каналом, що впадає у річку. Територія основної частини пам'ятки задернована, південна частина зайнята під городи. Ліпна кераміка належить, імовірно, до тшінецько-комарівської культури пізньої бронзи (рис. 1, 3, 4).

Карів 1. Двошарова пам'ятка розміщена за 0,3 км на північний-схід від дороги Карів—Угнів, за 0,7 км на північний захід від с. Карів. Локалізована у верхній частині підвищення із південно-східними схилами, що опускаються

до меліоративного каналу. Ліпна кераміка та крем'яні знахідки належать до енеоліту та ранньозалізного часу (рис. 1, 8).

Карів 8. Місцезнаходження археологічного матеріалу пізньоримського часу — скляна намистина. Зафіксовано за 0,5 км на південний захід від с. Карів, за 0,1 км на північ від дороги Карів—Домашів. Займає пологі північні схили, що опускаються до заплави правого берега р. Солокія. Намистина виготовлена із синього напівпрозорого скла. За формою циліндрична, огранена із зрізаними кутами (рис. 1, 10).

М.Г. Шніцар, Ю.А. Шніцар

РОЗВІДКИ В ГОРОДОЦЬКОМУ р-ні ЛЬВІВСЬКОЇ обл.

Експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводилися обстеження на території Городоцького р-ну Львівської обл. Пошуки було зосереджено в басейні р. Раків, між селами Родатичі та Вовчухи. Основним завданням було поповнення археологічної карти регіону. У результаті виявлено та зафіксовано сім об'єктів культурної спадщини.

Родатичі 1. Розміщена за 0,6 км на південь від шосе Львів—Шегині та за 0,05 км від вежі мобільного зв'язку. Займає територію городів безпосередньо біля польової дороги, на вершині пагорба. Поселення багатощарове. Найдавніший горизонт представлений крем'яними виробами та ліпною керамікою культури лінійно-стрічкової кераміки. Другий горизонт репрезентовано ліпною керамікою та крем'яними виробами періоду бронзового віку. Останній горизонт представлено ліпною керамікою та крем'яними виробами ранньозалізного часу. Також на поселенні виявлено три розтирачі, які не надаються культурно-хронологічному визначенню.

Родатичі 2. Локалізується на південь за 1 км від шосе Львів—Шегині та за 0,9 км на схід від бази відпочинку «Чарівна долина», безпосередньо біля польової дороги на с. Вовчухи. Займає верхню частину південного схилу пагорба. Поселення одношарове, підйомний матеріал представлено уламками ліпної кераміки та фрагментом зернотерки періоду неоліту—енеоліту.

Родатичі 3. Розташовується за 0,1 км на південь від шосе Львів—Шегині на північно-

східному схилі пагорба. Поселення багатощарове. Найдавніший горизонт репрезентує позовжня пластина періоду пізнього палеоліту—мезоліту. Наступний горизонт представлено ліпною керамікою ранньозалізного часу. Третій горизонт представлено ліпною та кружальною керамікою черняхівської культури.

Родатичі 4. Розміщене за 0,4 км на південь від шосе Львів—Шегині. Локалізується на північно-західному схилі пагорба. Місцезнаходження підйомного матеріалу — фрагменту стінки ліпної кераміки та крем'яного відщепу періоду бронзового віку.

Вовчухи 1. Знаходиться за 0,9 км на південь від шосе Львів—Шегині та за 0,6 км на захід від с. Вовчухи. Займає південний схил пагорба у верхів'ях безіменного потічка. Поселення можна поділити на два культуро-хронологічні горизонти. Найдавніший горизонт представляє ліпна кераміка та крем'яний відщеп, які належить до ранньозалізного часу. Другий горизонт репрезентує кружальна кераміка XI—XIII ст.

Вовчухи 2. Розміщене за 0,7 км на південь від шосе Львів—Шегині та за 0,4 км на захід від с. Вовчухи. Займає східний схил пагорба у верхів'ях безіменного потічка. Поселення одношарове, підйомний матеріал представлено ліпною керамікою волино-люблінської культури.

Вовчухи 3. Локалізується на невеликому мисі за 0,2 км на південний-захід від мосту на шосе Львів—Шегині. Місцезнаходження підйомного матеріалу — фрагменти стінок ліпної кераміки ранньобронзового часу.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

С.О. Біляєва, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ У м. ОЧАКІВ ТА КІНБУРНЬСЬКІЙ ФОРТЕЦІ

Дослідження Південної Середньовічної експедиції здійснювалися у м. Очаків та на залишках фортеці на Кінбурнській косі Очаківського р-ну Миколаївської обл.

У м. **Очаків** продовжено натурні обстеження історичного центру міста з використанням GPS Trimble R3 для уточнення місцезнаходження окремих об'єктів та їх меж. За результатами обстежень та матеріалами звітів про дослідження Очакова у 1990—2010 рр., складений перелік археологічних пам'яток, наданий відділу культури Очаківської міськради, а також здійснено роботу з підготовки облікових карток об'єктів культурної спадщини м. Очакова до опорного історико-архітектурного плану Очакова.

На **Кінбурнській косі** роботи проводились колективом експедиції у складі співробітників Інституту археології (С.О. Біляєва, О.Є. Фіалко, І.В. Карашевич, О.Л. Вотякова); МОО УТОПІК (Є.Ю. Курганська, Н.Ю. Субботіна, І.О. Снитко, А.С. Погорелов), а також студентів Первомайського інституту Одеського національного університету. Роботи були зосереджені в межах гіпотетичної локалізації турецької фортеці Килбурун та російського Кінбурну. Крім того, з метою безпеки археологічних розкопок, пошуковим загоном проведено попередні роботи з виявлення вибухонебезпечних предметів часів Другої світової війни із застосуванням металодетектора «Корсар» СМ2.

Протягом сезону було здійснено такий комплекс робіт:

— археологічні розкопки на західній частині коси біля морського узбережжя, вздовж земля-

ного насипу, що чітко фіксується на космічних знімках. Тут було закладено шурф та розкоп загальною площею 100 м². У закладеному за сторонами світу шурфі, розмірами 2 × 2 м, в шарі на гл. 0—0,2 м було виявлено окремі залишки будівельних конструкцій, уламки кераміки з поливою, скла тощо. На підставі виявленого матеріалу було вирішено закласти розкоп 4. Максимальна глибина розкопу 0,4 м від рівня денної поверхні. Під час дослідження відкрито частину фундаментів кам'яної споруди, а також частину дерев'яного каналізаційного водостоку (рис. 1). Регулярна постільна кладка з великих оброблених плит, орієнтована в напрямку північ—південь, відкрита на довжину 4,72 м, ширина її становить 0,60—0,67 м. На відстані 1,06 м зафіксовано продовження кладки, орієнтованої в тому ж напрямку, довжиною 4,06 м, але цей відрізок кладки значно порушений, регулярність її не чітко фіксується. Загальна довжина відкритої кладки 9,84 м. У південно-східному куті розкопу на глибині 0,28 м від денної поверхні виявлено частину дерев'яного лотка від каналізації. Довжина збереженої частини 0,85 м, ширина 0,30 м. У заповненні розкопу 4 було виявлено уламки таких посудин: червоноглиняних, світлоглиняних, сіроглиняних без поливи та полив'яних двох типів — монохромну (зелену, жовту, брунатну) та поліхромну. Крім того, зафіксовано фрагменти фаянсового та скляного посуду, турецькі люльки, монети, поясна гарнітура та ін. У цілому матеріал датується XVII—XVIII ст.;

— розвідки на території між російським ретраншементом та земляним валом турецької

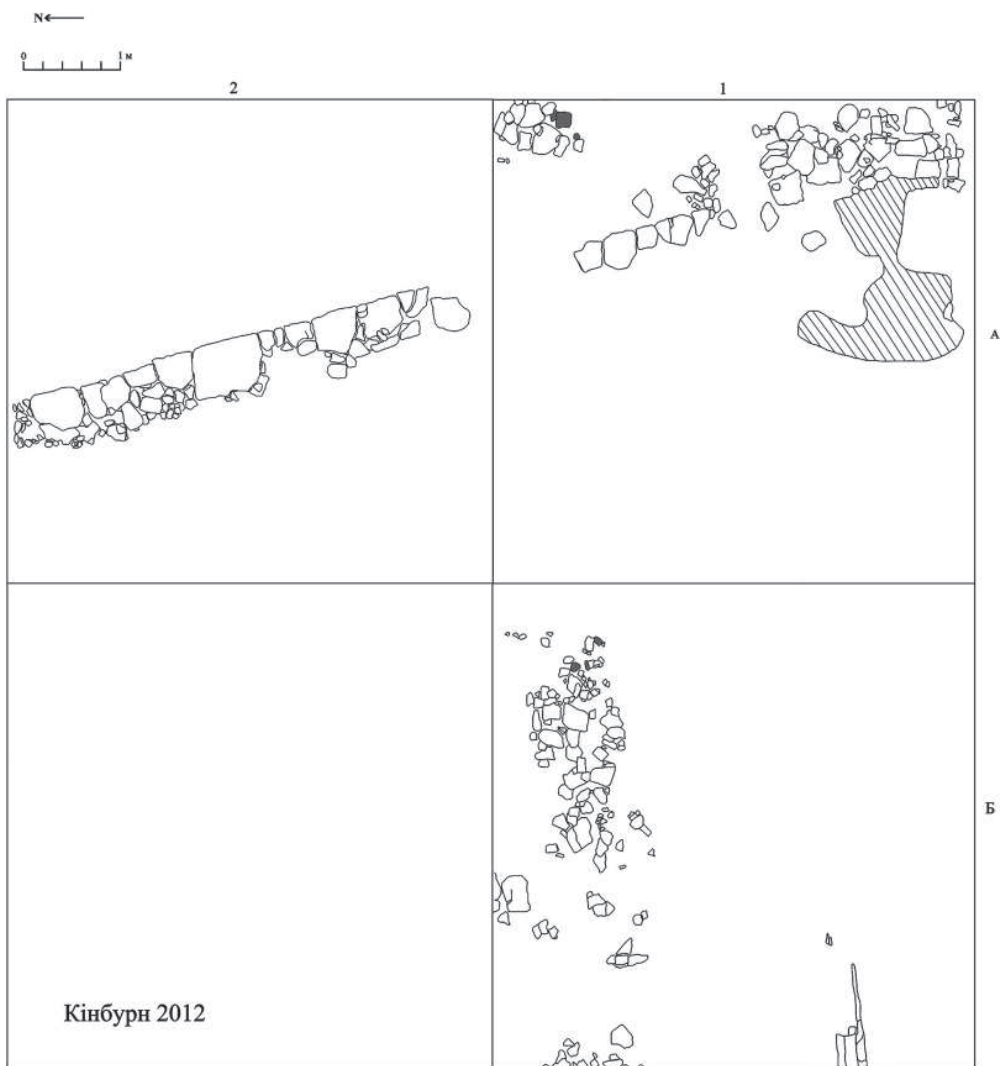

Рис. 1. Загальний план розкопу 4

фортеці. Під час огляду цієї ділянки коси було виявлено фрагменти керамічних (переважно посуду) та металевих виробів (гудзики, кулі, ядра, монети) кінця XVIII — поч. XIX ст.;

— геодезичні роботи зі складання топографічної карти.

Таким чином, у результаті цьогорічних розкопок вдалося уточнити локалізацію споруд Кінбурнської фортеці на різних етапах її існування; визначити потужність культурного шару у внутрішньому просторі укріплень, а також відкрити частину фундаментів кам'яних споруд.

Д.В. Бондаренко, О.І. Смирнов

РОБОТИ В ЗОНІ ПРОЕКТОВАНОГО БУДІВНИЦТВА ТІЛІГУЛЬСЬКОЇ ВЕС

Тілігуло-Сосицький загін Миколаївської експедиції провів розвідки та шурфування на території Ташинської, Краснопільської та Анатольївської сільських рад Березанського р-ну Миколаївської обл. (рис. 1). Роботи проводилися з метою обстеження старих та виявлення нових археологічних пам'яток в місцях встановлення агрегатів «Тілігульської Вітрової Електростанції». Для корекції меж будівництва проводилося також попереднє обстеження ділянок, що ззовні безпосередньо прилягають до зони будівництва. Зона будівництва розташована на пласкій рівнині, порізаний балками та долинами невеликих степових річок. З півночі вона обмежена кордоном Миколаївської та Одеської обл., із заходу — Тілігульським лиманом, зі сходу — р. Сосик, з півдня — дорогою Анатольєвка—Красноє.

Всі обстежені та виявлені пам'ятки археології підлягали координуванню за допомогою GPS та нанесенню на мапи місцевості.

У результаті проведених робіт у зоні будівництва Тілігульської ВЕС та прилеглих території було обстежено 82 кургани, список та координати який передано до Управління культури Миколаївської ОДА. На розораних насипах курганів зібрано підйомний матеріал презентований керамікою доби бронзи та античності. Також виявлено одну антропоморфну стелу з вапняку.

Окрім того, було виявлено місце скупчення підйомного матеріалу доби бронзи за 2 км на схід від с. Ташино. Матеріал представлений уламками ліпних посудин та кістками тварин. Шурфування в цьому місці показало відсутність культурного шару. Очевидно, його знищено будівництвом водозабірників у середині ХХ ст.

На місці будівництва агрегатів ТОВ «Тілігульська Вітрова Електростанція» було закладено 202 шурфи, які вказували на відсутність пам'яток археології у зазначених місцях.

Д.В. Бондаренко, О.В. Васильчук

РОЗВІДКИ НА ТЕРЕНАХ ЖОВТНЕВОГО ТА БЕРЕЗАНСЬКОГО р-нів МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл.

Жовтнево-Березанським загоном Миколаївської експедиції проводилися розвідки на території Жовтневого та Березанського р-нів Миколаївської обл.

Жовтневий р-н, розташований на півдні Миколаївської обл., — це пласка рівнина, яку на півночі перетинає р. Інгул і декілька невеликих давніх балок. Із заходу район обмежений лівим берегом Бузького лиману.

На території Жовтневого р-ну було відкрито одне поселення в межах Коларівської сільської ради.

Поселення розташоване на 1 км північніше с. Зайчевське на східному схилі балки. Поселення тягнеться вздовж балки, розміри його становлять приблизно 250—300 × 50 м. Шур-

фування показало потужність культурного шару — до 0,4—0,5 м. Проте шар ненасичений. Матеріал представлений дрібними уламками ліпного посуду, який, імовірно, належить до періоду пізньої бронзи.

Березанський р-н, розташований на північному заході Миколаївської області, — це пласка рівнина, порізана балками та долинами невеликих степових річок.

На території Березанського р-ну на античному поселенні Вікторівка I, що інтенсивно руйнується грабіжниками та береговою абразією, було проведено роботи із зачистки грабіжницьких копанок.

Поселення розташовано на правому високому березі Березанського лиману на 1,5 км

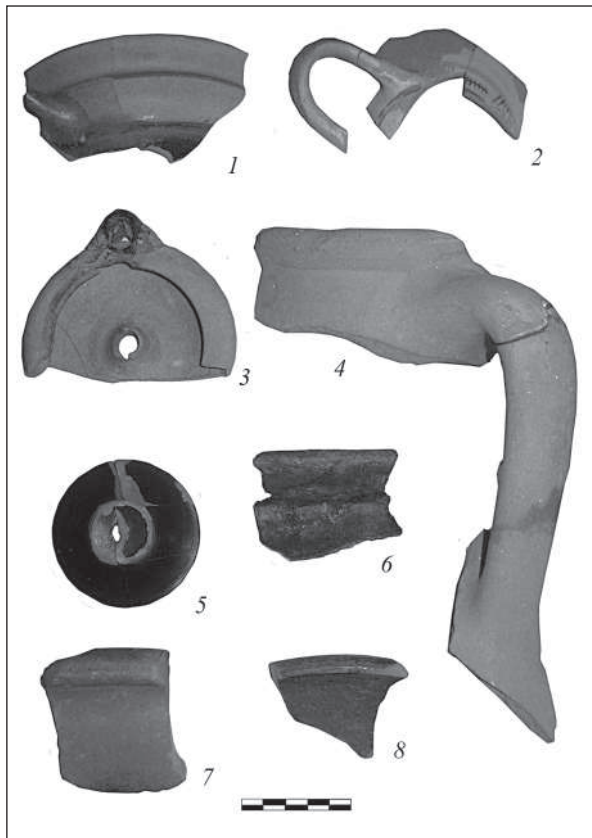

Рис. 1. Артефакти із заповнення напівземлянки на поселенні Вікторівка I: 1–9 — кераміка

північніше його гирла та на 300 м південніше с. Вікторівка Березанського р-ну Миколаївської обл. На сьогодні поселення майже повністю зруйновано обвалами та зсувами лесу. Збереглася лише західна частина поселення витягнута вздовж берегової смуги на 400 м та заглиблена у материк на 10–20 м.

Поселення було відкрите В.І. Гошкевичем. Перші розкопки на пам'ятці проведені у 1949 р. співробітником Одеського археологічного музею М.Ф. Болтенком разом із співробітником Ленінградського відділення ПМК С.І. Капошиною.

Під час зачистки копанок грабіжників у 2012 р. на поселенні Вікторівка I відкрито напівземлянку овальної у плані форми, витягнутої вздовж лінії захід—схід. Східна частина споруди зруйнована береговою абразією. Розміри напівземлянки — 3,6 (Пн—Пд) × 4,2 (Зх—Сх), заглибленість у материк складає 0,55–0,65 м. Площа напівземлянки перевищувала 15 м². Підлога рівна, дещо підвищується до центра, стінки — злегка похилі. У західній частині споруди було виявлено стовпову ямку. Очевидно, така ж ямка була і у зруйнованій східній частині напівземлянки, і була частиною стовпової конструкції двосхилого перекриття.

Матеріал із заповнення напівземлянки представлений уламками лутерія та корчаги, хіоських опуклогорлих, лесбоських червоноглиняних та сіроглиняних, протофасоських, фасоських, мілетських та клазоменських амфор, червоноглиняного кубка, сіролошених мисок, тарілки та глека, ліпних корчаг, горщика, кубка та миски, північноіонійських кіліків, чаші, миски та глека, хіоського кубка, східногрецької ойнохої та клазоменської столової амфори, аттичного кіліка та залізним стержнем.

За речовим матеріалом із заповнення напівземлянки час її існування можна віднести до кінця VI — початку V ст. до н.е.

Обстеження пам'яток археології у Жовтневому та Березанському р-нах Миколаївської обл. планується продовжити.

А.В. Буйських, О.Г. Кузьміщев, М.В. Новіченкова

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ РОБІТ НА ДІЛЯНЦІ Р-25 В ОЛЬВІЇ

Наукові розкопки у південно-східній частині Ольвії (ділянка Р-25) проводяться три десятиліття поспіль відповідно до планових тем відділу античної археології ІА НАНУ та НІАЗ «Ольвія». У 2012 р. продовжувалося вивчення топографії цієї частини городища, планувальної структури та хронології окремих споруд на загальній площі близько 450 м². Роботи велися на

двох ділянках. У південній частині розкопу, на нижній терасі, досліджувалася система підпірних стін кінця I — першої половини II ст. н.е., які оперізували східний край верхньої тераси. Тут було повністю відкрито завал із дрібного буттового каменю, завдовжки 21,5 м, завширшки 5 м, що зафіксував трасу їх проходження (рис. 1). Завал залягав щільно, із значним пониженням

Рис. 1. Завал каменю вздовж траси підпірної стіни

на схід. Матеріали із культурних нашарувань, що перекривали завал, належать до кінця III—IV ст. Серед знахідок слід відзначити близько сотні різночасових бронзових монет, переважно ольвійського походження; мармурову плиту з рельєфним зображенням двох Нерейд верхи на дельфінах, яка за стилістичними ознаками датується першими ст. н. е.; мініатюрну срібну фігурку орла з випростаними крилами, *Aquila Romana*, яка належить до числа артефактів, що засвідчують перебування в Ольвії римської військової залоги.

Вздовж краю верхньої тераси, у центральній частині розкопу, досліджено серію господарчих ям перших сторіч н. е., одна з яких була перекрита кам'яною кришкою. Велику кількість таких ям було досліджено вздовж краю всієї верхньої тераси у попередні роки. Особливо слід відмітити відкриття двох частково заглиблених у материк (до 1,1 м) майже квадратних в плані однокамерних приміщень, із стороною завдовжки 5—6 м, збудованих у змішаній техніці. Вони мали одношарові та однофасадні рядові кам'яні кладки цоколів і сирцеві стіни. Вперше за час вивчення домобудівництва в Ольвії зафіксований конструктивний прийом, при якому стіни приміщень викладалися не з окремих сирцевих цеглин, а монолітом із сирцю, напевне із використанням дерев'яної опалубки. Приміщення були зорієнтовані відносно лінії північ—південь, збудовані на відстані

Рис. 2. Червонофігурний аттичний кілік із приміщення V ст. до н. е.

1 м одне від одного. Вони синхронні, відповідно до знайдених матеріалів, існували від межі першої — другої чвертей V ст. до н. е., найпізніші матеріали із засипу — третя чверть цього ж століття (рис. 2). Житлове призначення цих приміщень здається найбільш очевидним, оскільки у них на рівнях підлог були зафіксовані стаціонарні вогнища. Відкриття цих приміщень має велике значення для подальшого вивчення домобудівництва Ольвії. Їх фіксація

на сучасному рівні та пошарове дослідження всього керамічного комплексу беззаперечно засвідчує час повного переходу до багатокамерних зблокованих жител звичайного грецького типу у другій половині V ст. до н. е. Вони наявно підтверджують існування необхідного перехідного етапу від напівземлянкових жител до наземних із підвалами, що тривав близько півсторіччя.

Крім того, на краю верхньої тераси було досліджено декілька великих материкових заглиблень, діаметром до 2,5 м, глибиною 1,7—1,8 м, синхронних існуванню приміщень. Одне із заглиблень містило потужний керамічний комп-

лекс, у якому виділяється колекція сіролощеного посуду місцевого виробництва. Насамкінець, до найранішого періоду існування забудови на ділянці належать залишки двох прямокутних напівземлянок другої половини VI ст. до н. е. Вони були значно зруйновані під час будівництва сирцево-кам'яних будинків ранньокласичного часу і збереглися практично на рівні підлог. Незважаючи на поганий стан збереженості, вони містили матеріали *in situ* та залишки вогнищ. Дослідження будівельної діяльності найранішого і найпізнішого етапів існування Ольвії планується продовжити наступного року.

В.В. Вахонєєв

ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В РАЙОНІ о. БЕРЕЗАНЬ

У 2012 р. експедиція КНУ ім. Т. Шевченка здійснила розвідувальні роботи між мисом Аджіяськ і Кінбурнською косою. Основною метою розвідки був пошук корабельних аварій часів російсько-турецьких воєн. При дослідженнях використовувався гідролокатор бічного огляду «Sportscan», а також легководолазне спорядження.

На основі аналізу архівних даних було детально проскановано акваторію лиману на схід від о. Березань у напрямку Очакова. У місцях аномалій, відображених на екрані гідролокатора, було здійснено серію занурень на глибину до 7 м. Однак ані самі корабельні аварії, ані їх фрагменти виявити не вдалося через шар мулу, що досягає потужності в кілька метрів. Тим не менш, вперше після робіт миколаївського клубу «Садко» у 1960-х рр. було знову виявлено на глибині 9 м криголамний буксир «Байкал», потоплений у вересні 1941 р. (рис. 2, 1). На головній палубі збереглися надбудови, але відсутня ходова рубка. На кормі стоїть вантажний барабан, збереглися дерев'яна палуба, а вздовж борту простежуються круглі люмінатори. У клюзі на штатному місці розташований якір. Судно має крен на лівий борт, де збереглися дві шлюпбалки.

Особливу увагу при скануванні дна було приділено акваторії на південь від о. Березань.

Південний Березанський мис має продовження під водою у вигляді потужної кам'яної гряди, протяжністю до 150 м під водою за відносно невеликої глибини в 1,5—3,0 м. Безумовно, за античної доби ця частина була сушею. Однак наразі цей район достатньо небезпечний для плавання суден з великою осадкою. Тут було здійснено серію занурень, у результаті яких під водою було зафіксовано кілька археологічних предметів. Було виявлено фрагмент мідної обшивки судна з кованими цвяхами, зім'ятий «в гармошку», ймовірно, від пошкодження обриву; а також серію великих (до 2 м) дерев'яних фрагментів судна (рис. 1). Деякі з них мали просвердлені отвори. Загалом, ґрунтуючись на цих знахідках, можна обережно припустити наявність корабельної аварії дерев'яного корабля нового часу (XVIII чи XIX ст.) на південь від о. Березань. А на південний захід від острова на глибині 7 м було зафіксовано галерний якір-кішку, заввишки 2 м зі збереженим ринком. Усі знахідки після фіксації було залишено на своїх місцях під водою.

Нарешті на захід від Березані було обстежено серію корабельних аварій часів останньої війни. Перше судно виявилось розламаним навіпіл від вибуху донної міни. У клюзі на штатному місці розміщувалися два якоря Холу. Носова частина, завдовжки 10 м, перевернута

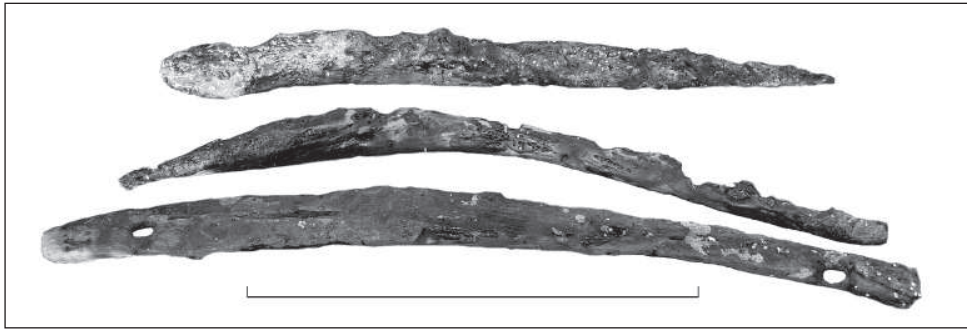

Рис. 1. Фрагменти корабельної аварії на південь від Березані

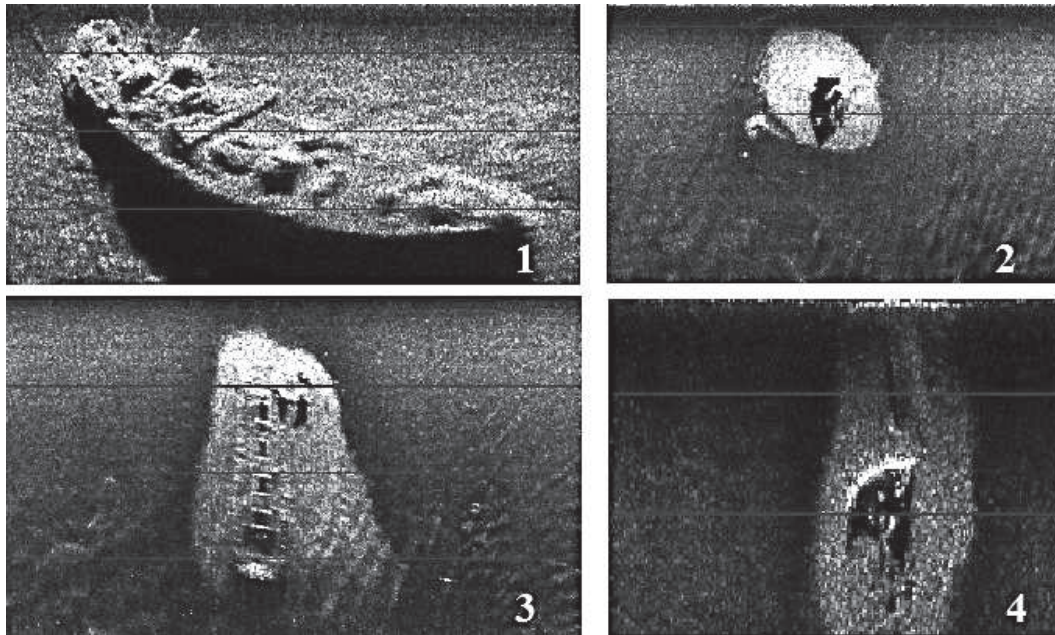

Рис. 2. Зображення сканування ГБО: 1 — Буксир «Байкал»; 2 — німецький транспорт; 3 — радянська баржа; 4 — «Drossel»

догори кілем з креном на лівий борт. Під кутом 100° лежить кормова частина завдовжки 9 м, з креном на правий борт. Корма закруглена, на ній розташована німецька гармата Flak 29 з деформованим стволом. Поряд була корабельна аварія подібного судна, лише з тією відмінністю, що тут більше піднесення над ґрунтом і ціла зенітна гармата. Третій об'єкт — баржа з чотирма вантажними трюмами. У двох трюмах виявлено ящики з вишибними заряди калібру 105 мм. Носова частина баржі знищена

вибухом. Крім того, у цьому районі було оглянуто й судно «Drossel» на глибині 14 м. Судно двогвинтове, один гвинт вибухом у кормовій частині закинуло нагору майже вертикально. Є надбудови.

Загалом проведені підводні розвідки показали перспективність району. Крім виявлення значної кількості об'єктів часів війни, зроблено спостереження, що дозволяють говорити про наявність у районі Березані корабельної аварії ранішого часу.

ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОЛЬВІЇ

У листопаді 2012 р. Ольвійська підводна археологічна експедиція продовжила дослідження затопленої частини Ольвійського городища. Основні зусилля були спрямовані на детальне вивчення акваторії у створі ділянки «НГ», на схід від розкопу «Кліф-2». Завдання досліджень зводилися до встановлення стратиграфічної колонки цієї частини пам'ятки, зато-

знахідок у шарі жовтого піску шурфу 1. Профільовані частини амфор датовані елліністичним часом і першими ст. н. е. Нижній шар — сіро-глинистий з поодинокими необкатаними фрагментами кераміки.

Таким чином, за три роки досліджень затопленої частини Нижнього міста Ольвії в створі ділянки «НГ» було закладено три шурфи і два

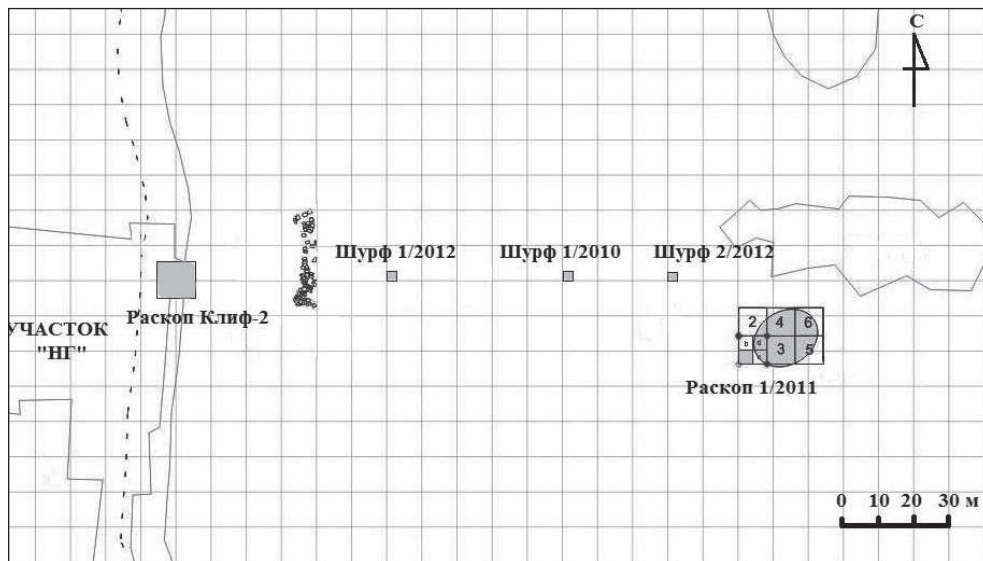

Рис. 1. Створ ділянки «НГ» з позначенням місць підводних досліджень в затопленій частині Ольвії (2010—2012 рр.)

пленого водами лиману. З цією метою у звітному сезоні було закладено два шурфи.

Шурф 1/2012 закладено на 60 м від берега на ділянці рівного піщаного дна. Стратиграфічна колонка виглядала так: 0—0,3 м — шар жовтого піску з великою кількістю обкатаної і необкатаної кераміки елліністичного часу (фрагменти амфор Синопи, Гераклеї, Фасоса, Хіуса), а також камені дрібних і середніх розмірів. Нижче залягав шар сірої глини, потужністю 0,4 м. Цей шар містив поодинокі непрофільовані фрагменти амфор. Нижче залягав материковий шар черепашки.

Шурф 2/2012 закладено на 140 м від берега на мулистому ґрунті. Стратиграфія наступна. Верхній шар мулу мав потужність до 0,1 м. Нижче розташовувався шар сірого піску, потужністю до 0,4 м, що містив порівняно велику кількість необкатаних фрагментів кераміки. Слід відмітити, що всі ці фрагменти мали темно-сірий мулистий наліт, на відміну від

розкопи відносно лінії Зх—Сх (рис. 1). Стратиграфічна колонка у всіх шурфах досить схожа, навіть враховуючи їхню далеку відстань один від одного. Культурний шар *in situ* не виявлено на жодній ділянці (під питанням лише залишається нижній шар розкопу 1/2011 та т. з. «майданчик», досліджений у 1973 р.). Однак для підтвердження відсутності не розмитих нашарувань у цьому районі слід здійснити дослідження на більшій площі. З цією метою планується незабаром провести розкопки поблизу так званого розвалу післягетської стіни. Ця ділянка попередньо була оглянута в 2012 р. Вона являє собою досить великий розвал каменів середніх розмірів на площі 30 × 20 м. Зовнішній огляд показав, що камені лежать безсистемно і не утворюють конструкцій. У зв'язку з цим, питання про можливе збереження шару *in situ* у затопленій частині Ольвії, як наприклад на Акрі в Керченській протоці, залишається відкритим.

Я.П. Гершкович, К.В. Горбенко, А.І. Смирнов, Д.В. Бондаренко

ДОСЛІДЖЕННЯ У ЗОНІ БУДІВНИЦТВА ЛИМАНСЬКОЇ І ЖОВТНЕВОЇ ВЕС НА УЗБЕРЕЖЖІ ДНІПРОВСЬКО-БУЗЬКОГО ЛИМАНУ

Дніпровсько-Бузька експедиція ІА НАНУ здійснила археологічну експертизу в зоні будівництва Лиманської (634 га), Жовтневої ВЭС (965 і 2067 га) у Жовтневому р-ні Миколаївської обл. Йдеться про територію вздовж лівого берега Дніпровсько-Бузького лиману зі зсувом на схід убік Вовчої балки. Обстежена ділянка — рівнина, розділена неглибокими, але широкими балками. Перепад висот у місцях розміщення курганів становить від 47 до 20 м від рівня моря.

Безпосередньо до узбережжя лиману прилягає тільки південно-західний край Жовтневої ВЭС. Біля південного краю с. Лупарево територія виявилася недоступною для огляду, через розміщення тут дачного селища. До зони землевідводу під будівництво Жовтневої ВЭС частково потрапляє поселення Семенів Ріг та Лупарево 3. Північна межа зони Лиманської ВЭС прилягає до відомого раніше античного поселення Лимани 3 на південному положому схилі Терешкинської балки.

Усього виявлено 32 кургани. Найбільші з них, заввишки від 2,0 до 2,5 м, діаметром від 40 до 60 м, решта — заввишки від 0,3 до 1,7 м, діаметром від 25 до 50 м; не утворюють явних курганних груп. На поверхні деяких з них трапляються фрагменти ранньоелліністичних амфор. На трьох курганах — сліди сучасних грабіжницьких розкопок.

На одному з віддалених курганів, висота 0,5 м і діаметр 40 м, на краю східної поли, знайдено кам'яну антропоморфну стелу епохи ранньої бронзи. Загальна довжина стели становить 1,25 м, ширина зверху (на рівні плечей) — 0,7 м, нижня частина звужена, товщина близько 0,30 м.

Шурфовка проводилася там, де на поверхні було виявлено фрагментів глиняного посуду епохи пізньої бронзи (сабатинівська культура), ранньоелліністичних амфор, а також у місцях агрегатів ВЭС, найближчих до відомих поселень. У жодному з них не виявлено культурного шару.

К.В. Горбенко, Р.О. Козленко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

Комплексною археологічною експедицією лабораторії археології та етнології МНУ ім. В. Сухолинського та ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАНУ були продовжені розкопки городища фінальної етапу доби бронзи Дикий Сад, розташованого в м. Миколаєві. Роботи проводилися на ділянці «А» («цитадель») (рис. 1, 1) у розкопах 22, 24 (загальна площа розкопок склала 100 м²), де було досліджено нове приміщення 20.

Приміщення 20 прямокутної форми (рис. 1, 2) розміром 8,0 × 7,5 м, з кам'яним фундаментом західної стіни. Витягнуте вздовж лінії Північний Захід—Південний Схід, мало спільну глинобитну стіну із приміщенням 19 з півночі, та, ймовірно, з приміщенням 10 — з півдня.

У західній частині приміщення було зафіксовано кам'яний завал, витягнутий вздовж сті-

ни приміщення. Довжина завалу 6,3 м, ширина — від 0,50 до 1,80 м. Виходячи із характеру завалу, можна припустити, що кладка мала від 5 до 7 рядів каменів. У конструкції було використано вапняковий бут та плитняк. Деякі мають сліди ретельної обробки.

Східна частина приміщення пошкоджена будівельними роботами нового часу, але, скоріш за все, східна стіна була глинобитною, та судячи із глинистих заплівів у цій частині, споруджена, як і в приміщенні 19, за допомогою субструкцій та саманних блоків.

У заповненні приміщення були знайдені розвали керамічного посуду (рис. 2, 1—2, 5—6, 13), два керамічні пряслиця (рис. 2, 9—10), кам'яні знаряддя праці, зокрема товчач (рис. 2, б), розвал черпака з майже вертикальною ручкою (рис. 2, 1).

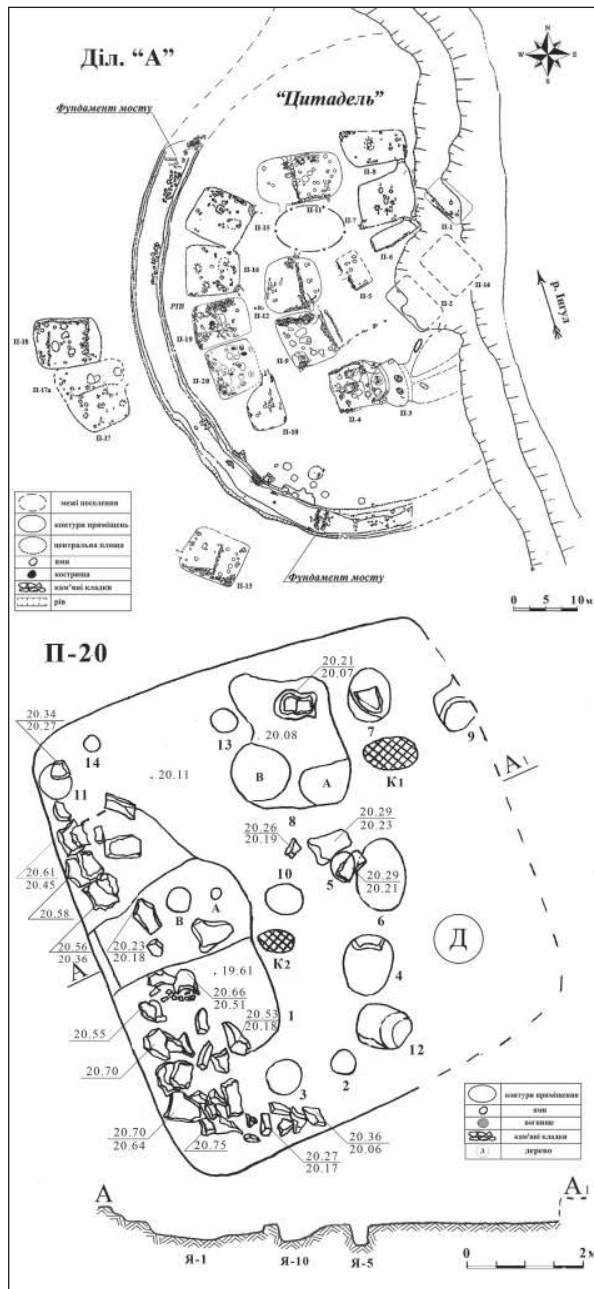

Рис. 1. План «цитаделі» городища та план приміщення 20

На рівні підлоги, яка, на відміну від багатьох інших приміщень, не мала потужних промазок, було виявлено 14 ям (з яких чотири стовпових та два вогнища). У заповненні ям були розвали посудин (рис. 2, 3—4, 7—8, 11, 12, 14), кістки риб та свійських тварин.

Слід відзначити декілька ям, одна з яких доволі специфічної форми. Яма 1, що розташована впритул до західної стіни, має форму видовженої вісімки (розміром 4,6 × 2,6 м), декілька господарських та стовпових ям всередині. У самому центрі ями, в горілому шарі розташовувався оброблений камінь трикутної форми, навколо якого було зафіксовано скупчення кісток ВРХ. Під ним — невелика господарська яма. Форма ями 1 та характер заповнення дозволяє припустити, що вона слугувала вмістилищем для туш рогатої худоби, де вони підлягали обробці (дещо схожий комплекс був розкопаний і в сусідньому приміщенні 19). Характерно, що в кам'яному завалі західної стіни, навпроти центру ями, існує пройма та приступок, що вказує на безпосередній вихід із приміщення до захисного рову, куди скидалися рештки після обробки, і яких зафіксовано там удосталь. Враховуючи, що біля самої ями 1, зі східного боку було виявлено вогнище, можна припустити, що в цьому комплексі проходили відразу всі стадії обробки м'яса.

У південній частині приміщення, в господарській ямі 2, зафіксовані розвали великих горщиків з традиційним для білозерської культури орнаментом (рис. 2, 3, 4, 7, 8, 14). Також слід відзначити фрагмент вази з чітко прокресленим під вінцем графіто «Λ» (рис. 2, 8), що разом з нанесеними фарбою символами схожими на лінійну писемність «Б» на керамічному кружку з приміщення 4 (розкопки 1994 р.) є другою знахідкою подібного типу на «цитаделі» городища. Посуд з великим діаметром вінця, найімовірніше, призначався для зберігання їжі, на що вказує форма та характер заповнення ями 2.

У самому центрі помешкання було знайдено декілька оброблених вапнякових плит трапецієподібної форми, які, судячи з їх положення, стояли на ребрі біля центрального стовпа. Навколо зафіксовано глиняний заплив, який дозволяє припустити, що в самому центрі приміщення існував невеличкий вівтар з глиняною огорожею, в центрі якої стояли кам'яні стели та жертвне приношення у вигляді мініатюрного ангобованого келиха з упором (рис. 2, 5), про що свідчить його розвал під плитами.

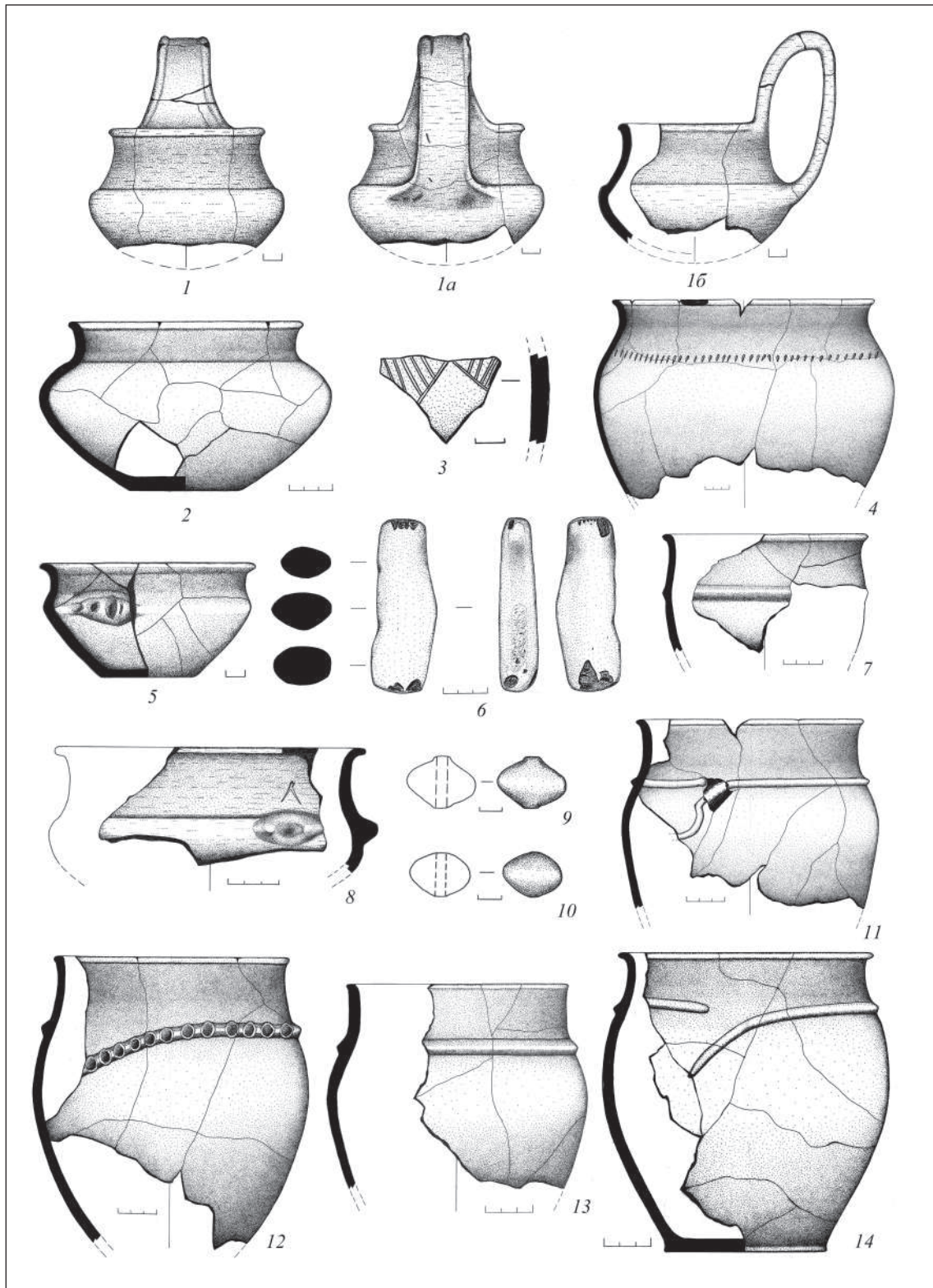

Рис. 2. Артефакти з приміщення 20. Керамічний посуд — 1–5, 7, 8, 11–14; кам'яний товчач — 6; керамічні веретенні блоки — 9, 10. Заповнення приміщення — 1, 2, 5–6, 9, 10, 13; Яма 1 — 12; Яма 2 — 3, 4, 7, 8, 14; Яма 8 — 11

ПІДСУМКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ НА МИКОЛАЇВЩИНІ

На території Миколаївської обл. відомо понад п'ять тисяч археологічних пам'яток, які належать до різних історичних епох. За останні десятиліття внаслідок неконтрольованої господарчої діяльності та руйнації грабіжниками археологічних об'єктів, частина з них як відомих, а також тих, що можуть бути виявлені, була частково або повністю знищена.

За останні роки, завдяки скоординованій діяльності підрозділів Миколаївської облдержадміністрації, ДП НДЦ «Лукомор'є» Охоронної археологічної служби України та правоохоронних органів, намітилося значне поліпшення ситуації у сфері збереження та дослідження пам'яток археології.

Протягом 2012 р. співробітниками ДП НДЦ «Лукомор'є» було проведено 105 археологічних експертиз на території Миколаївської обл. (загальна площа обстеженої території склала понад 2000 га). Археологічні експертизи здійснювалися на земельних ділянках, які відводилися для проведення різних земельних робіт. Основна мета експертиз полягала у виявленні культурного шару, визначенні його площі та культурної приналежності.

Застосування зазначеної норми закону довело свою ефективність тим, що під час проведення археологічних експертиз у 2012 р. було виявлено 52 нових археологічних пам'яток, інформацію стосовно яких було передано до відповідних пам'ятко-охоронних установ області для офіційного обліку. Серед них – дві курган-

ні групи біля с. Мостове Доманівського р-ну та 43 кургани та курганні групи в Березанському р-ні виявленні під час роботи з проектування встановлення вітроелектростанцій, що дало змогу зберегти ці пам'ятки археології (загальна площа курганів понад 15 га).

Також внаслідок експертизи зі встановлення опори для електромережі в Очаківському районі був виявлений та досліджений культурний шар доби античності та середньовіччя біля с. Дмитрівка.

Протягом 2012 р., під час виїздів археологів центру, було виявлено та заактовано 21 випадок руйнування або часткового знищення пам'яток археології (курганів та поселень), порушення їх охоронних зон. Більша частина зазначених порушень пов'язані із проведенням аграрних робіт на території пам'яток археології. Про ці та інші порушення законодавства у сфері охорони пам'яток археології було проінформовано відповідні правоохоронні структури.

Таким чином, проведення експертизи дозволило запобігти остаточній руйнації археологічних пам'яток та зберегти їх, у відповідності до закону, як об'єкти державної власності та національного історико-культурного надбання.

На жаль, протилежна ситуація склалась на території Херсонської обл., у зв'язку з відсутністю допомоги від органів охорони культурної спадщини, за звітний період не було проведено жодної експертизи на території області.

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ У 2011 р.

Роботи на території ольвійського некрополя велися на трьох ділянках. Основні зусилля були зосереджені на розкопі «Орієнт», який розміщувався за 28,50 м на південний схід від однойменного репера (план Д.Б. Біленького), на місті розвідувального шурфу 2010 р. Усі виявлені тут об'єкти були поховальними або культовими і належали до двох хронологічних періодів — ранньокласичного та римського. Яскраво вираженого культурного шару не було. Практично всі нечисленні знахідки за межами об'єктів датувалися зазначеним часом.

До ранньокласичних відносяться прості ґрунтові поховання (шість об'єктів), два з яких сильно зруйновані. Решта — це неглибокі ями прямокутної форми, орієнтовані з південного заходу на північний схід. Могили розташовані компактно, але невелика їх кількість не дає можливості говорити про загальну планіграфію цієї ділянки могильника. Збереження кістяків дуже погане — простежено тільки окремі кістки та їх фрагменти, що лежали не в анатомічному порядку. Датування цих поховань визначено на підставі керамічних знахідок (ручки лесбоських червоноглиняних амфор, денця північноєгейських амфор на профільованій ніжці та хіоських з опуклим горлом і воронкоподібних амфор, сіроглиняні миски). В одному з поховань був знайдений бронзовий браслет і кілька дрібних намистин зі скляної пасти.

Римський період представлений одним земляним склепом і двома культовими об'єктами. Грабіжницький хід, який досягав камери склепу, був виявлений розвідувальним шурфом у 2010 р. На дні шурфу знайдено частково зруйноване жіноче поховання, що супроводжувалося бронзовим браслетом з перевитими кінцями і кількома разками намиста, зокрема одного — з винятково сердоліковими намистинами.

У 2011 р. цей склеп був розкритий повністю (рис. 1, 1). Його конструкція складалась з дромосу, кам'яного закладу і поховальної камери. Він орієнтований з південного заходу на північний схід. Дромос прямокутної форми, загальною довжиною 6,10 м, налічує одинадцять сходинок і два пандуси. Його конфігурація і характер сходинок дозволяють стверджувати, що споруджувався він як мінімум у два прийоми. Камера підпрямокутної форми, розмірами 2,10 × 2,30 м, орієнтована уперек довгої вісі

дромоса. Відповідно до кісткового матеріалу, поховання в камері проводилися неодноразово, причому небіжчиків ховали в трунах, одна на одній, вздовж обох бічних сторін камери. Більша частина кістяків була зруйнована грабіжницьким ходом, і збереглися вони тільки фрагментарно. Крім поховання, дослідженого в 2010 р., *in situ* лежав ще один кістяк. Померлого було покладено до дерев'яної домовини вздовж північно-західній бічної стінки. Знахідки, що належать до поховання (червоноглиняний світильник закритого типу, парні дровотві серезки, сердолікове намисто, бронзова арбалетоподібна фібула, кістяні піксіда та веретено, бронзова монета) дають змогу датувати це поховання (і склеп у цілому) кінцем I — першою половиною II ст. н.е.

До культових об'єктів належать поховання собаки без черепа на кам'яно-керамічній вимостці і амфора, яку було поставлено вертикально, що

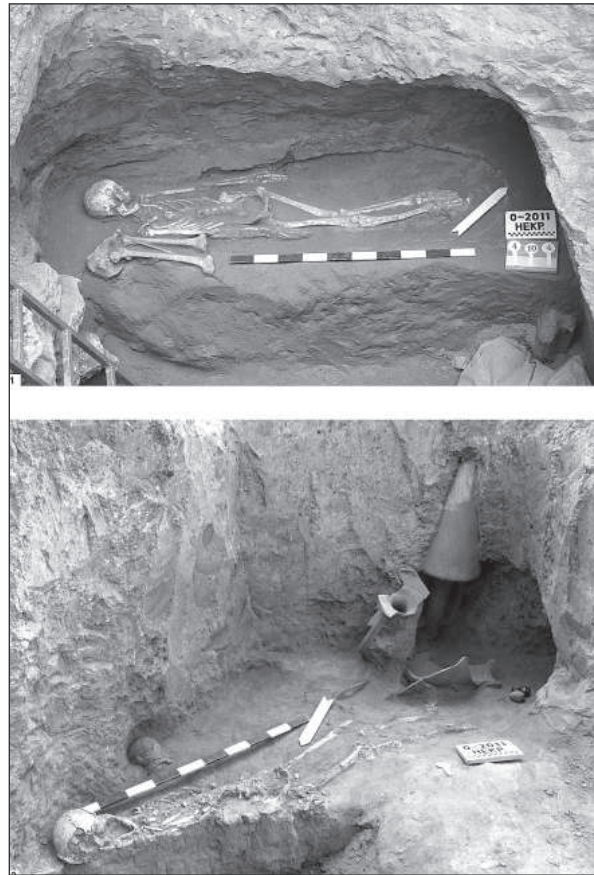

Рис. 1. Поховання некрополя Ольвії: 1 — кістяк 4, склеп 4 2010 р.; 2 — поховання 9, процес розчищення

містила кістки тварин, зокрема скелет цуценяти. Амфора розташована в центрі значного за площею заглиблення, що мало аморфні обриси.

На розкопі «Свиноферма» на південь від склепу, який було досліджено 2010 р., поряд з ним було знайдено поховання у великій за площею (1,90/2,20 × 1,20/1,50) і глибокій (1,66/1,82 м від сучасної поверхні) ґрунтовій ямі складної конфігурації (у північно-східну стінку ями в материк було врізано дві сходинки) (рис. 1, 2). Сама яма орієнтована з південного заходу на північний схід. Похований лежав випростано на спині з витягнутими кінцівками, головою на північний схід. Його супроводжували дві хіоські

амфори з колпачковими ніжками, червонофігурний лекіф, сіроглиняний глечик, чорнолаковий килік і кілька дрібних виробів із заліза, бронзи і сирцевої глини. Судячи з матеріалу, поховання датується серединою — другою половиною IV ст. до н. е.

На розкопі «Північний мис 1» досліджено водозбірну цистерну V ст. до н. е., виявлену 2010 р. У заповненні цистерни простежені два практично одночасних шари, що відокремлювалися один від одного потужним (до 0,4 м) прошарком стерильної спондилової глини. Цистерна відноситься до часу існування міського передмістя, яке передувало появі некрополя.

А.В. Івченко

РОБОТИ НА НЕКРОПОЛІ ТА ПЕРЕДМІСТІ ОЛЬВІЇ

Під час досліджень 2012 р. на території некрополя Ольвії було відкрито десять нових поховань. Дві зруйнованих могили (ямна та підбійна) були розташовані на розкопі «Водокачка». Підбійне поховання належить до IV ст. до н. е. Датування ямного поховання визначити неможливо.

Інші поховання було досліджено на розкопі «Орієнт». Від одного з них залишилося скупчення кісток людини. Ще одне — це невеличкий ґрунтовий склеп, від якого зберігся лише дромос з трьома східцями та пандусом.

Шість поховань, які датуються різним часом, були сконцентровані на невеликій площі поблизу одне від одного. Найдавнішим з них було трупопокладення дитини, випростане на спині головою на південний схід. Поховальний інвентар складався з п'яти посудин (два аска — аттичний та північно-іонійський, коринфська котила, килік типу *Floral cup* та сіроглиняний арибалічний лекіф), декілька кістяних намистин та підвісок, свинцеве прясло. Загалом поховання датується останньою чвертю VI — початком V ст. до н. е. Ще одне поховання пізньокласичного часу — це випростане на спині трупопокладення, орієнтоване на північний схід. Контури ями не простежено. Біля голови небіжчика знайдено 50 бронзових монет-дельфінчиків. Частина з них має залишки літників або технологічний брак.

Два підбійні поховання другої половини IV — початку III ст. були розташовані на від-

стані менше метра одне від одного. Їх повздовжні вісі мали однакову орієнтацію з півдня—південного заходу на північ—північний схід, але підбої спрямовані у протилежних напрямках. Керамічний матеріал у цих могилах був однаковим: гераклейська амфора, чорнолаковий килік та червонофігурний лекіф другої половини IV ст. до н. е., в обох похованнях було простежено велику кількість невеликих бронзових цвяхів; обидва небіжчики мали по одній бронзовій монеті. Одне поховання частково зруйноване грабіжницьким шурфом, інше збереглося майже *in situ* (рис. 1, 1). У вхідній ямі цього поховання в заповненні були покладені два чорнолакові канфари, кожен без однієї ручки. Закладом підбою слугували поставлені на торець великі сирцеві цеглини. Між південним краєм закладу та стінкою підбою було залишено невеликий вільний простір, куди була втиснута гераклейська амфора. Під тиском ґрунту заклад та амфора впали на небіжчика. Самого небіжчика було покладено на легку дерев'яну прямокутну конструкцію, залишки якої маркують чотири масивні залізні цвяхи по кутах підбою. Під і над кістяком фіксувалися залишки органічного тліну рослинного походження, мабуть, від покривала. Краї цього покривала були прибиті до дна вхідної ями та дальньої стінки підбою бронзовими цвяхами. Небіжчика було покладено випростано на спині головою на південь—південний захід.

Рис. 1. Поховання ольвійського некрополя 2012 року: 1 — розкоп «Орієнт», поховання 8; 2 — розкоп «Орієнт», поховання 9

Два поховання належали до римського часу. Обидва трупопокладення випростані на спині. Одного з небіжчиків було покладено головою на північний схід. Яма не простежена. Біля нього була знайдена голка від фібули II ст. На кістках лівого коліна зафіксовано патологічне утворення. Інше поховання — це випростане трупопокладення дитини у труні з численними

низками різноманітного намиста та бронзовими амулетами і прикрасами (рис. 1, 2). За межами труни стояли покладені один у інший три червонолакових посудини.

На території передмістя був розкритий виразний шар V ст. до н.е. У цьому шарі серед численного матеріалу знайдено ольвійський срібний статер Емінака.

Р.О. Козленко

ДОСЛІДЖЕННЯ РИМСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

2012 р. було розпочато дослідження нещодавно виявленого укріплення римського часу, яке за результатами візуального обстеження та розвідувальних розкопок можна інтерпретувати як римський військовий табір (*castellum*). Об'єкт площею 7 га, розташований біля с. Кам'янка Очаківського р-ну Миколаївської обл. З усіх боків обнесений валом шириною 10–15 м (він через багаторічне зорювання дуже розплився) та ровом. У плані прямокутної форми (260 × 270 м), у північно-західній частині існує проїзд. У середині було два додаткові укріплення розмірами 65 × 65 м, кожний з яких ідентичний римському табору Дідова Хата III.

Закладено дві траншеї, шириною 1–1,2 м та довжиною по 15 м, які розрізали західне та східне внутрішні укріплення фортеці.

Розріз рову східного внутрішнього укріплення показав, що його глибина від рівня материка —

2,60 м. Ширина по верху — 6,50 м, по низу — 2 м. Північна стінка рову, звернена всередину, доволі крута, з кутом підйому близько 50° (рис. 2, 1). В заповненні були знайдені кістки тварин, а з глибини 1,90 м — багато фрагментів червоноглиняних та світлоглиняних амфор перших сторіч н.е. Слід також відзначити, що розріз рову східного внутрішнього укріплення подібний до рову східної частини городища Скелька.

Розріз фортифікації західного внутрішнього укріплення показав, що форма його рову дещо відрізняється від східного. Так, він має трапецієподібну форму, та з внутрішнього боку — три приступки (рис. 2, 2). Стінки уривчасті, під кутом 60°. Ширина рову по верху, від материкового краю першого приступку — 7,60 м, безпосередньо по краям бортів — 4,80 м, по дну — 3,30 м, глибина від рівня материка — 2,10 м. У його заповненні, в цій частині укріплення, було зна-

Рис. 1. Траншея із розрізом рову східного внутрішнього укріплення (на задньому плані — 5-метровий курган).
Вигляд з півдня

йдено менше керамічного матеріалу, ніж у попередньому. Ця тенденція простежена і на поверхні цих об'єктів.

Стратиграфія ровів однакова: гумус, давній гумус, темно-сірий шар з попелом, темно-коричневий шар, світлий глиняний шар, материк. Вали укріплень дуже розорані, але на поверхні ще помітно їхню висоту — біля 0,30 м. У розрізах фортифікацій берма не простежується, а в заповненні ровів було знайдено декілька оброблених кам'яних блоків, які можуть вказувати на існування крепід, що оберігали вали від опливу. В одній із траншей, в гумусно-му шарі, над заповненням рову, було знайдено фрагмент середньовічної розписної кераміки, а на поверхні — декілька залізних цвяхів, характерних для укріплень подібного типу.

Виходячи з планування та площі, табір був розрахований на 400—600 чоловік. Розташований на високому степовому плато, біля 5-метрового кургану, на вигідній стратегічній позиції, він утримував територію під основним валом, який перекривав прохід у глибину ольвійської хори, що разом із комплексом городищ свідчить про існування на теренах Нижнього Побужжя системи оборони на зразок лімесу.

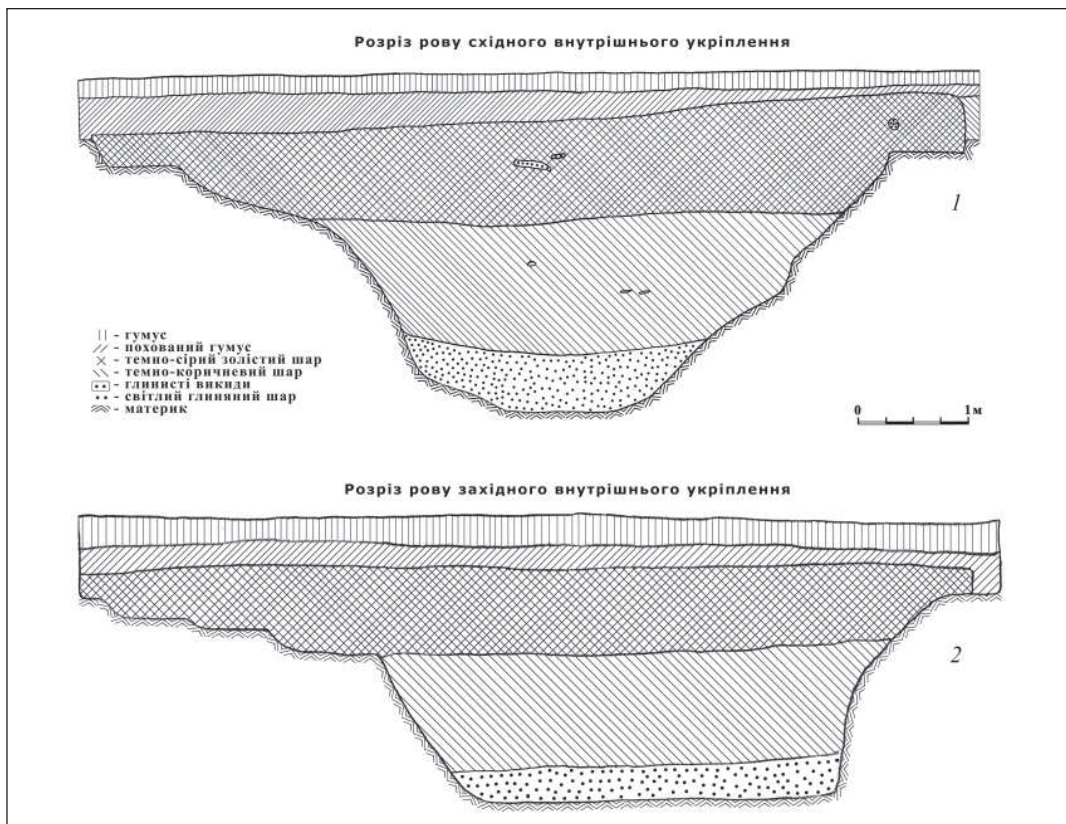

Рис. 2. 1 — розріз рову східного внутрішнього укріплення; 2 — розріз рову західного внутрішнього укріплення

Проведені дослідження дозволяють попередньо датувати спорудження фортеці серединою I ст. (кін. 40-х — поч. 50-х рр. н.е.), що співпадає із введенням так званої ольвійської ери та завершенням римсько-боспорської війни.

Подальше вивчення об'єкта ускладнюється та одночасно полегшується розташуванням на ньому орного поля, що, в свою чергу, свідчить про вже частково знищений культурний шар пам'ятки та нагальну необхідність дослідження віцілого.

С.Д. Крижицький, Д.М. Хмелевський, А.В. Буйських

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ОБОРОННОЇ СТІНИ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

Продовжено дослідження на ділянці «Північна фортечна лінія римської цитаделі», яка розташована у південній частині Верхнього міста. Як і в попередні роки, основна мета робіт полягала у пошуку будівельних залишків оборонних споруд, розташованих *in situ*. Для цього проводились роботи на західній прирізці, закладеній ще в 2009 р., на захід від Головної поздовжньої вулиці та пілона 10 комплексу північних воріт цитаделі. Прирізку розширено на південь, у бік котловану, що утворився від вибірки оборонної споруди ще у XVIII чи XIX ст. (площа прирізки 230 м², середнє поглиблення до 2,5—3,5 м). Поверхня прирізки мала нахил на північ з перепадом висот до 4 м.

Стратиграфія розкритої частини прирізки як і в минулі роки відрізняється відсутністю чіткої пошарової структури. На різних рівнях по всій глибині прирізки виявленні завали каміння в основному з вапнякових плит та буту. Серед каменів трапляються архітектурні деталі з мармуру та вапняку — фрагменти карнизів (рис. 1, 1, 2), розтирачів. У північно-східній частині прирізки виявлено значну кількість фрагментів печини.

За час робіт у західно-південній часті був виявлений трамбований сирцевий засип 85 та яма 86. У центральній частині відкрито продовження залишків куртини оборонної стіни, відкритої 2011 р.

Яма 85 розташована на глибині 1,0 × 1,2 м від рівня сучасної денної поверхні південного борту розкопа. Кругла в плані, діаметром 1,30 м, стінки вертикальні, перехід стінок до дна різкий (під прямим кутом), глибина ями до 1,45 м. Заповнення ями на глибині до — 0,40 × 0,53 м складає сіро глинистий, пухкий ґрунт з

включеннями попелу, великої кількості кісток риби, розвалу ліпного горщика (рис. 1, 3). У цьому шарі також було знайдено фрагмент кістки черепа дитини, вапнякові плити та два тулуба амфор. Нижче цього рівня до глибини 1,30 м виявлено щільний, жовтоглиняний ґрунт з включеннями попелу, вугілля, кісток тварин та птахів, фрагментів кераміки. Відсутність обмазки стінок ями свідчить на користь її використання як господарчої.

Основна маса супутнього матеріалу з шарів прирізки і заповнення ями датується I—IV ст. н. е. Це амфори із двоствольними ручками, червоноглиняні з високо піднятими ручками, світлоглиняні вузькогорлі амфори типів А, В, С, D (за Д.Б. Шеловим), фрагменти червонолакового посуду, сіролощеного посуду з орнаментом, сіроглиняна та світлоглиняна кераміка, присутні уламки кухонного та ліпного посуду, фрагменти скляних посудин, вироби із заліза, бронзи, свинцю та каменю. Знахідки VI—I ст. до н. е. представлені уламками амфорої тари, східногрецької, аттичної чорнофігурної, червонофігурної, чорнолакової та буролакової елліністичної кераміки.

Таким чином, ми маємо всі підстави вважати, що насип, який розкривається на прирізці, враховуючи різну глибину закладення перелічених об'єктів, формувався поступово протягом перших століть н. е.

Основним завданням роботи, як і в минулому році, було подальше розкриття оборонної стіни (рис. 2), до якої з півночі прилягав описаний вище насип.

Куртина розташована за віссю захід—схід у створі з пілоном 10 та фрагментом куртини 6. Довжина відкритої частини 10,50 м (за-

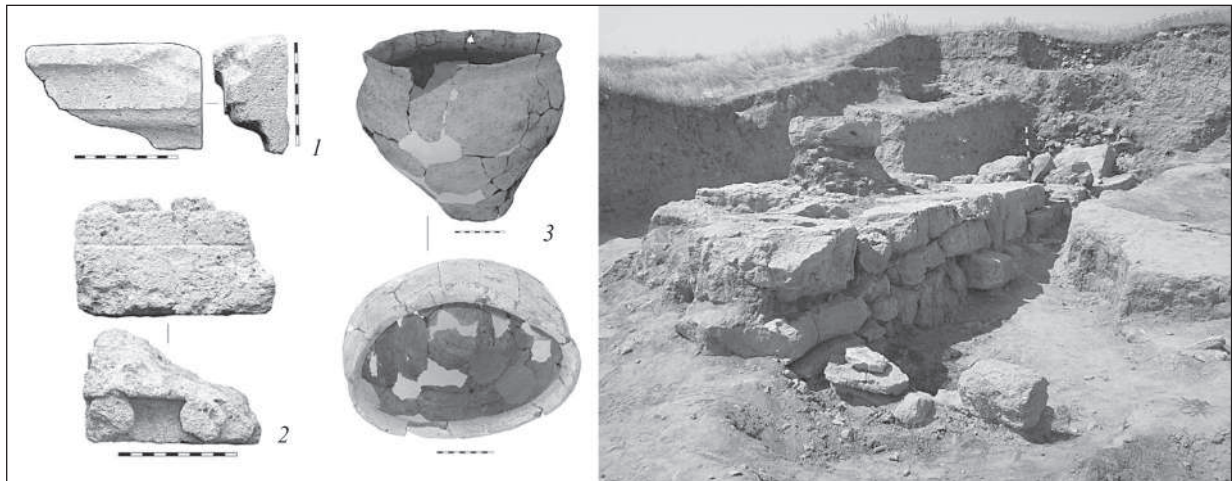

Рис. 1. А — Фрагмент карниза з мармуру (1), фрагмент карниза з вапняку (2), ліпний горщик (3); Б — Фрагмент оборонної стіни. Вид з П—С

гальна довжина — 14, 50 м), висота 0,26 — 1,35 м. Повністю розкрито північний фасад та три ряди південного. Ширина кладки 2,5—2,70 м. Кладка рядова, тришарова, постелиста. Збереглося від одного до чотирьох рядів. Матеріал — вапняк — прямокутні та полігональні в плані блоки і плити (завдовжки до 1,2 м), великий та середній за розміром вапняковий бут,

будівельний розчин — глина. Притесування каміння не щільне. З подібних брил складені відкриті ще Б.В. Фармаковським куртини 6 та 8. Подошва кладки лежить на щільному жовтоглиняному ґрунті. Час будівництва стіни, враховуючи глибину її закладення та характер насипу, вочевидь, слід відносити до часу не раніше появи в Ольвії римського гарнізону.

В.В. Крутилов, Д.Е. Чистов

РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНЬ

Березанская (Нижнебугская) экспедиция Эрмитажа продолжила исследования архаического поселения на о. Березань. Работы велись на основании Договора о научном сотрудничестве между Государственным Эрмитажем и Институтом археологии НАН Украины.

Работы происходили на участке «О» («О-Западный»), который исследуется с 1998 г. Одним из основных результатов работ последних лет на этом участке стало раскрытие комплекса общественных построек позднеархаического времени (конца VI — начала V в. до н. э.), состоявшего, по меньшей мере, из двух зданий (комплексы 1 и 2) схожих размеров и планировки. В прошедшем сезоне предпринято расширение участка раскопок приблизительно

на 250 м² к югу от комплекса 2 в целях полного раскрытия территории двора, расположенного перед входом в эту постройку. Эту задачу удалось выполнить лишь частично по причине большой площади этого открытого пространства. Выявлены довольно плохо сохранившиеся остатки каменных цоколей оград, ограничивавших двор с запада и востока, однако южную границу удалось раскрыть только на очень небольшом участке, не дающем представления о характере городской застройки к югу от указанного комплекса. Раскрыты также остатки ограды, по-видимому, ограничивавшей с запада аналогичный двор, располагавшийся перед входом в комплекс 1. Примечательно, что каменный цоколь этой ограды перестраивал-

Рис. 1. Раскоп «О-западный», участок работ 2010—2012 г., вид с юга

ся, по меньшей мере, трижды. При этом предшествовавшие кладки частично разбирались, а частью — использовались в качестве фундамента для подошвы кладки нового цоколя.

Пространство между комплексами 1 и 2 представляло собой проезд, или, возможно, отрезок городской улицы, проходившей с севера на юг с небольшим отклонением к юго-западу. Ширина проезда варьировалась в пределах 3,10—2,50 м. На площади этой предполагаемой улицы находилось ложе широкого (до 0,60—0,92 м) водостока, пересекавшего, плавно изгибаясь, весь исследованный раскоп. Обкладки стенок желоба были оформлены необработанными или грубо обколотыми камнями известняка. Общая длина выявленного водостока с севера на юг на территории раскопок 2009—2012 г. составила около 33 м.; на вновь раскрытой площади в 2012 г. удалось выявить лишь остатки его западной обкладки.

Было произведено исследование до материка культурных напластований на площади раскопа 2011 г, к северу от комплекса 2. Исследованная площадь этого участка составила около 170 м². Здесь были выявлены напластования нивелировки пожара последней четверти VI в. до н. э., подстилающие подошвы стен позднеархаических построек. Эти напластования оказались прорезаны полуземлянкой 56 овальной

формы, датируемой около последней четверти — конца VI в. до н.э. Примечательной особенностью этого комплекса является наличие в его заполнении очень большого количества

Рис. 2. Раскоп «О-западный», полуземлянка второй четверти — середины VI в. до н. э. Вид с запада

железних і медних шлаков, окалини, малих кусочків бронзи і заліза — відходів металургічного виробництва.

Слой нивеліровки пожеги перекривав будівельні рештки двох приміщень житлового будинку другої половини VI в. до н. е. Кам'яні цоколи стін цих приміщень збереглися дуже фрагментарно, оскільки були частково розібрані в давнину. В північно-східному куті одного з приміщень розчищено нижню частину купольної глинобитної печі господарсько-житлового призначення. Будівельні рештки даного будинку при розкопках 2012 р. відкриті лише частково, оскільки з півдня вони заходять під підлогу стін пізньоримського комплексу 2.

Найбільш помітним об'єктом на даній ділянці стала прямокутна напівземлянка другої чверті — середини VI в. до н. е. Це споруда, очевидно, безпосередньо передувала будинку другої половини VI в. до н. е., і мала з ним схожу орієнтацію. Розміри напівземлянки становили 9,1 x 3,9 — 4,8 м. Стіни споруди були глинобитними. Внутрішня структура типу сырцевої кладки не прослідкована, однак, судячи по стовпчастим

ямкам, виявленим при зачистці, стіни мали подібність внутрішнього дерев'яного каркаса, опираючись на стовпи, розміщені з інтервалом 1,1—1,2 м; на деяких ділянках в основанні глинобитних стін виявлені кам'яні вкладки, однак повноцінної кам'яної цоколя ці конструкції не мали. Глинобитні стіни мали кам'яну облицовку внутрішньої поверхні — однолицева известнякова кладка збереглася на більшій частині західної, а також на окремих ділянках східної і південної стін споруди. Підлога була вкрита щільною глиняною обмазкою. Розташування стовпчастих ямок дозволяє передбачати двохсхилну дах; внутрішнє простір споруди було, по всьому видно, розділено рештчастими перегородками, а в північно-східному і північно-західному кутах напівземлянки виявлені підстави двох глинобитних печей.

Таким чином, на розкопках «О-Західний» вдалося уточнити планування пізньоримського комплексу громадських споруд, а також частково дослідити напластовання більш раннього часу на досліджуваній території.

В.В. Крутілов, О.І. Смирнов, Д.В. Бондаренко

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ НА О. БЕРЕЗАНЬ (ДІЛЯНКА «ГШ»)

Ділянка «ГШ» розташована в кв. Б-IV та В-IV (за топопланом Д. Беленького 1991 р.). Її було закладено в 2006 р. на місці шурфу скарбощукачів, що виявив кладку пізньоримського часу. На даний час площа розкопу складає 202 м². Тут відкриті залишки землянкових, наземних кам'яно-сирцевих споруд, господарчих ям, керамічних печей пізньоримського часу.

Завданням польового сезону 2012 р. було дослідження раніше розкритих та виявлення будівельних залишків античного поселення на о. Березань.

Слід зазначити, що у осінньо-весняний період 2011—2012 рр. розкоп постраждав від діяльності грабіжників: зруйновані борти, до північно-західного кута розкопу було зроблено грабіжницьку копанку. Тому на ділянці «ГШ»

в 2012 р. були закладені дві прирізки: східна (площа 75 м²) та північно-західна (на місці копанки, площа — 24 м²).

У результаті робіт було розкрито залишки чотирьох будівельних періодів існування античного поселення. Найранішою на дослідженій території є напівземлянка першої чверті VI ст. до н. е. прямокутної в плані форми з господарчою ямою (рис. 1).

До другого будівельного періоду (середина VI ст. до н. е.) належать дві керамічні печі, споруджені над згаданою напівземлянкою після закінчення терміну її існування (рис. 1). Печ 1 було частково зруйновано грабіжниками. Вона має округлу в плані форму. Печ складалася з топкової та обпалювальної камер, та мала куполоподібне склепіння. Топкова камера за-

глиблена в засип напівземлянки першої чверті VI ст. до н.е., її челюсті не збереглися, але їх було розташовано у південній частині печі. Під час виробничого процесу піч обвалилася, накривши склепінням весь комплект посуду.

Слід зазначити, що черинь обпалювальної камери, виявлений у завалі печі 1, очевидно, складався з декількох сирцевих «пелюсток» трапецієподібної форми.

Топкова камера печі 1 має круглу в плані форму. Її розміри: верхня частина — $1,25 \times 1,3$ м, верхня діаметром 1,1 м, висота — 0,35 м. У центрі топкової камери розташовувався стовп для підтримки череня обпалювальної камери округлої в плані форми, а в перетині — форми усіченого конуса. Стінки та черинь топкової камери промазані зеленою лиманною глиною.

Під завалом купола печі та череня обпалювальної камери зафіксовані *in situ* розвали більш ніж 33 посудин місцевого виробництва, які копіювали іонійську кераміку.

Піч 2 (рис. 1) розкрита на південь від печі 1. Вона збереглася набагато гірше, але її конструкція була такою ж, як і у печі 1. Імовірно, після закінчення терміну існування печі, її було розібрано та знівельовано. Від печі збереглися лише черинь топкової камери, заглиблений у давній гумус, та центральний стовп, який підтримував черинь обпалювальної камери. Топкова камера має округлу в плані форму. Розміри верхньої частини камери — $0,7 \times 0,95$ м, нижньої — $0,6 \times 0,9$ м, висота — 0,2 м. Центрального стовпа виготовлено зі спондилової глини. Стінки та черинь камери обмазані цією ж глиною. Челюсті печі, які були розташовані у північно-східній частині, зроблено у вигляді двох вапнякових плит, які були вкопані орфостатно. Самі плити не збереглися, від них залишилися лише дві прямокутні виїмки, розмірами $0,39 \times 0,16 \times 0,09$ м та $0,35 \times 0,21 \times 0,08$ м.

До третього будівельного періоду на ділянці «ГШ» належать залишки приміщення з сирцево-кам'яними стінами кінця VI — першої чверті V ст. до н. е., частина якого (двір з домашнім вівтарем) було відкрито у 2011 р. В

Рис. 1. А — Напівземлянка першої чверті VI ст. до н. е., над нею гончарні печі середини VI ст. до н. е., перекриті приміщенням середини V ст. до н. е. Вид з Пн—Сх; Б — Будівля кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. Вид з Пд—Зх.

2012 р. було досліджено житлову частину будинку, площею $34,5 \text{ м}^2$ (рис. 2).

До четвертого будівельного періоду, слід віднести приміщення громадського(?) призначення середини V ст. до н. е., яке перекриває гончарні печі середини VI ст. до н. е., та напівземлянку першої чверті VI ст. до н. е. (рис. 1). На жаль, було виявлено тільки південно-східну частину приміщення, отже його атрибуція та загальна площа поки що не з'ясовані.

Крім будівельних залишків античного часу, на ділянці «ГШ» в гумусному шарі зафіксовано шість поховань епохи середньовіччя (XII ст.).

О.І. Смирнов, Д.В. Бондаренко, Л.І. Смирнов

РОБОТИ ДМИТРІВСЬКОГО ЗАГОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Дмитрівським загonom Миколаївської експедиції проводилися дослідження культурних нашарувань XVIII ст. в зоні розташування однієї з опор електромережі «Вітряний парк Очаківський».

Дослідження проводилися за 100 м від західної околиці с. Дмитрівка Очаківського району Миколаївської області на південному схилі корінної балки. Площа розкопу становила 100 м².

Культурний шар сконцентрований у північній частині розкопу у вигляді смуги 4,8—5,3 м завширшки. Західними та східними частинами культурний шар заходить у відповідні борти розкопу, північна частина частково зруйнована сучасною господарською діяльністю та, ймовірно, прокладкою польової ескарпованої дороги, заглибленої нижче рівня материка. Культурний шар в розрізі має валоподібну форму потужністю до 0,25—0,3 м. Культурний шар, вочевидь, являє собою скид сміття. Осно-

ву сміття складав попіл з великою кількістю кісткових решток свійських тварин. Також у шарі трапляються фрагменти посудин, уламки курільних люльок (рис. 1, 1—6), металеві та бронзові предмети, монети та гральні жетони (рис. 1, 7—10). Судячи з набору речей (велика кількість кісток, посуд, курільні люльки, монети Османської імперії та Кримського ханства, французький гральний жетон) можна припустити, що даний шар утворився внаслідок викиду сміття з трактиру, який, можливо, розташовувався неподалік. Однак господарче походження шару також виключати не можна.

Таким чином зафіксований культурний шар за нумізматичними знахідками та керамічним матеріалом можна датувати XVIII ст. Знахідки античного часу (невизначні фрагменти амфорного бою), ймовірно пов'язані з функціонуванням архаїчного поселення Дмитрівка I, розташованого неподалік.

Рис. 1. Знахідки XVIII ст. з Дмитрівки: 1—6 — люльки для паління, 7—8 — жетони, 9—10 — монети

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ РОЗАНІВКА I

Експедицією Миколаївського національного університету ім. В. Сухомилинського були продовжені дослідження поселення Розанівка I Новобузького р-ну Миколаївської обл. Залишки поселення виступають на поверхні внаслідок розташування його межам V-подібної балки глибиною 6—7 м. Культурний шар належить до сабатинівської культури. Він насичений уламками кераміки, остеологічним матеріалом, знаряддями праці.

В 2008—2011 р. досліджено 312 м² площі поселення. Площа відкрита 2012 р. сягає 125 м². Метою робіт були рятивні розкопки вздовж балки, яка перетинає простір поселення.

У розкопці 5 продовжені дослідження ям, різного функціонального призначення. Було завершено відкриття господарчо-промислового комплексу та з'ясовані його конструктивні особливості. Комплекс складається з основного приміщення та добудов господарчого призначення, до складу яких входять залишки купольної печі, ям та вогнищ.

На протилежному схилі балки розпочаті роботи на розкопці 6 (рис. 1, 1). В розкопці, площа якого складає 100 м², відкрито залишки кам'яної конструкції розмірами 5 × 4 м, у плані будівля мала підпрямокутну форму та була орієнтована за лінією Пн—Сх — Пд—Зх. Кладки рядові. В них використане каміння розмірами від 0,2 до 0,45 м. В конструкції північно-західної кладки було зафіксовано кам'яний підп'ятник розмірами 0,35 × 0,25 × 0,08 м та діаметром заглиблення 6,4 см. Використання підп'ятників є типовим прийомом домобудівництва для населення сабатинівської культури (рис. 1, 6).

Серед знахідок: фрагменти кераміки, кам'яні та кістяні вироби, кістки різноманітних видів тварин (рис. 1, 2, 4, 5). Також був зафіксований виріб зі стінки глечика з обробленими краями діаметром 4,0 см (рис. 1, 3).

За весь період досліджень на поселенні відкрито 437 м² площі та зафіксовано чотири приміщення різного функціонального призначення.

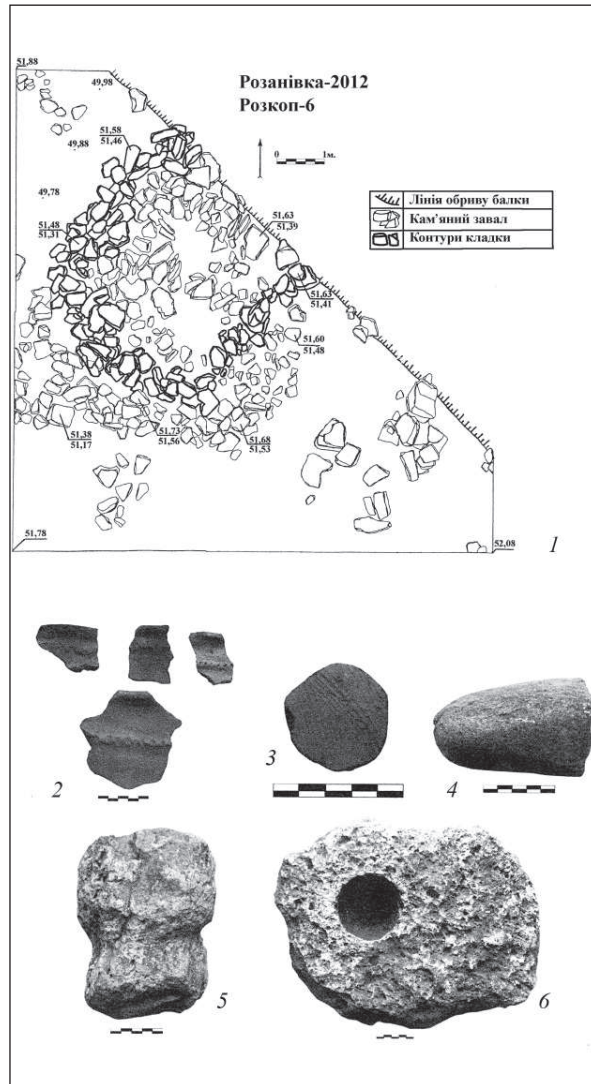

Рис. 1. Матеріали поселення сабатинівської культури Розанівка, одержані 2012: 1 — план розкопу 6; 2 — кераміка; 3 — дископодібний виріб зі стінки посудини; 4—5 — кам'яні знаряддя праці; 6 — кам'яний підп'ятник.

У зв'язку з небезпекою природної ерозії пам'ятки існує необхідність подальшого проведення рятивних досліджень на терені поселення Розанівка I.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

І.В. Бруяко, О.М. Дзиговський

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА КАРТАЛ

Нижньодунайська експедиція Одеського археологічного музею НАНУ продовжила вивчення багат шарової пам'ятки — городища Картал. Роботи проводилися на території посаду, де, як і раніше, ведуться розкопки могильника раннього залізного віку та супутніх об'єктів інших епох. Усього було закладено чотири розкопки загальною площею 704 м². У них відкрито наступні комплекси. Загальна кількість поховань становить 59 комплексів. З них 44 належать до могильника доби середнього гальштату («Картал III»), п'ять (6?) поховань датовані періодом пізнього енеоліту, одне — доби бронзи, три (4?) належать сарматській культурі, два римського часу, і ще два (3?) потрапили в категорію невизначених. Також один комплекс являв собою поховання коня, що належить до античної епохи. Розкопано повністю і частково 30 ям різного часу.

За культурно-хронологічними горизонтами ями розподіляються наступним чином. До доби раннього гальштату належать п'ять комплексів; до періоду середнього гальштату — два; до античного (доримського) часу — 13; до перших століть — один. Решта дев'ять ям потрапили в категорію невизначених.

Серед поховань раннього горизонту заслуговує на увагу могила, оточена невеликим за

діаметром кромлехом. Похований знаходився в скорченому, напівсидячому стані. Слідів курганного насипу не зафіксовано.

У похованнях могильника раннього залізного віку, загальна кількість яких у цьому сезоні досягла 300, головною категорією інвентарю є кераміка мініатюрних форм. В окремих могилах виявлено деталі костюма (фібули, кільця). В одному похованні знайдено залізний накопечник списа.

Найцікавішими в минулому сезоні виявилися поховальні комплекси сарматської культури. Одна могила була оточена кільцеподібним рівчаком. На сьогодні вже відомі дві подібні конструкції, досліджені повністю, та дві — частково. Крім могили з розграбованим трупопокладенням, тут же виявлено залишки безурнової кремації, яка супроводжувалася металевими деталями бойового пояса.

Два поховання римського часу разом з ще двома, розкопаними в 2011 р., являють собою периферійну зону могильника перших століть. Його основну частину досліджено наприкінці 60-х рр. минулого сторіччя. Одне з поховань нинішнього року супроводжувалося ліпним горщиком з елементами степового (сарматського?) та дакійського керамічних комплексів.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЬСЬКО-ПРИЧОРНОМОРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Подільсько-Причорноморська експедиція Одеського археологічного музею НАНУ сфокусувала свої дослідження на ділянці середньої течії Південного Бугу — в межах Уляновського р-ну Кіровоградської обл. та Савранського р-ну Одеської обл. На цій території розташована низка «класичних» археологічних об'єктів, які добре знані. З іншого боку, час активних польових робіт тут минув понад півстоліття тому і як уже відомі, так і нещодавно виявлені пам'ятки потребують аналізу на сучасному методичному рівні.

Мельнична Круча. У західній частині багатошарового поселення, за 2,0—2,5 км на схід від с. Сабатинівка розкопом 4 × 4 м виявлено горизонт залягання нечисленних уламків кісток, кременевих артефактів і фрагментів різночасової кераміки на глибині 0,9—1,2 м у сірому гумусованому супіску. Потужне, фак-

тично суцільне, скупчення фауністичних решток і кременевих артефактів відзначено на глибині 1,65—1,85 м на контакті жовтого супіску та сіруватого суглинку. Менш насичений горизонт знахідок з мікролітичними кременевими виробами, молюсками та уламками кісток без видимих стерильних прошарків щодо вищеприписаного скупчення виявлено власне в сіруватому суглинку (1,85—2,05 м). З останнього прошарку походять серія мікронуклеусів, пластинка з притупленим краєм, скребки, ретушовані пластинки. Цей кременевий інвентар цілком вписується у межі виразного кукрекоїдного матеріалу з розкопок В.Н. Даниленка. Останній визначав його як рештки мешкання печерської фази буго-дніпровської культури, а Д.Л. Гаскевич вважав, що йдеться про власне кукрецький мезолітичний комплекс.

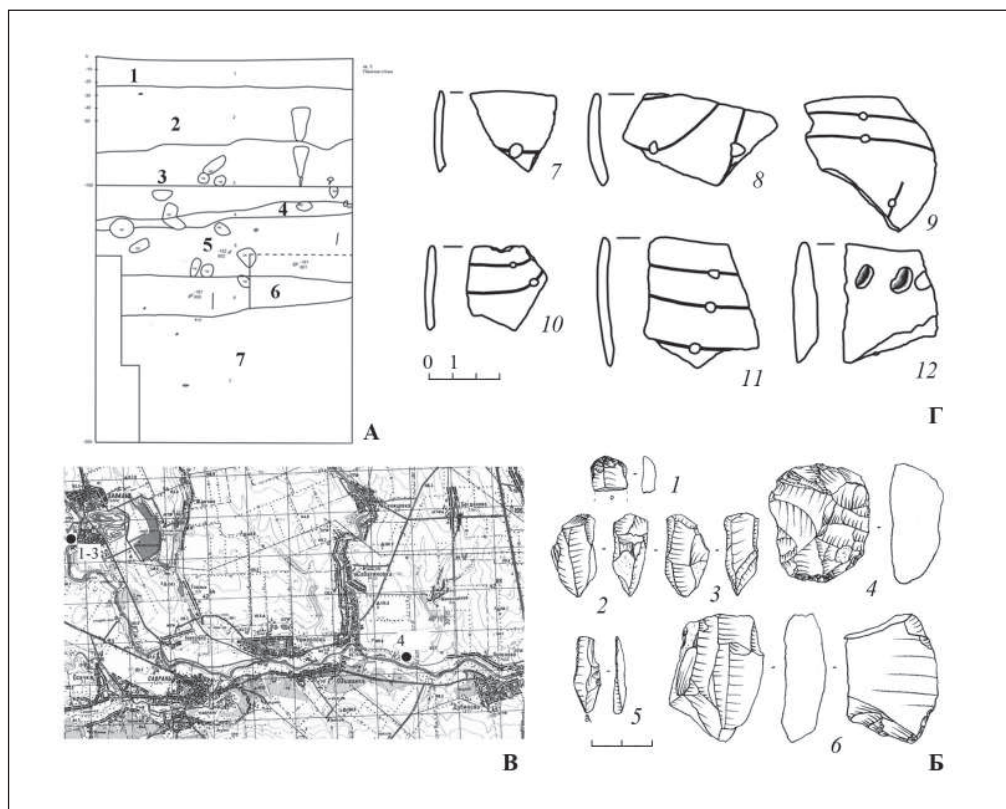

Рис. 1. А — стратиграфія розкопу 1 на Мельничній Кручі: 1 — дерновий шар; 2 — чорнозем А; 3 — сіре підгрунття; 4 — перехідний шар; 5 — жовтий супісок; 6 — сіруватий суглинок; 7 — сіро-зелений, рябий шар; Б — Мельнична Круча, кременевий інвентар; В — карта пунктів: 1 — Кам'яне-Завалля 1; 2 — Кам'яне-Завалля, 3 — Шамраї; 4 — Мельнична Круча; Г — Кам'яне-Завалля: кераміка культури лінійно-стрічкової кераміки

Кам'яне-Завалля. У 2011 р. на відомому черняхівському поселенні Кам'яне-Завалля зібрано невелику, але виразну колекцію підйомного матеріалу культури лінійно-стрічкової кераміки. Поселення розташоване на правому березі р. Південний Буг безпосередньо напроти смт Завалля. Знахідки пізнього неоліту концентруються в трьох локалізаціях, які, можливо, являють собою окремі поселення.

Шурфом відкрито культурний шар пізнього неоліту на глибині 0,7—1,1 м, насичений фрагментами характерного ліпного посуду та роздробленими кістками тварин. Дещо нижче (1,1—1,3 м) в заглибленні, заповненому темно-сірим лискучим гумусованим ґрунтом, щільно залягали численні уламки кісток тварин і кілька великих уламків ліпного посуду КЛСК, шматки обмазки.

Матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки представлені фрагментами ліпного столового та кухонного посуду. Перший прикрашено «нотним» орнаментом, другий — сосковидними наліпами, ямками від пальців і нігтів, іноді прокресленими лініями. Колекція кре-

меневих артефактів включає трапеції, вістря, скребки та ретушовані сколи.

На пам'ятці зібрано виразні матеріали черняхівської культури.

Кам'яне-Завалля 1. Поселення трипільської культури розташоване за 0,5 км на південний схід від шосейного мосту через р. Південний Буг у смт Завалля. Тут зібрано виразний підйомний матеріал — уламки посуду з ритим орнаментом і прикрашені канелюрами та прямокутним штампом окремі кременеві артефакти (зокрема, скребок і уламок двобічно-обробленого наконечника). Шурфування виявило мало насичений горизонт знахідок трипільської культури в низах сірого підґрунтя. Також рекогносцирувальні роботи проведено на іншому пункті трипільської культури — Шамраї.

Отже, в ході робіт було частково відкрито скупчення матеріалу на багатошаровій стоянці Мельнична Круча, що потребує додаткового дослідження, на поселенні Кам'яне-Завалля знайдено шар культури лінійно-стрічкової кераміки, досліджено кілька пам'яток трипільської культури.

Т.Л. Самойлова, П.В. Остапенко, Г.С. Богуславський,

Н.Є. Ветчиннікова, О.К. Савельєв, С.П. Смольянінова, А.В. Старкін

ДОСЛІДЖЕННЯ АККЕРМАНСКОЇ ФОРТЕЦІ ТА ПРИФОРТЕЧНОГО МАЙДАНУ

У зв'язку із запланованим будівництвом двох павільйонів, пов'язаних з обслуговуванням музею-заповідника «Аккерманська фортеця», Білгород-Тирської експедицією ІА НАНУ здійснено охоронні розкопки.

Місце розташування першого павільйону визначено в Цивільному дворі фортеці, у куті, утвореному оборонною стіною, що розділяє Гарнізонний і Цивільний двори, та східною оборонною стіною фортеці, яка прилягає до Кілійських воріт. На ділянці (РК-18), розташованій у цьому місці, виявлено підвальне приміщення № 170-РК із кам'яними сходами, що ведуть у нього з південно-східної сторони. У південно-західній частині відкритого фрагмента приміщення знайдено вкопану в землю велику посудину типу зерновика, на одній зі стінок якої містилося тавро, виконане кириличним алфаві-

том; усередині виявлено залишки зерна. Приміщення датується пізньоосманським часом. На південь від залишків зазначеного приміщення на глибині 1,4 м виявлено нижні частини кладок суміжних з ним підвальних приміщень також нового часу (XVII—XVIII ст.). На це вказує численний керамічний матеріал цього періоду: поливний посуд, фрагменти тарних посудин, численні вироби із чорного металу тощо. На малюнку К. Бассолі (1838 р.) у цьому місці зображено доволі великий одноповерховий будинок.

На прифортечному майдані проведено дослідження під будівництво другого павільйону. Незважаючи на те, що будинок павільйону не має фундаменту, був закладений шурф Г-подібної форми. Напрямок довгої сторони ПС-ПЗ. Ділянка розташовується поза межами античної Тіри на місці залишків бастионної смуги форте-

ці, яка з'явилася на початку XVIII ст. і була реконструйована на початку XIX ст. Під час розкопок виявлено залишки земляного валу, які в розрізі мають вигляд шарів темного сіроглинистого ґрунту, нахилених у південному напрямку. Кількість кераміки (здебільшого XIV—XVIII ст.) незначна. Крім того, виявлено земляну конструкцію у вигляді кладки із земляних цеглин, що, імовірно, має відношення до валу. Можливо, це залишки земляних редутив кінця XVIII ст.

Також проводилися дослідження по лінії прокладки траншеї під комунікації: від вулиці Ушакова до Кілійських воріт фортеці. Тут виявлено зруйновані кладки пізньосередньовічних приміщень, кам'яний водозабірний колодязь пізньоосманського часу.

Крім пам'яткоохоронних досліджень, проведено невеликі роботи на Центральному розкопі, пов'язані з вивченням будинку XIII елліністичного часу. Він розташовується в західній частині ЦР і був споруджений у III ст. до н. е. Продовжувалося дослідження підвального приміщення житлового призначення (941). Воно з'єднувалося з наземним поверхом за допомогою кам'яних сходів. Саме приміщення прилягає до оборонної стіни 395 і його південна стіна є фрагментом цієї оборонної стіни. Заповнення приміщення характеризувалося значним обсягом різноманітного матеріалу (амфори, чорнолакова, буролакова кераміка, фрагменти теракот, металеві вироби, предмети, виготовлені з кістки тощо).

Н.М. Секерская

РАБОТЫ НИКОНИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Никонийская археологическая экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины в 2012 г. провела охранные раскопки в Никонии (античное городище у с. Роксоланы Овидиопольского р-на Одесской обл). В составе экспедиции работали научные сотрудники и студенты Торуньского университета им. Н. Коперника (Польша).

Работы на городище сопряжены со значительными трудностями, поскольку памятник систематически и планомерно уничтожается грабителями. В 2012 г. исследования проводились в квадратах 14—16 полосы XII, расположенных в центральной части Никонии. Городище, начиная с конца XVIII в., служило каменоломней для окружающих населенных пунктов. Культурный слой также подвергался глубокой вспашке под закладку виноградника, а затем леса.

Как уже неоднократно отмечалось, в истории города прослеживаются два этапа: первый из них связан с основанием, становлением и расцветом Никонии VI—IV вв. до н. э. Завершается он разрушением города в 30-х годах IV в. до н. э., но жизнь в нем продолжается до середины III в. до н. э. В этот период Никоний был центром сельскохозяйственной округи на левобережье Нижнего Поднепровья.

Второй этап связан с возрождением города в конце I — начале II вв. н. э., что было продиктовано стремлением Римской империи укрепить свои восточные границы. Второй этап охватывает I—III вв. н. э.

В 2012 г. исследована площадь в 75 м², на которой открыты группы камней, оставшихся в результате выборки камней из стен помещений первых веков нашей эры, фрагмент каменного водостока, разрушенное детское погребение в гераклеийской амфоре II—III вв. В скоплениях камней встречаются отдельные камни из ранних построек V—IV вв. до н. э., а также найден фрагмент ручной мельницы IV в. до н. э.

Непосредственно под открытыми объектами первых веков нашей эры лежат фрагменты глинобитных полов наземных помещений, относящиеся к первому этапу жизни города, его последним десятилетиям — концу IV — первой половине III вв. до н. э. На фрагментах полов найдены сосуды IV—III вв. до н. э.

Культурный слой городища насыщен находками, среди которых самую многочисленную группу составляют фрагменты керамики, реже встречаются целые сосуды малых форм. В результате нарушений культурного слоя находки весьма неоднородны в хронологическом отношении. Представлены материалы от VI в.

до н. э. до III в. до н. э. и I—III вв. н. э. Находки VI в. до н. э. — единичны, основная масса их относится к V—III вв. до н. э. Прежде всего, это фрагменты амфор из Хиоса, Лесбоса, Менды, Пепарета, Коринфа, Гераклеи Понтийской, Синопы и Херсонеса. На некоторых обломках сохранились клейма, дипинти. Довольно многочисленны фрагменты чернолаковой керамики аттического и малоазийского производства, а также красноглиняной, серо-

глиняной и лепной посуды, среди последней встречены целые экземпляры.

К первым векам нашей эры относятся фрагменты амфор Гераклеи Понтийской, боспорских амфор, фрагменты красноглиняных сосудов II—III вв. на воронкообразном поддоне, фрагменты краснолаковых кубков, мисок, мисочек, тарелок, чашек II—III вв.

Представлены также находки из металла, стекла и кости.

О.І. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО ВІТРИЛЬНИКА БІЛЯ о. ЗМІЇНИЙ

Підводно-археологічною експедицією «Наварекс» Одеського Національного університету ім. І. Мечникова у співробітництві з Інститутом археології НАН України в 2011 р. при дослідженні акваторії Чорного моря поблизу о. Зміїний виявлено затонулий дерев'яний вітрильник IV ст. до н. е. Він одержав умовну назву «Зміїний-Патрокл». Корабельна катастрофа сталася за 650 м на північний захід від о. Зміїний на глибині 34 м. Цю ділянку було проскановано за допомогою гідролокатора бокового огляду на частоті 770 кГц під різними кутами, на базі чого було зроблено карту дна прилеглої території. Для відеокартування на об'єкт було накладено сітку розмірами 40 × 20 м з кроком 1 м. Відео-зйомку було проведено з водяного коридору 1,5—2 м. Для масштабування стоп-кадрів на підводний відео-бокс було встановлено лазерний масштаб з відстанню між променями 0,42 м. Відео-мозаїка корабельної аварії була складена з 2124 стоп-кадрів. На базі відео-мозаїки побудовано план-схему та план розташування вантажу й оснастки затонулого вітрильника «Зміїний-Патрокл» (рис. 1).

Об'єкт являє собою нагромадження керамічної тари (амфор) у вигляді витягнутого еліпсу, повторюючи контури корпусу вітрильника розмірами 24 × 8 м на денній поверхні. Дерев'яні деталі корпусу вітрильника відсутні, але під опадом на глибині 1 м прощупується дерев'яна конструкція на відстані до 1,5—2,0 м від амфорної тари. Максимальне піднесення над ґрунтом 1,56 м. Діаметральна площина проходить по курсовому куті 215°. Судячи з курсу

корабля, трагедія трапилася, коли його команда намагалася сховати судно за островом під час південно-західного шторму. Керамічний комплекс амфорної тари представлений як цілими, так і розбитими екземплярами. Верхній шар амфор промарковано бирками та налічує 946 екземплярів. За попередніми даними, корабель був завантажений 3 тис. амфор, складених в чотири шари, що складає 100 нетто тон. На поверхню було доставлено підйомний матеріал, що може пролити світло на датування та приналежність античного вітрильника «Зміїний-Патрокл». До нього увійшли свинцевий шток, свинцева контрмара, свинцева обшивка, три типи транспортних амфор середини — $\frac{3}{4}$ IV ст. до н. е. — Пепаретос I (Солоха II), Пепаретос II (дві фракції), Пепаретос III (Солоха I); глиняний посуд — вузькогорла амфора, глечик з носиком, мортар, широкогорлий глечик; чернолаковий посуд — рибні блюда (26 шт.), тарілки з округлим вінцем (10 шт.), ехіної (6 шт.), канфари (16 шт.), канфар з профільованим вінцем, канфар з канелюрами по боках, чаші-канфари (13 шт.), чаші-скіфоси (13 шт.), гуттус, середземноморська черепашка — ципрея луріда.

У 2012 р. об'єкт отримав реальну координатну сітку на площі 28 × 16 м з кроком між позовдовжніми лініями 1 м, а поперечними 2 м. Проведена фото- та відеофіксація по смугах. На 5-й смузі всі амфори отримали квадратні кришки для визначення їх трьохмірного розташування у просторі. Заміряні глибини, на яких знаходяться центри цих кришок. На смузі 11 розпочато шурфовку з лівого борту. Встанов-

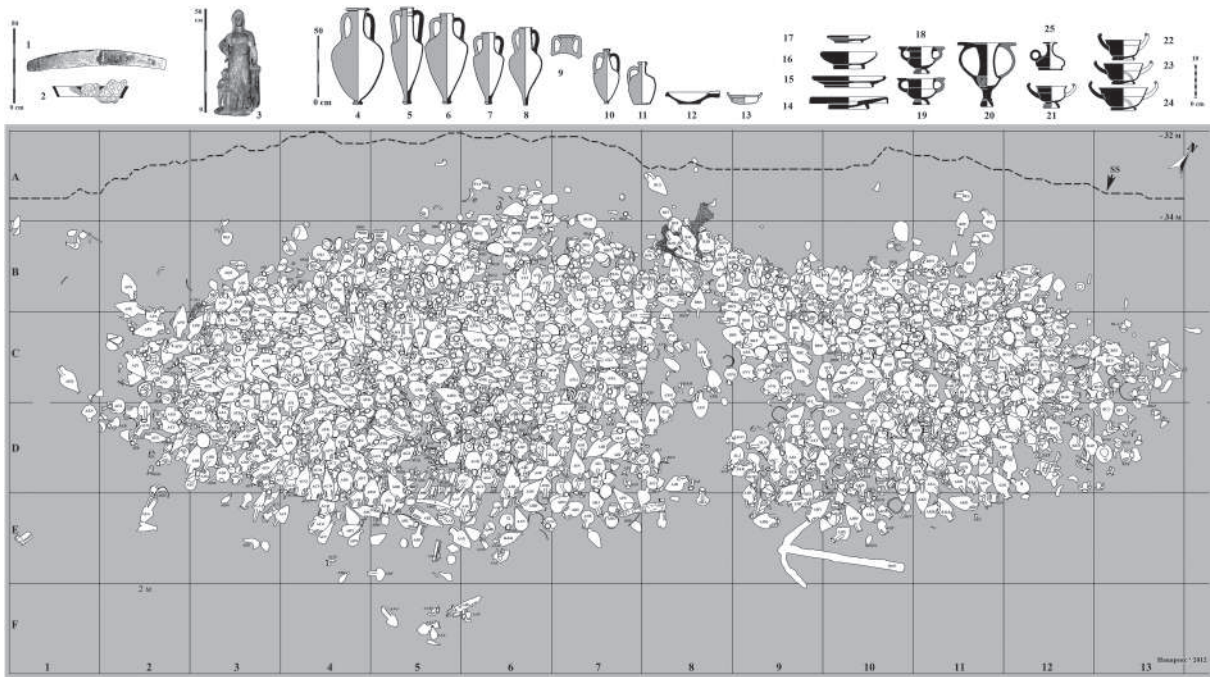

Рис. 1. План-схема античного вітрильника «Зміїний-Патрокл»

лений 20-м ерліфт з можливістю переміщення його уздовж цієї смуги. На поверхню піднято колекцію керамічної тари — по екземпляру зазначених вище типів амфор та нові типи — лесбоська амфора типу III та шийка коринфської амфори (?); колекція чорнолакового посуду: рибні блюда (18 шт.), тарілки з округлим вінцем (5 шт.), ехіної (6 шт.), канфари (25 шт.), чаші-канфари (25 шт.), чаші-скіфоси (63 фрагмента), гуттус (2 шт.); сіроглиняний посуд — 16 фрагментів від трьох посудин; мармурова статуетка богині Деметри (?) і свинцевий шток допоміжного якоря. Триває робота над ідентифікацією археологічного матеріалу.

Це невелике торговельне судно йшло з Егейського моря з о. Пепаретос у поліси Північно-

Західного Причорномор'я — Тіру, Ніконій або Ольвію. Воо було завантажене вином, олією та чорнолаковим посудом, датується другою половиною — третьою чвертю IV ст. до н. е. Загиблий вітрильник «Зміїний-Патрокл» є першим підводно-археологічним об'єктом античної доби у Північно-Західному Причорномор'ї, що знаходиться на доступній глибині, на який першими потрапили фахівці, а не шукачі скарбів. Він виступає неоціненним джерелом для вивчення древньогрецької колонізації та торговельних шляхів з Еллади до Північного Причорномор'я, становить унікальну пам'ятку кораблебудування IV ст. до н. е. та належить до категорії напівзакритих підводно-археологічних комплексів.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.В. Коваленко, Р.С. Луговий

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Спільною експедицією Полтавського національного педуніверситету ім. В. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею проведено розкопки на Сторожівському курганному мо-

гильнику (Чутівський р-н Полтавської обл.). Майданний комплекс і групи курганів біля с. Сторожове розташований на високому березі р. Коломак, притоки р. Ворскла. Досліджен-

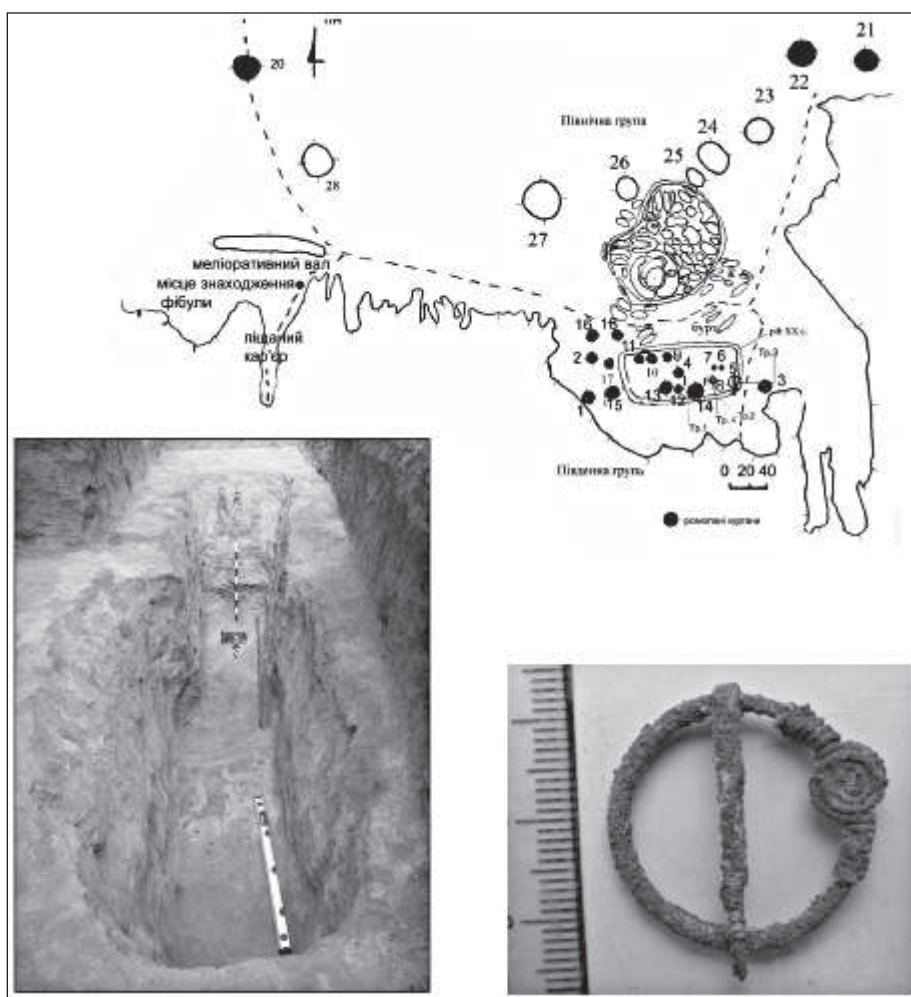

Рис. 1. Сторожівський курганний могильник. 1 — загальний план; 2 — траншея 4, поховання 1; 3 — фібула

ня могильника є продовженням робіт 2007—2011 рр., у результаті яких з 26 насипів на сьогодні досліджено 19. У минулий сезон роботи велися на двох курганах (9, 17); окрім того, закладено чотири траншеї між курганами, які виявили поховання пізньосарматського часу й одне поховання XVII—XVIII ст.

Насип 9 розташований у південній групі малих насипів. Мав діаметр до 12 м, висоту 0,28 м. Яму впушено з-під дернового шару. Можливо, це ґрунтове поховання, а насип утворився в результаті діяльності людини XIX—XX ст.

Пізньосарматське поховання (IV ст. ?) здійснене у прямокутній ямі із заплічками, орієнтація меридіональна. Розміри 1,9 × 1,0—1,35 м. Стінки нерівні, звужені до дна. У північній стінці — підбій, у вигляді округлої ніші, діаметром 0,7 м. У заповненні виявлені дрібні кістки людини. Глибина ями 1,98 м, підбою — 2,28 м. Поховання пограбоване в давнину.

Траншея 4. Поховання 1 (пізньосарматське, IV ст.) здійснене в катакомбі, орієнтація меридіональна. Вхідна яма прямокутної форми, розмірами 2,0 × 0,85—1,0 м. Вхід до катакомби влаштовано з півночі, довжина її 2,4 м, ширина 1 м. Заглиблена до 2,85 м, висота склепіння 1,85 м. Внаслідок давнього пограбування кістки фіксувалися по всій площі поховальної

споруди у заповненні, біля дна. Із інвентарю збереглася лише фурнітурна пряжка з білого металу, з овальною рамкою, що має потовщення в передній частині, площадка в основі язичка прямокутної форми, язичок прямий (аналогічна пряжці із кургану 15/2008) та намистина зрізано-конічної форми із бурштину.

Курган 17 розташований у південній групі малих насипів. Мав діаметр 8 м, висоту 0,3 м. Пізньосарматське поховання (IV ст.), здійснене у катакомбі, вірогідно, належало жінці. Вхідна яма прямокутної форми, розмірами 2,2 × 1,1 м, орієнтація меридіональна, глибина 2,23 м. Вхід до катакомби влаштовано із півночі, довжина — 2,5 м, ширина 1,4—0,8 м. Заглиблена до 2,9 м, висота склепіння 1,7 м. У результаті пограбування кістки фіксувалися по всій площі, але найбільше скупчення (череп і кістки кінцівок) було під південною стінкою вхідної ями. Із інвентарю збереглися намистини та бісер зі скляної пасти синього, біло-рожевого кольору (8 од.); три фібули — із шитком, маленька лучкова підв'язна й округла з довгою голкою з білого металу; дві підвіски у вигляді листка з жовтого металу з бурштином; уламок залізного ножа, дві скляні прикраси округлої та прямокутної форми окуті металевою смужкою.

Ю.О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Полтавською експедицією «ОАСУ» ІА НАНУ і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації продовжені дослідження Глинського археологічного комплексу, розташованого в межах с. Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл. (розпочаті 2011 р.).

Роботи здійснювалися на території селища (посаду) роменської культури та давньоруського часу, розташованого в уроч. Леваднюкова гора. Розкоп розміщувався за 35 м на північ від муніципального, на місці ділянки руйнування культурних нашарувань. До меж розкопу потрапили рештки двох господарських ям, одна з яких досліджена повністю, інша — наполовину.

У заповненні господарських ям виявлено переважно керамічні матеріали, незначну кількість виробів з металів, зокрема і кольорових,

численні уламки кісток тварин. У керамічному комплексі переважає гончарна давньоруська кераміка, також присутня ліпна роменська та доби раннього залізного віку. До індивідуальних знахідок належать два литих мідних гудзика й уламок мідного браслету. На підставі отриманих матеріалів, досліджені об'єкти датуються XII — початком XIII ст.

Крім цих робіт, було проведено обстеження зони оголення і руйнувань на пам'ятці і в прилеглий території. Так, на пагорбах, розташованих західніше від уроч. Цвинтар, зібрані керамічні матеріали роменської культури та давньоруського часу. Оглянуто територію, прилеглу до Великого та Малеого городищ. З виявлених знахідок привертають увагу прикраси, культурові та побутові речі. Серед перших — мідне кільце, уламки лунниць, бісподібна підвіска

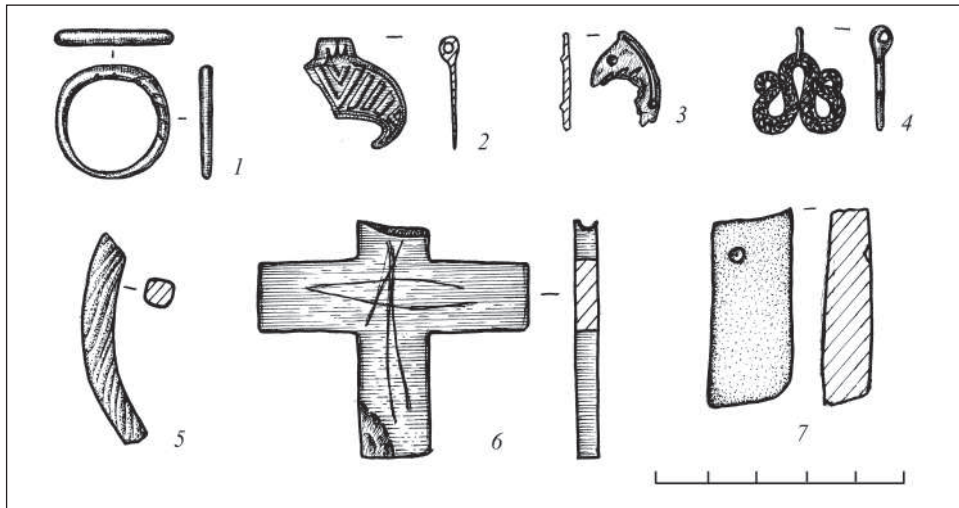

Рис. 1. Глинське, індивідуальні знахідки: 1—4 — мідний сплав; 5 — скло; 6—7 — камінь

та уламок браслету з прозорого скла синього кольору (рис. 1, 1—5). Культові речі представлені хрестом, з частково втраченою верхньою частиною, на якій збереглися сліди від отворів для підвішування (рис. 1, 6). Виготовлений цей хрест з темного каменю (сланцю?), на його лицевій поверхні прокреслене схематичне зображення хреста. Висота виробу — 4,8 см, шири-

на — 5,5 см. До речей побутового призначення належить невеликий точильний камінь із не до кінця просвердленим отвором (рис. 1, 7).

Таким чином, у результаті проведених досліджень виявлено виразну добірку матеріалів, що доповнюють уявлення стосовно матеріальної культури давньоруського населення басейну Середньої Ворскли.

Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегін

РОЗКОПКИ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 2012 р. експедиція Інституту археології НАН України продовжила розпочаті в 2009—2010 рр. експедицією Інституту керамології і Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні рятівні розкопки могильника черняхівської культури, розташованого на захід від смт Шишаки (Шишацький р-н, Полтавська обл.). Могильник зазнав значних пошкоджень внаслідок функціонування кар'єру з видобутку лесовидних суглинків для виробництва цегли та прокладеної через його територію траншеї під комунікації очисних споруд.

На пам'ятці досліджено близько 400 м². Переважна частина дослідженої у 2012 р. площі пам'ятки характеризується відсутністю культурного шару, знятого під час проведення скришних робіт цегельним заводом. Внаслідок

проведених робіт виявлено 30 поховань. Зокрема, було досліджено три поховання, залишки яких виявлено в західній стінці кар'єру. Одне з них (43) було майже цілком зруйноване сучасними грабіжниками.

Два поховання виявилися перепохованими зовсім недавно людськими кістяками. Останні, очевидно, можна пов'язувати з господарською діяльністю під час функціонування кар'єру, внаслідок якої більшу частину поховань на пам'ятці було знищено.

Усі виявлені людські останки належать до поховань-інгумацій; кремацій виявлено не було, що пов'язано, ймовірно, з практично повним знищенням культурного шару на дослідженій ділянці.

Поховання-інгумації, орієнтовані головою на захід, складають переважну більшість серед

досліджених — 25 поховань; поховань, орієнтованих головою на північ — 3. Крім того, не визначений напрямок орієнтування дитячого поховання 47, кістяні рештки якого розташовані компактно та зазнали значного руйнування, можливо, це пов'язано з малим віком похованого.

Загальною рисою для дослідженої площі є світло-сірий колір материкового шару, у який впущені поховання. Заповнення останніх здебільшого практично не відрізняється від оточуючого материкового заповнення, але це не перешкоджає виявленню контурів поховальних камер.

Як і в попередні роки, помітну частку на пам'ятці складають дитячі поховання. Загалом це п'ять могил (47, 53, 54, 56, 59), чотири з яких розташовані достатньо компактною групою, а п'ята (47) розташована поблизу цієї групи.

Загалом мусимо відзначити відносно невелику частку поховань, які мають супровідний інвентар. Два з них (50 і 60) орієнтовані головою на північ, два (39 та 46) — у західному напрямку. Зруйноване поховання 43, ідентифіковане за розташуванням склепіння верхньої частини черепа похованого як західне, ймовірно, теж мало супровідний інвентар. На користь останнього може свідчити фрагмент бронзового виробу, виявленого в районі значно пошкодженої поховальної камери.

Спільною рисою для робіт 2012 р. можемо вважати відносно низьку густоту поховань на дослідженому відтинку некрополя, яка не перевищує одного поховання на 12—15 м². На досліджуваній у 2009—2010 та 2012 рр. частині могильника переважну частину складають безінвентарні поховання з орієнтацією небіжчиків головою на захід, що не змешує наукової цінності отриманих результатів.

Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Саєгін

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА СЕРДЮКИ 1

У 2012 р. експедицією Інституту археології НАН України продовжено рятувальні дослідження на селищі фінальної бронзи та черняхівської культури Сердюки 1, що розташоване в Полтавському р-ні Полтавської обл. Пам'ятка частково знищена (близько 1,5 га) кар'єром з видобутку лесу та сучасними грабіжниками з металошукачами.

Роботи 2000 р. та 2006 р. показали перспективність проведення подальших досліджень. Розкоп 2012 р. є продовженням розкопу вказаних років і був прирізаний до попереднього.

Внаслідок проведених робіт виявлено половину господарської ями. Вона мала округлу в плані форму, діаметр — 1,20 м.

Культурний шар у розкопі характеризується порівняно невисокою насиченістю археологічними матеріалами, нижня його частина частково знищена внаслідок проведених скришних робіт і пролонгованої цими діями ерозійної діяльності.

Нечисленні керамічні знахідки з селища Сердюки 1 типові для пам'яток черняхівської культури. Серед виявлених матеріалів з культурного шару слід зазначити фрагмент вінця

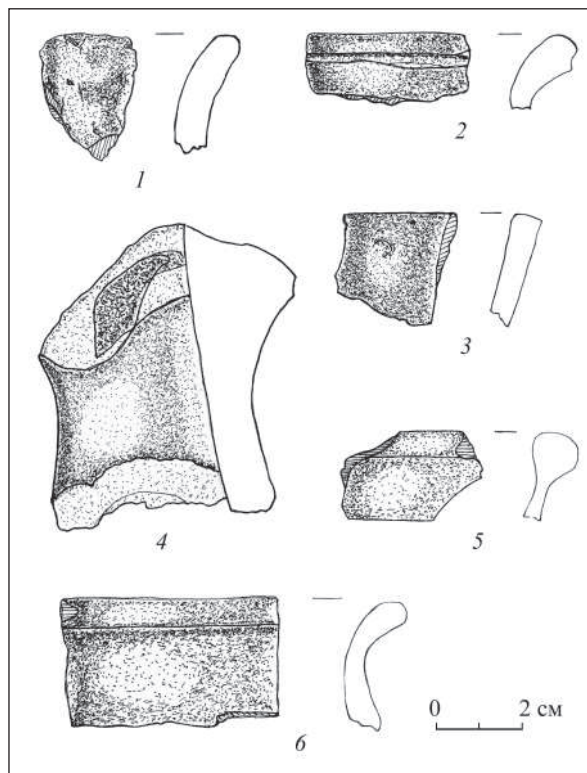

Рис. 1. Сердюки. Фрагменти кераміки з розкопу

ліпної посудини (рис. 1, 1) та фрагменти вінець гончарних посудин черняхівської культури (рис. 1, 2—3).

Серед виявлених фрагментів — верхня частина горла світлоглиняної амфори (рис. 1, 4),

фрагмент вінця миски та фрагмент вінця тонкостінної кружальної посудини (рис. 1, 5—6).

Роботи 2012 р., таким чином, дозволили виявити та дослідити ще один об'єкт, який належить черняхівській археологічній культурі.

С.А. Скорий, О.Б. Супруненко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЄРИСТІВСЬКОМУ КАР'ЕРІ ПОБЛИЗУ КОМСОМОЛЬСЬКА

Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ дослідила напівзруйновані кургани 4 і 6, що залишилися від розкопаної у 2005—2006 рр. групи IV на краю другої тераси лівого берега р. Псел, поблизу колишнього с. Волошиного біля м. Комсомольська Полтавської обл., у за-

хідній частині Єристівського кар'єру залізистих кварцитів.

Посеред розораного насипу заввишки 0,5 м і діаметром 13 м, в оточенні трьох ям круглої у плані форми з рештками викидів на горизонті, виявлено основне поховання, здійснене в не-

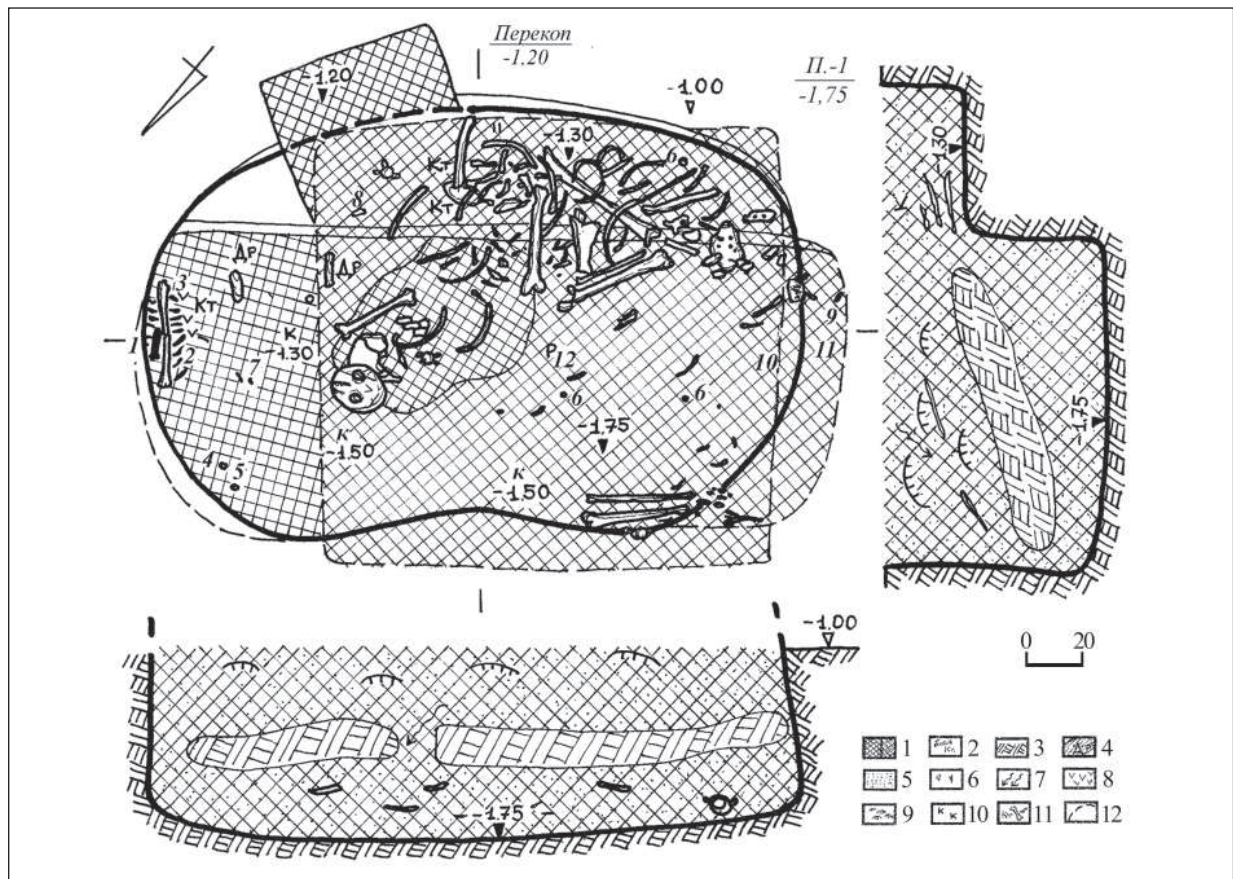

Рис. 1. Волошино, група IV, курган 4. Скіфське поховання 1, план і перетин. Цифрами позначені: 1 — залізний ніж; 2 — кістки вівці; 3 — рештки дерев'яної таці; 4—5 — свинцеві пряслиця; 6 — склопастові намистини; 7 — уламки залізного шила; 8 — шматочок пісковика; 9 — бронзова сережка; 10 — уламок залізного виробу; 11, 12 — фрагменти мушель молосків; к — уламки ліпної кераміки. Умовні позначення: 1 — перекопи; 2 — кістки людини; 3 — материк; 4 — шматки дерева; 5 — пісок; 6 — вуглини; 7 — обвали, затьоки; 8 — деревний тлін; 9 — дернини; 10 — фрагменти кераміки; 11 — кістки тварин; 12 — невидимі контури поховальної споруди

глибокій підбійній могилі широтного типу, зорієнтованій за віссю північний схід — південний захід. Підбій влаштований у вигляді вузької напівовальної сходинки (0,45 × 2,20 м), заглибленої у материк з південно-східного боку. З її рівня відкопана овальна поховальна камера розміром 1,15 × 2,55 м, завглибшки 1,15 м, реконструйована висота якої становила 0,7 м. Заповнення мало сліди двох пограбувань у вигляді перекопів початку XX ст. та обвалу материкового склепіння. Останки жінки віком 40—45 років, зростом 158—160 см, виявилися вигорнутими грабіжниками до входу, крім збережених у первісному положенні кісток правої ноги та стопи. Їх розміщення засвідчувало північно-східне спрямування небіжчиці, покладеної у випростаному положенні на спині (рис. 1).

Під стінкою камери *in situ* збереглися рештки лівої задньої ноги та ребер вівці, що в якості напутньої їжі, разом із залізним ножом, були викладені на дерев'яній таці (0,3 × 0,5 м). Усі інші предмети знайдено в заповненні могили у переміщеному грабіжниками стані та на різних глибинах.

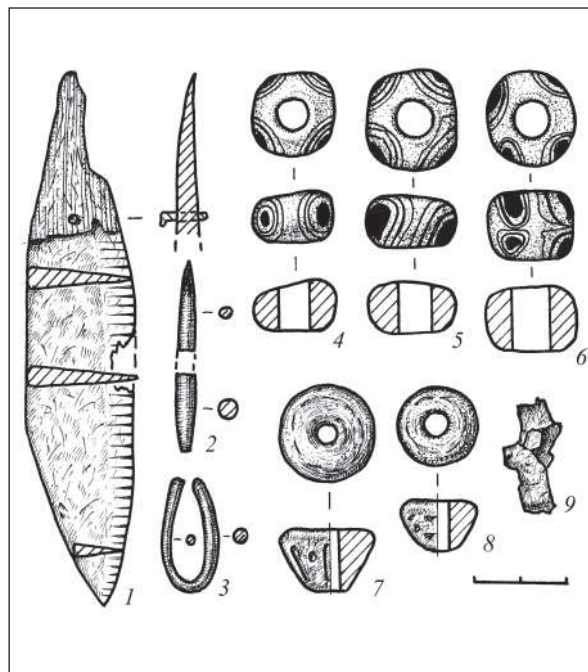

Рис. 2. Волошине, група IV, курган 4. Поховання 1, знахідки: 1, 2, 9 — залізо; 3 — бронза; 4—6 — склопаста; 7—8 — свинець

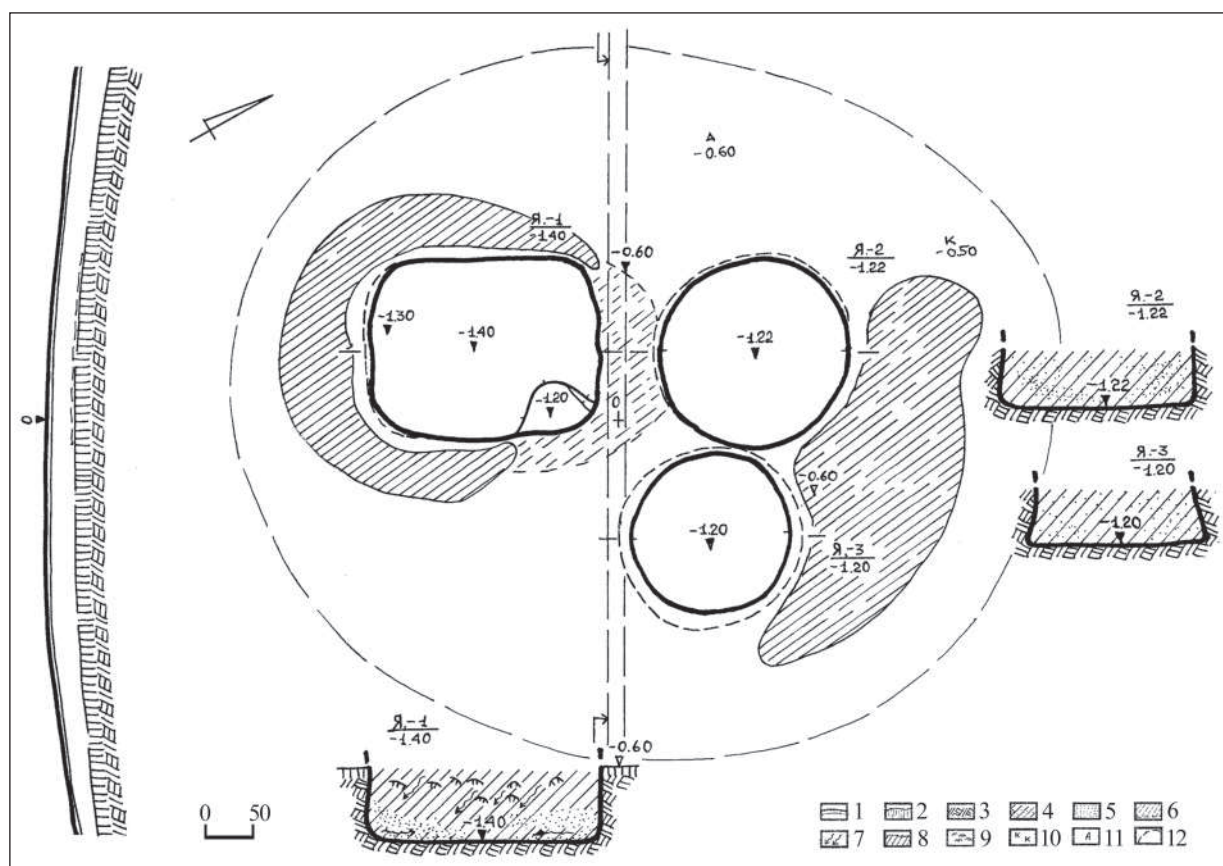

Рис. 3. Волошине, група IV, курган 6. Скіфське поховання-кенотаф. Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — похований ґрунт; 3 — материк; 4 — супіщано-чорноземне заповнення; 5 — пісок; 6 — ділянка материкового напиту; 7 — затьоки; 8 — викиди; 9 — дернини; 10 — фрагменти кераміки; 11 — уламок амфори; 12 — невидимі контури споруд

Виразним є залізний заклепковий ніж завдовжки 11,4 см, із широким коротким лезом з максимальним розширенням посередині, горбатою спинкою і заклепкою для кріплення у дерев'яному руків'ї. Звужений до кінця короткий черешок знаряддя вкладався до пропили руків'я і кріпився до нього вже згаданою заклепкою. Також наявні залізне обламане шило завдовжки 3,6 см, з круглим у перетині стрижнем і звуженим черешком зі слідами дерев'яної ручки та уламок корозованого предмету видовженої форми. Типовими для скіфських поховань є свинцеві пряслиця. Перше — конічне, зі вкритою заглибленим орнаментом бічною поверхнею у вигляді вертикальних променевих і крапкових заглибин (висота — 1,3 см, діаметр: основи — 2,0 см, отвору — 0,3—0,4 см). Друге — усічено-конічне, з гладкою поверхнею з ямковими заглибинами (висота — 1 см, діаметр: основ — 1 і 1,6 см, отвору — 0,5 см).

З-поміж прикрас — бронзова сережка овальної форми (1,2 × 2,4 см), з обламаними кінцями, виготовлена з круглого у перетині дроту (2 мм). Посеред грабіжницького перекопу виявлені деталі браслету-перев'язі — три великих очкових склопастових намистини темножовтого кольору з парними крупними вічками (висота — 1,0—1,5 см, діаметр — 1,6—2,0 см, діаметр каналів отворів — 0,7 см), в яких на основу з бі-

лого непрозорого скла вміщені три диски сивої склопасті, перемережані з шарами глухого скла білого кольору (рис. 2). Знайдено також шматочки червоного пісковика, мушлів річкових молюсків, видовжені пласкі фрагменти зотлілого дерева (3—5 см), нижня щелепа собаки.

Тип поховальної споруди та комплекс знахідок, що збереглися після пограбувань, вказують на належність захоронення рядовій кочівниці кінця V—IV ст. до н. е. Подібні скіфські поховання вже досліджені в Нижньому Прип'їллі, зокрема в курганах 1/2003 р. групи III поблизу Волошиного та насипах 1-2/2009 р. групи I неподалік сіл Горбанів—Заруддя.

За 40 м на північний схід, під насипом другого невеликого кургану виявлено поховання-кенотаф скіфського часу, що складалося з прямокутної ями розміром 1,95 × 2,50 м (північний схід — південний захід) заглибленою на 0,9 м від стародавньої поверхні та двох парних круглих жертвних ям з південно-західного боку, діаметром 1,8—2,0 м і завглибшки 0,6—0,8 м (рис. 3).

Загалом завершені дослідження курганів групи IV поблизу колишнього с. Волошиного дозволили виявити невеликий родинний некрополь скіфів, які перемістилися на Лівобережну придніпровську терасу наприкінці V ст. до н. е. з південніших районів Подніпров'я.

О.Б. Супруненко

КУРГАН З КАМ'ЯНОЮ ГРОБНИЦЕЮ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ НА ПІВДНІ ПОЛТАВЩИНИ

Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ дослідила курган біля с. Петрашівці Кременчуцького р-ну Полтавської обл., у правобережній заплаві р. Сухого Кобелячка. Під насипом виявлено 17 поховань від доби енеоліту до кінця XVIII ст., вісім ям, стела, вогнище, об'єкти нового часу. Курган заввишки 1,0 м і діаметром 34 м займав край мису першої тераси.

У східній частині споруди, в масиві первинного насипу круглої у плані форми з темного гумусованого супіску на мулистій основі, діаметром близько 7 м, містилася «кам'яна скриня» (поховання 3), влаштована з рівня похова-

ного ґрунту. Це п'ятикутна у плані гробниця-циста, складена з брил сірого граніту, перекрита стелоподібними плитами з того ж каменю, зорієнтована майже в меридіональному напрямку. Її утворювали виставлені у вертикальному положенні плитчасті блоки каменю, простір між якими заповнювався дрібнішими уламками та щебенем. Гробницю перекривали три плити, одна з яких певний час використовувалася в якості стели: дві — прямокутної форми, одна — п'ятикутна. Остання була зміщена від попереднього положення у XVIII ст. за спроби пограбування. Для встановлення каменів відкопувалися канавки по контуру споруди — завширшки

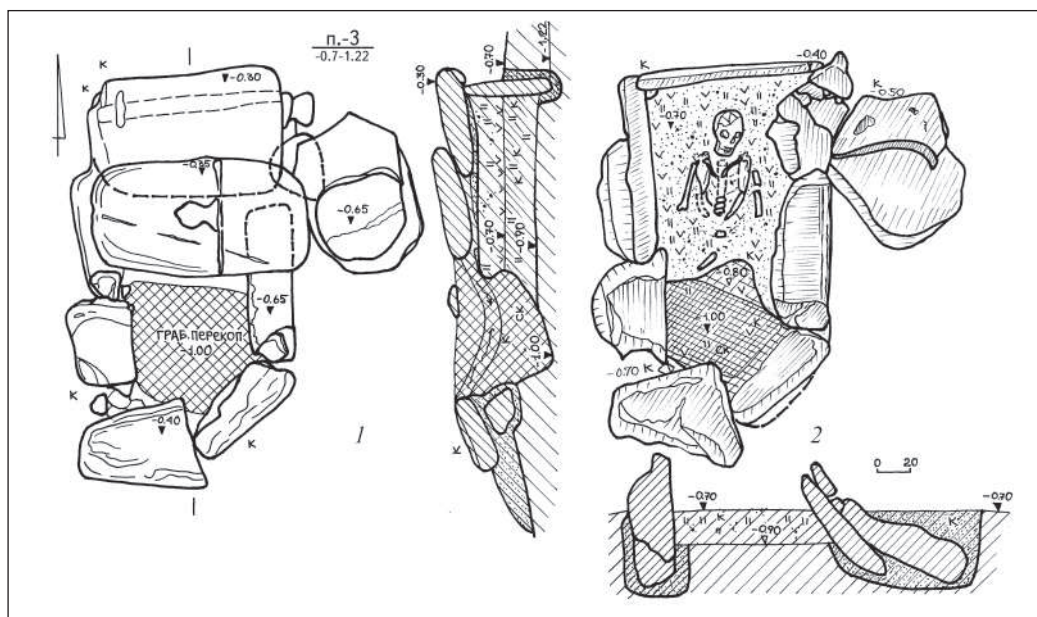

Рис. 1. Петрашівка, курган 1. План перекриття, поховання і перетини енеолітичної гробниці-цисти (поховання 3)

0,25—0,80 м і завглибшки 0,25—0,30 м. Вага використаних каменів — від 1 до 250 кг.

За формою дві плити перекриття відповідали обрисам стел із блоком з виступом голови чи без нього, типу III В за Є.Ю. Новицьким. Третя — масивна п'ятикутна — подібна до стел із загостреним верхнім краєм, типу II Б.

Зовнішні розміри цисти — 1,45 × 2,38 м, внутрішні — 0,62 — 0,96 × 1,72 — 1,80 м, його площа — близько 1,1 м², висота гробниці — 0,72—0,83 м.

Заповнення виявилось двошаровим — безпосередньо вміст захоронення і підсіпка в основі. Останню всередині та навкруги стінок утворював мішаний супісок з вуглинками, горілими гілочками, стеблами болотяної рослинності, уламками ліпного посуду, шматочками кісток дитини — рештками тризни. Плита з південного боку гробниці була зміщеною — відтягнутою на північний схід. Під нею заповнення виявилось зритим. Вміст перекопу засвідчував здійснення тут грабіжницьких пошуків. Знайдені стінка сіроглиняної гончарної посудини другої половини XVIII ст. й уламок зеленого пляшкового скла.

Поховання влаштоване для чоловіка у віці 35—40 років, скелет якого зберігся наполовину. Встановлена випростана на спині позиція небіжчика горілиць, з руками вздовж тулуба і, вірогідно, ногами, викладеними нешироким ромбом. Дно могили встилав тонкий шар зітлілої берести, поверхня якої була всипана буро-коричневою вохрою, як і кістки скелета.

Рис. 2. Петрашівка, курган 1. Гробниця-поховання 3. Вигляд зі сходу

У кутку гробниці була округла пляма яскраво-червоної вохри діаметром 11 см. Поряд з нею і на кістках скелету виявлені грудочки вохри та вохристі шматочки місцевого залізного кварциту. У підстилаючому дно поховання шарі «ущільнення» гробниці знайдено 12 уламків ліпного посуду, крупинки вохри, шматочки мушель, вуглини, зуби та фрагменти черепа дитини у віці 6—7 років.

Гробниця належить до доволі рідкісних захоронень представників родоплемінної верхівки мідного віку. Це лише дев'ята, за підрахунками Ю.Я. Рассамакіна, кам'яна скриня-циста групи I, поки що єдина серед досліджених на північній межі ареалу поширення енеолітичного кочового населення. Випростана позиція по-

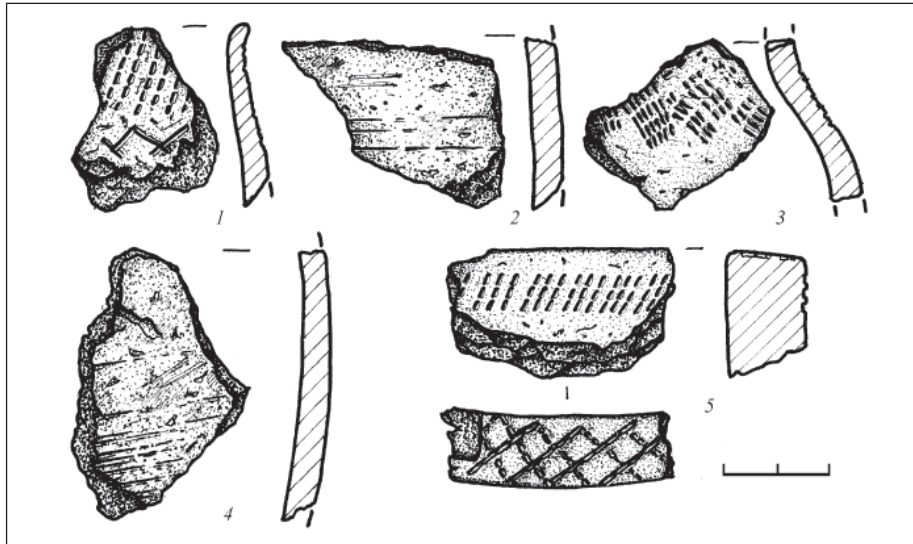

Рис. 3. Петрашівка, курган 1. Уламки ліпного посуду. Поховання 3 (1, 2, 4), яма 2 (3), насип (5)

хованого, північно-західний сектор його орієнтації, використання вохри в обряді, наявність характерної кераміки, особливості конструкції цисти, стратиграфічне положення, не викликають сумнівів щодо її належності до кола захоронень середньонеолітичної епохи.

Попередньо спорудження гробниці на березі Сухого Кобелячка можна датувати кін-

цем першої — початком другої чверті IV тис. до н. е.

У ході досліджень цисту було перевезено до Полтави. Наразі ця рідкісна для просторів Дніпровського Лівобережжя кам'яна поховальна споруда доби раннього металу є доступною для огляду у скансені обласного краєзнавчого музею.

О.Б. Супруненко

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКРУЗІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2011 р. Полтавська експедиція «ОАСУ» ІА НАНУ здійснила науково-рятівні роботи на східній периферії поселення скіфського часу в уроч. Холодівщина I, поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., навпроти північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, зумовлені необхідністю прокладання водопроводу-шлейфу від нафтогазоконденсатного родовища. Траса водогону незначно перетинала східну частину культурних нашарувань селища.

Поселення в уроч. Холодівщина виявлено в 2001 р. Під час прокладання траншеї того ж року досліджено шість ям і погребів, господарську будівлю, рештки жертovníка та кілька скупчень кераміки VI—IV ст. до н. е. За 0,1 км

на північний-схід від селища виявлене скупчення культурних решток (60 × 80 м). Саме тут у 2011 р. вивчено кілька господарських об'єктів та ділянка культурних нашарувань.

З-поміж досліджених — господарська споруда 1. Вона була заглиблена до рівня залягання передматерика, мала прямокутну, зі скругленими кутами форму, розміри — 3,4 × 4,5 м, площа — понад 15,4 м². Котлован завглибшки 0,65 м опущений з рівня похованого горизонту. Він зорієнтований прямовисними стінками за сторонами світу, довшою віссю — у широтному напрямку. Дно пласке, щільно втрамбоване, з підовальною в плані господарською ямою в центрі, діаметром 1,8 × 2,2 м і завглибшки від рівня основи не більше 0,4 м (рис. 1). Стінки

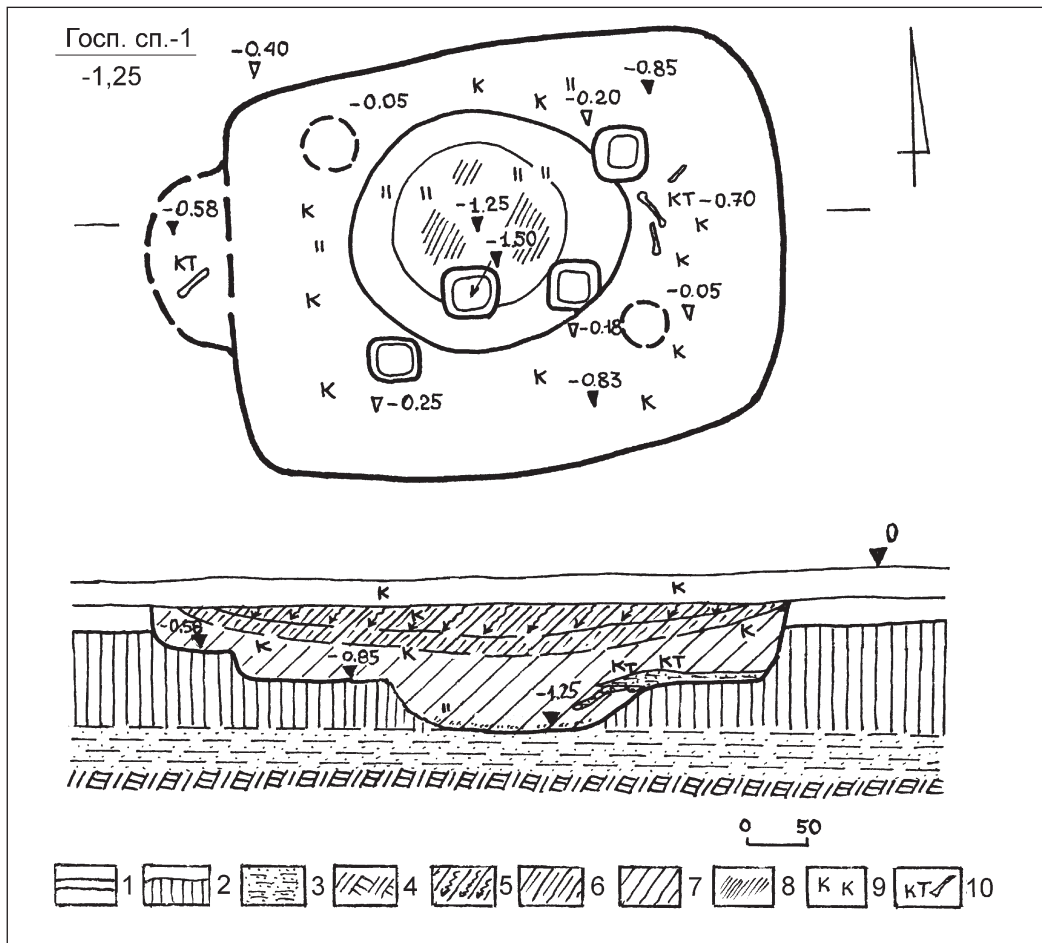

Рис. 1. Більськ, уроч. Холодівщина I. Господарська будівля 1. План і перетин. Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — похований чорнозем; 3 — суглинок-передматерик; 4 — материк; 5 — чорноземне заповнення зі знахідками; 6 — стерильне чорноземне затічне заповнення; 7 — чорноземне сіро-чорне заповнення; 8 — попіл; 9 — уламки кераміки; 10 — кістки тварин

ями похило звужувалися до вирівняної основи. Із західного боку містився невеликий напівовальний вичовганий вхід-приступка, розміром $0,6 \times 1,5$ м, що утворював над дном сходинку заввишки $0,25-0,30$ м.

На дні котловану виявлено сліди чотирьох стовпів, які утримували, легку покрівлю. Два з них, розміщені від північно-східного та південно-західного кутів, були глибшими, а протилежні — ледь заглибленими. Більш «потужні» стовпові ямки мали підквадратну форму з внутрішньою заглибиною для загостреного кінця опори; менш глибокі протилежної пари — круглими. Розміри глибших ямок — $0,25-0,35 \times 0,30$ м, глибина їх від рівня дна — $0,20-0,25$ м; діаметр менших — $0,25-0,35$ м, глибина — $0,05$ м. Ямки призначалися для влаштування опор покрівлі, укладеної на жердинах, встановлених за діагоналями котловану приміщення (від кутів).

Цікавою деталлю облаштування спуску до внутрішньої господарської ями була наявність

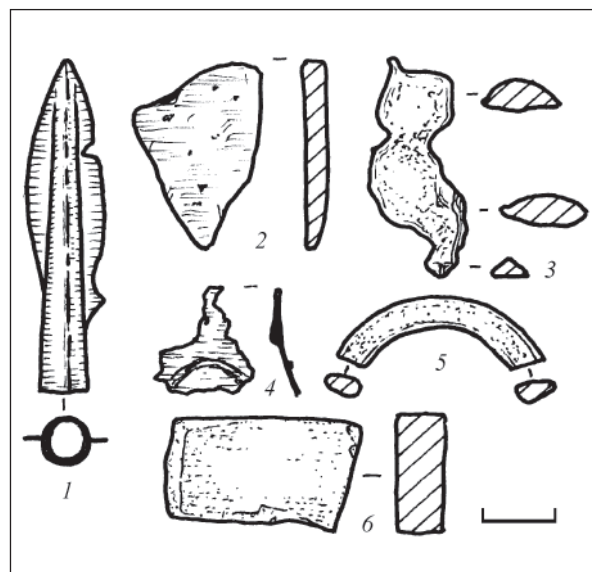

Рис. 2. Більськ, уроч. Холодівщина I. Знахідки. Культурні нашарування. 1—5 — бронза, мідний сплав; 6 — гончарна кераміка

стовпових заглибин основи драбини, можливо, поєднаних з додатковими опорами покрівлі. Це були підквадратної форми ямки з південного боку ями, завглибшки близько 0,2 м (рис. 1).

Керамічний комплекс заповнення споруди складала уламками великих і середніх за розмірами ліпних горщиків двох хронологічних періодів. Раніші матеріали (середина VI — початок V ст. до н. е.) виявлено в лінзі поверхневого заповнення котловану. В основі заповнення містилися зразки ліпної кераміки V—IV ст. до н. е.

Досліджений об'єкт є залишками заглибленої частини легкої господарської будівлі зі стовповою конструкцією влаштування стін і покрівлею. Датувати її на підставі лише керамічних матеріалів можна в порівняно широких

хронологічних межах — від кінця V до середини — кінця IV ст. до н. е.

З культурного шару в зоні прокладання траншеї, крім кераміки, походило кілька виробів з бронзи ранньо- та пізньоскіфського часу, зняряддя з каменю і кераміки. Серед них — виплеск-зливок бронзи (рис. 2, 3), шматочок бронзового пластівчастого виробу зі слідами круглого контуру виступу в рельєфі, схожий на поламане дзеркало (рис. 2, 4), фрагмент стінки литого мідного казана (рис. 2, 2), дволопатевої, з видовженим симетричним листоподібним пером із розширенням у середній частині та невиділеною основою, збереженою частиною шипа наконечник стріли (рис. 2, 1) кінця VIII — першої половини VII ст. до н. е., абразив на уламку стінки світлооранжевої амфори з домішками блискіток піроксену в тісті (рис. 2, 6).

О.Б. Супруненко, Ю.О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОДВІР'І ТРОЇЦЬКОГО ХРАМУ В ДИКАНЬЦІ

У 2012 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ проведено наглядові дослідження на подвір'ї пам'ятки архітектури національного значення — Троїцького храму (1780 р.) у смт Диканьці Полтавської обл., по вул. Пушкіна, 11-А, здійснені на місці спорудження нового парафіяльного будинку.

Котлован будівлі (10—11 × 20 м) був розміщений зі східного боку від споруди храму та зорієнтований довгою віссю в меридіональному напрямку. На ділянці будівництва культурних нашарувань раніше кінця XVII ст. не виявлено. Більшість досліджених об'єктів концентрувалася у південній частині котловану. Під шаром будівельного сміття зафіксовано рештки 19 безінвентарних поховань, здійснених за християнським обрядом. Половина з них належала до складу церковного цвинтаря XIX ст., частина — до другої чверті XX ст. (роки Голодомору та Другої світової війни).

Науковий інтерес мали рештки господарського об'єкта, що досліджений ближче до східного борту розкопу. Пляма об'єкта 2 зафіксована з глибини 1,5—1,6 м, а його дно залягало в матеріку на відмітці 2,8 м. Ця споруда квадратних

в плані обрисів (2,4 × 2,5 м) була впушена з рівня давнього горизонту, зорієнтована кутами за сторонами світу. В її східному кутку відзначена концентрація уламків печини. Заповнення було добре стратифікованим. Контури заглибини об'єкта перекривала пляма суглинку, що виходила за його межі на 0,8—1,1 м. Заповнення складалося з сіро-чорного гумусованого ґрунту, насиченого вуглинами та побутовими відходами.

Виявлені і заповненні уламки кухонного та столового гончарного посуду належать виробам з мореною поверхнею, а також виготовленим з сірої та світлої глини.

Морений кухонний посуд представлено фрагментами горщиків з вертикальними та слабо відігнутими назовні вінцями, під зрізом яких наносився врізний поясок. Орнаментальні мотиви характерні саме для такого посуду — врізані горизонтальні лінії, відбитки штампу (рис. 1, 2), у деяких випадках наявні сліди вертикального лискування. Столовий посуд представлено уламком миски, що оздоблена врізними лініями та хвилями, а також частиною глека, прикрашеного штампованим зигзагоподібним орнаментом (рис. 1, 1).

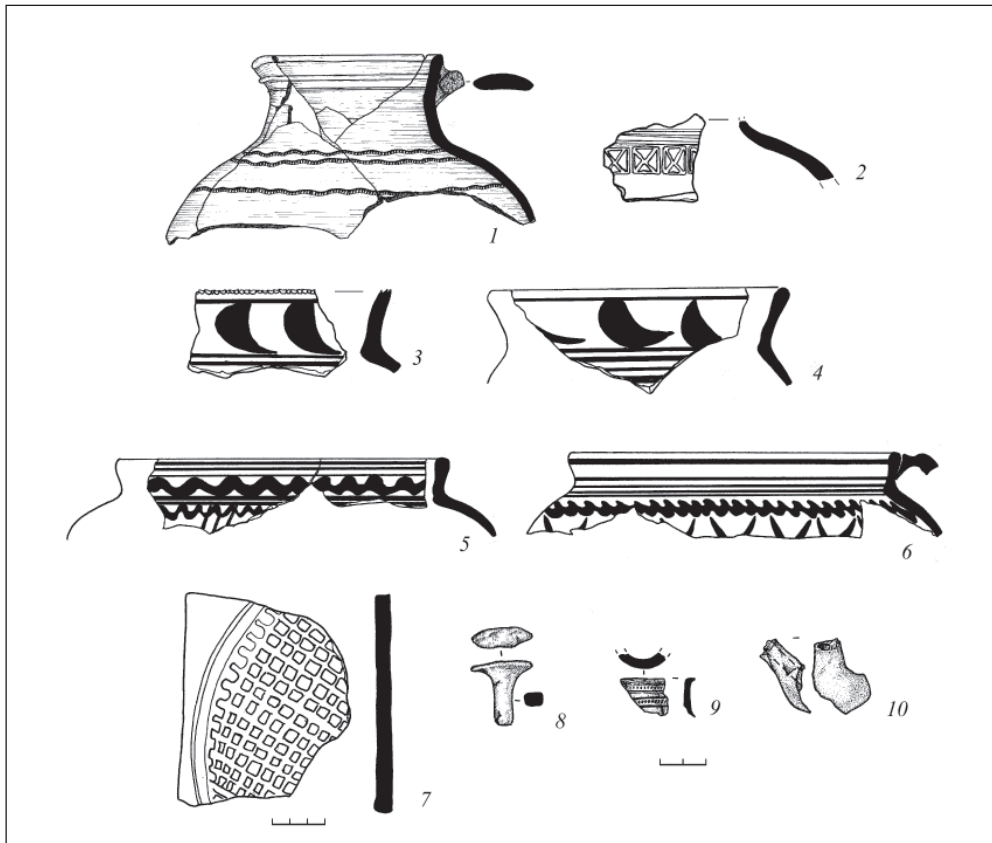

Рис. 1. Диканька, подвір'я Троїцької церкви. Господарська споруда кінця XVII — початку XVIII ст. (об'єкт 2). Знахідки: 1—7, 9—10 — кераміка; 8 — залізо

Сіроглиняний посуд репрезентовано незначною кількістю уламків горщиків, один з яких вкритий вертикальним лискуванням.

У більшій кількості в заповненні містилися фрагменти світлоглиняного посуду. Відповідно до характеру оформлення верхніх частин, горщики розподіляються на дві групи. До першої належать вироби з порівняно високим вінцем, зріз яких інколи прикрашений відбитками палички (рис. 1, 3). Основу орнаменту складають нанесені ангобом горизонтальні лінії, на шийці між ними вміщені кривульки (рис. 1, 4). Другу групу горщиків складають вироби з невисоким вінцем, прикрашені багатоконпонентним орнаментом з ліній, хвиль та інших фігур (рис. 1, 5—6). Серед уламків кухонного посуду відзначимо фрагменти покришок і сковорідок, на частині з них є свердлені отвори — сліди ремонту (рис. 1). До столового посуду належить фрагмент миски, прикрашеної всередині рядами ліній, між якими вміщені вертикальні риски.

Крім того, у заповненні трапилися фрагменти архітектурно-декоративної кераміки, оздбленої геометричним, рослинно-геометричним і геральдичним рельєфним декором (рис. 1, 7), кований залізний цвях, ухналь, уламок ножа, фрагменти полив'яної люльки й іграшки-свистунця (рис. 1, 8—10). Вироби зі скла представлено уламками столової посудини (карафки?) та віконниць.

Серед виявлених матеріалів привертає увагу грудка сірої вогкої глини з відбитками пальців. Її розмір і вимученість свідчать на користь того, що це сировина, підготовлена для безпосереднього виготовлення посуду. Не виключено, що на схилах Троїцького пагорба над заплавою струмка можуть знаходитися рештки гончарного горну, а самі залишки господарської будівлі, можливо, є льохом оселі диканського ремісника.

На підставі отриманих матеріалів досліджений об'єкт датується кінцем XVII — початком XVIII ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА СОБОРНІМУ МАЙДАНІ У ПОЛТАВІ

За підтримки Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Мінкультури України Полтавською експедицією «ОАСУ» ІА НАНУ проведено науково-рятивні дослідження на території городища літописної Лтави на Соборному майдані в Полтаві, на місці здійснення реконструкції ресторану «Іванова Гора», зведеного на південно-східному краю Старополтавської гори в 1971 р. Дослідженнями охоплені напівзруйновані ділянки краю мису плато правого корінного берега Ворскли на загальній площі 700 м².

З огляду на це закладені два розкопи, в яких виявлено рештки культурних нашарувань і заглиблені в материковому суглинку об'єкти роменської культури, давньоруського та Нового часу, а також поодинокі знахідки скіфської епохи. Загалом розкопками досліджено 12 господарських ям, один господарський об'єкт і рештки чотирьох жител роменської культури та давньоруського часу. Крім цього, зафіксовано заглиблені частини житлових і господарсько-побутових споруд XVIII—XIX ст.

Залишки господарських споруд і будівель роменської культури виявилися найчисленнішими. У житлах відкриті опалювальні пристрої, вирізані в материковому останці, та глинобитні, виліплені на дні котлованів.

Матеріали роменської культури представлено переважно уламками ліпного посуду — горщиків і сковорідок. Водночас трапляються фрагменти примітивно-гончарних посудин, що прикрашені орнаментом з прокреслених ліній і хвиль. Серед кераміки привертає увагу група гончарних виробів з вертикальними вінцями, поверхня яких добре заглажена або лискована. За технологією виготовлення і формами, притаманними волинцевській кераміці, вони значно вирізняються на загальному тлі отриманого дослідженнями роменського керамічного комплексу.

Крім уламків і археологічно цілих форм кераміки, в заповненні об'єктів виявлено чимало індивідуальних знахідок. Вироби з кістки та рогу представлені проколками, односторонніми гребінцями та різноманітними заготовками (рис. 1, 1—8, 10). Металеві вироби репрезентовано вістрями стріл, вудилами, кресалом, ножами та ін. (рис. 1, 9).

До давньоруського часу належать дві господарські ями, а також певна кількість знахідок

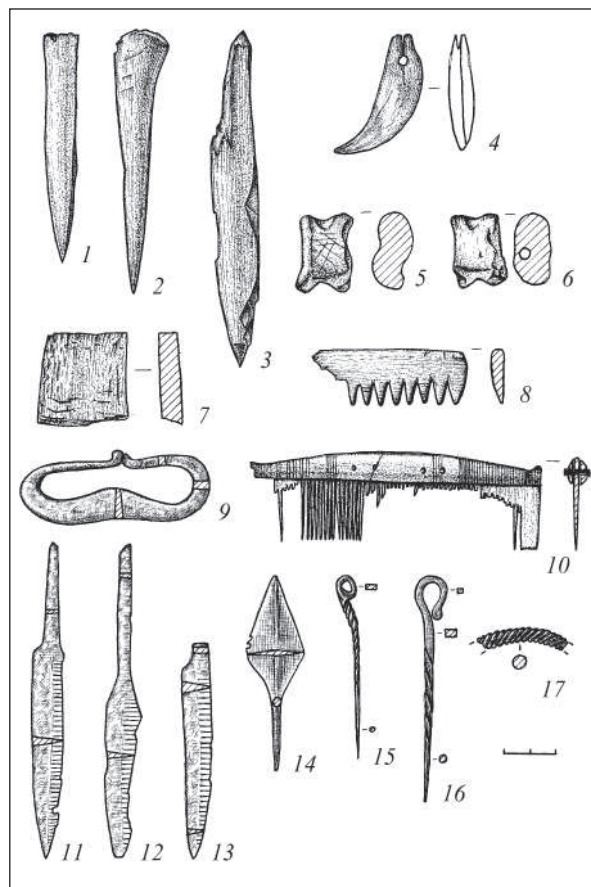

Рис. 1. Полтава, Іванова (Старополтавська) гора. Розкопи 1—2. Знахідки: 1—8, 10 — кістка, ріг; 9, 11—16 — залізо; 17 — скло

з культурних нашарувань. Серед них виокремлюються ножі, вістря стріл, так звані «голки з кільцями», уламки скляних браслетів (рис. 1, 11—17).

У результаті проведених досліджень зафіксовано рештки житлово-господарської забудови краю майданчика городища роменської культури та посаду давньоруського часу, які тривалий час вважалися знищеними будівництвом третьої чверті XX ст. Хронологічні межі існування виявлених об'єктів роменської культури визначаються часом від IX до кінця X — початку XI ст.; давньоруські матеріали належать переважно до кінця XI — початку XIII ст. Найявна певна кількість гончарної кераміки післямонгольської епохи — другої половини XIII—XIV ст., простежений напрямок підземного ходу козацької доби, виявлена репрезентативна добірка знахідок початку XIX ст.

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАПЛАВИ СУЛИ В ОКОЛИЦЯХ ЛУБЕН

Після проведення робіт із розчищення з днопоглибленням водойми та влаштування місць складування ґрунту для реконструкції шосе Київ—Харків—Довжанський на території Воїнівської сільради Лубенського р-ну Полтавської обл., між с. Засулля і полотном існуючої дороги. Полтавською експедицією «ОАСУ» ІА НАНУ проведені обстеження заплавних пагорбів на піщаному підвищенні лівого берега р. Сули, за 100—200 м від ріки.

Під час обстежень 2012 р. тут виявлено кілька доволі цікавих знахідок доби пізнього бронзового віку та скіфського часу, а також уламки ліпного посуду.

Пагорби першої тераси лівого берега Сули здебільшого заліснені, частина їх вкрита луками. Будівельні роботи зачепили південний край прирічкового підвищення, поряд із яким виявлено добірку знахідок скіфської епохи. Чергові матеріали знайдено дещо далі — за 0,1 км на південь і вони не пов'язані із заляганням збережених культурних нашарувань.

З-поміж них вирізняється гладкий бронзовий браслет із заведеними один за один прямо зрізаними кінцями (рис. 1, 1), розігнутий невеликий бронзовий круглодротяний браслет з потоншеними звуженими кінцями (рис. 1, 2) та два уламки зігнутої в давнину шпильки з цвяхоподібною пласкою голівкою і круглим коротким стрижнем без прикрас (рис. 1, 3—4). Неподалік трапився уламок стінки бронзового казана скіфського доби (рис. 1, 5).

Набір відламків і цілих прикрас скіфського часу, фрагмент тулуба казана загалом свідчить про використання цієї ділянки надзаплати для тимчасового стійбища кочівників, до речі, розташованого поблизу твердого броду, практично навпроти гирла правобережної притоки Сули — р. Вільшанки, поряд із яким вже виявлено чимало знахідок різних епох.

Тяжіє до переправи й інша знахідка, виявлена серед пісків заплави за допомогою металодетектора. Це два уламки лезових частин серпів кабаківського (лобойківського) типу (рис. 1, 6—7), знайдені на глибині 0,25 м у ма-

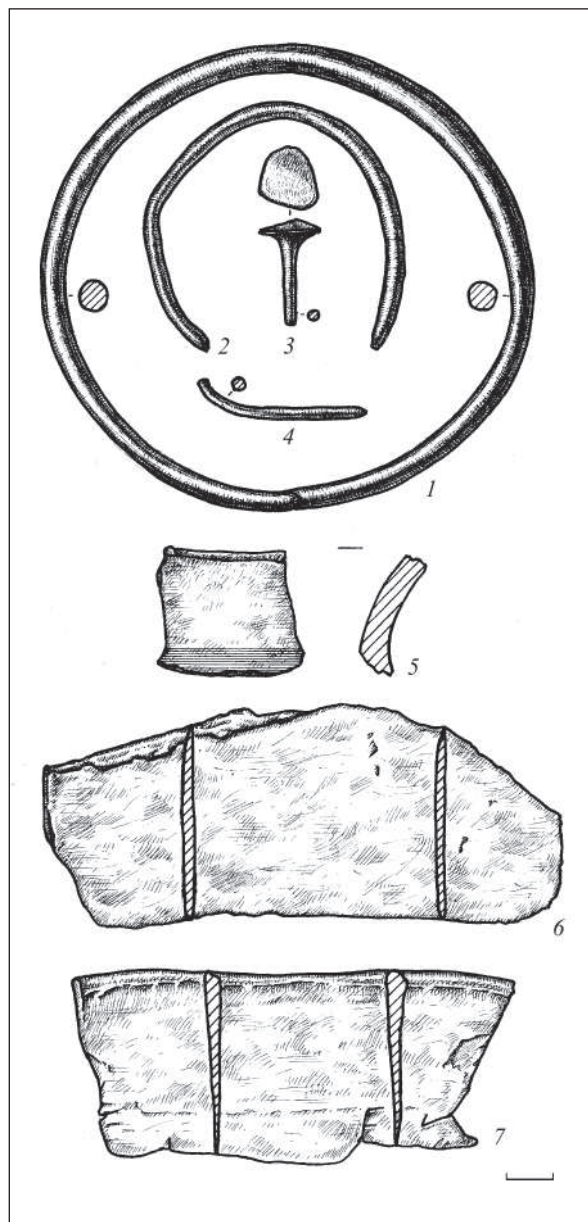

Рис. 1. Засулля, уроч. Дубина. Вироби з бронзи

сиві піску. Уламки, вірогідно, були прихованими в якості потенційної сировини на початку другої половини II тис. до н. е. край північної периферії поселення бронзового віку Засулля III.

НАГЛЯДОВІ РОБОТИ В АБАЗІВЦІ ПІД ПОЛТАВОЮ

Під час реконструкції шосе Київ—Харків—Довжанський на території с. Абазівки Полтавського р-ну Полтавської обл. у 2012 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ проведено наглядові роботи на ділянці площею 400 м², на місці влаштування автопід'їзду поряд із Успенським храмом (вул. Жовтнева, 2) та пам'ятником І.В. Білоуську. Ділянка займає мисоподібний уступ першої тераси правого берега р. Полузір'я (права притока Ворскли) заввишки 4,2—5,3 м над рівнем заплави річки та розташована обабіч згаданого шосе, за 110 м на північний схід від поселення черняхівської культури.

На цьому місці в кінці XVIII ст. розташовувався хутір Куриলেখівка, на початку XIX ст. пе-

рейменованій у Єлизаветине, потім Абазівку, за прізвиськом поміщика-власника М.В. Абази. Поряд, на підвищенні, він збудував палац, Успенську церкву (1847 р.), підсобні будівлі маєтку, гуральню, цегельню, дві корчми тощо. Саме цей маєток зображений на малюнку козака Чепіги 1852 р. Дослідження виявили фундаменти мурованих будівель кінно-поштової станції і цегляних парканів, залишки воріт з боку Київського тракту, узвіз під'їздної дороги до палацу, а також чимало господарських ям фіналу козацького часу, провал погребу поряд з ними.

Водночас під основами новітніх будівель збереглися культурні нашарування периферії селища черняхівської культури. Біля краю під-

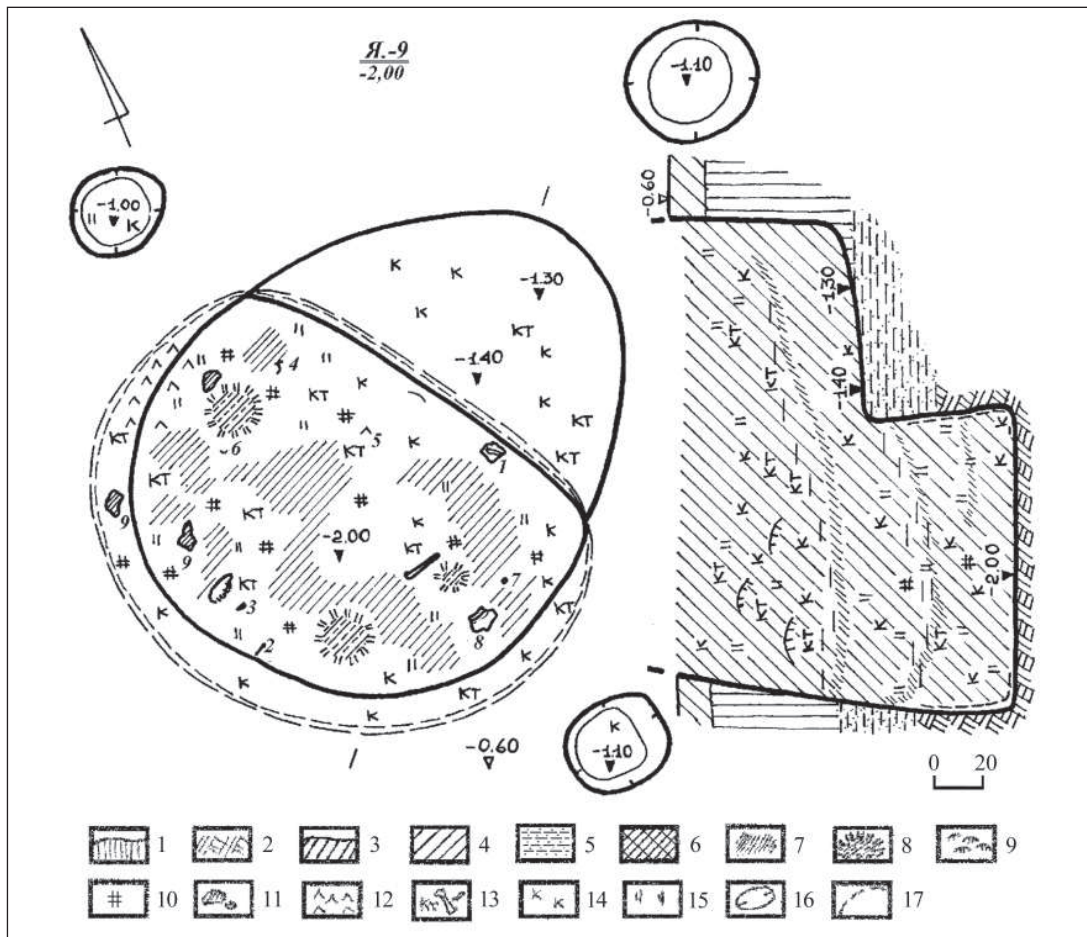

Рис. 1. Селище Абазівка 2. Господарська споруда (яма 9) черняхівської культури. Цифрами позначені: 1, 8 — уламки піфоса; 2 — стило, риг; 3 — частина обпиляного рогу; 4 — цвяхоподібний виріб, залізо; 5 — уламки пряжки, залізо; 6 — фрагмент обойми, залізо; 7 — пряслице, кераміка; 9 — фрагменти жорна, туф. Умовні позначення: 1 — похований чорнозем; 2 — материк; 3 — культурні нашарування; 4 — чорноземно-попелясте заповнення; 5 — суглинок; 6 — мішаний ґрунт; 7 — попід; 8 — сліди вогню; 9 — дернини; 10 — печина, обмазка; 11 — уламки каменю; 12 — шкіряний тлін; 13 — кістки тварин; 14 — фрагменти кераміки; 15 — вуглини; 16 — ямки; 17 — невидимі контури заглибини

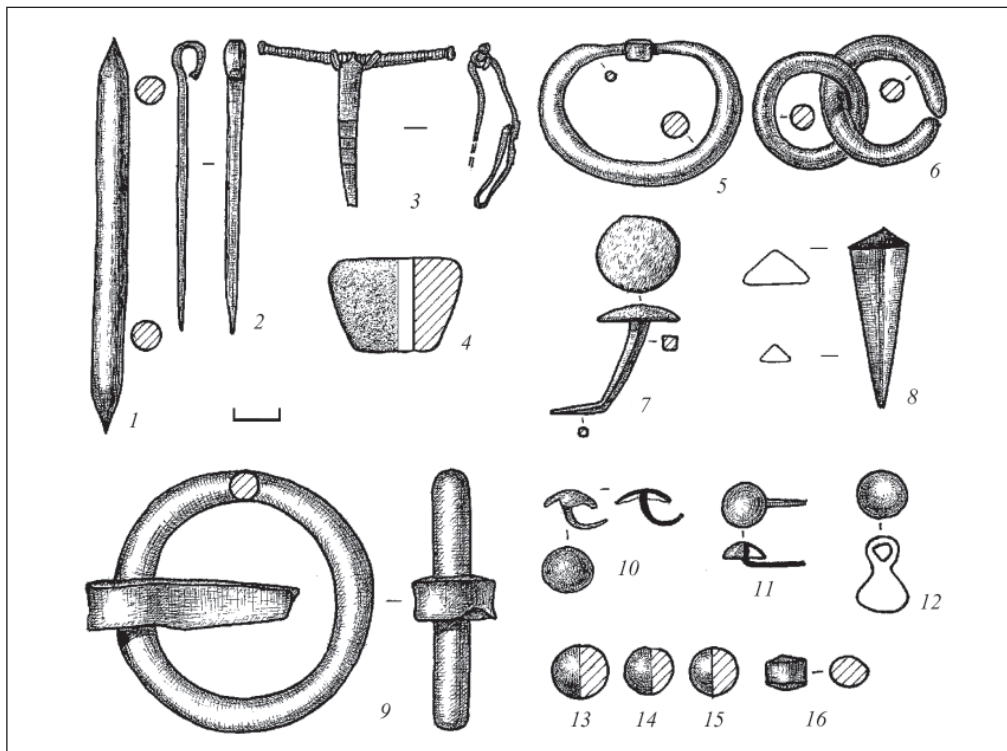

Рис. 2. Селище Абазівка 2. Індивідуальні знахідки черняхівської культури (1–6) та нового часу (7–16). 1 – кістка; 2–3, 6, 8, 10–12 – бронза; 4 – кераміка; 5, 7, 9 – залізо

вищення досліджено вісім невеликих господарських і стовпових ям, пов'язаних з функціонуванням однієї з садиб поселення, а в траншеях придорожніх комунікацій та зачистках оголень схилів шосе виявлено знахідки пізньоримського часу та фіналу козацької епохи.

Заслужують на увагу рештки господарської будівлі (яма 9 – погріб), в оточенні трьох стовпових ямок. Це напівовальна в плані материкова яма, незначно розширена донизу, споруджена з рівня залягання культурних нашарувань, що з північно-східного боку мала видовжено-овальну сходинку-уступ. Загальні розміри заглибленої частини об'єкта – $2,05 \times 2,35$ м, безпосередньо виїмки – $1,50 \times 2,05$ м, глибина від сучасної денної поверхні – 2,0 м. Заповнення складає сіро-попелястий гумусований чорнозем, у верхній частині з дернинами, лінзами попелу, кістками тварин, шматочками печини, вуглинами та понад 100 уламками гончарного посуду. Крім кераміки, в заповненні виявлені рогове стило, частина обпиляного рогу, шматки жорнового поставу з туфу, керамічне пряслице, а у верхній його частині – уламки залізних рамки пряжки, обойми, цвяхоподібний виріб, що, вірогідно, належали до козацької епохи.

З досліджених комплексів і нашарувань походить порівняно незначна кількість кераміч-

них матеріалів, виявлених переважно у перевідкладеному стані. З особливостей керамічного комплексу можна відзначити низький відсоток (близько 2 %) фрагментів ліпних посудин і відносно високу питому вагу чорнолискованого столового посуду. Не надто численною є добірка уламків імпортованих тарних посудин, більшість з яких належить сіроглиняним амфорам. Virізняється кілька вінцевих частин товстостінних піфосів, уламки стінок чорнолискованих мисок-ваз з багатим прокреслено-пролискованим декоруванням.

Загалом керамічний комплекс репрезентує типову картину для поселень розвинутого етапу черняхівської культури Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Речовий склад колекції доповнений чималою кількістю індивідуальних металевих знахідок козацької епохи.

Нашарування дослідженої ділянки належать до північно-західної периферії селища черняхівської культури, відомого як Абазівка 2, за обстеженнями С.П. Юренко, Є.О. Горюнова та М.М. Казанського 1977 р., О.Б. Супруненка 1983 р. У ході робіт встановлено наявність збережених культурних відкладень поселення вище вздовж русла Полузир'я – на північний схід, на території сільського парку та колишнього маєтку М.В. Абази.

РОЗВІДКОВІ ОБСТЕЖЕННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ

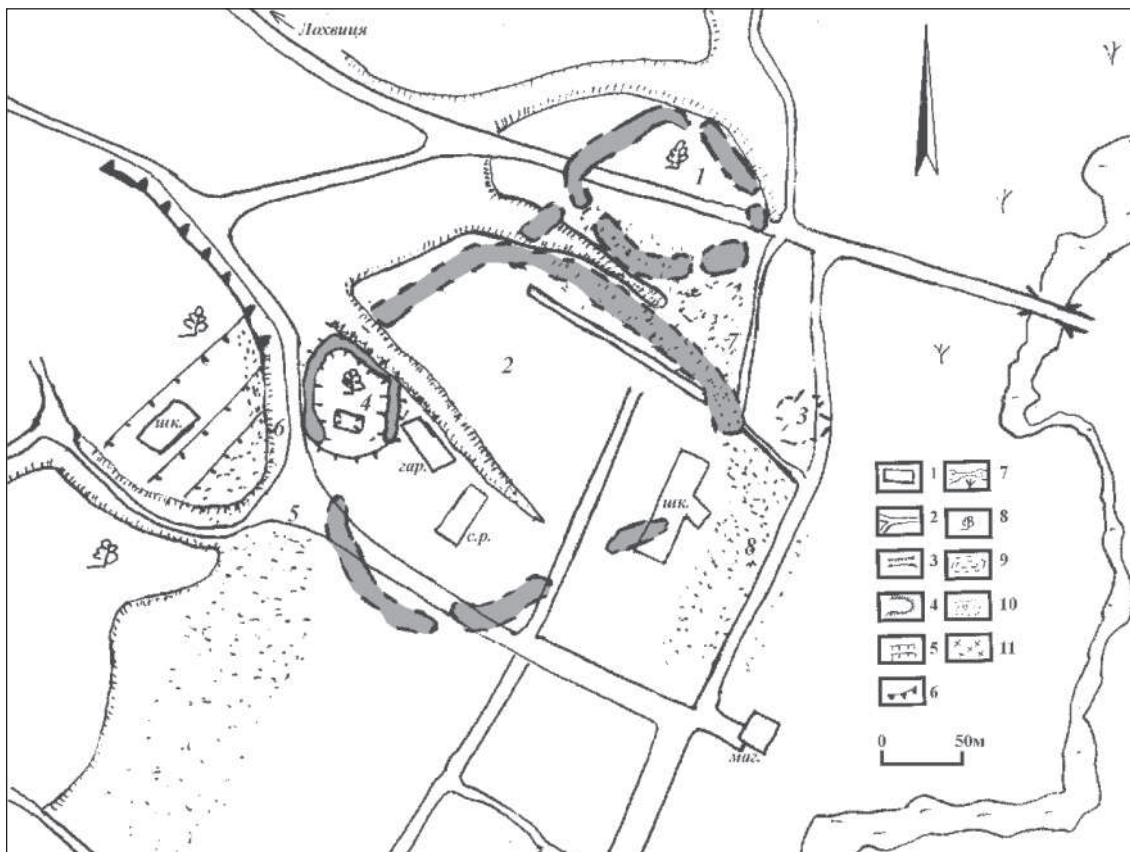
На території Полтавської обл. здійснено ряд розвідкових обстежень, результати найбільших і найінформативніших з них наведено нижче.

Полтавський р-н. На прохання правоохоронних органів були обстежені землі Черкасівської сільради з метою встановлення наявності об'єктів археології на розпайованих землях. Оглянуто доволі широку ділянку правого корінного берега р. Коломак у його нижній течії. Загалом обстежено близько 70 насипів у складі дев'яти груп і чотири поодинокі кургани, а також уточнено плани двох груп курганів біля сіл Бурти і Черкасівка. Слід відзначити, що в цій частині течії р. Коломак кургани різних розмірів розташовані майже безперервним ланцюжком вздовж краю схилу тераси правого берега.

На території Рунівщинської сільради виявлено й обстежено скупчення селищ черняхівської культури між селами Рунівщина та Глоди, по низинному схилу лівого берега р. Свинківка. На усіх трьох пам'ятках (Рунівщина II і III, Глоди I) здійснено шурфування. Селища виявилися одночасовими, а на пункті Рунівщина II зафіксовано два шари, з переважанням ліпної «слов'янської» кераміки в нижньому.

Окрім того, у самому с. Рунівщина досліджено частину поховання, віднесеного до пізньоримського часу.

Лохвицький р-н. На території с. Сенча оглянуто залишки укріплень і селищ літописного давньоруського Синця та козацького містечка

Рис. 1. Сенча. Ситуаційний план місця розташування городища в уроч. Замок, з нанесеними контурами укріплень, реконструйованими за планом В.Г. Ляскоронського (1901). Умовні позначення: 1 — будівлі; 2 — дороги; 3 — гіпсометричні лінії ярів та 4 — пагорбів; 5 — терасовані уступи; 6 — сліди ескарпування; 7 — долина ріки; 8 — лісові насадження; 9 — реконструйовані межі укріплень городищ; 10 — ділянки посаду з матеріалами давньоруського та козацького часів; 11 — ділянки з матеріалами винятково козацької доби. Цифрами позначені: 1 — мале укріплення; 2 — велике укріплення; 3 — місце розміщення церкви, з плану 1901 р.; 4 — збережена ділянка фортеці; 5 — давній узвіз і місце південного посаду; 6 — ями, досліджені 2001 р.; 7 — східний посад; 8 — ділянка з матеріалами черняхівської культури

Сенча. Вдалося співвіднести та картографувати помітні на межі XIX—XX ст. залишки укріплень із сучасною забудовою населеного пункту. Констатуючи невтішні факти значних руйнувань, все ж позитивним виглядає виявлення кількох невеликих ділянок зі збереженими укріпленнями та культурними нашаруваннями. Зібраний матеріал засвідчує про затухання життя на городищах і селищах Синця після монгольського нашествия, та про інтенсивне освоєння цієї території з початку XVII ст.

Цікавим результатом стало відкриття поблизу городища решток давньоруського курганного некрополю, що належав літописному «місту». Незважаючи на значні руйнування, переважно кладовищем XIX — початку XX ст., тут збереглися рештки принаймні 40 насипів, заввишки до 2,5 м. Невеликими обстеженнями було охоплене й городище-сховище в уроч. Микільська Гірка.

Серед інших, менш масштабних, на увагу заслуговують факти виявлення грабіжницьких розкопок курганів на території Лубенського та Кременчуцького р-нів, обстеження низки селищ скіфського часу біля м. Зіньків, дослідження зруйнованого поховання доби міді—бронзи біля с. Вишняки на Хорольщині.

Рис. 2. Буняківка. Фоліс Костянтина IX Мономаха, мідь

Загалом у 2012 р. в Полтавській обл. обстежено 42 археологічні об'єкти: 20 груп курганів і 11 поодиноких насипів (усього 128 курганів і п'ять майданів) доби енеоліту—раннього залізного віку, шість різночасових селищ, два комплекси городищ та один курганный могильник давньоруського часу, досліджено два ґрунтових поховання.

Серед окремих знахідок можна відзначити знахідку візантійського мідного фоліса Костянтина IX (XI ст.) біля с. Буняківки в Нижньому Попсіллі (рис. 2), невеликий монетний скарб XVII ст. з с. Омельник на Кременчуччині.

І.Б. Шрамко, С.А. Задніков

РОБОТИ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Більське городище як археологічна пам'ятка вирізняється серед інших поселень Східної Європи значними розмірами, потужністю культурного шару, різноманітними предметами матеріальної культури. В останні роки об'єктом нашого дослідження стало Західне укріплення, в межах якого розташовані 54 зольних насипи. Масштабні розкопки на декількох зольниках та стратиграфічні спостереження дозволили виділити в розвитку Західного укріплення чотири хронологічні горизонти (VIII—V ст. до н. е.), з якими пов'язані відповідні житлові, господарські та культові комплекси, а також виразні речові матеріали (кераміка, вироби з металів, кістки, каменю).

У 2012 р. археологічною експедицією Харківського національного університету ім. В. Каразіна продовжені розкопки зольника 10, розта-

шованого майже в центрі укріплення. Програмою досліджень було передбачено завершення вивчення східної частини зольного насипу та оточуючого його міжзольного простору, отримання всебічної інформації щодо особливостей формування культурних нашарувань та археологічних об'єктів у цій частині поселення. Складнішою стратиграфія розкопу виявилася під зольним насипом. Потужність культурного шару тут становила 0,90—1,10 м. За межами зольника потужність і насиченість культурного шару золюю різко зменшувалися (до 0,60 м). Поховальний ґрунт по всій площі розкопу поступово змінювався материковим суглинком, який майже не містив матеріальних залишків.

Під час робіт на поселенні розкрито площу 263 м², на якій досліджено три житла та вісім

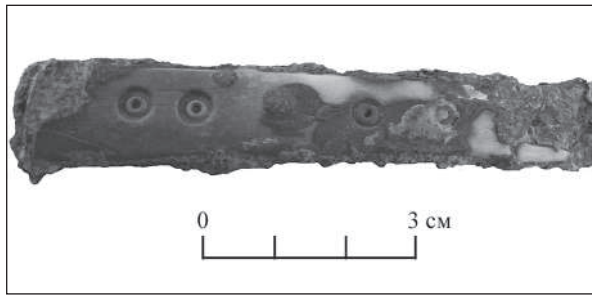

Рис. 1. Розкопки Більського городища, кістяне руків'я залізного ножа з циркульним орнаментом

господарських ям. В одній з них виявлено поховання дорослого чоловіка та маленької дитини. Подібні об'єкти є доволі рідкісними для Більська та заслуговують на особливу увагу.

На доволі незначній площі розкопу були розташовані три житла. Два з них (4 та 5) значною мірою досліджені в минулому році.

Житло 4. У плані мало овальну форму, розміри $3,65 \times 4,10$ м. Підлога була заглиблена в материк на $1,20$ м. У зольному заповненні знайдено численні речові залишки (кераміка та вироби з металу) На різних глибинах виявлені жертвоприношення тварин, кістки яких лежали в анатомічному порядку.

Житло 5 овальної в плані форми з максимальними розмірами $5,0 \times 4,7$ м знаходилось на глибині $1,40$ м. Серед предметів матеріальної культури, що траплялися у його зольному заповненні, переважали уламки місцевого ліпленого посуду та кістки тварин.

Житло 6 у плані овальної форми з максимальними розмірами $7,70 \times 5,70$ м було викопано з рівня давнього похованого ґрунту, нижня його частина заглиблена в материк. Підлога фіксувалася на глибині $1,50$ м (у східній частині) та $1,75$ м (у західній). У центрі приміщення розміщувалася господарська яма овальної в

плані форми з розмірами $1,30 \times 1,50$ м та глибиною $0,75$ м від рівня підлоги. Яма була заповнена уламками глиняного посуду, а також великими шматками перепаленої глиняної обмазки з відбитками прутів. До конструктивних елементів цього житлового комплексу належать і маленькі ями (діаметром до $0,05$ м), можливо від тину, який розподіляв приміщення на житлові та господарські сектори. Вхід у житло був розташований з півдня. Зольне заповнення відкритого житла містило значну кількість артефактів скіфського часу, переважно уламки ліпного посуду, виробів з глини, металів, каменю. Відповідно до існуючих у місцевого населення традицій, на рівні різних етапів засипання вже не функціонуючого житла було залишено частини туш різних жертвних тварин.

У культурному шарі зольника виявлено уламки місцевого ліпного посуду, фрагменти античних амфор і зразки грецького столового посуду. Серед інших глиняних виробів — конуси, «гудзики», пряслиця різних форм. Поверхня двох з них вкрита орнаментом. Металеві вироби репрезентовані набором залізних ножів (рис. 1), бронзовими шпильками, вістрями стріл, браслетами та сережкою з грибоподібною шляпкою. Отримані під час розкопок матеріали та відкриті комплекси належать до значного проміжку часу від кінця VII до першої половини V ст. до н. е. Об'єкти та пов'язані з ними артефакти під зольником відповідають виділенням на поселенні хронологічним періодам Б та В (кінець VII — середина VI ст. до н. е.). За межами зольного насипу знахідки репрезентують відкладення наступного горизонту Г (друга половина VI — перша половина V ст. до н. е.).

У подальшому планується дослідити західний сектор зольного насипу, що примикає до розкопу 1906 р.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

А.Б. Бардецький, Б.А. Прищепя

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В м. ДУБНО

Дослідження в м. Дубно проводилися рятівною археологічною експедицією ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ. Роботи здійснювалися на території сучасного Хоспіса (колишнього Дубенського римокатолицького монастиря ордену кармеліток — пам'ятки архітектури 1686 р.) у зв'язку з будівництвом церкви Свято-Варваринського жіночого монастиря.

Топографічно ділянка займає західний край великого мису лівого берега р. Ікви. В цьому місці мис оточений болотистою заплавою (нині меліорованою). Ділянка розташовується у південній частині подвір'я монастирського комплексу під мурованим парканом зліва від головного в'їзду. На ділянці було закладено розкоп площею 36 м², орієнтований за сторонами світу (рис. 1, 2). Стратиграфія нашарувань: від денної поверхні до глибини 1 м і глибше залягає шар сірого гумусованого суглинку перемішаний з будівельним сміттям і цеглою; 1,0—1,4 м — шар темного гумусованого суглинку без вкраплень; 1,4—1,6 м — перехідний передматериковий шар жовто-сірого суглинку; нижче залягає материковий жовтий суглинок. У розкопі виявлено та досліджено три об'єкти (рис. 1, 3).

Об'єкт 1 — яма видовжено-овальної форми розмірами 1,8 × 1,05 м. Пляма сірого кольору читалась у материковому суглинку жовтого кольору на рівні 1,4 м від нульового репера. Яма мала похилі стінки та рівне дно, глибина якого становила 0,25—0,30 м від рівня виявлення. У північно-західній частині під стінкою розміщувався похилий материковий виступ заввишки до 0,1 м над рівнем дна. Заповнення ями складалось із сірого слабогумусованого суглинку. В ньому виявлено розвал нижньої частини амфо-

ри, фрагменти вінець і стінок посудин суцільно покритих червоною фарбою, фрагменти стінок кухонних посудин з домішкою жорстви та піску, кістяну шпильку з суцільно наполірованою поверхнею, крем'яний вкладиш на пластині з ретушованими краями, фрагменти крем'яних ножів на пластинах, відщепи та кістку тварини. Амфора мала коричнево-сіру неоднорідно забарвлену поверхню, ззовні добре зглажену та домішку шамоту в глиняному тісті (рис. 1, 4). Усі крем'яні вироби виготовлені з темно-сірого волинського туронського кременю. За технологічно-стилістичними ознаками цей комплекс віднесено до маліцької культури.

Об'єкт 2 — споруда овальної в плані форми розмірами 1,80 × 1,05 м. Пляма сірого кольору читалась в материковому суглинку на рівні 1,4 м від нульового репера та виходила за межі західної і південної стінок розкопу. Споруда мала похилі стінки та рівне, похиле в південному напрямку дно, глибина якого становила 0,5—0,8 м від рівня виявлення. Заповнення споруди неоднорідне, складалось з темно-сірого гумусованого суглинку та прошарку цього ж суглинку перемішаного з материковим біля дна. В ньому виявлено незначну кількість гончарної кераміки та скляного посуду XIX ст.

Об'єкт 3 — нішоподібна піч максимальною шириною збереженої частини 1,12 м, розміщувалась поряд з північно-західною стінкою об'єкта 2. Пляма темно-сірого та цеглястого кольору проглядалась у материковому суглинку на рівні 1,4 м від нульового репера. Стінки печі похилі, дно рівне, похиле в південному напрямку розміщувалося на глибині 0,5—0,8 м від рівня виявлення. Заповнення об'єкта неоднорідне, складалось з темно-сірого гумусованого суглин-

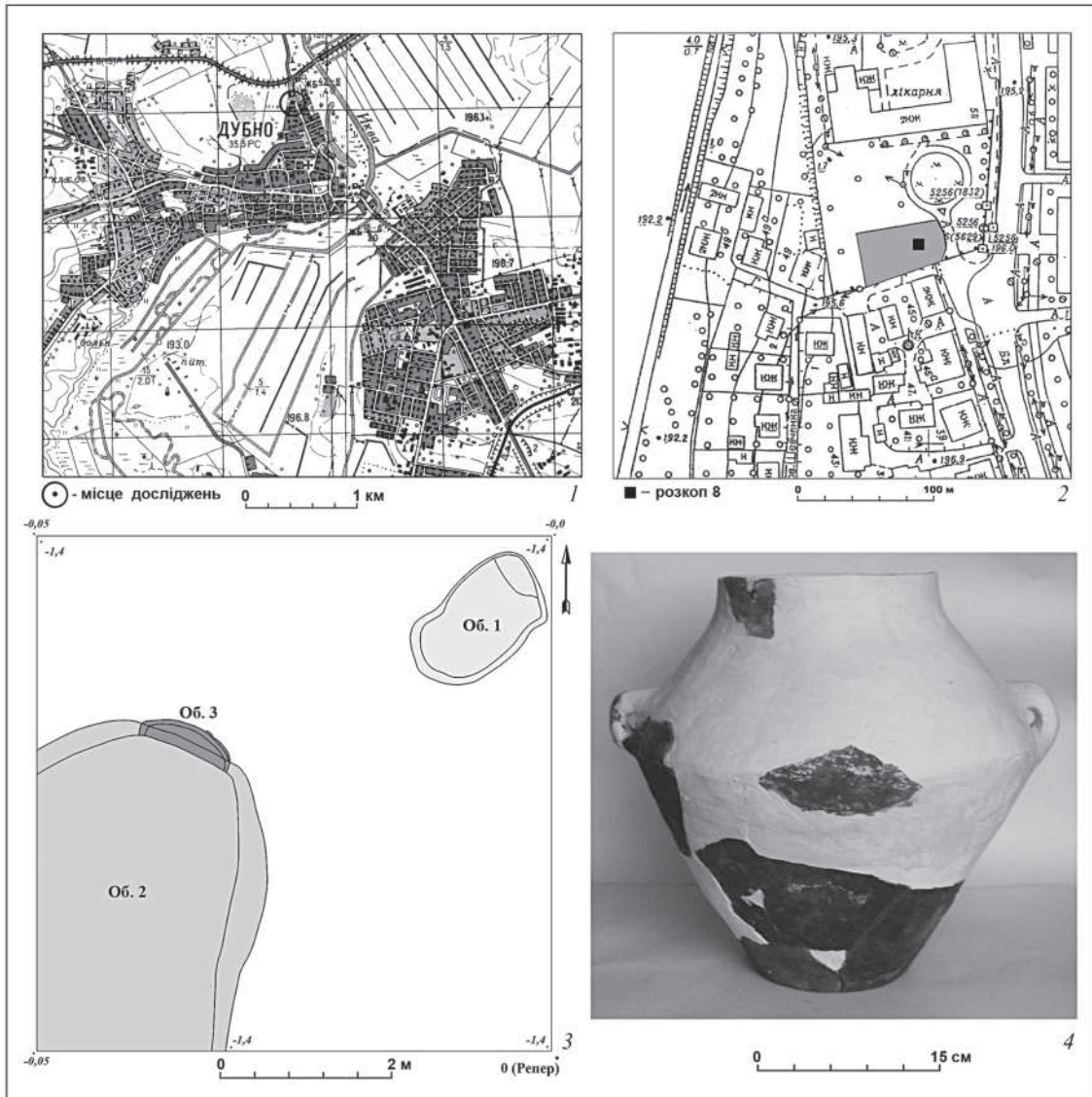

Рис. 1. 1 — карта північної частини м. Дубна з позначенням місця дослідження; 2 — ситуаційна схема розміщення ділянки; 3 — загальний план розкопу; 4 — реставрована амфора з об'єкта 1

ку. На середині висоти в ньому залягав прошарок темно сірого та перепаленого суглинку цеглясто-го кольору з вкрапленнями вугілля. У заповненні виявлено лише фрагмент посудини могилянської групи раннього залізного віку та крем'яний відщеп. Ці знахідки, вірогідно, потрапили туди з культурного шару, а піч, імовірно, належить до середньовічного періоду.

У культурному шарі знайдено кераміку та крем'яну сокиру епохи бронзи (епішнурової

культури), фрагменти ліпних посудин ранньозалізного віку (могилянської групи), фрагменти горщиків давньоруського часу (X ст.); литовсько-польської доби XV ст., XVII—XVIII ст. і XIX — початку XX ст. Потужний шар ґрунту, перемішаний з будівельним сміттям, був насичений культурними залишками XVIII — початку XX ст., і пов'язаний, вірогідно, з плануванням території після руйнування надбрамної дзвіниці в 1921 р.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ В с. МЕЖИРІЧ БІЛЯ м. ОСТРОГА

Охоронні розкопки в с. Межиріч Острозького р-ну Рівненської обл. були пов'язані з майбутнім будівництвом готельного комплексу Свято-Троїцького чоловічого монастиря.

Пам'ятка розташована у східній частині села на високому мисі між річками Вілією та Збитенкою. Розкоп площею 35 м² було закладено біля північно-західної стіни будинку школи початку ХХ ст.

Встановлено наступну стратиграфію культурних нашарувань: 0—0,6 м — чорнозем, насичений будівельним сміттям ХХ ст.; 0,6—1 м — підґрунтя коричневатого кольору із знахідками неоліту та ранньої бронзи, нижче — материкова глина. При цьому слід зазначити, що на більшій частині розкопу ґрунти були перемішані могильником другої половини ХVII — ХVIII ст., корчуванням великих дерев у наш час. Лише в південній, менш зруйнованій частині розкопу, шари не були перевідкладені.

Найдавніший хронологічний горизонт на пам'ятці представлено матеріалами культури лінійно-стрічкової кераміки, найбільша концентрація яких зафіксована в південній частині розкопу. В культурному шарі та заповненні могильних ям виявлено значну кількість кераміки, виробів з кременю та каменю. Найбільш репрезентативною є підбірка посуду, яка дозволяє виявити: технологічні групи, типи глиняний виробів, їх орнаментацию.

За складом глиняної маси кераміку традиційно поділено на дві технологічні групи: столову (близько 90 %) та кухонну. Переважна більшість столової кераміки виготовлена з добре відмудленої глини, яка містить природні домішки дрібного піску та піриту. В якості опріснювача до неї додавалися грудочки висушеної глини, дрібно посічена трава, жорсткості, кровавик. Слід зазначити, що ця технологічна група, в свою чергу, поділяється на дві підгрупи: більшість посудин має щільну, тверду масу, значно менше — м'яку, поверхня якої мучниста. Поверхня посудин цієї групи сірого, коричневого кольорів різних відтінків, заглажена, рівна, в краще збережених екземплярах — лощена, ангобована.

Головною особливістю кухонної кераміки є грубо вимішана важка маса, домішки до якої такі ж самі, як і в попередній групі. Поверхня посудин коричневого кольору різних відтінків,

заглажена та рівна. В одному випадку зовнішня поверхня рустована.

Незалежно від технологічних особливостей морфологія посудин дуже подібна. У складі обох груп наявні миски конічної та напівсферичної форм (рис. 1, 1, 3). Потрібно відмітити, що в кухонній кераміці менше конічних мисок. Амфори (3 екземпляри) відомі лише в столовій групі. За технікою виконання орнаменту виділено: пластичний (наліпи), заглиблений (лінії, пальцеві, нігтьові відбитки). Столову групу посуду з Межиріча оздоблено виключно глибокими ритованими лініями (5 фрагментів). Рідко використовувалися інші техніки: під краєм миски кулястої форми нанесено ряд пальцево-нігтьових відбитків, на тулубі іншої — мілкі канелюри (рис. 1, 2). На тлі бідної на орнаментацию столової кераміки кухонний посуд більш пишній: пластичні виступи різних форм розміщені на максимальній випуклості тулубу, нігтьові відбитки по всьому тулубу, пальцево-нігтьові — під краєм вінець.

Виробів з кременю та каменю знайдено менше. Серед виробів з кременю виділено вкладиш до серпа, проколку та скребок (рис. 1, 4—7), серію відбійників і нуклеусів. Вироби з каменю представлено уламком шліфувальних плиток з дрібнозернистого пісковика.

Аналіз, в першу чергу кераміки, дає підстави віднести пам'ятку до ранньої фази розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки, про що свідчать такі деталі: відсутність «нотного» орнаменту, наявність рослинних домішок, глибоке риткування. Підкріплює цю тезу канелюваний орнамент (вплив культури Вінча), нігтьові відбитки по тулубу кухонної кераміки (вплив культури Кріш-Кереш).

Другий хронологічний горизонт пам'ятки — трипільський. З ним пов'язані дві ями, в яких і біля яких знайдено незначну кількість кухонної і столової кераміки, окремі вироби з кременю (пластини), які дозволяють віднести їх до бринзенської локальної групи трипільської культури етапу С II (рис. 1, 8, 9).

У ХVII ст. (можливо, в ХVI ст.) на місці поселення виникає кладовище, пов'язане з францисканським монастирем. Загалом досліджено 11 повністю збережених поховань, орієнтованих головою на захід. Біля одного з них виявлено залишки дерев'яної труни. Із зруйнованих об'єктів походять два медальйони та натільний хрестик, мідні монети (боратинки) ХVII ст.

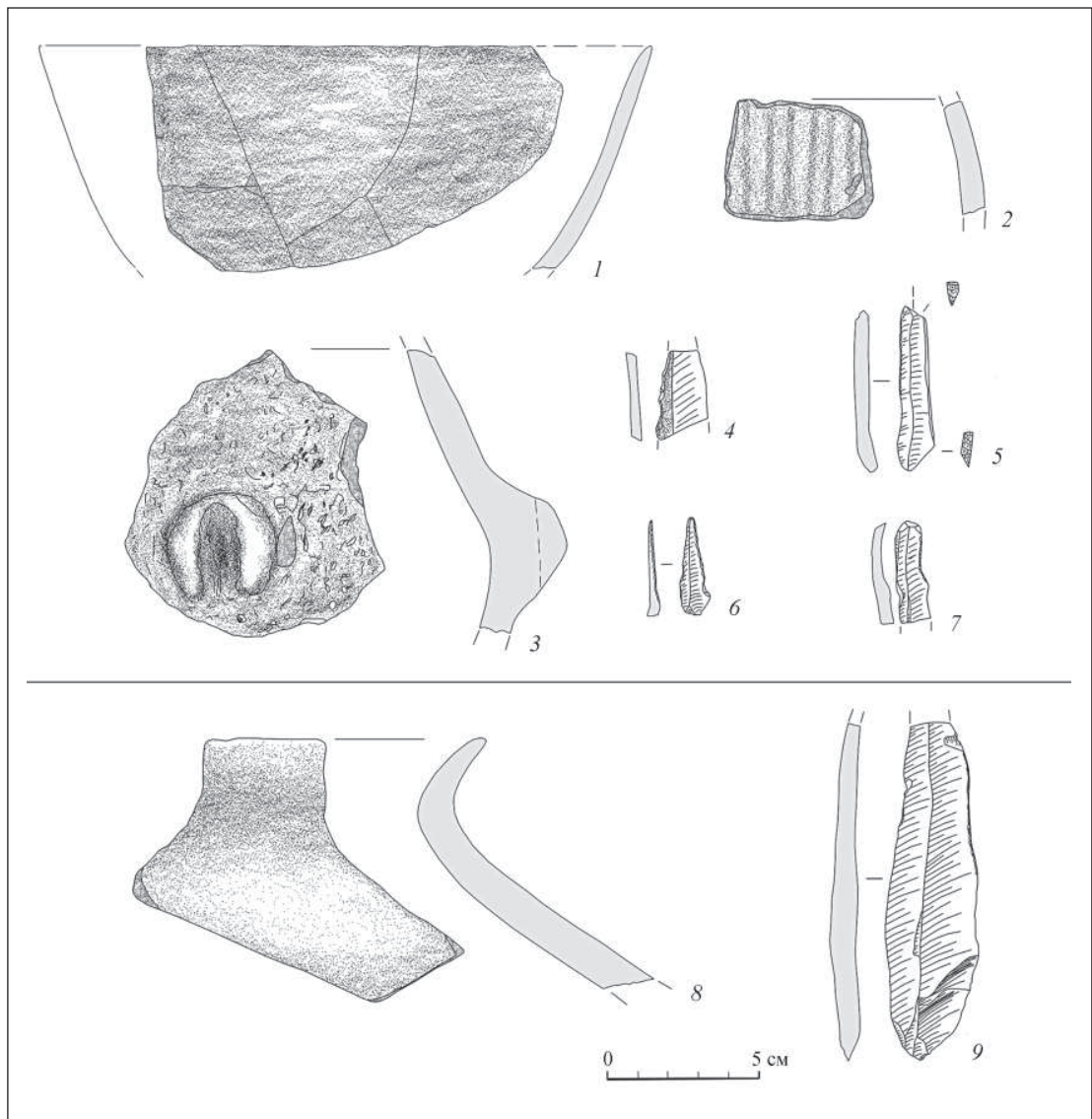

Рис. 1. Межиріч, уроч. Біля монастиря, 2012 р. Вибірка знахідок: 1–7 — культури лінійно-стрічкової кераміки з культурного шару; 8, 9 — пізньотрипільської культури з об'єкта 2. 1–3, 8 — глина; 4–7, 9 — кремій

Таким чином, у процесі розкопок вдалося виявити матеріали ранньої фази культури лінійно-стрічкової кераміки, об'єкти трипільської культури, новий могильник XVII (XVI ?) — XVIII ст. Особливо важливим відкриттям є знахідки посуду та знарядь праці культури лінійно-стрічкової кераміки, зважаючи на те, що пам'ятки цієї

фази даної культури в Україні поодинокі (Йосипівка, Рівне-Пляж), а також враховуючи те, що на цьому місці в 90-і рр. XX ст. О. Позіховський у різних місцях виявив знахідки ранньої фази КЛСК, можемо говорити про доволі велику пам'ятку, де зафіксовано щонайменше три—чотири концентрації знахідок на місцях жител.

ОБСТЕЖЕННЯ РУЙНАЦІЙ НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ КАМ'ЯНИЦЯ-ЗАБОЛОТТЯ 3

Пам'ятка Кам'яниця-Заболоття 3 була виявлена розвідкою В.В. Ткача в 2000 р. Поселення займає острівне піщане підвищення в заплаві лівого берега р. Ікви, за 1,5 км на південний схід від Дубенського форту 1890 р. Було виявлено вироби доби неоліту (?), культур кулястих амфор, межановицької культури, тшинецько-комарівської культури, могилянської групи ранньозалізного віку, поморської (?) культури. У 2002 р. В.В. Ткач і Б.А. Прищепа дослідили об'єкт 1 культури кулястих амфор у зрізі меліоративного каналу, який перетинає пам'ятку. В 2011 р. В.В. Ткач виявив, що пам'ятка почала руйнуватися кар'єром для видобутку піску. У 2012 р. авторами детально обстежено кар'єр і виявлено, що він значно збільшився у порівнянні з минулим роком, досягнувши розмірів близько 40 × 50 м, і руйнує заглиблені археологічні об'єкти. Декілька об'єктів, пошкоджених кар'єром, було досліджено. Над кожним обертом закладено шурф, розміри якого варіювалися від розмірів об'єкта. Стратиграфія пам'ятки в районі кар'єру: від денної поверхні до глибини 0,10—0,25 м ішов сірий піщанистий ґрунт, під яким залягав жовтий материковий пісок.

Об'єкт 2 виявлено на глибині 0,25 м від денної поверхні. Він овальної форми, завширшки 2 м, довжина простежена на 1,2 м, глибина 0,8 м від денної поверхні, стінки трохи звужувалися до дна, дно рівне. Заповнення складалося з сірого ґрунту з включенням піску, в ньому виявлено вироби з кременю та кераміку тшинецько-комарівської культури.

Об'єкт 3 виявлено на глибині 0,2 м від денної поверхні. Він неправильно-овальної форми, завширшки 6 м, довжина простежена на 1,8 м, глибина 1,05 м від денної поверхні, стінки трохи звужувалися до дна, дно слабо заглиблене в центрі. Заповнення складалося з сірого

ґрунту зі включенням піску, в ньому виявлено кераміку тшинецько-комарівської культури.

Об'єкт 4 виявлено на глибині 0,25 м від денної поверхні, він неправильно-овальної форми, завширшки 1,6 м, довжина простежена на 1 м, глибина 0,85 м від денної поверхні, стінки слабо розширюються до дна, дно трохи увігнуте, добре витоптане. Заповнення складалося з темно-сірого ґрунту з включенням піску, у ньому виявлено крем'яні вироби, кераміку та кістяний виріб межановицької культури, зокрема розвали двох посудин і заготовка серпа лежали безпосередньо на дні.

Об'єкт 5 виявлено на глибині 0,2 м від денної поверхні, він неправильно-прямокутної (?) форми, простежені розміри 1,7 × 1,0 м, глибина 0,9 м від денної поверхні, стінки слабо розширюються до дна, дно трохи увігнуте. Заповнення складалося з сірого ґрунту зі включенням піску, в ньому виявлено кераміку тшинецько-комарівської культури.

Об'єкт 6 виявлено на глибині 0,18 м від денної поверхні, він круглої форми, діаметром 1,02 м, глибина 0,88 м від денної поверхні, дно півсферичної форми. Заповнення стратифіковане — по центру ями від денної поверхні: 0,18—0,25 м — рудий супісок, нижче, до глибини 0,55 м — пісок кремювального відтінку, нижче, до глибини 0,7 м — чорний ґрунт з прожилками піску з попереднього шару, нижче до глибини 0,85 м — пісок кремювального відтінку, нижче, до глибини 0,88 м — чорний ґрунт. У заповненні та на дні ями знайдено кераміку та крем'яний вклядень серпа культури кулястих амфор.

Таким чином, при обстеженні пам'ятки, що руйнується, досліджено п'ять пошкоджених кар'єром об'єктів, один з яких належить до культури кулястих амфор, один — до межановицької культури та три — до тшинецько-комарівської культури.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЦІ

Волинська археологічна експедиція продовжила дослідження на багат шаровому поселенні біля с. Хрінники, на високому лівому березі р. Стир в уроч. Шанків Яр. Зроблена прирізка до розкопу I-24, завдовжки 38 м і завширшки 6 м. У розкопі виявлено господарську споруду бронзового віку, господарську споруду ранньозалізного часу, житло-майстерню вельбарської культури (121), житлово-господарський комплекс вельбарської культури — 122 (споруди 72, 75, 76).

Житло-майстерня розміщувалося на західному краї урочища. Мало квадратну форму розмірами 3,0 × 3,2 м, орієнтоване кутами за сторонами світу. Долівка була опущена в материк на 0,3 м. Можливо, у час існування житла ця глибина була більшою. Долівка сильно витоптана. У трьох кутах розміщалися потужні ями від стовпів (діаметром 0,4—0,52 м). Це свідчить про стовпово-каркасну, можливо, навіть зрубну конструкцію стін.

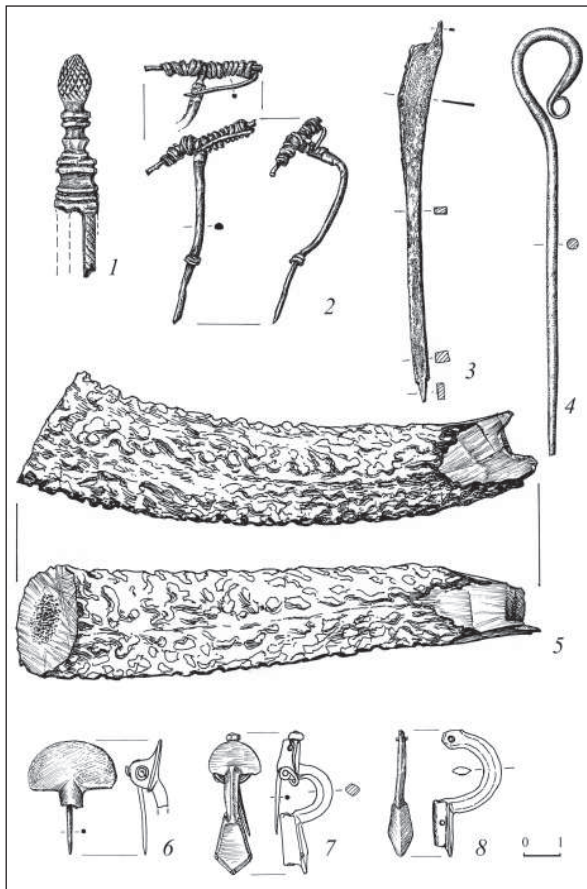

Рис. 1. Хрінники. Знахідки: 1—5 — житло 121, 6—8 — житло 122

Посередині південно-західної стіни розміщувалася підвальна яма діаметром 1,1 м і завглибшки 0,4 м від рівня долівки.

Заповнення житла складав темно-брунатний гумус (очевидно, залишки глиняної обмазки) вщерть забитий уламками й обрізками рогових кісток, заготовок у вигляді обрізаних рогів оленя та кози, готових рогових пластин різних розмірів.

Загалом виявлено понад 500 уламків відходів косторізної роботи, 10 рогів кози, 14 рогів оленя, 10 екземплярів рогових пластин.

Виявлено також кілька хребців сома діаметром 4,0—4,5 см.

На долівці знайдено двосторонній бронзовий різець, кілька крем'яних ножів, кістяну голку, два рогових пробійники. У долівку житла було вбито два великі роги кози вістрями вниз.

У куті споруди виявлено бронзову двочленну фібулу підв'язної конструкції, яка датує об'єкт другою половиною III ст.

Серед уламків посуду переважають фрагменти від гончарних і ліпних посудин, характерних для другої фази розвитку поселення вельбарської культури.

Цікавим є житлово-господарський комплекс вельбарської культури, до складу якого входили наземне житло (споруда 72) та дві великі господарські споруди (споруди 75, 76).

Від житла наземного типу (відкрито його половину) залишилися потужні завали глиняної обмазки товщиною до 10 см. Найбільше скупчення спостережено приблизно посередині споруди розмірами 1,8 × 0,8 м.

З північної сторони житло обмежене підвальною ямою витягнутої овальної форми, завдовжки 3,6 м і завширшки 1,2 м. Глибина ями — 0,25 м від рівня долівки. Ще одна підвальна яма, діаметром 1,2 м та завглибшки 0,35 м, розміщена приблизно у центральній частині будівлі.

Стіни відкритої частини будівлі окреслені стовповими ямами.

Долівка споруди підсипана твердою чорною землею, дещо утоптана.

Судячи за відкритою частиною, житло мало прямокутну форму завширшки 5 м. Довжина відкритої частини 3 м.

При розборі завалів глиняної обмазки знайдено значну кількість ліпної і гончарної кера-

міки вельбарської культури, уламки від залізних фібул, залізний наральник, пряжку до пояса.

Впритул до житла з північної сторони розміщалися дві господарські споруди із заглибленою у материк долівкою. Споруди мали неправильну форму та значні розміри (4,1 × 1,8 м і 4,6 × 3,5 м).

У заповненні виявлено незначну кількість уламків ліпного та гончарного посуду, кістки тварин. У споруді 72 виявлено дві добре збережені бронзові двониткові фібули, а у споруді 76 — голівку від великої двониткової фібули, які разом датують комплекс кінцем IV — початком V ст. (фаза D римського часу).

Д.Н. Козак, Б.А. Прищеп

НОВІ ЗНАХІДКИ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР БІЛЯ с. ХРІННИКИ

На поселенні в уроч. Високий берег біля с. Хрінники відкрито споруду бронзового віку культури кулястих амфор. Поселення вказаної культури вивчено поки що недостатньо. Це пояснюється слабкою насиченістю культурного шару та незначною кількістю об'єктів, які розміщені на значній відстані один від одного. Відзначимо, що між селами Товпижин і Хрінники в 1994 р. було випадково знайдено кам'яну гробницю культури кулястих амфор.

Споруда 18 мала в плані неправильно-овальну форму, її розміри 1,95 × 1,8 м, глибина 1,05 м від рівня виявлення. Вздовж стіни простежено сходинку розмірами 1,8 × 0,2 м, влаштовану на 0,4 м нижче від рівня виявлення споруди та підпрямокутний уступ розмірами 1,4 × 0,83 м, завглибшки 0,8 м. У заповненні виявлено розвали чотирьох посудин культури кулястих амфор, уламки ще двох посудин, виробу із кременю та стулки раковин річкових молюсків.

Нижче подаємо описи посудин, які вдалося реставрувати.

Посудина з кулястим тілом, добре вираженими плічками, вертикальним коротким вінцем, денце має чітко виражене ребро на переході до стінки. Внутрішня сторона сірого кольору, зовнішня — коричневого, поверхня слабо горбкувата, підлощена, черепок на зломі двохшаровий, в тісті домішка товченого кременю, на плічках нанесено орнамент — горизонтальний ряд пальцевих вдавлень (рис. 1). Висота посудини 20 см, діаметр вінця близько 14 см.

Посудина з кулястим тілом, добре вираженими плічками, вертикальним вінцем (рис. 1).

Внутрішня сторона сірого кольору, зовнішня — коричневого, поверхня слабо горбкувата, підлощена, простежуються сліди горизонтального загладжування, черепок на зломі двохшаровий, у тісті є домішка товченого кременю. Діаметр вінця 23 см.

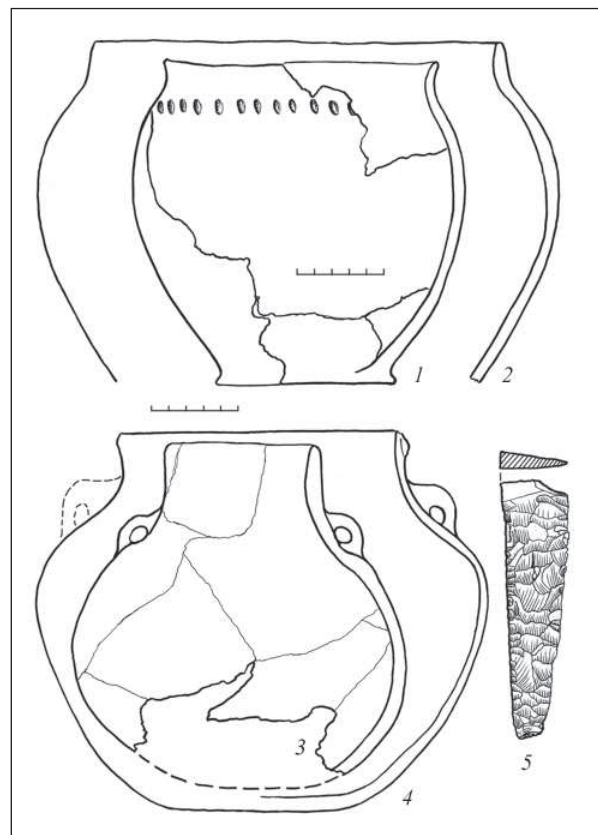

Рис. 1. Хрінницьке поселення на уроч. Високий берег. Знахідки культури кулястих амфор

Амфора з кулястим тілом, високою циліндричною шийкою, вертикальним вінцем, має два вушка у місці переходу від плічок до шийки, дно напівсферичне без чіткого переходу, поверхня підлощена сірого кольору (рис. 3). Черепок на зломі двошаровий, у тісті є домішка поодиноких зерен товченого кременю. Висота амфори 20,8 см, діаметр вінця 9,4 см, максимальний діаметр 19 см.

Амфора з кулястим тілом і чотирма вушками на плічках і горизонтальним валиком на ший-

ці, поверхня підлощена, черепок на зломі одношаровий від темно-сірого до чорного кольору, в тісті є домішка дрібних зерен жорстви (рис. 4). Висота посудини близько 21,0 см, максимальний діаметр — 25,5 см.

Вироби з кременю представлені серпом, фрагментами скребка, долота, знаряддями на відщепках. Серп має трикутну форму (п'ятка пошкоджена), у розрізі клиновидний, лезо та спинка прямі, носок притуплений (рис. 5). Його довжина 15 см і ширина 4 см.

Д.Н. Козак, Б.А. Прищепка, В.В. Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ХРІННИКИ 11

Волинською археологічною експедицією було продовжено роботи на пам'ятці в уроч. Високий берег у с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.

Розкоп 7 2011 р. було продовжено вглиб берега. Досліджено площу 66 м². Рівень виявлення об'єктів — 0,6 м від денної поверхні. Виявлено п'ять заглиблених споруд:

Яма 26 виявлена в квадратах 5-6-г-д, мала неправильно-овальну форму розмірами 1,3 × 1,4 м, завглибшки 0,9 м від рівня виявлення. У заповненні виявлено кераміку XII ст.

Яма 28 виявлена у квадратах 9-г-д, мала неправильно-овальну форму діаметром 1,55 м, глибину 0,4 м від рівня виявлення. У заповненні виявлено кераміку зубрицької культури, кістяну проколку.

Споруда 18 виявлена у квадратах 7-8-г-д, мала неправильно-овальну форму розмірами 1,9 × 1,8 м, глибина 1,05 м від рівня виявлення. Споруда мала сходинку розмірами 1,8 × 0,2 м, виявлену на рівні 0,4 м від рівня виявлення споруди та підпрямокутний уступ розмірами 1,40 × 0,83 м, виявлений на рівні 0,8 м від рівня виявлення споруди. В заповненні виявлено розвали чотирьох посудин культури кулястих амфор, уламки ще двох посудин і трикутний у перетині крем'яний серп.

Житло 7 виявлено в квадратах 3-5-в-д, мало прямокутну форму з виступами в кутах, розміри 3,65 × 3,75 м, орієнтоване кутами за сторонами світу, глибиною 0,6 м від рівня виявлення, дно та стіни рівні. До північно-східної

сторони житла примикав вхід підпрямокутної форми розмірами 1,57 × 1,30 м. У виступах були стовпові ями, в різних частинах житла — ще п'ять ям і три маленькі ямки в групі. В східному куті житла розміщувалася глинобитна піч розмірами 1 × 1 м, заввишки 0,77 м від долівки. В заповненні житла було виявлено матеріали XII ст.

Житло 8 частково пошкоджене житлом 7, виявлене в квадратах 1-3-г-е, мало прямокутну форму з виступами в кутах, розмірами 4,20 × 3,75 м, орієнтоване стінами за сторонами світу із зміщенням, глибиною 0,5 м від рівня виявлення, дно та стіни рівні. В північно-східному куті житла розміщувалася глинобитна піч розмірами 1,17 × 1,25 м. У північно-західному та південно-східному виступах були стовпові ями, ще три ями виявлено в різних частинах житла. Біля південно-східного виступу розміщувалася нішоподібна піч розмірами 0,4 × 0,5 м. У заповненні житла виявлено матеріали IX—X ст.

Також проведено роботи в **розкопі 5**. Досліджено площу 44 м². Розкоп 5 у результаті цих робіт було з'єднано з розкопом 3. Досліджено три об'єкти.

Житло 9 виявлено на глибині 0,4 м від денної поверхні в квадратах 1-3-б-в, орієнтоване стінами за сторонами світу, має прямокутну форму, розмірами 4,10 × 4,55 м, глибина 0,5 м від рівня виявлення, стіни та дно рівні. Глинобитна піч розмірами 1,65 × 1,30 м розміщувалася в північно-східному куті. В кутах, окрім пічного, та посередині стін зафіксовано стовбові ями,

ще дві ями виявлено біля печі та ближче до центру житла. В заповненні, яке містило сліди сильної пожежі, виявлено матеріали IX ст.

Скупчення 7 виявлене в квадратах 14—15-в на глибині 0,6 м від денної поверхні, воно перекривало яму 27. Розміри скупчення 1,0 × 0,8 м, потужність 0,3 м. Скупчення містило 147 відщепів, вісім обколотих жовен кременю, 26

кісток, три уламки печини, фрагмент заготовки серпа, відбійник, знаряддя на відщепі.

Яма 27 виявлена в квадратах 14—15-в-г на глибині 0,6 м від денної поверхні, мала неправильно-овальну форму розмірами 3,22 × 2,80 м, глибину 3 м від рівня виявлення, стіни трохи звужувалися до дна. В заповненні виявлено матеріали межановицької культури.

Д.Н. Козак, Б.А. Прищеп, В.В. Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В уроч. ВИСОКИЙ БЕРЕГ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЦІ

Волинська експедиція ІА НАНУ продовжила охоронні розкопки на західній окраїні с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. У розкопах, які були витягнуті вздовж краю високого правого берега р. Стир (Хрінницького водосховища), досліджено три житла-напівземлянки та господарські ями поряд з ними. Житла мали чотирикутні котловани та глинобитні печі. Контури об'єктів простежені на рівні передматерикового шару, на глибині 0,40—0,55 м від рівня сучасної денної поверхні.

Житло 9 райковецької культури було орієнтоване стінами за сторонами світу, розміри котловану — 4,10 × 4,55 м, глибина 0,4 м від рівня виявлення, стіни та дно рівні. Стіни мали каркасно-стовпову конструкцію, стовпові ями виявлені в кутах котловану та на середині довжини стін. Лише в північно-східному куті, де щільно до стінок котловану стояла піч, стовпової ями не було. Піч чотирикутна у плані, розмірами 1,65 × 1,30 м. Черинь округлий, добре випалений, діаметром 0,8 м. У заповненні, яке складалося з сірого ґрунту, насиченого попелом, вугіллям і шматками перепаленої глини (сліди пожежі), знайдено уламки горщиків трьох типів. До першого типу належать ліпні вироби райковецької культури. Другий тип представлений ліпним посудом, якому надано форми ранньогончарного. До третього типу, виявленого лише у верхній частині заповнення, належать уламки ранньогончарного посуду. Знайдено також частину глиняного противня, уламок пряслиця, виготовленого зі стінки ліпної посудини, фрагмент пряслиця з мергелю, дві кістяні проколки та залізний ніж. Житло датоване IX ст.

Житло 8 мало розміри 3,7 × 4,4 м. Котлован завглибшки 0,5—0,6 м, орієнтований стінами за сторонами світу (рис. 1, 1; 2). У північно-західному та південно-східному кутах котловану простежено чотирикутні вертикальні ніші розмірами 0,60 × 0,25 м і 0,35 × 0,2 м. Піч збудована в північно-східному куті котловану, вона підковоподібна у плані, розмірами 1,30 × 1,35 м, стінки збереглися на висоту 0,40 м. Черинь округлий у плані, діаметром 0,95 м. Друга піч нішоподібна, вирізана біля південно-східного кута у східній стінці. Її черинь влаштований на 0,1 м вище від долівки, він чотирикутний, розмірами 0,45 × 0,50 м, висота від череня до склепіння становить 0,3 м. У центрі приміщення долівка дещо нижча, тут виявлено невелику округлу ямку діаметром 0,25 м, її стінки випалені, а на схід від ямки долівка теж була випалена на ділянці розмірами 0,4 × 0,5 м. На долівці зібрано уламки гончарного горщика X ст. (рис. 1, 2).

Житло 7 мало котлован розмірами 3,4 × 3,6 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Стінки котловану вирізані в лесоподібному суглинку, близькі до вертикальних, збереглися на висоту 0,55—0,65 м. У кутах котловану виявлено чотирикутні в плані вертикальні ніші завширшки 0,25—0,45 м, вони виступають за лінію стінок на 0,15—0,25 м. На рівні долівки житла в нішах виявлено округлі стовпові ями діаметром 0,2—0,3 м. Піч збудована на дерев'яному каркасі у східному куті котловану, її розміри — 1,15 × 1,20 м. Черинь овальний, розмірами 0,95 × 0,75 м. Вхід було влаштовано в північно-східній стіні житла. Тут за межами котловану простежено заглиблений кори-

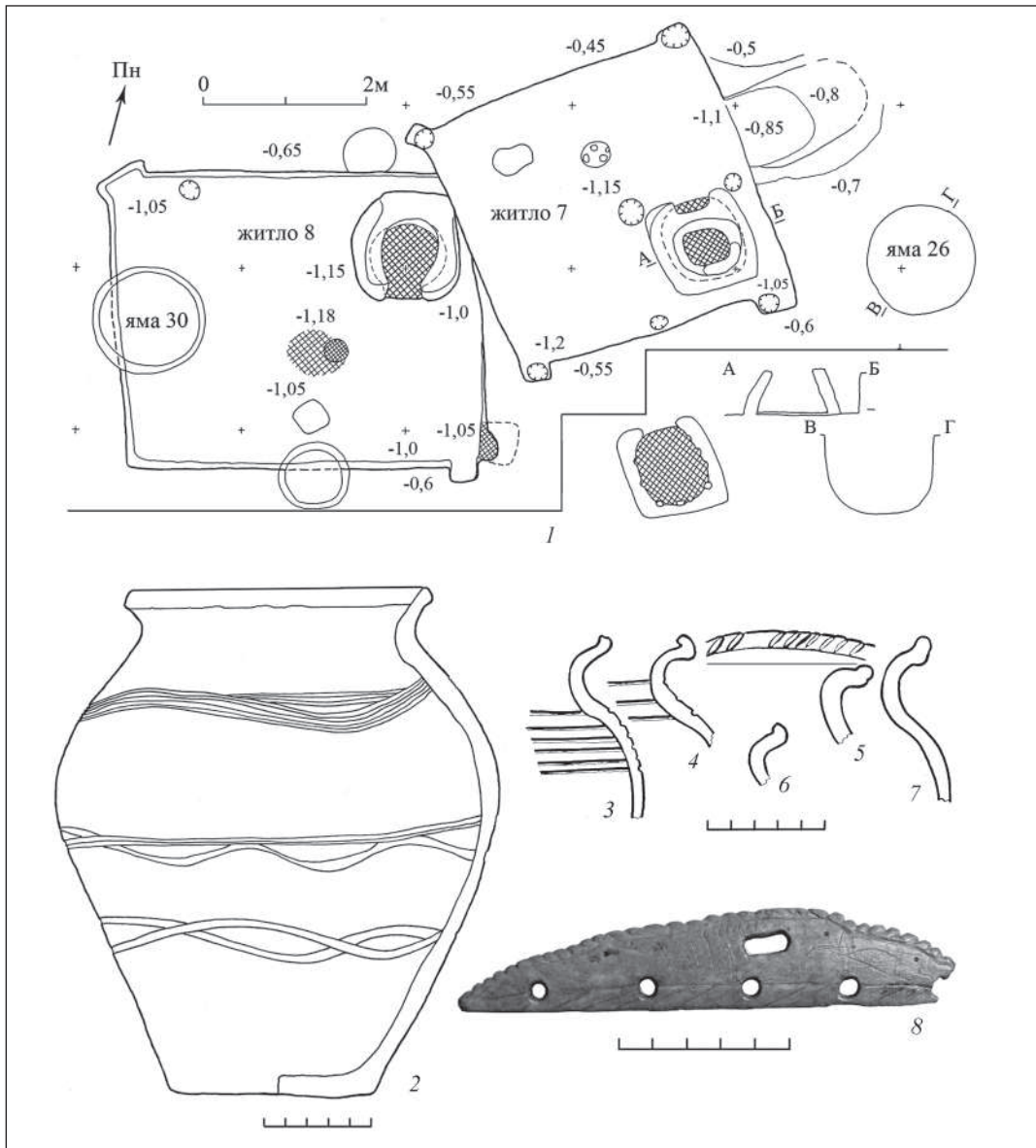

Рис. 1. Матеріали з розкопок поселення в уроч. Високий берег біля с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.: 1 — плани слов'яно-руських об'єктів; 2 — горщик із житла 8; 3—7 — профілі вінець горщиків із житла 7; 8 — кістяна петля від налуччя з культурного шару

дор розмірами $1,3 \times 1,7$ м із міцно втопаним дном.

У заповненні котловану виявлено фрагменти обуглених дерев'яних конструкцій, вони свідчать про пожежу, після якої житло було покинуте. У північному куті житла збереглися обгорілі деталі дерев'яної обшивки стін котловану. Вздовж стіни були вертикально поставле-

ні півколоди чи плахи завширшки $0,15-0,17$ м (пласкою стороною вони повернуті всередину приміщення). Півколоди притиснуті до стінки горизонтальними брусами, які закріплювали за допомогою вертикальних стовпів. У заповненні житла зібрано уламки гончарних горщиків першої половини — середини XII ст. (рис. 1, 3—7) і пряслице з рожевого шиферу.

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ В м. ОСТРОЗІ НА РІВНЕНЩИНІ

Експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острога продовжила розкопки багатошарового поселення в південно-західній околиці міста в уроч. Земан. Роботи велися на двох терасах урочища — нижній і верхній.

У 2011 р. на нижній терасі (ари 9-9а/10), окрім чисельних заглиблених споруд початку ХІХ ст., було виявлено плями об'єктів маліцької культури, дослідження яких було відкладено до наступного польового сезону. У поточному сезоні зафіксовані плями об'єктів були повністю досліджені.

До найцікавіших слід віднести напівземлянку (об'єкт 35) прямокутної форми розмірами $2,94 \times 3,60$ м, яка була вкопана в материковий ґрунт на глибину $0,4-0,5$ м та орієнтована за віссю південь—північ. У слабогумусованому заповненні трапилася незначна кількість знахідок: фрагменти посудин маліцької та трипільської культур, кістяна проколка, окремі вироби з кременю. Слідів від вогнища чи печі не виявлено. Багатшими на знахідки були ями (31, 38, 39/40), у заповненні яких знайдено значну кількість фрагментованих посудин вищезгаданих культур, вироби з кістки, кременю, опоки, остеологічний матеріал. Особливо цікавими є знахідки двох круглих наконечників стріл (дротиків) і тесла з опоки з об'єкта 38 (рис. 1, 2—4).

Посуд не має суттєвих відмінностей у порівнянні з виявленим у попередні роки та має такі ж самі технологічні та морфологічні характеристики. Лише посудини маліцької культури оздоблені відбитками більш дрібного штампу (об'єкти 39/40, 31). Виділяється також серія горщиків трипільської культури великого діаметру з непропорційно малими вухками під краєм вінець (рис. 1, 1).

Більшість досліджених об'єктів слугували як ями-глинянки, лише об'єкт 38 міг використовуватися як яма для зберігання продуктів. Він мав у плані форму прямокутника із заокругленими кутами та майже прямовисними стінками завглибшки 1 м.

Ще один розкоп площею 60 м^2 було закладено на верхній терасі (ар 7). У ньому було досліджено дві ями: маліцької культури (об'єкт 1) та городоцько-здовбицької культури (об'єкт 2).

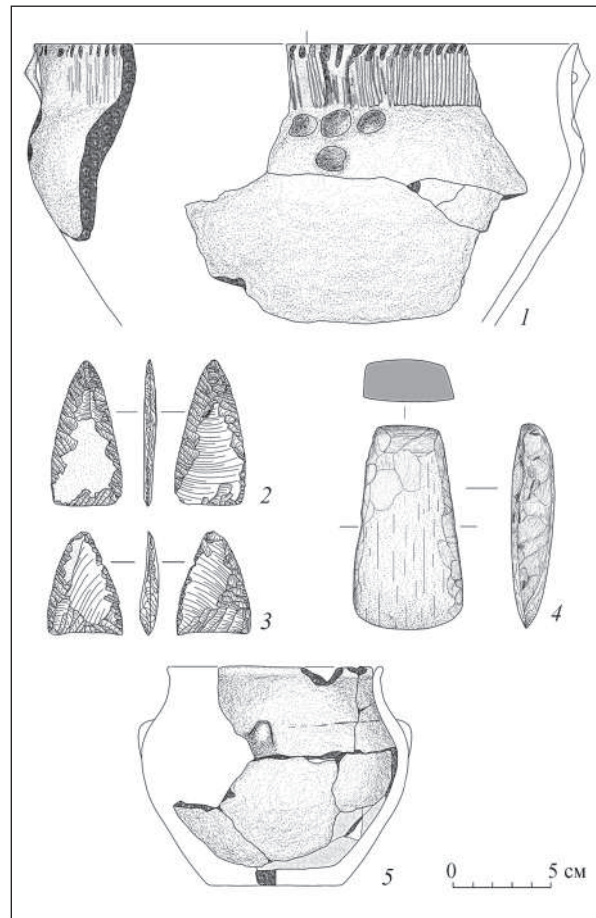

Рис. 1. Острог-Земан, 2012 р. Вибірка знахідок: 1 — трипільської культури (В ІІ) (об'єкт 40); 2—4 — маліцької культури (об'єкт 38); 5 — трипільської культури (С ІІ) (культурний шар)

Яма 1 орієнтована довгою віссю приблизно по лінії південь—північ, складається з двох різноглибоких ям: мілкої південної і глибшої північної. У слабогумусованому заповненні знайдено фрагменти посудин маліцької та трипільської культур, окремі вироби з кременю, кістки тварин, відходи кременевого виробництва. Серед найцікавіших знахідок виділимо мініатюрну мисочку для приготування фарби, заготовку прикраси з ікла кабана, два куски бурштину, одна з площин яких обгоріла.

Досить цікаві знахідки були в ямі 2 городоцько-здовбицької культури. У її заповненні виявлено в уламковому стані амфори, кубки, оздоблені горизонтальними пасмами подвій-

них, потрібних відбитків шнуру, кістяну проколку, амулет з ікла кабана.

Найцікавішою знахідкою цього польового сезону став фрагмент кістяної орнаментованої бляхи діаметром близько 7 см з великим отвором посередині та двома маленькими по краю. Це перша знахідка кістяної бляхи на всій території поширення городоцько-здовбицької культури.

На межі орного шару та материка траплялися окремі уламки посудин трипільської культури (С II). Серед них — фрагментований приземкуватий горщик (рис. 1, 5), вінчик напівсферичної миски. Слід відмітити, що вказаний посуд виготовлений із добре вимішаної маси

з домішками грудочок глини різних розмірів, рівна поверхня м'яка на дотик. Зазначимо, що окреслені технологічні особливості притаманні для культури лійчастих кубків. Подібний посуд знайдено і на нижній терасі разом з типовими посудинами КЛК.

Таким чином, у 2012 р. завершено дослідження ще одного житлово-господарського комплексу маліцької культури, а на верхній терасі розпочато дослідження іншого. У процесі розкопок знайдено значну кількість посуду трипільської та маліцької культур, знярядь праці з різних матеріалів, отримано важливі артефакти для відтворення господарських занять жителів цього поселення.

О.Л. Позіховський, Д.Ю. Вертелецький, Д. Круль, М. Рибіцька

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ НОВОМАЛИН-«ПОДОБАНКА»

У 2012 р. спільна експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острог та Інституту археології університету м. Жешув (Польща) почала дослідження багатощарової пам'ятки Новомалин в уроч. Подобанка 1.

Поселення розташоване за 2,5 км від західної околиці с. Новомалин, на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Збитинки. Координати центру пам'ятки: широта — 50°17'58.68»С, довгота — 26°19'22.20»В.

Основним аргументом для початку розкопок трипільського (С-II) поселення стала руйнація багаторічною оранкою великого об'єкта. Розкоп площею 50 м² було закладено на південно-східному схилі тераси за віссю схід—захід, де на поверхні спостережено найбільшу кількість кераміки. Північна межа розкопу прилягала до садка однієї із садіб колишнього хутора Подобанка. В орному шарі виявлено значну кількість фрагментованого посуду та виробів з інших матеріалів трипільської культури та культури лійчастих кубків (рис. 1, 3), нечисленні матеріали інших культур: лінійно-стрічкової (пізня нотна фаза) (рис. 1, 6), тшинецької (рис. 1, 4), милоградської, могилянської групи, вельбарської (рис. 1, 5).

Зважаючи на ґрунтові процеси, оранку, трипільський об'єкт вдалося зафіксувати на глибині 0,5 м. **Об'єкт 1** — заглиблена споруда продо-

вгуватої форми, витягнута за віссю захід—схід. У центральній частині розкопу зафіксовано північну та частково західну стінки об'єкта, де в східному сегменті вони були пологими, а в західному — вертикальні (решта розміщуються за межами розкопу). Максимальна глибина її становила 1,2—1,3 м від денної поверхні та 0,8 м від рівня виявлення. Заповнення ями складалося з шару потужного темно-сірого ґрунту (0,7 м) та суглинку (0,1 м). Знахідки кераміки, глиняних виробів, кісток і крем'яних відщепів трипільської та культури лійчастих кубків залягали нерівномірно. На глибині 0,7 м зафіксовано хаотичне скупчення добре випаленої обмазки разом з фрагментами кераміки (рис. 1, 1, 2), крем'яними відщепами. На цій же глибині знайдено цілу конічну трипільську миску з увігнутим дном і погано збереженим розписом, виконаним темно-коричневою фарбою. На нашу думку, об'єкт на початковому етапі використовувався як яма-глинянка, а на завершальному — як сміттєва яма, яка могла належати до житлово-господарського комплексу.

У північній частині розкопу виявлено ямукагат кінця 40—60-х рр. ХХ ст., квадратної форми з прямими вертикальними стінками завглибшки 1 м від денної поверхні та 0,5 м від рівня виявлення. В заповненні **об'єкта 2** трапилися фрагменти фаянсового посуду, підкова, керамі-

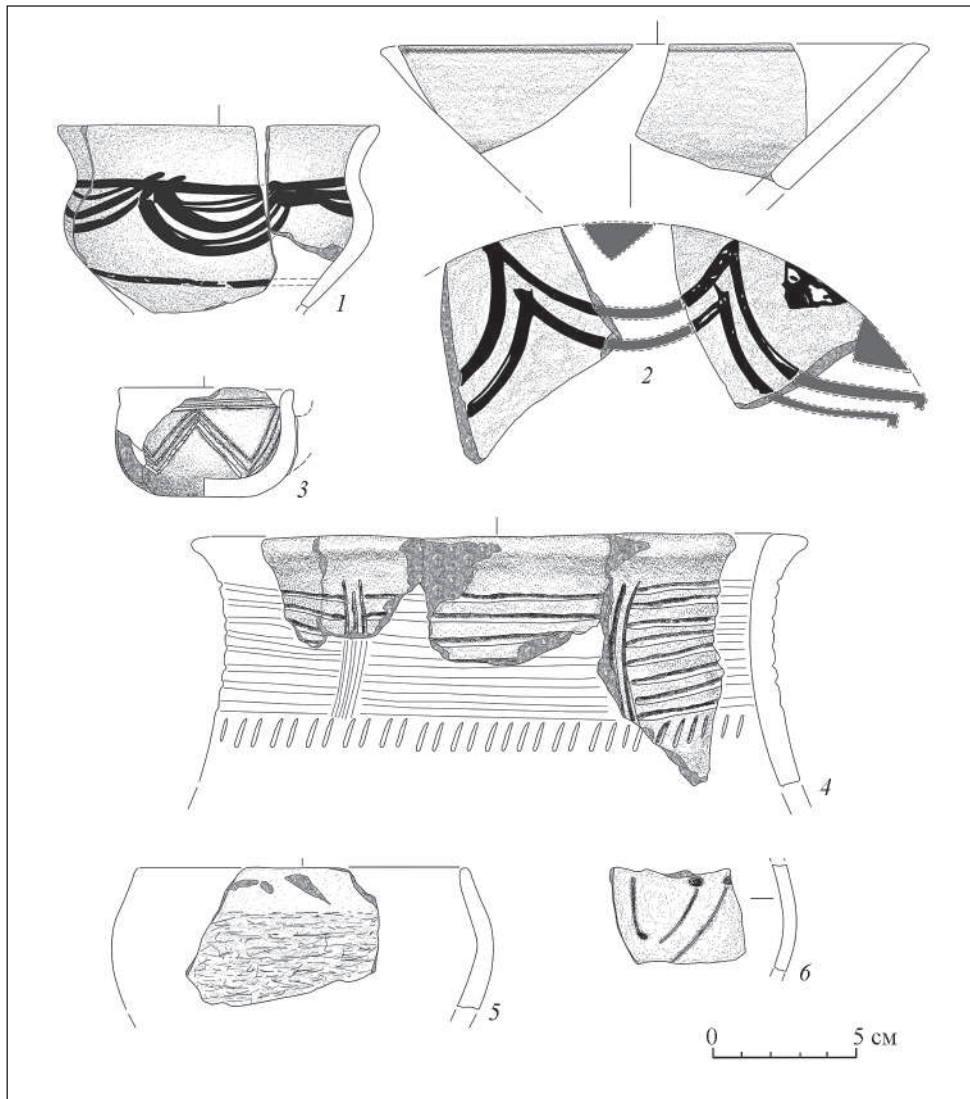

Рис. 1. Новомалин-«Подобанка», 2012 р. Вибірка посуду культур: 1–2 — трипільської (С-II); 3 — лійчастих кубків; 4 — тшинецької; 5 — вельбарської; 6 — лінійно-стрічкової кераміки. 1–2 — об'єкт 1; 3–6 — культурний шар

ка трипільської культури, відходи кременевого виробництва. Трипільські матеріали з об'єкта 1 та культурного шару можна розділити на три категорії: керамічні вироби (посуд, антропоморфна пластика, кружала); крем'яні знаряддя та відходи (представлені у значній кількості); кістки тварин. Аналіз посуду за основними характеристиками та особливостями дозволяє віднести його до бринзенської локальної групи трипільської культури (етап С-II).

Таким чином, у ході розкопок 2012 р. відкрито частину великого об'єкта 1 й отримано значну кількість матеріалів для висвітлення культурних процесів ранньої бронзи Західної Волині та контактів з іншими етнічними групами, зокрема з племенами культури лійчастих кубків. Подальші дослідження цієї, безперечно, цікавої археологічної пам'ятки дозволить по-новому висвітлити історію бринзенської локальної групи в регіоні.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ У ДУБЕНСЬКОМУ ТА РАДИВИЛІВСЬКОМУ р-нах

Експертизи земельних ділянок проводилися на території Дубенського та Радивилівського р-нів Рівненської обл. У ході робіт обстежено 18 місцезнаходжень. З них шість були відомі раніше, а 12 — нововиявлені. Матеріали збиралися з поверхні пам'яток і в шурфах розмірами 1 × 1 м.

1. Дубно, вул. Волицька, 45. Координати: 50°21'37.91"С; 25°45'7.59"В. Виявлене В. Ткачем у 2011 р. (Дубно — Цукрозавод, пункт 3). Знахідки: крем'яні вироби та кераміка межановицької та стжижовської культур, кераміка милоградської культури та XVIII—XIX ст.

2. Дубно, вул. Данила Галицького, 25. Координати: 50°25'6.19"С; 25°44'0.78"В. Частково вона займає оборонний вал, який є частиною загальних оборонних укріплень м. Дубна польсько-литовської доби. Знахідки: кераміка XVII—XIX ст.

3. Дубно, вул. І. Франка. Координати: 50°24'51.81"С; 25°44'4.33"В. Обстежене В. Ткачем. Знахідки: кераміка та скляні вироби XVII—XIX ст.

4. Дубно, вул. Нечая. Координати: 50°24'59.82"С; 25°44'49.22"В. Обстежене А. Бардецьким. Шурфуванням встановлено наявність на ділянці насипного шару XIX — початку XX ст.

5. Дубно, вул. Свободи 46. Координати: 50°25'10.50"С; 25°44'23.69"В. Обстежене В. Ткачем. Знахідки: кераміка та скляні вироби XVIII—XIX ст.

6. Дубно, вул. Добролюбова, 30. Координати: 50°24'39.97"С; 25°46'9.47"В. Виявлене А. Бардецьким. Знахідки: кераміка могиланської групи та IX—X ст. Поряд за 80 м на схід В. Ткачем обстежена ще одна ділянка (вул. Івасюка, 36). На ній виявлено матеріали стжижовської культури, IX—X ст. і XVIII—XIX ст.

7. Дубно, вул. Затонського, 4. Координати: 50°24'49.12"С; 25°45'19.80"В. Виявлене А. Бардецьким. Знахідки: матеріали епішнурової, тшинецько-комарівської і вельбарської культур, могиланської групи, XV і XIX ст.

8. Дубно, Звірогосподарство. Координати: 50°24'8.72"С; 25°43'22.99"В. Виявлене в 1996 р. В. Ткачем. Зафіксовано руйнування невеликим кар'єром ями вельбарської культури.

9. Дубно, вул. Журавлина, 4 (Цукрозавод, пункт 4). Координати: 50°21'49.29"С; 25°45'5.38"В. Виявлене А. Бардецьким. Знахідки: крем'яні пластини мідного віку, залишки майстерні з обробки кременю: крем'яні відщепи та біфаціальні вироби, кераміка XVIII—XIX ст.

10. Дубно, вул. Кривоноса, 107. Координати: 50°23'28.15"С; 25°43'52.13"В. Виявлене А. Бардецьким. Знахідки: кераміка епохи бронзи та латенського часу.

11. Дубно, вул. Кривоноса, 62. Координати: 50°23'10.84"С; 25°43'55.08"В. Виявлене В. Ткачем. Знахідки: кераміка межановицької культури доби бронзи, раннього залізного віку та XVIII—XIX ст.

12. Дубно, вул. Монастирська. Координати: 50°23'53.36"С; 25°44'43.88"В. Виявлене А. Бардецьким. Знахідки: кераміка городоцько-здобницької культури, відщепи з кременю, фрагмент крем'яної сокири.

13. Дубно, вул. Федьковича. Координати: 50°25'6.82"С; 25°45'38.95"В. Виявлене А. Бардецьким. Обстежено дві ділянки під номерами садиб 1 і 8. Знахідки: кераміка епохи бронзи, відщепи та пластини з ретушшою; кераміка XVII—XX ст.

14. Гаї Лев'ятинські, пункт 4 (Радивилівський р-н). Координати: 50°47'13"С; 25°16'13.77"В. Виявлене В. Ткачем. Знахідки: кераміка доби бронзи та XVIII ст.

15. Клищі, пункт 1. Координати: 50°22'1.85"С; 25°54'5.42"В. Виявлене А. Бардецьким і В. Ткачем. Знахідки: кераміка та крем'яні вироби епохи бронзи.

16. Острів, пункт 4 (Радивилівський р-н). Координати: 50°20'1.56"С; 25°13'19.33"В. Виявлене В. Ткачем. Знахідки: уламок крем'яного нуклеуса доби палеоліту, крем'яні вироби, кераміка доби бронзи, X—XIII ст. і XVII ст.

17. Перенятин, пункт 1 (Радивилівський р-н). Координати: 50°5'40.68"С; 25°21'57.76"В. Виявлене А. Бардецьким. Знахідки: кераміка бабинської, висоцької і вельбарської культури, крем'яні відщепи, кераміка XVII ст.

18. Пляшева, вул. Лесі України, 15 (Радивилівський р-н). Координати: 50°21'12.92"С; 25°11'49.88"В. Виявлене В. Ткачем. Знахідки: Знаряддя з кременю доби бронзи.

Рис. 1. Топографічні карти з позначенням досліджуваних місцезнаходжень (номери пам'яток відповідають порядковим номерам у переліку поданому в тексті)

ДОСЛІДЖЕННЯ В ПЕРЕСОПНИЦІ

Експедиція ДП «Рівненська старовина» продовжила роботи на території с. Пересопниці Рівненського р-ну. Дослідження проводилися на різних ділянках у селі та поблизу, на землях сільськогосподарського призначення та культурно-археологічного центру «Пересопниця» (рис. 1).

На території дитинця літописного міста проведено археологічну експертизу на замовлення релігійної громади Української Православної церкви Київського Патріархату. На ділянці в північній частині дитинця (рис. 1, 1) у шурфі розмірами $2,6 \times 2,6$ м виявлено культурні нашарування епохи Київської Русі, що залягали під шаром будівельного сміття до материка, на глибині від 0,5 м до 0,9 м. Досліджено рештки давньоруського житла XI ст., долівка якого розміщувалася на рівні материка. Котлован будівлі чотирикутний у плані, зорієнтований кутами за сторонами світу. Рештки печі розмірами $0,9 \times 0,7$ м виявлено у східному куті. Зберігся черинь з основою стінок, які були збудовані на дерев'яному каркасі.

На території окольного міста, на ділянці М.В. Федоришина (рис. 1, 2), досліджено культурні нашарування та об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки, трипільської культури, бронзового та раннього залізного віків, слов'яно-руського часу X—XIII ст., литовсько-польської доби XV—XVII ст.

У південно-східній частині уроч. Пастівник, на мисоподібному підвищенні, прокопано траншею розмірами 8×4 м (рис. 1, 3). Встановлено, що товщина культурного шару на цій ділянці не перевищує 0,3 м, а материк залягає на глибині 0,4 м. Досліджено господарський об'єкт XII — першої половини XIII ст. Він мав округлий у плані котлован розмірами $2,85 \times 2,7$ м, завглибшки 1,8 м від рівня виявлення. У заповненні котловану знайдено уламки глиняних посудин, залізні вироби (клямку від скрині, ніж), кістяні голку та наперсця канчука, фрагменти скляних браслетів.

На північній окраїні села в уроч. Загребля (рис. 1, 4) у шурфі розмірами $2,0 \times 2,8$ м виявлено культурний шар X —

початку XI ст. і XII—XIII ст. потужністю до 0,5 м. Досліджено господарську яму XII — першої половини XIII ст. Вона округла в плані, діаметром 1,5 м, зі сходиною біля західного краю стінки. Глибина сходинок від рівня виявлення до 0,25 м, максимальна глибина ями до 0,4 м.

Багатощарове поселення в уроч. Баранівка, пункт 2 розташовується на окремому підвищенні на заплаві правого берега р. Омелянівки (рис. 1, 5). Підвищення має підтрикутну в плані форму, його розміри 170×180 м. У південній частині пам'ятки роботи проведено на ділянці площею 25 м². Потужність культурних нашарувань до 0,9 м. Материк — жовтий лесоподібний суглинок. Досліджено будівлю 1 раннього залізного віку та яму 3 бронзового віку.

Будівля 1 мала овальний у плані котлован розмірами $5,15 \times$

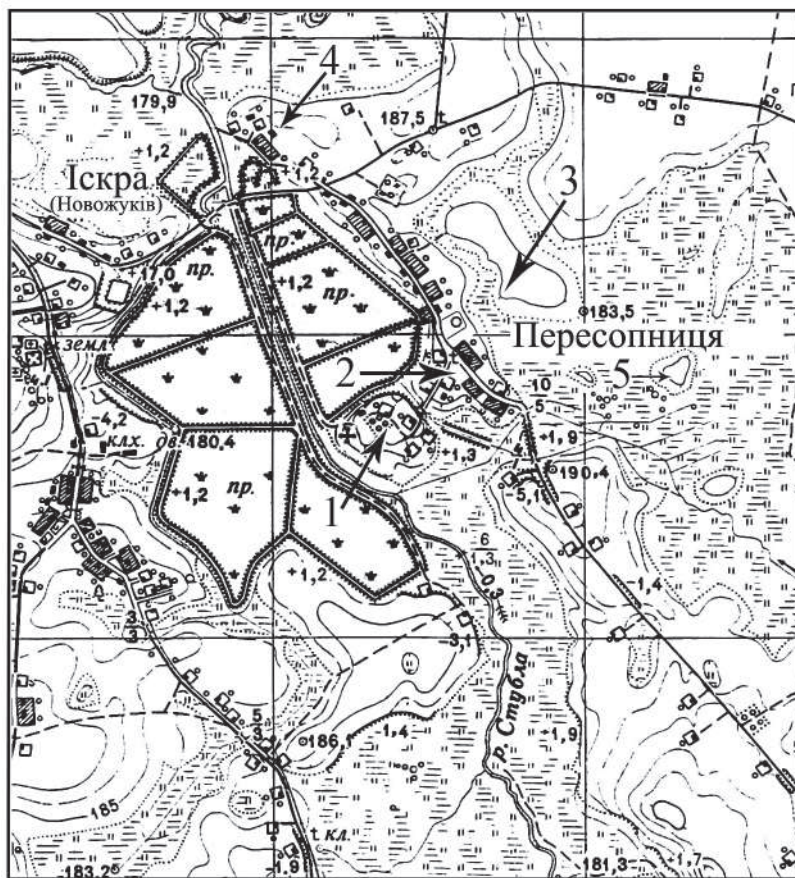

Рис. 1. План с. Пересопниця з позначеними місцями досліджень 2012 р.

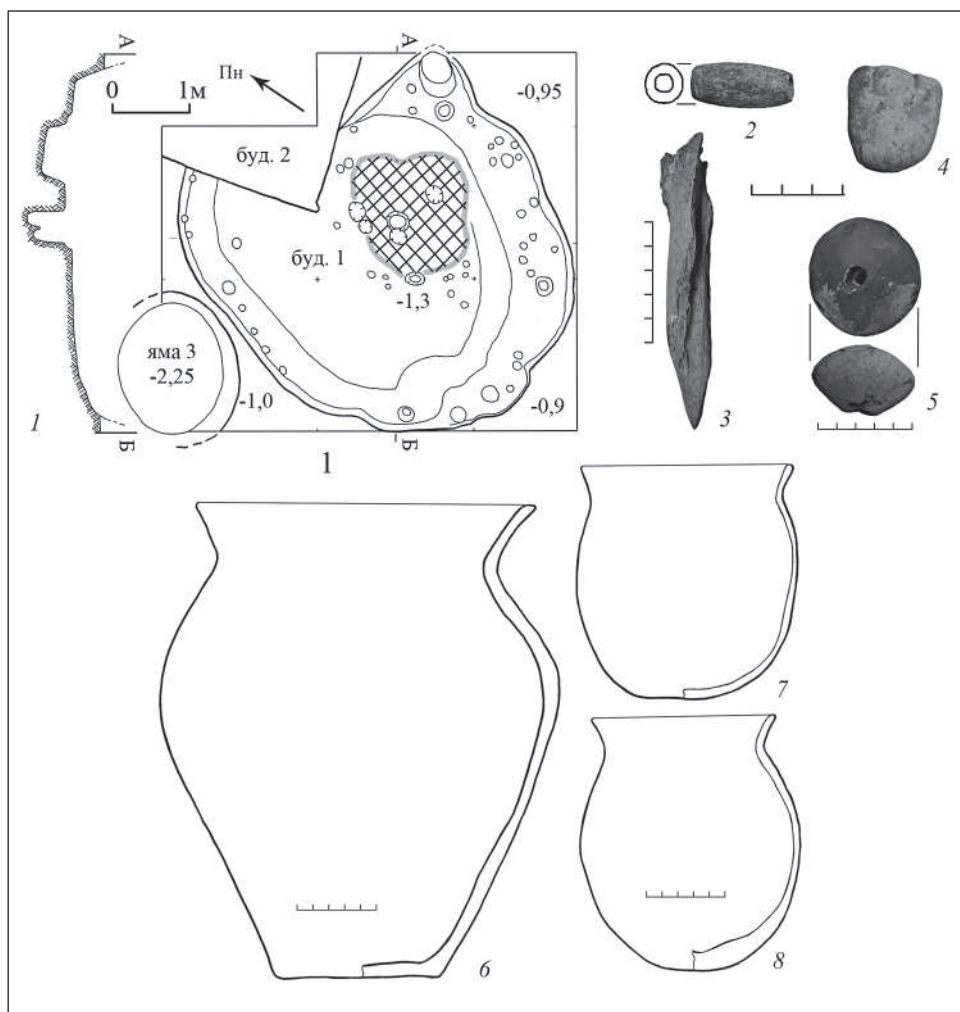

Рис. 2. Пересопниця, поселення в уроч. Баранівка, пункт 2: 1 — план дослідженої ділянки; 2—8 — знахідки з будівлі 1

4,4 м (рис. 2, 1). Стінки котловану похилі, його глибина від рівня виявлення 0,35 м. У східній частині котловану виявлено ділянку випаленої долівки розмірами 1,9 × 1,4 м. Тут простежено три округлі плями від вогнищ діаметром 0,8—0,9 м, вони розміщувалися навколо розташованих поряд двох стовпових ям, кожна діаметром 0,2 м і завглибшки 0,65 та 0,5 м. У шарі, що перекривав вогнища, трапилися великі шматки випаленої глиняної обмазки. Простежені на них відбитки очерету та дерева дозволяють зробити висновок, що товстим шаром глини були обмазані стовпи, які стояли поряд з вогнищами та входили до конструкції будівлі. Крім уже згаданої подвійної стовпової ями, в зоні вогнищ виявлено ще п'ять ям від стовпів діаметром 0,15—

0,20 м, а по краю випаленої ділянки та по краю котловану простежено ямки від кілків діаметром 7—10 см. У заповненні будівлі 1 зібрано кістяні бочковидну намистину та три проколки (рис. 2, 2, 3), глиняні мініатюрну посудину, пряслиця (рис. 2, 4, 5) уламки ліпних посудин (рис. 2, 6—8), вироби з кременю. Глиняні посудини мають нерівну, але заглажену та лощену поверхню сірого чи коричневого кольору, в тісті є домішка жорстви, товченого кременю. Будівля є рештками житла милоградської культури.

Серед знахідок з поселення Баранівка, пункт 2 є також матеріали мідного віку (трипільська культура), бронзового віку (стжижовська культура), слов'яно-руські (X—XIII ст.).

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ обл.

У 2012 р. співробітниками ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ ІА України проведено 880 експертиз на території Рівненської обл., на 192 ділянках відмічено археологічні знахідки або ж виявлено культурні нашарування та об'єкти. Найбільше експертиз проведено в історичних містах Дубно (174), Острог (58), Дубровиця (50), Корець (48), Степань (14) і в с. Пересопниця (28).

Під час проведення експертиз виявлено такі нові археологічні пам'ятки: с. Городець Володимирецького р-ну — поселення милоградської культури; с. Красносілля Гощанського р-ну — поселення пізнього римського часу; с. Хрінники Демидівського р-ну — поселення бронзового віку, слов'яно-руське, литовсько-польської доби; м. Дубно, вул. Поліщука — поселення бронзового віку та епохи Київської Русі; с. Клинци Дубенського р-ну — поселення бронзового віку; смт Мізоч Здолбунівського р-ну — поселення епохи Київської Русі та литовсько-польської доби; с. Новомиськ Здолбунівського р-ну — поселення раннього залізного віку, пізнього римського часу, епохи Київської Русі, литовсько-польської доби; смт Млинів, вул. Котовського, 51, південна окраїна — по-

селення бронзового та раннього залізного віків, пізнього римського часу, слов'яно-руського часу X—XI ст.; м. Острог, вул. Кн. Острозьких, 24 — поселення слов'яно-руського часу X—XI ст., литовсько-польської доби; с. Перенятин Радивилівського р-ну — поселення раннього залізного віку, епохи Київської Русі, литовсько-польської доби; с. Плешева Радивилівського р-ну, вул. Лесі Українки — поселення бронзового віку; с. Ходоси Рівненського р-ну — поселення раннього залізного віку.

Археологічні роботи проведено на 10 ділянках. Зокрема, в м. Рівне по вул. Чорновола, 82-А досліджено ділянку поселення бронзового віку та ранніх слов'ян райковецької культури. В м. Дубно по вул. Шевченка, 51 відкрито об'єкт мідного віку, в культурному шарі зібрано матеріали бронзового та раннього залізного віків, гончарний посуд X ст. і XV—XVIII ст. У м. Дубно по вул. Старицького, 6 досліджено об'єкти бронзового та раннього залізного віків, у культурному шарі зібрано матеріали культур лінійно-стрічкової кераміки та трипільської. У смт Степань на двох ділянках по вул. Довгій, 35 і 55 виявлено житлові та господарські споруди литовсько-польської доби XV—XVIII ст.

РОБОТИ НА ДІЛЯНЦІ М.В. ФЕДОРИШИНА У с. ПЕРЕСОПНИЦЯ

Роботи здійснювалися ДП «Рівненська старовина» на ділянці розмірами 8 × 8 м (рис. 1). Стратиграфія нашарувань: 1) від сучасної денної поверхні до глибини 0,7—0,8 м залягає пухкий чорний ґрунт (чорнозем), він порушений, містить знахідки різних епох — від первісної доби до XVIII—XIX ст. включно; 2) від глибини 0,8 м до 1,10—1,15 м простежено чорнозем непорушений, пухкий; 3) передматериковий шар має товщину до 0,15—0,2 м; 4) материк (жовтий лесоподібний суглинок) виявлений на глибині 1,3 м.

Зібрані в культурному шарі знахідки та досліджені об'єкти свідчать, що ділянка була заселена в неоліті (культура лінійно-стрічкової керамі-

ки), мідному, бронзовому та ранньому залізному віках, в слов'яно-руській час (IX—XIII ст.), за литовсько-польської доби (XV—XVIII ст.).

Більшість об'єктів належать до доби середньовіччя. Три будівлі (2, 3, 6) датовані X ст. Вони мали чотирикутні котловани, які досліджені в межах розкопу лише частково. Найранішою виявилася будівля 6. Довжина дослідженої частини її західної стінки — 1,75 м, південної — 0,9 м. Котлован був завглибшки 0,7 м. Датуються будівля першою половиною — серединою X ст. Будівля 2 була збудована на місці будівлі 6. Довжина дослідженої частини її західної стінки — 1,6 м, південної — 2,2 м. Глибина котловану 0,5 м.

Про те, що на цій ділянці існувало значне поселення епохи Київської Русі XII—XIII ст., свідчать численні знахідки уламків гончарного глиняного посуду, виробів із заліза та кольорових металів, каменю, скла. В колекції є свинцева князівська печатка, бронзові натільні хрестики, уламки скляних браслетів, залізне писало. Цим же часом датовано об'єкт 7.

До литовсько-польської доби належить будівля 1 та два поховання. Будівля мала чотирикутний котлован, простежений з глибини 1,0 м, орієнтований кутами за сторонами світу, його розміри $3,85 \times 4,2$ м, глибина 0,8 м. Котлован мав обшивку з дерева, вздовж стін простежено рівчаки та стовпові ями, найбільш масивні стовпи були вкопані в кутах, вздовж південно-східної стіни та біля входу. Вхід у котлован будівлі розміщувався біля північного кута, з боку північно-східної стіни. Тут простежено похилый спуск завширшки 1,9 м зі слабо вираженими сходинками, вирізаними в материковому суглинку. Довжина дослідженої частини входу 1,65 м. У заповненні котловану зібрано уламки глиняного посуду, залізні замок і вудило, монети (денарії) Олександра Ягелончика (1492—1506 рр.). Знахідки дозволяють датувати будівлю кінцем XV — першою чвертю XVI ст.

Згодом, коли садиба з будівлею 1 була покинута, цю ділянку використали для захоронення померлих. Поховання 1 здійснене в ямі розмірами $1,9 \times 0,7—0,75$ м, орієнтованій з північного сходу на південний захід. Яму виявлено на глибині 1,0 м, її глибина 0,55 м. Похованого поклали витягнутим на спині, головою на південний захід, руки складені на грудях. У могильній ямі знайдено 6 залізних цвяхів, якими

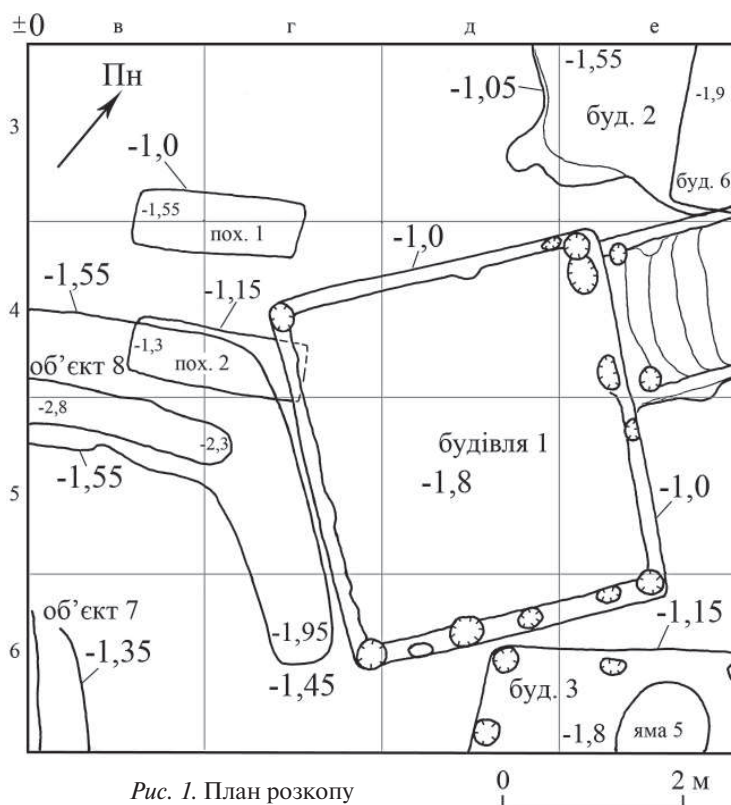

Рис. 1. План розкопу

скріплювали дошки труни. Деревний тлін від дощок добре простежувався лише на дні могильної ями. Біля черепа, в районі лівої скроні лежала монета Сигизмунда Августа 1560 р. (півгроша). Поховання 2 здійснене у ямі розмірами $1,95 \times 0,65$ м, орієнтованій з північного сходу на південний захід. Яму виявлено на глибині 1,15 м, її глибина 0,2 м. Похованого поклали витягнутим на спині, головою на південний захід, руки складені на грудях. Навколо скелета простежено коричневий прошарок органічного тліну від дерев'яної трути. В районі пояса лежала бронзова пряжка. В районі таза під правою клубовою кісткою знайдено монету (півгроша) Сигизмунда III (1583—1632 рр.). Монети дозволяють датувати поховання другою половиною XVI — початком XVII ст.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ДУБНО

На пам'ятках м. Дубно в 2012 р. з метою продовження вивчення історико-культурної спадщини проведено розвідки та шурфування. Збір підйомного матеріалу проведено на таких, раніше відомих, пам'ятках археології:

Дубно, Біля мостів, р-н Страклів — багатошарове поселення. Займає піщаний мис правого берега р. Ікви за 0,5 км на північ від залізничного та автодорожнього мостів. Мис витягнутий з півдня на північ, розмірами 400 × 100 м. Зібрано кераміку доби бронзи, ранньозалізного віку, XII — першої половини XIII ст., XVIII—XIX ст. та крем'яні знаряддя: фрагмент серпа, ножі на відщепі.

Дубно, Волиця — багатошарове поселення. Займає корінну правобережну терасу, розподілену на чотири миси правого берега р. Ікви від залізничного мосту до насосної станції, праворуч вздовж автотраси Дубно-Кременець. Розміри пам'ятки — 1700 × 200 м. Зібрано кераміку доби міді, тшинецько-комарівської культури, ранньозалізного віку, вельбарської культури (ліпну й гончарну), типу Прага-Корчак, X—XI ст., крем'яні лінзоподібні в перетині сокири, ріжуче знаряддя та скребок на відщепі, кістяні знаряддя: наконечник відтискувача, проколка, фрагмент гольника, лощило, фрагмент накладки на руків'я.

Дубно, Підвісний міст. Займає окреме підвищення в заплаві правого берега р. Ікви, за 0,25 км від на північ від звірогосподарства, біля підвісного мосту через Ікву. Зібрано кераміку ранньозалізного віку.

Дубно, о. Кемпа. Займає колишній острів в лівобережній заплаві р. Ікви, на якому розміщується Спасівська церква. Розміри пам'ятки 200 × 100 м. Зібрано кераміку XV — першої половини XVI ст., XVII ст., фрагменти мископодібної кахлі та коронки зеленополив'яної рельєфної кахлі.

Дубно, Палестина п. 2. Займає високий мис лівого берега р. Ікви, за 0,12 км на захід від ЦРЛ. Зібрано кераміку доби міді, культури кулястих амфор, Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Дубно, Палестина п. 4. Пам'ятка займає високий корінний мис лівого берега р. Ікви, за 100 м на схід від крайніх будівель ЦРЛ. Розміри — 200 × 100 м. Зібрано фрагмент посудини доби міді та уламок XVII—XVIII ст., монету «2 копійки» 1873 р.

Відкрито раніше невідому пам'ятку **Дубно, Цукровий завод, п. 4.** Пам'ятка займає пологий мис правого берега струмка, правобережної притоки р. Іква, за 0,5 км на північний-схід від містка через струмок. Зібрано кераміку доби міді, бронзи, пізнього середньовіччя, крем'яні знаряддя: ніж на пластині, два скобелі на відщепі.

Частково досліджено об'єкт тшинецько-комарівської культури, зруйнований кар'єром на пам'ятці **Дубно, Звірогосподарство.** Зафіксовано скупчення каміння, глиняної обмазки та кераміки, виявлено черешок крем'яного вістря дротика. На пам'ятці також проведено збір матеріалу. Виявлено кераміку доби міді, ранньозалізного віку, пряслице вельбарської культури, слов'янське пряслице, фрагмент скляного браслета.

Закладено шурф 1 (2 × 4 м) в рові замку князів Острозьких, ліворуч уздовж мосту. Орієнтація короткими стінками по лінії NS. До глибини 0,2 м залягав щільний шар шлаку. Далі йшов шар темно-сірого ґрунту, насичений битою цеглою та вапняком. У східній і західній стінах його нижній рівень мав суттєве пониження в сторону північної стінки до 1,45 м. Виявлено кераміку кінця XIX — першої половини XX ст., монету 1912 р., каламар. Далі залягав чорний органічний ґрунт до глибини 2,0—2,45 м з пониженням в бік північної стінки. У шарі виявлено кераміку XVIII ст., монети Станіслава Августа. Дно зафіксовано як стерильну блакитну глину, на якій лежали мушлі річкових молюсків і фрагменти черепа бика. Внаслідок дослідження висунуто припущення, що в районі мосту глибина рову була найменша, у другій половині XVIII ст. рів тут перетворювався на болото, або й пересихав. Однак раніше був заповнений водою, хоч і не глибоко. Відсутність слідів тривалих облог замку, вказує на вірогідність прочищення рову від загиблих в XVII ст.

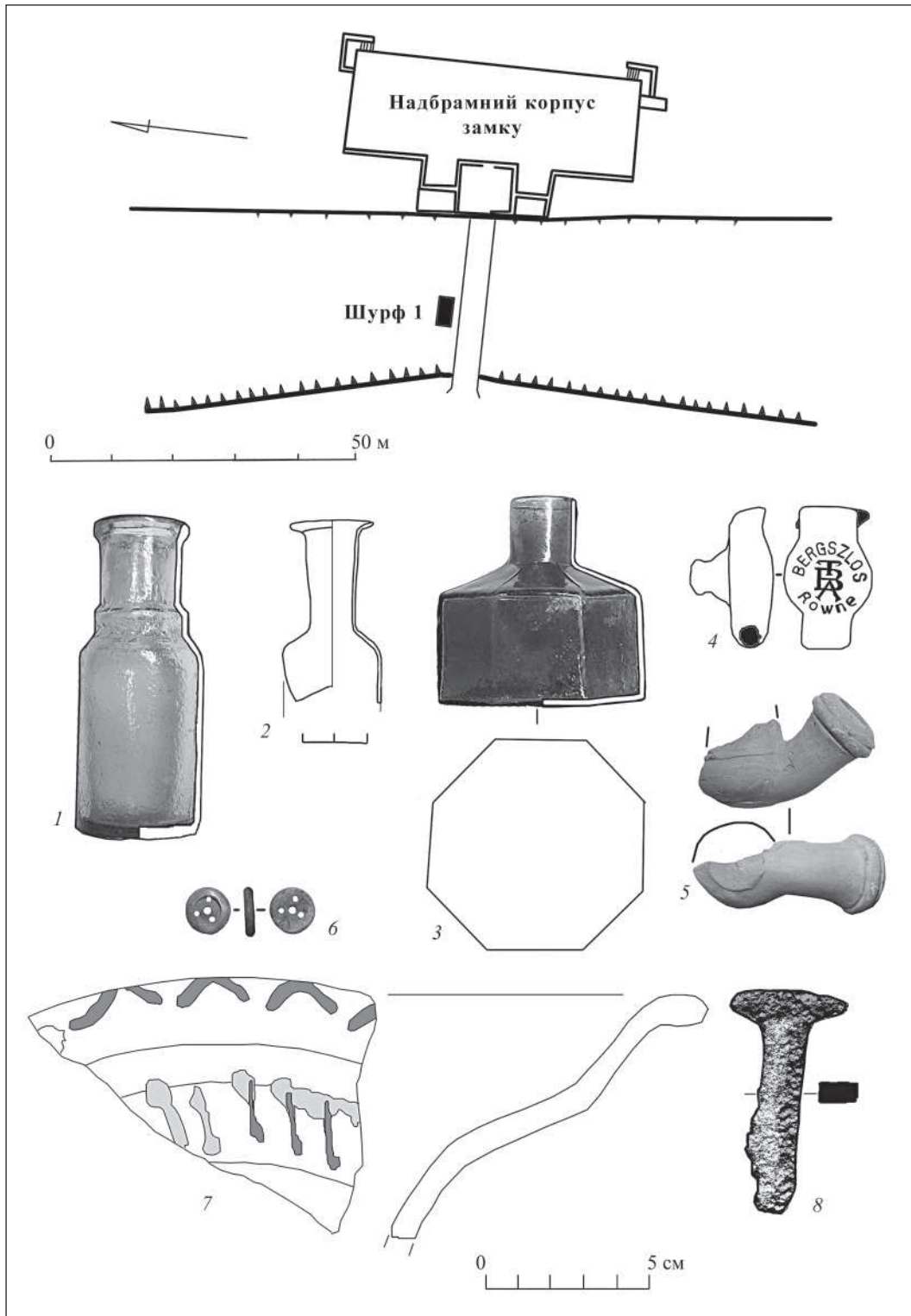

Рис. 1. Місцерозташування шурфа 1. Вибірка матеріалів: 1–3 — скло, 4 — фаянс, 5 — глина, 6 — кістка, 7 — кераміка, 8 — залізо

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. РІВНЕ НА вул. ЧОРНОВОЛА

Експедиція ДП «Рівненська старовина» здійснювала рятівні археологічні дослідження ділянки в м. Рівне, за адресою вул. Чорновола, 82-А, загальною площею 0,19 га, передбаченої для будівництва та обслуговування спортивно-оздоровчого комплексу. Дослідження здійснювалися на замовлення «Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. Степана Дем'янчука».

Земельна ділянка розміщувалася на південно-східній околиці міста, на відстані близько 400 м на захід від проїжджої частини. У топографічному плані вона розміщена на першій надзаплавній терасі правого берега р. Устя. Із заходу землевідвід межує з територіями заплави, а з інших сторін — з парковою зоною. Територія земельної ділянки розташовувалася в межах відомої багат шарової археологічної пам'ятки Рівне-Чорновола — поселення культури кулястих амфор мідного віку, городоцько-здовбицької культури доби бронзи, тшинецько-комарівської культури доби бронзи, поморської культури раннього залізного віку, культури Луки-Райковецької IX—X ст. Займає правобережну терасу р. Устя в районі парку.

Дослідження проводилося шляхом закладання розкопів загальною площею 130 м². Усього було закладено п'ять розкопів, що було зумовлено конфігурацією ділянки та розміщенням на ній садом.

У культурному шарі потужністю 0,5—0,7 м виявлено крем'яні знаряддя та кераміку доби енеоліту та бронзи, фрагмент кам'яної свердленої сокири, уламки кераміки IX—X ст. Простежене невелике скупчення відщепів, що залишилися від діяльності з виготовлення крем'яних знарядь. Було виявлено чотири заглиблені об'єкти.

Споруда 1 підпрямокутної форми, із заокругленими кутами, розмірами 3 × 2,4 м, завглибшки 0,6 м від рівня виявлення, орієнтована ку-

тами за сторонами світу. В південно-західній частині споруди влаштовано округлу нішоподібну піч діаметром 1,2 м з добре випаленим черенем. У північно-західній стінці розміщувалася напівкругла ніша заввишки 0,3 м з випаленими стінками та дном. Ближче до північно-східної стінки зафіксовано овальну яму розмірами 1,1 × 0,8 м, завглибшки 0,55 м від рівня долівки. Заповнення споруди становив сірий ґрунт з домішкою печини, вугликів, фрагментів кісток, фрагментів ліпного та ранньокружального слов'янського посуду IX—X ст.

Яма 2 овальної форми, розмірами 1,87 × 1,3 м, завглибшки 0,55 м від рівня виявлення. Заповнення становив сірий ґрунт, з дрібними та середніми уламками печини, у верхньому пласті траплялися вуглики, уламки слов'янського посуду IX—X ст.

Яма 3 овальної форми, розмірами 1,6 × 1,5 м, завглибшки 0,96 м від рівня виявлення, стінки похилі, звужуються до дна напівсферичної форми. Заповнення становив сірий ґрунт з включенням уламків печини, вугликів, фрагментів ліпного та ранньокружального слов'янського посуду IX—X ст.

Споруду 4 видовжено-овальної форми досліджено частково, її ширина 2,4 м, довжину простежено на 4,4 м, глибина 0,9 м від рівня виявлення, всередині споруди розміщувалася яма видовжено-овальної форми, завширшки 0,6 м, довжину простежено на 2 м, глибина 1,25 м від рівня виявлення споруди. Заповнення становив чорний ґрунт, в якому трапилися уламки глиняного та фарфорового посуду XIX ст.

Таким чином, у процесі рятівних досліджень 2012 р. на багат шаровій пам'ятці Рівне-Чорновола було виявлено господарську забудову IX—X ст., досліджено культурні нашарування енеоліту та доби бронзи, вперше виявлено споруду XIX ст.

РОЗВІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В ОКОЛИЦЯХ оз. НОБЕЛЬ

У 2012 р. в околицях оз. Нобель (Заріченський р-н Рівненської обл.) здійснена комплексна розвідка під керівництвом Л.Л. Залізняка. Частина учасників експедиції основну увагу зосередила на пошуку та вивченні середньовічних (насамперед, давньоруських) пам'яток мікрорегіону. У результаті було досліджено низку пам'яток зазначеного періоду, більшу частину яких виявлено вперше¹.

1. *Городище та посад літописного Небеля*. В південно-східній частині с. Нобель обстежено відоме давньоруське городище, яке займає пагорб, що на 4–6 м здіймається над прилеглою територією. Майданчик городища має овальну форму розміром 85 × 60 м; із західного боку простежується в'їзд до нього. Поверхня городища частково знівельована функціонуванням на горі церкви (перша згадка — середина XVI ст.) та кладовища. Шурфуванням встановлено, що товщина культурного шару на пам'ятці місцями становить 1,2 м. У ньому знайдено кераміку XII — кінця XIII, XVI—XVIII ст., кістки тварин і луску, окремі людські кістки.

На захід від городища виявлене поселення (посад) розміром 300 × 100 м, яке дугоподібно охоплює частину городища. На городах знайдено кераміку середини — другої половини XIII ст. та XV—XVIII ст. Пізньосередньовічний матеріал трапляється на значній площі південної частини Нобельського півострова, до садиби школи на півночі включно.

2. *Багатошарове поселення у с. Нобель*. У центральній частині села біля сільради виявлено нову пам'ятку за 600 м на північ від городища. Її приблизна площа становить 200—250 × 100—150 м. Шурфування засвідчило наявність культурного шару з керамікою другої половини X — середини XIII ст., при цьому поселення загинуло від пожежі. Крім того, на поселен-

ні виявлено крем'яні артефакти кам'яної доби та матеріали пізнього середньовіччя.

3. *Багатошарова пам'ятка Омита* 4. Розташована на пологому березі Стохода — рукава р. Прип'ять, за 0,4 км на схід від с. Омита. Була виявлена Л.Л. Залізником в кінці 80-х рр. XX ст. Розмір поселення — 250 × 200 м. На поверхні та в шурфах виявлено кераміку XII—XIII та XV—XVI ст. З культурного шару потужністю 0,3—0,4 м походять крем'яні артефакти кам'яної доби.

4. *Давньоруське поселення в с. Морочне*. В центральній частині села на підвищенні лівого берега р. Ножик виявлено давньоруське поселення. Воно займає церковне подвір'я та прилеглі садиби. Орієнтовна площа пам'ятки 250 × 100 м. У шурфі та на городах знайдено багато кераміки кінця X — кінця XIII та XVII—XVIII ст. Товщина культурного шару — до 1 м.

Крім зазначених пам'яток, давньоруські матеріали було зафіксовано в уроч. Яблунька на схід від Омита та в уроч. Залужжя на північній околиці с. Морочне. Кераміку пізньосередньовічного часу виявлено на північ від Нобеля, між селами Млин і Дідовка та на північний схід від Омита.

Зважаючи на існування в XII ст. Небельської волості, відомої за літописом, та існування значного за обсягом актового матеріалу середини XVI ст., який опубліковано, історико-археологічне вивчення середньовічних пам'яток в районі Нобеля відкриває перспективи подальшого комплексного дослідження цієї архайчної адміністративно-господарської одиниці прип'ятського Полісся. Спеціальне систематичне вивчення регіональної системи заселення та дослідження господарської спеціалізації місцевого населення цієї окремої давньоруської волості в їх природному та етнокультурному контекстах є важливим не тільки з наукової точки зору, але й для організації майбутньої комплексної охорони унікального місцевого природного й історико-культурного надбання.

¹ Учасники розвідки висловлюють щире подяку голові сільради с. Нобель В.М. Ташликович та священику с. Морочне о. Павлу за сприяння у роботі експедиції

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ОСТРОЗЬКОГО ТА РІВНЕНСЬКОГО р-нів

Під час розвідок на території Острозького та Рівненського р-нів Рівненської обл. було обстежено 14 місцезнаходжень, з яких два — нововиявлені, а 12 — відомі раніше пам'ятки.

Бармаки 4. Координати: 50°38'44.69"С; 26°17'36.04"В. Матеріали: епоха бронзи, IX ст., XII — перша половина XIII ст.

Верхів 2 (Острозький р-н). Координати (центру пам'ятки): 50°23'41.74"С; 26°19'20.10"В. Матеріали: вельбарська культура, XII — перша половина XIII ст., XV ст.

Верхів 3. Координати: 50°23'49.42"С; 26°19'17.38"В. Матеріали: мідний вік, вельбарська культура, XIII ст., XV ст.

Верхів 4. Координати: 50°23'53.50"С; 26°19'3.58"В. Матеріали: епоха бронзи, поморська та вельбарська культури.

Могиляни, уроч. Оселя 2 (Острозький р-н). Координати: 50°24'48.78"С; 26°35'27.21"В. Матеріали: могилянська група, IX—X ст.

Рівне, уроч. Дворець. Координати: 50°36'23.49"С; 26°12'54.71"В. Відкрите І.К. Свешніковим, обстежував Б.А. Прищепа, який у 1982 р. дослідив 4 безінвентарні підплитові поховання. Матеріали: епоха бронзи, XII — перша половина XIII ст., XV ст.

Хорів, Біля Хмелю (Острозький р-н). Координати: 50°22'57.14"С; 26°30'7.07"В. Матеріали: XV ст.

Шпанів 3 (Рівненський р-н). Координати: 50°39'9.90"С; 26°14'58.11"В. Відкрите І.К. Свешніковим Матеріали: епоха бронзи.

Шпанів 4. Координати: 50°39'17.29"С; 26°15'11.19"В. Відкрите В.О. Самолюком Матеріали: культура лінійно-стрічкової кераміки, городоцько-здовбицька культура, XI ст.

Шпанів 5. Координати: 50°39'23.56"С; 26°16'18.93"В. Матеріали: вельбарська культура та культура Лука-Райковецька.

Шпанів 6. Координати: 50°39'31.39"С; 26°16'37.32"В. Матеріали: городоцько-здовбицька, тшинецько-комарівська та вельбарська культури.

Шпанів 7. Координати: 50°39'26.04"С; 26°17'6.59"В. Матеріали: тшинецько-комарівська, лужицька та вельбарська культури, IX ст.

Шпанів 8. Координати: 50°39'21.04"С; 26°17'15.91"В. Матеріали: тшинецько-комарівська, могилянська група, IX ст., XI ст.

Шпанів 9. Координати: 50°39'6.29"С; 26°17'38.65"В. Матеріали: тшинецько-комарівська, могилянська група, культура Лука-Райковецька, давньоруський період.

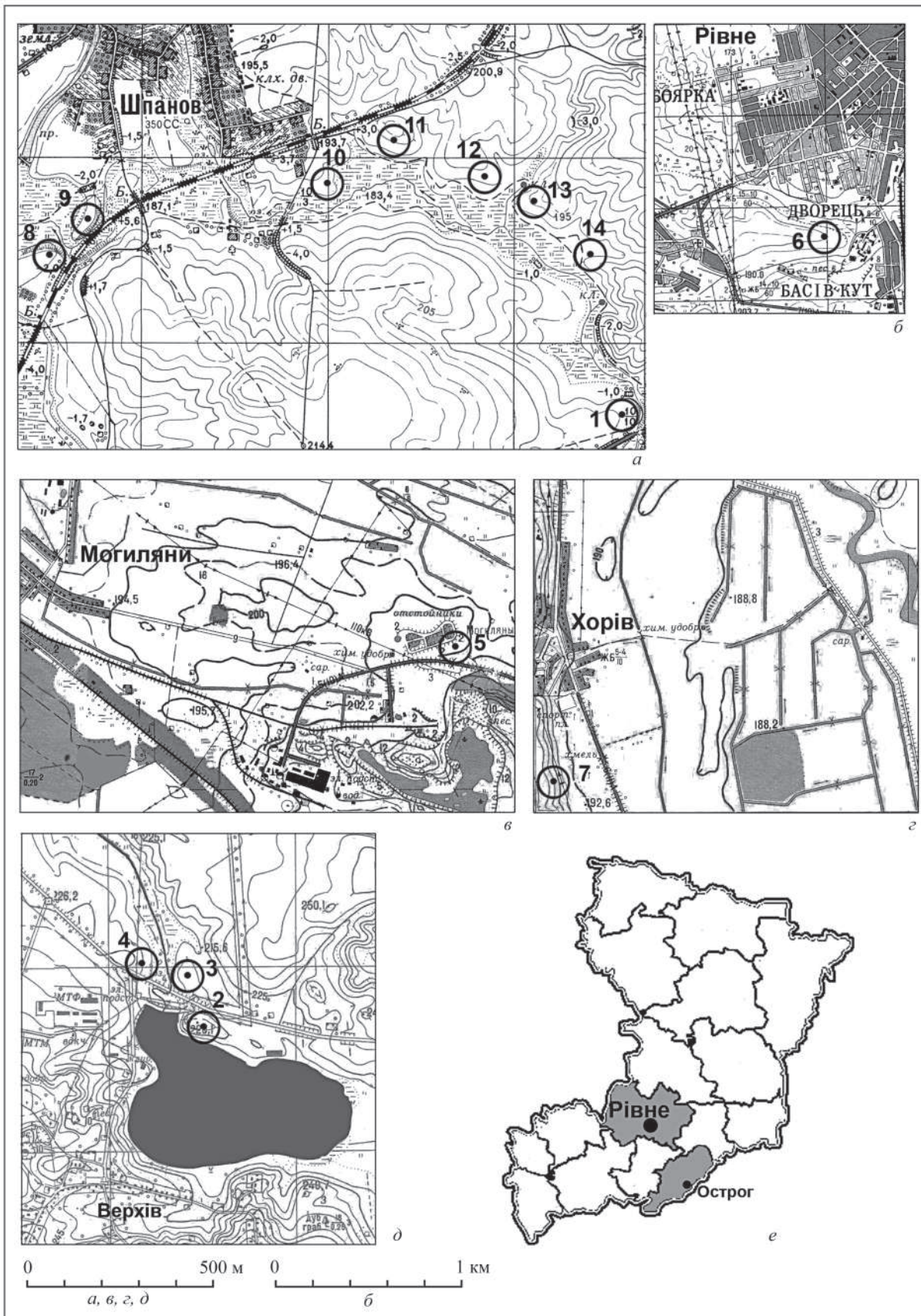

Рис. 1. а—д — топографічні карти з позначенням досліджуваних місцезнаходжень (номери пам'яток відповідають порядковим номерам в переліку поданому в тексті); е — територія Острозького і Рівненського р-нів на карті-схемі Рівненської обл.

ПАМ'ЯТКИ ДУБЕНСЬКОГО, МЛИНІВСЬКОГО І РАДИВИЛІВСЬКОГО р-нів

Під час робіт на території Дубенського, Млинівського та Радивилівського р-нів Рівненської обл. було обстежено 21 місцезнаходження, з яких сім — нововиявлені, а 14 — відомі раніше пам'ятки.

Боцянівка 2 (Дубнівський р-н). Виявлене А. Бардецьким у 2008 р. Координати: 50° 24' 46.80"С; 25°58'53.77"В. Матеріали: Х ст., поч. XII ст.

Велика Городниця 1 (Млинівський р-н). Координати: 50°39'0.30"С; 25°28'56.83"В. Матеріали: милоградська культура, XV ст., XVIII—XIX ст.

Велика Городниця 2. Координати: 50°38' 55.80"С; 25°29'36.00"В. Матеріали: тшинецько-комарівська, лужицька та вельбарська культури, Х ст., XI ст., XII — перша половина XIII ст.

Добрятин 1 (Млинівський р-н). Координати: 50°30'34.91"С; 25°29'41.53"В. Виявлене в 2011 р. Матеріали: епоха бронзи, могилянська група, вельбарська культура, XII — перша половина XIII ст.

Залав'я 1 (Млинівський р-н). Координати: 50°39'1.07"С; 25°30'57.38"В. Матеріали: епоха бронзи, лужицька культура, XII — перша половина XIII ст., XVII—XIX ст.

Залав'я 2. Координати: 50°39'20.69"С; 25°31' 48.37"В. Матеріали: тшинецько-комарівська, лужицька, Х ст., кінець XI — початок XII ст., XII — перша половина XIII ст., XV ст., XVII ст.

Липа, Біля кургану (Дубнівський р-н). Координати: 50°25'1.01"С; 25°53'57.97"В. Матеріали: пізній палеоліт, епоха бронзи, IX—X ст.

Липа-7. Координати: 50°24'46.24"С; 25°53'55.88"В. Поселення виявлене М.І. Островським і перевірене М.О. Тихановою у 1956 р. Матеріали: могилянська група, XII — перша половина XIII ст., XV ст.

Мильча 1 (Дубнівський р-н). Координати: 50°21'0.35"С; 25°34'20.22"В. Виявлене в 2011 р. Матеріали: межановицька культура, XII — перша половина XIII ст.

Мильча 2. Координати: 50°20'37.78"С; 25°34' 32.49"В. Виявлене у 2011 р. Матеріали: мідний вік, межановицька культура, XII — перша половина XIII ст.

Мирогоща 10. (Дубнівський р-н). Координати: 50°24'42.12"С; 25°50'23.62"В. Відкрите В. Тка-

чем у 1995 р. Матеріали: мідний вік, епоха бронзи.

Озліїв 1 (Млинівський р-н). Координати: 50° 29'44.13"С; 25°39'56.81"В. Виявлене І.К. Свешніковим і В.М. Коноплею в 1975 р. Матеріали: енеоліт, тшинецько-комарівська та вельбарська культури.

Озліїв 2. Координати: 50°29'36.78"С; 25°38' 48.38"В. Виявлене І.К. Свешніковим і В.М. Коноплею в 1975 р. Матеріали: межановицька та стжижовська культури, Х — початок XI ст., XII — перша половина XIII ст., кінець XIV—XVI ст.

Острів 2 (Радивилівський р-н). Координати: 50°20'9.84"С; 25°13'36.51"В. Матеріали: пізній палеоліт, енеоліт, епоха бронзи.

Острів-3. Координати: 50°20'16.79"С; 25°13' 30.37"В. Матеріали: енеоліт, городоцько-здобицька та тшинецько-комарівська культура.

Острожець 2 (Млинівський р-н). Координати: 50°39'29.88"С; 25°32'7.25"В. Матеріали: тшинецько-комарівська та лужицька культура, XII — перша половина XIII ст., початок XVIII—XIX ст.

Підгайці 1 (Млинівський р-н). Координати: 50°28'55.59"С; 25°41'33.13"В. Виявлене В. Ткачем у 2000 р. Матеріали: межановицька та тшинецько-комарівська культури.

Підгайці 2. Координати: 50°29'39.59"С; 25° 41'3.76"В. Виявлене І.К. Свешніковим у 1965 р. Матеріали: стжижовська та тшинецько-комарівська культури, могилянська група, IX—X ст., XII — перша половина XIII ст.

Підгайці 4. Координати: 50°29'47.94"С; 25°40'40.69"В. Виявлене В. Ткачем у 2005 р. Матеріали: культура кулястих амфор, межановицька та тшинецько-комарівська культури.

Підгайці 5. Координати: 50°29'47.11"С; 25° 40'47.63"В. Виявлене В. Ткачем у 2005 р. Матеріали: тшинецько-комарівська культура, могилянська група.

Хорупань 1 (Дубнівський р-н). Координати: 50°27'47.36"С; 25°38'44.07"В. Виявлене В. Ткачем у 2003 р. Матеріали: стжижовська, межановицька, бабинська, тшинецько-комарівська культури, Х — початок XI ст., XII — перша половина XIII ст., XIV — середина XVI ст., XVII—XVIII ст.

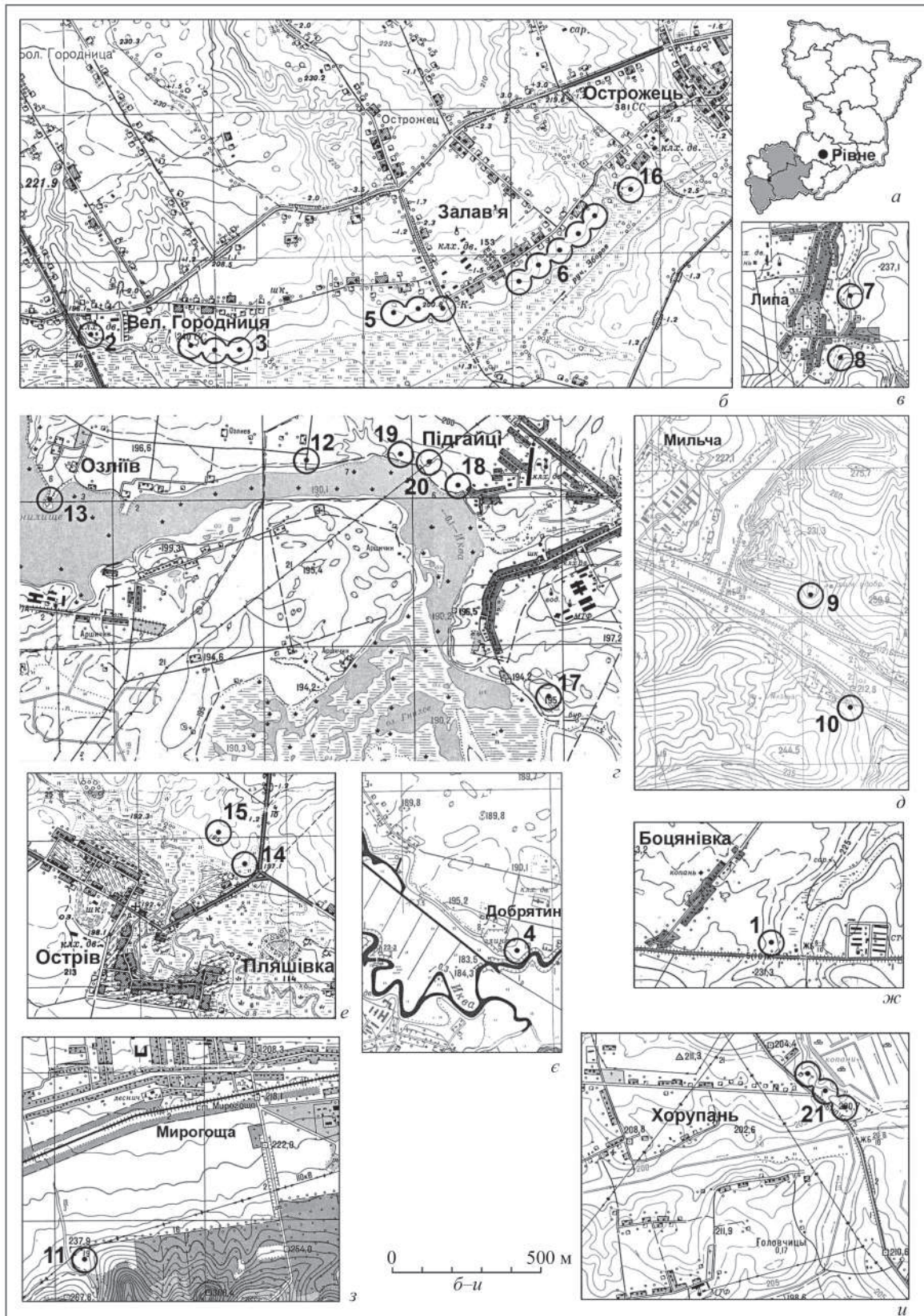

Рис. 1. а — територія Дубенського, Млинівського та Радивилівського районів на карті-схемі Рівненської обл.; б–и — топографічні карти з позначенням досліджуваних місцезнаходжень (номери пам'яток відповідають порядковим номерам поданому в тексті переліку)

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Л.І. Білинська, О.А. Удовіченко, О.О. Білинський, Р.О. Гордієнко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУМЩИНІ

Протягом 2011—2012 рр. Сумська експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ проводила обстеження та археологічні експертизи при відведенні земельних ділянок юридичним і фізичним особам на території Сумської обл.

Під час цих робіт в семи районах Сумської обл. було виявлено 29 нових пам'яток, представлених поселеннями доби бронзи, раннього заліза та курганами. Крім цього, проводилось обстеження та встановлення меж уже відомих археологічних об'єктів і пам'яток на теренах Великописарівського, Конотопського, Охтирського та Сумського р-нів. Спільно з представниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України, Управління культури та туризму Сумської облдержадміністрації і районних відділів культури обстежено розташовані на Сумщині 15 пам'яток археології національного значення, про що складено відповідні акти.

Серед нововиявлених об'єктів привертають увагу чотири поселення доби бронзи, одне скіфського часу та чотири поселення з матеріалами черняхівської культури.

Поселення 7 (Студенок) розташоване на терасі лівого берега р. Псел у південно-західній частині с. Миропілля Краснопільського р-ну. Територія поселення зайнята садибами. На площі не менше 1 га трапляється підйомний матеріал, представлений керамікою II—I тис. до н. е. (рис. 1, 1).

Поселення Запсілля 3 розташоване на вузькому мисоподібному виступі правого корінного берега р. Псел на захід від с. Запсілля Краснопільського р-ну. Територія поселення засаджена лісом, поверхня місцями сильно пошкоджена грабіжницькими ямами. Підйом-

ний матеріал II—I тис. до н. е. (рис. 1, 2) траплявся на площі не менше 0,25 га.

Поселення 2 (Засоснівка) розташоване на терасі лівого берега р. Каланчак (ліва притока р. Олешня) у східній частині с. Стецьківка Сумського р-ну. Його територія поросла лісом, частково перебуває під забудовою, а частково задернована. Це поселення скіфського часу було виявлене в 2008 р. Його межі не встановлено. У 2012 р. під час шурфування на ділянці землевідводу для індивідуального житлового будівництва було виявлено культурний шар до 0,5 м з матеріалами скіфського часу та бондарихинської культури (рис. 2, 1). Ймовірно, досліджувана ділянка розташована на південній околиці поселення Стецьківка 2, яка була пошкоджена піщаним кар'єром. Проте раніше тут у східній і північній частинах матеріали бондарихинської культури не траплялися.

Поселення Пожня 4 розташоване на краю тераси правого берега р. Пожня на північний захід від с. Пожня Великописарівського р-ну. На площі не менше 6 га трапляється підйомний матеріал — кераміка доби бронзи (рис. 2, 2). Територія поселення частково розорюється, культурний шар до 0,45 м, встановлено північну межу поселення.

Поселення біля с. Риботень Охтирського р-ну розташоване на терасі правого берега р. Ворскла. Підйомний матеріал (розтиральник з кварциту та кераміка скіфського часу) траплявся на площі не менше 3 га. Шурфування показало наявність культурного шар потужністю 0,25—0,35 м. Поверхня поселення частково задернована, а частково розорюється.

Поселення Олександрівка 2 розташоване на мисоподібному підвищенні у заплаві лівого бе-

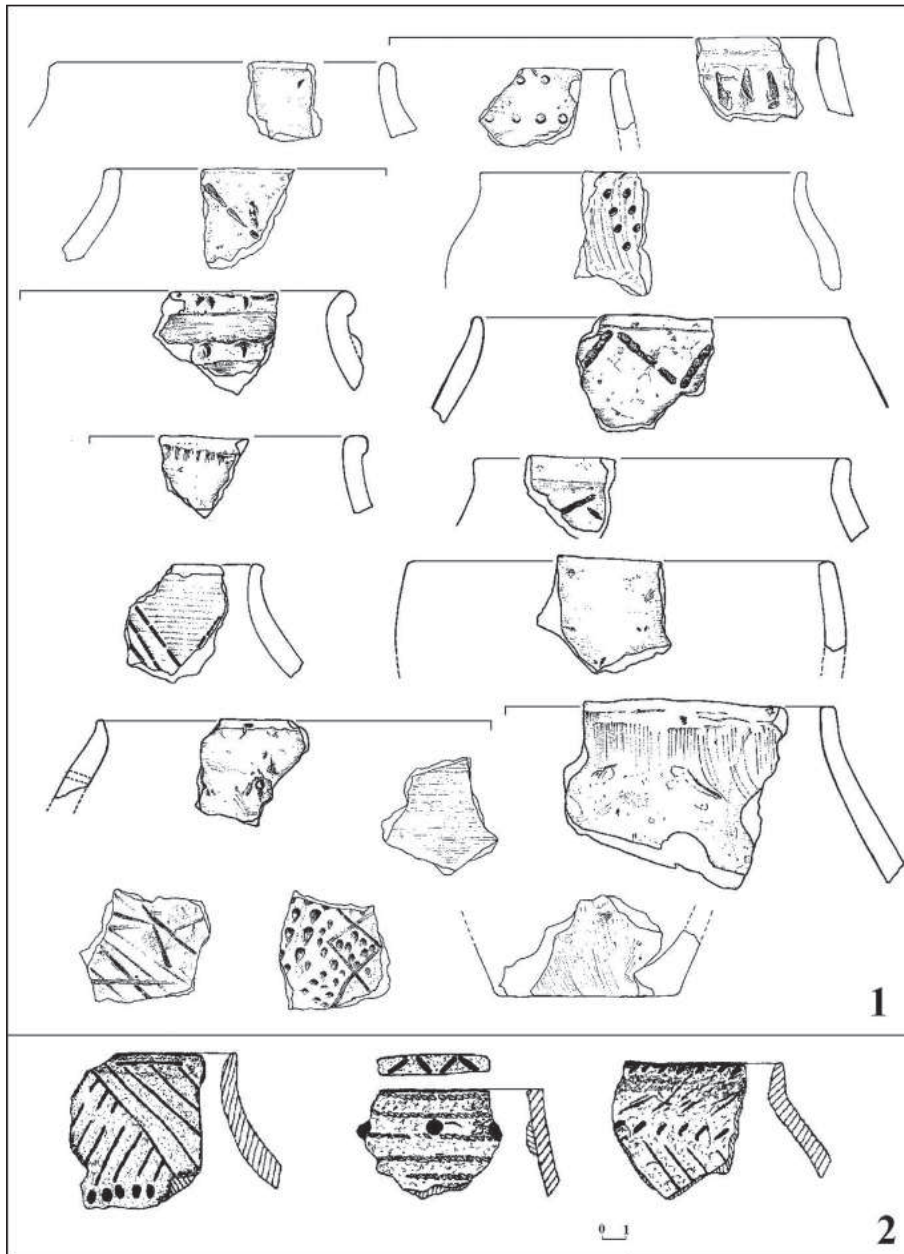

Рис. 1. Матеріали доби бронзи з поселень: 1 — Миропілля 7; 2 — Запсілля 3

рега р. Ворскла та її лівої притоки р. Братениця на південь від с. Олександрівка Великописарівського р-ну. Підйомний матеріал вкриває площу не менше 12 га. Він представлений фрагментами ліпного посуду першої половини I тис. і гончарного черняхівського посуду. Під час шурфування у північній частині поселення виявлено культурний шар завтовшки до 0,6 м. Територія поселення частково розорюється.

Поселення Шпилівка 2 розташоване на північно-західній околиці с. Шпилівка Сумського р-ну. Воно займає лівий берег відрогу балки Стрілитна. Підйомний матеріал, представлений фрагментами амфор і ліпною та

гончарною керамікою першої половини I тис. (рис. 3, 1), виявлено на площі не менше 4 га. Під час шурфування у південній частині поселення виявлено культурний шар до 0,7 м. Межі поселення не встановлено, його територія зайнята городами, розорюється.

Поселення 9 (Надеждовка) розташоване на підвищенні в заплаві лівого берега р. Ворскла та правого берега її лівої притоки р. Івани, між селами Сидорова Яруга та Спірне Великописарівського р-ну. Підйомний матеріал, представлений фрагментами черняхівського гончарного та ліпного посуду першої половини I тис., знайдено на площі не менше 9 га (рис. 3, 2). У

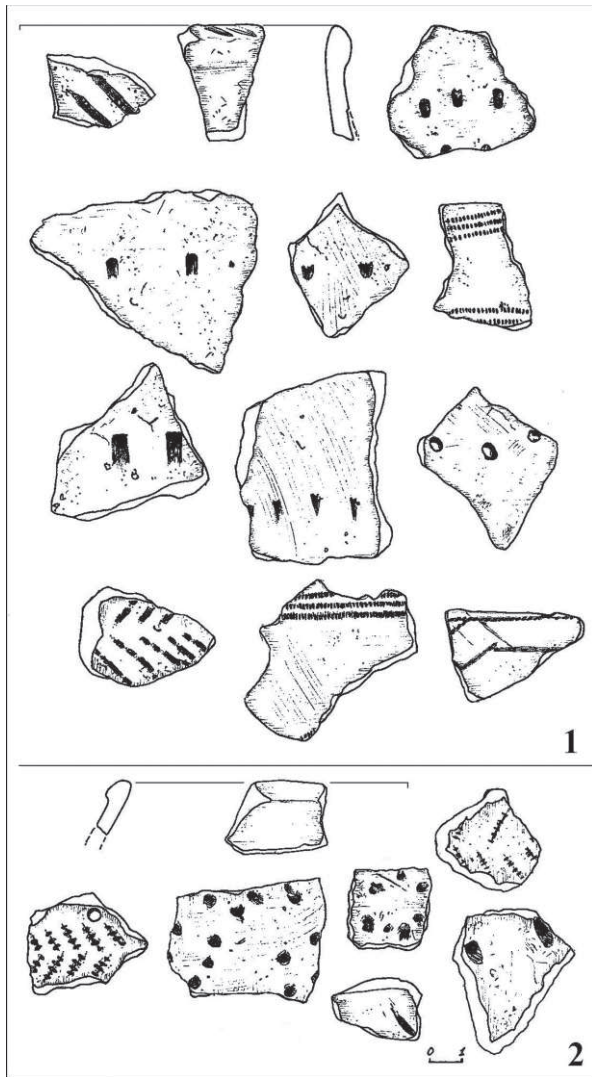

Рис. 2. Матеріали доби бронзи з поселень: 1 — Стецьківка 2; 2 — Пожня 4

південно-східній частині поселення виявлено культурний шар до 0,7 м.

Поселення Хмелівка розташоване в уроч. Вингородське на південний схід від с. Хмелівка Краснопільського р-ну. Воно займає лівий бе-

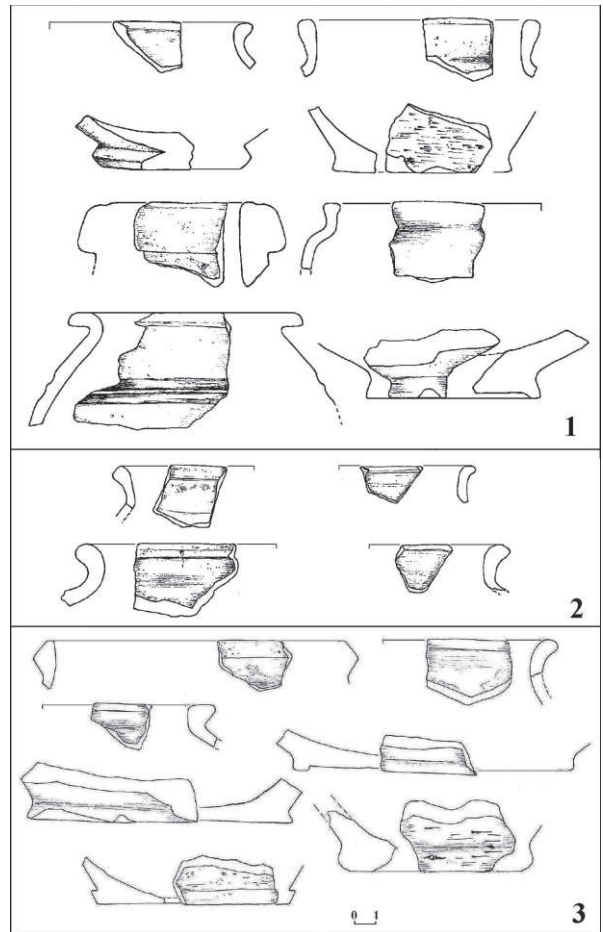

Рис. 3. Гончарний посуд з поселень: 1 — Шпилівка 2; 2 — Надеждовка; 3 — Хмелівка

рег балки у верхів'ї р. Пожня. На території поселення, на площі не менше 4,5 га, зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду першої половини I тис. та гончарного черняхівської культури (рис. 3, 3). У західній частині поселення було закладено шурфи, в яких виявлено культурний шар до 0,45 м.

Матеріали досліджень передано до фондів Сумського обласного краєзнавчого музею.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА СУМЩИНІ

У 2012 р. у зв'язку з проведенням обласної Програми паспортизації археологічних об'єктів та через активну руйнацію значної кількості пам'яток грабіжниками, сумісними зусиллями співробітників Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль та Інституту Археології НАН України проводилися розвідкові роботи на кількох городищах доби раннього заліза Путивльського та Кролевецького р-нів. Необхідно зауважити і вкрай слабкий ступінь вивченості вказаних пам'яток. Інформація про більшість городищ обмежується загальними даними. Датування деяких городищ або не з'ясовано, або визначено доволі умовно. Все це і обумовлює актуальність та необхідність проведення археологічних робіт.

За мету ставилося визначення культурно-хронологічної приналежності пам'яток, їх датування (по можливості), потужність культурного шару, визначення стратиграфії пам'ятки, топографічна зйомка за допомогою сучасних методів фіксації, у подальшому — створення просторової моделі пам'ятки археології, з метою включення її у сферу історичного туризму. Обстеження проводилися на п'яти городищах.

Городище у с. Линове Путивльського р-ну. Розташоване у центральній частині села. Займає мис правого корінного берега р. Сейм. Зі східної, напільної, сторони городище відрізане ескарпом заввишки 3 м та валом заввишки 2 м і завширшки 6—8 м. Північна сторона укріплена ровом, що проходить на 14 м нижче від рівня майданчика городища. Культурний шар — супісок сірого кольору потужністю 0,3—0,4 м. Знахідки представлені фрагментами кераміки доби раннього заліза з орнаментом у вигляді проколу під краєм вінця.

Городище I в уроч. Скиток. Розташоване за 1,5 км на південний схід від південної околиці с. Нова Слобода Путивльського р-ну. З північного, напільного боку укріплене валом. Схили ескарповані. У південно-східній і південно-західних кутах городища стрілки мису були додатково укріплені ровами. Їх ширина становить 4 м, а глибина 1,5 м (рис. 1). На території городища в 1891 р. було закладено скит на честь Іоана Предтечі. Культурний шар місцями сильно пошкоджений цими спорудами.

Шурф закладено в південно-західній понижений частині майданчика. Потужність куль-

турного шару становить 1,3—1,4 м. На рівні материка виявлено контури об'єктів, заповнених сірим супіском. Останні являли собою ями від стовпів різного діаметру. Матеріал представлено керамікою скіфської доби та слов'янського часу (волинцівська культура?).

Городище II поблизу с. Нова Слобода Путивльського р-ну. Розташоване за 1 км на південь від будівель Софроніївського монастиря. Городище займає ділянку гряди, яка утворилася долиною р. Сейм і довгим ярмом. З північного боку укріплене валом, а з південного боку — серпоподібним ровом і валом. Потужність культурного шару — 0,4 м. Знахідки кераміки скіфського часу поодинокі. Вочевидь, городище являє собою сховище, де люди постійно не жили.

Городище I (східне) в уроч. Вишнева гора поблизу с. Воргол Кролевецького р-ну. Городище розташоване за 1,8 км на схід від північної околиці с. Воргол. Займає мис правого берега р. Клевень. З напільного (північного) боку городище укріплене валом завширшки 15 м.

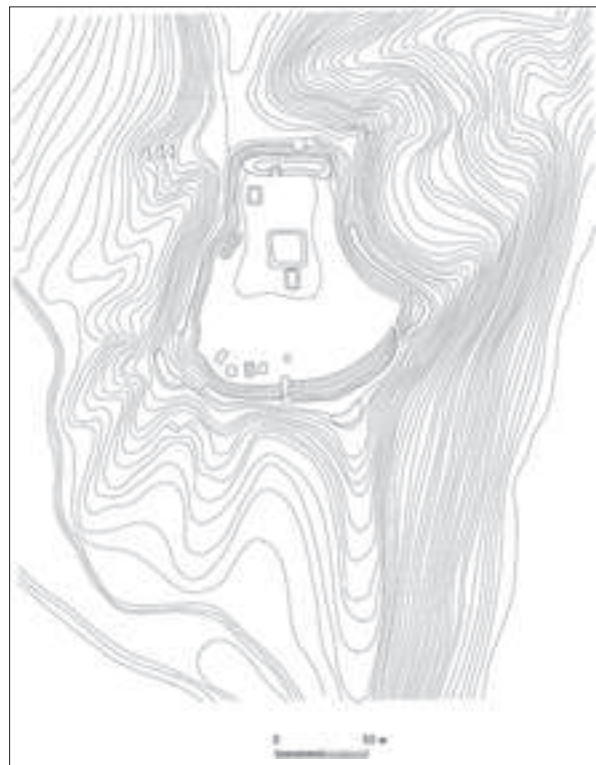

Рис. 1. Городище Нова Слобода I. Уроч. Скиток (план О.В. Короті та Є.М. Осадчого)

По периметру укріплене ескарпом завширшки 2 м. Південна стрілка мису укріплена трьома лініями ескарпів, у південній і західній частині збереглися сильно розорені валоподібні насипи. Шурф розмірами 2 × 2 м закладено в південно-східній частині городища. Виявлено матеріали давньоруського (XI ст.) та скіфського часів. На рівні материка (0,45—0,65 м) виявлено об'єкти, що належать до доби раннього заліза.

Городище II (західне) в уроч. Вишнева гора поблизу с. Воргол Кролевецького р-ну. Розташоване на мису правого берега р. Клевень, відділене від східного городища довгим яром з майже пря-

мовисними стінками. З напільного боку укріплене баштоподібним валом заввишки 4—5 м і завширшки 12—15 м. У південній частині схил ескарпований. У місцях, де ескарп перерізає стрілку мису, він переходить у рів завширшки 4 м і завглибшки 1,5 м. У південно-західній частині стрілка мису укріплена ескарпом і ровом. У результаті шурфування виявлено матеріал скіфського часу та роменської культури.

Таким чином, у результаті робіт з'ясовано хронологію городищ. Усі вони виникли за доби раннього заліза. З огляду на отриманий матеріал, археологічні розкопки на деяких пам'ятках доволі перспективні.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

М.Б. Бізус

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗБОРІВСЬКОМУ ТА КОЗІВСЬКОМУ р-нах ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ обл.

Під час розвідок на території Зборівського та Козівського р-нів виявлено 10 нових археологічних пам'яток.

Зборівський р-н

Волосівка II — двошарове поселення висоцької та давньоруської (XII—XIII ст.) культур. Площа пам'ятки — 3 га.

Волосівка III — двошарове поселення черняхівської та давньоруської (XII—XIII ст.) культур. Площа пам'ятки — 7 га.

Загір'я III — поселення черняхівської культури. Площа пам'ятки — 3 га.

Залізці VIII — поселення висоцької культури. Виявлене під час зменшення рівня ставу. Розташоване на невеликому мису лівого берега ставу, зруйноване, затоплюється. На березі зібрано колекцію фрагментів ліпної кераміки та крем'яних виробів. Площа пам'ятки — 0,5 га.

Метенів I — багатшарове поселення ранньозалізного часу, черняхівської та давньоруської культур (XII—XIII ст.). Площа пам'ятки — 12 га.

Оліїв VII — поселення ранньозалізного часу. Площа пам'ятки — 0,5 га.

Погрібці I — двошарове поселення черняхівської та давньоруської (XIII ст.) культур. Площа пам'ятки — 2 га.

Ярчівці II — двошарове поселення черняхівської та давньоруської (XII—XIII ст.) культур. Площа пам'ятки — 0,25 га.

Козівський р-н

Мала Плавуча II — поселення черняхівської культури. Площа пам'ятки — 1 га.

Хоростець I — поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.). Площа пам'ятки — 0,5 га.

О. Дерех

ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ ЗАЛІЩИКИ III

З метою недопущення руйнування індивідуальним будівництвом цінного культурного шару багатшарового поселення Заліщики III у м. Заліщики Тернопільської обл. ДП ОАСУ «Подільська археологія» ІА НАНУ провела рятувні дослідження, результатом яких стало відкрит-

тя культурного шару культури Гава-Голігради та фіксація двох об'єктів. Дослідження проводились у декілька етапів за адресами: м. Заліщики, вул. С. Бандери, 134, 138, 140, 152.

Під час досліджень у південній частині поселення закладено розкопи загальною площею

247 м². Культурний шар культури Гава-Голігради залягав у середньому на глибині 0,4—0,5 м від рівня денної поверхні та мав товщину 0,3—0,4 м. Культурний шар представлено сірим опідзоленим чорноземом із значними вкрапленнями глиняної обмазки жител, фрагментів ліпної кераміки культури Гава-Голігради (корчаг, горщиків, мисок тощо), фрагментів крем'яних виробів. Також під час розкопок вдалося зафіксувати дві господарські ями із заповненням артефактами культури Гава-Голігради. Першу яму зафіксовано на глибині 0,8 м від рівня денної поверхні у суглинковому шарі. Стінки ями звужуються до придонної частини. У верхній частині діаметр ями 0,8 м, у придонній — 0,6 м. Глибина ями — 0,8 м. Заповнення ями — сірий

опідзолений чорнозем, насичений дрібними фрагментами ліпної кераміки культури Гава-Голігради. Другу яму зафіксовано на глибині 0,9 м від рівня денної поверхні у суглинковому шарі. Стінки ями звужуються до придонної частини. У верхній частині діаметр ями складає 1,1 м, у придонній — 1,0 м. Глибина ями — 0,45 м. У заповненні ями — дрібні фрагменти вугликів, глиняної обмазки, ліпної кераміки культури Гава-Голігради, дрібних кісток тварин.

Таким чином, завдяки проведеним дослідженням у 2012 р. вдалося чіткіше окреслити межі багат шарового поселення Заліщики ІІІ, дослідити культурний шар на поселенні та зібрати колекцію ліпної кераміки культури Гава-Голігради.

Б.І. Завітій

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК В ОКОЛИЦЯХ ГОРОДИЩА КРИВЧЕ

У 2012 р. Західноподільська археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом автора проводила обстеження археологічних пам'яток в околицях городища Гава-Голіградської культури Кривче. Воно розташоване на високому плато над с. Кривче (Борщівський р-н, Тернопільська обл.) в уроч. Вал, на правому березі р. Циганки (ліва притока р. Нічлави). У роботі експедиції брав участь аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки цього ж вишу — А.М. Филиппчук. Основна мета наукових пошуків полягала у виявленні, картографуванні, вивченні топографії та найближчого природного оточення пам'яток, зокрема поселень культури Гава-Голігради.

Розвідковими роботами охоплено два береги річок Циганка та Нічлава: від с. Кривче до с. Бабинці вказаного району. В ході робіт вдалося виявити 30 різночасових поселень (Кривче I—XXI, Бабинці I—IX). За попередніми даними, на цих пам'ятках виявлено матеріали енеолітичної доби (трипільської культури — 13 місцезнаходжень), бронзового віку (1), ранньозалізного віку (Гава-Голіградської культури —

14), ранньоримського (3) і пізньоримського часу (черняхівської культури — 8), пражської (4), райковецької (5) та давньоруської (1) культур, а також 20 місцезнаходжень старожитностей пізнього середньовіччя/нового часу.

Як виявилось, поселення трипільської культури розташоване на вершинах високих плато р. Нічлава, а також на незначних пологіх схилах, що переходили в заплаву цієї водної артерії. Площа поширення культурного шару цих селищ складає близько 5 га. Зараз їхня територія використовується під рільничі угіддя. Верхня частина культурного шару, як правило, поруйнована оранкою, внаслідок чого під час обстежень віднайдено численні уламки глиняної вимазки та фрагменти ліпного посуду.

Поселення Гава-Голіградської культури переважно займають вершини високих плато, хоча трапляються і на схилах, які переходять безпосередньо в заплаву р. Нічлави. Площа поширення культурного шару селищ складає близько 3 га. Територія пам'яток використовується під рільничі угіддя, наслідком чого є значна зруйнованість верхньої частини культурного шару і, таким чином, масове поширення підйомного матеріалу. Окрім виявлення нових селищ ран-

ньюзалізного віку, було повторно обстежене городище Кривче. Останні спостереження над оборонними рубежами укріпленого поселення дозволяють говорити про їхню тотальну руйнацію: вал і рів виявилися практично повністю знівельованими постійними орними роботами. Подібний стан справ спостерігається довкола збереження культурного шару укріпленої площадки городища, зокрема в південно-східній його частині, де виявлено розорані залишки наземних житлових і господарських споруд.

Селища римського часу, празької й райковецької культур займають високі береги, рід-

ше — пологі схили р. Нічлава. Площа поширення культурного шару на них складає близько 2—4 га. Зараз територія поселень використовується під рільничі угіддя, інколи під пасовища. У переважній більшості випадків спостерігається руйнація верхньої частини культурного шару.

Віднайдені поселення доповнюють археологічну карту регіону, а також значною мірою збагачують джерельну базу з археології. Це дає можливість ставити та вирішувати проблему системи заселення цього відтинку р. Нічлава на мікро- та мезорегіональному рівні.

О.С. Ситник, Р.Р. Коропецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ВЕЛИКИЙ ГЛИБОЧОК I

Палеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом О.С. Ситника продовжила археологічно-геологічне вивчення пам'ятки Великий Глибочок I. В експедиції брали участь геологи та палеозоологи на чолі з проф. А. Богущьким: проф. М. Ланчонт, д-р. Я. Кусяк (Люблін), проф. Т. Мадейська (Варшава), доц. Р. Дмитрук (Львів) та ін. Ними описано розриси, відібрано зразки ґрунту на різні природничо-наукові аналізи та на ТЛ-датування.

Хоча матеріали багатошарової пам'ятки Великий Глибочок I опубліковані, але багато питань залишаються нез'ясованими та суперечливими. Головною проблемою є геологічна та культурно-хронологічна інтерпретація крем'яних індустрій найнижчих, середньоплейстоценових культурних шарів III і III-Б, а також уточнення стратиграфічних умов залягання артефактів культурного шару II (верхній палеоліт).

Пам'ятка розташована на високому правому березі р. Серет, за 800 м на північ від с. Великий Глибочок Тернопільського р-ну, на місці недіючого кам'яного кар'єру.

У 2012 р. досліджено ділянку 3 площею 40 м² на місці розкопу I, а також ділянку площею 30 м² на розкопі III, яку доведено до глибини 9 м.

На розкопі I виявлено рештки культурного шару II «оріньякської культури» періоду верхнього палеоліту (тут пройдено лише до гли-

бини 3 м). Знайдено понад 300 крем'яних виробів, серед яких є нуклеуси, скребла, ножі, гостроконечники, скребачки та різці. Усі кремні без патини, гарної збереженості, але чимало з них зазнали фрагментації внаслідок кліматично-температурних зрушень післядубнівського похолодання та спричинених ними соліфлюкційних процесів. Окім крем'яних знахідок, у шарі II знайдено 8 фрагментів кісток плейстоценової тварин — зубра, первісного коня, північного оленя. Усі ці матеріали датуються часом понад 30 тис. р. тому (на основі ТЛ-датувань).

Розкоп III розташовується за 80 м на північний схід від основного розкопу I. Закладеним тут у 2007 р. шурфом з глибини 8,5 м на площі 1 м² було добуто шість дрібних крем'яних артефактів. Знахідки пов'язані з горизонтом A₂ коршівського ґрунтового комплексу (перша, рання фаза) середнього плейстоцену, який датується часом близько 240 тис. р. тому, — відтак можна говорити про їх належність до початкового періоду середнього палеоліту.

Головним завданням сезону 2012 р. було розширення площі розкопу III до рівня цього найнижчого культурного шару й уточнення його культурно-хронологічного місця на загальній стратиграфічній шкалі пам'ятки Великий Глибочок I. Це питання важливе ще й тому, що в розкопі I у попередні роки також зафіксовано

Рис. 1. Великий Глибочок I, розкоп I, 2012 р. Рівень залягання культурного шару II початкової пори верхнього палеоліту

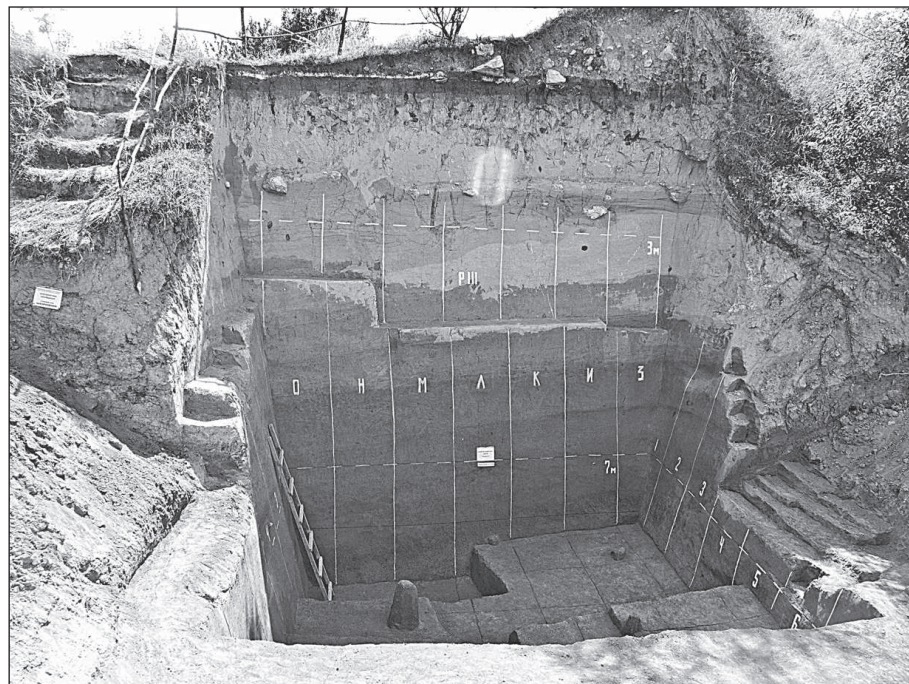

Рис. 2. Великий Глибочок I, розкоп III, 2012 р. Дно розкопу — рівень залягання культурного шару III початкової пори середнього палеоліту

культурний шар, який залягав переважно в надкоршівській соліфлюкції і мав ТЛ-датування 200—210 тис. р. тому. Його точну стратифіграфічну позицію важко було встановити, позаяк кремені залягали в соліфлюкційному горизонті.

У розкопі III виявлено близько 30-ти крем'яних виробів, зокрема й знаряддя праці, що залягали в чітких стратифіграфічних умовах (без соліфлюкції), у добре збережених відкладах горизонту A_2 першої фази коршева (кайдаки, рюген). Це дало можли-

вість здійснити кореляцію відкладів усіх шести розкопів Великого Глибочка I і точніше датувати в розкопі I головний, найнижчий культурний горизонт III. Крем'яні знахідки залягали на глибині 8—9 м, але всі вони пов'язані з одним і тим самим геологічним горизонтом, оскільки в цьому місці спостерігалось різке падіння давньої поверхні стоянки у південно-східному напрямку. Стан збереженості виробів був кращим ніж у артефактів шару III з розкопу I, що й зрозуміло, оскільки відклади в розкопі III не зазнали дії соліфлюкційних процесів. Але за головними техніко-

морфологічними показниками матеріали шару III з розкопу I і розкопу III (глибина 8—9 м) ідентичні. Переважає однобічна відщепова індустрія з елементами левалуазької техніки, що дозволяє нововиявлений у розкопі III культурний шар віднести до єдиного культурно-хронологічного комплексу III, матеріали якого спорадично траплялися також у розкопах IV—VI.

Отже, дослідження 2012 р. суттєво прояснили ситуацію з умовами формування і локальними особливостями найнижчого культурного шару III Великого Глибочка I.

Б.С. Строць

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

На Тернопільщині М. Бігус, С. Грабовий, В. Дерех, А. Загородній, В. Ільчишин, А. Покривайло, М. Строць, А. Чокан здійснили наукову археологічну експертизу на території понад 3,5 тис. земельних ділянок, відведених для різноманітних потреб — ведення особистого селянського господарства, садівництва, будівництва тощо. Більшість з них відводилася у власність. Під час досліджень встановлено, що частина з них розташована в історичних частинах населених пунктів, занесених до переліку історичних населених місць. Причому в багатьох випадках там передбачалися земляні роботи. На частині з них було проведено археологічні дослідження. Зокрема, нагляд та шурфування проводилися в смт Скала-Подільська, м. Заліщики, смт Товсте (Заліщицький р-н), м. Теревовля, м. Підгайці, м. Бережани, м. Кременець, м. Шумськ, м. Чортків, смт Вишнівець (Збаразький р-н), смт Микулинці (Теребовлянський р-н), а в селах Зарваниця та Зеленче Теребовлянського р-ну — невеликі розкопки.

У с. **Зарваниця** на ранньослов'янському поселенні виявлено дві споруди, з них одне житло з пічкою-кам'янкою і одна господарська, у с. **Зеленці** розкопано трипільське житло та виявлено цвинтар пізнього середньовіччя.

Крім того, в процесі проведення археологічної експертизи виявлено 53 різночасові пам'ятки археології. Інформацію про них передано до Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток і вони взяті на облік та набули статусу нововиявлених.

Бережанський р-н

с. *Урмань*. Двошарове поселення Урмань IV ранньозалізного часу та давньоруської культури.

Борщівський р-н

с. *Бурдяківці*. Поселення трипільської культури площею близько 2 га.

с. *Пилипче*. Поселення трипільської культури Пилипче XVII, площа 1 га.

Бучацький р-н

с. *Бариш*. Багатошарове поселення Бариш III (епоха бронзи — ранньозалізний час, давньоруська культура XII—XIII).

с. *Ріпинці*. Поселення черняхівської культури Ріпинці I.

Ріпинці II — курганна група ранньоскіфського (?) часу: 1-ий курган заввишки до 2 м, діаметром 30 м; 2-ий курган (розорується) заввишки до 1 м, діаметром до 20 м.

с. *Стінка*. Поселення ранньозалізного віку Стінка III.

с. *Трибухівці*. Багатошарове поселення Трибухівці VI (епоха бронзи — ранньозалізний час).

Гусятинський р-н

с. *Самолусківці*. Самолусківці I — поселення раннього залізного віку.

с. *Чабарівка*. Поселення давньоруського часу (XII—XIII ст.) Чабарівка III.

с. *Чагарі*. Поселення ранньозалізного віку Чагарі III.

с. *Яблунів*. Поселення ранньозалізного часу Яблунів II.

Заліщицький р-н

с. *Зозулинці*. Багатошарове поселення Зозулинці IV (трипільська, комарівська культури,

Ноа, ранньозалізний вік, давньоруський час — XII—XIII ст.).

с. Синьків. Синьків VII — поселення культури Гава-Голігради.

с. Устечко. Поселення трипільської культури Устечко IV.

Збаразький р-н

с. Чернихівці. Чернихівці IV — багатошарове поселення: Ноа (?), ранньослов'янський і давньоруський час (XII—XIII ст.)

Кременецький р-н

с. Великі Млинівці. Великі Млинівці II — багатошарове поселення (епоха бронзи—ранньозалізний час, давньоруська культура XII—XIII ст.).

с. Кімната. Багатошарове поселення Кімната II (епоха бронзи—ранньозалізний час).

с. Лішня. Багатошарове поселення Лішня I (епоха бронзи — ранньозалізний час, давньоруська культура).

с. Старий Тараж. Поселення давньоруського часу Старий Тараж V.

Монастириський р-н

с.мт Коропець. Коропець XII — поселення культура Гава-Голігради.

Підволочиський р-н

с. Пеньківці. Двошарове поселення Пеньківці I (черняхівська, давньоруська культури); Пеньківці II — двошарове поселення (ранній залізний вік, ранні слов'яни).

Підгаєцький р-н

с. Волиця. Стоянка фінального палеоліту Волиця II.

с. Голгоча. Двошарове поселення Голгоча I (ранньозалізний час, давньоруська культура XII—XIII ст.).

с. Новосілка. Поселення XII—XIII ст. Новосілка I.

Теребовлянський р-н

с. Боричівка. Поселення давньоруського часу Боричівка IV.

с. Ладичин. Багатошарове поселення Ладичин I (культура Ноа давньоруська культура XII—XIII ст.).

с. Млиниська. Млиниська I — поселення епохи бронзи—ранньозалізного часу.

с. Остальці. Багатошарове поселення Остальці I (трипільська культура, доба бронзи—ранньозалізний час, давньоруський час — XII—XIII ст.).

Тернопільський р-н

с. Велика Лука. Поселення давньоруської культури XII—XIII ст. Велика Лука I.

с. Біла. Поселення Біла VII (епоха бронзи, ранньоримський час, давньоруський час — X, XII—XIII ст.).

с. Драганівка. Поселення давньоруського часу XII—XIII ст. Драганівка III.

с. Плотича. Плотича V — поселення черняхівської культури.

с. Почапинці. Поселення культури Ноа Почапинці III.

с. Теофілівка. Багатошарове поселення Теофілівка I (епоха бронзи—ранньозалізний час).

с. Романівка. Поселення культури Ноа Романівка V.

Чортківський р-н

с. Залісся. Багатошарове поселення Залісся III (трипільська, комарівська культури, ранньозалізний час).

с. Косів. Двошарове поселення (трипільська, давньоруська культури) Косів V.

с. Нагірянкa. Поселення давньоруської культури XII—XIII ст. Нагірянкa V.

с. Пробіжна. Поселення черняхівської культури Пробіжна II.

с. Ридодуби. Поселення Ридодуби IV — давньоруська культура XII—XIII ст.

с. Скородинці. Поселення давньоруської культури XII—XIII ст. Скородинці II.

с. Улашківці. Поселення ранньоримського часу Улашківці V.

с. Шманьківчики. Шманьківчики I — багатошарове поселення (трипільська культура, ранньозалізний час).

с. Шульганівка. Багатошарове поселення Шульганівка III (епоха бронзи, ранньозалізний час, давньоруська культура XII—XIII ст.).

с. Ягільниця. Поселення ранньозалізного часу Ягільниця II.

Шумський р-н

с. Кордишів. Поселення епохи бронзи ранньозалізного часу Кордишів VII.

с. Матвіївці. Стоянка пізнього палеоліту Матвіївці II.

с. Піщатинці. Двошарове поселення Піщатинці I (комарівська, черняхівська культури).

с. Рохманів. Поселення Рохманів II — епоха бронзи—ранньозалізний час.

с. Сураж. Двошарове (ранньозалізний час, давньоруська культура XII—XIII ст.) поселення Сураж X.

хут. Тури (Великозагаєцька сільська рада). Курган епохи бронзи — ранньозалізного часу Тури I. Діаметр 50 м, висота до 2 м.

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ МИЛЬНЕ V НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Пам'ятка Мильне V відкрита в 2009 р. як поселення висоцької культури. У 2011 р. розпочалися її стаціонарні дослідження в процесі яких, крім висоцького культурного шару, було відкрито два поховання черняхівської культури — одне кремаційне й одне інгумаційне. В 2012 р. розкопки було продовжено. На місці виявлення могильника закладено розкоп розміром 8 × 14 м, орієнтований довгими сторонами по лінії північ—південь. Із 112 м² розкопу повністю досліджено — 88 м.

На дослідженій площі виявлено чотири господарських ями висоцької культури. Їх заповнення однотипне: фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин і крем'яні відщепи. Серед виявлених матеріалів з об'єктів і культурного шару значну групу знахідок становлять крем'яні вироби. Це — заготовки серпів, відщепи, напівфабрикати. Вони свідчать про існування у цій частині поселення майстерні з виготовлення крем'яних серпів. Виявлені матеріали дають підстави попередньо датувати розкопану частину поселення XI—IX ст. до н. е.

Крім того, досліджено два поховання та жертвне місце черняхівської культури. Поховання 3 орієнтоване по осі північ—південь. Яма під прямокутна із заокругленими кутами простежувалася на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. Дно нерівне. Глибина його у південній частині 1,40 м, у північній — 0,95 м від сучасної поверхні. Поховання порушене в давнину. Непорушеною залишилася тільки гомілкорова кістка лівої (?) ноги. Кілька ребер, кістки нижніх кінцівок, частина хребців, фрагмент чере-

па, фібула та фрагмент ліпної кераміки висоцької культури знайдено в заповненні на глибині 0,75—1,00 м.

Поховання 4 — дитяче, північної орієнтації, виявлене в чорноземі під орним шаром, на глибині 0,39—0,45 м від сучасної поверхні. Могильна яма не простежувалася. Кістки погано збережені, частина їх відсутня. Збереглися тільки стегнові, тазові кістки, кілька ребер і хребці нижньої частини хребта, череп. Поховання не було порушене в давнину, а погана збереженість кістяка пов'язана із невеликою глибиною залягання. Впритул до черепа, з його правої сторони виявлено ліпну мисочку, а біля лівої скроні — бронзову фібулу.

На основі фібул виявлені поховання можна попередньо датувати III ст. За 2,8 м на південь від поховання 3 і за 1,3 м на північний захід від поховання 4 виявлено жертвне місце. Це яма округлої в плані форми 1,05 × 0,9 м, витягнута довгими сторонами по лінії північний захід—південний схід, стінки звужені донизу, дно лінзоподібне. Її контури вдалося простежити на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. На дні містилася кам'яна плита 0,65 × 0,25 м, витягнута довгими сторонами перпендикулярно до довгих стінок ями. Над плитою розміщувалося скупчення каміння зі слідами повторного перебування у вогні. Частина його опиралася безпосередньо на плиту, а частина знаходилася на заповненні поряд із довгими її сторонами. Під камінням і у стінках ями знайдено ліпну кераміку висоцької культури. Отже, яма була викопана у висоцькому культурному шарі.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

І.В. Голубєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розкопки Цареборисівської фортеці кінця XVI — XVII ст. (біля с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.) тривають з 2004 р. Роботи проводилися у розкопах 5 та 6, що на дитинці фортеці. Культурний шар дитинцю, потужність якого становить у середньому 0,3 м, зберігся неушкодженим.

Влітку 2012 р. у розкопі 6 досліджено 357 м². Виявлено п'ять об'єктів: два житла, два вогнища й один льох.

Наземні заглиблені житла черкаського типу другої половини XVII ст. були орієнтовані довгими входами на східну укріплену лінію фортеці (рис. 1, 1), стінами — за сторонами світу. Льох на першому етапі функціонування фортеці перетворилася на виробничий смітник у другій половині XVII ст. (у верхніх шарах заповнення виявлено численні виплески бронзи).

Площа дослідження у розкопі 5 склала 72 м², у межах яких досліджено два об'єкти: господарську яму та житло-землянку межі XVI—XVII ст. Житло належало московітам (переселенцям з Московської держави), у ньому виявлено посуд (глек і горщик) та фрагменти побутової кераміки московського типу, бронзовий наперсний хрест, залізне вістря стріли. У господарській ямі зафіксовано скарб монет межі XVI—XVII ст. Поміж срібними лускоподібними копійками, денгами та полушками Івана IV Грозного та Федора Івановича зафіксовано залишки фрагменти тканини із швом (рис. 1, 2).

Кераміка з розкопу представлена переважно уламками побутових виробів черкаського та московського типів. Археологічно цілий горщик і глечик московського типу виявлено в житлі-землянці.

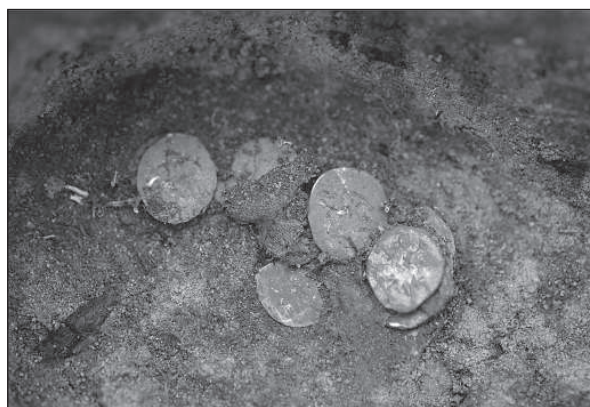

Рис. 1. Цареборисівська фортеця: 1 — розкоп 6, вигляд зверху; 2 — скарб лускоподібних монет межі XVI—XVII ст.

До виробів зі скла належать лише уламки віконниць. Знайдено різні категорії артефактів із заліза: цвяхи, підкови, ніж, куля, вістря стріл, варган (дримбу) тощо.

Монети Московської держави представлені різними номіналами від Івана Грозного до Петра I, Західної Європи — півтораками та солідом Сигізмунда III Вази та Георга Вільгельма.

Знайдено окремі уламки керамічного посуду, що належать до доби бронзи та салтівської культури.

Результати фото- та відеофіксації фортеці з дельтаплану продемонстрували особливості внутрішнього та зовнішнього планування фортеці.

*І.В. Голубєва, В.С. Аксьонов, С.А. Задніков, В.І. Квітковський,
В.В. Колода, В.М. Окаренко, К.Ю. Пеляшенко, Г.Є. Свистун*

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ХАРКІВ ТА ХАРКІВСЬКІЙ обл.

Співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» на території м. Харків і Харківської обл. під час проведення археологічних експертиз виявлено нові й оглянуто вже відомі пам'ятки. Розглянемо їх згідно з адміністративним поділом.

м. Харків. Багатошарове поселення Клочківська (бондарихинська культура, друга половина XVII — XVIII ст.). Ділянка, що обстежена по вул. Клочківська, 55, розташована в зоні забудови, неподалік від сучасного центру міста, у низині правого берега р. Лопань. У закладених шурфах зафіксовано перевідкладений ґрунтовий шар, у якому виявлено окремі артефакти другої половини XVII — XVIII ст.

Балаклійський р-н. Поселення доби бронзи Балаклія (Ляховка). Розташоване на південно-західній околиці м. Балаклія (вул. Балтійська) — першій надзаплавній терасі лівого берега лівого притоку р. Сіверський Донець. Поверхня поселення задернована, в південній частині зі сходу на захід проходить ґрунтова дорога, що оголює культурний шар, західна частина пошкоджена під час встановлення ЛЕП, а південно-східна частина вкрита сосновим лісом. Потужність культурного шару складає від 0,2—0,25 до 0,4—0,7 м. Зафіксовано господарську яму доби бронзи, частини ліпного посуду та кістки тварин.

Курган 6 біля с. Мілове. Розташований за 600 м на північний захід від с. Мілове, на мисі правого берега р. Сіверський Донець. Курган округлої форми, заввишки 0,5—0,7 м і діаметром 25—30 м.

Барвінківський р-н. Курган біля с. Маяк розташований у лісосмузі на північ від села, на вершині плато, сформованого поміж р. Сухий Торець і його безіменною лівою притокою. Зі східного, південного та західного боків поряд із курганом існують штучні, видовженої фор-

ми, насипи. Орієнтовні розміри складають: висота — 2 м, діаметр — 30 м.

Вовчанський р-н. Поселення салтівської культури Старий Салтів. Розташовано на північній околиці смт Старий Салтів у зоні житлової забудови на схилі тераси, що йде в північно-східному напрямку в бік Печенізького водосховища (правий берег). Із заходу розташована запроектована проїжджа частина пров. Свободи, а зі сходу — приватний сектор по вул. Радянській. Поверхня поселення вільна від забудови, здебільшого використовується під городи та задернована. Потужність культурного шару 0,5 м. Знахідки представлені уламками вінець, стінок ліпного та гончарного посуду салтівської культури, шматками глиняної обмазки. Крім цього, трапляються уламки гончарного посуду другої половини XIX ст.

Багатошарове поселення Металівка (доба бронзи, салтівська культура). Розташоване в північній частині земель Старосалтівської селищної ради та межує із селом. Воно розміщується на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище), вздовж автодороги Харків—Вовчанськ. У східній частині поселення зафіксовано рештки давніх господарчих споруд салтівської культури. Особлива концентрація культурного шару простежується в південно-східній частині пам'ятки.

Багатошарове поселення Верхній Салтів (салтівська культура, друга половина XVII—XVIII ст.). Розташоване в с. Верхній Салтів, на вул. Зелений, на правому березі та в заплаві правого берега р. Сіверський Донець. Шурфуванням виявлено уламки керамічного посуду салтівської культури VIII—IX ст., пісковикового каміння та кісток тварин, уточнено межі розповсюдження культурного шару.

Кургани біля м. Вовчанська. Два насипи розташовано на плато лівого берега р. Вовча, на відстані близько 110 м один від одного. Розміри курганів: висота 1,5 та 2,0 м, діаметр 50 та 45 м відповідно. Поверхні курганів розорюються.

Зачепилівський р-н. Курганна група 1 біля с. Нове Мажарове. Три насипи знаходиться під ріллею, за 2 км на південній захід від села. Висота насипів 0,7—3,0 м, діаметр 25—75 м.

Зміївський р-н. Багатошарове поселення Колісники (доба бронзи, скіфський час, черняхівська культура). Розташоване за 0,5 км на схід від околиці с. Колісники, на дюнному підвищенні в заплавної частині правого берега р. Мжа. Поселення знаходиться під оранкою. Потужність культурного шару 0,6—0,7 м, орієнтовні розміри поселення (встановлено згідно з мікрорельєфом і підйомним матеріалом) 800 × 300 м.

Курган біля с. Колісники. Розташований за 1 км на південний схід від села, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Мжа. Висота насипу 0,5—0,7 м, діаметр 30 м.

Кургани на південний захід від с. Соколове. Перший розташований приблизно за 1 км від села, на краю вододільного плато правого берега р. Мжа. Його висота 0,5 м, діаметр 35 м. Другий — на вододілі висотою 1 м, діаметром 50 м.

Багатошарове поселення Коропове 3 (доба бронзи, розвинене середньовіччя). Розташоване на захід від ґрунтової дороги, що з'єднує села Задонецьке та Черкаський Бишкін, біля садового товариства, на краю борової тераси лівого берега р. Сіверський Донець. Частина поселення перебуває під забудовою, частина — під сосновим лісом. Потужність культурного шару до 0,35 м.

Багатошарове поселення Геївка (доба пізньої бронзи, салтівської археологічної культури). Розташоване на північній околиці с. Геївка на вул. Луговій на схилі правого берега р. Сіверський Донець. Більша частина поселення перебуває під садибами та городами. Потужність культурного шару до 0,6 м. Знахідки представлено стінками ліпного посуду доби пізньої бронзи та фрагментами денечь і стінок ліпного та гончарного посуду салтівської культури, шматками глиняної обмазки й уламками кісток тварин. Крім цього, трапляються уламки кераміки другої половини XIX ст.

Кургани біля селища Комсомольське розташовані за 1 км на північ від селища на вершині плато лівого берега р. Гнилиця, неподалік від її витоків. Перший курган має висоту 2,1 м, діаметр — 42 м. За 20 м на північний захід від нього

розташований другий курган. Насип в плані овальної форми — 36 × 40 м, висота — 1,4 м.

Коломакський р-н. Поселення скіфської доби «Цепочкино». Розташоване на південний схід від села Цепочкино, на північний захід від залізничної зупинки «Панасівка». Розміщується на пологому схилі другої надзаплавної тераси лівого берега р. Грузька (ліва притока р. Мерла) поміж автомобільною та залізничною дорогами. Культурний шар повністю перевідкладений і частково переміщений внаслідок сільгоспробіт та концентрується переважно в центральній і південній частинах поселення. Зафіксовано уламки ліпного посуду скіфського часу, уламки стінок амфор.

Красноградський р-н. Курган біля с. Володимірівка Розташований за 1,7 км на північний захід від села, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Мжа. Висота — 0,7 м, діаметр — 34 м.

Краснокутський р-н. Території посаду XVII—XVIII ст. фортеці Краснокутськ. Шурфування проводилося в центрі сел. Краснокутськ у пров. Заклепенка, що розташований на першій надзаплавній терасі правого берега р. Мерла. Потужність культурного шару 0,6 м.

Петропавлівське монастирище (XVIII ст.) у с. Чернечина. Монастирище розташоване в південно-західній частині села. З північного заходу його територія обмежена вул. Петровського, з південного заходу — притокою р. Мерли, з північного сходу — територією Краснокутського аграрного ліцею та з південного сходу — заплавою р. Мерли. Встановлено, що північна частина залишків монастирських споруд розташована на території садиби по вул. Петровського, 34, де зібрано підйомний матеріал XVIII—XIX ст. Південну частину комплексу монастирських споруд переплановано під футбольне поле. Також з'ясовано, що в південній частині території монастиря розташована пересохла протока (стариця) р. Мерли, яка поросла лісом. З півдня від протоки до основного русла р. Мерли веде земляна споруда — гребля-дорога. Висота її сягає близько 1 м над рівнем заплави. Ширина по низу — 13 м, по верху — 7,5 м, а довжина сягає 380 м. Розміри сторін монастиря: південно-західної — 192 м; північно-західної — 85 м; північно-східної — 127 м; південно-східної — 127 м.

Нововодолазький р-н. Поселення постзарибинецького часу Ватутіне 1. Розташоване на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Мжа, за 1,5 км на схід від промзони, що на сході с. Ватутіне. Орієнтовні розміри поселення 200 × 50 м.

Поселення постзарубинецького часу Ватутіне 2 розташоване за 200 м на північ від поселення Ватутіне 1. Поселення витягнуте вздовж залізничного полотна (250 × 70 м). Його поверхня поросла деревами та чагарником. Потужність культурного шару — 0,5 м.

Поселення скіфського часу Кут розташоване за 400—600 м на південь від східної околиці с. Кут. Орієнтовні розміри поселення 400 × 200 м. Його поверхня знаходиться під ріллею. Потужність культурного шару — 0,6 м.

Поселення скіфського часу Кут 2 розташоване на краю мису правого берега безіменного струмка приблизно за 0,5 км на захід від с. Кут. Орієнтовні розміри поселення 150 × 70 м. Потужність культурного шару — 0,1—0,2 м. На поверхні трапляються фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку.

Первомайський р-н. Курган біля с. Роздолля розташоване на вододілі поміж лівим берегом р. Орелька та притоками Краснопавлівського водосховища, на південь від с. Веселе та північний захід від с. Роздолля. Більша частина його насипу розташована на полі, південний сектор пошкоджено ґрунтовою дорогою, що тягнеться вздовж лісосмуги. Розміри насипу: висота — 0,6 м, діаметр — 35 м.

Печенізький р-н. Багатошарове поселення Петрівське (доба бронзи, салтівська культура, козацька доба). Розташоване в північно-західній частині с. Петрівське на першій надзаплавній терасі, що утворена між правим берегом р. Розрита та лівим берегом р. Сіверський Донець. Його центральну частину перетинає неглибока яруга, якою по обидві сторони утворені невеликі дюнні підвищення. Поверхня поселення здебільшого задернована та частково використовується під городництво. Стратиграфія залягання археологічних шарів у межах ділянки різна, що пов'язане з багатошаровістю об'єкта. Потужність культурних шарів сягає від 0,50 до 1,45 м. По обидва боки р. Розрита в XVIII ст. існувала слобода «Новоспаське/Пасіковка».

Курган біля с. Гуслівка розташований на східній околиці. По його східній та північній полам проходить ґрунтова дорога, що веде до села. Насип заввишки 0,6 м, у плані має форму овалу витягнутого на 40 м зі сходу на захід.

Кургани біля с. Першотравневе розташовані за 0,5—1 км на південний захід від села на плато лівого берега Печенізького водосховища. Розміри курганів складають: перший — висота 0,6 м, діаметр 33 м; другий — висота

0,6 м, діаметр 43 м; третій — висота 0,7 м, діаметр 35 м; четвертий — висота 1,5 м; овальної в плані форми, видовжений по лінії захід—схід — 50 × 70 м.

Харківський р-н. Багатошарове поселення Мерефа III (скіфський час, черняхівська культура, салтівська культура). Розташоване за 0,6—0,8 км на північний-захід від с. Погоріле, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Мжа. Потужність культурного шару 0,7—0,9 м. Розміри поселення 0,5 × 0,5 км.

Курган біля смт Утківка. Насип розташований за 0,8 км на південний схід від населеного пункту, на вододілі правого берега р. Мжа. Курган має висоту близько 2 м.

Кургани біля с. Травневе. Розташовані на північний-захід від птахоферми, що на околиці с. Травневе, на вододільному плато поміж відрогами балок — приток лівого берега р. Мокрий Мерчик. Зафіксовано два насипи незначної висоти.

Поселення доби бронзи Циркуни 10 розташоване в заплаві лівого берега р. Харків, із західної сторони від кільцевої дороги (відрізок автодороги Київ—Довжанський). На підвищенні надзаплавної тераси зафіксовано підйомний матеріал у вигляді фрагментів ліпного посуду доби бронзи та відповідний культурний шар потужністю близько 40 см.

м. Чугуїв. Багатошарове поселення Чугуївське 1 (салтівська культура, козацька доба). Поселення розташоване в центрі м. Чугуїв біля садиби 8 по вул. Жаданівського, на високому мисі, утвореному правим берегом р. Сіверський Донець і його притокою-струмком Березовим. Культурний шар потужністю 0,6 м з уламками гончарного посуду та кахлів другої половини XVII — початку XIX ст. Крім того, в шарі знайдено перевідкладені уламки салтівської кераміки.

Багатошарове поселення Зачугівка (салтівська культура, козацька доба). Поселення розташоване у північній частині м. Чугуїв по вул. Куйбишева, 30, на мису, утвореному правим берегом р. Сіверський Донець і лівим берегом р. Чуговка. На поверхні трапляються фрагменти посуду, частина пісковикового жорна салтівської культури й уламки посуду козацької доби.

Потужність культурних нашарувань сягає 0,6 м. У шурфі виявлена яма, що містила кістки тварин і фрагменти посуду, підковку чобота та кований цвях козацької доби XVII—XVIII ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КОЛІСНИКИ

Багатошарове поселення Колісники (доба бронзи, скіфський час, черняхівська культура) розташоване на першій надзаплавній терасі, на правому березі р. Мжа на схід від с. Колісники Зміївського р-ну Харківської обл. Воно було відкрите Б.А. Шрамком у 50-ті рр. ХХ ст. Археологічні розкопки у східній частині поселення проводилися М.В. Любічевим у 1995, 1996 та 1999 рр. Навесні 2012 р. під час здійснення археологічної експертизи І.В. Голубєвою була

ями фіксувався прошарок вуглинок та попелу. Об'єкт 2 — заглиблена споруда неправильної округлої форми. Розміри 5,0 × 4,5 м, глибина 1,1—1,3 м від сучасної поверхні. У заповненні виявлено фрагменти ліпної кераміки передчерняхівського горизонту Боромля і фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури. З об'єкта походить кістяний тришаровий багатоскладний гребінець з бронзовими заклепками, низькою округлою спинкою (рис. 1, 2).

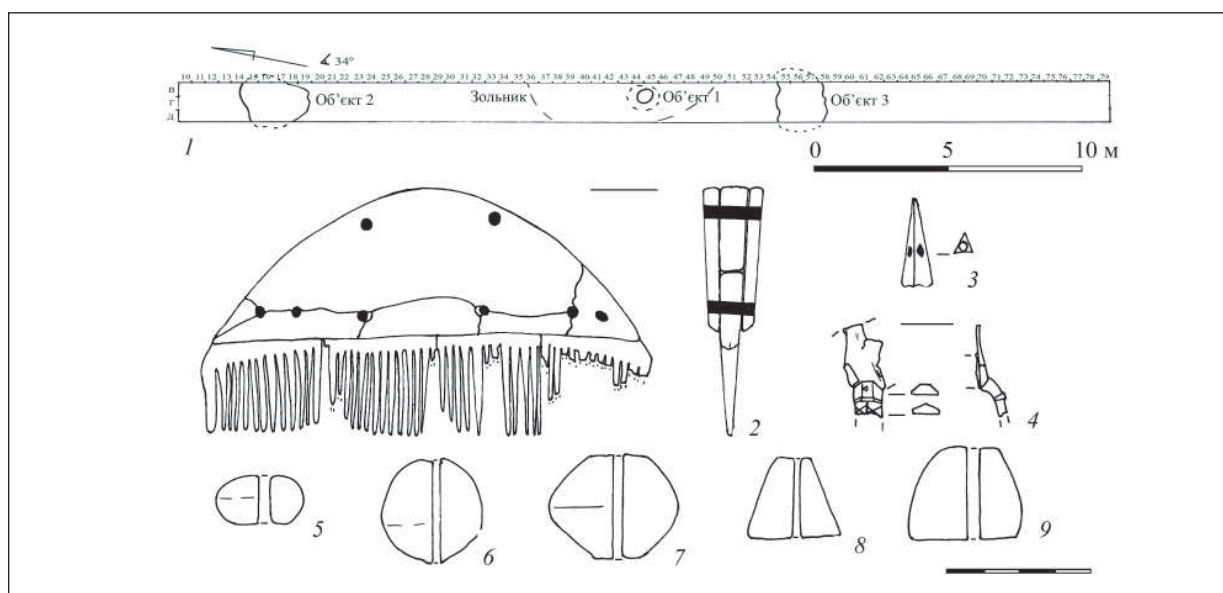

Рис. 1. Багатошарове поселення Колісники: 1 — загальний план розкопки; 2 — кістяний гребінець з об'єкта 2; 3 — бронзове вістря стріли; 4 — фрагмент бронзової фібули; 5—9 — глиняні пряслиця

уточнена західна межа розповсюдження культурного шару поселення та проведені охоронні розкопки у межах ділянок поселень, яким загрожувала руйнація.

На розораній поверхні західної частини поселення відкрито зольники скіфського часу. Крізь один з останніх і пройшла дослідницька траншея (210 м²), у межах якої досліджено три об'єкти: дві споруди й одну яму (рис. 1, 1). Об'єкт 1 — яма дзвоноподібної форми, розташована під зольною плямою. Розміри ями у верхній частині 1,44 × 1,38 м, у нижній частині 2,15 × 1,96 м, глибина 2,5 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні знайдено фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза. На дні

Об'єкт 3 — поглиблена споруда, має розміри 4,4 × 4,4 м, глибину 1,30—1,42 м від сучасної поверхні. У заповненні знайдено фрагменти ліпної кераміки, залізний виріб у вигляді прутика.

У культурному шарі, який сягав 1 м, знайдено уламки ліпної та гончарної кераміки, кістки тварин, фрагменти глиняної обмазки, камені, фрагменти амфор, глиняні, залізні та бронзові предмети особистого користування. Варто відзначити знахідки скіфського часу: бронзове вістря стріли (рис. 1, 3), глиняні круглобокі (рис. 1, 6) та конусоподібні пряслиця (рис. 1, 8, 9), а також пізньоримські артефакти: частину бронзової пластинчастої фібули (рис. 1, 4), та біконічних прясел (рис. 1, 5, 7).

ДОСЛІДЖЕННЯ БОГОДУХІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У 2012 р. співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» здійснено охоронні розкопки в історичному центрі м. Богодухова Харківської обл. — у межах Богодухівської фортеці середини XVII — XVIII ст. Необхідність проведення досліджень виникла у зв'язку з будівництвом православного храму. Розкопки цієї пам'ятки проводилися вперше, тобто вони є наразі єдиним джерелом, яке дозволяє, спираючись на археологічні дані, ви-

вчити та реконструювати матеріальну культуру богодухівців за козацької доби.

Внаслідок розкопок було виявлено черкаське житло та господарську споруду мешканців фортеці до перепланування та корінної перебудови Богодухова, здійсненого за наказом імператриці Катерини II, датованого 20 квітня 1786 р.

Виявлене житло розмірами в плані 3 × 3 м із довгим входом датується другою половиною XVII ст., тобто початковим етапом освоєння території Бо-

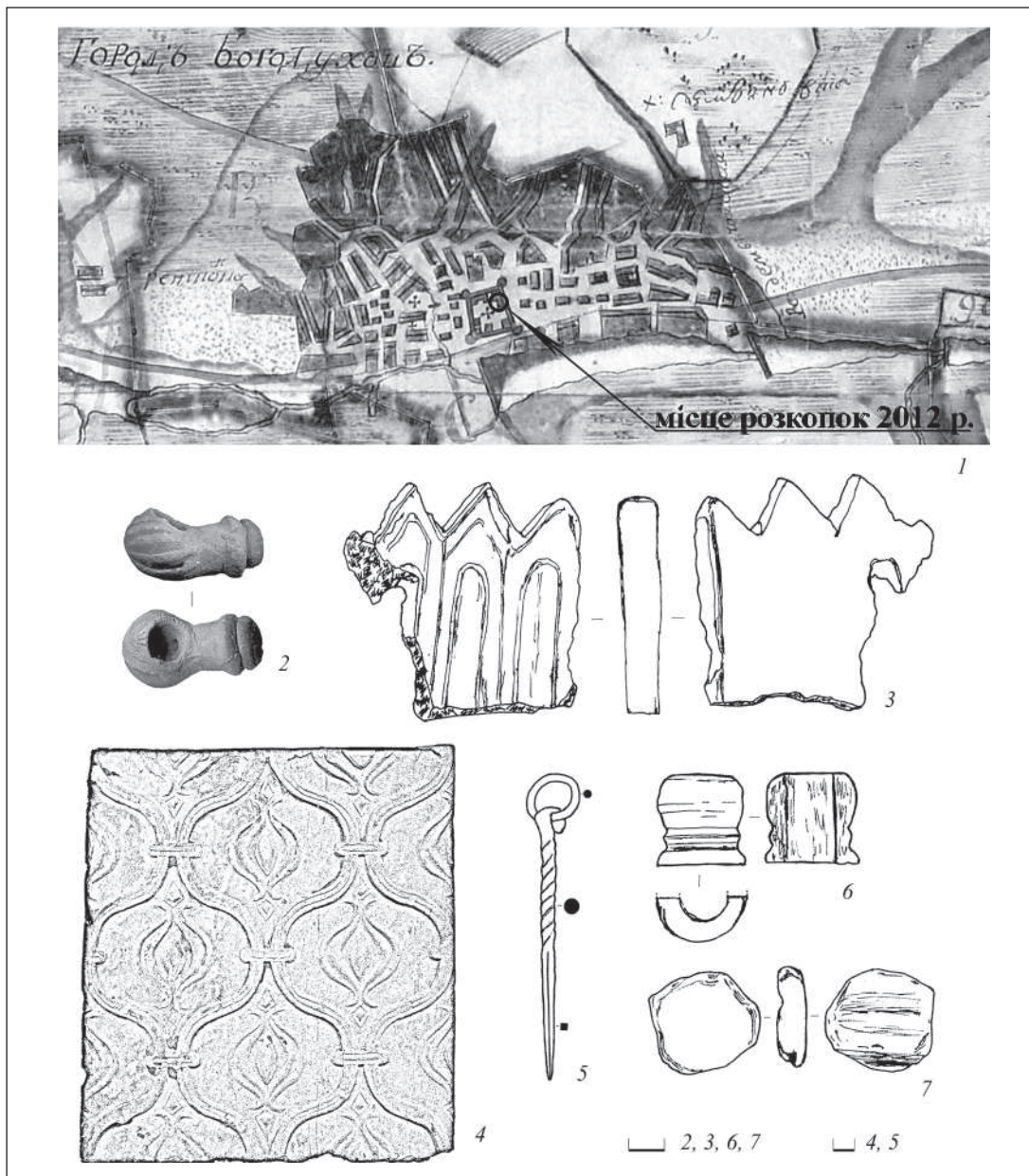

Рис. 1. Дослідження Богодухівської фортеці: 1 — місце розкопу; 2—4, 7— кераміка; 5— залізо; 6— кістка

годухова черкасами. Об'єкт мав досить добру збереженість, що дозволило отримати максимальні дані щодо конструктивних особливостей будівлі, принципу організації простору як внутрішнього (зокрема опалення), так і ззовні, виявити побутові особливості. Окрім всього, вдалося дослідити розвал кахляної печі, виявити до цього невідомі конструктивні особливості цього опалювального пристрою. Все це дозволить детальніше реконструювати піч, яка мала декоративне оздоблення орнаментованими кахлями.

Також у житлі було виявлено численні речі: предмети побуту (посуд, люлька для куріння, підсвічник тощо), прикраси, елементи одягу та нумізматичний матеріал — монети Шведського королівства та Московського царства.

Друга будівля являла собою, швидше за все, хлів для худоби кінця XVII — початку XVIII ст. розмірами близько 4 × 4 м. Вона надала уявлення

про планування внутрішнього простору — місце для стійла та ясел. Також у заповненні котловану споруди виявлено карнизну кахлю з рослинно-геометричним орнаментом і запечатану пляшку з-під вина першої половини XVIII ст., що дало змогу прослідити спосіб закупорювання цього продукту на той час. Окрім іншого, було виявлено монети кінця XVII — початку XVIII ст. і частини керамічного та скляного посуду.

Культурний шар на території фортеці виявився значно пошкоджений пізніми переплануваннями, але і він надав цікаві матеріали, серед яких можна відмітити глиняну чарку, декоративно-архітектурну та гончарну кераміку і монети XVII—XVIII ст.

Окрім того, в межах Богодухівської фортеці було знайдено фрагменти ліпного посуду, який зазвичай використовували лісостепові племена скіфського часу V—IV ст. до н. е.

І.В. Голубєва, Г.Є. Свистун

ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Охоронні дослідження проводилися на посаді Харківської фортеці XVII—XVIII ст., в історичному ареалі м. Харкова, по вул. Римарська, 3/5. Площа дослідженої території становила 80 м², у багатьох місцях давній культурний шар був зруйнований попередніми будівельними роботами. До розкопу потрапили залишки старих комунікацій, цегляних фундаментів зруйнованих будівель, старі дерева, які значною мірою зруйнували середньовічні культурні нашарування. Особливо пошкодженим був центр котловану, де розташовувалася нещодавно зруйнована будівля з мурованим підвалом.

В окремих частинах ділянки зафіксовано культурні нашарування козацької доби та часів Золотої Орди. Виявлення на розкопі горизонту XIII—XIV ст. дозволяє розширити в північному напрямку межі поселення золотоординських часів у Харкові, яке було раніше відкрито по вул. Квітки-Основ'яненко.

Вдалося виявити господарчі ями XIII—XIV та XVIII—XIX ст., а також напівземлянку XVIII ст., яку досліджено частково (виходила за межі котловану).

У західній частині розкопу на глибині 0,7—0,8 м від сучасної поверхні локально зберігся середньовічний культурний шар потужністю 10—20 см, який містив матеріали XIII—XIV ст. — фрагменти червоноглиняних амфор та уламки гончарного сіроглиняного кухонного посуду. Також виявлено господарчу яму вказаного часу (в межах котловану досліджена частково), яка була перерізана трасою старого водоводу. На південь від середньовічної ями зафіксовано та частково досліджено (північно-східний сектор комплексу в межах котловану) залишки напівземлянки, які являли собою споруду каркасно-стовпової конструкції. За виявленим матеріалом будівля може бути датована XVIII ст. Серед знахідок були уламки гончарного та фарфорового посуду з підглазурним кобальтовим орнаментом, пляшок зеленого скла, виготовлених гутним способом, фрагменти штофів або напівштофів, пічних кахлів з рослинно-геометричним орнаментом. У залишках підлоги з дрібнозернистої деревини (дуб ?) знайдено кований цвях.

Загалом будівля являла собою конструкцію з двох секторів, в одному з яких (південному) була

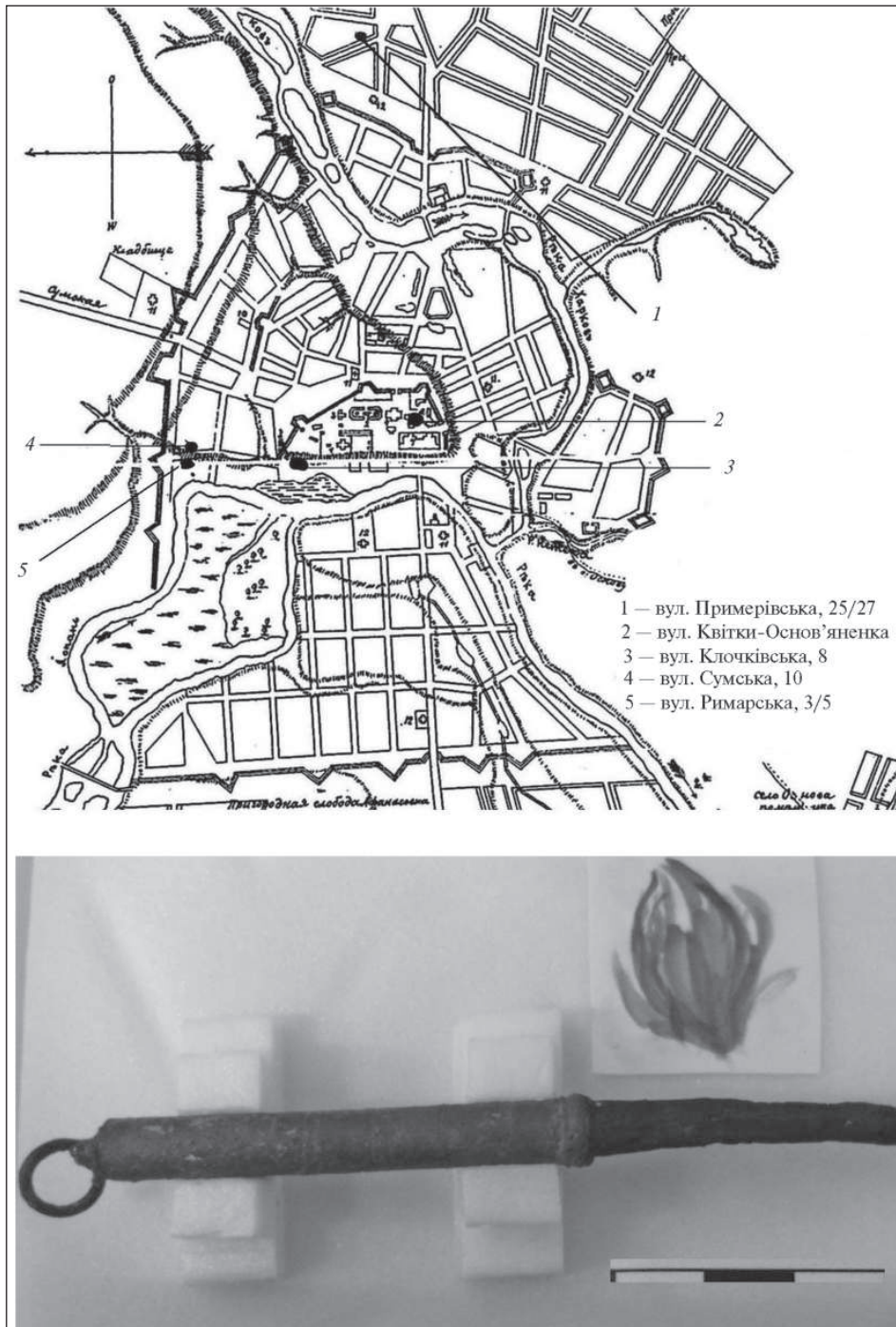

Рис. 1. Дослідження Харківської фортеці: 1 — мапа Харкова 1787 р. із нанесенням розкопів; 2 — калам із зразком чорнил

розміщена прямокутна яма зі стовпами по периметру. Опорні стовпи споруди переважно мали підквадратну форму. В центрі дослідженої споруди фіксувалася потужна вапнякова лінза з відбитками дерев'яних плах на окремих шматках.

Котлован споруди у верхній частині був перекритий сміттям XIX ст., після чого заощенний уламками цегли на вапняковому розчині, які утворювали лінзу, що, вочевидь, перешко-

джала просіданню ґрунту при подальшому використанні території.

Серед знахідок варто відмітити залишки шкіри: 19 фрагментів шкіряного взуття (вірогідно, чобіт), серед яких — два шкіряних складних підбори на залізних цвяхах із залізними закрутками. Крім того, знайдено калам, залишки чорнил з якого планується передати для подальшого дослідження.

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА П'ЯТНИЦЬКЕ I

Слобожанська ранньосередньовічна експедиція продовжила роботи на багатошаровому селищі П'ятницьке I. Поселення розташоване за 1 км на південь від с. П'ятницьке Печенізького р-ну Харківської обл. Воно займає територію на піщаних дюнах лівого берега р. Велика Бабка, шириною (близько 1 км) смугою завдовжки 2 км. За всі роки дослідження на поселенні було виявлено артефакти, що належать до бронзової доби, раннього середньовіччя і нового часу.

У цьому сезоні були продовжені роботи в розкопі 3, в його південно-східній частині, на краю заселеної дюни. Тут було розкрито 57 м², що збільшило загальну досліджену площу розкопу до 838 м².

Культурний шар у цій частині розкопу був представлений нечисленними знахідками, серед яких: каміння, кістки тварин, кераміка салтівської культури (VIII—X ст.), а також одиничні фрагменти посудин зрубної культури бронзової доби (XIV—XII ст. до н. е.) і нового часу. Концентрація середньовічних знахідок спостерігалася над комплексами (на кордоні їх заповнення). У заповненні ж самих комплексів було виявлено багато фрагментів керамічного посуду раннього середньовіччя, з яких у лабораторних умовах вдалося скласти кілька повних профілів горщиків. Салтівська кераміка була традиційно представлена фрагментами тарного, столового та кухонного (гончарної і ліпної) посуду. Відзначимо більшу, в порівнянні з минулим роком, кількість фрагментів ліпних горщиків, а так само традиційно невелику для поселення кількість фрагментів тарних піфосів, які склали лише близько 4 % від усього керамічного бою.

Знахідок з інших матеріалів у цьому році було не багато. Серед них слід виділити залізну бойову сокиру й уламок бронзового дзеркала з циркульних орнаментом біля ручки. Обидва предмети належать до кола салтівських старожитностей.

На досліджених ділянках виявлено сім комплексів різного призначення. Шість із них належать до раннього середньовіччя і одна яма до зрубної археологічної культури.

Серед середньовічних комплексів виділимо круглу яму з похованням коня. Діаметр комплексу склав 200 см за глибини 165 см. У східній

частині ями, практично у дна був зроблений невеликий (10—15 см) підбій. У східній частині ями, вздовж стінки був укладений повний скелет коня. Передня частина черепа була сильно зруйнована (рис. 1). Відзначимо, що це вже друге виявлення кістяка коня на території розкопу. Перше поховання було знайдено в західній частині розкопу А.В. Кригановим у 1990 р.

Комплекс бронзової доби являв собою яму неправильної овальної форми з невеликим виступом у південно-східній частині. Розміри ями склали 120 × 135 см за глибини 145 см. У південно-східній і північно-західній стіні ями були зроблені глибокі підбивки (20—35 см). У південно-східній підбивці були знайдені три горщика зрубної культури (рис. 2) встановлені догори дном, місцями вони мали сліди дії сильного вогню. Примітно, що всі вони мали сліди зв'язування.

Це перший комплекс бронзового століття, виявлений в північній частині селища П'ятницьке I. Разом з тим в попередні роки, на території розкопу 3 були знайдені два цілих горщика зрубної культури, так само зі слідами зв'язування, а також окремі фрагменти кераміки бронзової доби, які правда не склали окремого культурного шару.

Рис. 1. Поховання коня у комплексі 52

Рис. 2. Горщики зрубної культури з комплексу 54

В.В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛЬНИКІВ 3—5 НА СКІФСЬКОМУ СЕЛИЩІ НОВОСЕЛІВКА В ХАРКІВСЬКІЙ обл.

У 2012 р. Слобідська археологічна служба та Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди проводили рятівні археологічні дослідження скіфського селища V—IV ст. до н. е. біля с. Новоселівка Нововодолазького р-ну Харківської обл. Роботи були зосереджені на зольниках 3—5, які компактною групою розташовувалися на південно-східних околицях поселення (у 2010—2011 рр. досліджено низку зольників північно-західної та центральної частини цього поселення).

Загальна досліджена площа становить 652 м². Стосовно кожного конкретного зольника, то це виглядає наступним чином: зольник 3 — 337 м² вивченої площі, зольник 4 — 207 м², зольник 5 — 108 м². Перший зі згаданих вивчено на приблизно 2/3 його площі, два інших — повністю. Поселення одношарове, в межах зольників насичене артефактами лісостепової культури скіфського часу, але деінде трапляються артефакти та поодинокі комплекси нового часу. Потужність культурного шару сягає від 20 см (зольник 5) до 80 см (зольник 4). Він насичений уламками ліпної кераміки з характерними рисами для посуду V—IV ст., що підтверджується і відповідними

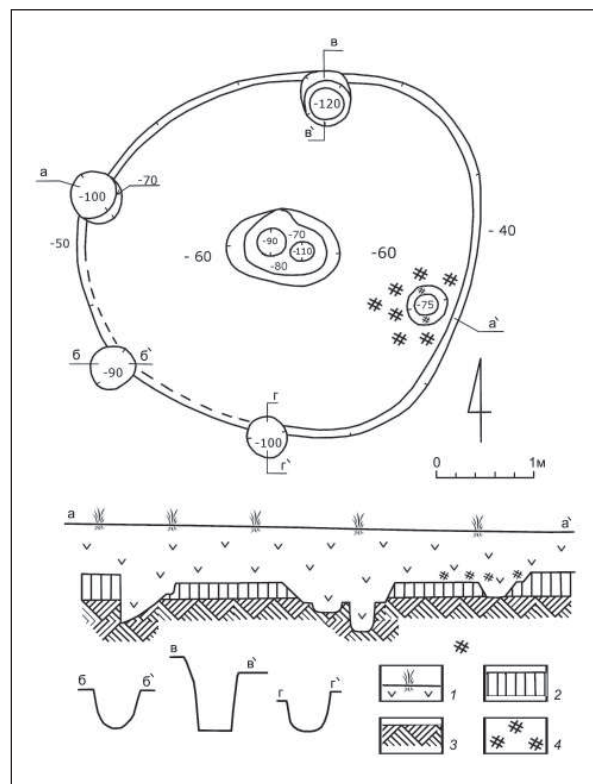

Рис. 1. Житло (комплекс 34) на селищі Новоселівка: 1 — денна поверхня та культурний шар; 2 — передма-терик; 3 — материк; 4 — печина

бронзовими втульчастими трилопатовими вістрями стріл. Окрім цього, в межах зольників і на прилеглий території виявлено такі групи знахідок: знаряддя праці, побутові речі та прикраси, предмети культу. До першої з названих груп належать ніж, уламок серпа та шильця (усі вироби із заліза), уламки зернотерок і тертушок до них, точильні бруски (з каменю), кістяна проколка. Прикраси представлені цвяхоподібною булавкою та підвіскою (з бронзи), кількома глиняними намистинами. До побутових речей належить значна кількість пряслиць різних типів і фрагмент руків'я нагайки з рогу оленя. До культових предметів віднесено уламки культових посудин, уламок глиняного хлібця та фрагменти глиняних напівсферичних виробів з численними пальцевими вдавленнями.

Окрім цього, в межах розкопу виявлено кілька десятків житлово-господарчих комплексів, з яких лише один — господарча яма 35 — на-

лежить до нового часу, інші — до ранньої залізної доби.

Одним з найцікавіших у сезоні та притаманних для пам'ятки взагалі є житловий комплекс 34 у межах зольника 3 (рис. 1). У плані він являв собою окружність $4,1 \times 3,8$ м. Практично пласке дно на глибині 0,6 м мало по центру овальне заглиблення на рівні 70—80 см розмірами 120×80 см, в якому виявлено дві стовпові ямки. Їх діаметр становить близько 25—30 см, а глибина — 90—110 см. По краю котловану знайдено п'ять ям від стовпових опор. Їх верхній діаметр дорівнював 40—45 см за глибини 75—120 см. Заповнення комплексу складалося зі світло-сірого попелу зі значним вмістом уламків ліпної кераміки ранньої залізної доби, кісток тварин і каміння. Поблизу південно-східної стіни, поверх ямки від опори знайдено чимало шматків печини червоно-чорних відтінків, що свідчить про наявність в цьому місці опалювального пристрою.

В.В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ 2012 р. НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ

У 2012 р. Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди продовжила археологічні дослідження городища в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Роботи проводилися на більшому (північному) дворіщі, що належить до салтівської археологічної культури (друга половина VIII — середина X ст.). Розкопками розширені розкоп X (на 307 м^2) та розкоп XI (на 420 м^2), що дозволило розширити загальну вивчену площу на цьому дворіщі городища до 4657 м^2 .

Потужність культурного шару сягала 40 см і лише в західній частині розкопу X (на схилі) збільшувалась до 60—80 см. У салтівському культурному горизонті зрідка траплялися артефакти ранньої залізної доби та нового та новітнього часу, які, однак, не створювали окремих культурних шарів. Серед салтівських артефактів переважають, зазвичай, уламки гончарного посуду. Серед індивідуальних знахідок раннього середньовіччя превалюють знаряддя праці та предмети побуту; зброя, кінська упряж, при-

краси представлені вкрай обмежено, а культові предмети в цьому році взагалі не знайдено. Серед знахідок ранньої залізної доби відомо кілька пряслиць та уламок культової посудини, а новітній час репрезентований уламком клинкової зброї та іграшкою-свистком.

Усі виявлені комплекси (окрім дитячого поховання, за християнським звичаєм) належать до салтівської культури. Серед них привертають увагу рештки двох заглиблених жител, досліджених у межах розкопу X (рис. 1, 2).

Одне з них (комплекс 58) (рис. 1) — мало практично квадратний котлован 380×300 см по верхньому краю і 340×280 см по долівці (100—120 см). Стінами житло орієнтовано по сторонах світу. Із південно-східного кута розташований вхід до житла, який налічував дві сходинки. Вздовж західної та південної стіни, а також по довгій центральній осі виявлено 10 ямок від стовпових опор. По центру — невелика господарська яма, а у східній половині долівки знайдено місце відкритого вогнища. Пляма пропеченої суглинкової долівки непевної форми мала розмі-

ри близько 90×60 см. Вся долівка була вкрита щільно утрамбованою сумішшю попелу деревного вугілля та пічного кришива (1–2 см).

Друге житло (комплекс 64) (рис. 2) має ромбічну в плані форму із закругленими кутами (орієнтовані по сторонах світу) та розмірами по верху 390×340 – 380 см (розширення в західному напрямку). Розміри долівки приблизно 260×245 см, глибина її залягання — 100 – 115 см. Вхід до приміщення — з південного кута. Тут фіксується три сходинки, одна з яких (нижня) складена з каменю. Вздовж трьох стін (окрім південно-східної) простежуються полиці-подіуми. Дві ямки для опори стелі виявлені поблизу північно-західної стіни, одна — в північній частині долівки. По центру долівки — прямокутне в плані (40×35 см) і заглиблене на 5 см місце від відкритого багаття.

Окрім робіт на городищі, проводилися археологічні розвідки навколо нього. Виявлено два нових поселення, які за порядковими літерами отримали позначення «Р» та «С». Селище-Р розташоване на дюні правого берега Донця за 1 км на схід від південного краю мису із городищем. Селище багатшарове: неоліт, бронзова доба, салтівська культура. Потужність культурного шару складає 35 – 40 см. Площа не визначена. Селище-С — у межах села на городках однієї з садиб. Це селище розташовується на західних схилах яру, що відрізає мис городища від основного плато правого берега Донця, на відстані близько 1 км на захід від південно-

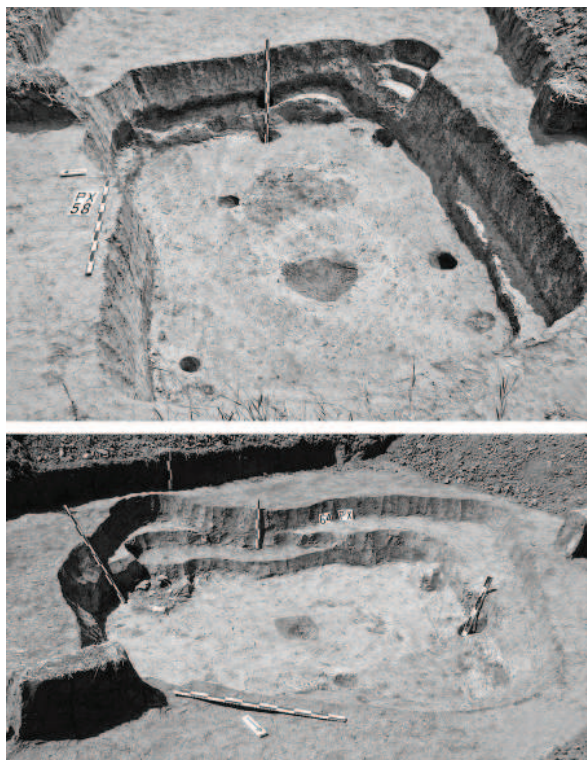

Рис. 1. Котлован житла в розкопі Х (комплекси 58 та 64) на городищі Мохнач

го краю городища. Тут зібрано матеріал салтівської і слобожанської культури XVIII–XIX ст. Площа і потужність культурних відкладень не з'ясована.

М.В. Любичев, К.В. Мизгін, К.Г. Варачова

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ВІЙТЕНКИ

Германо-Слов'янська експедиція Харківського національного університету ім. В. Каразіна продовжила вивчення пам'яток пізньоримського часу на теренах дніпро-донецького вододілу. Головні зусилля експедиції були зосереджені на дослідженні поселення та могильника черняхівської культури біля с. Війтенки Валківського р-ну Харківської обл., які експедиція вивчає з 2004 р.

На поселенні розкопки проводилися ділянки «Б», досліджено площу 236 м². Знахідки в культурному шарі представлено фрагментами гончарного посуду, металевими та глиняними виробами. Досліджено вісім об'єктів (9–16). Об'єкт 9 являв собою майданчик з обпаленої глини, неправильної овальної форми, розмірами $0,67 \times 0,41$ м (ймовірно, залишки металургійного горну). Об'єкт 10 був скупченням шмат-

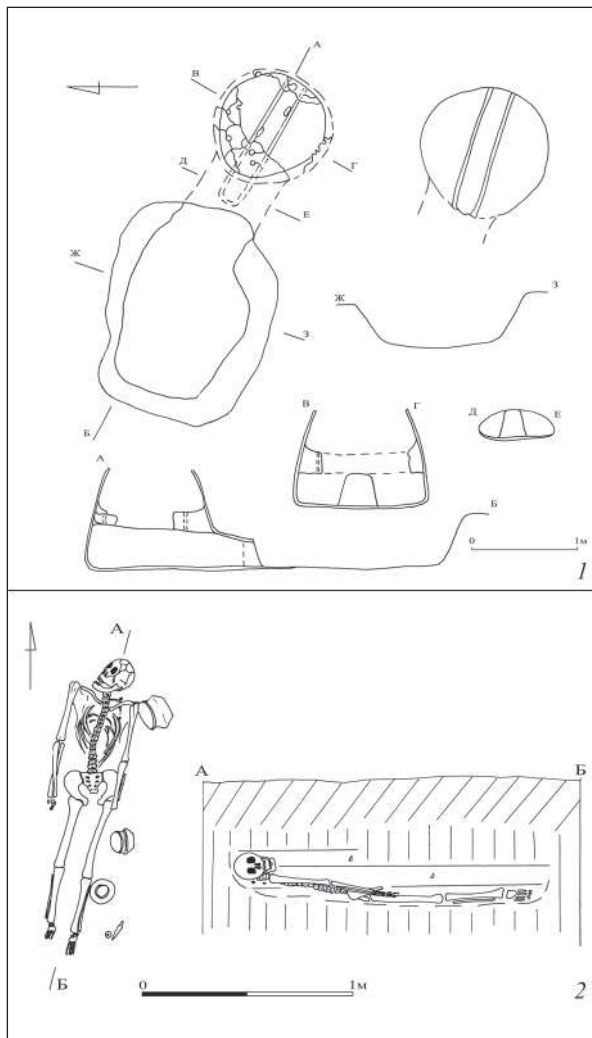

Рис. 1. Дослідження на поселенні та могильнику Війтенки 1 у 2012 р.: 1 — план і профілі гончарного горна; 2 — план і профіль поховання 147

ків обмазки та фрагментів гончарних посудин. Об'єкти 11, 12 і 14 являли собою щільні скупчення шматків глиняної обмазки. Об'єкт 13 був багаторівневим: верхній рівень представлений щільним скупченням шматків глиняної обмазки потужністю 0,72 м, нижній — котлованами п'яти ям. Центральна яма нижнього рівня перерізала контури сусідніх трьох ям і відрізнялася від них набагато більшими розмірами (2,25 2,00 м, глибина дна — 2,98 м від рівня сучасної поверхні). Із заповнення ями походять фрагменти гончарних посудин, розвал нижньої частини глиняного пірамідального тягарця ткацького верстату, фрагмент ручки світлогліняної амфори типу Шелов Ф. Об'єкт 15 був поглибленим, у його центрі розміщувалася округла

в плані та куполоподібна у профілі яма діаметром 1,9 м і глибиною дна 3,05 м від рівня сучасної поверхні. Об'єкт 16 являв собою гончарний горн, який складається з випалювального, теплопровідно-роздільного та топкового блоків, а також передгорнної ями (рис. 1, 1). Випалювальний блок мав у плані округлу форму, а в профілі — близьку до усіченого конусу. Теплопровідно-роздільний блок у плані був округлої форми. Незважаючи на зруйнуваність його центральної частини, у ньому було простежено кілька теплопровідних каналів, які пролягали по колу. Топковий пристрій являв собою зроблену в матеріку трубу, що з'єднує простір топкової камери з передгорнною ямою. Передгорнтова яма мала підпрямокутну у плані форму, її заповнення представлено значною кількістю фрагментів, переважно кухонної кераміки.

На могильнику досліджено 286 м². У культовому шарі виявлено фрагменти вдруге обпаленої гончарної кераміки, перепалені сердолікові намистини, бронзові вироби, дві оплавлені у вогні пряжки та двопластинчасту фібулу з металу білого кольору. Всього обстежено 18 поховань (134—151): 12 інгумацій і шість кремацій (чотири урнові та дві безурнові). Інвентарними були п'ять кремацій: у похованні 142 знайдено бронзову підв'язну фібулу; у похованні 144 виявлено рештки дерев'яної чаші з окуттям і кільцем для підвішування; у похованні 149 — сім сердолікових намистин і фрагменти кістяного гребеня.

Серед інгумацій — сім поховань містило інвентар. Поховання 137 і 138 супроводжувалися відповідно чотирма та п'ятьма гончарними посудинами; в похованні 140 виявлено ліпний горщик; поховання 141 і 146 супроводжувалися гончарною посудиною і бронзовою підв'язною фібулою і залізним виробом відповідно. У похованні 143 знайдено корозовані залізні вироби та бронзову підв'язну фібулу. Поховання 147 супроводжувалася трьома гончарними посудинами, глиняним біконічним пряслицем, залізним ножом і низкою з 39 намистин (рис. 1, 2).

Крім того, було проведено розвідки в області верхніх течій Коломаку та Мжі. Відкрито кілька поселень пізньоримського часу, раннього залізного віку, бронзової доби.

Роботами експедиції збільшено базу джерел для вивчення культурних груп пізньоримського часу регіону й одержано новий матеріал для доповнення археологічної карти регіону.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛЬНИКА НА ПОСЕЛЕННІ НОВОСЕЛІВКА

Експедиція ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» здійснила охоронні розкопки зольника 6 поселення скіфської доби, розташованого на околиці с. Новоселівка Нововодолазького р-ну Харківської обл. Територія зольника 6, розташованого в південно-східній частині поселення, потрапляє в зону перспективної розробки кар'єру з видобутку кварцових пісків, тому підлягала повному дослідженню.

На площі 167 м² повністю розкопано зольник і досліджено навколишній прилеглий простір. Культурний шар поселення пошкоджено щорічною оранкою — його потужність у межах зольного насипу складала до 0,75 м. У межах розкопу виявлено вісім господарських ям (одна стовпова) і вогнище скіфської доби, а також одну яму вже нового часу. Здебільшого це ями округлої форми, діаметром від 1 до 2,5 м, заглиблені до 2 м, дзвоноподібної форми.

Серед знайдених у розкопах і комплексах речових залишків на першому плані знаходяться фрагменти ліпної кераміки: уламки денець, стінок і вінець ліпних горщиків, що прикрашені пальцевими заціпами та проколами, гладким неорнаментованим вінцем. Трапляються також фрагменти ліпних мисок, глечиків, корчаг, цідилок, стінок і вінець античних амфор. До глиняних виробів слід віднести значну кількість пряслиць різних типів, конуси, зооморфні статуетки, хлібці, мініатюрні посудинки.

З металевих виробів зафіксовано бронзове вістря стріли, залізну шпильку, шило й один фрагмент його робочої частини.

Крім цього, трапляються кам'яні розтирачі, точила та будівельні залишки. Широко представлена остеологічна колекція.

Увесь знайдений матеріал вкладається в загальні хронологічні рамки існування поселення Новоселівка, які визначаються V—IV ст. до н. е.

К.Ю. Пеляшенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НОВОСЕЛІВКА

ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» проводила охоронні розкопки поселення Новоселівка. Пам'ятка розташована на околиці с. Новоселівка Нововодолазького р-ну Харківської обл., на правому корінному березі р. Вільхуватка, що належить до річкової системи лісостепової частини басейну Сіверського Дінця. Поселення виявлено краєзнавцем А.О. Зорею, введено до наукового обігу в 2001 р. І.Б. Шрамко, наразі знаходиться в зоні розробки кар'єру кварцевих пісків і підлягає дослідженню суцільною площею.

Давній культурний шар пам'ятки на більшій її частині зруйновано ріллею і лише під зольними насипами збереглися автентичні прошарки. Тому процес виявлення археологічних об'єктів здійснювався за допомогою техніки і лише в межах розташування зольників дослідження

культурного шару проводилось вручну. Охоронні розкопки розпочато в 2010 р. та продовжено в 2011 р. (під керівництвом І.Б. Шрамко та К.Ю. Пеляшенко), в результаті за два польові сезони вдалося дослідити північно-західну та північну частину поселення.

У 2012 р. керівництво розкопками здійснювалося трьома дослідниками з відповідними відкритими листами. Під керівництвом К.Ю. Пеляшенка охоронні роботи проводилися в західній, центральній, північній і північно-східній частинах. Розкопаний зольник 16, основні зусилля сконцентровано на дослідженні міжзольного простору пам'ятки. Загальна розкрита площа становить близько 4,5 га, на ній виявлено значну кількість археологічних комплексів. Більшість з них представлена господарськими ямами: 124 скіфсько-

го часу та ще 10, які слід віднести до об'єктів пізнішої епохи (Нового часу?). Найбільш розповсюдженим типом господарських об'єктів є ями округлої форми, заглиблені у ґрунт до 2 м, з підб'єм підтрикутної в розрізі форми. Відомі також ями овальної та округлої форми з вертикальними стінками та комплекси складнішої конструкції, що складаються з двох або трьох частин. На дослідженій площі виявлено 19 приміщень скіфського часу та напівземлянка пізнішої епохи (Нового часу?). Усі приміщення належать до типу наземних, заглиблених у материк на 0,15–0,40 м. Для них характерна округла або округло-овальна форма, наявність центрального стовпа в центрі та рідко допоміжних по краям, площа 10–21 м². Тільки в одному приміщенні виявлено сліди відкритого вогнища. За межами комплексів знайдено ще дев'ять вогнищ, що фіксуються у вигляді майданчиків з пропеченим до жовтого або червоного кольору суглинком.

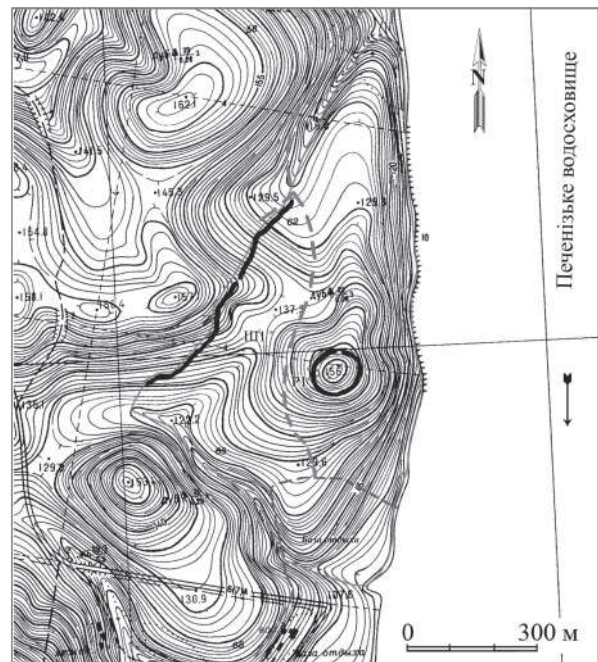
З досліджених археологічних комплексів походить значна кількість матеріальних залишків, серед них: ліпний посуд, фрагменти античних амфор, вістря стріл, прикраси (залізні булавки, бронзові сережки, фрагменти браслетів і підвіски), знаряддя праці (залізні ножі, проколки, лучкові свердла та голки, кам'яні розтирачі, точила та абразиви, глиняні пряслиця, конуси), вотивні предмети (глиняні зооморфні статуетки, хлібці, мініатюрні посудинки), будівельні залишки. Широко представлена остеологічна колекція. На дні однієї з ям виявлено кістяк чоловіка, ще у двох об'єктах зафіксовано неповні скелети собаки та свині, що, ймовірно, пов'язані з жертвоприношеннями. У планіграфії поселення окреслюються дві, відокремлені пустим простором, частини, які помітні на поверхні за розташуванням зольників. Також між цими двома групами помітна хронологічна різниця. Загальні ж хронологічні рамки існування пам'ятки визначаються в межах початку V–IV ст. до н. е.

Г.Є. Свистун

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОСАЛТІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Недостатність відомостей про Старосалтівське городище (розташоване за 1 км на південь від смт Старий Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.) салтівської культури VIII–IX ст. обумовила необхідність проведення на ньому досліджень, які були проведені експедицією ДП ОАСУ «Слобожанська археологічна служба». В результаті отримано низку нових даних про пам'ятку: з'ясовано межі, уточнено дані щодо культурних шарів, принцип побудови оборони та будівельних особливостей укріплень.

Методом поперечного розрізу та розкопу, що примикав до нього, досліджено лінію оборони цитаделі на західній експозиції городища. Загальна площа розкопу становила 27 м² (рис. 1). З'ясовано фортифікаційну архітектуру та застосовані будівельні прийоми під час спорудження оборонних споруд. Вал являв собою ґрунтовий насип з обкладкою зовнішнього та внутрішнього схилів пісковином. Поверх валу розташовувався бруствер, в конструкції якого були застосовані дерев'яні елементи. Із зов-

— лінії оборони Старосалтівського городища
Рис. 1. Інструментальний план Старосалтівського городища

нішнього боку від валу розміщувався ескарп з ровиком на ньому.

Попри салтівські артефакти, в насипу валу знайдено фрагменти керамічного ліпного посуду бондарихинської (?) культури.

У зовнішньому дворіччі городища культурний шар не виявлено. Зовнішнє дворіччя посилювало лінію оборони трапецієподібним/трикутним у поперечному перетині ровом. Рів проходить із західного боку горо-

дища та замикає простір між двома природними ярами, що охоплюють городище з півдня і півночі. Лінія оборони мала проїзд з виходом на плато правого берега Сіверського Дінця.

Внутрішня лінія оборони (цитадель) являла собою в плані коло, в якому було принаймні два проїзди — на північ і на захід. Дороги на цитадель проходили по довгим та вузьким ґрунтовим пандусам.

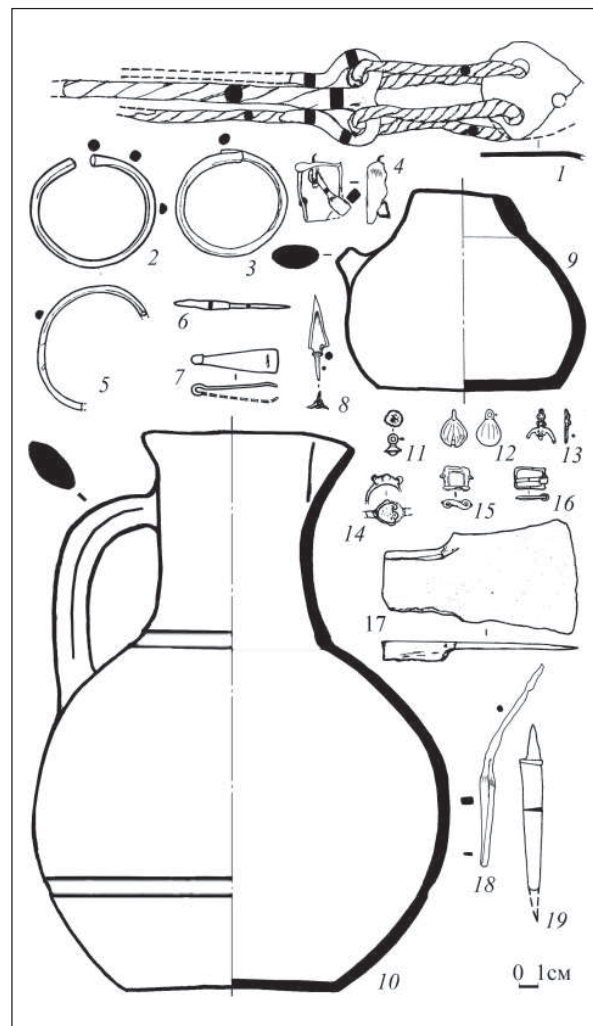
Г.Є. Свистун, В.І. Квітковський

РОЗКОПКИ КОЧЕТОКСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Експедицією Слобожанської археологічної служби розпочато розкопки кремаційного могильника, що набув назви Кочетокського. Могильник виявлено в 2009 р. у кварталах 175/198 Чугуєво-Бабчанського лісництва, за 3,5 км на північний схід від смт Кочеток, за 2,5 км на схід від городища Кочеток II та за 1,5 км на захід від с. П'ятницьке, на схилах яру Сороків, що впадає до заплави р. Велика Бабка. Могильник салтово-маяцької культури VIII—IX ст. дуже пошкоджено діями сучасних грабіжників — значну кількість комплексів на сьогодні повністю знищено. Окремі недограбовані комплекси, що являли собою схованки супровідних речей і самі могили, вдалося дослідити в 2009 р.

У 2012 р. було закладено два розкопи на північному схилі північно-західного відрозу яру, неподалік від витоків розташованого там джерела — розкоп 1 площею 70 м² та розкоп 2 площею 23 м². Попри пограбування, у розкопі 1 виявлено непошкоджені поховання, що дозволило доповнити наше уявлення щодо поховальної обрядовості салтівського населення Лісотепу.

Рис. 1. Знахідки на Кочетокському могильнику: 1 — фрагмент ланцюга для підвішування казана; 2, 3, 5 — браслети; 4 — ботало; 6, 18 — шило; 7 — пінцет; 8 — вістря стріли; 9, 10 — глечики; 11 — гудзик; 12 — бубонець; 13 — фрагмент сережки; 14 — фрагмент каблучки; 15 — петелька; 16 — ремінна пряжка; 17 — мотичка; 19 — ніж. 1, 4, 6–8, 15–19 — залізо; 2, 3, 11, 12, 14 — мідний сплав; 5, 13 — білий метал; 9, 10 — кераміка

Два поховання здійснені за обрядом кремації були в прямокутних ямах, орієнтованих за лінією південний захід — північний схід.

Яма 1 мала підбій по всьому периметру та сходинку в південно-західній частині. Кремаційне поховання прямокутної форми (сліди коробка?) було розміщене в північно-східному секторі ями та містило два залізні кістені, зламаний серп і за межами кремації перепалений кухонний горщик з прямолінійним нарізним орнаментом.

Яма 2 мала покриття по верху та вимощений майданчик з південного сходу, виконані пісковиковою жорствою. Кремаційне поховання аморфної форми в плані, витягнуте вздовж ями. Поховання супроводжували: глечик з брунатної глини з обрізаними (та заполірованими краями) руків'ям і горлом (рис. 1, 9), роздавлений сіроглиняний глечик (рис. 1, 10), вістря бронебійної піки та бойова сокира.

Ще одне поховання в розкопі 1 розміщувалося на невеликій глибині та являло собою безінвентарну кремацію. Залишки поховальної ями не прослідковувались.

У розкопі 2 виявлено пограбовані кремаційні поховання, які були здійснені в неглибоких ямах овальної форми.

Серед підйомного матеріалу, який переважно являв собою кинуті або непомічені розкрадачами речі, були предмети побуту та знаряддя праці: фрагменти ланцюга для підвішування казана (рис. 1, 1), шила (рис. 1, 6, 18), ножі (рис. 1, 19), ботало (рис. 1, 4), мотичка (рис. 1, 17), прикраси, косметичні приладдя та елементи одягу: браслети (рис. 1, 2, 3, 5), пінцет (рис. 1, 7), гудзики (рис. 1, 11), бубонці (рис. 1, 12), сережки (рис. 1, 13), каблучки (рис. 1, 14), петельки (рис. 1, 15), ремінні пряжки (рис. 1, 16), озброєння: вістря стріли (рис. 1, 8) тощо.

І.А. Сніжко

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ КАМ'ЯНКА

Експедиція Харківського історичного музею продовжила роботи на верхньопалеолітичній стоянці біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Пам'ятка розташована на мису в місці впадіння в р. Сіверський Донець невеликої правої притоки. Розкопками, розпочатими в 2005 р., розкрито площу 121 м², включно з 16 м², дослідженими в поточному польовому сезоні.

Культурний шар репрезентований розщепленим кременем, дрібними уламками кісток, шматочками вохри та вугілля. Він залягає на стику причорноморського лесу та давнього лощенового ґрунту і не має специфічного забарвлення. Відмічено такі постгенетичні фактори руйнації шару: відсутність консервації артефактів після завершення функціонування пам'ятки, переміщення їх угору кріогенними процесами, вплив делювіальних процесів, діяльність землерийв.

Розкопки стоянки велися суцільною площею із застосуваннями методики дослідження шару умовними горизонтами з фіксацією артефактів на місті знахідки. Цього року розкоп

було продовжено в північно-західній (кв. 6-7-Т-Ф) і північно-східній (кв. 1-2-Р-Ф) частинах (рис. 1, 4). Крем'яна колекція складається з 622 предметів і поділяється на кілька груп. До першої увійшли чотири призматичні та конічний нуклеус і п'ять нуклеоподібних уламків, з яких один використовувався у якості відбійника. До другої — заготовки, представлені відщепами, пластинками, мікропластинками та їх фрагментами. Група технічних сколів об'єднує сколи формування та підправки нуклеусів і численні лусочки. До групи виробів із вторинною обробкою належать скребок на напівпервинному відщепі, скреблоподібне знаряддя, три серединні різці (рис. 1, 1—3), фрагмент мікропластинки з притупленим краєм.

Спостерігається такий порядок розподілу знахідок на дослідженій площі. На північно-західній ділянці кремені, серед яких майже всі знайдені цього року нуклеуси та нуклеоподібні уламки, були розповсюджені відносно рівномірно. На північно-східній ділянці, звідки походять усі вироби з вторинною обробкою,

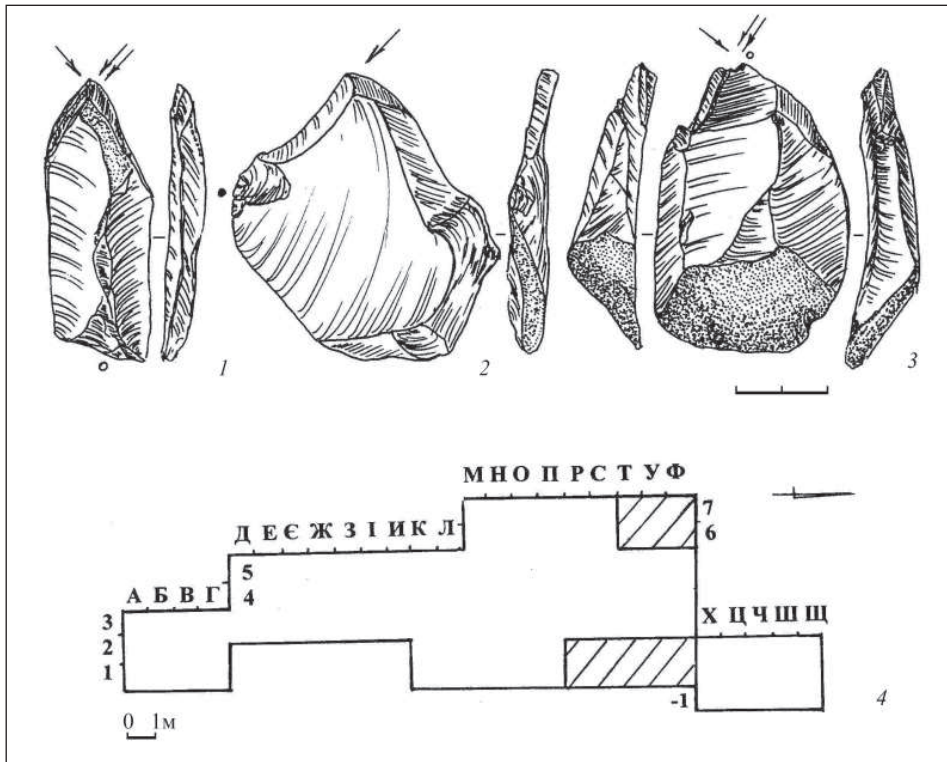

Рис. 1. Кам'янка 2012: 1—3 — різці, 4 — план розкопу

простежено скупчення кременю *in situ*, що важливо для встановлення ініціального рівня відкладення знахідок, оскільки культурний шар пам'ятки сильно пошкоджений.

Загалом характер знахідок та їх планіграфічне положення типові для стоянок, роз-

ташованих біля виходів крем'яної сировини. Час існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену та знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольодовиків'я.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

В.П. Билкова, С.О. Немцев, І.Ю. Самойленко

РОЗКОПКИ НА БІЛОЗЕРСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ В 2011—2012 рр.

Білозерське поселення дальньої хори Ольвії розташоване на окраїні с. Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл. Пам'ятка досліджується з 1997 р. експедицією Херсонського державного університету. Загальна площа розкопу IV на сьогодні становить 3925 м². У 2011—2012 рр. відкрито 450 м². На дослідженій ділянці виявлено об'єкти двох будівельних періодів: 33 ями, три напівземлянки, залишки наземних споруд. До першого періоду належать напівземлянки 178 і 205, ями усічено-конічної форми 180 і 205 (у кожній з них знайдено скелет коня в анатомічному порядку) та чотири ями дзвоноподібної форми.

Початок другого будівельного періоду супроводжувався нівелюванням поверхні, що фіксується на всій площі поселення. У звітних сезонах виявлено залишки двох кам'яно-сирцевих споруд, від яких збереглися ділянки постелистих кладок, розвали каміння та сирцевих цеглин, частини дерев'яних конструкцій. Виявлені ґрунтові об'єкти: яма 171 незвичної конструкції — неглибока (0,9 м), але велика за об'ємом за рахунок додаткової камери, майже рівної їй за величиною, з круглим у плані дном і сферичним склепінням; напівземлянка 182 квадратної форми зі стороною близько 2 м і ступінчастим входом, дотичним з північного заходу, ями невеликих розмірів.

Серед речового матеріалу переважає кераміка. До 70 % керамічного матеріалу становлять фрагменти амфор різних типів. Серед гончарної кераміки домінує сіроглиняна, наближається до неї червоноглиняна, далі йде чернолакова; світлоглиняна, кухонна та товстостінна представлені в помітно меншому об'ємі.

У ґрунтових об'єктах і жовтоглинистому шарі раннього будівельного періоду слід відмітити чернолаковий посуд першої половини —

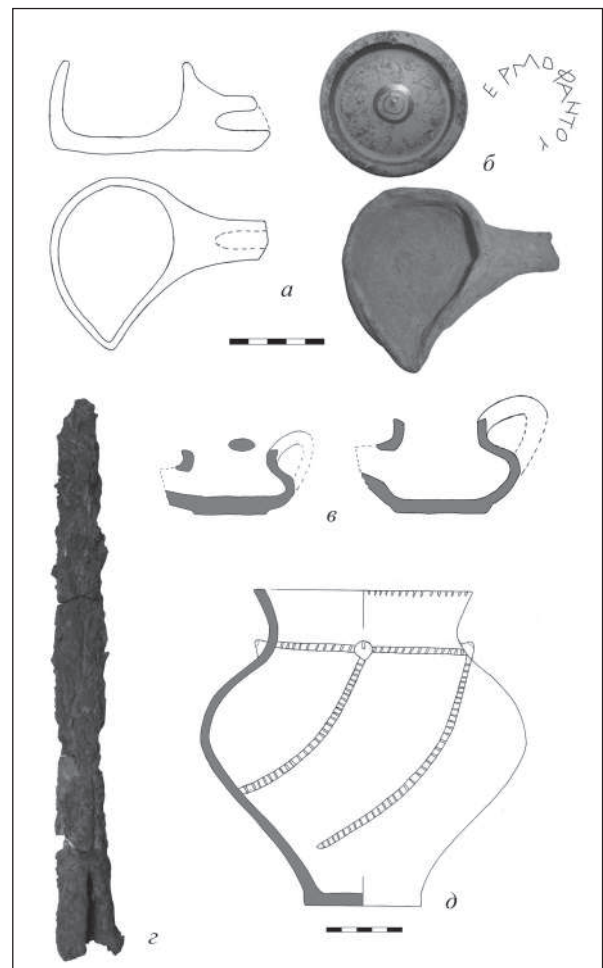

Рис. 1. Білозерське поселення: а — ліпна лячка; б — дно чернолакового скіфоса з граффіто; в — червоноглиняні світильники; г — залізний дротик; д — ліпний горщик фракійського типу

середини IV ст. до н. е. (тонкостінний кілік-канфар класичного типу із загнутих краєм вінця та П-подібними ручками, блюда, фрагмент солонки, дно чорнолакового скіфоса з граффіто (рис. 1, б), розписний посуд). Знайдено дві ольвійські бронзові монети із зображенням Деметри 380—360-ті рр. до н. е., чотири бронзові тригранні вістря стріл, дві скляні та кістяна намистини, фрагменти залізних виробів та злитки свинцю, глиняні пряслиця, тягарці для сітей.

У золистому шарі та ґрунтових об'єктах пізнього будівельного періоду можна виділити індивідуальні знахідки, а саме чорнолакові чаші 325—310 рр. до н. е., на двох з яких є схожі граффіти, вузький піддон чорнолакової посудини зі складним граффіто по зовнішній окружності — напевно, це позначення ціни; *calyx-cup* останньої чверті IV — першої чверті III ст. до н. е. (з відігнутим краєм вінця, коротким горлом з накладним орнаментом та округлим корпусом з канелюрами складної конфігурації), три амфорних клейма (Гераклея), п'ять цілих світильників — два червоноглиняних (рис. 1, в), два ліпних та один із «кухонної» глини, два ліпних горщики фракійського типу (рис. 1, д), ліпна ллячка (рис. 1, а) об'ємом 0,1 л — перша знахідка знаряддя, пов'язаного з металооброб-

кою; бронзові та кістяні вироби, фрагмент залізних вудил, залізний дротик (рис. 1, з) тощо.

Перший період датується 380—325/315 рр. до н. е., другий — 325/315—290/275 рр. до н. е. (за набором амфор і клейм, типами чорного лаку та іншої кераміки). Серед знайденого матеріалу також присутні знахідки кременевих виробів, фрагменти амфор римського часу та поливна кераміка епохи середньовіччя.

Спільно з кафедрою ботаніки ХДУ (керівник І.І. Мойсієнко) продовжувалося визначення палеоетноботанічного матеріалу методом флотації. Абсолютну більшість складає *Triticum aestivum* (пшениця голозерна).

Кістки риб визначила Є.Ю. Яніш (Інститут зоології НАНУ). Вивчення видового складу показало, що всього промислом було охоплено 12 видів, що належать до п'яти рядів: Осетрові (*Acipenseriformes*) — осетр (*Acipenser guldenstadti*), севрюга (*Acipenser stellatus*), стерлядь (*Acipenser ruthenus*), белуга (*Huso huso*); Карпові (*Cypriniformes*) — сазан (*Cyprinus carpio*), вирезуб (*Rutilus frisii*), лящ (*Abramis brama*), плотва (*Rutilus rutilus*), густера (*Blicca bjoerkna*); Окунеподібні (*Perciformes*) — судак (*Stizostedion lucioperca*); Щукоподібні (*Esociformes*) — щука (*Esox lucius*); Сомоподібні — сом (*Silurus glanis*).

О.В. Симоненко, Д.М. Сікоза, О.С. Дзюладзе

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНИЙ МАЯК

Пізньоскіфська археологічна експедиція ІА НАН України (начальник О.В. Симоненко) продовжила дослідження могильника Червоний Маяк, що входить до складу археологічного комплексу на території однойменного села Бериславського р-ну Херсонської обл. Комплекс складається з городища на високому останці правого корінного берега Дніпра та могильника на північний захід від городища, відокремленого від нього балкою. Городище (реєстраційний № 210011Н) та могильник (реєстраційний № 210012Н) є пам'ятками історії та культури національного значення.

Роботи поточного року стали продовженням розкопок, розпочатих 2011 р. після досліджень

Е.О. Симоновича 1976—1977 рр. та О.О. Гей 1986—1988 рр.

Через скромний бюджет експедиція працювала лише неповний місяць. Початком робіт треба вважати триденне складання О.В. Симоненком і Д.М. Сікозою загального плану могильника, оскільки попередні дослідники обмежилися лише планами окремих розкопів. Останні були нанесені нами на супутникову мапу місцевості. З'ясувалося, що майже половина могильника (його південно-західна частина) розміщується під городами місцевих мешканців, що врятувало його від пограбування. Грабіжники побували на північно-східній частині могильника, розташованій у степу. Ви-

ходячи із розташування розкопів і випадкових знахідок поховань, загальна площа могильника має становити не менш ніж 10 га.

Згідно із загальним планом було вирішено в першу чергу досліджувати ділянки поблизу розкопаної у минулі роки частини могильника з тим, щоб охопити розкопками якомога більшу суцільну площу. Розкоп 10 (нумерацію об'єктів продовжено) було закладено за 10 м на схід від розкопу 5 (1987 р.). Особливості розташування огорож зумовили орієнтацію розкопу за віссю північний схід — південний захід. Площа розкопу 10 × 5 м.

Стратиграфія розкопу 10 наступна. Сучасна денна поверхня складається з шару насипного чорнозему потужністю близько 0,2 м. Безпосередньо під ним залягає шар передматерикового суглинку потужністю 0,5—0,7 м. Материк у вигляді жовтуватого пухкого лесу розміщується на глибині 0,90—0,95 м. Умовний 0 обраний у північно-східному куті розкопу на рівні сучасної денної поверхні.

По всій площі розкопу в чорноземі та суглинку траплялися фрагменти амфор, ліпної і гончарної (червонолакової та червоноглиняної) кераміки. Вони могли потрапити до ґрунту як під час функціонуванні могильника («культурний шар могильника»), так і з відвалів 1986—1987 рр. під час корчування чагарнику та планування ділянки.

У розкопі досліджено два поховання. Одне (поховання 115) розміщувалося поперек вхідної

ями поховання 116. Поховальна споруда дуже пошкоджена гризунами, але, можливо, була ямою з підбоєм. Скелет лежав горілиць, головою на північний схід, але череп був у ногах могили, куди був пересунутий байбаком. У районі шиї знайдено кілька намистин і половинку точила.

Поховання 116 здійснене в земляному склепі з підквадратною вхідною ямою та овальною камерою, орієнтованою за віссю схід—захід. На позначці 2,17 м на шарі заповнення лежали два скелети, горілиць, обличчям одне до одного, головами на північний захід. Один з них (жіночий?) майже знищений норами. За його черепом стояли буролакова чашка та дві дерев'яні посудини, від яких збереглися тільки сліди, поряд з ними — керамічне пряслице. На грудях знайдено бронзову підв'язну фібулу «лебяжинської» серії, на місці правої кисті — бронзову каблучку зі скляною вставкою. На грудях іншого скелета (чоловічого?) лежала бронзова сильно профільована фібула західного типу, на правиці — бронзовий дротяний браслет, на тазі — бронзова пряжка. У районі шиї лежали дві ребристих фаянсових намистини.

Фібули датують поховання другою половиною I ст. Виходячи із завеликої для похованих камери та знахідок на краю вхідної ями нахилених всередину каменів і людських стегнових кісток, а також покладення покійних на невеликий шар заповнення, можна припустити, що в склепі була раніша могила, зруйнована під час здійснення поховання 116.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Е.В. Овчинников, О.Г. Погорілець, Є.В. Пічкур

РОБОТИ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

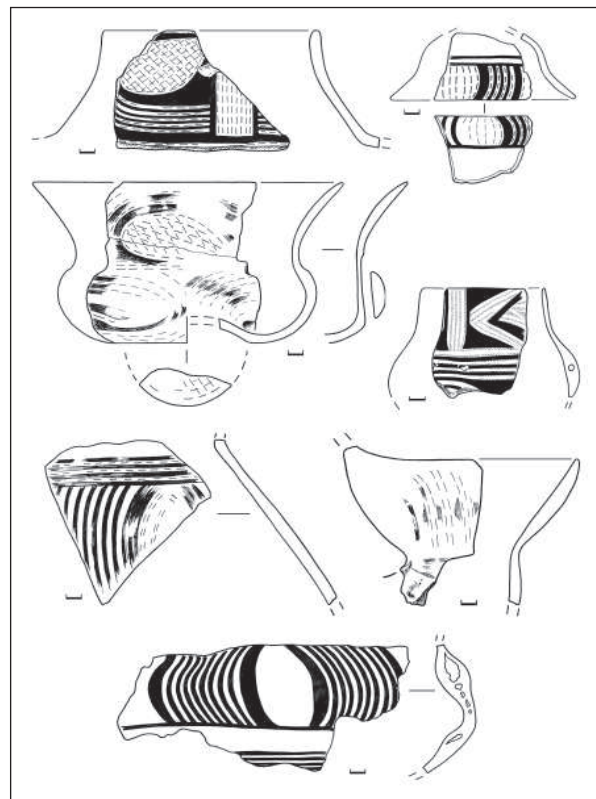
У 2012 р. продовжено дослідження трипільського поселення на багатошаровій пам'ятці Русанівці 1. Активну участь у роботі взяли співробітники ІА НАНУ, ДІКЗ «Межибіж», гуртківці Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму м. Києва (керівник С.Г. Виклюк), студенти Уманського педуніверситету ім. П. Тичини (керівник В.В. Карпенко).

Русанівці 1 — багатошарова пам'ятка, яка складається з двох поселень — трипільської культури (початок етапу В II) та давньоруського часу, комплексу курганів (доба бронзи?), середньовічного могильника. Пам'ятка розташована на східній околиці с. Русанівці Летишівського р-ну Хмельницької обл. і займає мисоподібний виступ плато лівого берега Південного Бугу при впадінні в нього р. Безодня.

Два розкопи закладено в місцях, де раніше було виявлено скупчення будівельних і керамічних решток: 1-й у південній частині трипільського поселення, за 30 м від розкопу 2010 р., 2-й на східному кінці мису, впритул до середньовічного могильника.

Розкоп 1 — площа 101 м², глибина залягання культурних решток 0,25—0,40 м. Площа плями розсіяної обмазки («площадка» 2) становить близько 6 × 4 м. Наявні фрагменти обмазки («плитки», «вальки»). Проте дуже слаба щільність залягання фрагментів обмазки, їх дрібні розміри зовсім нетипові для об'єктів типу «площадка». Це може бути спричинено не лише слабким випалом конструкції, а й сучасною оранкою, сліди від якої наявні в розкопі. Не виключено, що шматки випаленої обмазки разом із дерновим шаром могли бути використані при спорудженні курганів. Нагадаємо,

що саме на курганних насипах і досі виорюються великі уламки «плиток», що відзначали ще перші дослідники пам'ятки в 1950-х рр. Знайдена кераміка, поодинокі уламки каміння, кісток. Біноклеподібна посудина виявлена археологічно цілою поза межами «площадки». Скупчення фрагментів кераміки розміщувалося за північно-західною межею об'єкта та було

Рис. 1. Русанівці 1, трипільське поселення, будівля 3, кераміка

зорієнтовано так само, як і аналогічне звалище сміття у розкопі 2010 р. — за протилежною від імовірного входу стіною будівлі.

Розкоп 2 — площа 118 м², глибина залягання решток 0,25—0,40 м. Виявлені тут залишки наземної будівлі — «площадка» 3, залягали суцільним масивом видовженої форми. Розміри близько 12 × 5 м. Оранкою пошкоджено верхні шари плитчастих нашарувань «платформи», а іноді її повністю прорізано борознами. «Платформа», яка виконувала функцію горищного(?) перекриття, складалася з двох шарів будівельних розчинів — нижнього «валькового» з домішкою половини та верхнього «плитчастого». Вони були покладені на настил з колотих дерев'яних плах. Приміщення нижнього ярусу мало дві глинобитні вимостки на рівні земляної підлоги, розташовані вздовж повздовжньої стіни, правої(?) від входу. Вимостки розтріскані на тонкі «плитки», поверхня має сліди фарбування у червоний колір, форму не встановлено. Між глинобитними розташовувалася кам'яна вимостка з перепаленого граніту (0,8 × 0,7 м, вогнище?). Під останньою було покладено спеціально відібрану кераміку — частини розписних кратера, кубка, біноклеподібної посудини. Ймовірно орієнтування будинку — входом до річки. Саме тут виявлено уламки товстостінної великої посудини

(«піфоса»?). У протилежному кінці будинку, з його зовнішньої сторони, простежено скупчення кераміки та кісток.

Отримано колекцію виробів з різних порід каменю (70 екз.), які є переважно підйомним матеріалом. Це кременеві вироби (68 екз.), а також один відщеп з кварциту та сокира-тесло зі сланцю. Більшість виробів належить до трипільської культури, проте трапляються і давніші вироби, вірогідно, верхньопалеолітичні. Вони виділяються з-поміж інших за технологією обробки та наявністю молочної патини на поверхні. Зазначимо, що в попередні роки подібні вироби вже траплялися, що може прямо вказувати на наявність палеолітичного шару на пам'ятці. Окрім того, зафіксовано випадки реутилізації: один із трипільських скобелів, присутніх в колекції, був зроблений на верхньопалеолітичній тронкованій пластині.

Матеріали пізніших епох присутні в розкопі 2 та на прилеглий до нього території: давньоруська кераміка, два пряслиця черняхівської культури, дрібні кістки від скелету людини (вірогідно, з середньовічного могильника, більшість поховань якого зруйновані), кулі від вогнепальної зброї кінця XIX — початку XX ст. (свідчення розташування військово-польових таборів на протилежному березі Південного Бугу).

В.М. Степанчук, С.М. Рижов, О.Г. Погорілець

ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ БІЛЯ смт МЕДЖИБІЖ

Меджибізька палеолітична експедиція ІА НАНУ досліджувала місцезнаходження нижнього палеоліту поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. Учасниками робіт були співробітники та аспіранти Інституту археології НАНУ, співробітники та студенти кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т Шевченка, магістри Національного університету «Кієво-Могилянська академія», співробітники Інституту географії НАНУ, Інституту геології НАНУ, Європейського центру доісторичних досліджень у Тотавелі, гуртківці секції археології Київської Малої академії наук (керівник О.М. Кухарська). Як і в минулі роки, успішному проведенню робіт

сприяли співробітники Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Розрізи та розкриті ділянки відкладів зі знахідками фауни та кам'яних артефактів демонструвалися учасникам Польового семінару «Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини», проведеного в Меджибожі 20—23 липня 2012 р. У роботі семінару брали участь археологи, геологи, палеогеографи та палеонтологи з різних наукових установ України, Росії, Польщі та Франції.

Паралельно з археологічними роботами археозоологом А.-М. Муань вивчалися колекції

фауністичних знахідок, добутих під час розкопок на місцезнаходженні Меджибіж 1 у 2011 р. На багатьох кістках виявлено сліди антропних модифікацій, пов'язаних з утилізацією мисливської здобичі мешканцями місцезнаходження.

У 2012 р. розкопки здійснювалися на Меджибожі 1 (основний пункт досліджень В.К. Пясецького, Л.І. Рековця та Меджибізької палеолітичної експедиції ІА НАНУ у 2008, 2009 та 2011 рр.) та на відкритому в 2011 р. новому місцезнаходженні Меджибіж А, розташованому за 500 м нижче по течії Південного Бугу.

На місцезнаходженні Меджибіж 1 роботи велися на трьох ділянках, а саме: у «південній траншеї», у «розкопі біля каменю» та в «оленячому розкопі». Загалом досліджено близько 5 м² відкладів, непорушених перекопами минулих років. Окрім того, з метою отримання повної стратиграфічної колонки та відбору зразків зачищено прилеглі до розкопаних ділянок стінки обриву.

Південна траншея, закладена в 2011 р., містила колонку субаеральних відкладів. Роботами 2012 р. у горизонтах, що зіставляються з прилуцьким епізодом (близько 70 тис. р. тому), виявлено кілька крем'яних артефактів. У горизонтах, що зіставляються з початковою фазою завадівського епізоду (400 тис. р. тому), виявлено кілька крем'яних сколів і, вірогідно, вогнища, з якого відібрано зразки. У горизонтах, що попередньо зіставляються з лубенським часом (500 тис. р. тому), виявлено кілька виробів на невеликих крем'яних гальках.

У центральній частині («розкоп біля каменю») розбито близько 2 м відкладів. У нижній частині колонки, в алювіальних відкладах горизонту 16а, який зіставляється із завадівським епізодом, виявлено фауністичні рештки (зокрема практично ціла плечова кістка ведмежати) та кілька дрібних крем'яних артефактів. У підстеляючому горизонті 16б знайдено кілька виразних галькових знарядь.

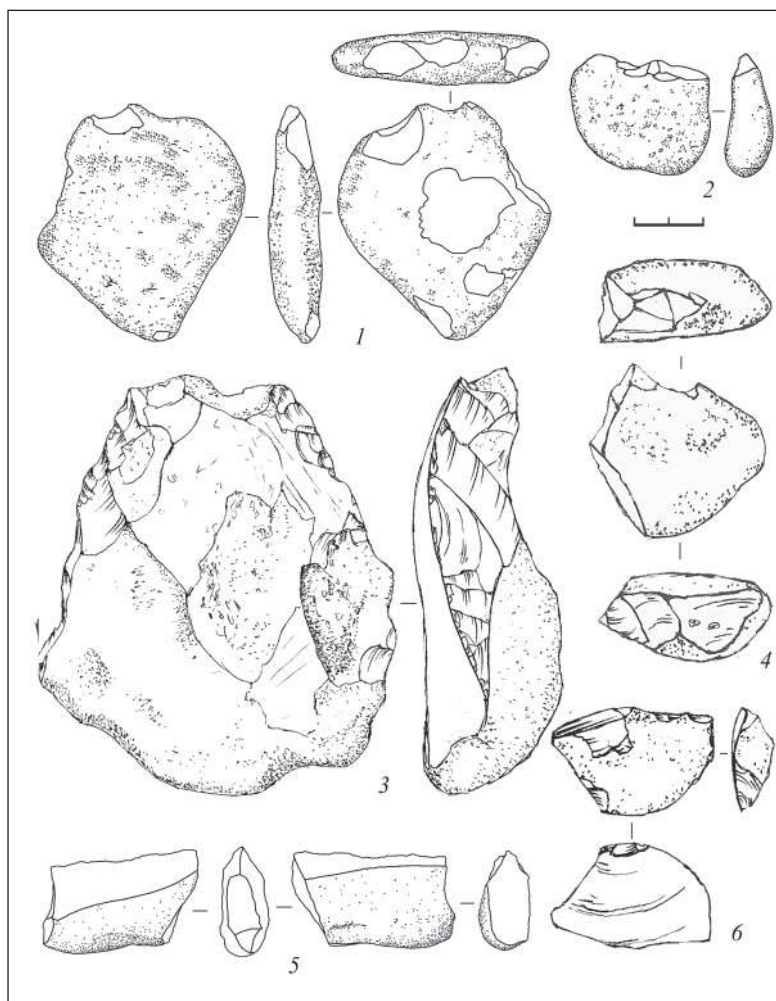

Рис. 1. Меджибіж, пункт А. Кам'яні вироби: 1–3 — базальний горизонт; 4–6 — середня частина піщаних відкладів

На 1 м² непорушених відкладів «оленячого розкопу» в горизонті 16а виявлено поодинокі фрагменти сильно еродованої кістки, а в горизонті 16б численні фауністичні рештки — головним чином кістки оленів з ознаками утилізації: слідами дроблення, розбивання, з нарізками, нанесеними лезом кам'яного знаряддя тощо.

Принадно відзначимо, що за поточними даними видового складу середніх і великих ссавців місцезнаходження Меджибіж 1, тут, окрім раніше визначених *Elephantidae*, *Stephanorhinus kirschbergensis*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Ursus deningeri*, *Trogontherium cuvieri*, *Lepus sp.*, виявлено також рештки *Dama clactoniana*, *Capreolus sussenbornensis* та *Ursus thibetanus* (дані А.-М. Муань, серія фауни з розкопок 2011 р.).

Таким чином, у результаті проведених робіт отримано додаткові палеонтологічні та археологічні свідчення наявності в колонці Меджибожу 1 двох археологічних комплексів: т. зв.

Рис. 2. Меджибіж, пункт А, горизонт з імовірним вогнищем, вік якого може сягати 400 тис. років

«основного», вік якого зіставляється з початком завадівського епізоду, і «давнього» — лубенського (?) часу.

Більшість кам'яних артефактів виготовлено на крем'яних гальках. Знаряддя представлені мікрочопінгами та мікрочоперами, а також сколами з ретушшю та слідами утилізації. У «південній траншеї», в субаеральних відкла-

дах Завадівського ґрунту (zv3), знайдене нуклеоподібне знаряддя «основного комплексу» Меджибожа 1 з ретушшю на дистальному кінці. Серед артефактів «давнього комплексу» вирізняється знаряддя на великому сколі з гальки, ретушоване в дистальній частині з вентральної поверхні (основний розкоп).

У 2012 р. продовжено й дослідження відкритого в 2011 р. за 500 м на Пн-Сх—Сх від Меджибожа 1 місцезнаходження Меджибіж А. З метою отримання повного стратиграфічного профілю у місці знахідки нижньопалеолітичних артефактів зроблено зачистку східцями. Нижня частина відкладів високого (до 30 м) лівого берега р. Південний Буг була досліджена зачисткою на ділянці 2 × 10 м. Потужність дослідженої нижньої частини профілю сягає близько шести метрів. У ній було виявлено чимало макро- та мікроартефактів, виготовлених на крем'яних і кварцитових гальках, фрагментах інших порід каменю (рис. 1, 1—6). Попередньо в цій частині профілю виділено шість окремих горизонтів залягання артефактів, які відокремлюються один від одного піщано-гравійними та глеюватими прошарками без знахідок. В одному із горизонтів з артефактами зафіксовано темно-охристу за кольором, округлу в плані пляму (рештки вогнища?) (рис. 2). Вартим уваги є те, що на одному з відщепів наявні сліди перебування у вогні. Деякі горизонти містили порівняно нечисленну фауну, серед якої виявлені залишки бика, коня, оленя, кабана.

Попередня оцінка верхньої межі геологічного віку знахідок — міндель-риси (близько 380—420 тис. р. тому).

Б.С. Строць

ДОСЛІДЖЕННЯ ДП ОАСУ «ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ» НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

У 2012 р. працівниками Хмельницького науково-дослідного відділу ДП ОАСУ «Подільська археологія» проведено наукову археологічну експертизу понад 2,5 тис. земельних ділянок. У процесі її проведення В. Глембоцьким, В. Захар'євим, В. Моздіром, Г. Нагачев-

ським, Д. Нуровим, В. Шкандюком і С. Шпаківським виявлено 33 пам'ятки археології.

Білогірський р-н

с. Вікнини. Вікнини I — двошарове поселення (комарівсько-тшинецька культура, скіфський час).

Вікнини II. Поселення черняхівської культури.

с. Ювківці. Ювківці I — поселення скіфського часу;

Ювківці II — городище (?) скіфського часу.

с. Зіньки. Поселення епохи бронзи (?).

с. Коритне. Багатошарове поселення (скіфський час, черняхівська та давньоруська культури).

Вінковоцький р-н

с. Адамівка. Адамівка 1 — багатошарове поселення з культурними шарами пізньотрипільського часу та доби бронзи. Площа близько 8,00 га;

Адамівка 2 — поселення доби бронзи-ранньозалізного віку. Знахідки виявлено на площі близько 1,00 га.

Адамівка 3 — поселення трипільської культури.

с. Гринева. Багатошарове поселення (трипільська та черняхівська культури). Товщина культурного шару 0,30—0,50 м з включенням керамічних уламків та обпаленої глиняної обмазки.

с. Зіньків. Курганоподібне підвищення з вмістом каменів у насипі. Висота 1 м, діаметр 6 × 10 м.

с. Яснозір'я. Багатошарове поселення (ранній залізний вік і черняхівська культури). Товщина культурного шару 0,30—0,50 м. Окрім кераміки, на розораній поверхні знайдено металевий наконечник дротика, бронзову фібулу.

Городоцький р-н

с.мт Сатанів. Багатошарове поселення (трипільська культура та ранній залізний вік). Товщина культурного шару 0,30—0,50 м.

Ізяславський р-н

с. Ліщани. Поселення бронзового віку. Товщина культурного шару становить 0,30—0,40 м.

с. Шекеринці. Поселення доби бронзи-ранньо-залізного віку. Потужність культурного шару 0,30—0,40 м.

Летичівський р-н

с. Свічна. Поселення черняхівської культури. Товщина культурного шару 0,30—0,50 м.

Новоушицький р-н

с. Іванківці. Курган діаметром близько 40 м і заввишки до 3—4 м розташований на вершині пагорба.

с. Іванківці. Поселення черняхівської культури. Межує з дослідженим у 1950-х рр.

М.Ю. Брайчевським язичницьким капишем. Товщина культурного шару 0,30—0,50 м.

с. Куча. Поселення черняхівської культури. Товщина культурного шару 0,30—0,50 м. Окрім кераміки, на розораній поверхні знайдено металевий чотирьохгранне вістря стріли, срібну римську монету, металевий ніж, бронзові пряжки для одягу.

Полонський р-н

м. Полонне. Історичний культурний шар середньовічного замчища, залишки оборонного валу середини XVII ст. Розташоване у центральній історичній частині м. Полонного.

Старокостянтинівський р-н

с. Бугівці. Двошарове поселення трипільської культури та Київської Русі. Товщина культурного шару 0,50—0,70 м.

с. Жабче. Поселення раннього залізного віку та пізнього середньовіччя. Товщина культурного шару 0,30—0,40 м.

с. Загірне. Поселення черняхівської культури. Культурний шар завтовшки 0,50—0,90 м.

с. Малий Вишнопіль. Багатошарове поселення черняхівської культури, Київської Русі, пізнього середньовіччя. Товщина культурного шару 0,30—0,50 м.

с. Старий Остропіль. Поселення Київської Русі.

Хмельницький р-н

с. Давидківці. Поселення пізньобронзового-ранньоскіфського часу.

с. Малашівці. Малашівці IV — поселення ранньоскіфського часу;

Малашівці V — місцезнаходження середньобронзового часу (комарівська культура) на дюнній височині в заплаві лівого берега р. Пłosка. Площа 0,05 га.

с. Ружичанка. Поселення пізньобронзового-ранньоскіфського часу.

с. Черепівка. Поселення черняхівської культури. Потужність культурного шару 0,40—0,60 м.

с. Шпичинці. Поселення черняхівської культури. Культурний шар — 0,35—0,5 м.

Ярмолинецький р-н

с. Васильківці. Поселення черняхівської культури. Потужність культурного шару 0,25—0,30 м.

с. Кадіївка. Двошарове поселення скіфського часу та черняхівської культури. Товщина культурного шару 0,25—0,35 м.

ДОСЛІДЖЕННЯ м. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

На території Старого міста Кам'янець-Подільського в районі Вірменського бастиону (ділянка 1) та по вул. Францисканська, 10 (ділянка 2) Кам'янець-Подільською експедицією ДП ОАСУ «Подільська археологія» спільно з експедицією Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка за підтримки Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» проведено охоронні археологічні дослідження.

Північніше Вірменського бастиону закладено розкоп площею близько 300 м². Це дало змогу з'ясувати стратиграфічні особливості ділянки. Виявилось, що верхній шар завтовшки 1,0—1,2 м являє собою насипний ґрунт, переважно з будівельного сміття, під яким залягають культурні нашарування. Материкову основу досліджуваної ділянки складає скельна порода, на якій простежено культурний шар епохи Трипілля. Його товщина коливається від 0,2 до 0,8 м. Матеріал представлено в основному крем'яними знаряддями та уламками керамічного посуду, який дає можливість говорити про існування у цьому місці трипільського поселення в період середнього та пізнього етапу. Трипільський горизонт змінювався давньоруським.

На особливу увагу заслуговує оборонний земляний вал і рів. Висота валу 0,8 м, ширина — близько 6,5 м. Із зовнішнього боку в конструкції валу простежено залишки дерев'яних горілих балок, які могли виконувати роль підпорної стінки. Сам рів (завширшки 6,0 м, завглибшки 1,0—1,3 м) був вибитий у скелі з напільної сторони валу. Він відділявся від валу горизонтальною площадкою-бермою, за якою розміщувалися вище згадані дерев'яні конструкції. З внутрішнього боку валу виділявся потужний давньоруський шар завтовшки до 0,5 м, зверху по ньому йшов прошарок горілого дерева завтовшки 2—5 см, що примикав до основної частини валу. Ці деталі дають підстави говорити про існування у цьому місці досить потужного укріплення з дерев'яними будівлями, так зв. «ізбищами».

Найчисленнішу групу давньоруських знахідок становлять уламки керамічного посуду галицького типу. Серед них цікавими є денця з клеймами у вигляді кола та тамгоподібного знаку. Значну групу артефактів становлять ювелірні прикраси, господарські знаряддя,

зброя (вістря стріл черешкового та втулковидного типу) та предмети спорядження вершника та верхового коня. До пізньосередньовічної епохи належать уламки керамічного посуду, курильні люльки, кахлі, монети XIV—XX ст.

Простежено, що повторне використання валу відбулося у XVII ст. за часів турецького володарювання на території Кам'янця та Поділля. Про це засвідчує шар завтовшки 0,2 м, який розміщується над давньоруським. Поряд з цим у східній частині розкопу та південно-західній виявлено два кам'яні мури XVIII ст., що становили собою оборонні лінії міста. Один з мурів завтовшки 2,0 м мурований на вапняному розчині, інший — завтовшки 1,2—1,3 м на глиняному.

На території ділянки за адресою вул. Францисканська, 10 (ділянка 2) досліджено площу близько 2 тис. м². Сюди входять три окремі вузли оборони міста: Верхній і Середній ронделі (бастиони) та фундамент будинку другої половини XVI ст., який використовувався спочатку як палац Конецпольського, а пізніше — під військовий цейхгауз та арсенал. На захід від фундаменту будинку виявлено залишки печі овальної форми завдовжки 2,54 м і завширшки 2,16 м кінця XVII — XVIII ст.

Розкриття фундаменту будинку показало, що він був трьохосьовим, мурованим з сірого вапняка на вапняному розчині, залишки арочних склепінь мали стрільчасті арки. У середній частині фундаменту на глибині 6,0 м від денної поверхні відкрито підземелля завширшки 2,0—2,2 м. Розчищене в довжину на відстань близько 10 м. За 7 м від входу простежено дві вибиті у скелі ніші. Висота підземелля становила 1,96—2,20 м. Ймовірно, воно відіграло роль підземного ходу або ж холодильної камери.

У районі Середнього ронделю відкрито залишки мурів реданної лінії бастиону, що являла собою продовження укріплень Вірменського бастиону у вигляді двох прямих куртин (стін), які утворювали кут між собою. Мур лінії мав товщину 2,0—2,5 м і був складений на вапняному розчині. Рондель перебудовувався у кінці XVIII ст. По верхній зовнішній частині муру виділялася кам'яна кладка завтовшки 0,6 м, яка за своєю якістю поступалася попередній. Скоріш за все, це залишки огорожувальної стінки міського скверу, який був закладений на цьому місці в 1831 р.

Стратиграфічний розріз на ділянці 2 показав, що в багатьох місцях нашарування ронделю порушено земляними будівельними роботами. Материкову основу складає скельна порода, вище йде трипільський культурний шар потужністю 0,3—0,8 м. Він був використаний під горизонтальний рівень ронделю (бастіону), який залягав на рівні 0,8—1,0 м від поверхні ґрунту. У рівні валгангу бастіону виявлено також залишки кількох споруд, які становили собою допоміжні приміщення бастіону.

На Верхньому бастіоні простежено особливості його побудови, які полягали в системі арокних розвантажувальних склепінь. Рівень валгангу бастіону розміщувався на глибині близько 1,2 м від сучасної поверхні. В окремих місцях виділялися залишки перебудов XIV—XVIII ст.

Знахідки з ділянки 2 представлено фрагментами керамічного посуду трипільської культури, давньоруського часу та епохою пізнього середньовіччя. Серед артефактів певне місце займають ювелірні прикраси, господарські знаряддя та вироби, зброя (вістря стріли черешкового типу, фрагменти гранат), предмети спорядження вершника та самого коня, люльки, кахлі та монети XIV—XX ст.

Археологічні розкопки 2012 р. в Кам'янці-Подільському були наймасштабнішими за всю його історію. В результаті виявлено нові укріплення, зокрема давньоруського часу, про які не було жодних відомостей. Крім того, виявлено і досліджено оборонні укріплення, що були нанесені на давніх картах, але вважалися втраченими.

В.І. Якубовський

РОЗКОПКИ ГУБИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка продовжила дослідження Губинського літописного городища XII—XIII ст., що розташоване в однойменному селі Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. Городище розміщується у правобережній частині села, займаючи мис над р. Случ в уроч. Замок. Пам'ятка складається з чотирьох укріплених секторів площею 4,6 га.

Дослідженню підлягала центрально-східна частина південного укріпленого сектору Губинського городища. Роботи виконано на трьох ділянках площею 316 м². Поверхня ділянок, як і все внутрішнє подвір'я Південного майдану, понижується на захід, у сторону р. Случ.

Досліджено сліди діяльності населення культури Трипільля-Кукутені та давньоруської доби. Зокрема, відкрито рештки трипільської площадки та сліди давньоруських об'єктів — рову, житлового приміщення і групи поховань.

Трипільську площадку виявлено у східній частині ділянки XLVI на глибині 0,25 м від поверхні. Розміри встановлено за рештками глиняних стін, які зафіксовано у вигляді розвалу уламків

випаленої обмазки та фрагментів ліпного посуду та кісток, знайдених на площі розміром 5,2 × 6 м. Товщина окремих фракцій обмазки становила 17—22 см. У деяких місцях розвал сягав товщини 0,3 м, заходячи під східний борт ділянки XLIV. Продовження його частково зафіксовано і на площі ділянки XLV.

У трипільському керамічному комплексі, виявленому серед решток трипільського житла, переважають фрагменти, які належали мискам конічної форми та кубкам з біконічним корпусом і вузьким денцем. Поверхня частини фрагментів з ділянок XLV і XLVI як ззовні, так і по вінцях розписана чорними орнаментальними лініями на рожевому тлі. У керамічній колекції є також зразки уламків ліпних горщиків високого опуклового типу, у верхній частині яких наявний заглиблений орнамент у вигляді гребінчастого розпису або коротких насічок. Поверхня цього типу посуду сіра та сіро-коричнева. Крім того, з трипільської площадки походять також крем'яні пластини, тваринні кістки й уламок ноги стилізованої статуетки (рис. 2, 9).

Рів виявлено на площі ділянки XLV. Будучи перекритим заповненням давньоруської жит-

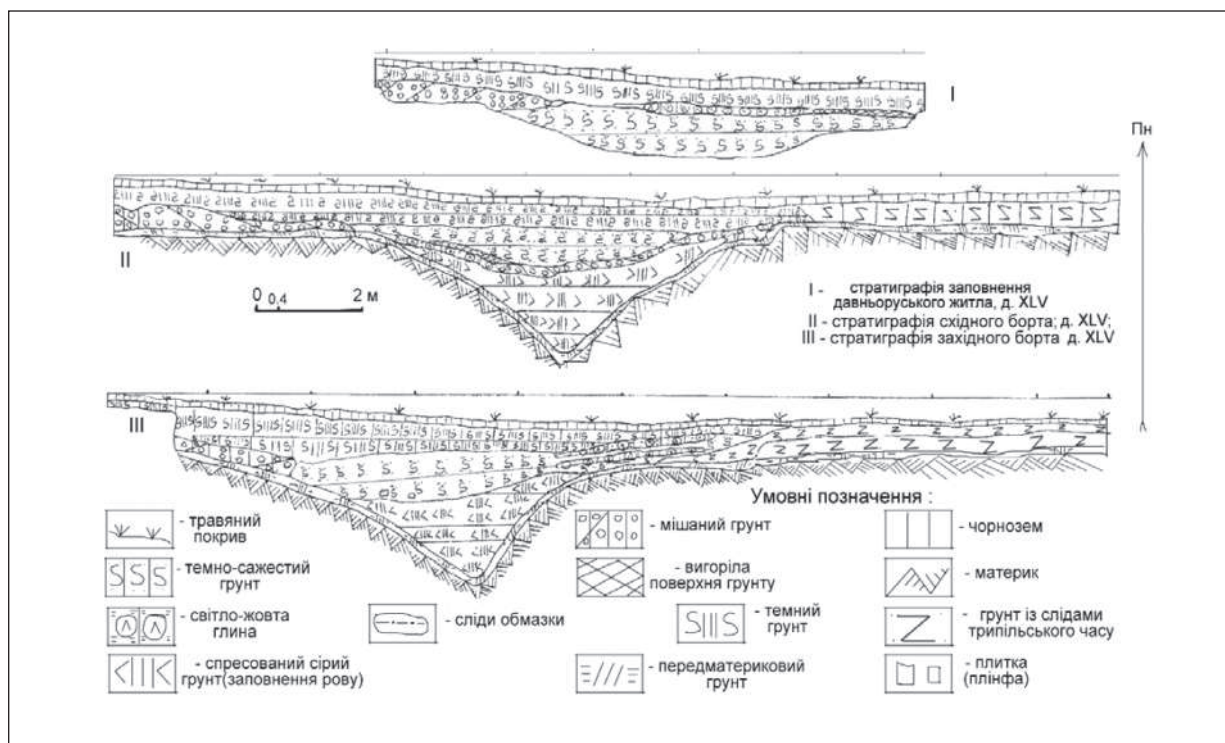

Рис. 1. Перетин рову та давньоруського житла на площі ділянки XLV

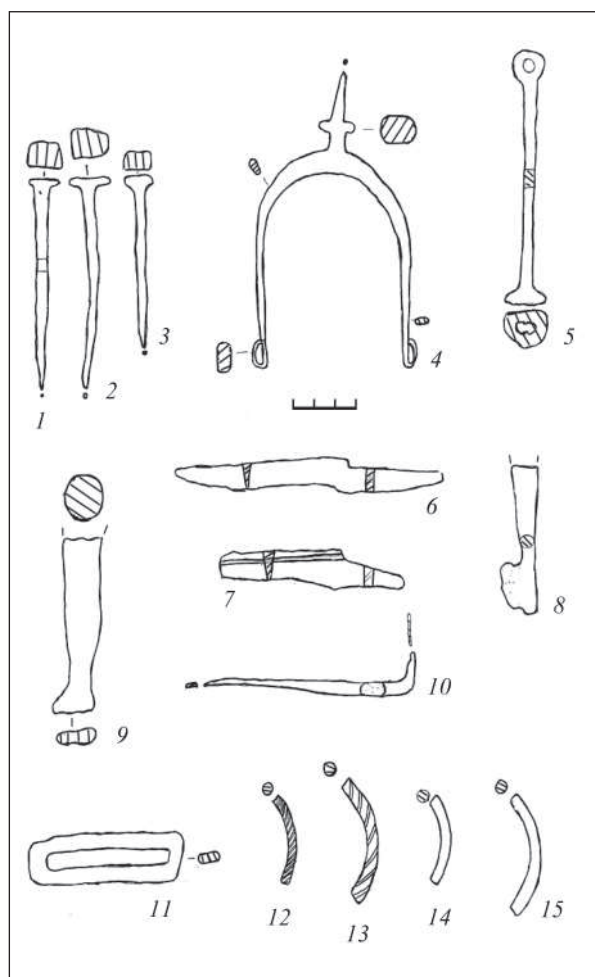

Рис. 2. Знахідки із заповнення давньоруського житла (ділянки XLV), розкопки 2012 р.: 1—3 — цвяхи; 4 — шпора; 5, 8 — ключі; 6, 7 — кухонні ножі; 9 — частина трипільської статуетки (нога жінки); 10 — стамеска; 11 — крисало; 12—15 — скляні браслети

лової споруди, верхні обриси рову простежено на глибині 0,8 м від сучасної денної поверхні. Його викопано в материковій глині на глибину 2,40 м. Форма рову — коритоподібна. Маючи у верхній частині ширину 3,6 м, рів навкіс пересікає ділянку XLV у напрямку з північного сходу на південний захід. Дно рову заповнював щільний ґрунт темного відтінку. Вище над ним залягав шар ґрунту сірого кольору, перемішаний з обмазкою на межі дотику із заповненням житла (рис. 1). У заповненні рову зафіксовано змішані уламки кераміки давньоруського часу XIII ст. і доби трипільської культури.

Житлове приміщення перекривало заповнення рову. Визначити розміри будівлі не вдалося, оскільки якась його частина опинилася за межами розкопу під звалищем ґрунту з досліджених ділянок. Сліди будинку простежено у ґрунті темного забарвлення за рештками згорілих дерев'яних конструкцій, знахідками XIII ст. і розвалом печі, яка з північного заходу була врізана в материк поза контурами будівлі. Потужність цього шару 0,65 м (рис 1).

У заповненні житла знайдено 920 речей: 826 фрагментів давньоруського посуду, три залізні ножі (рис. 2, 6, 7), 12 уламків скляних браслетів (рис. 2, 12—15), зразок браслета пластинчастого типу, три фрагменти замків, три ключі від замків (рис. 2, 5, 8), кресало (рис. 2, 11), шпора (рис. 2, 4), дві пряжки, 28 цвяхів (рис. 2, 1—3), дві голки, два зразки свинцевих пломб, дві візантійські монети, стамеска, 17 уламків керамічних плиток тощо. Увесь означений комплекс відповідно до глибини залягання (рис. 2, 10), поділяється на дві групи: ті, що відкрито у верхньому ярусі заповнення і ті, що досліджено у нижньому горизонті заповнення. Загалом усі речі добре датують знахідки монет, викарбовані у другій половині XIII ст.

Поховання. Роботами на розкопі 2012 р відкрито 15 могил, з них 14 могил вивчено на площі ділянки XLIV та одне поховання у південно-західному куті суміжної XLV ділянки. Могили здійснено за типовим християнським обрядом: у ґрунтових ямах, кістяк у положенні на спині головою на захід, ноги витягнуті. Поховання здійснено в темному ґрунті, який на межі 0,70 м від поверхні перекривав собою горизонт змішаного сірого ґрунту з вкрапленнями решток трипільської культури.

Дослідженнями встановлено різну глибину залягання похованих. Зокрема, прах семи осіб, за-

фіксованих у могилах 1—6, 15 виявлено на глибині 0,20—0,25 м. Решта кістяків (могили 8—13) залягали на глибині 0,40—0,45 м від поверхні. Причому майже всі, крім поховання 14, досліджено без ознак могильних ям. Останнє розчищено в неглибокій ямі з округлими кутами.

У 10 випадках, за винятком могил 1, 3, 7, 15, визначено орієнтацію похованих. Поховання 4, 5, 10, 11, 12 мають західну орієнтацію, інші поховання (8, 13, 14) виявили відхилення до 22° на північний захід, що, мабуть, пов'язано зі зміною пори дня.

Поховальний інвентар трапився у могилі 12. У ній біля черепа з правої сторони виявлено підвіску кулеподібної форми й уламки кружально-го давньоруського посуду XII—XIII ст. Крім того, аналогічні фрагменти давньоруської кераміки трапилися на різних глибинах і на площі ділянки XLIV, але поза межами відкритих поховань.

Таким чином, дослідженнями на площі центрально-східної частини південної площадки зафіксовано факт існування давньоруської житлової будівлі, що свідчить про ефективне використання цієї території у XIII ст. За нашими спостереженнями, цю житлову споруду побудовано на місці засипаного рову, яким пере-різано шар носіїв трипільської культури. Це ще раз підтверджує наявність на Губинському горіщі трипільського шару.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

А.В. Борисов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПОРОССЯ

У 2012 р. продовжено обстеження пам'яток в мікрорегіонах Поросся. Метою розвідок був моніторинг стану збереженості відомих археологічних пам'яток і пошук нових.

Здійснено обстеження кількох пам'яток у районі Черкаського Бору. Зокрема, городища біля готелю «Турист», городище на горі Василиця. Ці археологічні пам'ятки розташовані в парковій зоні м. Черкаси, тому загалом мають добрий стан збереженості. З головних загроз їх збереженню можна назвати накопичення побутового сміття в ярах, що прилягають до пам'яток і можлива діяльність з впорядкування паркових територій.

Продовжено дослідження басейну р. Нехворощ. Метою цих робіт, окрім пошуку давньоруських археологічних пам'яток, є спроба суцільного обстеження одного з мікрорегіонів Давньоруського Поросся. Обстежено уроч. Олефірів Яр між селами Вільхivecь і Москаленки Богуславського р-ну Київської обл., зафіксовано два поселення скіфського часу. Завдяки цьогорічним роботам отримано інформацію про пам'ятки черняхівської культури, ранньоскіфського часу та доби первісності

в середній течії р. Нехворощ поблизу та на території с. Іванівка Богуславського р-ну.

Розпочато дослідження територій, що згідно з історіографією не належать до Давньоруського Поросся, проте безпосередньо прилягають до нього. З'ясування південної межі осілого розселення давньоруського часу має ключове значення для окреслення системи заселення Поросся. Результатом обстеження однієї з приток р. Вільшанки стало відкриття двох черняхівських поселень і двох поселень ранньозалізного віку в межах с. Чубівка Городищенського р-ну Черкаської обл.

В усіх вищезгаданих регіонах проводилася фіксація курганів і курганних груп. Загалом зафіксовано чотири курганні групи.

Дві курганні групи поблизу с. Чубівка Городищенського р-ну, на північ і північний схід від с. Іванівка Богуславського р-ну Київської обл. і між селами Павлівка та Беркозівка Канівського р-ну Черкаської обл.

На городищі Пекарі 2 в результаті шурфування для з'ясування стратиграфії однієї з частин городища виявлено поховання, що попередньо датується VII ст. до н. е.

М.Ю. Відейко, К. Рассман, К. Мішка, Н.Б. Бурдо, І. Лежух

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У БАСЕЙНІ РІЧОК ТАЛЬЯНКА ТА РЕВУХА

У 2012 р. спільна експедиція ІА НАНУ та Римсько-Германської комісії Германського археологічного інституту за підтримки заповідника «Трипільська культура» згідно з чинними угодами (координатори проекту — К. Рассман і М. Відейко) продовжила дослідження з метою уточнення меж поселень трипільської культури в басейні р. Тальянки біля сіл Майданецьке та Тальянки, а також у басейні р. Ревухи — біля сіл Доброводи та Аполянка. Для проведення досліджень було використано багатоканальну магнітну картографічну систему MAGNETO®-MX Magnetic Mapping System, загальна площа зйомки склала 201 га.

На поселенні Тальянки знято 90 га. У північній частині поселення зафіксовано аномалії від понад 500 споруд, а також численних ям та інших об'єктів (рис. 1, 1). Будівлі розташовані в межах овальних структур, а також «вулиць» спрямованих до центру поселення. У центральній і південній частині всередині внутрішнього овалу виявлено сліди двох округлих (30—50 м у діаметрі) структур, які можуть бути слідами розораних курганів з розривами зі східного або південного боку.

На поселенні Майданецьке знято 49 га, зокрема в центральній частині поселення, а також південній частині мису. Виявлено ряди спале-

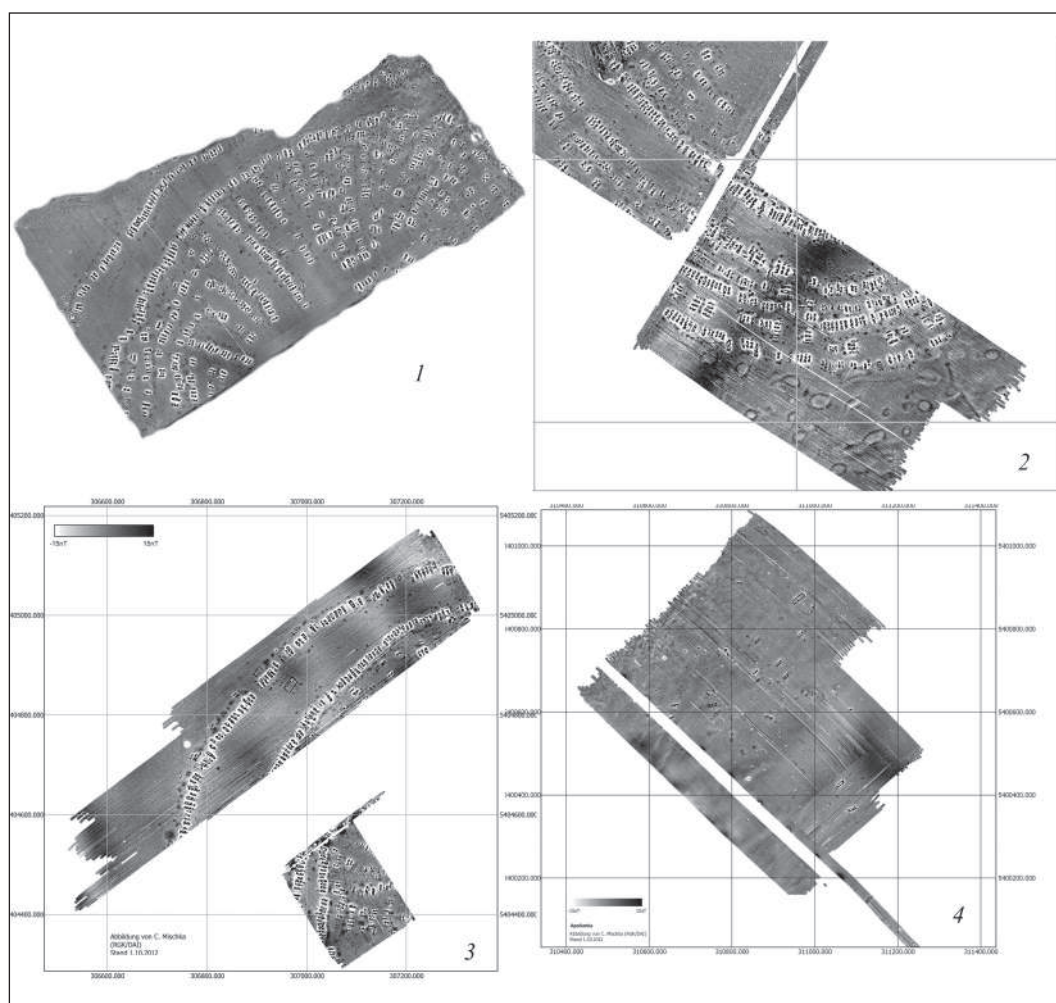

Рис. 1. Результати магнітної зйомки 2012 р.: 1 — фрагмент плану поселення Тальянки (північна частина); 2 — фрагмент плану поселення Майданецьке (південна частина); 3 — поселення Доброводи; 4 — план поселення Аполянка

них будівель, частина яких групується у вигляді вулиць, спрямованих до центральної частини поселення, а також численні аномалії від ям різних розмірів і рештки не спалених або частково спалених споруд, ровів і сліди давніх доріг. Зафіксовано також місця розкопів 70—80-х рр. XX ст. На відміну від плану за даними В.П. Дудкіна виявлено, що центральна частина поселення не була збудована. За межами селища в південній частині численні сліди округлих форм, вірогідно, штучного походження, які добре помітні і на супутникових знімках (рис. 1, 2).

На поселенні Доброводи відзнято 23 га в північному секторі. Тут виявлено два ряди спалених будівель, що належали до зовнішніх структур селища, а також два ряди із внутрішньої забудови (рис. 1, 3). Результати загалом відповідають даним про планування Добровод за дешифруванням аерофотознімків К.В. Шишкіна. Привертає увагу наявність великих споруд між зовнішнім і внутрішнім овалами забудови. Подібні виявлено магнітною зйомкою вже на кількох поселеннях, зокрема Небелівці, Петренах і Майданецькому. Вірогідно, подібне розташування пов'язане з їх призначен-

ням як громадських будівель. Традиція їх спорудження від Трипілля ВІ до СІ є сталою (так само, як і планування селищ у вигляді кількох овалів, «вулична» забудова в північній частині) впродовж кількох сотень років, причому в різних локальних групах (небелівська, петренська, томашівська).

На поселенні Аполянка відзнято 39 га. Встановлено, що площа поселення значно менша, ніж вважалося раніше (до 70—100 га) і воно насправді налічувало близько 20 будівель різних розмірів, а також незначну кількість ям, які нерівномірно розподілені по дослідженій площі (рис. 1, 4). Поруч з поселенням Аполянка виявлено значну кількість уламків конкрецій кременю, що може свідчити про наявність тут слідів розробки цієї сировини трипільським населенням.

Таким чином, дослідження 2012 р. дозволили уточнити деякі питання планування поселень, а також виявити ряд цікавих для майбутніх досліджень об'єктів. Вони також загалом підтвердили як результати магнітної зйомки, проведеної свого часу В.П. Дудкіним, так і дешифрування аерофотознімків К.В. Шишкіна.

В.О. Круц, О.Г. Корвін-Піотровський, Л.О. Шатіло

РОБОТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 2012 р. було продовжено дослідження поселення-гіганта *Тальянки* трипільської культури (етап С-І за Т.С. Пассек; Тальнівський р-н, Черкаська обл.). У плани роботи входило дослідження решток житла, яке розташовувалося поряд з минулорічними об'єктами (на північ від площадок 45 і 46 — зовнішній контур забудови поселення у північно-західному секторі). Попередньо було розмічено ділянку (12 × 20 м) та проведено геомагнітну зйомку. Зйомка проводилася за допомогою магнітометра М-27 по квадратній сітці 4 × 4 м, у проблемних місцях робилися додаткові заміри через кожні 2 м. Аномальні значення магнітного поля до 100 нТ зафіксовано на площі безпосередньо наближеній до минулорічного розкопу. Це дозволило зробити висновок про місцезнаходження тут решток трипільського житла площею близь-

ко 5—6 × 15—17 м. Було продовжено нумерацію розкопу 2011 р. (розкоп ХХ; *позначення квадратів* літерами із заходу на схід — Г—Н і римськими цифрами з півдня на північ — І—V; квадратна сітка мала розміри 2 × 2 м). Площа розкопу становить 176 м². Решткам житла було присвоєно 47.

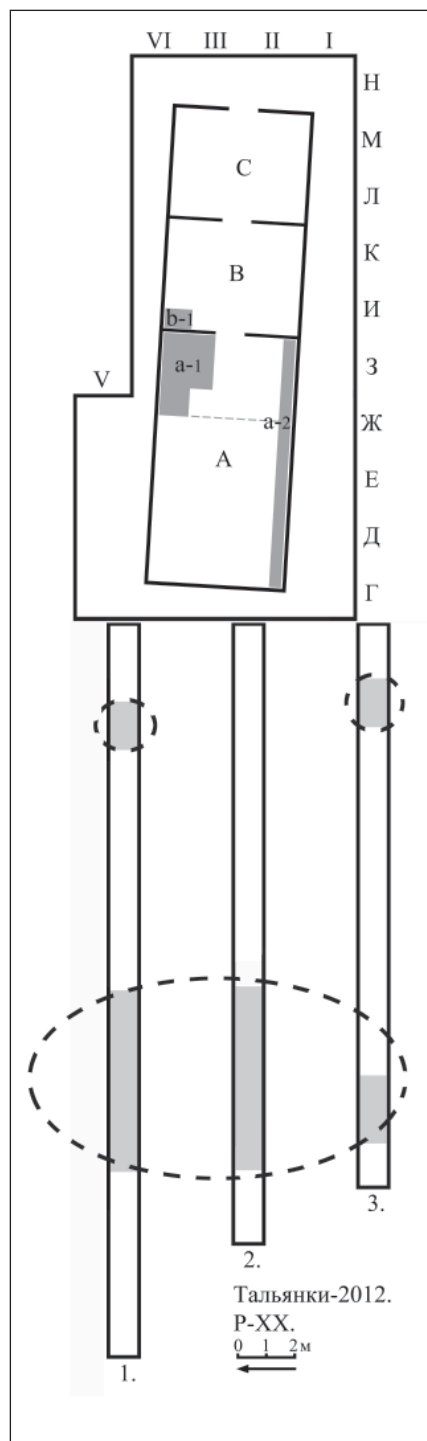
Проведення робіт з розчистки та фіксації решток «площадки» дозволило зробити низку спостережень: житло являло собою скупчення обпаленої глини, що залягало на прямокутній у плані площі в довжину орієнтованою по лінії захід—схід (з невеликим відхиленням лінії на північний—захід і південний—схід). Довжина «площадки» становить 16,8 м, а ширина — від 4,5 до 5,0 м. Виходячи з того, як розташовувалися деталі інтер'єру, можна припустити, що вхід до житла, був розташований у східній час-

тині (від центру поселення). Поверхня «площадки» була нерівною, місцями траплялися пониження або ж підвищення. Доволі чітко вдалося зафіксувати сліди від двох внутрішніх перегородок (по лініям південь—північ). Таким чином, будівля складалася з трьох частин. Умовно їх можна назвати «західною», «східною» та «середньою».

«Західна» частина будівлі (9 × 4,5 м) була, очевидно, житловою кімнатою (див. схему «А»). У її північно—східному кутку збереглися залишки від печі та припічного підвищення (довжина із заходу на схід — 3 м, а ширина — 2 м, див. схему «а-1»). «Припічок», що був виготовлений з глини з домішками полови, зберігся досить добре (ширина — 35 см, висота — 5—6 см, довжина — 1,2 м), особливо добре зберігся його округлий південно—західний кут. Від печі залишилася невелика кількість обмазки без домішок полови (15 і 9 см) з одним гладким краєм від основи поду, а також окремі плитки з двома рівними площами (6 та 3,5 см товщиною) від верхніх нашарувань поду печі.

Вздовж усього південного краю платформи (у цій частині житла) прослідковувалися численні залишки від «подіуму» (див. схему «а-2»). Його поверхня була оштукатурена та пофарбована червоним. Біля нього була сконцентрована значна кількість керамічних знахідок, включаючи мініатюрний глечик і дві цілі моделі саней. У торцевій стороні кімнати, де мав би знаходитися вітвар було виявлено лише окремі невеликі плитки з глини, без домішки полови (завтовшки 4—5 см) з двома рівними площинами. При цьому, загалом деталі житла були збережені непогано — було зафіксовано п'ять шарів підмазки (глина з половию) власне платформи. Остання в цій «західній» частині житла умовно (за якістю та кількістю підмазок) ділила кімнату на дві частини. У західному кінці кімнати підлога складалася з декількох (до п'яти) шарів глини з половию. Нижній шар являв собою основу платформи (7 см) з відбитками дерева знизу. Товщина подальших шарів становила (від другого до п'ятого) 3, 2, 3—4, 1 см. Останній шар не містив домішок полови (нівелюючий). У східній частині кімнати було прослідковано іншу систему замощення глиною підлоги. Основа підлоги, тобто власне «платформа» (5—7 см), була перекрита шаром глини (4 см) з ретельно заглаженою поверхнею, з дуже малим відсотком полови в глині. Така підлога утворювала чотирикутник від пічної конструкції з припічком і до південної стіни. Зі східної сторони цієї підлоги та пічної

конструкції простежено залишки внутрішньої перегородки до «центральної» частини житла (див. схему). На цій підлозі знайдено численні фрагменти від штукатурки перестінку, які зберегли чудовий, насичено червоний колір. Під «західною» частиною житла знахідок практично не було.

«Середню» частину житла від «західної», так само як і від «східної», відділяли перегородки (вертикально стоячі частини яких частково

збереглася). Розмір цієї частини житла становив $4,0 \times 4,5$ м (див. схему «В»). Платформа (що була виготовлена з глини з половиною) тут розпалася на доволі масивні блоки — до 20 см, у перетині (5—7 см). На нижній площині підлоги збереглися відбитки дерев'яних колод, які, як і в жилій кімнаті, були орієнтовані поперек будівлі. В північно-західному кутку камери збереглися залишки робочого місця із зернотеркою (довжина залишків — 40 см, ширина — 13 см) та заокругленим кутом. Конструкція виготовлена з глини з домішками полови, поверхня її була ретельно заглажена (див. схему «b—1»).

Площа третьої частини будівлі, тобто «східної», складала $3,8 \times 4,5$ м (див. схему «С»). Підлога тут представлена плитками з глини та полови (від 2,5 до 5,0 см завтовшки), що залягали одним шаром. Одразу за східним кінцем площадки, тобто фактично біля входу в будинок, були численні розвали кераміки (близько 14 посудин), зокрема, велика біконічна посудина, що була вкопана в землю (на 25 см нижче від рівня залягання «площадки»).

Безпосередньо під площадкою в «середній» і «східній» частині житла знаходилася досить значна кількість фрагментів посуду (особливо під «середньою» частиною — близько 15 одиниць посуду різного розміру). Також було досліджено залишки від двох «вимосток» (3 см завтовшки, глина, без домішок полови), які були намащені безпосередньо на землю (одна під «східною» частиною будівлі, інша — під «середньою»).

Знахідок у житлі було виявлено чимало, тільки закритих форм столового посуду, що піддаються визначенню, — 83 одиниці. Значну категорію посуду складають миски малих, середніх і великих розмірів (14 з яких археологічно цілі). На одній мисці збереглося зображення «собаки». Практично вся столова кераміка зберегла орнаментацию чорною фарбою. Кухонних горщиків, що піддаються визначенню, знайдено менше — 9 одиниць (розвалів). На шести горщиках збереглися «ручки-упори» на «плічках». Усі горщики були декоровані (насічками, розчосами та наліпами).

Унікальними можна вважати дві знахідки: «закрита» та «відкрита» моделі саней були знайдені в основній (західній) кімнаті біля південної стіни житла.

Знаряддя праці, знайдені в житлі, були типовими для цього поселення — 12 зернотерок (частина яких використовувалася як «підпирні» камені), чотири розтирача, 11 відтяжок (два з

яких були практично не обпалені) та одне кістяне ложило.

Крім дослідження решток житла, значну увагу приділено дослідженню поза житлового простору.

У 2011 р. на поселенні проведено геомагнітні дослідження (у межах проекту Романо-Німецької комісії з неоліту за дослідженням поселень Південно-Східної та Східної Європи кінця неоліту й енеоліту). Було отримано нові цікаві дані щодо структури поселення та його позажитлового простору. Так, під час дослідження біля кожної «площадки» на відстані від 10 м виявлено великі, видовжено-округлої форми аномалії, які було «гіпотетично» реконструйовано як ями, з яких давнє населення Тальянок могло брати ґрунт для будівництва своїх жител і функціонально виступати місцем «толоки». З метою перевірки цих даних було зроблено три розв'язувальні траншеї (ширина — 1,2 м, глибина до 1,5 м), які розмішувалися на захід від розкопу, з напільної сторони. Довжина траншей складала: першої — 26 м, другої — 22 м, третьої — 20 м (див. схему).

В усіх трьох траншеях зафіксовано розрізи (по лінії захід—схід) одного великого заглиблення овальної форми, витягнутого по лінії північ—південь, завдовжки 12—13 м і завширшки 7 м. У першій траншеї яма починалася за 13 м від західної межі розкопу (довжина — 6,4 м, найбільша глибина, що тягнеться на 3 м — 80 см від лінії давнього горизонту). Східний край був доволі крутим, а західний — пологим. На верхньому східному горизонті ями залягала лінза затоку з дуже щільним ґрунтом чорного кольору завтовшки 30 см без знахідок. У західній частині ями на пологому схилі було досліджено доволі потужний шар товщиною 30 см, що був складений із сильно обпаленої до шлаку обмазки та перепалених шматків обмазки з керамікою. В цьому місці до північного краю траншеї була зроблена прирізка 2×2 м, що частково відкрила цей шар. У другій траншеї розріз заглиблення прослідковувався за 12 м від межі розкопу (завдовжки — 6,5 м, завглибшки — 80 см від лінії давнього горизонту). Розріз ями був заповнений сильно гумусованим ґрунтом чорного кольору з невеликою кількістю фрагментів кераміки й ошлакованої глини в підвішеному стані. В третій траншеї заглиблення починалося за 16 м від розкопу (завдовжки — 2,4 м, завглибшки — 60 см). Крім того, в першій третій траншеях поміж житлом і великим заглиблен-

ням було зафіксовано сліди від двох невеликих ям на відстані 2—3 м від західної межі розкопу (довжина розрізів до 1,7 м, глибина — від 0,5 до 0,8 м від лінії давнього горизонту). Ями заповнені слабо гумусованим сірим суглинком з домішками попелу, шматками глиняної обмазки та дрібними фрагментами кераміки.

Знахідки в траншеях представлено значною кількістю сильно зіпсованих перепалених керамічних фрагментів від різних виробів. Можна припустити, що ці знахідки вважалися сміттям ще за трипільського часу. В другій траншеї між житлом та ямою, на рівні давньої поверхні знайдено полоз від моделі санчат і мініатюрна «ступочка».

Д.П. Куштан

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ В уроч. МОНАСТИРОК У КАНЕВІ

У 2012 р. на прохання керівництва Шевченківського Національного заповідника здійснено археологічні розвідки в уроч. Монастирок, що на південно-східній околиці м. Канів Черкаської обл. Урочище являє собою вузький довгий (понад 500 м) мис, похилий у бік Дніпра, обмежений з двох боків глибокими ярами. На заході — Комишиний (Очеретяний) яр, що відокремлює Монастирок від Пилипенкової гори, а на сході — Меланчин потік, за яким розташована Чернеча (Тарасова) гора. Вздовж уроч. Монастирок проходить однойменна вулиця з приватними домоволодіннями та цвинтарем. На території урочища розташована пам'ятка археології — багатошарове поселення. Окрім цього, саме тут знаходився Канівський Покровський монастир XVII—XVIII ст. (звідси і походження топоніму урочища).

Приводом для досліджень стало виявлення провалу ґрунту на приватній садибі по вул. Монастирок, 12. На поверхні зафіксовано грушеподібну в перетині яму (верхній діаметр 0,5 м) завглибшки 1,5—2,0 м, викопана в материковій глині. Під час обстеження з'ясовано, що провал, швидше за все, утворився на місці добування глини. Це припущення є найвірогіднішим, оскільки з XIX ст. у цій місцевості компактно проживали майстри-керамісти, зокрема і на цій садибі мешкає родина Слинків — спадкових гончарів. До того ж поряд із садибою у верхній частині Комишиного яру досі збереглася піч для випалу кераміки та печера-копанка для добування глини.

Під час візуального обстеження городу цього ж домоволодіння на ріллі зібрано підйомний матеріал, що складався з фрагментів глиняної

обмазки, кременя та численних уламків ліпного та кружального посуду, фрагментів кахлів.

Переважають фрагменти горщиків середньодніпровської культури доби середньої бронзи (початок II тис. до н. е.). Ця кераміка орнамен-

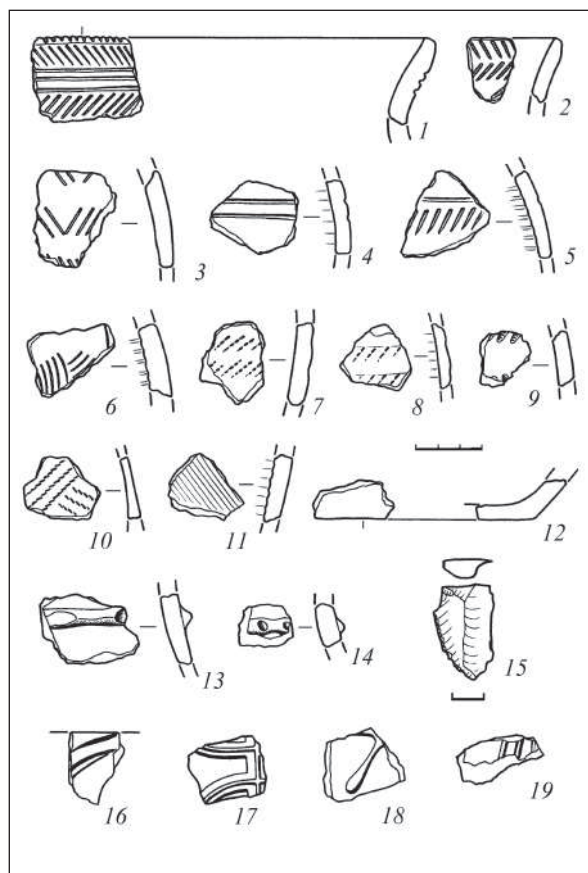

Рис. 1. Канів, уроч. Монастирок. Знахідки доби бронзи (1—15) та ранньомодерного часу (16—19): 1—14, 16—19 — кераміка; 15 — кремень

тована горизонтальними рядами косих відбитків гладкого або зубчастого штамп, іноді розмежованими горизонтальними лініями (рис. 1, 1—8), відбитками перекрученого шнура (рис. 1, 10) та «гусенички» (рис. 1, 9). Зсередини, а іноді і ззовні горщиків часто помітні сліди розчосів гребінкою (рис. 1, 11). Денця горщиків, як правило, без закраїн (рис. 1, 12). У керамічному тісті переважає домішка дрібнозернистого піску. Випал нерівномірний, колір черепка: жовтий і коричневий зовні, чорний і темно сірий зсередини. Товщина стінок — 0,5—1,0 см.

Два фрагменти кераміки належать, імовірно, до пізньозрубної або білогрудівської культури доби пізньої бронзи (друга половина II тис. до н. е.). Це фрагменти стінок горщиків, орнаментованих на плечиках одиночним горизонтальним наліпним валиком (рис. 1, 13, 14). Валик трикутний у перетині, поверхня його розчленована пальцевими вдавненнями. У тісті

домішка дрібнозернистого піску та жорстви. Колір поверхні цегляний.

Добою бронзи, очевидно, датуються і знайдені крем'яні відщепи, серед яких один має ретушований край (рис. 1, 15).

Решта знахідок представлена фрагментами пічних кахлів першої половини XVIII ст. Серед них уламки лицьових пластин з рослинно-геометричним рельєфним орнаментом (рис. 1, 16—19). Виявлені уламки кахлів на Монастирку, напевне, пов'язані з часом функціонування на цьому місці Канівського Покровського монастиря (XVII—XVIII ст.).

Таким чином, у результаті розвідок в уроч. Монастирок виявлено нові археологічні матеріали, які значно уточнюють і доповнюють наші знання про розташовану тут пам'ятку археології, зокрема в тому, що стосується культурної належності різних хронологічних горизонтів багатощарового поселення.

П.С. Шидловський, Д.Ю. Нужний, Ст. Пеан, А.А. Семенова

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ОБ'ЄКТІВ МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ

Пізньопалеолітична стоянка Межиріч — пам'ятка археології національного значення — знаходиться на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована на мису, утвореному долинами річок Росі та Росави за 12 км на захід від р. Дніпро і за 200 м від високого корінного схилу плато в долині р. Рось. У результаті багаторічних (з 1966 р.) розкопок стоянки, здійснених вітчизняними та зарубіжними вченими, виявлено та досліджено чотири житлових конструкції та господарські об'єкти навколо них. Вік стоянки за радіоуглецевим датуванням близько 15,5 тис. років. З 2003 р. пам'ятка вивчається комплексною українсько-французькою експедицією спільно з Національним природничим музеєм у Парижі. В останні роки досліджуються господарські об'єкти, що оточують житла 1 та 2: господарські ями, виробничі об'єкти та інші недостатньо вивчені ділянки культурного шару.

У 2012 р. продовжувалися розкопки пам'ятки на двох окремих ділянках, пов'язаних з різними

господарськими об'єктами: частина насиченого культурного шару на південь від розкопаної у попередні роки ями 7, що належать до першого господарського-побутового комплексу (ГПК), та східний сектор ями 6, розташованої на південь від житла другого ГПК. Дослідження сектору ями 6 ще не завершені, тому подаємо інформацію про ділянку культурного шару на південь від 1-го житла, яка повністю розкрита на площі 4 м² розкопками 2010—2012 рр.

Ділянка являла собою щільну суцільну брекчію з кісткового вугілля, фауністичних решток тварин, виробів з кременю, поодиноких шматочків вохри. Її потужність сягала 12 см, що свідчить про близькість до входу в житло, розкопане І.Г. Підоплічком. Культурний шар продовжується під розкопом 1966 р., що чітко фіксується в стратиграфії.

Загальна кількість крем'яних виробів, добытих розкопками ділянки в 2012 р., становить 145 екз., без урахування дрібних лусочок, виявлених під час поквдратної промивки. Се-

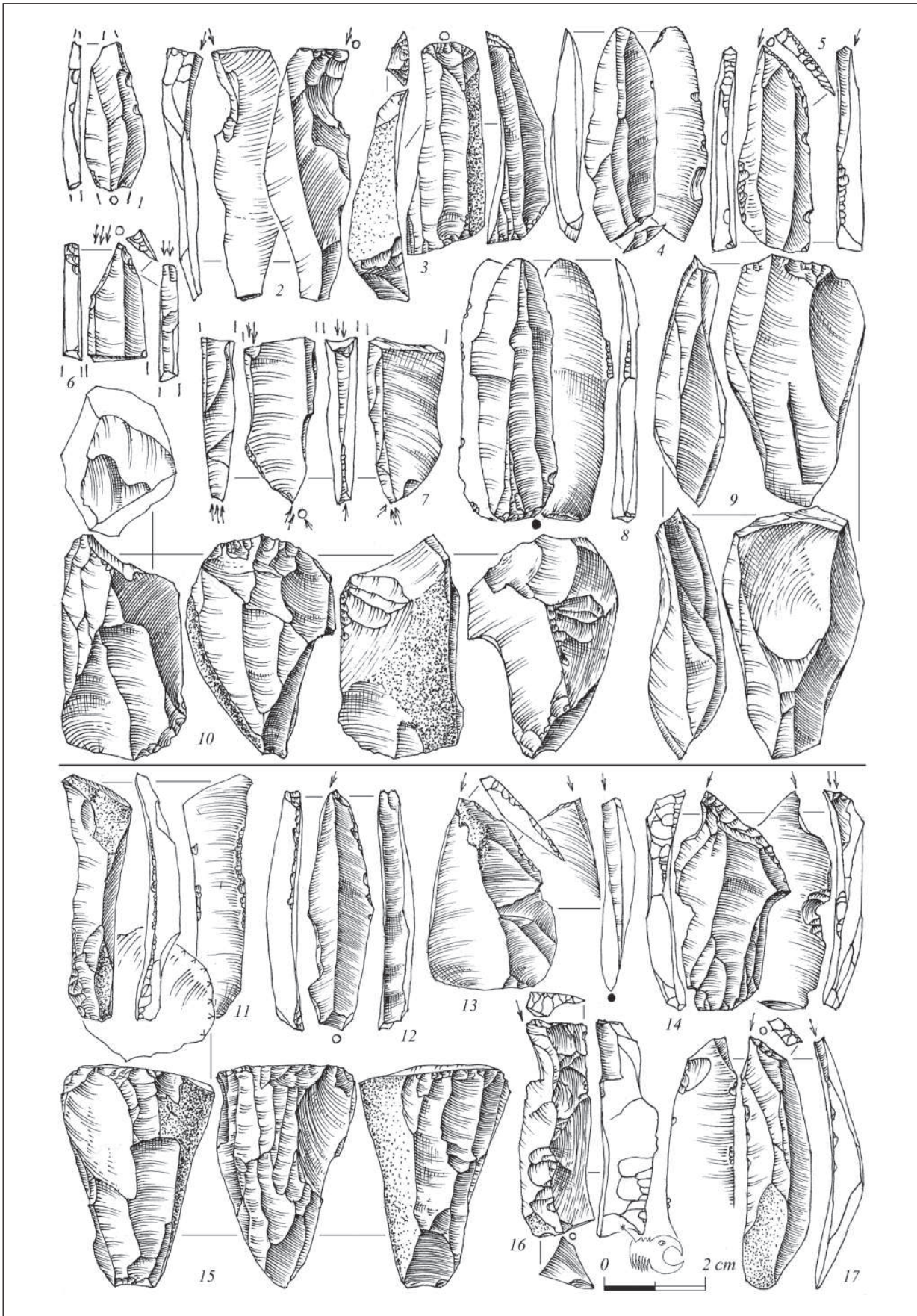

Рис. 1. Межиріч-2012. Вироби кременю: 1–10 — 1-й ГПК; 11–17 — 2-й ГПК

Категорія		
відщепи	268	49,1 % (від відходів)
пластини	258	47,3 %
нуклеуси	11	2,0 %
різцеві сколи	9	1,7 %
Всього відходів виробництва (б./лусочок)	546	87,3 % (від комплексу)
ретушовані пластини	33	41,8 % (від знарядь)
різці	23	29,1 %
ретушовані відщепи	13	16,5 %
мікроліти	5	6,3 %
стамески	2	2,5 %
скребки	2	2,5 %
проколки	1	1,3 %
Всього виробів із вторинною обробкою	79	12,7 % (від комплексу)
Всього	625	

ред відходів виробництва переважають відщепи (68), передусім повздовжні (45), а також первинні (9), біповздовжні (3) сколи підправки площадок нуклеусів (3) та фрагменти сколів (8). Пластинчасті заготовки (49) представлено повздовжніми (31), біповздовжніми (14), первинними (3) та однією реберчатою. Більшість напівфабрикатів становлять пластинки (24), меншою мірою — середньоширокі пластини (19) та мікропластини (6). Із двох виявлених нуклеусів один сплюснений одноплощадковий, другий — двоплощадковий із суміжними площинами розколювання (рис. 1, 9–10). Завершують перелік відходів виробництва три сколи від оформлення робочих ділянок різців.

Знаряддя праці (23 екз.) представлено переважно різцями (7), серед яких домінують бокові скісноретушні (рис. 1, 2, 5–7). Доповнюють знаряддєвий набір п'ять ретушованих по краю пластин (рис. 1, 1, 8), три пластини з прямим і скісним тронкуванням кінців (рис. 1, 4), шість ретушованих відщепів, два скребки та проколка (рис. 1, 3).

Загальна статистика крем'яного комплексу, отриманого дослідженням ділянки у 2010–2012 рр. подається в таблиці.

Заповнення ями 6 другого ГПК відзначається надзвичайно високою концентрацією кісток, кісткового вугілля та виробів із кременю. Серед останніх привертає увагу серія бокових скісноретушних різців (рис. 1, 12–14, 16–17), різцеві сколи, ретушовані пластини (рис. 1, 11) та один нуклеус (рис. 1, 15). У придонній частині ями виявлено чотири фрагменти черепів молодих мамонтів.

Проведені дослідження засвідчили високу інформативність нерозкритих ділянок пам'ятки, важливість і перспективність їх вивчення для подальшої розробки проблеми господарської та соціальної адаптації мисливських колективів верхньопалеолітичної доби. Ще одним напрямком роботи повинна стати діяльність, спрямована на максимальне збереження решток четвертого житла з метою майбутньої музеєфікації комплексу.

Дослідження Межиріцької стоянки та вивчення її матеріалів ведуться в рамках програми міжнародного українсько-французького співробітництва «Дніпро» за темою «Фауністичні ресурси та життєзабезпечення палеолітичних мисливців-збирачів на території України» (2011–2012 рр.).

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

С.В. Діденко, К.В. Мизгін

ЗНАХІДКИ АНТИЧНОГО ІМПОРТУ НА ПОСЕЛЕННІ КОМАРІВ

Комарівською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом О.В. Петраускаса проводилися комплексні дослідження поселення пізньоримського часу біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Значна кількість знахідок на пам'ятці належить до предметів античного походження. Першу категорію складають фрагменти тарного та столового посуду, другу — нумізматичний матеріал.

Амфори. Амфорний матеріал становить близько 20 % від загальної кількості знахідок кераміки на пам'ятці. Він представлений фрагментами світлоглиняних амфор з домінуванням піроксену в глиняному тісті та фрагментами тарного посуду з різними відтінками червоного та коричневого кольорів. Переважна більшість світлоглиняних фрагментів відповідає пізньогераклейським амфорам типів D та F за Д.Б. Шеловим (39 % від загальної кількості амфорного матеріалу) (рис. 2, 1, 2). Фрагменти червоноглиняних амфор поділяються на три групи. Групу 1 складають фрагменти з переважанням включень платівок слюди та вапняку в глиняному тісті (43 %). Серед них — ручки амфор типу Зеест 79/Robinson M237, ймовірно, егейського походження. Інші уламки з цієї групи належать амфорам з округлими обводами рифленого тулуба й ангобованою поверхнею, однак фрагментарність матеріалу поки не дозволяє впевнено говорити про час і місце виробництва цього посуду. Група 2 характеризується домішками з домінуванням піроксену, характерними для амфор південнопонтійського походження (8 %). До групи 3 належать фрагменти з включеннями дрібної слюди в глиняному тісті (10 %) (рис. 2, 3). Характерними ознаками групи є зональне рифлення на кор-

пусі; профілювання ручок жолобками; конічні або округлі обводи тулуба; покриття поверхні щільним червонуватим або світлим ангобом. Елементи морфології дозволяють припустити дунайське або західнопричорноморське походження цієї групи матеріалу.

Столовий посуд представлено уламком профільованої ручки глека з ангобованою поверхнею та фрагментом стінки посудини закритого типу з рідким червоним покриттям.

Хронологічний діапазон амфорної тари загалом не виходить за межі III—IV ст., однак більшість фрагментів датується другою половиною III — серединою IV ст. Високий відсоток керамічного імпорту на поселенні Комарів дає можливість припускати тут існування торгової факторії, що здійснювала зв'язок з римськими провінціями.

Монети. На поселенні виявлено 11 екземплярів античних монет, дев'ять з яких є римськими і дві — монетами Боспорського царства.

Римські монети належать до карбування імператорів Августа (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.; 1 екз.), Адріана (117—138 рр.; 1 екз.), Антоніна Пія (138—161 рр.; 5 екз.), Марка Аврелія (161—180 рр.; 1 екз.) і Костянтина I (306—337 рр.; 1 екз.). Монети I—II ст. представлені денаріями та субератами, а монета Костянтина I належить до малої бронзи. Практично всі монети (крім монети Августа і Костянтина I) мають досить слабку збереженість. На чотирьох екземплярах присутні отвори для підвішування. Звичай підвішувати монети до намиста або окремо в якості амулету, широко відомий в античному і варварському світах як у попередні, так і наступні часи. Монету Августа можна віднести до відносно рідкісного типу (рис. 1, 4).

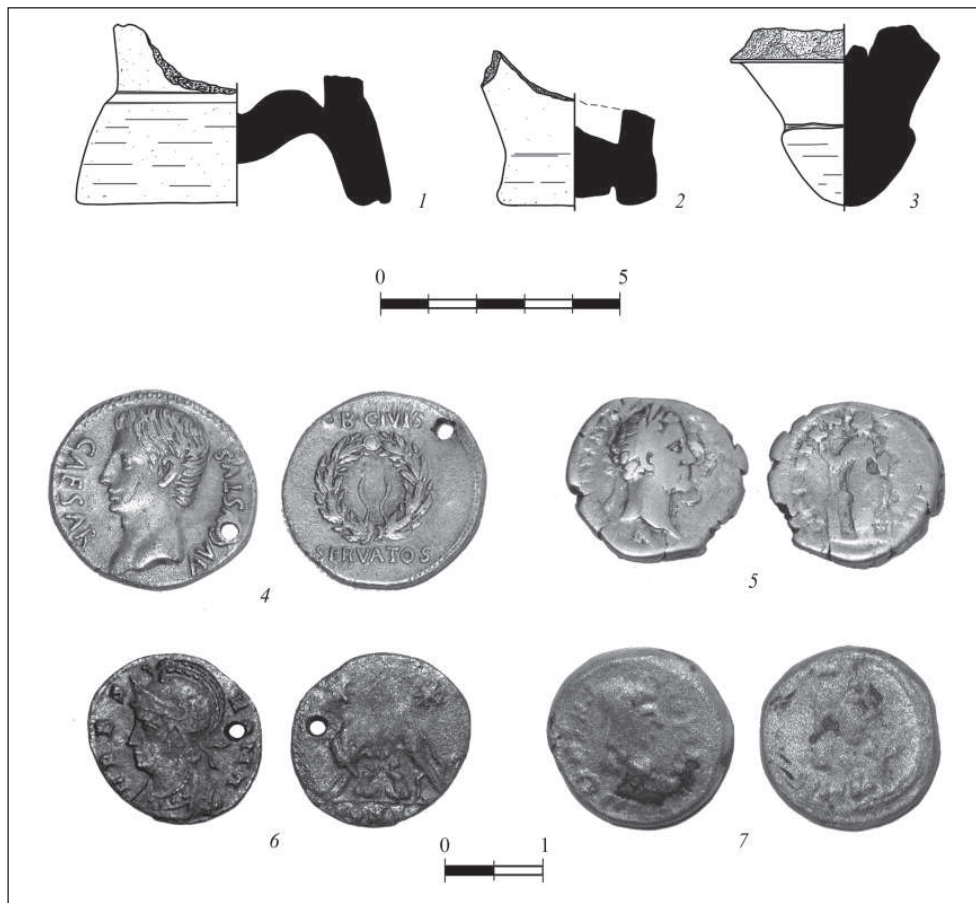

Рис. 1. Фрагменти амфор (1–3) та античні монети (4–7) з поселення Комарів: 1 – тип Шелов F; 2 – тип Шелов D; 3 – ніжка амфори дунайського походження; 4 – денарій Августа; 5 – денарій Антоніна Пія; 6 – мала бронза Костянтина I; 7 – білоновий статер Ріскупоріда V

Знахідки монет цього імператора не часто трапляються на території Східноєвропейського Барбарікума, до того ж, у такому гарному стані. Решта римських монет є досить типовими для території черняхівської культури.

Досить несподіваними знахідками стали два боспорських статера, що належать до правління Ріскупоріда V (242/243–276/277 рр.) (рис. 1, 7). Основним ареалом таких монет за межами Боспорського царства є територія Дніпровського Лівобережжя, тоді як західніше Дні-

пра вони практично не відомі. Знахідки монет Ріскупоріда V на черняхівських пам'ятках пов'язують з участю місцевого варварського населення в походах на Боспор у 50-ті рр. III ст. Важливість знахідки боспорських монет у Комарові підкреслюється також ще й тим, що вони мають чіткий археологічний контекст. До цього наука мала у своєму розпорядженні тільки одну подібну знахідку, яка походить із культурного шару поселення Сердюки 1 (Полтавська обл.).

ПАЛЕОЛІТИЧНІ НОВИНИ З СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТЕР'Я

Дністерський загін Палеолітичної експедиції Археологічного музею ІА НАНУ проводив дослідження на Дністерському водосховищі (Сокирянський р-н Чернівецької обл.) на відрізку с. Братанівка (Молодово І) — с. Ломачинці.

Метою робіт був моніторинг уже відомих палеолітичних стоянок Середнього Подністер'я, пошук нових місцезнаходжень, вивчення геологічних і стратиграфічних умов залягання культурного шару, його структури, реконструкція екологічних і кліматичних умов існування стоянок, аналіз крем'яного та фауністичного комплексів.

Палеоліт у цьому регіоні відомий з 20-х років минулого століття завдяки роботам румунських та українських археологів. Широкомасштабні комплексні дослідження велися на стоянках Молодове І і V, Кормань IV українсько-російським колективом під керівництвом О. Черниша та І. Іванової.

Після створення Дністерського водосховища більшість відомих стоянок опинилися під водою і визначити їх місцезнаходження неможливо. Така ж ситуація складається і з іншими пунктами археологічних знахідок. На момент їх відкриття топографічні прив'язки були досить відносними та практично не піддаються ідентифікації. З іншого боку, водосховище розмиває береги терас і з'являються нові місцезнаходження.

Маршрут розвідок був нанесений з GPS-відмітками на карту, нові пункти отримали номери арабськими цифрами, аби не вносити плутанину в палеолітичну карту регіону.

Непоротове. В околицях села відомо шість пунктів. П'ять із них визначено як верхньопалеолітичні. Пункт Непоротове VI, відкритий Б. Рідушем і інтерпретований ним як нижньопалеолітичний, після огляду місцезнаходження та аналізу крем'яних артефактів, віднесено до післяпалеолітичного часу.

На південний захід від села розташований 5-метровий лесовий розріз із двома палеогрунтами (педокомплексами). Вода розмиває культурний шар, який, швидше за все, пов'язаний з нижнім палеогрунтом. У шурфі 2 виявлено довгі кістки *Bos sp.* і відщеп *in situ*.

Зібрані на березі та у воді крем'яні артефакти розподілилися на два комплекси. Кілька пластин і нуклеус зіставляються з верхнім палеолі-

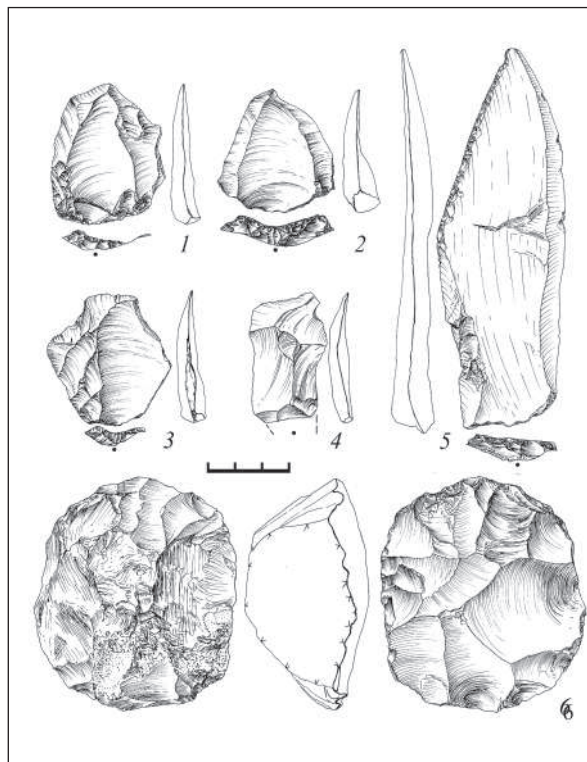

Рис. 1. Молодове V (1, 2, 5); Непоротове 7 (3, 4, 6). 1–4 — левалуазькі відщепи, 5 — скребло, 6 — нуклеус

том. Більшість же знахідок (нуклеуси, відщепи, знаряддя праці) мають діагностичні ознаки середнього палеоліту та віднесені до молодовської левалуазької індустрії (рис. 1). Схоже, що цей культурний шар ув'язується з MIS 5, і якщо це підтвердиться, то можна говорити про найраніший прояв левалуа в Україні.

На схід від с. Ломачинці, за 2 км від лісництва униз за течією Дністра відмічено кілька пунктів знахідок (Ломачинці 3–9). Практично у всіх випадках кам'яні артефакти та фауна були вимиті на поверхню з культурного шару, який подекуди фіксується у стінках лесових розрізів.

Найбільш представницьку колекцію зібрано на місцезнаходженні Ломачинці 5. Матеріали всіх пунктів ідентичні, гомогенні та добре піддаються діагностиці. Йдеться про поздовжні та біпоздовжні нуклеуси, широкі довгі пластини, ударна площадка яких зазвичай має вентральний карниз. Інструментарій представлено різцями (двогранні, на зламі, тронковані), скребками на пластинах, тронкованими та ретушованими пластинами, вістрями (одне нагадує

вістря пушкарівського типу). Знайдено граветські вістря та пластинки з притупленим краєм. Подібний набір є характерним для граветських індустрій Середнього Подністер'я. Крем'яні знахідки супроводжуються фауністичними рештками мамонта та північного оленя. На пункті Ломачинці 8 виявлено молоткоподібне знаряддя з рогу північного оленя із наскрізним штучним отвором.

Воколищах с. Кормань відомо шість палеолітичних місцезнаходжень. На двох із них (Кормань II і IV) проводилися стаціонарні дослідження. Найвідомішою є стоянка Кормань IV, яка має 16 культурних шарів (середній палеоліт — мезоліт).

У 2012 р. в обрізі берега Дністра зафіксовано 3—4(?) стратифіковані культурні шари із залишками вогнищ, деревним вугіллям, фауністичними рештками та кам'яними артефактами. Кістки викопних тварин належать ма-

монту, північному оленю. Індустрію за техніко-типологічними показниками віднесено до епігравету. Пункт отримав назву Кормань IX.

Таким чином, у 2012 р. відкрито кілька нових стратифікованих палеолітичних пунктів з левалуазькою, граветською та епіграветською індустріями. Зібрано колекції діагностичних фауністичних решток та археологічних артефактів, відібрано зразки деревного вугілля для датування на ¹⁴C. Пам'ятки зіставляються з хронологічним діапазоном MIS 5 — MIS 2.

Роботи виконувалися в межах меморандуму про співпрацю між ІА НАНУ й Департаментом археології і антропології Кембриджського університету та за підтримки Leakey Foundation, the EU FP7 Marie Curie Career Integration Grant Program, the McDonald Institute for Archaeological Research, the Max-Planck-Society, the Sir Isaac Newton Trust and the University of Cambridge.

О.В. Петраускас, К.М. Бондар, С.В. Діденко

ГЕОФІЗИЧНЕ КАРТУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ КОМАРІВ

Геофізика у складі археологічних вишукувань допомагає зафіксувати розподіл археологічних пам'яток на ландшафті. Про структуру та межі археологічної пам'ятки достовірно можна судити з локалізації геофізичних аномалій, безпосередньо пов'язаних з археологічними об'єктами. Рівень структурованості давніх поселень у певний період їх існування, розвиненість ремісничих комплексів, межі території, охопленої господарською діяльністю успішно визначається методами геофізичного картування.

У 2012 р. здійснено магнітні вимірювання на поселенні пізньоримського часу Комарів (Кельменецький р-н Чернівецької обл.). Загальна площа обстеженої території становить близько 2,2 га.¹

¹ Геофізичні дослідження проведення в рамках спільного науково-дослідного проекту по вивченню унікальної виробничої факторії пізньоримського часу біля с. Комарів. Проект розпочато зусиллями відділу археології раннях слов'ян та регіональних польових досліджень та ДП НДЦ «Рятивна археологічна служба» Ін-

виробнича факторія III—IV ст. біля с. Комарів розташована на південь від села та займає обидва схили невеликого потічка (права притока Дністра) на площі понад 30 га. Зафіксовані розкопками залишки склоробства, горн і масове розповсюдження уламків скла переважно концентруються в північно-західній частині поселення. Поверхня піддається щорічній оранці, крім дороги, яка перетинає поселення з півночі на південь, істотних ушкоджень не помічено. Переважна більшість знахідок належить до пізньоримського часу. Проте є матеріали палеоліту, доби бронзи та раннього залізного часу.

Площу поселення, де проводилися дослідження, було розділено на геофізичні ділянки розмірами 50 × 50 м, основна частина припадала на скошене поле, крайні північні та

ституту археології НАН України. Проект передбачає комплексне дослідження пам'ятки із залученням фахівців різних галузей (геофізики, палеоботаніки, палеозоології, археології та ін.).

північно-східні квадрати були покриті люцерною, що досягала 50 см у висоту. Загалом умови вимірювань задовільні, рельєф рівнинний.

З метою підвищення якості магнітометричних досліджень на геофізичних ділянках проведено попередні роботи по очищенню територій від металевих речей із застосуванням металодетектора. Основним об'єктом металопοшуку була верхня частина ґрунтового розрізу (в середньому від 0,05 до 0,25 м), що являє собою сучасний гумусовий горизонт або орний шар, який частково порушує археологічні культурні нашарування. Внаслідок цього в орному шарі пам'ятки знайдено понад 400 археологічних знахідок. Вимірювання індукції геомагнітного поля (B) виконані цезієвим магнітометром ПКМ-1 (Геологорозвідка, РФ) з точністю 0,001 нТл. Відстань між профілями зйомки 1 м, крок за профілем в режимі автоматичних вимірювань (10 вимірювань в секунду) складає в середньому 15 см. Вимірювання виконувалися в русі.

Після обробки польових даних отримано карту локальних аномалій магнітної індукції. Джерелами зафіксованих збурень магнітного поля можуть виступати як археологічні, так і техногенні об'єкти.

Техногенні об'єкти зазвичай створюють аномалії або високої інтенсивності або негативного знака або біполярні з негативною частиною, яка може знаходитися де завгодно. Аномалії від металевих сміття різкі й мають невеликі розміри.

Археологічні аномалії — це відносно слабкі позитивні аномалії або знаковмінні з негативною частиною, що знаходиться з північної сторони.

Сумнівні аномалії відзначені нами як перспективні. Вони потребують перевірки на місцевості металодетектором.

За результатами типізації аномалій складено інтерпретаційну схему, подальша робота велася тільки з «археологічними» аномаліями. Вони, своєю чергою, поділяються на два основних типи:

1 — слабоінтенсивні (до 15 нТл) аномаліями, ізометричні, без спряженої негативної частини. Джерелами таких аномалій можуть бути залишки давніх наземних і напівземлянкових жител, які опалювалися печами;

2 — високоінтенсивні аномалії з вираженою негативною частиною з північної сторони. Джерелами аномалій є, як правило, горни.

Часто аномалії 2 типу — «аномалії-горни» — утворюють територіально виокремлені скупчення, що наштовхує нас на припущення про існу-

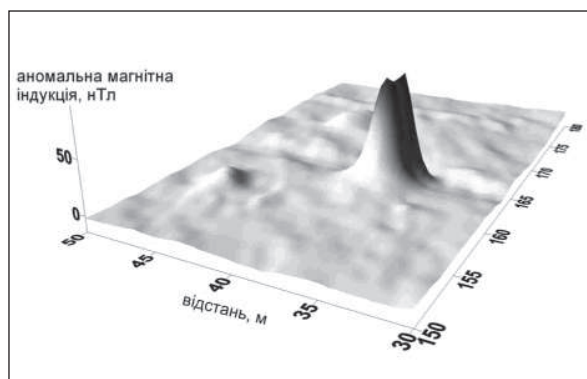

Рис. 1. Фрагмент карти-поверхні магнітного поля з аномалією, розкритою у 2012 р.

вання на їх місці в давнину виробничих комплексів — гончарних, металургійних та інших.

З розподілу «археологічних» аномалій випливає, що поселення Комарів має певну структуру, у якій виділяється житлова та виробнича частина. Житлова територія поселення розташовувалася з південного боку, нижче по схилу та ближче до водотоку. Виробнича частина винесена вище по схилу на відстань 30—50 м від жител.

Накладення карти розподілу індивідуальних археологічних знахідок на магнітну карту показує відносно щільний і рівномірний їх розподіл по території поселення. Металеві вироби пізньоримського часу загалом характерні для пам'яток черняхівської культури. Переважна більшість належить до предметів господарсько-побутового призначення. Іншу категорію знахідок складають залишки виробництва. Висока насиченість культурного шару може пояснюватись досить тривалим періодом існування поселення (порівняно з іншими пам'ятками черняхівської культури), впродовж якого «осідання» речей в шарі відбулося не лише в зонах житлових та господарських комплексів, а й поза ними, по всій площі пам'ятки.

На місці компактного скупчення знахідок виробничого характеру (криця, залізні та бронзові шлаки, заготовка-напівфабрикат) площею близько 500 м², де також виявлене скупчення високоінтенсивних магнітних аномалій, передбачаємо наявність металургійного або металообробного комплексу.

Одна з «аномалій-горнів», рекомендованих до археологічного розкриття, була розкопана в сезоні 2012 р. (рис. 1). Максимальна інтенсивність аномалії 95 нТл.

Джерелом її виявився горн черняхівської культури. Горн мав двоюрисну конструкцію,

яка складалася з топкової камери, центрального опорного стовпа та глиняної перегородки між топковою камерою та камерою для випалу. У заповненні ями та горну знайдено численні фрагменти гончарної та ліпної черняхівської кераміки, фібулу, уламки скла, перепаленої глини та каменю, кістки тварин тощо.

Таким чином, проведено магнітні дослідження дозволили судити про планування вивченої території поселення Комарів і виділити житлову та виробничу частини. Археологічні розкопки було сплановано за результатами геофізичних вимірювань, що дозволило раціоналізувати дослідження і зекономити часовий і робітничий ресурс експедиції.

О.В. Петраускас, О.А. Коваль, Т.Р. Милян

ГОНЧАРНИЙ ГОРН ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ, ДОСЛІДЖЕНИЙ У КОМАРОВІ

У 2012 р. на пам'ятці III—IV ст. із залишками виробництва скла біля с. Комарів (Кельменецький р-н Чернівецької обл.), відкритої у 1950 р., проведено дослідження Комарівською археологічною експедицією, яка сформована зі співробітників відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України та НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.

На місці геофізичної аномалії досліджено залишки гончарного горну з передгорною ямою (розкопки 2012 р., об'єкт 2) (рис. 1, 7—9).

Теплотехнічна споруда збереглася майже повністю. Горн мав двоярусну конструкцію зі зрізаною конічною обпалювальною камерою. Весь комплекс орієнтований по лінії південь—північ.

Купол обпалювальної камери зберігся на висоту 0,80—0,85 м, діаметр його верхнього краю 1,0—1,1 м, дна — 1,6 м. Стінки камери зроблено в материковому ґрунті, які в деяких місцях обмазані тонким шаром з того ж самого материкового суглинку. Перегородка між топковою та обпалювальною камерами збереглася повністю і мала 26 отворів-продухів, діаметром 0,06—0,09 м. Мінімальна товщина перегородки — 0,25—0,30 м. Її товщина збільшувалась у бік опорного стовпа та стінок горну і сягала 0,35—0,40 м. Топкова камера мала округлу в плані форму діаметром близько 1,3—1,4 м. Висота камери сягала 0,35 м, а ширина — 0,55 м. Максимальна довжина опалювальної камери з

устям становить 1,85 м. Устя камери орієнтоване на північ, мало довжину 0,4—0,5 м. Висота його з боку передгорної ями 0,4 м, ширина — 0,6 м. Вхід устя обкладено кам'яним плитками. Посередині топкової камери знаходився опорний стовп, вирізаний з материкової глини. Його висота 0,30—0,35 м, діаметр у найвужчій частині становив 0,3 м, у верхній частині — 0,5 м, у нижній — 0,5—0,6 м. Передгорнова яма розташовувалася з півдня від горну та примикала до устя топкової камери. Котлован ями на рівні долівки мав розміри 2,8 × 3,2 м, заглиблений у материк на 1,4—1,5 м. Стінки ями дещо нахилені назовні, дно в перетині коритоподібне та по центру мало два невеликих округлих заглиблення. У південній частині ями зафіксовано дві сходинки, вирізані в материк, висотою 0,25 та 0,32 м. Залишки накриття горну зафіксовано з північного боку на відстані приблизно 1,0—1,2 м у вигляді чотирьох ямок діаметром 0,15—0,20 м та завглибшки 0,08—0,20 м. Найімовірніше, що це ями від дерев'яних стовпів, які підтримували сезонне накриття споруди.

Заповнення передгорної ями та горну у вигляді темно-сірого гумусованого суглинку містило численні уламками амфор, черняхівського гончарного (рис. 2, 7—14) та ліпного посуду (рис. 2, 1—6), печини, каміння, кісток тварин, вуглики та індивідуальні знахідки. Серед останніх — сережка та фібула з бронзи, пряслице, глиняна намистина, уламки скляних посудин, залізне шило тощо (рис. 1, 1—6).

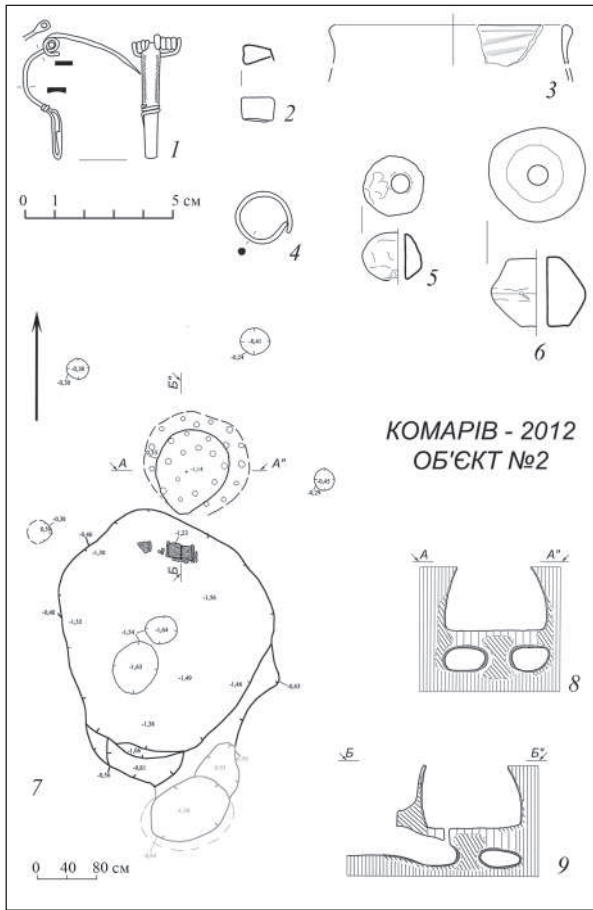

Рис. 1. Комарів, розкопки 2012 р. План (7), розрізи (8–9) та індивідуальні знахідки (1–6) з горну та передгорнової ями

Особливості конструкції споруди та склад знахідок дозволяють віднести комплекс до черняхівської культури, а фібула, уламки скла, амфор датувати споруду в межах першої половини IV ст.

За класифікацією О.А. Бобринського, споруда належить до горнів 2-го виду, 3-го підкласу. Горни такої конструкції найпоширені-

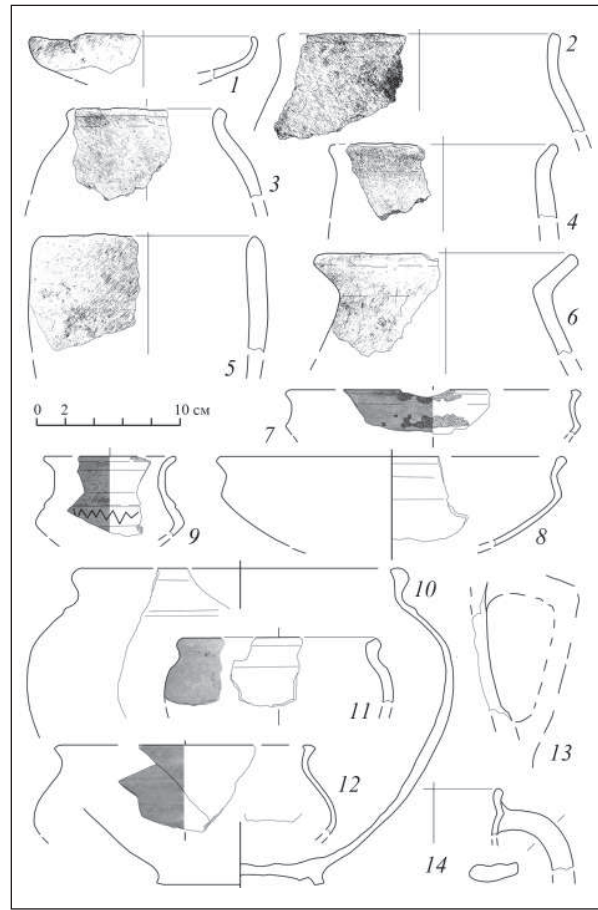

Рис. 2. Комарів, розкопки 2012 р. Гончарний (9–14) і ліпний (1–8) посуд із заповнення горну та передгорнової ями

ші в черняхівській культурі, а їх концентрація фіксується саме в басейні Дністра. Окремі випадки горнів такої конструкції відомі на Середньому Дніпрі. За нашими спостереженнями, конструкція горну, досліджена в Комарові в 2012 р., була вирізана повністю у материковому ґрунті. Таку технологію на території культури зафіксовано вперше.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ В КОМАРОВІ

Поселення III—IV ст. біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) відкрито в 1950 р. У 50—60-х рр. XX ст. його розкопки проводив М.Ю. Смішко. У 1974 р. на пам'ятці працювала Ю.Л. Шапова. Переважна більшість знахідок з пам'ятки належить до пізньоримського часу. Проте є матеріали палеоліту, доби бронзи та раннього залізного часу.

У 2012 р. відновлено дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки. Проект виконується спільними зусиллями відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень ІА НАНУ та НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ. Дослідження орієнтовані на тривалий період із комплексним підходом до вивчення отриманих результатів.

У перший рік практичної реалізації проекту вдалося вирішити низку питань та отримати нові відомості щодо пам'ятки.

Уточнено площу археологічного комплексу, оскільки на початкових етапах дослідження її розмір подавали по різному — близько 5 га (М.Ю. Смішко, В.М. Цигилик), понад 3 га (Ю.Л. Шапова) тощо. Обстеження 2012 р. дозволило з'ясувати, що поселення, окрім південного схилу, займає і північний схил зволоженої балки. Таким чином, площа пам'ятки на сьогодні становить понад 30 га.

Зроблено геодезичний план північно-західної частини поселення та закладено стаціонарні геодезичні відмітки, розмічено локальну сітку пам'ятки. Проведені роботи дозволять точніше локалізувати розкопки попередніх років і визначити перспективу подальших досліджень.

Геофізичні дослідження проведено на площі 2,2 га, перед якими на площі робіт було попередньо проведено вилучення металевих предметів з орного шару з їх точною локалізацією. Серед знахідок, які походять з поверхні пам'ятки — ювелірні вироби з кольорових металів (фібули, пряжки, окуття), прикраси (намистини), римські та боспорські монети, знаряддя праці (зубила, сокири), побутові предмети (кресала), зброя (шпори, вістря стріл, гачок від колчану) тощо. Значну частину знахідок складають уламки скла, античних амфор, гончарної черняхівської кераміки тощо.

На місці однієї геофізичної аномалії досліджено залишки комплексу з випалу гончарної кераміки, який складався з горну, передгорнової ями, залишків наземного накриття будови.

Заповнення передгорнової ями та горну містило численні уламки амфор, черняхівського гончарного та ліпного посуду, печини, каміння, кісток тварин, вуглики та індивідуальні знахідки. Серед останніх — сережка та фібула з бронзи, пряслице, глиняна намистина, уламки скляних посудин.

На південному схилі балки внаслідок цілеспрямованих пошукових робіт відкрито синхронний поселенню могильник. Досліджено залишки трупопокладення дорослого чоловіка зі слідами ритуальної руйнації в давнину. Поховання орієнтоване головою на північ і здійснене в ямі із заплічками. До складу поховального інвентарю входили скляна намистина, гончарна миска.

Проведені дослідження дозволяють зробити деякі попередні висновки про характер пам'ятки. Підтверджується виробничий характер цієї пам'ятки. З урахуванням робіт 2012 р. можна стверджувати про комплексний характер виробництва. Крім скла, тут займалися виготовленням гончарного посуду, обробкою кольорових і чорних металів. Потужний і різноманітний вплив античного світу на формування цієї пам'ятки, крім виробництва скла, проявив себе значною кількістю античного імпорту (амфори — близько 20 % від гончарного посуду), знахідках римських і боспорських монет, виробів з металу античного походження, використанням будівельних матеріалів античного зразка.

Датування пам'ятки за знахідками цього року можна визначити в межах рубежу II—III ст. (колінчаста фібула) та початком V ст. (гачок гунського колчану типу Кубей), уламки скляних кубків (типу VIII за Штрауме).

Етнокультурний склад населення Комарова пізньоримського часу мав поліетнічний характер і складався з представників місцевого населення та пришлих племен, про що свідчать знахідки ліпного посуду типу Черепин, вельбарської та пізньоскіфсько-сарматської традиції.

За підсумками досліджень у межах проекту відкрито інтернет-ресурс — режим доступу: <http://komariv.in.ua/>. На сторінці відображено принципи та програму дослідження унікальної виробничої факторії пізньоримського часу біля Комарова, подаються поточні результати виконання цієї програми, друкуються попередні результати опрацювання археологічних знахідок тощо.

РОЗВІДКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ФІЛІЇ ОАСУ

Співробітниками Чернівецької філії НДЦ ОАСУ ІА НАНУ в 2012 р. проводилася археологічна експертиза земельних ділянок, під час якої обстежено пам'ятки та місцезнаходження Тарашани (уроч. Сад) — ранньозалізний вік; Чернівці (р-н Роша) — культура карпатських курганів; Рідківці (уроч. Гуків) — райковецька культу-

ра; Кальнівці — культура карпатських курганів. Виявлені матеріали представлено фрагментами кераміки та кам'яними виробами, що підтверджує існування об'єктів археології.

Спільно зі співробітниками місцевого органу охорони культурної спадщини та правоохоронних органів здійснювалися обстежен-

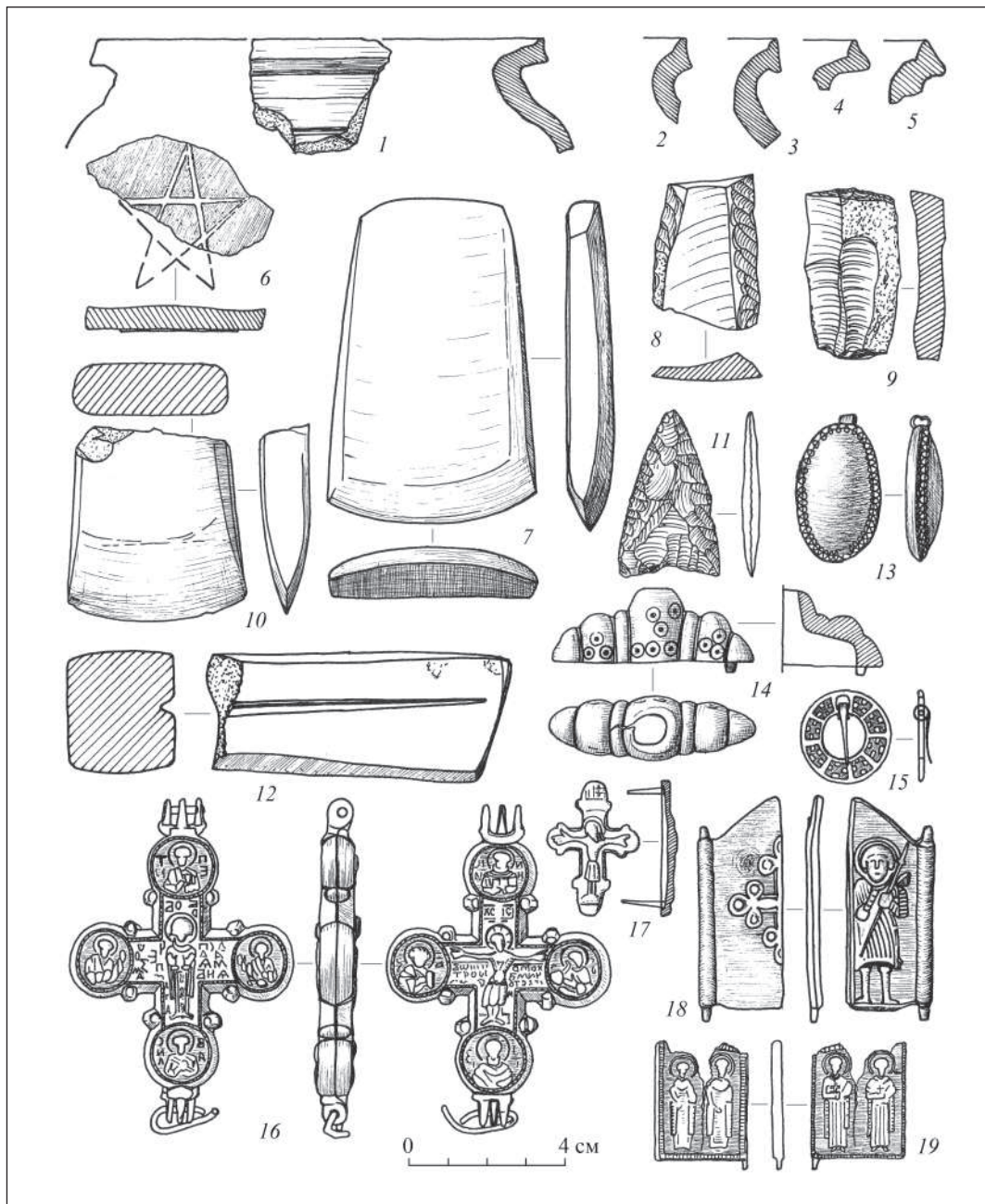

Рис. 1. Знахідки з пам'яток Оршівці, уроч. Середня Гора (1–8), Банилів, уроч. Чопаш (9–11), Остриця, уроч. Кодин (12) та Чорнівського городища (13–19)

ня та інвентаризація низки об'єктів археології, чимало з яких приватизовані, зазнали пошкоджень чи руйнувань. Зокрема, поселення трипільської та давньоруської культур Оршівці (уроч. Середня Гора), де зафіксовано заглиблену споруду енеолітичного часу. На околицях сіл Банилів і Мілієве обстежувалися об'єкти в уроч. Пасіка (поселення трипільської культури та культури карпатських курганів), уроч. Чопаш (поселення трипільської культури), уроч. Долішній Кут (поселення давньоруської культури), уроч. Турецька Могила (курган), уроч. Забереж і Політа (Вивіз) (поселення ранньозалізного віку), уроч. Кар'єр (поселення пізньобронзового віку). Обстежувалося городище райковецької культури Горбова, уроч. Городище (Читате), північно-східна частина якого руйнується кар'єром. У його стінці зафіксовано профіль напівземлянкової споруди.

Низка пам'яток обстежувалася поблизу с. Остриця Герцаївського р-ну: уроч. Кодин (комплекс поселень ранньозалізного, пізньоантичного та ранньосередньовічного часу зазнав руйнувань через спорудження ставів і вибір чорнозему); уроч. Окопи (на стрілці мису зафіксовано скупчення фрагментів посуду трипільської культури, зокрема з лискуванням і розписом чорною фарбою); уроч. Селище (поселення культури Ноа на високому правому березі р. Деремлуї); уроч. Могили (Мовіле) (курганний могильник; простежується один розораний насип, два інших — зруйновані гноєсховищем). На північній околиці с. Радгоспівка на правому березі р. Кордун виявлено два великі кургани, один з яких пошкодже-

но вирівнюванням майданчика стадіону. Зібрані на пам'ятках знахідки представлено керамічними та кам'яними виробами (рис. 1, 1—12). Матеріали про порушення знайшли відображення в актах обстежень, висвітлені в пресі та передані до правоохоронних органів.

На Чорнівському городищі першої половини XIII ст., яке систематично руйнується грабіжниками, досліджувалися перевідкладені нашарування, зокрема відвали з розкопок оборонно-житлових зрубів по периметру пам'ятки. У результаті було виявлено численні знахідки. Серед них на особливу увагу заслуговують фрагменти давньоруської кераміки першої половини XIII ст., окремі із яких мають сліди ремонту, уламки візантійських амфор, мініатюрна посудина з поливою, уламки скляних браслетів, вироби із заліза (ножі, вістря стріл, деталі замків, дверні петлі, накладки, рибальський гачок, кресало, цвяхи) і бронзи (хрест-енколпійон, хрестик-накладка, дві бокові стулки іконок, частина ефесу меча, намистини мінського типу, фрагменти пластинчатих браслетів, пряжки, зокрема з білими та блакитними емаллями, уламки та цілі екземпляри півтораоберткових скроневих кілець, рибальський гачок), підвіска з гірського кришталю в срібній оправі тощо (рис. 1, 13—19).

Таким чином, результати досліджень засвідчують необхідність проведення археологічної експертизи, невідкладних заходів з метою збереження об'єктів історико-культурної спадщини та повторного дослідження окремих розкопаних раніше пам'яток.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В с. МАЛИЙ ЛИСТВЕН

Комплекс пам'яток біля с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну на Чернігівщині складається з двох городищ та двох не укріплених посадів на обох берегах р. Білоус. Комплекс оточують з літописним Лиственом (1024 р.).

У центральній частині городища 1 закладено шурф 1 розміром 2×1 м (рис. 1). На глибині 0,5 м виявлено пошкоджений культурний шар XVII—XVIII ст. З нього походила велика кількість керамічного матеріалу цього періоду, а також фрагменти полив'яних кахель. У передматериковій частині було зафіксовано і давньоруських шар, товщина якого сягала 0,10—0,15 м. У південній частині шурфу виявленокут споруди, що за матеріалами датується XVII—XVIII ст.

У північно-східній частині майданчика городища закладено траншею 14×1 м, орієнтовану перпендикулярно до зруйнованих оборонних споруд городища (рис. 1). Під верхнім шаром (0,3 м) виявлено яму XVIII ст., а в ній — люльку із зеленою поливою. Траншея розрізала частину оборонних споруд X ст. Залишки валу товщиною всього 0,4—0,45 м дуже розсунуті. З нього походили декілька фрагментів ранньогончарної кераміки та два ножі, один з яких розміщувався у підшві валу. На материк зафіксовано залишки від двох лаг, які, очевидно, належали до дерев'яних конструкцій оборонної стіни. Роботи в траншеї дали змогу з'ясувати, що оборонні споруди городища мали майже правильну геометричну форму у вигляді кола, що оперізував майданчик по периметру. Датуються вони X — першої половини XI ст. У XVIII ст. на городищі розташовувалась сади-

ба родини Кейкуатових, залишки якої зафіксовані в шурфі 1.

Роботи на городищі 2 обмежилися траншеєю 4×1 м, закладеною у північній частині майданчика 1, біля краю рову, який розділяє городище (рис. 2). Культурний шар у цьому місці незначний — 0,2 м. У південній частині траншеї зафіксовано підкліт споруди глибиною 1,4—1,5 м від рівня материка. Поряд із ним виявлено стовпову яму діаметром 0,4 м та глибиною 0,25 м. Вона, імовірно, підтримувала наземні конструкції цієї споруди. За стратиграфічними даними, споруда мала два поверхи: перший підземний, другий наземний. Загинула вона у вогні. За керамічним матеріалом та знахідками її можна датувати XII — першою половиною

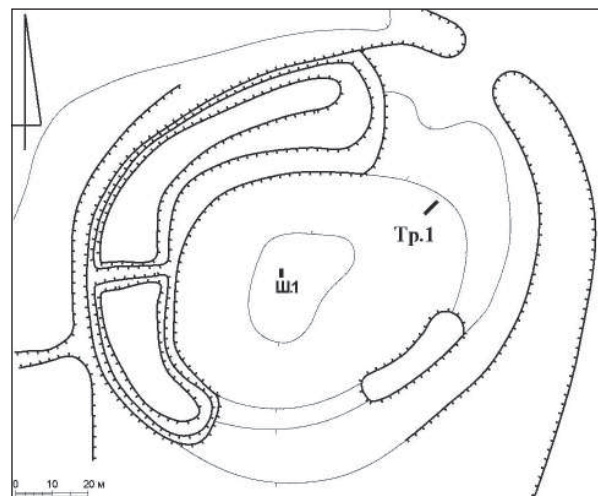

Рис. 1. Городище 1 з нанесеними ділянками робіт 2012 р.

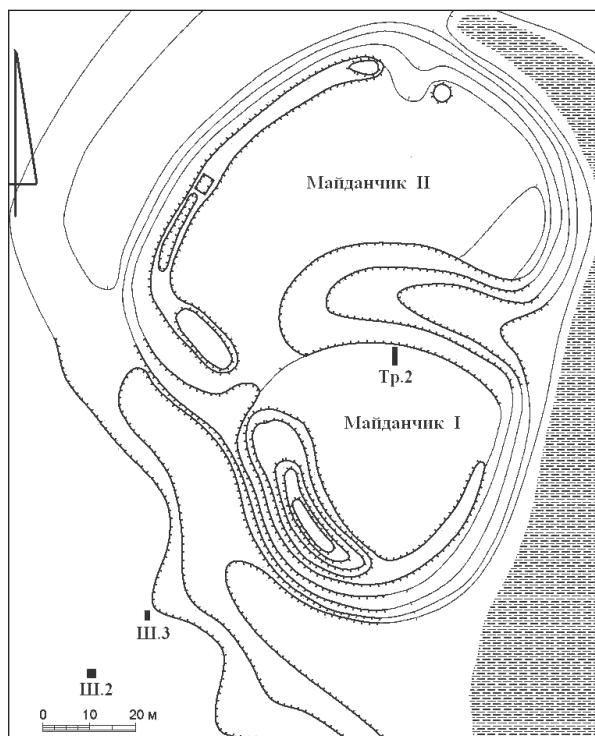

Рис. 2. Городище 2 з нанесеними ділянками робіт 2012 р.

XIII ст. Серед знахідок — застібка від книги, залізнi голки, бронзовий гудзик та фрагмент тупового жорна.

На посаді 2 закладено шурфи 2 і 3 (рис. 2). Шурф 2 розташовувався на відстані 22 м на пів-

день від краю напільного рову городища-2. Він мав розміри 2×2 м. Потужність культурного шару в ньому сягала 0,40—0,45 м. Під шаром оранки виявлено шар, насичений керамічним матеріалом середини — другої половини X ст., з поодинокими фрагментами кераміки XII—XIII ст. у верхній частині. Перед материком фіксувався тонкий світло-сірий прошарок, в якому знайдено три фрагменти вінець ранньокружальних посудин, які можна датувати кінцем IX — початком X ст.

Шурф 3 розташовувався на одній лінії з шурфом 2, на 3 м від краю напільного рову, розміри 2×1 м. Потужність культурного шару складала 0,2—0,3 м. У центрі шурфу досліджено частину господарської споруди. Вона мала невеликий котлован завширшки 1,2 м та глибиною 0,5 м. По контуру споруди зафіксовано три стовпові ями, що дозволяє припустити, що споруда мала стовпово-каркасну конструкцію. Серед знахідок — дуже пошкоджений бубонець із білого металу (у шарі оранки). Із самої споруди походила ціла коса-горбуша, різного роду металеві предмети та виплески мідного сплаву.

Оборонні споруди X—XI ст. проходили вздовж усього периметру городища 1. У центральній частині городища 2 у XII—XIII ст. розташовувалась споруда, що за комплексом знахідок, очевидно, є залишками житла. Роботи на посаді 2 підтвердили тезу про те, що перше поселення тут з'явилося у кінці IX — на початку X ст.

О.М. Веремейчик, О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ В уроч. МОНАСТИРИЩЕ В смт ЛЮБЕЧ

Урочище Монастирище (сучасна назва — Цвинтар) розташоване на території смт Любеч по вул. Героїв Дніпра. Городище овальної форми, витягнуте у напрямку схід—захід. Розташоване воно на мисовидному виступі висотою більше ніж на 30 м над заплавою стариці Дніпра. Майданчик городища має розміри 80×65 м. З напільного, північно-західного боку, городище відрізане від мису валом та ровом. Вал дуже розсунутий, завширшки від 18 м на півночі до 12 м на півдні, заввишки 0,6 м. Рів з пів-

нічного боку замулений, з південного — переростає в яр, завширшки від 8 до 10 м, завглибшки — від 1 до 3 м. На майданчику городища візуально помітні декілька западин та траншей. Три западини розміщені у тілі валу. Перша — у північній частині, розмірами 8×7 м, завглибшки до 0,4 м. Друга — у південній частині, прямокутник з розмірами 8×5 м із заокругленими кутами, завглибшки до 1,7 м. Третя западина прилягає до другої, розміри її $2,5 \times 3$ м. Друга і третя западини, очевидно, є залишками дзвіниці

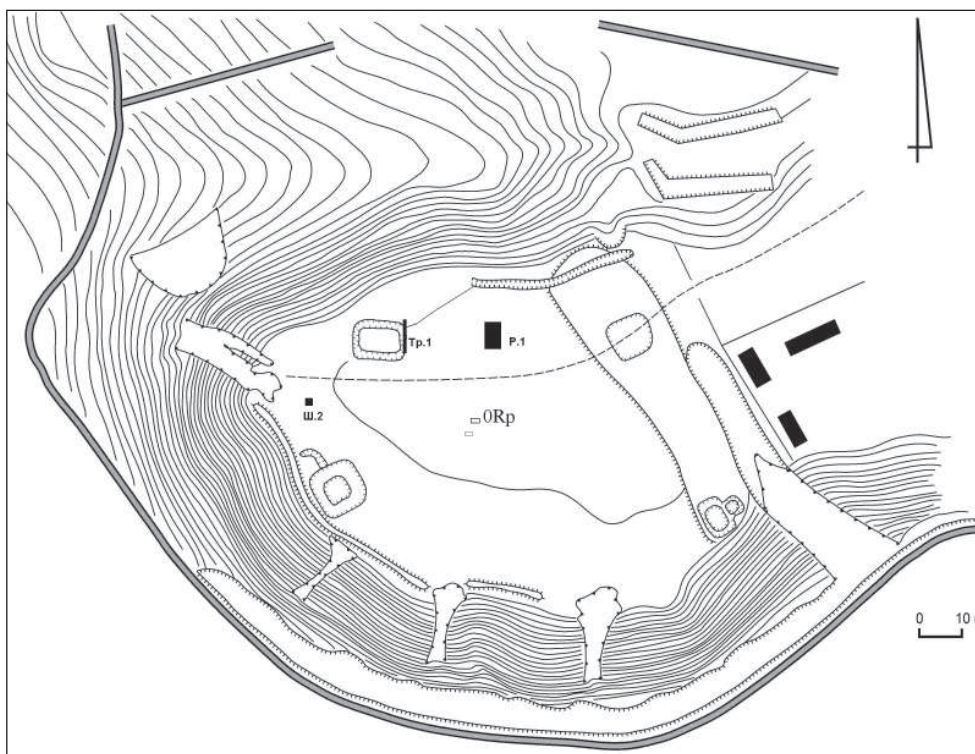

Рис. 1. План городища в уроч. Монастирище в смт Любеч з ділянками, дослідженими у 2012 р.

монастиря та прибудови до неї. На майданчику городища виявлено ще дві візуально помітні западини. Біля північного краю городища западина розмірами 12×10 м, завглибшки до 0,3 м. Імовірно, це залишки трапезної церкви Іоакима та Анни. Ще одна западина розташована на південно-західному краю городища, квадратна в плані, завглибшки 1,0–1,3 м, розміри 8×8 м. Вздовж периметра майданчика городища з північного та південно-західного боку тягнуться траншеї шириною 1,0–1,5 м та глибиною 0,3–0,7 м — залишки окопів часів Другої світової війни. У центральній частині майданчика городища розташовано дві кам'яні надгробні плити, датовані 30-ми рр. XIX ст.

У 2012 р. в північній частині городища було закладено розкоп площею 4×6 м, орієнтований за віссю північ—південь. До площі розкопу долучено шурф 2010 р. Під дерновим шаром чітко фіксувалися сліди від руйнування церкви Іоакима та Анни 1962 р. у вигляді фрагментів цегли та прошарку цементівки. Культурний шар пошкоджений коріннями. Загалом він однаковий на всій площі розкопу і являє собою сірий супісок. У верхній частині трапляються фрагменти керамічних посудин XVII–XVIII ст. Однак їх кількість незначна. Нижче з'являється кераміка XII–XIII ст. Проте і її кількість також нечисленна. Потужність культурного шару скла-

дає 0,40–0,45 м. Серед знахідок — мідна монета кінця XIX ст. та декілька свинцевих куль XVII–XVIII ст. На материк у розкопі було виявлено ряд стовпових ям. Більшість з них містила давньоруський матеріал, що, очевидно, вказує на наявність тут наземної споруди стовпової конструкції у XII–XIII ст. У північній частині розкопу зафіксовано дві продовгуваті ями, які орієнтовані за віссю південь захід—північний схід. За розмірами та орієнтацією вони нагадували могильні ями. Проте поховань у них не виявлено, а судячи з характеру заповнення ям, вони були засипані тим же материковим суглинком. Призначення цих об'єктів залишається незрозумілим. У північно-західному куті розкопу зафіксовано частину ями, яка містила матеріал зарубинецької культури.

На 21 м західніше розкопу 1 було закладено траншею (8×1 м) задля виявлення залишків церкви Іоакима та Анни 1694 р. Культурний шар у траншеї аналогічний шару в розкопі 1. На материк траншеї зафіксовано пляму, мабуть від споруди, дослідження якої вирішено продовжити наступного року.

Також слід згадати, що навесні 2012 р., під час висадки дерев у південній частині городища, знайдено гончарний посуд середини X ст.

У західній частині городища закладено шурф 2. Культурний шар на краю городища мало на-

сичений матеріалом, а на рівні материка зафіксовано частину котловану споруди давньоруської доби.

Загалом, дослідження 2012 р. на городищі Монастирище у смт Любеч підтвердили ре-

зультати шурфування 2010 р. На цьому місці на початку I тис. н. е. існувало поселення зарубинецької культури, а згодом — поселення X ст., та XII—XIII ст., а у XVII—XVIII ст. — Антонівський чоловічий монастир.

О.М. Веремейчик

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКОВОЇ ГОРИ В СМТ ЛЮБЕЧ

На Замковій (Мазепиній) Горі, у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Любецька експедиція Чернігівського ун-ту ім. Т. Шевченка, заклала розкоп та дві траншеї загальною площею 160 м².

Для виявлення недосліджених ділянок на розкопаній у 1957—1960 рр. (експедиція Б.О. Рибаківа) частині городища були закладені дві траншеї. Одна з них розташована вздовж південно-східного краю городища розмірами 34 × 2 м, північна частина якої була розширена у розкоп 7, що прилягав північним кутом до досліджених у 2010—2011 рр. ділянок городища. Друга розмірами 2 × 6 м, розташована у західному куті городища поблизу окопів часів Другої світової війни. В обох траншеях виявлені не розкопані ділянки.

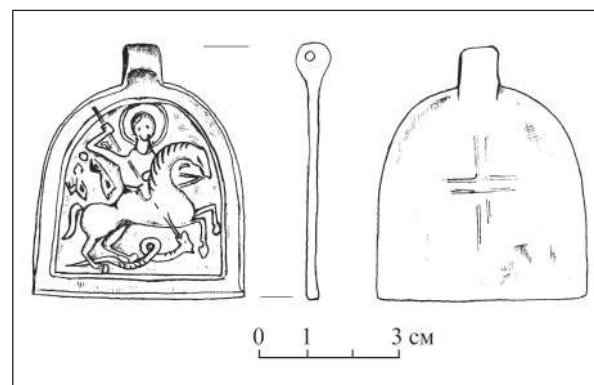
Частково або повністю були досліджені чотири споруди. Одна з них (споруда 23) — роменської культури орієнтована стінами за сторонами світу. Поблизу південного кута досліджені залишки глинобитної печі, черинь та склепіння якої побудовані з додаванням каміння. Зовнішні розміри печі становили 0,90 × 0,65 м, склепіння на окремих ділянках збереглося на висоту 0,35 м. Основа печі була побудована в овалоподібній ямі глибиною 0,20 м. У нижній частині споруди та в господарських ямах виявлені фрагменти ліпного посуду роменської культури. Північно-західна частина споруди пошкоджена пізньосередньовічною спорудою 22. В її заповненні зафіксовано залишки опалювальної конструкції з обгорілих уламків цегли та фрагментів кахель.

Дві інші споруди — 21 та 24 загинули в пожежі в середині XIII ст. Перша з них досліджена повністю. Вона являла собою нежитловий підквіт прямокутної форми 3,7 × 3,0 м каркасно-стовпою конструкції. В південно-

му куті споруди виявлено яму глибиною 1,10 м від підлоги споруди. З західного боку в ній досліджено підбій 0,8 × 0,6—0,8 м. А з південно-східного боку — сходинку заввишки 0,2 м, яка вела до похилого ходу шириною 0,8 м та висотою 1,20—1,40 м. Підземний хід (простежена довжина понад 1 м) вирубаний у щільній жовтогарячій глині. На стінці зліва від входу збереглися сліди знаряддя, за допомогою якого був викопаний хід; з правого боку через стан збереженості стінки слідів знаряддя не зафіксовано. Південно-східна стінка споруди пошкоджена провалом зводу цього ходу. Ймовірно, цей провал і був зафіксований розкопками Б.О. Рибаківа у 1959 р. Споруда 21 розташовувалась поблизу південно-західного краю городища, і виявлений хід вів у бік яру, в якому й досі існують джерела води.

Ймовірно, залишки ще одного ходу, в бік заплави р. Дніпро, простежені і в споруді 24, розташованій на ділянці в західному куті городища.

На Замковій Горі досліджені залишки п'ятьох поховань різної збереженості. Два з них

Рис. 1. Іконка Георгія Зміборця

пошкоджені пізнішими перекопами. Всі небіжчики були поховані головою на захід. Руки зігнуті в ліктях та складені в районі живота або тазу. В окремих випадках зафіксований деревний тлін та цвяхи, мабуть, від труни. Це залишки християнського цвинтаря, виявлені вони експедицією Б.О. Рибаківа та роботами 2010–2011 рр. На підставі особливостей орієнтації поховальних ям та за стратиграфічними спостереженнями, досліджені 2012 р. поховання датуються XII–XIII ст.

Серед знахідок слід виділити відлиту з мідного сплаву іконку Георгія Змієборця. Розмір іконки з вушком становить $5,5 \times 4,5$ см, завтовшки — 0,03 см (рис. 1). На звороті іконки зображений хрест. Також було знайдено майже ціле туфове жорно, уламки скляних браслетів, побутові речі тощо.

Дослідження 2012 р. показали, що поміж суцільних розкопів 1957–1960 р. на городищі Замкова Гора через різні причини залишилися недосліджені ділянки.

А.Л. Казаков, О.Г. Сенюк, В.А. Куза

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Чернігово-Сіверська експедиція ІА НАНУ продовжувала дослідження пам'яток археології в межах Чернігівської обл. Невеликі за обсягом роботи, близько 50 м² проводились на території Чернігівського дитинця, в зоні розташування фундаментів літописної Благовіщенської церкви. У повоєнні роки дослідження цих фундаментів здійснювала експедиція під керівництвом академіка Б.О. Рибаківа, а на південний схід від них в 2007–2008 рр. працювала експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ.

Врізка довжиною близько 20 м і завширшки 2,5–3,0 м прилягала до розкопу попередніх років з південного заходу. Під час досліджень виявлено культурний шар потужністю понад 2,5 м.

Верхні шари склалися з сучасних перекопів. Нижче розташовувались нашарування пізньосередньовічної доби, які перекривали горизонти домонгольських часів.

Серед об'єктів відзначимо три будівлі господарського призначення (досліджені частково), одна з яких була орієнтована кутами за сторонами світу, інші чіткої орієнтації не мали; а також кілька господарських ям.

Речовий матеріал представлено типовими знахідками міського характеру: уламками залізних ножів, скляних браслетів, точильними брусками тощо. Керамічний комплекс містить посуд як домонгольської доби XI — I пол. XIII ст., так і пізньосередньовічних часів.

Окремо відзначимо фрагменти смальти, плінфи, цементівки Благовіщенської церкви останньої чверті XII ст., котрі траплялись тут і під час розкопок попередніх років.

Цього ж року були продовжені археологічні дослідження одного з літописних міст Переяславського князівства — Остерського Городця, нині м. Остер, Козелецького р-ну, Чернігівської обл. Роботи здійснювались спільно з Московським Національним дослідницьким ун-том.

Розкоп, площею 40 м², закладено у південній частині остерського замку і орієнтовано довгими сторонами в напрямку з південного сходу на північний захід. Культурний шар в розкопі коливається від 1,7 до 2,0 м завглибшки. Він складається переважно із супісків темного кольору і досить насичений фрагментами кераміки XI — першої половини XIII ст., а також уламками посуду післямонгольської доби.

Під час досліджень виявлено дві напівземлянки XII — першої половини XIII ст., що орієнтовані стінами за сторонами світу, а також кілька неглибоких ям господарського призначення.

Речовий матеріал представлено точильними брусками, фрагментами скляних браслетів, рибальськими грузилами, залізними предметами тощо.

Окрім цього зібрано значну археозоологічна колекція — 2526 кісток, з яких 117 ф-ів риб'ячих, 87 — птахів, один ф-нт черепахи, решта — тварин.

Аналіз колекції дає підстави стверджувати, що рештки кісток тварин поділяються на кухонні залишки (на це вказує ступінь їх роздроблення, порізи, зарубки та сліди зубів) та заготовлі або залишки від косторізного ремесла (фрагменти рогів лося зі слідами обробки).

Серед свійських тварин слід відзначити фрагменти кісток великої рогатої худоби, вівці та кози, свині, коня. Колекцію кісток диких тварин презентують: заєць русак, лисиця звичайна, ведмідь бурий, кабан, олень звичайний, козуля, лось, бобр. Значна кількість кісток диких тварин свідчить про вживання їх м'яса у їжу

в чималому обсязі. Більшість кісток диких тварин з давньоруських шарів належить кабану та козулі — 40 % та 32,7 % відповідно. Фрагменти кісток лося нараховують 19 %, оленя — 5 %, лисиці — 2 %, бобра та зайця — по 0,5 %, ведмедя — 0,3 %.

Цікавою є знахідка мозкової частини черепа оленя зі спіяним молодим рогом. Такі роги називали раніше і сьогодні називають пантами. З них видобували пантокрин, котрий використовували в медичних цілях. У свою чергу це дотично свідчить про початкові медичні знання в літописному Остерському Городці.

І.С. Кедун

РОЗКОПКИ У НІЖИНІ

Співробітниками ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ здійснювались охоронні дослідження у м. Ніжин Чернігівської обл. На меті було уточнити межі, збереженість та хронологію культурного шару міста.

Роботи проведено на в т. з. Новому місті (по вул. Ломоносова 9); на дитинці та посаді городища в уроч. Комуна (Узруй Комуна; Городок), а також на поселенні Ветхе I, в урочищі Ветхе. Загальна досліджена площа склала 67 м².

Найбільш рані матеріали вдалось виявити під час робіт на території Нового міста, що розташоване на правому березі р. Остер, в центральній частині сучасного Ніжина. Це ділянка площею близько 25 га, яка з півдня прилягає до городища в уроч. Замок. Тут зафіксовано ділянки культурного шару XI—XIII ст. потужністю до 0,7 м (перекритий зверху нашаруваннями XVII—XIX ст. товщею понад 1 м). Під час дослідження знайдено фрагменти давньоруських кругових посудин, пірофілітове пряслице. Окрім цього, вдалось виявити залишки котловану житлової споруди XII ст. Його заповнення містило уламки гончарних посудин, фрагмент точильного бруска та вістря стріли. Треба зазначити, що це вже друга давньоруська споруда на території Нового міста; попередню було досліджено в 2011 р. Таким чином, можна впевнено засвідчити існування тут поселення монгольської доби.

Треба також підкреслити, що на сьогодні це найважливіше свідчення на користь існуван-

ня давньоруського поселення на території сучасного Ніжина, адже вперше вдалось зафіксувати горизонт XI—XIII ст. разом із залишками тогочасної забудови. Втім, встановлення статусу поселення (городище чи селище; можливий зв'язок з поселенням в уроч. Замок тощо) та уточнення часу його існування потребують подальших розшуків.

Поселення Ветхе I розташоване на західній околиці м. Ніжин, в уроч. Ветхе. Пам'ятка займає підвищену ділянку та схили лівого берега р. Остер. Раніше вона археологічно не досліджувалась. О.М. Морозов у 1993—1994 рр. здійснив її огляд та зібрав підйомний матеріал по розораній поверхні

Матеріали, отримані в 2011 р., дозволяють відзначити, що культурний шар поселення не перевищує 0,3 м. На підставі знахідок керамічних матеріалів, час його існування припадає на XIV ст. Очевидно, тут розташовувалось одне з численних малодвірних селищ, які виникають на Ніжинщині після монгольської навали.

Городище в уроч. Комуна розміщене на правому березі р. Остер. Частина дослідників ототожнюють його з літописним Уненежем, згаданим в Іпатієвському літописі 1147 р. Городище розташоване на правому березі р. Остер займає округлий майданчик діаметром 100 м, що підвищується над заплавою річки на 3—4 м. Тут виявлено залишки будівель поміщицького маєтка Шепелів та приватні городи; більша частина поросла деревами та кущами.

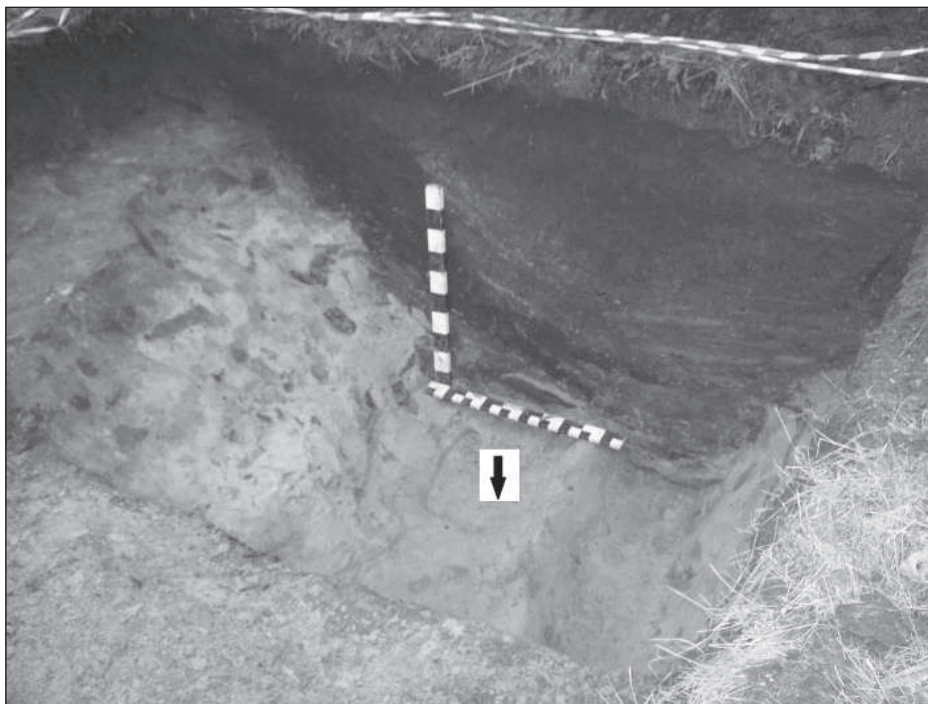

Рис. 1. Фото дослідженої у 2012 р. ділянки рову в уроч. Комуна, м. Ніжин.

Посад городища в уроч. Комуна розташований біля вигину тераси правого берега р. Остер, яка тут звертає з півночі на захід. З півночі та заходу його огинає неглибока низовина шириною 30—50 м, за якою культурний шар продовжується в північному, південному та західному напрямках. Загалом, його площа складає близько 11—12 га.

Пам'ятку досліджували у 1989—1999 рр. В.П. Коваленко та Ю.М. Ситий, а в 2011 р. — І.С. Кедун. Було закладено кілька шурфів на

дитинці та на території посаду. На жаль, через значні руйнування давнього культурного шару роботи не дали суттєвих результатів. Вдалось виявити та дослідити тільки незначні ділянки давньоруського культурного шару XII—XIII ст. Окрім цього було частково відкрито залишки рову, що оточував городище з напільного боку (рис. 1). Для уточнення його датування та встановлення конструктивних особливостей дослідження планується продовжити в наступному сезоні.

І.С. Кедун, О.Є. Черненко

РОЗКОПКИ В м. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

Спільна експедиція Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя та ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ здійснювала дослідження на території міста Новгород-Сіверський Чернігівської обл.; в роботі експедиції також брали участь співробітники Брянського державного університету ім. акад. І.Г. Петровського та Коніського окружного музею (Великопольське воєводство, Польща).

Розкопки проводились на дитинці давнього міста, в уроч. Замкова гора (в XIX — початку XX ст. іменувалася Литовський замок). Замкова гора — високий, з крутими схилами, останець правого корінного берега р. Десна, площію близько 1,5 га.

За матеріалами розкопок другої половини XX ст. (роботи І.І. Єдомахи, А.В. Кузи) було встановлено, що пам'ятка є багатошаровою. Найдавніші горизонти належать до часів юхнів-

Рис. 1. Вогнище, споруда 3, розкоп 1 2012 р.

ської та роменської культури. Перші оборонні споруди Замку зведені на межі X—XI ст. Надалі він існував майже безперервно до XVII ст.

Як відзначається у писемних джерелах, під час Смоленської війни (1632 р.) замок було спалено, після чого його намагались реконструювати. Втім, реконструкцію не вдалось завершити. Замок поступово стає занедбаним і втрачає оборонне значення. У XVIII ст. на його території вже видобували сировину для виробництва селітри.

Наприкінці XX ст. майданчик Замкової гори нівелювали для влаштування парку. Грунт частково вивезли, частково згорнули. Вважалося, що внаслідок цих робіт культурний шар городища повністю знищили. Однак, розкопки Новгород-Сіверської експедиції 2011 р. з'ясували, що на більшій його частині збереглися давні нашарування. Виявляється, що після XVI ст. існував значний перепад висот між її східним та західним краєм: він сягав 5 м. Під час влаштування парку культурний шар знищили тільки на підвищених ділянках (у центрі та в західній частині Замкової гори). У східній, пониженій частині городища, збереглися нашарування потужністю понад 4 м.

У 2012 р. роботи на Замковій горі продовжили. Метою було отримання об'єктивної інформації про ступінь збереженості культурного шару та об'єктів у центральній частині городища. Для цього заклали три розкопи загальною площею 70 м². Як з'ясувалось, у напрямку до західного краю Замкової гори глибина залягання материка та, відповідно, потужність вцілілого шару поступово збільшується (у межах розкритої площі — до 3,5 м); його знищено в центрі площадки. Натомість, навіть там, де давні відклади повністю зриті, в материку збереглися залишки котлованів численних споруд X—XVIII ст., що перебивають одна одну.

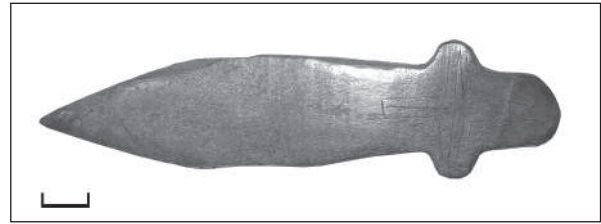

Рис. 2. Культовий предмет з розкопок 2012 р.

Окремо можна відзначити рештки двоярусної будівлі каркасно-стовпової конструкції кінця X — початку XI ст. Обидва її поверхи опалювались. При цьому нижній, напівзаглиблений у материк, обігрівався вогнищем, спорудженим з вертикально встановлених плиток болотяної залізної руди (рис. 1), а верхній — глинобитною піччю. У заповненні споруди знайдено уламки кружального посуду, вироби з металу, пірофілітові пряслиця тощо. Особливої уваги заслуговує виявлений у придонній частині котловану культовий предмет — вирізана з рогу невелика копія вістря спису з короткою втулкою та крильцями, із прокресленим на одному з боків хрестом (рис. 2).

Несподіванкою стала знахідка п'яти золотих дукатів (один — затертий, венеціанський, XIV ст. (?); чотири голландських: 1601, 1636, 1639, 1643 рр.) під час розчистки поховання, впушеного з рівня горизонту XVII ст.

Рештки небіжчика (за визначенням Ю. Долженка — монголоїд 40—50 років) виявлено на дні прямокутної ями (1,65 × 0,65 м), на глибині близько 3 м від сучасної поверхні. Померлий лежав обличчям до низу. Його кістки розміщувались в анатомічному порядку; руки підведені догори, ноги зігнуті в колінах. Дві монети лежали на рівні плечового поясу, ще три — в районі поясниці померлого (сховані в одязі — ?). Наявність на потиличній частині черепа зарубок від ударів холодною зброєю дозволяють припустити насильницьку смерть чоловіка. Судячи з усього, він впав у яму обличчям донизу або його було туди скинуто. Обставини його загибелі можна співвіднести з подіями 1654 р., коли Новгород-Сіверський замок був захоплений загонами Богдана Хмельницького.

Таким чином, були отримані нові цікаві археологічні матеріали, що належать до різних періодів функціонування Новгород-Сіверського замку. Загалом, можна визначити перспективність подальших археологічних досліджень на території Замкової гори.

ДОСЛІДЖЕННЯ В СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОМУ ПУСТИННО-РИХЛІВСЬКОМУ МОНАСТІРІ

Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир засновано 1666 р. коштом Дем'яна та Василя Многогрішних за сприяння Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (на місці явлення чудодійної ікони Св. Миколая). На момент закриття монастиря за радянських часів він був одним з найбільших у регіоні. Тут існувало п'ять мурованих храмів, житлові та господарські споруди, поруч з монастирем розміщувались гостинний та господарський двори, діяли власні цегельня та пасіка. Після ліквідації монастиря храми та будівлі було розібрано, у вцілілих спорудах проживали колгоспники та розташовувались господарські служби. Монастир відновлено у 2006 р. а з 2010 р. тут працює археологічна експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т. Шевченка.

У 2012 р. за сприяння єпископа Ніжинського та Прилуцького Іринія (УПЦ МП) та архимандрита відновленого монастиря о. Гурія, за підтримки Мезинського національного природного парку експедиція продовжила дослідження монастирського комплексу.

Спираючись на результати шурфування 2011 р. було вирішено дослідити рештки фундаментів від Миколаївського собору.

Мурований монастирський Миколаївський собор почали будувати у 1754 р., освячено храм 1760 р. Він був трьохпрестольним: головний вівтар посвячено Св. Миколі, два бічних — Св. Варварі та Св. Захарії і Єлизаветі. Собор був хрещатий, дев'ятидільний, чотиристовпний, п'ятиверхий. Після ліквідації монастиря собор було розібрано.

Для пошуку решток фундаментів південно-східної частини собору було закладено розкоп 1 на місці східної стіни храму.

Вдалося зафіксувати рештки кладки фундаментів східної стіни храму, в якій разом з цеглою використано великі шматки природного каменю. Рештки фундаменту вціліли на рівні материка. Система кладки: зовнішні версти її виводяться з цеглин та природного каменю, а внутрішній простір заповнюється цегляним боєм, залитим розчином (кладка «в ящик»). Зафіксована ширина стіни становила від 1,7 м до 1,9 м. Вдалось дослідити 12 м стіни собору, що розташована по лінії захід—схід, лише у східній частині розкопу стіна змінює свій напрям на північний схід (тут кладка стіни перев'язана з кладкою апсиди). Потрібно зазначити, що у кладці масово використовується природне каміння різних розмірів, особливо із зовнішньої сторони стіни.

Культурний шар потужністю 0,05—0,8 м здебільшого складається з битої цегли та вапняного розчину. Матеріал у розкопі малочисельний. У стратиграфії південної стінки розкопу (виходить за межі собору), фіксується шар пожежі, очевидно, від однієї з пожеж, що відомі за письмовими джерелами. Так 1745 р. дерев'яний монастир було повністю знищений вогнем. Шар пожежі перекрито нашаруваннями будівництва собору (1754—1760 рр.). Шар періоду існування собору дуже слабкий, скоріш за все, його знищено в період руйнації храму. Вище йдуть шари періоду руйнування собору.

На місці східної стіни храму було закладено шурф 1, як продовження на захід шурфу 7 (2010 р.). У шурфі зафіксовано сильно розбиті рештки фундаменту східної стіни. Система кладки тут порядова.

Дослідження Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря планується продовжити.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ В с. ШЕСТОВИЦЯ

Шестовицька експедиція ІА НАНУ та Чернігівського національного педуніверситету ім. Т. Шевченка за участі Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського продовжила дослідження комплексу пам'яток давньоруського часу в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця.

З метою дослідження оборонних споруд північно-східної частини майданчика городища закладено розкоп 27. Розкопом 26 вивчалась забудова центру майданчика, та розкопом 28 досліджувалося житло, виявлене у 2010 р. на стрілці мису (рис. 1).

Розкопом 27 досліджувався насип валу другої пол. X — середини XIII ст. та забудови посаду першої половини X ст. до побудови оборонних споруд. Поверхня розкопу мала нахил з півночі на південь та із заходу на схід через особливості рельєфу та наявність конструкції валу, що у цьому місці повертав із заходу на південь.

Після зняття дерну на глибині 0,4 м у північній частині розкопу було помічено дві прямокутні плями, котрі можна пов'язати із засипкою городень. На глибині 0,5 м фіксувалися рештки дерев'яних колод, перехрещених під прямим кутом. У західній частині розкопу на глибині 0,6—0,8 м виявлено сліди двох дерев'яних стін із залишками горілої деревини, розташованих під прямим кутом одна до одної.

На глибині 0,9—1,1 м виявлено культурний шар, що підстилав тіло валу. Він містив фрагменти посудин першої половини X ст. та знахідки: залізне вістря тригранної черешкової стріли, бронзовий широкосерединний перстень із зав'язаними кінцями та срібну круглу підвіску з орнаментом у вигляді «сегнерового колеса».

У південно-західному куті розкопу виявлено пляму споруди 1 (2003 р.), над якою залягав шар просілого ґрунту із засипки валу. Розміри дослідженої частини споруди становили 1,0 × 1,2 м, на дні якої фіксувалися ямки від стовпів.

У північно-західній частині розкопу досліджено споруду 1 розмірами 0,8 × 1,5 м, заглиблену на 0,8 м в материк. У північно-східній частині виявлено споруду 2 розмірами 1,0 × 2,0 м, що мала глибину 0,6 м. Усі три споруди містили матеріал першої половини X ст. і належать до першого етапу забудови посаду. Зі знахідок відзначимо скляні намистини, залізні ножі, лодійні заклепки, кістяні проколки, пірофілітові пряслиця та бронзову монету поганої збереженості.

Після зачистки плям на материк зафіксовано низку канавок. Вони прорізали споруди X ст. і належали будівельним конструкціям валу. У їх розташуванні простежено певну систему: канавки 1, 2 та 6 паралельні між собою (відстань між ними до 2,1 м), вони проходять перпендикулярно до канавок 3 та 7 (відстань між останніми 2,2 м), а отже, дерев'яні конструкції перехрещувалися між собою. Подібна ситуація простежується і в розташуванні канавок 4 та 9, паралельних між собою та перпендикулярних до канавки 5. Проте ці дві конструкції розташовуються під кутом 30—40° між собою, що зумовлено поворотом напрямку валу на цій ділянці.

Розкоп 26 (розмірами 4 × 12 м) розбитий у центрі городища впритул до розкопів 11 (2004 р.) та 15 (2007 р.). Материк залягав на глибині 0,35—0,4 м від денної поверхні. У шарі оранки та культурному шарі знайдена кераміка X, XII та XIX ст. Переважали матеріали XII ст. (п'ять скляних браслетів, хрестик з пірофіліту). На розкопі досліджено п'ять споруд та дев'ять господарських ям.

Яма 1 — смолокурня, діаметром 1 м, глибиною 0,8 м від рівня материка, X ст.

Споруда 1 виявлена у північно-західному куті розкопу, частково заходила під північну стінку розкопу. Ширина споруди 2 м, досліджена довжина 2,2 м. Із заповнення споруди походили цвях, брусок видовженої форми з просвердленим отвором у верхній частині із дрібнозернистого пісковика та кераміка X ст.

Споруда 2 майже повністю розміщувалась у розкопі Д.І. Бліфельда і була вибрана до дна у 1948 р. Не копаною залишилася невелика частина, що виходила за межі розкопу. Зафіксовані розміри споруди вздовж верхньої межі — 2,75 × 2 м, вздовж дну — 2,25 × 1 м, глибина 0,95—1 м. У заповненні знайдено кераміку X ст.

Споруда 3 майже повністю досліджена у 2007 р. У 2011 р. довивчена її невелика частина (3,5 × 1,5 м, глибина 1,7 м). З котловану споруди походили знахідки: фрагмент бруска, фрагмент обуха сокири, половинка скляної зеленої намистини із жовтим петлеподібним орнаментом, одностороння гребінка, накладка якої орнаментована з боків вертикальними рисками, по центру ромбами з подвійних ліній, із залізними заклепками. У верхній частині заповнення виявлена кераміка X—XII ст., у нижній — X ст.

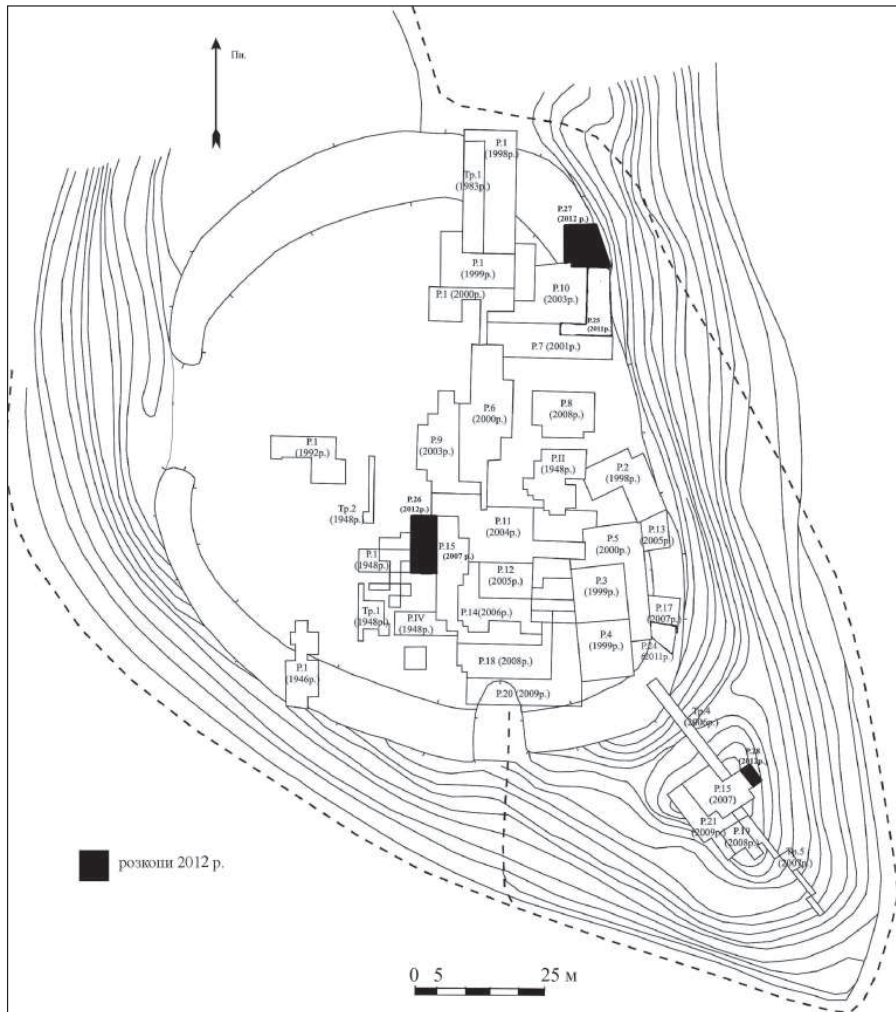

Рис. 1. План Шестовицького городища з розкопами

Споруда 4 мала видовжену форму, заходила під південну стінку розкопу. Досліджені розміри $5,25 \times 1,75$ м, глибина 1 м. У заповненні виявлені кістки тварин (зокрема цілий череп коня), уламки жаровні, кераміка X ст., астрагал, фрагмент кістяної обоймиці, фрагмент бруска.

Споруда 5, досліджена у північній частині розкопу, має невиразну форму. Прорізана давньоруськими ямами. Глибина споруди 0,3 м від рівня материка. Виявлені неповні розвали двох горщиків ранньослов'янського вигляду, що заходили під західну стінку розкопу.

З дев'яти досліджених господарських ям (одну перекрито ранньослов'янською спорудою), дві ранньослов'янського періоду, інші відносяться до давньоруського часу.

Розкоп 28 розбитий на стрілці мису, що відрізана ровом від майданчика городища. У 2010 р. в розкопі 23 було зафіксовано південно-західний кут споруди 1. У 2012 р. на схід від розкопу 23 (2010 р.) було розбито розкоп загальною площею $21,5 \text{ м}^2$.

Котлован житла розміром $3,5 \times 3,7$ м мав стіни, орієнтовані за сторонами світу. З північного сходу до краю котловану прилягала яма розміром $0,5 \times 0,6$ м. У південно-західному куті споруди виявлено піч (діаметр 1,4 м), повернуту шелепами на північ. У печі та поблизу неї були знайдені фрагменти вінець посуду X ст. Піч один раз ремонтувалася. Від конструкції каркасу печі фіксувалися невеличкі ямки.

На дні споруди в краях котловану зафіксовано стовпові ями від дерев'яної конструкції стін. По середині північної стінки виявлено яму $0,3 \times 0,6$ м, глибиною 0,4 м. Уздовж північної, західної та східної стін зафіксовані неглибокі канавки шириною 0,2 м. Дно котловану споруди залягало на глибині 0,6 — 1 м нижче рівня материка, що має нахил у східному напрямку — в бік заплави р. Десни.

Дослідженнями 1998—2012 рр. вивчено практично всю східну частину городища Корювель.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ШЕСТОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Шестовицька міжнародна експедиція ІА НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка за участі Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського продовжила дослідження на посаді в уроч. Коровель, на північ від городища. Роботи проводилися на двох ділянках.

За час вивчення цієї території вдалося дослідити садибу Х — початку ХІ ст. з двома періодами перебудови. На першому етапі (перша половина Х ст.) тут існувало наземне житло з вогнищем у центрі та серія господарських і ремісничих споруд. Ремісничі споруди були пов'язані з обробкою заліза і представлені передгорновими ямами із залишками конструкцій від горнів та значною кількістю відходів від виробництва. На наступному етапі (друга пол. Х — початок ХІ ст.) садиба перебудовується, зводиться житло із заглибленим котлованом і глинобитною піччю. На садибі простежується обробка пірофілітового сланцю та виготовлення з нього пряслиць. Із заходу територія садиби обмежена схилом тераси, з півдня виявлені сліди стовпових конструкцій від огорожі, зі сходу — досліджено декілька ліній канавок, що відмежовували садибу від шляху, що пролягав серединою мису, у північному напрямку від городища. Шлях сягав ширини 5,5—6,0 м. На ньому добре простежено сліди колій від возів.

У 2012 р. розкоп продовжено у північно-західному напрямку з метою виявлення північного кордону садиби. Розкоп розміром 6 × 14 м довгою віссю був орієнтований із заходу на схід. Культурний шар містив сліди життєдіяльності Х — початку ХІ ст. та ХІІ — початку ХІІІ ст., і мав потужність до 0,50—0,65 м. У північно-східній частині розкопу виявлено потужний шар попелу та вугілля (до 0,15 м), що розташовувався у культурному шарі над материком і розповсюджувався на площу 4 × 6 м. Під ним виявлено значну кількість керамічного матеріалу ХІІ — початку ХІІІ ст. Це вказує на залишки наземної споруди ХІІ — початку ХІІІ ст., що згоріла в пожежі.

На розкопі також досліджено серію стовпових ям діаметром від 0,25 до 0,5 м і глибиною до 0,5 м. Ями розміщувалися у безсистемному порядку, що засвідчує поетапність їх виникнення і інтерпретується як залишки північного кордону садиби. Окрім того, у південно-західній частині розкопу досліджено смолокурну яму діаметром 0,65 м. Її краї були пропечені до темно-коричневого кольору. Від рівня материка стінки смолокурні плавно звужувались до глибини 0,4 м і діаметра 0,3 м, і знову заглиблювались до 0,7 м (рис. 1).

За 500 м на північ від городища виявлено ще одну ділянку, що планомірно вивчається

Рис. 1. Фото розкопу 1 на посаді на рівні материка. Вигляд з південного сходу

з 1998 р. однією площею. Тут закладено розкоп 21, розташований впритул до західної межі розкопу 2010 р. та до південної — розкопу 2011 р. Загальна площа — 20 м². Ця ділянка посаду характеризується незначним культурним шаром (до 0,3 м), оскільки ця територія була заселена лише у X ст. на нетривалий час. Потужність непошкодженого оранкою культурного шару на розкопі становила 0,10—0,15 м.

На розкопі обстежено західну частину господарської споруди 67 (2011 р.), дві господар-

ські ями та рештки міжсадибної огорожі. Усі відкриті об'єкти датуються X ст.

Індивідуальні знахідки нечисленні і, за винятком кістяної проколки зі споруди 67, походять з культурного шару. Це — фрагмент скляного персня, невиразні залізні предмети, залізне вістря стріли та кременевий виріб.

Таким чином, у сезоні 2012 р. на посаді шестовицького городища досліджено площу 94 м², на якій виявлено залишки від міжсадибних огорож, господарські та промислові об'єкти X ст. і залишки згорілої споруди XII ст.

Ю.М. Ситий, В.І. Мезенцев, В.М. Скороход

ДОСЛІДЖЕННЯ В БАТУРИНІ

Міжнародна українсько-канадська експедиція ІА НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім.Т. Шевченка за участі та фінансової підтримки співробітників Канадійського Інституту Українських Студій продовжила у 2012 р. дослідження археологічних пам'яток в межах охоронних зон Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Роботи велися, головним чином, в уроч. Гончарівка, де продовжено дослідження замиської резиденції Гетьмана Івана Мазепи.

З метою вивчення ділянки палацового комплексу до північного краю розкопу 1 (2011 р.), було зроблено врізку загальною площею 40 м². Товщина культурного шару становила 0,7—0,9 м. Виявлені об'єкти розподілялися за двома періодами. До першого віднесено споруду 2 та ями 2—4. За керамічним матеріалом обидва об'єкти впевнено датуються добою раннього заліза. Другий етап представлений канавкою завширшки 0,70—0,90 м, заглибленою в материк на 0,30 м, та ямою у квадраті 11. На дослідженій ділянці вона проходить від північно-східного кута котловану флігеля на північний захід, паралельно краю тераси. Відстань між канавкою та краєм тераси становить близько 11,0 м. Стратиграфічні спостереження дозволяють датувати канавку кінцем XVII ст.

Шурф 1 розташований між флігелем та палацом. Розміри його 4 × 4 м, орієнтований за сторонами світу. Потужність культурного шару

становить біля 1,0 м. У верхній частині культурного шару (до глибини 0,40 м від денної поверхні) фіксується концентрація вапна та цегляного бою XVII—XVIII ст. На рівні материка зафіксовано і досліджено дві ями раннього залізного віку.

Розкоп 2 (площа 92 м²) продовжив дослідження ділянки розташованої на захід від палацу.

Під дерном залягав шар темно-сірого супіску з дрібними уламками цеглин. Він мав потужність 0,4—0,5 м і містив майже усі індивідуальні знахідки виявлені на розкопі, а також масовий керамічний та остеологічний матеріал.

На рівні материка зафіксовано 2 об'єкти: канавка завширшки 0,9—1,2 м, орієнтована за лінею північний схід—південний захід. Заповнення — сірий супісок з домішкою дрібних уламків цеглин. На дні канавки фіксувалися дві стовпові ямки. Діаметр ямок 0,3 м, глибина 0,15 м від рівня передматерика. Канавка проходила паралельно канавці, виявленій під час робіт 2010—2011 рр. Відстань між ними становила близько 4,5 м. Можна припустити, що територія між двома канавками (залишками дерев'яних конструкцій) була внутрішнім простором великої наземної споруди, розташованої під кутом до палацу.

У східних квадратах були досліджені залишки ще однієї споруди, в заповненні якої фіксувалася бита цегла.

Розкоп 3 (51,5 м²) продовжував дослідження споруди, що, ймовірно, була залишками

церкви. Споруда 1 представлена котлованом, що фіксується у стратиграфії у вигляді шару темно-сірого супіску з дрібними уламками битої цегли та вапном потужністю 0,3—0,5 м. У межах котловану виявлено 15 стовпових ям, заглиблених у материк на глибину 0,1—0,3 м, діаметром від 0,25 до 0,35 м. У шарі заповнення споруди масово траплялися ковані цвяхи, також присутня невелика кількість фрагментів гончарної кераміки та декілька фрагментів кахель. За результатами досліджень розміри споруди становили близько 9,0 × 10,5 м, котлован якої був орієнтований довгою віссю за лінією південний захід—північний схід.

Під шарами споруди 1 у південно-східному куті розкопу зафіксовано господарську яму діаметром 1,2 м та глибиною 0,7 м від рівня материка, без матеріалу.

Розкоп 4 (площа 28 м²) мав потужність культурного шару на усій площі розкопу 0,7—0,8 м. У кв. 4, 8 та в північній частині кв. 13 було зафіксовано пляму споруди 1 (2011 р.). У кв. 6, 7 була виявлена яма 1 глибиною 0,25 м від рівня материка.

На поселенні Палац проведено шурфування у результаті чого виявлено шари та об'єкти раннього залізного віку, слов'янського часу, споруди XVII ст. та поховання XVIII ст.

В.М. Скороход, К.М. Капустін, Л.В. Мироненко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

На посаді Виповзівського городища силами ІА НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка продовжено дослідження. За 160 м на захід від напільного валу городища були продовжені роботи у цьому сезоні розкопами 4 та 5. Нові ділянки розділені між собою бровкою шириною 1 м. Розкоп 4, площею 100 м², розташовувався на південь від розкопу 3 (2011 р.), розкоп 5, площею 54 м² прилягав із заходу. Потужність культурного шару у цій частині посади становить 0,5—0,6 м. Денна поверхня мала незначний нахил з півночі на південь у бік схилу мису.

На розкопі 4 виявлено одну господарську, п'ять житлових споруд, дві ями. На основі досліджених об'єктів, більшість з яких перекривають одне одного і являють собою закриті комплекси різних будівельних періодів з численною кількістю матеріалу, можна уточнити хронологію розвитку Виповзівського поселення (рис. 1).

З північної стінки розкопу виходила споруда 4, що була виявлена ще у 2011 р. Котлован мав підпрямокутну форму розмірами 2,1 × 4,1 м. Довгою стіною орієнтований вздовж осі північний схід—південний захід, глибина котловану — 0,9 м. По кутам та контуру споруди виявлено ями від стовпів. За стратиграфією, споруда 4 прорізана котлованами житлових споруд 6 та 6-А, що розміщувались північніше.

Споруда 6 являла собою житло із заглибленим у материк на 0,7 м підкритим підпрямокутної форми, розмірами 5,5 × 6,1 м, орієнтований стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до півдня. У північно-західному куті досліджено глинобитну піч повернуту устям до сходу. В материковому котловані простежувалися сліди конструкції стін у вигляді слідів від згорілої деревини розмірами 4,0 × 4,5 м. З житла походять знахідки побутового інвентарю, озброєння, прикрас та уламки кружальних посудин першої половини X ст.

Під спорудою 6 виявлено споруду 6-А, що мала підпрямокутний котлован розмірами 3,9 × 4,3 м, заглиблений на 1,2 м від материка, що був вписаний у попередній. У північно-західному куті споруди досліджено дві глинобитні печі, що стояли одна на одній, повернуті устям до сходу. За стратиграфічними спостереженнями, після тривалого використання першої печі у споруді 6-А її не було зруйновано, а лише знівельовано до череня і сформовано нову піч. Така конструкція була досить вдалою для більшої тепловіддачі та давала досить міцну основу для нової опалювальної споруди. Подібна конструкція простежена у 2011 р. в розкопі 3, у житлах першої половини X ст. У споруді 6-А виявлено серію прикрас, побутового інвентарю та два дирхами. Один належить династії Саманідів (Ахмад ібн Ісмаїл), ви-

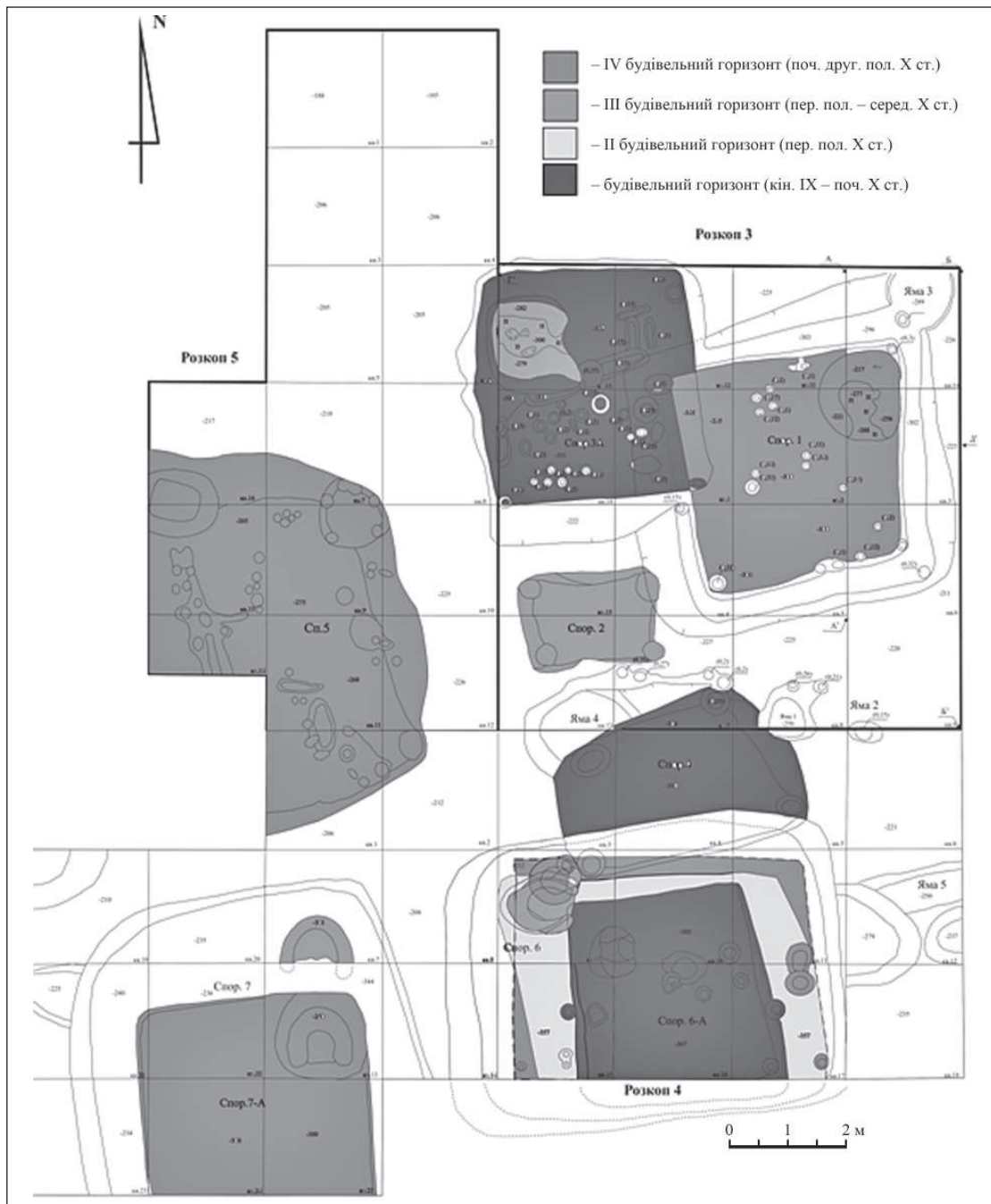

Рис. 1. Зведений план розкопів 3—5 (2011—2012 рр.) на посаді Виповзівського городища

карбуваний 908—912 рр. Місце карбування не визначено через неповну збереженість монети. Другий дирхам має два грубі отвори і являє собою східноєвропейське наслідування саманідським дирхамам. За визначенням В.С. Кулешова датується першою чвертю X ст.¹ З жит-

ла походять уламки кружального посуду початку X ст.

Під спорудою 6-А виявлено ще одне житло (споруда 8), яке мало розміри 3,8 × 4,0 м, заглиблена в материк на 1,5 м. Котлован був орієнтований, як і попередні споруди 6 та 6-А. Залишки печі були зруйновані, збереглася лише її нижня частина. Можна простежити, що піч була орієнтована устям на захід. З житла походять побутовий інвентар та кераміка кінця IX — початку X ст.

¹ Автори висловлюють подяку науковому співробітнику Відділу нумізматики Державного Ермітажу Росії В'яч.С. Кулешову за визначення дирхамів з посаду Виповзівського городища.

Рис. 2. Знахідки з житла 7-А, з розкопу 4 (2012 р.)

У південно-східній частині розкопу 4 виявлено ще дві житлові споруди 7 та 7-А. Споруда 7-А мала квадратну форму розмірами 4 × 4 м, орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до півня. Глибина котловану від рівня материка 0,9–1,0 м. Житло згоріло в пожежі, що знищила весь комплекс на початку другої половини X ст. Котлован був завалений горілими плахами, уздовж стін збереглися 2–4 лінії плах у нижній частині котловану. Після розчистки завалу горілої деревини,

по всій площі житла зафіксовано дошки від підлоги, шириною до 0,25 м, що лежали широтно. В північно-східному куті споруди стояла глинобитна піч повернута устям до півдня. Західніше печі виявлено наральник з череслом. Із заповнення котловану походять знахідки побутового інвентарю, прикраси та уламки гончарної кераміки середини — початку другої половини X ст. Серед знахідок слід відмітити срібну сережку «екімауцького типу» та залізний ніж з волотоподібними закінченнями руків'я (рис. 2).

Під котлованом споруди 7-А виявлено котлован споруди 7. Він мав підпрямокутну форму і частково входив у південну стінку розкопу. Котлован орієнтований кутами за сторонами світу, заглиблений на 1,4 м в материк, його досліджені розміри склали 4,8–5,0 м. У північно-західному куті виявлено глинобитну піч обернуту щелепами до півдня. Споруду законсервовано для подальших досліджень у наступному сезоні. З житла 7 походять уламки гончарного посуду першої половини X ст.

На північ від західної частини розкопу 4 досліджено ділянку розкопу 5, де виявлено залишки споруди 5 — житло, що увійшло у західну стінку розкопу. Досліджені розміри котловану — 4,2 × 5,0 м, що заглиблений у материк на 0,5 м. По контуру котловану простежувалися залишки горілої деревини від конструкції стін, у кутах споруди та на її площі знаходилися стовпові ями від конструкції стін, інтер'єру та, можливо, підлоги.

Таким чином, отримані матеріали з розкопок посаду Виповзівського городища у 2012 р. дають змогу поточнити культурно-хронологічну схему його розвитку розділивши на чотири будівельні етапи у межах кінця IX — початку другої половини X ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У сезоні 2012 р. були продовжені дослідження Виповзівського городища, що розташоване за 80 км від м. Чернігова вниз по течії р. Десни. Городище розміщене на краю мису, який на 600 м виступає у заплаву річки біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Городище розмірами 70×90 м займає верхівку природної дюни, що на 4—5 м піднята над рівнем сучасної денної поверхні посаду.

Розкоп 2 (площею 100 м^2) закладено на схід від розкопу 2011 р. Ділянка робіт розташована на схід від оборонних споруд виявлених на схилі дюни. Під шаром дюнного піску потужністю до 1,2 м виявлено культурний шар розташований на площадці городища, що підвищується в східному напрямку на 0,5 м. Під піском виявлений чорний гумусований супісок з великою кількістю вуглин, металургійних шлаків та болотної руди від зафіксованих сліди металургійного виробництва. В західній частині розкопу культурний шар мав потужність до 0,6 м і зменшувався в східному напрямку до 0,1 м. Такий шар сформувався під час функціонування горну, залишки якого зафіксовані у центрі розкопу. Залишки виробничої споруди мали вигляд округлої плями діаметром 2 м пісок під якою пропечений до глибини 0,4 м і містив залишки вугликів, шлаків, уламків печини та футуровки горну. Супіщане материкове дно і стіни — пропечені до коричневого кольору.

На рівні материка виявлені плями об'єктів та уламків кераміки епохи бронзи, сліди оранки в передматериковому шарі засвідчують використання верхівки дюни під оранку.

У межах розкопу досліджено північно-східний кут котловану житла X ст., заглиблений в материк на 1,4 м, орієнтований довгою стіною вздовж лінії захід—схід з незначним відхиленням до півночі. Ближче до південно-західного кута будівлі виявлено край глинобитної печі. За стратиграфічними спостереженнями підкліт житла був зумисно засипаний піском. З нижньої частини заповнення житла походять

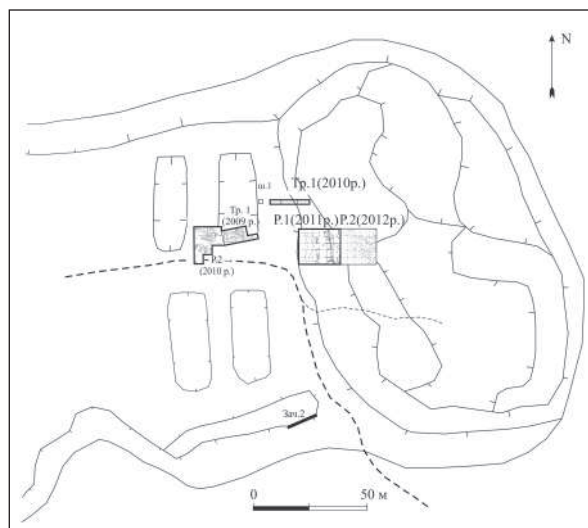

Рис. 1. План Виповзівського городища з розкопами

уламки кружального посуду X ст. Більш детально можна буде характеризувати будівлю після повного її дослідження у наступному сезоні.

До часу існування житла належить споруда 4, розмірами $2,2\text{—}2,5 \times 4,3$ м і глибиною 0,9 м від материка, що використовувалась як смітник. З її заповнення походять кістки тварин, риба, луска, уламки гончарного посуду початку X ст.

Культурний шар на розкопі 2 містив кістки тварин, уламки кераміки IX—X ст., металургійні шлаки, знахідки цвяхів, побутових предметів (глиняні і пірофілітові пряслиця, оковки та вушка від відер, залізні ножі, сірі пірофілітові бруски), уламки ремісничих знарядь праці (залізні різці) тощо. Відзначимо уламок залізного витого браслета та брусок з дірочкою для підвішування виготовлений із сірого сланцю.

Таким чином, на майданчику городища виявлено ями доби бронзи, оранка, що передувала заселенню у давньоруський час, та два періоди використання території у X ст. До першого періоду належало житло із господарськими ямами, до другого — залишки горну та сліди металургійного виробництва.

РОБОТИ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ПОСАДУ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Проведено дослідження на північно-західній околиці Виповзівського посаду задля визначення меж культурного шару та пошуку слідів курганного могильника X ст. Під час робіт 2009—2011 рр. на околиці посаду було встановлено, що культурний шар поширюється від городища на 0,6—0,65 км у західному напрямку. Ближче до північного краю мису, при повороті його на корінну терасу, культурний шар ще простежувався, тоді як на цій же відстані, у центральній частині мису, він відсутній.

Роботи проводилися пошуковими траншеями на трьох ділянках (рис. 1, 1). Траншея 8 (розміром 14 × 2 м, орієнтована широтно) була закладена на східному схилі корінної тераси р. Десни на 200 м від повороту мису та на 650 м західніше городища на дюнному підвищенні, що нагадувало насип кургану. Культурний шар невиразний, представлений на окремих ділянках нашаруваннями сірого плямистого супіску (потужність — до 0,2 м), перекритого шаром оранки та алювіального піску. Західна та центральна частини ділянки траншеї пошкоджені перекопами другої половини XX ст., східна ділянка виявилася цілком придатною для досліджень. Тут виявлено сім ям різної форми, заглиблених у материк на 0,18—0,95 м. Окрім того, зафіксовано одну стовпову яму діаметром 0,15 м, заглиблену в материк на 0,5 м. З-поміж названих об'єктів чотири ями (3, 4, 6, 7) за супутнім матеріалом чи згідно зі стратиграфічними спостереженнями пов'язувати з господарською діяльністю населення X ст.

Траншеї 9, 10 закладені на північ та північний захід від попередньої, на території, що у 90-х роках була відведена під городи мешканців м. Десна. Матеріали з траншеї невиразні і представлені нечисленними уламками стінок кружального посуду та декількома об'єктами і ямами нез'ясованого призначення.

Наприкінці 90-х рр. краєзнавець П.Я. Лавренчук провів збори матеріалів навколо с. Виповзів. Саме на ділянці розораних городів, в одному з місць була виявлена концентрація матеріалу, серед якого присутні уламки кружального посуду X ст., разок скляного намиста, фрагмент бронзового наконечника піхов меча (рис. 1, 2), і уламок бронзового орнамен-

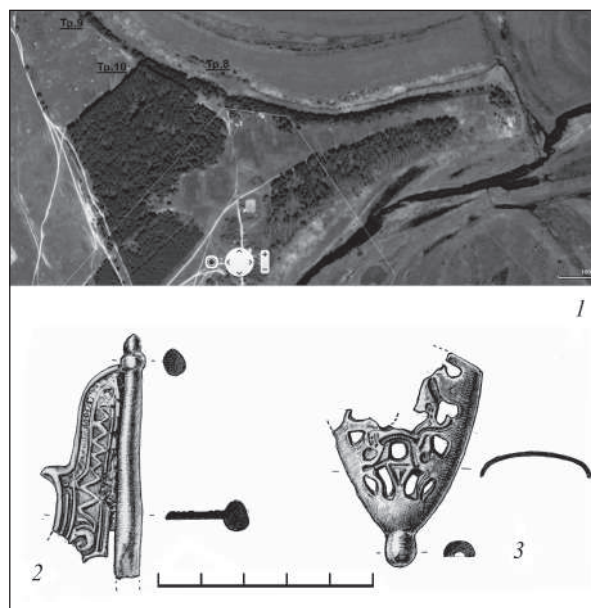

Рис. 1. 1 — розташування траншей 2012 р. на плані Виповзівського комплексу; 2 — фрагмент піхов меча; 3 — уламок псалія

тованого псалія (рис. 1, 3)¹. Знахідки передано до фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

Залишки наконечника піхов з Виповзова представлені фрагментом однієї його частини. За типологією С.Ю. Каїнова знахідка належить до групи IV — наконечники з мотивом «людської фігури». Він має аналогії в Швеції, Англії, Ісландії. У Східній Європі такі наконечники знайдено в Гньоздові, Володимирських курганах, Іскоростені, Херсонесі. На думку Н.В. Єніусової, наконечники з мотивом «антропоморфної фігури» могли виготовлятися в Середньому Подніпров'ї майстрами, знайомими зі скандинавськими традиціями. Хронологічні рамки побутування такого типу досить широкі — у межах X ст.

Фрагмент бронзового псалія представлений стрижнем довжиною 5,5 см, діаметром 0,5—0,3 см з валиком на кінці та вставленою в нього за допомогою двох шипів фігурної орнаменто-

¹ Автори висловлюють подяку Петру Яковичу Лавренчуку за надані свідчення, знахідки та співпрацю, що сприяли вивченню Виповзівського археологічного комплексу.

ваної пластини. На пластині помітний роговий виступ. Орнаментальна композиція пластини нанесена з одного боку і представлена лінійним пояском по контуру та плавним зигзагоподібним орнаментом. Мотиви виконано технікою лиття. Аналогія такій знахідці відома на Нижньому замку у Вітебську, і представлена лише уламком такої ж пластини, вона датована XI—XII ст. Вітебська знахідка є досить рідкісною, а у Виповзові виявлена як підйомний матеріал, тому і період її побутування визначити складно.

Таким чином, дослідження північно-західної околиці Виповзівського посаду дали змогу виявити культурні нашарування X ст. уздовж північного схилу мису та далі вздовж корінної тераси р. Десна у напрямку до м. Чернігова, що може свідчити про функціонування тут ділянки сухопутного шляху в X ст. Представлені знахідки, що виявлені неподалік корінного схилу тераси р. Десни, дають змогу припустити існування тут курганного могильника, який був знищений найімовірніше ще у XVIII—XIX ст.

О.Є. Черненко, О.М. Іоаннісян, Т.Г. Новик

ДОСЛІДЖЕННЯ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРА В ЧЕРНІГОВІ

За літописом Чернігівський Спасо-Преображенський собор засновано 1036 р. князем Мстиславом Володимировичем. Археологічні дослідження собору започаткував у 1923 р. М.О. Макаренко. У 1966—1969 рр. їх продовжив М.В. Холостенко.

Розкопки 2012 р. здійснювались експедицією Чернігівського національного педуніверситету ім. Т. Шевченка за участі співробітників заповідника «Чернігів стародавній» та архітектурно-археологічної експедиції Ермітажу. Під час робіт досліджено залишки давніх прибудов до Спаського собору (відкритих 1923 р. М.О. Макаренко); здійснено їх обміри та натурне обстеження; проведено хіміко-петрографічні дослідження будівельних матеріалів (Ю.М. Стреленко, І.С. Нікітенко).

Розкоп 1 охоплював територію північної прибудови до Спаського собору. Її мурування розкриті ззовні до рівня фундаментних виступів; очищений внутрішній простір; з північного боку, для дослідження фундаменту до рівня підшви, закладено шурф.

Північна прибудова — прямокутна споруда з апсидою (7,6 м; з апсидою 9,7 × 6,1 м) давньоруської доби, від якої збереглися фундаменти та нижні шари мурування стін. Зовнішня стіна розчленована трьома пілястрами. Стіни виконані у техніці *opus mixtum*, з використанням каменю (пісковіку) та плінфи, на цем'янковому розчині. При цьому в муруванні інтер'єрної поверхні плінфа використана ширше — в ап-

сиді збереглося до чотирьох її рядів, укладених в техніці «зі скритим рядом».

Фундаменти прибудови складені з блоків пісковіку, залитих цем'янковим розчином. Глибина їх запуску до 1,4 м. Основою апсиди слугує платформа потужністю 1,5 м з пісковіку. В основі фундаментів виявлено сліди дерев'яних субструкцій.

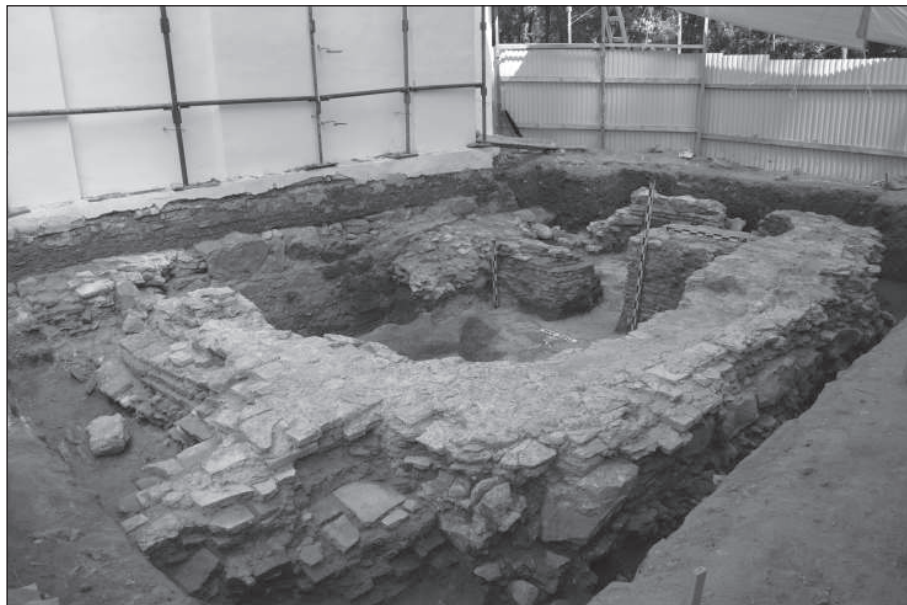
Біля північного фасаду прибудови, в просторі між двома лопатками, розташовувалась гробниця, розкрита 1923 р. Від неї вціліла тільки стіна з плінфи, складена в техніці «зі скритим рядом». Наявні на момент попередніх розкопок три стінки з пірофіліту (рожевого шиферу) не збереглися.

У XVII—XVIII ст. північну прибудову було реконструйовано: жолобчастою (т. з. литовською) цеглою на вапняковому розчині перекладено окремі ділянки мурування; в центральній частині улаштовано крипту (прямокутне приміщення займає весь внутрішній простір за виключенням апсиди), заглиблену до 3,5 м від рівня давньої підлоги (рис. 1). Впритул до південно-західної стіни крипти вбудовано аркасолій, також складений із жолобчастої цегли (на час розкопок 1923 р. пограбована).

У ямі, на дні крипти, виявлено не помічені під час попередніх розкопок шести поховань XVII—XVIII ст. (по дві труни встановлені в три яруси). Окрім цього, в шурфі поблизу апсиди знайдено кілька різночасових хрести-

Рис. 1. Інтер'єр крипти XVII ст. у північній прибудові до Спаського собору

Рис. 2. Південна прибудова до Спаського собору

янських поховань, найдавніше з яких датується XV—XVI ст.

Розкоп 2 охоплював територію південної прибудови до Спаського собору (рис. 2). Вона збереглась гірше північної, оскільки ушкоджена під час підведення до собору опалення наприкінці XIX ст.

Мурування споруди розкрито ззовні до рівня фундаментних виступів; всередині — до рівня материка, що залягав на глибині від 1,4 м. Під апсидою в материк розчищені залишки котлованів будівель XI ст., які передували її виникненню.

Подібно до північної, південна прибудова — невелика прямокутна споруда з однією апсидою давньоруської доби. Вціліли її фундаменти та нижні шари мурування стін. Зовнішня стіна розчленована трьома пілястрами.

Мурування стін склалося під час кількох перекладок: деякі ділянки виконані із плінфи та каменю; деякі — з плінфи у рівношаровій техніці. Фундаменти складені з уламків каменю, залитого цем'янковим розчином. Глибина їх запуску сягає материка. Так само, як і в північній, у південній прибудові наявні сліди реконструкції XVII—XVIII ст.

Можна відзначити, що, хоч і прибудови до Спаського собору вивчалися М.О. Макаренком, через обмежений методичний рівень архітектурно-археологічних досліджень початку ХХ ст. їх будівельно-технологічні особливості не знайшли відображення в матеріалах робіт. Зараз виникнення обох споруд можна віднести до ХІ ст. При цьому північна є більш ранньою та має спільні конструктивні риси зі Спаським собором.

Водночас, із дослідженням прибудов, у нартексі Спаського собору, поблизу його південно-східної стіни, закладений шурф (3 × 3 м). За результатами досліджень в нартексі та ззовні собору, можна визначити, що цоколь та фундаменти храму складені із пісковика на цем'янковому розчині. Їх споруджено в ровиках, впущених з рівня будівельного котловану. Глибина котловану — 2,9 м від рівня сучасної підлоги храму. Запуск ровиків — від 1,3 м. Знизу котлован заповнює ґрунт, вивільнений з фундаментних ровиків; згори — будівельне сміття (шари з уламків плінфи, цем'янкового розчину та тиньку, голосників тощо). У межах шурфу виявлено десять поховань ХVІІ—ХVІІІ ст., впущених у верхній шар заповнення котловану. Вони перекриті залишками дерев'яної підлоги, згорілої під час пожежі 1750 р.

Окремо треба відзначити прямокутну нішу, 2 × 1,3 м, вибиту у цоколі північно-східної сті-

Рис. 3. Кельма ХІ ст. зі Спаського собору

ни нартексу. На її дні виявлено численні уламки пірофіліту із шліфованою поверхнею — від розбитої гробниці. Там само на дні, у куті ніші, знайдено залізну кельму з кістяним руків'ям (рис. 3). Її робоча частина була вмурованою в шов між шарами давнього мурування собору, руків'я виступало на дно ніші. Як можна встановити, кельма потрапила в мурування ще в ході будівництва цоколю храму. Її розкрили під час влаштування гробниці та лишили на місці.

Час виникнення гробниці можна визначити ХІІ ст. На сьогодні це єдине матеріальне свідчення здійснення соціально-престижних поховань у Спаському соборі в домонгольський період.

В.К. Козюба

РОЗВІДКИ ТЕРЕНІВ ВЕЛИКОГО КИЄВА

У 2012 р. продовжено обстеження території Великого Києва (у межах, підпорядкованих міськраді), розпочате 2011 р. Розвідки проводились у північній та, головним чином, південній частинах міста. В пошуках також приймали участь колеги — А.А. Чекановський і О.В. Манігда. За сезон обстежено 17 археологічних пам'яток, дев'ять з яких виявлено вперше, по інших отримано уточнену або додаткову інформацію (рис. 1).

1. *Залишки лісохімічного промислу XVII—XVIII ст.* Буду було знайдено в Пуша-Водицькому лісництві (квартал 76) за 2,5 км на північний захід від площі Шевченка. Комплекс складається з двох майданів (діаметром 25 та 15 м), що стикуються між собою. Вони мають однакову побудову — блюдцеподібне заглиблення та кільцевий валоподібний викид землі заввишки 1—1,2 м і завширшки близько 5 м. В обох спорудах — по одному розриву в кільцевому насипу, які ведуть до центральних заглиблень. Подібні споруди на території Києва виявлено вперше.

2. *Поселення другої половини XIII—XIV ст. на Звіринці.* Нову пам'ятку виявлено на бульварі Дружби Народів, за 300 м на північний схід від вул. Струтинського. Вона займає нижні тераси великої балки, по якій прокладено бульвар; орієнтовна площа — 250 × 50 м. У зачистці культурного шару виявлено п'ять вінець і багато стінок зазначеного часу, кістки тварин, дрібні сколи пірофіліту, уламок плінфи.

3—4. *Трипільські поселення на Лисій горі.* На території Лисогірського форту другої половини XIX ст. обстежено два пізньотрипільських поселення. Перше з них, виявлене І.І. Мовчаном 1980 р., займає північно-східний мисо-

подібний виступ гори. За допомогою шурфів і зачисток з'ясовано, що пам'ятка тягнеться вздовж краю гори на 150 м і, незважаючи на будівництво укріплень, придатна для стаціонарних розкопок. Частина із знайденої тут ліпної кераміки, вірогідно, належить до іншого часу.

Нове трипільське поселення виявлено в південно-східній частині форту, де укріплення виходять до урвища гори. Відстань від попередньої пам'ятки — 0,4 км. Під час зачистки краю гори знайдено характерну кераміку з домішками мушлів у тісті.

5—6. *Давньоруські курганні могильники в Голосіївському лісі.* У південній частині Голосіївського лісу зафіксовано дві курганні групи. Могильник 1 було виявлено А.В. Петраускасом у 2010 р. Пам'ятка займає край плато над пологою широкою балкою. Група складається з 11 насипів заввишки від 0,4 до 1,6 м і діаметром 4—7 м; два найбільші кургани мають сліди курганних ровиків. Група курганів витягнута з півночі на південь на кілька десятків метрів.

Могильник 2 розташований за 350—400 м на північний схід від попереднього. Він займає найвищу ділянку вододілу між верхів'ями двох балок. Курганна група налічує шість насипів, розташованих компактно. Їх висота 0,5—1,3 м, діаметр 4—7 м. О.В. Манігдою здійснено тахеометричну зйомку планів обох могильників.

7. *Давнє городище біля Хотова.* Нову пам'ятку виявлено в лісі на мисоподібному виступі високого правого берега р. Хотівка на східній околиці Хотова. Топографічно укріплення складається з трьох частин, розташованих на різній висоті. Центральний майданчик підтрикутної форми обмежений з напольного боку ровом завширшки 3—4 м і завглибшки 1,5—2 м, захи-

Рис. 1. Схема розташування археологічних пам'яток Києва, обстежених у 2011–2012 рр.: 1 — Пуща-Водицьке лісництво; 2 — Звіринець; 3–4 — Лиса Гора; 5–6 — Голосіївський ліс; 7–9 — Хотів; 10 — Пирогів; 11–15 — Китаїв; 16 — Троещина; 17 — Вигурівщина

щений валом заввишки до 1,2 м і завширшки 6–8 м, який осунувся. Інші частини городища також захищені валом і ровом. Загальна довжина напільних укріплень становить близько 250 м. Шурфування доступних ділянок на городищі та біля нього не дало знахідок. За загальним плануванням виявлене городище попередньо можна віднести до ранньозалізного часу.

8–9. *Поселення скіфського часу біля Хотова.* Два поселення досліджено на північний схід від Хотова, на лівому березі р. Хотівка. Одне з них займає пологий схил високої тераси і має розмір близько 475 × 200 м. Воно було виявлене розвідкою В.О. Петрашенко 1991 р., але 2012 р. суттєво поточено розмір пам'ятки та площу розповсюдження культурного шару.

Невідоме поселення виявлено на сусідній терасі, за 150 м на схід від попереднього. Його розмір 150–200 × 80 м.

10. *Давнє поселення в Пирогові.* Ще одну невідому пам'ятку знайдено на мисоподібному виступі плато високого (близько 30 м) правого берега Хотівки, за 150 м на південний захід від відомого Пирогівського городища. На площі 80 × 30 м зібрано до двох десятків уламків кераміки, яка належить до ранньослов'янського(?) часу та X ст.

11–15. *Китаївський археологічний комплекс.* Спеціальну увагу під час розвідки 2012 р. приділено цьому комплексу. Зокрема, було з'ясовано, що культурний шар поселення на лівому березі Китаївського струмка поширюється на захід далі, ніж вважалось раніше, і виходить до краю лісового масиву за 0,6 км від монастиря. Поселення займає не тільки прибережну терасу, але й довгий схил плато, і ширина пам'ятки в цій частині становить не менше 200 м. Один із шурфів на західному краю посе-

лення, вірогідно, потрапив на об'єкт другої половини XV ст., насичений уламками кераміки, кістками тварин. У ньому також знайдено понад 50 здебільшого дрібних фрагментів плінфи XI—XII ст. (деякі зі слідами розчину), а також шматочки вапняно-цем'яноквого розчину та сколи пірофіліту. Загальна площа Китаївського поселення — близько 20 га.

Здійснено детальний опис Китаївського городища та фотофіксацію його частин. План пам'ятки потребує деяких уточнень. З її західного боку розташований двоюрисний печерний комплекс, у нижній частині якого нараховується до десятка засипаних входів. Можна припустити, що частина городища, відома як «дитинець», набула сучасного вигляду в XVII—XVIII ст., а до того не мала ніяких укріплень. Всередині городища помітні залишки траншей дореволюційних розкопок О.Д. Ертеля загальною довжиною в кілька сотень метрів. Ще одне важливе спостереження — на напольному зовнішньому майданчику городища, розташованому на перешийку гори на південь від основного укріплення, збереглося щонайменше два насипи курганів, що опосередковано свідчить про побудову цієї частини укріплень пізніше за інші. З цього ж південного боку проходить давня дорога-в'їзд на городище, яка не згадується в описах останнього.

З південно-західного боку китаївського курганного могильника 2 зафіксовано давній вал і рив, довжина яких (близько 100 м) значно пе-

ревищує зображену на відомому плані комплексу 1914 р. У районі могильників 2 і 3 оглянуто видовжені заглиблення, більші з яких на плані 1914 р. позначено як оборонна споруда. На нашу думку, вони є давніми дорогами, що прорізали схили гори.

В уроч. Виноградному оглянуто входи до печер XVII—XVIII ст., які досліджувались О.Д. Ертелем. Перша група печер розташована на краю глибокої балки, за 0,55 км на південний захід від городища. Збереглося два входи, один з яких із слідами дерев'яних конструкцій і кіптяви на стелі. Друга група печер розташована за 100—130 м на захід від першої і має кілька входів, які засипано.

16. *Поселення XVII—XIX ст. (давня Троєщина).* На північний захід від масиву Троєщина, на березі Десенки оглянуто місце, де до 1877 р. розташовувалося с. Троєщина. Зараз близько 3/4 площі старого села знищено штучною затокою Доманя. На городах та у шурфах знайдено близько сотні уламків кераміки пізньосередньовічного часу, а також кілька фрагментів ліпних стінок невизначеного часу.

17. *Залишки літописного Городця.* Відоме давньоруське городище повністю зайняте садибами по вул. Маяковського й активно забудовується. Його напівкругла форма розміром 140 × 100 м ледь вгадується в рельєфі.

Результати обстеження нових пам'яток є попередніми. Їх розміри та хронологія потребують додаткових досліджень.

М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, Д.М. Пефтіць, С.П. Тараненко

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. БРАТСЬКА, 17–19 В 2011 р.

У 2011 р. компанія «Укр-Отельстрой» розпочала земельні роботи за відсутності археологічного нагляду на ділянці за адресою вул. Братська, 17—19. На жаль, стан ділянки на час прибуття співробітників Центру археології Києва до будівельного котловану дозволив лише обмежений характер археологічних досліджень. Оскільки будівельники вже здійснили механічну вибірку з наступним вивезенням культурного шару з площі 400 м² на глибину 4,0 м. Нижче 5,0 м від рівня сучасної поверхні починалися ґрунтові води. Внаслі-

док заглиблення котловану до 4 м було повністю знищено культурні шари XIII—XIX ст. Тому археологічні дослідження вимушено обмежилися вертикальною зачисткою стінок будівельного котловану (визначення особливостей стратиграфічної ситуації на ділянці), збиранням підйомного матеріалу, вивченням тих фрагментів культурних шарів XII ст., які збереглися та спостереженнями за земельними роботами будівельників.

Під час археологічних досліджень визначено наступну стратиграфічну ситуацію на ділянці.

1. Масив культурних шарів, утворений внаслідок житлово-будівельної діяльності на садибі XIX—XX ст. (100.00—99.00 м). Він утворений залишками цегляних фундаментів будинку XIX ст., ровами під ними та потужним шаром будівельного перекопу XIX—XX ст. Матеріал представлений фрагментами предметів XIX—XX ст.

2. Масив культурного шару XVIII—XIX ст. (КШ-1—2), насиченого відповідним матеріалом (99.00—98.00 м). Відповідає періоду активного функціонування даної садиби у вказаний час. Зафіксовано дві споруди та кілька ям, запущених з цього горизонту.

3. Масив культурного шару XVII ст. представлений спорудою із залишками дерев'яних конструкцій (починаються з позначки 98.00 м і досліджені до 96.00 м). Зібрано археологічний матеріал вказаного періоду (фрагмент кахлі, стінки керамічного кухонного посуду). У шарі трапляється давньоруський матеріал.

4. Масив середньовічних культурних шарів (КШ-3—5) XIII ст., розділених численними алювіальними прошарками (АШ-1—2) (зафіксовані з позначки 98.00 м і досліджені до глибини 96.00 м). Зафіксовано три споруди із залишками глиняної пічки, низка господарських

ям. Зібрано численний археологічний матеріал: вінця та стінки кухонного керамічного посуду (XIII ст.), стінки північно-чорноморських глиняних амфор. З індивідуальних знахідок необхідно відмітити кам'яні пряслиця (овруцький пірофілітовий сланець); бронзовий бубонець; фрагменти амфори з графіті; уламки виробів зі скла.

5. Нижче масиву 4 містився майже стерильний алювіальний шар (АШ-3) завтовшки 1,5—2,0 м, без культурних нашарувань та археологічного матеріалу. Очевидно, він сформувався внаслідок потужної повені.

Таким чином, завдяки виявленим матеріалам можна спробувати реконструювати історію досліджуваної ділянки Подолу. Найдавніші культурні шари, які вдалося дослідити належать до XIII ст.

У XVII ст. тут розташовувалася подільська садиба з характерною інфраструктурою (житлові та господарські споруди).

У наступний період (XVIII ст. — початок XX ст.) частина цієї території належала Грецькому Єкатерининському монастирю, на решті площі функціонували подільські садиби (Беянічеви, Колодько, Воронови та інші), що підтверджується і документами з міського архіву.

*М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, Д.М. Пефтіць,
Д.О. Шевченко, С. П. Тараненко, Д.В. Бібіков*

АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД ЗА НОВОБУДОВАМИ У ПОДІЛЬСЬКОМУ р-ні

Центр археології Києва ІА НАНУ проводив рятувально-наглядові дослідження в зоні будівельних робіт у Подільському р-ні м. Києва.

Дослідження на території новобудови за адресою вул. Братська, 17—19 у 2012 р. проводилися у західній частині вільної від забудови земельної ділянки. На ній проходили земляні роботи пов'язані з проведенням теплових, електричних мереж і благоустроєм вказаної ділянки. Ці роботи проходили на невеликих глибинах (0—1,5 м від сучасної поверхні), тому археологічні дослідження вимушено обмежилися збиранням підйомного матеріалу на території будівельного майданчика та спостереженням

за відкриттям траншей під проведення сантехнічних та електричних мереж.

Задля вивчення глибших нашарувань у різних частинах ділянки закладено два розвідувальні шурфи (загальна площа 8 м²) завглибшки до 3 м від рівня сучасної денної поверхні. Як показав аналіз стратиграфічної ситуації на ділянці, майданчик піддався потужним нівелиційним процесам у XX ст. Під час останніх було знищено масив культурних нашарувань, утворений внаслідок житлово-будівельної діяльності на садибі XIX—XX ст.

У жовтні 2012 р. Центр археології Києва проводив археологічний нагляд за земля-

ними роботами, які здійснювалися під час реконструкції будинку 11/2 на вул. Ігорівська. Загальна площа досліджень становила 224 м². Ґрунти вивчені на глибину 3,5 м від сучасної поверхні. Розкопки виявили наявність перевідкладених шарів кінця XVIII—XIX ст. Археологічні об'єкти представлені залишками конструкцій будинку 1890 р. та спорудою, яка датується першою половиною XIX ст. Повна відсутність знахідок, які б датувалися раніше XVI ст., вказує на те, що раніше вказаного часу ділянка навряд чи була заселеною. Можливо, до початку XVIII ст. цей район через близькість р. Почайни був непридатним для заселення.

Під час земляних робіт 2012 р., які супроводжували проведення теплотраси до церкви Св. Миколи Набережного (вул. Сковороди, 12/80), здійснено рятувні археологічні спостереження на площі 75 м². Вони показали, що в цьому районі на глибині до 1,5 м містяться перевідкладені шари XIX—XX ст.

У 2012 р. проводилися рятувально-наглядові дослідження у будівельному котловані за адресою вул. Нижній Вал, 17. Внаслідок ґрубих порушень пам'яткоохоронного законодавства ТОВ «Тана ЛТД» більшість культурних нашарувань на ділянці новобудови були знищені, а археологічні роботи на ділянці охопили зовсім невелику територію 5,5 × 10,3 м на глибину до 3,2 м (6 % від загальної площі будівельного майданчика). Цей факт, а також наглядовий характер робіт суттєво зменшили інформативність досліджень. Під час рятувальних робіт виявлено шари другої половини XIX — початку XX ст., а також нашарування, які за стратиграфією та археологічним матеріалом можна умовно віднести до давньоруського часу (першої половини XIII ст.). Шари XIII—XIX ст., вочевидь, знищено в 1860—1890-х рр. під час забудови ділянки. Знайдені на території новобудови перевідкладені людські кістки можуть вказувати на можливість функціонування у цьому районі середньовічного міського кладовища.

М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, С.П. Тараненко, Д.М. Міліцин

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. САГАЙДАЧНОГО, 16 У 2011—2012 р.

Центр археології Києва з листопада 2011 р. до липня 2012 р. здійснював нагляд за земляними роботами, викликаними реконструкцією будинку 16 на вул. Сагайдачного в Подільському р-ні. В результаті робіт досліджено ділянку площею 200 м² на глибину 3,0 м. Виявлено низку об'єктів, які належали двом давньоруським садибам другої половини XII — першої половини XIII ст., які на початку XIII ст. були об'єднані в одну. Відкрито одну житлову будівлю та сім об'єктів, які, можливо, являли собою господарські споруди. Також зафіксовано п'ять господарських ям. Зібрано колекцію археологічного матеріалу (XI—XIX ст.) — 498 одиниць. Серед індивідуальних знахідок слід відмітити два хрестики — дерев'яний і бронзовий, бронзові поясна пряжка та підвіска, астрагал (рис. 1).

У зоні дослідження опинився потужний культурний шар середини XII — почат-

ку XIII ст. Його товщина сягає 1,17 м, і він не є суцільним масивом, його перерізають тонкі нашарування алювіальних пісків і супісків. Умовно можна виділити три гумусованих прошарки, які відповідають різним етапам існування цієї ділянки Києво-Подолу (функціонування міських давньоруських садиб).

Еман 1. 2,65—3,32 м від сучасної поверхні. До нього належать дві садиби, розділені парканом. На садибі А виявлено низку господарських ям та об'єкт господарського призначення. На садибі Б зафіксовано об'єкт, імовірно, господарського призначення (з пічкою?) та господарську яму. На цьому самому горизонті відбувається зміна паркану, його лінію відсутню на 0,3—0,4 м назовні.

Еман 2. 2,34—2,64 м від сучасної поверхні. Дві садиби продовжують своє функціонування. У садибі А зведено житлову споруду на дерев'яній фундаментній підкладці. Скоріш за

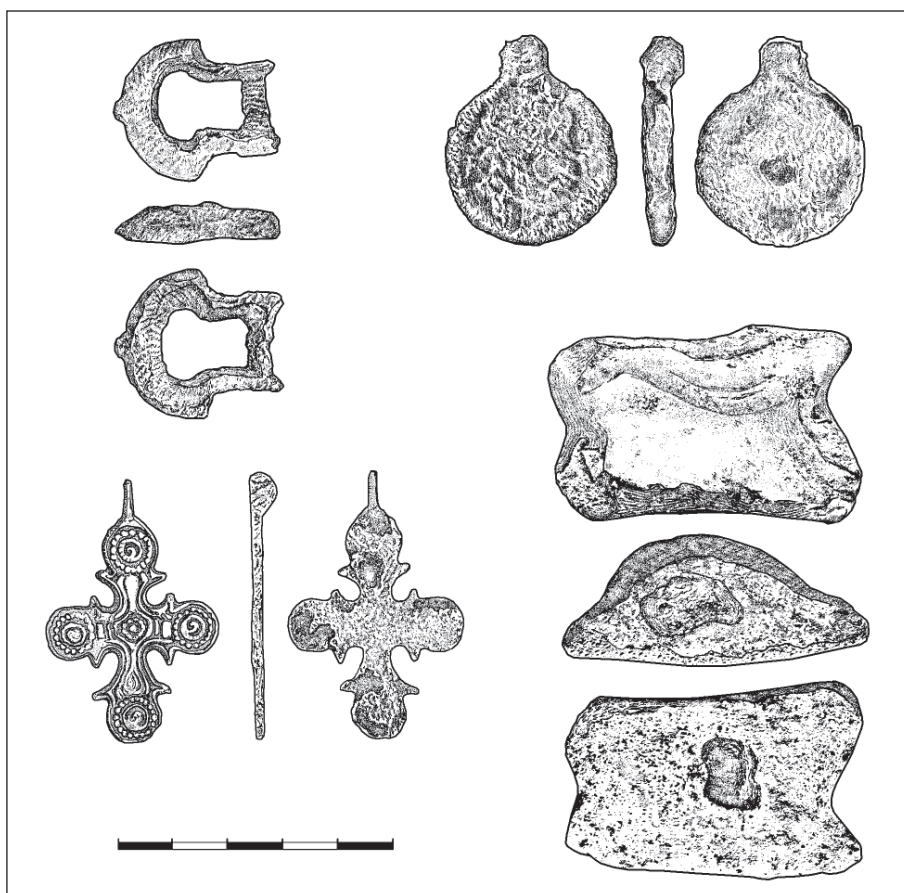

Рис. 1. Дослідження по вул. Сагайдачного, 16. Речові знахідки

все, споруда 1 була обладнана опалювальним пристроєм. На садибі Б зафіксовано об'єкт, можливо, господарського призначення та залишки якоїсь споруди, від якої залишилася тільки одна дерев'яна лага.

Етап 3. 2,15—2,33 м від сучасної поверхні. На цьому горизонті фіксується тільки одна са-

диба. До неї належать два об'єкти та низка господарських ям. Цей прошарок був сильно пошкоджений у процесі спорудження та реконструкції будинку 16 у ХІХ ст. У ньому вдалося зафіксувати лише залишки згаданих об'єктів, а більша частина матеріалу перейшла в категорію підйомного.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ПЕЧЕРСЬКОМУ р-ні м. КИЄВА В 2011 р.

У 2011 р. Печерський загін Центру археології Києва ІА НАНУ проводив рятувально-наглядові дослідження у будівельних котлованах за адресами: ріг вулиць Кутузова та Старонаводницької; вул. Рибальська, 24/16.

Дослідження на розі вулиць Кутузова та Старонаводницької. Ділянка розташована на схилі Печерського плато. Нині схил штучно спланований і розрівняний.

Задля визначення стратиграфічної ситуації на майданчику силами Печерського загону закладено розвідувальну траншею в центрі ділянки відведеної під новобудову.

Стратиграфія траншеї складна, її утворення зумовлено виключно антропогенним фактором (численними перекопами, засипками, нівелюванням). Стратиграфічний розріз стінок траншеї (від сучасної поверхні на 3,8—4,2 м у глибину) являє собою перевідкладені ґрунти, які складаються з гумусованих мішаних шарів і трамбованого сміття різних часів.

У результаті розвідувальних робіт археологічно досліджено досить невелику площу будівельного котловану (30 м²) на ділянці новобудови на розі вулиць Кутузова та Старонаводницької. Під час досліджень зібрано порівняно невелику кількість речового матеріалу XVIII—XIX ст. Жодного не порушеного культурного шару раніше XX ст. зафіксувати не вдалося.

Розкопки не дають можливості відповісти на питання, пов'язані з початком заселення цієї місцевості в давні часи. Дослідження 2003 р. і непрямі свідчення давньоруських літописів вказують на існування в цьому районі поселення XI—XIII ст. Не виключено, що малопотужні шари давньоруського часу знищено під час численних нівелювань і планування території.

Роботи було припинено через підвищену небезпеку обвалів досить високих неукріпле-

них стін траншеї (відповідно до правил техніки безпеки).

Згідно з домовленістю із замовниками, в 2012 р. археологічний нагляд за будівельними роботами на ділянці має продовжитися.

Проведення археологічних робіт на ділянці новобудови за адресою вул. Рибальська, 24/16. Вказана ділянка з першої половини XIX ст. входила до комплексу фортифікаційних споруд Києво-Печерської фортеці. В її центрі ще до прибуття археологів відрито котлован у формі трикутника із заокругленими кутами та зі сторонами близько 100 м завдовжки. Територія поза котлованом (приблизно 2/3 ділянки вкриті асфальтним покриттям). Тому дослідження 2011 р. обмежилися обстеженням стінок і дна котловану (відрито на глибину 4,0 м).

Після цього було проведено вертикальну зачистку стін будівельного котловану з метою отримання повної стратиграфічної шкали. Загалом зачищено 48 м стіни котловану на висоту 2 м. А саме: в західному куті котловану на південній стіні 10 м і північній — 8 м; у північній частині — 6 і 8 м; на південній стіні — 16 м.

Вертикальна зачистка підтвердила припущення щодо геоморфологічної ситуації у межах будівельного котловану. На деяких відрізках стіни котловану ще збереглися фрагменти культурного шару кінця XVIII—XIX ст., пов'язані з функціонуванням Нової Київської фортеці. Виявлений матеріал представлений стінками та вінцями кераміки кінця XVIII—XIX ст. Його потужність не перевищує 0,30—0,35 м. Пробиття розвідувального шурфу 1 показало, що нижче йдуть світло-жовті лесові ґрунти, які ми можемо вважати за материк.

Згідно з домовленостями із замовниками, в 2012 р. решту площі новобудови відкривають з-під асфальтового шару й археологічне дослідження ділянки має продовжитися.

М.А. Сагайдак, Д.М. Пефтіць, В.Г. Івакін

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. ВЕРХНІЙ ВАЛ, 10А В 2011 р.

У 2011 р. Центр археології Києва здійснював рятівні археологічні дослідження за адресою: вул. Верхній Вал, 10а. На ділянці закладено два розкопи. Розкоп 1 — у північній частині ділянки, його загальна площа 380 м². Розкоп 2 розміщений у південній частині майданчика, його розміри становили 25 м².

Ділянка розташована між Замковою горою та руслом Глибочиці, що зумовило складний характер давнього рельєфу, зокрема суттєве пониження горизонтів у північно-західному напрямку. Особливістю було залягання в різних частинах розкопу на одному рівні горизонтів і об'єктів різних часів.

Найпізнішими об'єктами на розкопі 1 були дві споруди ХІХ ст., а також одне безінвентарне поховання, в якому знайдено скелет жінки 30—35 років. До ХVІІ — середини ХVІІІ ст. віднесено три споруди господарчого призначення, а одна — гідротехнічного (колодязь?). У центральній частині розкопу відкрито залишки групи з двох печей, стан збереженості яких дозволяє чітко встановити лише виробниче їх призначення. За стратиграфічними даними, час їх функціонування визначається кінцем ХVІ — ХVІІ ст.

На більшій частині розкопу прослідковано потужний гумусований шар («горизонт 1») із значним вмістом органіки, який датовано другою половиною ХVІІІ — початком ХІХ ст. Формування його було результатом масштабного нівелювання ділянки, під час якого знищено давніші шари. Останні частково збереглися вздовж південно-східної стінки та в південному куті розкопу. Зокрема, тут зафіксовано рештки нашарувань пізньосередньовічного часу. До них

віднесено горизонти 3, 3б і 3а та два об'єкти — яма 1 і рів 1. Останній був завширшки понад 3 м і завглибшки 1,5 м, ішов в напрямку від Замкової гори до Глибочиці. На основі керамічних матеріалів вони продатовані періодом ХV — першою половиною ХVІ ст. У північно-східній частині розкопу досліджено два горизонти (5, 6) ХV — першої половини ХVІ ст.

У південному куті розкопу досліджено нашарування ХІІ—ХІІІ ст. До них віднесено п'ять горизонтів (7—11), чотири споруди (7, 7а, 8, 8а) та ями 4—31. Споруда 7 мала каркасно-стовпovu конструкцію, інші — були зрубними. Всі споруди погано збереглися, вдавалося прослідкувати лише нижній вінець. У заповненні споруди 7а *in situ* знайдено скляний келих.

Підсумовуючи результати досліджень, можна стверджувати, що ділянки були заселені в кінці ХІІ — початку ХІІІ ст. Можливо, велика кількість виробів із каменю (точил і пряслиць) певним чином вказує на виробничу спрямованість району, але прямих свідчень на користь подібного висновку немає. Для ХV—ХVІ ст. тут не зафіксовано поселенських структур, проте в цей період тут проведено нівелювання поверхні, пов'язане з функціонуванням рову 1. Загалом для цього періоду зафіксовані наслідки активної геологічної діяльності — рівчаки, змиви та деформації ґрунту. Наступний період освоєння ділянки розпочався наприкінці ХVІ ст., нове нівелювання якої пов'язане з функціонуванням виробничих печей. Для ХVІІІ ст. зафіксовано наслідки наступного етапу заселення цієї території. У ХІХ ст. тут розпочинається будівництво, від якого залишилися підвали та фундаменти будинків.

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. САГАЙДАЧНОГО, 1 В 2011 р.

Протягом 2011 р. Центр археології Києва ІА НАН України здійснював археологічні роботи за адресою вул. Сагайдачного, 1, які стали продовженням досліджень 2010 р. Ділянка розташована в південній частині Подолу Києва, частково займає схил Михайлівської гори та виходить на Володимирський узвіз.

Археологічний нагляд проводився під час будівельних робіт у різних місцях будівельного майданчику. Стратиграфічні розрізи виявили наявність виключно алювіальних схилових перевідкладених суглинкових шарів геологічного походження та будівельне сміття XIX—XX ст. Середньовічних культурних шарів не виявлено. В південній частині котловану зрізано частину схилу гори — стіну завдовжки 18 м. Вертикальна зачистка стіни виявила як нашарування природного характеру, так і культурні шари з об'єктами XIX ст. Зафіксовано фрагменти двох об'єктів господарчого призначення (споруда 2, об'єкт 1).

Найцікавішим об'єктом виявилася споруда, досліджена на глибині від 4,5 до 6,0 м від рівня сучасної поверхні. Вона розташована в тунелі під трасою Володимирського узвозу завдовжки 31 м. За першою версією, це колодязь-розподільник. Колодязь являв собою зруб зібраний «у лапу», орієнтований стінами за сторонами світу, досліджений на сім вінців. Довжина криниці по західній стіні — 2,5 м. Над заповненням криниці у верхній частині тунелю знайдено дошки, завдяки яким вдалося зафіксувати висоту конструкції повністю і вона становила близько 1,6 м.

У середині зрубу в його верхній частині містилася конструкція дерев'яного патрубку по якому, вірогідно, стікала вода в міську водогінну систему. Патрубок мав наступну конструк-

цію: по боках вертикально встановлені два бруси, підтесані з кінців, завдовжки 0,45 м, завширшки 0,15 м; у верхній і в нижній частині розміщалися по дві дошки; ширина в розрізі нижніх — 0,09 м, верхніх — 0,06 м, загальна довжина конструкції — 0,55 м.

На відрізку 12,5—16,5 м тунелю у верхній частині зафіксовано дерев'яний настил мостової завширшки близько 4,0 м. Він складався з дошок (напівколоїд ?, принаймні, нижня частина була підтесаною), якісно підігнаних одна до одної. Напрямок дошок, перпендикулярний трасі Володимирського узвозу, нашоує на думку, про можливу фіксацію мостової Володимирського узвозу (колишньої вул. Олександрівської). У зв'язку з цим виникла ще одна версія реконструкції зафіксованого комплексу. Колодязь накопичував у собі воду, яка стікала з гори, і через патрубок вона виходила за трасу Володимирського узвозу. Отже, за другою версією, ця конструкція була дренажем, розташованим під мостовою. За керамічним матеріалом виявлені об'єкти датуються XVIII—XIX ст.

Враховуючи, що система водогону Подолу Києва в цьому районі мало досліджена, друга версія про дренажний комплекс має право на існування.

Дослідження на вул. Сагайдачного, 1 підтвердили наявні дані про периферійний статус цього району в давньоруський час. Зафіксовані в південній стіні котловану господарські об'єкти, на наш погляд, пов'язані з будівництвом та існуванням житлово-господарських споруд кінця XIX ст. Досліджений колодязь-розподільник на сьогодні є крайньою південною координатою київської водогінної (дренажної?) системи XVIII—XIX ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. ЩЕКАВИЦЬКА, 53 В 2011 р.

У 2011 р. Центр археології Києва ІА НАН України проводив археологічні дослідження за адресою: м. Київ, вул. Щекавицька, 53. Ділянка розташована в північно-західній частині Подолу в кварталі, обмеженому вулицями Почайнинська, Турівська, Набережно-Хрещатицька та Щекавицька. Загальна площа розкопу становила близько 220 м².

Дослідження проведені на глибину 4,3 м від сучасної поверхні. Нижче дослідити дану територію було неможливо через появу ґрунтових вод. Під час стаціонарних розкопок досліджено культурні шари XIII—XV ст. і XVIII — початку XX ст.

Стратиграфія південно-західної стіни дала найдовшу стратиграфічну колонку — 28 шарів від сучасної поверхні до шару алювіального піску на глибині 3,2 м. Верхні шари інших стін зруйновано на 1,8—2 м у глибину сучасною будівлею (об'єкт 4).

У шарах XVIII — початку XX ст. зафіксовано залишки міської садиби, яка складалася з комплексу чотирьох побутово-господарчих об'єктів об'єднаних у звіті єдиним шифром «Споруда 1», окремої господарчої «Споруди 2» і «свайного» поля (27 паль). Серед знахідок на особливу увагу заслуговують колекції люльок і монет XIX ст., предмети пов'язані з мисливством і скотарством, вироби з фаянсу та фарфору, колекція скляних виробів з клеймами.

У шарах XIII—XV ст. зафіксовано сліди міського садибного планування: п'ять ровиків від парканів, 30 стовпових і господарчих ям, два об'єкти господарського призначення. Серед знахідок основну масу складають фрагменти

керамічного посуду. Археологічний матеріал також представлений фрагментами виробів з металу, скла, каменю та кістки.

Колекція кераміки, здобута під час розкопок археологічного комплексу по вул. Щекавицькій, 53 є репрезентативною та доволі строкатою. У ній представлено широкий набір різноманітних форм, що асоціюються із кількома етапами історичного розвитку гончарного виробництва: XII—XIII ст., XIII—XIV ст., XIV—XV ст., XVIII—XIX ст. Незначна кількість керамічних виробів (у першу чергу, давньоруських і післямонгольських періодів) ускладнює датування комплексів і унеможливує визначення вузьких хронологічних меж побутування тих чи інших об'єктів. Зазначимо також, що в колекції середньовічного посуду ранніх комплексів майже повністю відсутні знахідки столового та полив'яного посуду (окрім мініатюрного полив'яного горщика та двох уламків глеків). Така ситуація може свідчити про низький рівень інтенсивності життєдіяльності на цій пам'ятці.

За результатами розкопок не можна впевнено стверджувати, що в післямонокольський час ця територія почалася використовуватися під регулярну міську забудову. Планіграфічні та стратиграфічні дані підтверджують тезу про те, що культурні шари пізнього середньовіччя Київського Подолу було зруйновано масовою забудовою XVIII—XIX ст. Не викликає сумнівів той факт, що протягом використання цієї ділянки вона залишалася периферією північно-західного краю міської забудови на кордоні берегової лінії Почайни—Дніпра.

М. СЕВАСТОПОЛЬ

А.М. Домановський, А.В. Сазанов, Т.В. Олійник, М.В. Фомін

ДОСЛІДЖЕННЯ «ЦИТАДЕЛІ» ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

Херсонеська археологічна експедиція «Цитадель» Харківського національного університету ім. В. Каразіна досліджувала так зв. «цитадель» у південно-східній частині городища Херсонеса Таврійського. Було закладено новий розкоп на ділянці на південний захід від розкопу 2011 р. у напрямку до 19-ї куртини (два квадрати $5,0 \times 5,0$ м, прирізка на північний схід від квадрату $13,0 \times 5,0$ м). У результаті робіт знято шар ґрунту від 0,40 до 1,45 м, що обумовлено підвищенням рельєфу ділянки в напрямку 19-ї куртини (на південний захід). Загалом у 2012 р. виявлено шари та стратиграфічні контексти, що датуються періодом від другої половини III — першої половини IV ст. до XII—XIII ст. Контексти переважно пов'язані з шарами, що датуються XII—XIII ст., другою половиною IX — першою половиною X ст., першою половиною V — першою половиною VI ст. (опис шарів згорі вниз).

Виявлено рештки забудови за трьома періодами: 1) XIII ст. (окремі фрагменти кладок на рівні дерну); 2) IX—X ст. (кілька кладок, які не поєднуються у комплекси приміщень); 3) IV—VI ст. (кладки, що мають регулярні кути та дозволяють окреслити обриси великої громадської будівлі). На площі кв. 2 виявлено шар горіння, що містив фрагменти мармурового облицювання, мармурової плити з фрагментом напису, який можна попередньо датувати II ст. н. е., легіонної черепиці з клеймом, холодної зброї, монети та кераміку IV—VI ст. На кв. 1 виявлено шар засип з фрагментами кераміки IV—VI ст. і стулками мушель устриць і гребінців чорноморських. На рівні шарів IV—VI ст. розкоп 2012 р. поєднується з прилеглим розкопом 2011 р.

Верхній шар містив контексти з матеріалами різного часу, найпізніші з яких належать до XII—XIII ст. Вони репрезентовані характерними червоноглиняними полив'яними мисками з граффіто XII—XIII ст. і амфорами з високо піднятими ручками того ж часу. Будівельні рештки цього часу практично відсутні. Шар тонкий, частково змішаний з матеріалами XIX ст. Ці обставини засвідчують відсутність інтенсивного життя у XII—XIII ст. на цій ділянці.

Розташований нижче шар з деякими будівельними рештками найяскравіше відображений у контексті 12. Контекст датується глечиками з плоскими ручками, амфорами причорноморського типу та білоглиняними мисками групи GWWII. Ці матеріали дозволяють датувати час його формування другою половиною IX — першою половиною X ст.

Ще нижче розташовувався шар, що містив різночасовий матеріал, який розпадався на три хронологічні групи. Перша датується у межах другої половини III — першої половини IV ст. Її представлено пізніми варіантами амфори типу Zeest 72, що датується першою половиною III — першою половиною IV ст., амфорами «protocarotte» першої половини IV ст., афорами Robinson M 273, червонолаковою керамікою. До другої хронологічної групи належать фрагменти амфор і червонолакової кераміки, попередно датовані другою половиною IV — першою половиною V ст. Це — амфори типу Zeest 100, LRA 4 раннього типу, LRA 1 раннього варіанту кінця IV — першої половини V ст., B 4 (Zeest 95) з однією ручкою та обома варіантами ніжок при переважанні першого (відкрита знизу ніжка), раннього варіанту «Carotte» (аналог — знахідки в комплексах Бейрута

Загальний план-схема розкопу 2012 р.

410—425 рр.). Червонолакова кераміка представлена характерними формами груп LRC 1, LRC 2, PRSW 1, PRSW 3, PRSW 4, LRC 2. Відзначимо, що ключовим для датування є наявність форм LRC 3 D, LRC 3 E, що з'являються у другій чверті V ст. Третя і найпізніша група може бути віднесена до першої половини VI ст. Її хронологічними індикаторами є амфори типу 5 АДСВ 7, що датуються VI—VII ст., коричневоглиняні амфори «з перехватом» VI ст., амфори «carotte» VI ст., LRA 4 similis першої половини VI ст., червонолакові миски групи LRC 3 E, LRC 3 F-E, LRC 10 A. Найважливішими є найпізніші знахідки, до яких належать миска LRC 10 A та клеймо третьої хронологічної групи Дж. Хейса, що має аналогії з клей-

мом на мисці кінця V ст. із зібрання Лувра. Початково вважалося, що миски форми LRC 10 A з'являються у 570—580 рр. Однак уважне дослідження матеріалів зі стратифікованих комплексів Афіньської Агори дозволило задати час їхньої появи до середини VI ст. Відповідно найраніші матеріали з шару належать до кінця V — першої половини VI ст. Враховуючи, що цей шар, що перекриває найбільш репрезентативні будівельні рештки, відображає час запуску цих будівель, він може вважатися таким, що дає *terminus ante quem* для цих споруд, які припинили своє існування до кінця V — першої половини VI ст.

Нижня дата шару наразі не з'ясована і з'ясувати її — завдання майбутніх сезонів.

ИССЛЕДОВАНИЯ КВАРТАЛА 45 ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА

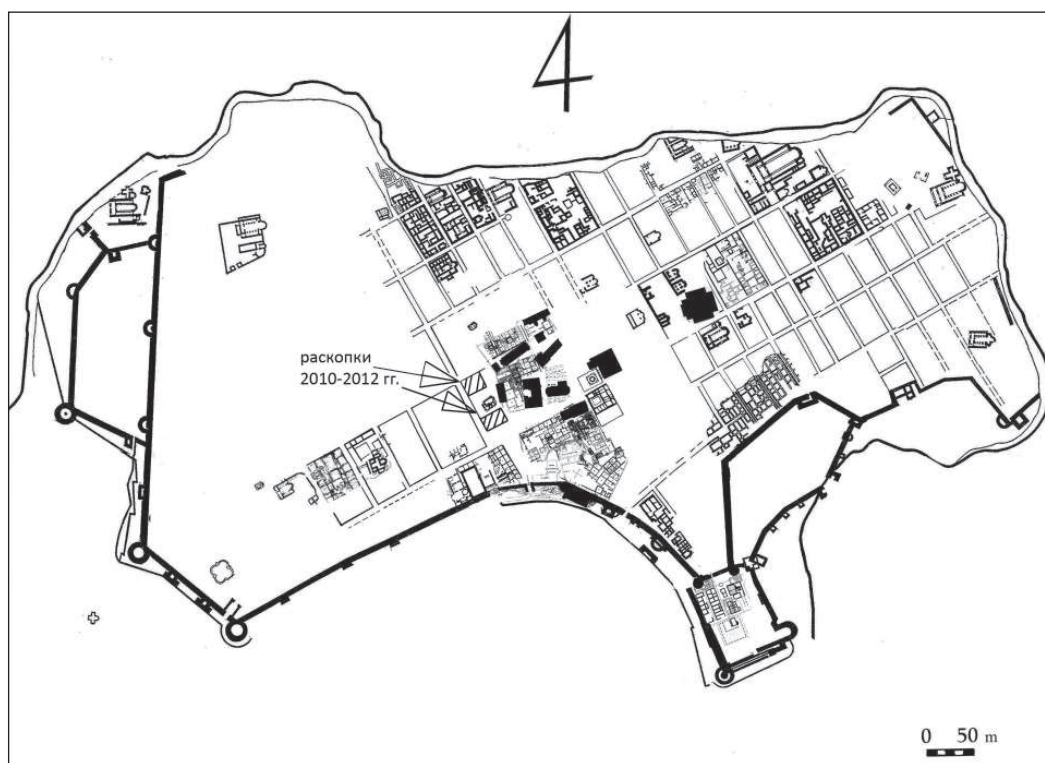

Рис. 1. План Херсонеса Таврического с указанием места раскопок

В минувшем сезоне в рамках многолетнего украинско-польского проекта «Топография Херсонеса Таврического» под руководством Е.Ю. Клениной (Национальный заповедник «Херсонес Таврический») и А.Б. Бернацки (Университет им. А. Мицкевича, Познань) были продолжены археологические исследования квартала 45. Целью раскопок являлось определение границ здания, открытого в 2010 г. вдоль северо-западной границы квартала, а также выявление характера застройки и хронологических рамок существования центральной части квартала.

Общая площадь раскопок в сезоне 2012 г. составила около 553 м². Высота стен на некоторых участках достигает 2,30 м, а их ширина колеблется в пределах от 0,67—0,70 до 0,90 м.

Продолжено исследование помещения 6, размеры которого составили 7,3 × 4,3 м. На северо-восточном участке его не удалось доследовать ниже уровня проходящей через помещение функционирующей водопроводной трубы (СЗ—ЮВ), при укладке которой были разрушены участки северо-западной, юго-

восточной и северо-восточной стен. Здание построено на земляном растворе. В северо-восточной стене помещения обнаружен дверной проем шириной 1,20 м.

В этом сезоне была обнаружена и частично исследована ранневизантийская базилика: открыта апсида, северный неф, южная часть нартекса. Все открытые несущие стены базилики построены вперевязь. Здание возведено на известковом растворе белого и розового цвета. Стены, появившиеся внутри базилики во время перестроек, а также заклады дверных проемов сооружены на земляном растворе. Максимальная внешняя длина базилики с апсидой составляет 25,8 м, а ширина — 19,6 м. Центральный вход в базилику, шириной 2 м, в византийский период наполовину заблокирован бутовой кладкой. Он вел с боковой улицы между кварталами 45 и 50 через нартекс в наос. В храм можно было пройти также через два западных боковых входа, шириной 1,82 и 1,78 м, и через дверной проем, шириной 0,92 м, в северный неф базилики.

К северному нефу базилики в X в. была пристроена часовня. Стена апсиды часовни сло-

Рис. 2. Херсонес Таврический. Квартала 45. Вид сверху с юга

жена на известковом растворе, остальные стены — на земляном. Внутренняя общая длина часовни составляет 11,15 м, а ширина — 3,95 м. В наосе часовни под известняковыми плитами полов находились две прямоугольные могилы, одна из которых была исследована в этом сезоне. Глубина могилы составляет 1,2 м, бутовые кладки стен тщательно оштукатурены белым известковым раствором с добавлением крупнотолченой керамики. Дно также покрыто аналогичным раствором. Обнаруженные в могиле монеты свидетельствуют о том, что захоронения осуществлялись с середины X по XIII в. Особый интерес представляют две золотые нашивные бляшки, нательный бронзовый крест XI в., четыре стеклянных браслета XI—XII вв., богато декорированных стилизованным растительным орнаментом

Среди других находок следует отметить фрагменты мраморных архитектурных деталей VI в. из интерьера базилики, в том числе фусты колонн с крестами, ионийская капитель-импост, алтарные или междунефные преграды, костяные игральные фишки и астрагалы, бронзовые пуговицы, а также фрагменты амфор и столовой поливной посуды X—XIV вв., столовая и кухонная керамика античного времени. В ходе раскопок найдено 52 бронзовые монеты широкого хронологического диапазона от II в. до н. э. до XIII/XIV в. н. э.

Открытие новой раннехристианской базилики и пристроенной к ней часовни X—XIII в. позволяет предположить, что квартал играл особую роль в религиозной жизни города. Вероятно, здесь находился один из религиозных центров Херсонеса.

МУЗЕЕФИКАЦИЯ КВАРТАЛА 55 С ПЯТИАПСИДНЫМ ХРАМОМ

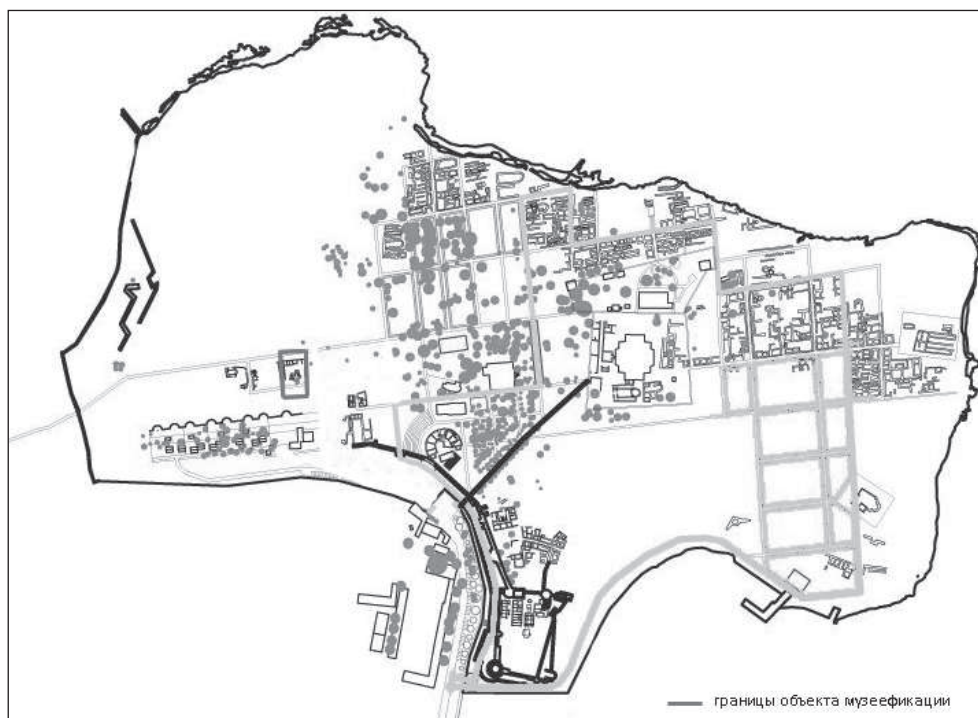

Рис. 1. План Херсонеса Таврического с указанием места проведения консервационных работ

Перед археологами и архитекторами-реставраторами стоит сложная задача — запланировать и осуществить консервацию и экспонирование открытых архитектурных объектов.

На первом этапе выполняется полная архитектурно-строительная инвентаризация объекта. Следующим этапом является типологический и хронологический анализ архитектурного объекта с выделением всех фаз строительства и внутренних перестроек. Указанные выше подготовительные работы имеют междисциплинарный характер. Выбор методов консервации зависит от технологических, конструктивных и климатических условий, от типа материалов, использовавшихся во время строительства, и, о чем можно говорить только с сожалением, от времени и финансов.

Археологические работы в квартале 55, проводившиеся в 1906 г. и 2001—2003 гг., позволили выявить и изучить один из наиболее интересных объектов Херсонеса. Современные исследования проводились в рамках украинско-польского междисциплинарного научно-исследовательского проекта «Топография римского и ранневизантийского Херсонеса Таврического» под руководством Е.Ю. Кле-

иной (Национальный заповедник «Херсонес Таврический» в Севастополе) и А.Б. Бернацки (Университет им. А. Мицкевича в Познани). В 2003 г. была проведена консервация стен храма. Однако вопросы экспонирования и включения памятника в экскурсионный маршрут во многом зависели от завершения процесса музеификации. В 2012 г. благодаря гранту Фонда Рината Ахметова появилась возможность закончить консервацию квартала и подготовить его для включения в экспозицию под открытым небом.

Во время консервационных работ проведены следующие мероприятия по сохранению реликтов памятника:

Сохранившиеся стены помещений накрыты каменной кладкой с применением известково-цементного раствора, чтобы обеспечить сохранность оригинальной структуры стен; при этом предусмотрена возможность отвода атмосферной воды с их поверхности и прилегающей территории. Консервация выполнена в «долговременной» технике, которая максимально затруднит разрушение стен.

Стены укреплены путем восполнения утраченных камней во внешних и внутренних фасах.

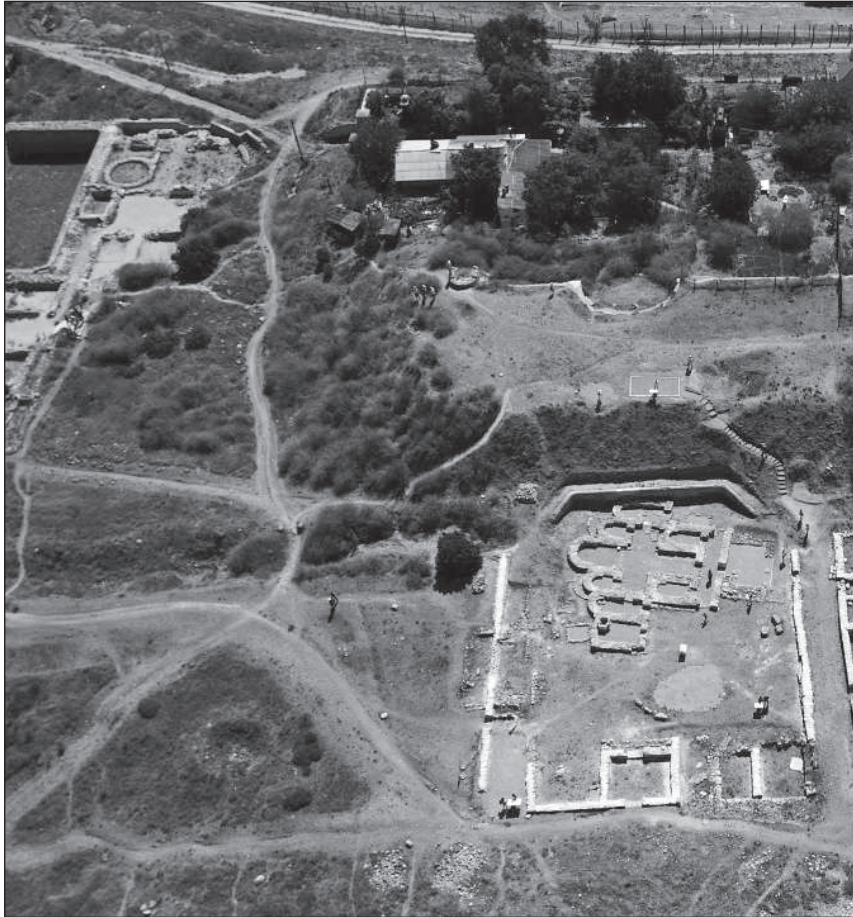

Рис. 2. Херсонес Таврический. Квартала 55. Вид сверху с северо-запада

Исследованные ямы, углубления для пифосов и амфор засыпаны и в связи с отсутствием сохранившихся оригинальных полов в данных помещениях уровень дневной поверхности восполнен слоем просеянной земли толщиной в 8—12 см.

Обеспечена сохранность оград квартала 55 с северо-восточной и юго-западной сторон, дверные проемы выделены минимально возможным увеличением высоты стен в непосредственной близости от них.

Осуществлена консервация стен помещений 13, 15 и 17. Осуществлена консервация фундаментов помещений 14 и 16 путем наложения «шапок».

В пятиапсидном храме уровень полов перекрыт геотекстилем, который в свою очередь засыпан средней и мелкой фракцией балаклавского щебня. На последнем этапе консер-

вирующая поверхность утрамбована с применением трамбовочного аппарата.

Консервация проведена с использованием известково-цементного раствора в следующих пропорциях: 69 % речного песка, 23 % известкового раствора, 8 % цемента марки-400 или выше. Сверху стены накрыты так называемыми «шапками», состоящими из значительного количества небольших неразбитых камней, уложенных на известняково-цементный раствор таким образом, чтобы была видна их природная форма. Высота стен после консервации не превышает уровня максимально сохранившихся пунктов оригинальных стен помещений в момент проведения консервации.

В рамках музеефикации памятника были установлены цветные информационные таблицы, сооружена смотровая площадка с ведущей на нее лестницей, планируется подвести освещение.

ИССЛЕДОВАНИЯ СЕЛЬСКОЙ УСАДЬБЫ ЗЕМЕЛЬНОГО НАДЕЛА 343 НА ХОРЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В 2012 г. совместной украинско-польской экспедицией были продолжены раскопки сельской усадьбы на земельном наделе 343. Памятник археологии находится в Балаклавском районе города Севастополя, расположен на водоразделе балки Бермана и Верхне-Юхариной.

Усадьба надела 343 является одной из двух построек, составляющих комплекс из двух усадеб («Близнецы»). В предыдущие сезоны на территории усадьбы было исследовано помещение 14, расположенное в северном углу постройки, которое первоначально служило винодельней. На юго-запад от помещения 14 исследовано помещение 4, где в материковой скале выявлены девять углублений, в которые в древности были установлены пифосы для хранения продуктов. В результате исследований выяснено, что оба помещения пережили два строительных периода. Между помещением 4 и башней усадьбы обнаружен порог входа на территорию двора постройки. Археологический материал суммарно относится к античной эпохе.

Помимо самой постройки сельской усадьбы, на участке земельного надела обнаружены три круглых в плане сооружения жилого и хозяйственного значения. На данном этапе исследований ясно, что усадьба и три круглых сооружения функционировали в II—III вв. одновременно.

В 2012 г., к сожалению, работы были начаты с незапланированной зачистки обширной площади между усадьбой и круглыми помещениями, где прошедшей зимой грабителями был нарушен культурный слой.

Ещё в прошлом году приступили к исследованию главного сооружения усадьбы — башни, которая расположена в западной части здания усадьбы. Первоначально размеры башни по внешнему периметру составляли 7,7 × 7,0 м, позднее её стены со всех сторон были окружены «противотаранным поясом», состоящим из очень крупных камней. Внутреннее пространство башни разделено стеной на два прямоугольных в плане помещения: размеры юго-западного помещения — 5 × 4 м, северо-восточного — 5,0 × 1,5 м (помещение 5).

Основные работы развернулись на участке юго-западного помещения. В результате

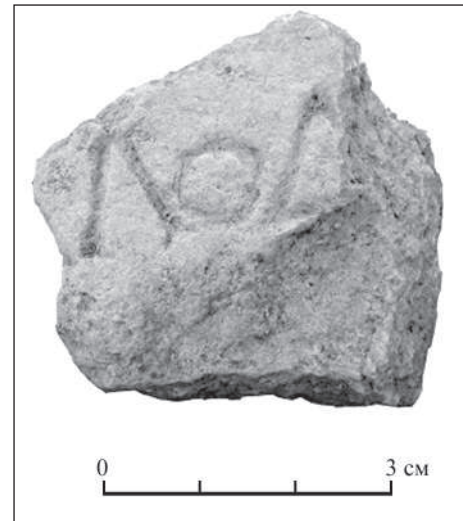

Рис. 1. Усадьба надела 343, фрагмент надписи на каменной плитке

снятия каменного завала выявлена ещё одна внутренняя стена башни направлением юго-запад—северо-восток, делящая исследуемое помещение. В завале камней и в слое его подстилающем фиксируются следы горения. В результате исследований выявлен пол, покрытый крупными каменными плитами, местами фрагментами пифоса. Выявленная стена перекрывала вымостку, что свидетельствует о существовании третьего строительного периода в жизнедеятельности башни, когда башня уже не выполняла своей первоначальной функции и была уменьшена в размерах. На поверхности вымостки имеются многочисленные фрагменты сосудов римского времени. Керамический материал довольно многочисленный, в основном относится к II—III вв. В завале камней встречаются фрагменты средневековой керамики. Особый интерес представляет находка в каменном завале фрагмента каменной плитки с тремя греческими буквами (рис. 1).

В 2012 г. было продолжено исследование северо-восточного помещения 5 башни. В результате выявлена часть глубокого подвала вырубленного в скале, который относится к первоначальному периоду существования башни. Его устройство и размеры будут известны после осуществления дальнейших исследований. Согласно аналогиям в таких под-

Рис. 2. Усадьба надела 343, вид сверху

валах в пифосах хранили продукты, но в нашем случае подвал почти до самого дна был завален крупными камнями и фрагментов пифосов не обнаружено.

По окончании работ была осуществлена аэрофотосъёмка усадьбы и прилегающей территории с использованием воздушного змея (рис. 2).

Д.А. Костромичёв

РАЗВЕДКИ НА ЗАПАДНОМ НЕКРОПОЛЕ ХЕРСОНЕСА

В 2012 г. были произведены визуальные разведки на западном некрополе Херсонеса в районе западного склона и в устье Песочной балки. Этот участок был выбран для исследования по двум причинам. Наличие некрополя здесь, несмотря на близость городских стен, не было до сих пор зафиксировано археологическими исследованиями. Вторая причина заключается в угрозе застройки данного участка, отданного в аренду коммерческой фирме.

Участок представляет собой пологий склон балки. Перепад высот — от 6 до 20 м над уровнем моря. Размеры обследованной территории — 170 × 70 м. На участке расположены элементы пляжной инфраструктуры: общественный туалет, дорожки, солярии, декоративные украшения. Благоустройство пляжа

было произведено в первой половине 80-х гг. XX вв. Оно производилось с учетом вероятности наличия здесь участка некрополя. В результате существовавший здесь рельеф не был сильно изменен. Благоустройство ограничилось подсыпкой грунта для выравнивания террас и устройством в нижней части склона наклонной бетонированной площадки размерами 94 × 13 м.

Весной 2012 г. в основании бетонной площадки, на середине её длины был вырыт котлован под строительство нового общественного туалета. Размеры котлована 16,4 × 8,6 м, максимальная глубина 2,4 м. Работы были произведены без археологического надзора. В бортах котлована зафиксирована следующая стратиграфическая последовательность. Ска-

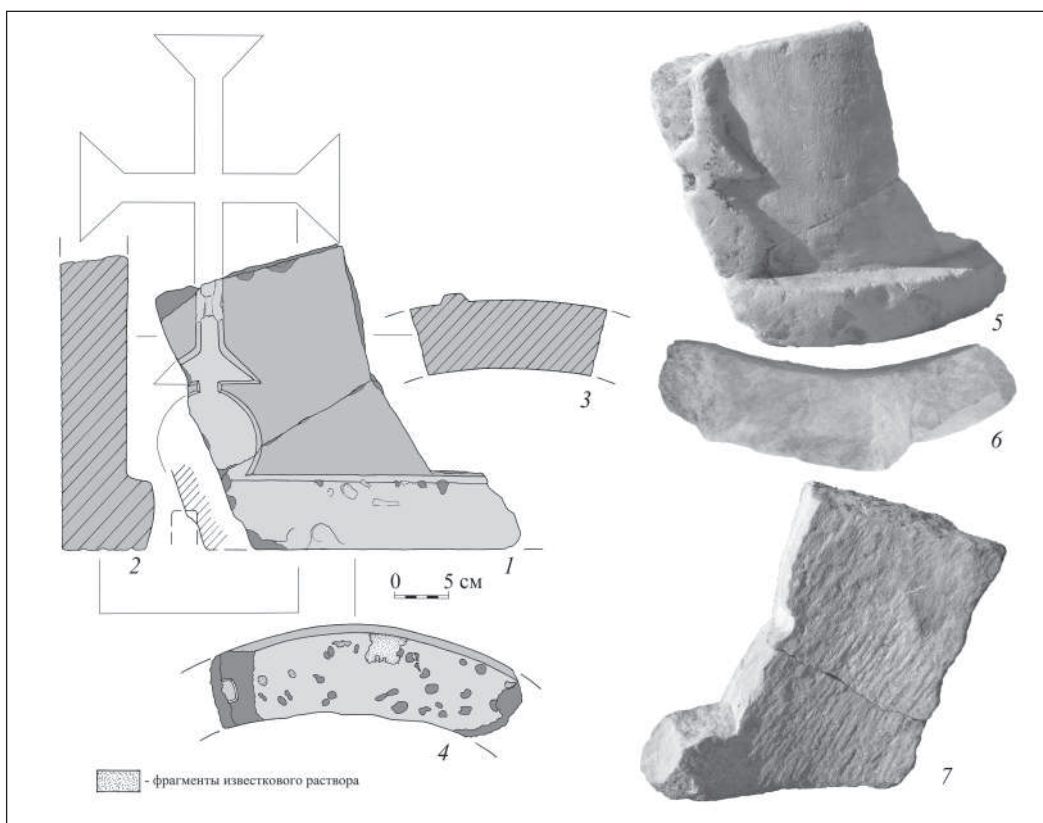

Рис. 1. Фрагмент балюстрады амвона: 1, 5 — лицевая сторона; 2 — вертикальный разрез; 3 — горизонтальный разрез; 4 — вид снизу; 6 — вид сверху; 7 — тыльная сторона

лу перекрывали слои глинистого грунта, содержащего редкие находки керамики и кремневых изделий, большое количество переотложенного камня среднего и мелкого размера. В этом слое фиксируется несколько перекопов. Глинистый грунт перекрыт слоем погребенной почвы, над которым была сделана нивелировочная подсыпка и бетонная площадка. Бесспорных следов погребальных сооружений в бортах котлована не обнаружено, но их существование здесь не исключено.

Выше котлована, на второй террасе выявлены следы грабительской ямы, вероятно, проникающей в вырубленный в скале склеп.

В южном углу участка, вблизи стыка ограждений парка им. Ахматовой и пансионата «Песочная бухта» научным сотрудником НЗ «Херсонес Таврический» Р.П. Смирновым выявлено обнажение двухпанцyrной, двухлицевой кладки. Кладка в плане полукруглая. Ориентация стены, выгнутой в направлении на северо-восток, позволяет предположить здесь остатки апсиды средневековой церкви.

Ниже этого объекта, на расстоянии 40—60 м на современной дневной поверхности обнаружен участок скопления мелкодробленой керамики.

Вероятное наличие наземных сооружений и надгробных памятников вблизи исследованного участка подтверждают многочисленные сполли, обнаруженные в кладке каменного забора пансионата «Песочная бухта». Забор сооружен, вероятно, в первой половине XX в. В его состав включены: фрагменты мраморных и известняковых рельефов, известняковая база колонны, части арочных перекрытий, известняковых карнизов, многочисленные обработанные квадраты и фрагменты цемянкового раствора. Все эти детали попали в кладку из разобранных сооружений античного и средневекового времени.

Два фрагмента рельефов, находившиеся в верхнем ряду кладки были изъяты. Оказалось, что они оставляют фрагменты одного изделия — изогнутой мраморной плиты (рис. 1). В нижней части рельефа располагается выступ-полка. Над ним — изображение сферы, над которой размещен крест. Сохранилась нижняя ветвь креста, имеющая на конце треугольное расширение. Размеры сохранившегося фрагмента — 28,4 × 34 × 6 см. Изображение креста на сфере находит аналогии в серии из восьми балюстрад и алтарных преград, происходящих из раннесредневековых храмов Херсонеса. Де-

вять фрагментов балюстрад амвонов из Херсонеса наиболее близки по форме. Один из них также украшен композицией «крест на сфере». Обнаруженный фрагмент следует считать фрагментом балкона амвона и датировать VI в.

Полученные в ходе визуальной разведки данные подтверждают вероятность наличия археологических объектов в низовьях Песочной балки. Результаты в будущем необходимо проверить раскопками.

Е.А. Кравченко, М.В. Квітницький, А.В. Москаленко, С.М. Разумов

РОБОТИ ІНКЕРМАНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Інкерманською експедицією ІА НАНУ (начальник — Е.А. Кравченко) було продовжено охоронно-рятивні археологічні дослідження на поселенні доби пізньої бронзи — раннього залізного віку Уч-Баш, розташованому в Балаклавському р-ні адміністративної території м. Севастополя на лівому березі р. Черна, близько її гирла на гірському плато між Каменноломенним яром і Чортовою балкою. Основним завданням охоронних робіт сьомого польового сезону на пам'ятці ставилися дослідження ділянки будівництва дороги на місці проведення заходів з вилучення вибухонебезпечних предметів з Інкерманських штолень з метою виведення дослідженої ділянки із земель історико-культурного призначення, а також подальше дослідження ділянки поселення із залишками оборонних споруд над прохідницьким стовбуром 1.

У західній частині городища продовжено дослідження залишків оборонних споруд. У 2011 р. зроблено два розрізи по лінії рову — поперечний і поздовжній, які показали перепад у трамбуваннях рову під будівництво другої оборонної стіни. Повне зняття щибенистої підсипки під фундамент стіни відкрило первинне заглиблення рову, заповнене на глибину 1,0—1,2 м щибенем і темним суглинком. Дно рову було вкрите тонким прошарком обгорілої глини з сажею, золою і вугіллям. На відстані 0,6—0,8 м від південної бровки проявилася перемичка з мішаної материкової глини. Археологічний матеріал представлений нечисленними знахідками фрагментів кизил-кобинської кераміки з дна рову та поверхні перемички.

Відкриті частини давньої фортифікації дозволяють говорити про те, що споруджена перемичка є залишками моста через рів — ста-

родавнього в'їзду на городище. Спорудження рову та моста було, мабуть, одночасним. Про це свідчать і знахідки з дна рову під плитами вимостки 2009 р., і з поверхні перемички цього року, які відповідають часу НаВ2/3 та припадають на початок молодшого дотаврського періоду в Криму (середина IX ст. до н. е.).

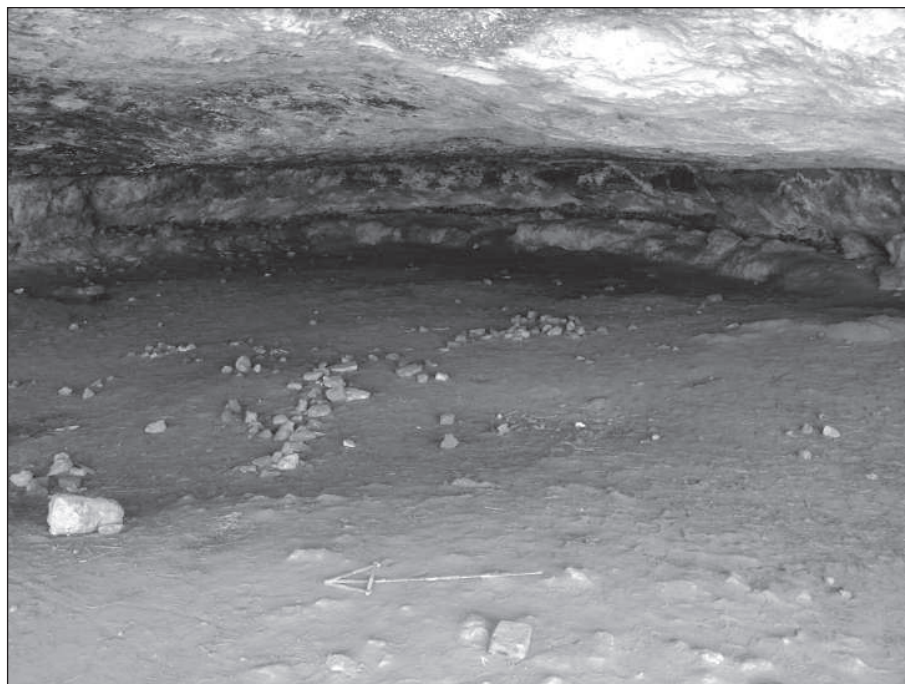
У центральній частині поселення закладено розкоп 3 (рис. 1). Виявлено господарську садибу з кошарою для худоби, льохами, зерновими та господарськими ямами, яка датується раннім етапом існування поселення — горизонт І-УБ (кінець XII — XI ст. до н. е.) і належить до початку старшого дотаврського періоду кизил-кобинської культури. Залишки садиби були перекриті горизонтом V-УБ (шар VIII ст. до н. е.). Ці комплекси відносяться до початку таврського періоду кизил-кобинської культури та пов'язані з появою на місці дотаврського городища поселення ранніх таврів.

До горизонту І належать кошара, два льохи, дві господарські й одна зернова ями. На наявність кошари вказує шар гною, простежений стратиграфічно у східній стінці розкопу, який залягає суцільним пластом до материкової стінки знівельованого схилу та завалу кам'яної стінки. Обидва льохи орієнтовані входом на північ. Один з них було вирито безпосередньо в материк. Це була напівзаглиблена конструкція з насипним верхом, що не зберігся. Прохід до нього на рівні давньої денної поверхні було вимощено камінням. Всередину льохи вели сходи, викладені з крупних каменів. Серед знахідок — розвали посудин, цілий кухоль з орнаментом — перевернутим півмісяцем і цілий важок із мергелю, бронзове шило та кістяна голка.

Другий льох розміщувався на південний схід від першого. Його було вирито в материковій

Рис. 1. Уч-Баш-2012. Розкоп 3

Рис. 2. Вовча печера

глині у зрізі навмисно знівельованої тераси, тому він мав одну штучну стінку. З нижньої тераси до льоха вела сходи́нка, вирізана в матеріку, і вимощена плоскими плитами вапняку. Подвір'я садиби було перекрито шаром VIII ст. до н. е., з підшви якого було впу́щено п'ять сміттевих ям.

Також проведено розвідки на правому березі р. Чорної з метою виявлення культурного шару у зв'язку з можливим подальшим відведенням

земельної ділянки. Шурфування проводилося у печері, яку ми назвали Вовчою, під територією фортеці Каламіта на скельному схилі, що безпосередньо межує з територією Свято-Климентіївського монастиря (рис. 2). Печера має форму неправильного овалу розміром 19 × 22 м, орієнтована входом на захід. Наразі збереглася її більша частина зі сходу. Вхід до печери знищено в давнину вибіркою каменю і будівництвом дороги до фортеці Каламіта.

Розвідки показали наявність пізньоплейстоценового седименту у щілинах біля стінок печери у викидах пізніших перебудов біля сучасного входу в печеру, а також на глибині 0,25 м від сучасної денної поверхні всередині печери. При шурфовці виявилось, що седимент перемежується кам'яними обвалами зводу печери. Серед кам'яних завалів

знайдено фрагмент крем'яного нуклеусу та значну кількість кісток тварин. Середньовічні знахідки представлені лише на рівні сучасної денної поверхні разом зі знахідками новітнього часу. Ймовірно, що в печері є культурні шари кам'яної доби. У подальшому висновок про наявність культурних шарів має бути уточненим.

Г.М. Николаенко, Л.В. Марченко, А.В. Шевченко

РАСКОПКИ В 11-ОМ УЧАСТКЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПАРКА ХЕРСОНЕССКОГО ЗАПОВЕДНИКА

Гераклейская экспедиция НЗХТ продолжила исследования на ближней хоре Херсонеса в рамках создания Археологического парка на плато Гераклейского полуострова (г. Севастополь).

В балке Бермана, на территории 11-го участка Заповедника (древний земельный участок 347), включенного в состав Археологического парка, расположен комплекс укрепленных построек IV в. до н. э. — XIII в. н. э., частично раскопанный К.Э. Гриневичем в 1928—1929 гг. Были проведены работы по подготовке к музеефикации строительных остатков, открытых К.Э. Гриневичем, а также исследованы новые участки, скрытые под отвалами 1928—1929 гг.

Раскопки проводились методом послойного снятия грунта и разборки каменных завалов в пределах сетки квадратов, размеченной в предыдущие годы. Основная цель — завершение расчистки внутреннего пространства помещения 28 сооружения В римского времени в квадратах И-3—И-4, раскопки которого начаты в прошлом полевом сезоне, уборка отвалов раскопок 1928—1929 гг. К.Э. Гриневича в квадратах К-1—К-4, вдоль внешнего фаса стены 74.

Кроме того, на площади укрепленного комплекса в квадратах Р-8-12; С-8-12 начата расчистка разрушенных подземных сооружений средневекового периода с целью их изучения и подготовки к музеефикации.

Помещение 28 было заполнено однородным светлокоричневым суглинком с примесью известняковой крошки. В верхнем слое заполнения найдено несколько фрагментов позднеэл-

линистических амфор с двустольными ручками, единичные фрагменты средневековых кувшинов с плоской ручкой и поливы.

В нижних слоях заполнения найдены две сильно стертые монеты позднеримского периода и значительное количество керамических фрагментов. Среди них в основном фрагменты амфор II—III вв. светлоглиняные и красноглиняные — узкогорлые, тип «мирмекийской», массивные с ручками треугольного сечения, воронковидные. В заполнении найдено также немного обломков эллинистических амфор Херсонеса, Родоса и Синопы, в том числе ручка синопской амфоры с трехстрочным клеймом конце III — начала II вв. до н. э.

Кроме того, как в заполнении помещения, так и в засыпи с внешних сторон его стен, найдены фрагменты столовой посуды херсонесского производства II—III вв. — кувшины, миски, чашки конусовидные, канфары; фрагменты привозных краснолаковых тарелочек с вертикальным бортиком, среди них — тарелочка II в.; горшочек с граффити X на дне внутри и светильник с изображением на щитке ветки оливы и цветка — I в.

Пространство, расчищенное в квадратах К 1-5 вдоль внешнего фаса стены 74, предположительно, является улицей: никаких строительных остатков и пристроек к стене 74 на всем ее протяжении нет.

В квадратах Р-8-10; С-9-10 зачищены ямы, заваленные мусором, камнями и обломками скалы. В результате расчистки на территории укрепленного поселения был открыт комплекс

пещер, вырубленных в скальном известняке на гребне склона балки. К настоящему времени открыты три пещеры, связанные между собой проходами. Скальные своды пещер обрушились, законсервировав под собой водосточный канал, прорубленный в скальном основании, дымоходы, прорубленные в стенах пещер и слои золы на скальном полу под ними, небольшие ниши в стенах для светильников и крепления деревянных брусков.

Материал, найденный при расчистке, представлен фрагментами амфор и кувшинов, украшенных линейно-арочным орнаментом — IX в., амфор с зональным рифлением — IX—XI вв.; кувшинов-амфор с плоскими ручками — вто-

рая половина IX—XI вв.; несколько фрагментов амфор с орнаментом «набег волны» и амфор с густым рифлением — конец VI — первая четверть VII вв. Найдено также несколько монет, среди них две монеты Василия I.

Работы текущего сезона подтверждают предположение о том, что как в античный, так и в средневековый период, исследуемый комплекс укрепленных построек носит черты городища.

Комплекс подземных сооружений, расположенных на территории городища, пока единственный известный нам памятник подобного типа на хоре Херсонеса на Гераклеяском полуострове. Его назначение еще предстоит выяснить.

Г.М. Николаенко

РАСКОПКИ НА ТЕРРИТОРИИ УСАДЬБЫ ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА 197 ХОРЫ ХЕРСОНЕСА

Гераклеяская экспедиция НЗХТ продолжила зачистки строительных остатков усадьбы земельного участка 197 — второй половины IV в. до н. э. — IV—V вв. н. э.

Усадьба представляет собой прямоугольное в плане сооружение размерами 30 × 21 м, по периметру которого расположены постройки. На северо-западной стороне находится главное сооружение усадьбы — двухэтажная башня размерами 8,5 × 6,5 м. Вход в башню был со двора. Первый этаж башни состоит из двух смежных помещений почти одинакового размера (3,00 × 4,25 м). Во входном помещении в северном углу сохранился марш каменной лестницы, ведущей на второй этаж. Возле лестницы в западном углу помещения находился очаг, который, возможно, служил также домашним святилищем. Перед лестницей в северо-восточной стене был устроен проход в смежное помещение с подвалом, вырубленным в скале. В подвале вдоль северо-западной стены выложен «подиум» — ряд камней, поставленных на ребро. Пространство между ними и северной стеной подвала забито мелкими камнями, в результате образовалась «полка» для размещения сосудов с плоским дном. Вдоль южной стены по-

двала вырублена в скале траншея глубиной 1,4 м и шириной 1,2—1,3 м, предназначенная для установки в ней пифосов. При расчистке подвала были найдены фрагменты трех синопских пифосов эллинистического времени, а также венец и стенки раннеэллинистического гераклеяского пифоса.

Размеры башни по внешнему периметру — 11,0 × 7,5 м. Ее окружает мощный пирамидальный панцирь из массивных блоков, сложенных «насухо». На некоторых блоках сохранились пироны в форме «ласточника хвоста». Тщательная обработка пирамидального пояса позволяет предположить, что здесь он сооружен раньше, чем на других усадьбах, где такие пояса сложены из огромных камней, но их отеска не такая тщательная.

В центре усадьбы — двор, вымощенный плоскими плитами. Его пересекают два водостока, крытые плитами в уровень с вымосткой. Водостоки идут от северо-восточной стены усадьбы к цистерне, находящейся в южной части двора.

Устье цистерны (диаметр — 0,7 м) обрамлено кладкой из небольших плоских камней. Сама цистерна представляет собой камеру грушевид-

ной формы глубиной 4 м и диаметром дна 3,4 м. Верхняя часть полости цистерны до глубины 1,4 м проложена в предскальном рыхлом грунте, вследствие этого ее стенки укреплены кладкой из плоских камней. Нижняя часть цистерны вырублена в материковой скале. Стенки камеры цистерны полностью оштукатурены известково-песчаным раствором.

С центральной части дна цистерны в скалу впущена колодезная шахта, что является совершенно необычным для такого рода памятников на Гераклеиском полуострове. Диаметр устья колодца достигает 1,7 м. Между ним и стенками цистерны оставлены полки шириной до 0,80—0,85 м. На метровой глубине шахта колодца сужается до 1,4 м, глубже ее стенки почти отвесные. Глубина колодца не менее 30 м.

На юго-восточной стороне усадьбы находятся постройки, исследование которых только начато. К настоящему времени были проведены небольшие зачистки в помещениях, примыкающих к юго-восточной части двора усадьбы. При расчистке небольшого помещения III в. слое каменного завала было найдено несколько невыразительных фрагментов керамического материала античного времени и небольшой мраморный рельеф с врезным изображением Девы в рост — II—III вв. В соседнем помещении IV в завале на полу в северном углу и у северо-западной стены найдено пять светлоглиняных амфор (фрагментированные), с двуствольными ручками — I в. По этим находкам можно сказать, что в юго-восточной части двора существовали постройки, относящиеся к римскому периоду жизни усадьбы.

Г.М. Николаенко, Л.В. Марченко, А.В. Шевченко

РАСКОПКИВО 2-го УЧАСТКА ХЕРСОНЕССКОГО ЗАПОВЕДНИКА

На территории 2-го участка НЗХТ в прибрежной северо-западной части херсонесской хоры расположена усадьба земельного участка 86. В связи с началом строительства спортивно-оздоровительного комплекса в приморской части Парка Победы, у входа в бухту Омега начаты работы по созданию музейной экспозиции под открытым небом на территории усадьбы, оказавшейся в границах строительной зоны. Раскопки этой усадьбы были проведены ИА АН СССР в 1970—1980-х гг. Время существования усадьбы, по определению И.Т. Кругликовой, IV в. до н. э. — IV в. н. э.

Усадьба в плане квадратная — 21 × 21 м. В центре большой двор, по трем сторонам которого располагались помещения. В западном углу усадьбы — башня, прямоугольная в плане. Стена внутри разделяла ее на два помещения. У северо-западной стены, справа от входа в башню, устроенного в северо-восточной стене, сохранилось основание и ступенька лестницы, ведущей на второй этаж башни. Двор вымощен каменными плитками, в его южном углу — колодец. У северо-восточной стены усадьбы в восточной части устроена винодельня.

При расчистке винодельни и прилегающих к ней помещений найдено огромное количество амфорных фрагментов, среди них основная масса принадлежит амфорам Херсонеса последней четверти IV—II вв. до н. э. Есть фрагменты амфор Синопы, Гераклеи, Фасоса.

Найдено также несколько клейм на ручках амфор различных центров. Среди них две ручки родосских амфор с клеймами: клеймо 234—199 гг. до н. э.; клеймо ΔΕ — второй половины III — первой половины II вв. до н. э. Англифическое клеймо на ручке средиземноморской амфоры круга Фасоса — конца IV — начала III вв. до н. э.

Столовая посуда представлена фрагментами чернолаковых канфаров-кубков, кувшинов, рыбных блюд, тарелок, мисок III—II вв. до н. э., в основном местного производства.

В результате проделанной работы удалось уточнить хронологические рамки существования усадьбы — вторая половина IV в. до н. э. — III—IV вв. н. э.

Кроме того, выявлены строительные остатки первого строительного периода, относящиеся, скорее всего, к третьей четверти IV в. до

н. э. В этот период существует башня двухэтажная, мощный дворик с колодцем-цистерной и водосток, выходящим на улицу на северо-восточной стороне.

Очевидно, к началу четвертой четверти IV в. до н. э. в северо-восточной части двора строится винодельня, водосток упраздняется и переносится на другую сторону. Он протягивается во дворе вдоль юго-западной стены винодельни и выходит за пределы юго-восточной ограды усадьбы.

У винодельни во дворе появляется вырубленная в скале двойная яма, на дне которой в зольном слое найден череп козленка и фрагменты чернолаковых сосудов.

Винодельня существовала вплоть до первой половины II в. до н. э. Очевидно, в первых веках н. э. она упраздняется. Во дворе появляются ямы-цистерны, вероятно, для хранения зерновых культур.

В середине—второй половине IV в. усадьба прекращает свое существование.

Г.М. Николаенко

РАСКОПКИ УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА ПЕРЕШЕЙКЕ МАЯЧНОГО ПОЛУОСТРОВА

На западном берегу Казачьей бухты, в ее верховья расположена жилая часть укрепленного поселения античного периода. На этой территории в Южном квартале продолжена расчистка ямы в помещении 31 и скального разлома, пересекающего помещения 50—51 и 44; проведено исследование нижних культурных слоев помещения римского времени (помещение 5), расположенного на предполагаемой I-й продольной улице эллинистического периода; начато исследование III-й поперечной улицы и прилегающего к ней участка «Юго-Западного» квартала.

Южный квартал. Большая округлая яма, вырубленная в толще известняка с глиняными прослойками, занимает основную площадь помещения 31 античного периода. Диаметр ямы — 2,7—2,8 м. С двухметровой глубины яма расширяется в диаметре до 3,0—3,5 м. В отчетном сезоне яма открыта на глубину 3,5 м. Заполнение представляет собой слой современного мусора.

Скальный разлом в Южном квартале. От западного борта раскопа в южном направлении, то есть в направлении верховья Казачьей бухты, идет скальный разлом, прорезавший помещения 50, 51, 44 и пространство III поперечной улицы, фактически разрушивший все архитектурные остатки в центральной части этого участка. Длина участка разлома, открытого

в этом сезоне, составляет 18 м, ширина колеблется от 1,55 до 2,2 м, глубина — около 3 м. На уровне 2,3 м от верха в северо-восточном борту разлома выявлены остатки бутовых кладок, заполнявших естественные пустоты. В бортах разлома обнаружены подрубы выклинивающихся пластов скалы, свидетельствующие о том, что естественный разлом был превращен жителями поселения в траншею, использованную для каких-то хозяйственных целей.

В глинистом грунте, заполнявшем разлом до самого скального дна, найдены обломки керамики, большая их часть относится к эллинистическому времени. Несколько фрагментов датируется первыми веками н. э. и V—VII вв.

III-я поперечная улица — пространство между стеной 112, ограничивающей Южный квартал на юго-западе, и стеной 116, предположительно, северо-восточной стеной Юго-Западного квартала. Расстояние между этими стенами составляет 4,2—4,4 м.

Заполнение III-ей поперечной улицы. Под дерном и суглинком толщиной до 0,1 м залегает слой желтовато-коричневого, очень плотного суглинка толщиной 0,5—0,7 м, насыщенный известняковыми камнями, щебнем, мусором, который является современной засыпкой. Под этим слоем на скале лежит слой рыжевато-коричневого, плотного суглинка толщиной 0,18—0,25 м с небольшим количе-

ством щебня, камней и известняковой крошки, образующий достаточно ровную поверхность. Трактовать этот слой можно как покрытие III-ей поперечной улицы.

«Юго-Западный» квартал. Стена 116, ограничивающая «Юго-Западный» квартал на северо-востоке, сохранилась на уровне нижнего ряда, сложенного из крупных бутовых камней в отличие от аккуратной кладки стен, ограничивающих «Северный» и «Южный» кварталы.

На территории «Юго-Западного» квартала у стены 116 заложен квадрат 5×5 м. При его расчистке удалось выявить культурный слой, лежащий на скале — плотный, светло-корич-

невый суглинок с небольшим количеством известняковых камней и щебня. По верху слоя просматриваются каменные развалы. Толщина слоя составляет 0,2—0,3 м в зависимости от рельефа скалы. Слой сильно поврежден воронками военного времени, одна из которых разрушила западный участок стены 116.

Таким образом, исследования на территории «Южного» и «Юго-Западного» кварталов, проведенные в отчетном полевом сезоне, подтверждают наше предположение о том, что в эллинистический период нижние террасы поселения имели регулярную планировку.

С.Г. Рыжов

РАСКОПКИ IX «А» КВАРТАЛА В СЕВЕРНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА

Экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» продолжила исследование IX «А» квартала, расположенного в Северном районе городища. Данный участок раскапывался еще К.К. Косцюшко-Валюжиничем в 1889 г., но, к сожалению, по неясным причинам не был полностью раскопан, так как исследователь перешел на другие памятники городища — «Базилика в базилике», оборонительные стены, некрополь и др. Раскопки этого квартала были возобновлены в 2011 г. автором. В 2012 г. исследования проводились к северо-востоку от ранее раскопанного участка. Задачами раскопок являлись: открытие застройки средневековых жилых усадеб и выявление более ранней застройки.

В результате раскопок были частично открыты две средневековые жилые усадьбы. От первой сохранились помещения (7, 8, 12), а от второй два помещения (9, 11) и часть двора (10). На момент раскопок они были засыпаны толстым слоем (до 1,2 м) земли и камня. Стены усадеб двухпанцирные, сложены из бутового камня с забутовкой мелким камнем и земли. Кроме этого, для устойчивости кладки в стены были заложены деревянные брусья толщиной до 10 см. На момент раскопок они сгнили, остались только пазы для их укладки.

Полы помещений были земляными, на них видны следы горения от рухнувших кровельных деревянных конструкций и дверей. От последних нашли железный замок и большое количество (более 75 шт.) железных гвоздей. Помещение 8 усадьбы 1 являлось подвалом. Его глубина 1,8 м. Как в завале подвала (8), так и в засыпи помещения 7 найдены фрагменты кровельной черепицы. На некоторых фрагментах имеются метки, которые датируются XIII в., что указывает на время гибели усадьбы. Этому не противоречит и другой археологический материал, найденный на полу обеих усадеб. К нему относятся пять поливных полихромных блюд. Среди них следует отметить блюдо диаметром 33 см, покрытое бледной поливой (рис. 1). По краю блюда тонкой врезной линией нанесены трилистники и круги с растительным орнаментом. Центр блюда занимает рисунок стоящего в круге воина с круглым щитом и мечом. За спиной воина виден плащ. Изображение на блюдах воина-защитника было распространено в Византии в XI—XII вв.

На втором поливном блюде XIII в. (диаметр 35 см) изображен зверь, терзающий лань (рис. 2). Рисунок занимает центральную часть блюда, по краям которого расположено шесть концентрических кругов.

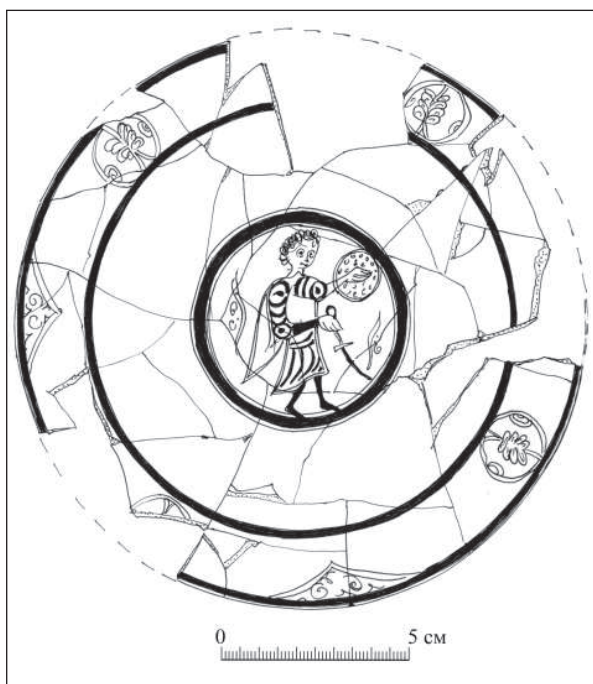

Рис. 1. Блюдо с изображением воин

Вместе с описанными выше поливными блюдами в четырех помещениях найдены поливные миски, украшенные геометрическим орнаментом. Весь археологический материал из раскопок двух усадеб не выходит за рамки XIII в., что указывает на время гибели построек.

Как уже отмечалось ранее, они погибли от пожара, причиной которого могло быть вооруженное нападение на город, так как пожар

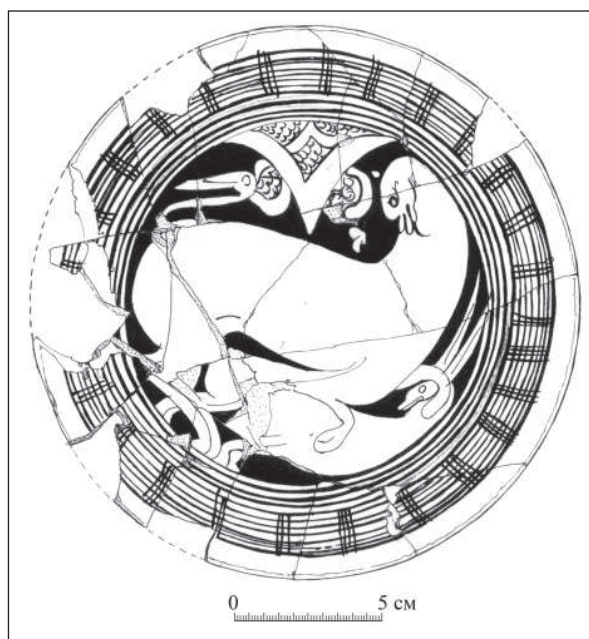

Рис. 2. Блюдо с изображением фантастического зверя, терзающего лань

прослеживается не только в этом квартале, а во всех районах города. После этой катастрофы жизнь в Херсонесе, вернее во всех его районах, кроме Портового, прекращается.

Таким образом, мы можем сказать, что после XIII в. Херсонес как город уже не существует, а едва теплящаяся жизнедеятельность в Портовом и частично в Южном районе относится к небольшому поселку, занявшему часть некогда большого города.

Р.П. Смирнов, Е.Н. Столяренко, Т.В. Дюженко

РАСКОПКИ НА ГЛАВНОЙ УЛИЦЕ ХЕРСОНЕСА

В связи с работами по благоустройству и реставрации на территории херсонесского городища и, в частности, в его южном районе, между античным театром и водохранилищем, в 2012 г. экспедицией Национального заповедника «Херсонес Таврический» совместно с Харьковским национальным университетом им. В. Каразина были начаты раскопки квартала LXXIa.

Исследования проводились на Главной улице (площадь раскопа 60 м²), на стыке старых раскопок 1905 г. К.К. Косцюшко-Валюжинича, впоследствии засыпанных по настоянию монастыря, и раскопок 1960—1970-х гг., проводимых экспедицией ГИМа под руководством Н.В. Пятышевой. Так, юго-западной границей нашего участка был раскоп 1973 г., а северо-

Рис. 1. План квартала LXXIa. Серой заливкой показан участок раскопа 2012 г.

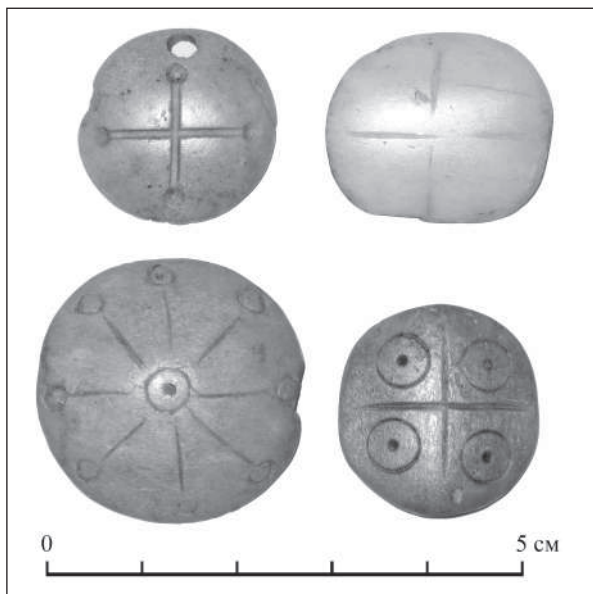

Рис. 2. Набор игральных фишек (кость), X—XI вв.(?)

восточной — основание старой монастырской ограды конца XIX в., которая была разобрана в 1972—1973 гг. (рис. 1).

Строительные остатки средневековых, вероятно, хозяйственных сооружений представлены кладками на земляном растворе (до 1,5 м высотой). Предварительно выделяется два

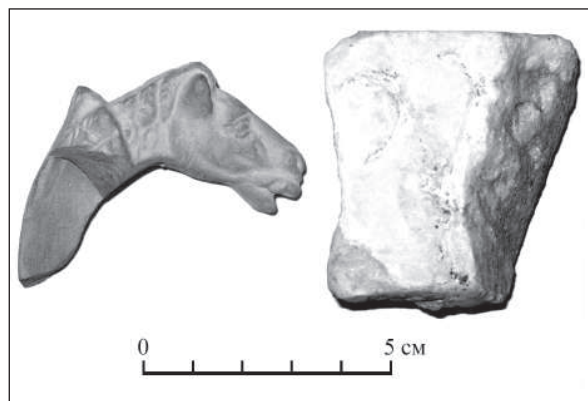

Рис. 3. Фрагменты фигурной ручки керамического светильника и надписи на мраморной плите (II—IV вв.)

строительных периода: IX—X вв. и XI—XIII вв. Видимо, после засыпки большого городского водохранилища к середине IX в., в этом районе жилая и хозяйственная застройка приходит на смену общественной. Есть основания предполагать существование в первый период на нашем участке металлообрабатывающей мастерской (отмечено обилие отходов производства), впоследствии ремесленное помещение превращается в складское. Слой горения отсутствует. Вероятно, здание было покинуто и впоследствии обвалилось от ветхости.

Засыпь содержала фрагменты разновременной керамики, некоторое количество фрагментов стеклянных, костяных (отметим интересный набор игральных фишек (рис. 2) и металлических изделий, крупные блоки известняковых арочных сводов и осколки мраморных плиток. Среди находок строительной керамики встречены фрагменты бракованной черепицы XIII в. От античной эпохи сохранились лишь немногочисленные фрагменты чер-

нолаковой и краснолаковой керамики, также отметим небольшой фрагмент надписи на мраморной плите и фигурную ручку светильника в виде конской головы первых веков н. э. (рис. 3).

В свое время В.И. Кадеев предположил существование в этом районе гимназия, однако лишь последующие планомерные раскопки смогут подтвердить или опровергнуть эту гипотезу.

Е.Я. Туровский

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ХЕРСОНЕССКОГО НЕКРОПОЛЯ

Сотрудники Национального заповедника «Херсонес Таврический» продолжили раскопки на территории некрополя Херсонеса (Южный участок), перекрытого городской свалкой, датированной по верхнему горизонту X в. и имеющей мощность напластований до 7,5 м. Целью раскопок было уточнение датировок слоев, сопряженных со слоем пожара 2-й половины X в., их взаиморасположения и выявление дополнительных прослоек, которые могут помочь в калибровке датировок.

Был заложен квадрат 5 × 5 м, примыкающий к раскопу 2009—2010 гг., со смещением вверх по склону для того, чтобы раскоп прошел выше эскарпа, выявленного предыдущими раскопками.

Как и ожидалось, стратиграфическая картина выше по склону оказалась более сжатой (слои тоньше) и более контрастной. В целом она выглядела следующим образом.

Участок будущего раскопа был перекрыт современной свалкой грунта и строительного мусора. Скрытая дневная поверхность имела уклон 23—28° от горизонта.

Слой I «гумус», выходящий на скрытую дневную поверхность, состоящий из двух подслоев: собственно гумуса и подстилающего его серого подзолистого грунта с материалами рубежа X—XI вв. Происхождение слоя можно отнести к перемещению различных слоев по склону с верхних частей свалки, чем и объясняется наличие разновременного материала.

Следующим слоем является **слой II** «пожар» мощностью от 35—40 см по верхнему борту раскопа и до 1,3—1,5 м по нижнему. Данный слой состоит из перемежающихся линз пережженной извести желтоватого цвета, слоев сажи с прослойками черно-коричневого тлена и линз пепла с включениями пережженных костей и раковин устриц. Последние (линзы пепла) происходят, очевидно, из очагов и попали на свалку при выборке содержимого сгоревших домов. Характерной особенностью слоя является полное отсутствие камней среднего и крупного размера.

Керамика в этом слое представлена фрагментами плоскодонных амфор (наибольшее число). Далее за ними по количеству следуют фрагменты кухонной и столовой посуды, характерной для X в. Керамика данного типа тонкостенная, аккуратно исполненная, но из грубого теста с большим количеством крупнозернистого отощителя. Поливной белоглиняной керамики относительно немного и по большей части в виде невыразительных фрагментов боковых стенок различных сосудов с поливой желтого или зеленого цветов. Интересной находкой оказалось дно поливного блюда с изображением мифического животного и граффито «МЕР» на обратной стороне (рис. 1, 1).

В слое II также были найдены: небольшое число стеклянных сосудов различного типа (рюмки, кубки, стаканы), значительное количество оконного стекла толщиной 1,2—2,5 мм.

Из металлических предметов выявлены тельные крестики малых форм (6 экз.), фрагменты фибул, пряжки, ключи. В очень больших количествах попадают капли бронзы и свинца, а также большое число железных гвоздей разного размера. Другие предметы из железа полностью деметаллизированы и редко поддаются идентификации.

Монетный материал в слое II, являющемся единоразово возникшим в результате некой катастрофы, весьма обилен и представлен в основном литыми монетами Василия I тип В — крест на Голгофе. Значительно меньше литых монет Льва VI. Исключительно редки монеты Романа I, несмотря на то, что в 1 и 2 квадратах раскопа этого участка такие монеты занимали преобладающее положение. Также редки монеты Константина VII, тип $\kappa\omega$ — портрет; тип $\kappa\omega$ — крест — не встречен вообще. Как сопутствующий материал встречаются пента- и декануммии VI—VII вв. чекана как Херсонеса, так и метрополии. Кроме того, встречаются бронзовые монеты $\text{Æ}2$ — $\text{Æ}4$ IV в. до н. э.

Ниже слоя пожара лежит **слой III** длительного накопления, так называемый «корж». Грунт очень плотный, суглинистый, коричневого цвета, в наполнении — мелкий дробленый камень. Характерной особенностью является большое количество раковин морских моллюсков, из которых 70 % приходится на устрицу, до 20 % — раковины гребешка, остальное — мидия и сердцевидка. Состав керамики тот же,

Рис. 1. 1 — дно поливного блюда с изображением мифического животного и графить на обратной стороне; 2 — стенка мерного кувшина с буквами-цифрами; 3 — ф-нт посвятельной надписи на мраморной плите; 4 — клеймо на ручке херсонесского кувшина

Рис. 2. Каменная конструкция на 2,3 м (уровень V—VI вв.)

что и в слое пожара, и в тех же соотношениях. Мощность слоя по верхней стенке — примерно 0,13 м, по нижней — 1 м.

Ниже слоя III находится грунт переменной плотности серого цвета, подзолистый, в верхней части — мощный пласт рыбьих костей и чешуи мощностью 2,0—2,5 см на глубине 2,2 м по верхней трети раскопа.

Ниже слоя чешуи (прослойка IVa) находится довольно протяженный слой промытых камней мощностью до 0,6—0,7 м (прослойка IV б), содержащий материалы VII—VIII вв., представленные в основном керамикой. Среди находок — фрагмент мраморной плиты с надписью (рис. 1, 3).

В 1,5 м от верхней (западной) стенки раскопа в направлении север—юг обнаружена крепиды, сложенная из небольших камней в один ряд насухо, которая ближе к северной стенке представляет собой бесформенный навал камня, смыкающийся в северо-западном углу раскопа с каменной конструкцией пока не выясненного назначения. Данная конструкция имеет ступенчатую форму с одной горизонтальной выемкой (рис. 2), сложена из крупных отесан-

ных и слегка обработанных камней, переложенных рваным камнем. Конструкция стоит на более пологом участке, чем падение основных слоев. Уровень, подстилающий конструкцию и крепиды, по монетному материалу (пентамуммии и монеты Зенона местного чекана) датируется примерно V—VI вв. В этом же слое найдены стенка мерного кувшина с буквами—цифрами и клеймо на ручке херсонесского кувшина. Однако эти артефакты хронологически не относятся ко времени формирования слоя и косвенно подтверждают какие-то вертикальные перемещения грунта на участке как результат возможных земляных работ, связанных с устройством эскарпа на этом участке обороны.

В целом для раскопа характерно обилие монетного материала (408 экз.), позволяющего наряду с маркирующей керамикой достаточно точно датировать слои раскопа, в особенности слой большого пожара, произошедшего по крайней мере в примыкающих к свалке кварталах Херсонеса в 3-й четверти X в. Работа по изучению полученного материала продолжается.

К.С. Ушакова

РАЗВЕДКИ НА ЗАПАДНОМ БЕРЕГУ СТРЕЛЕЦКОЙ БУХТЫ

Отрядом экспедиции филиала «Археологический парк» НЗХТ проведены разведки на западном берегу Стрелецкой бухты (от истока до безымянного мыса), в Гагаринском р-не г. Севастополя. Площадь обследованного участка составляет около 7 га.

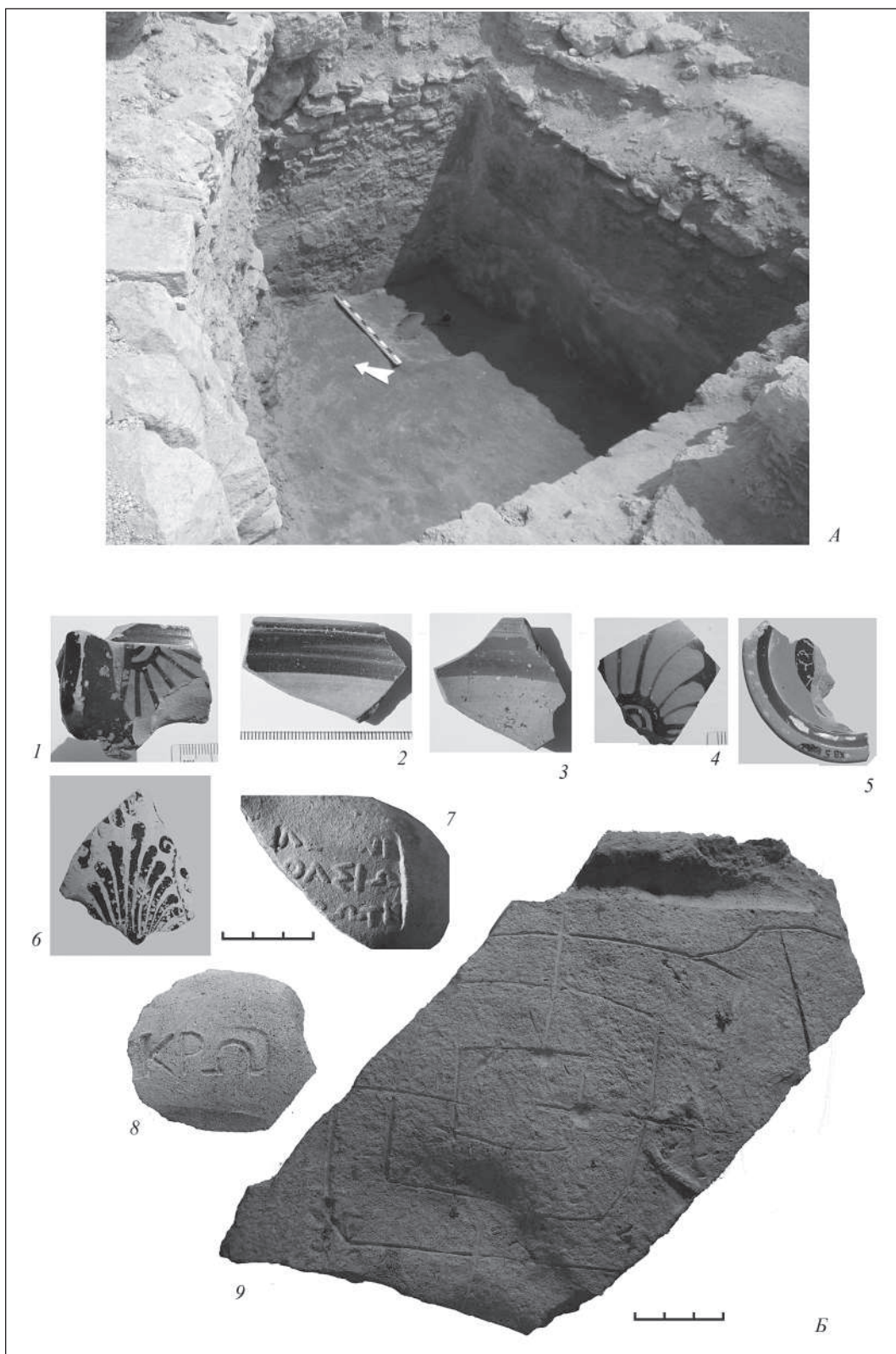
Исследованная территория являлась частью площади III, а именно наделов 78, 81, 81a и 101a сельхозокруги Херсонеса Таврического. Разведками разных лет на этом участке были выявлены четыре усадьбы, хозяйственный комплекс, ограды наделов и полей, плантажные стенки виноградников, а также следы подпорных стен искусственных террас античного времени. Кроме того, в подъемном материале встречалась лепная керамика кизилкобинского облика.

В настоящее время естественный рельеф сильно искажен: на всей исследованной тер-

ритории отмечены разновременные перекопы, свалки мусора, строительные отвалы, а на отдельных участках — подсыпки грунта и скальной породы. Но даже на тех участках, где ландшафт фрагментами сохранился (это узкая прибрежная полоса) визуально отмечаемых признаков культурного слоя крайне мало (рис. 1).

Участок 1. На пологом мысу в верховье бухты расположен хозяйственный комплекс второй половины IV — первой четверти II вв. до н. э. (надел 101a хоры Херсонеса), исследованный О.Я. Савелей. Сам памятник находится в удовлетворительном состоянии, однако выявить его границы в настоящее время уже не представляется возможным: вся территория мыса и берег в верховье бухты скрыты подсыпками скальной породы.

Участок 2. На границе наделов 101a и 78 в обрезах склона собран подъемный материал

средневекового времени (фрагменты черепиц, амфор и поливной керамики). Строительные остатки не прослеживаются.

Участок 3. Здесь (надел 78 хоры Херсонеса Таврического), в прибрежном обрыве, прослеживается фрагмент кладки фаса стены (дли-

ной около 1,8 м), сложенной из крупных бутовых камней. Стена, по всей видимости, выполняла функции подпорной и являлась частью системы искусственного террасирования античного времени. Немногочисленный подъемный материал представлен мелкими фраг-

ментами керамики эллинистического времени. На этом же участке, в искусственном обресе склона, под слоем нивелировочной насыпи видны слой темного грунта толщиной от 30 до 60 см и профиль стены, сложенной в технике трехслойной двусторонней кладки с забутовкой из мелких камней. Направление и расположение стены совпадает в целом с направлениями плантажных стен виноградников надела 78, реконструированных по данным аэрофотосъемки.

Участок 4 расположен на небольшом безымянном мысу. В его прибрежной части визуально отмечаются обрывки двусторонней кладки из бутового камня (длинной от 1,30 до 2,10 м) и оплывший задернованный вал протяженностью около 15 м, судя по данным аэрофото-

съемки и реконструкции Г.М. Николаенко — межевая ограда наделов 81 и 81а. Подъемный материал античного времени. Кроме того, в северо-западной части мыса, по склону плато, собран многочисленный подъемный материал средневекового времени (представленный в основном обломками черепиц). Строительные остатки не фиксируются, поскольку склон засыпан отвалами.

В настоящее время на исследованном участке западного берега Стрелецкой бухты визуально отмечаемых признаков культурного слоя и строительных остатков крайне мало. В связи с этим наиболее перспективным видом археологических исследований на данной территории в будущем представляется ведение наблюдений за земляными работами.

С.В. Ушаков

РАСКОПКИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В минувшем полевом сезоне Херсонесская экспедиция КФ ИА НАНУ, Филиала МГУ в г. Севастополе и НЗХТ продолжила исследования базилики «Крузе» и квартала ХСVII, расположенных в северо-восточном районе городища.

На участке базилики «Крузе» исследовался район центрального нефа храма — заполнение большой рыбозасолочной цистерны (размеры в плане — 3,1 × 4,2 м) (рис. 1А). Часть цистерны перекрыта фундаментом кладки стены (стилобата) между центральным и северным нефом храма. Раскопки (удален слой мощностью 1,1 м) доведены до глубины 3,15 м цистерны. Получен массовый археологический материал (во фрагментах): строительная керамика, амфоры, кухонная гончарная, лепная, простая столовая, краснолаковая посуда, светильники, изделия из стекла, металла и кости, монеты. Засыпь содержала также большое количество бутовых камней, костей животных и рыб, раковин моллюсков. В нижних горизонтах заполнения зафиксировано увеличение удельного веса находок более раннего времени по всем хронологически значимым группам

археологического материала. Особенно показательной в этом отношении является краснолаковая посуда, среди которой следует назвать сосуды понтийской позднеимперской группы, херсонесской и понтийской сигилляты. Общая верхняя хронологическая граница комплекса находок не выходит за рамки середины V в. Эта дата вполне укладывается в наши представления о том, что базилика, построенная на месте жилых и производственных комплексов римского времени, была возведена около второй четверти VI в. в эпоху Юстиниана Великого.

В северном нефу были зачищены могилы XIII и XIV (по нумерации К.К. Косцюшко-Валюжинича). Кроме мелких разрозненных костей скелетов и фрагментированных черепов, они не содержали более никаких находок. К северу от левого (северного) нефа до стены городского квартала ХСVI удалялись остатки отвала раскопок 1891 г., а также напластования средневекового времени (X—XI вв.). Продолжена (после фото и графической фиксации) консервация открытых объектов в центральном нефу путем засыпки их отработанным грунтом.

Рис. 1. А. Цистерна в районе центрального нефа базилики «Крузе»; Б. Археологические материалы из раскопок пом. 18-20 в квартале ХСVII Херсонеса.

В квартале ХСVII после перерыва (с 2005 г.) проводились зачистки помещений, расположенных в северном углу квартала. В этой части квартала последние зафиксированные раскопочные работы проводились Одесским обществом истории и древностей (с 1876 г.). В нынешнем полевом сезоне в помещениях с условной нумерацией 18–20 было удалено (с фиксацией стратиграфии заполнений) три слоя напластований: верхний (дерновый), второй и третий (наскальный) общей мощностью до 0,30–0,40 м. Открыты углубления под пифосы, выполненные в материковой скале (пифосарий), остатки водовода, ведущего на поперечную улицу. В ходе работ получен материал широкого хронологического диапазона — от V в. до н. э. до XIII в. н. э. Ранние находки сохранились в небольших линзах наскального грунта и как небольшая «примесь снизу» в вышележащих горизонтах. Среди них — немногочислен-

ные фрагменты амфор, в том числе и клейма: гераклейские (Кромнита), фасосские (Леонида) 80-х гг. IV в. до н. э. (рис. 1Б, 7, 8) (определение М.И. Тюрина). Необходимо отметить также фрагменты белфонного лекифа не позже середины V в. до н. э. (рис. 1Б, 6), краснофигурного сосуда первой половины IV в. до н. э., чернолаковой посуды, чаш «ионийского типа» (рис. 1Б, 1–5). Средневековые материалы представлены фрагментами белоглиняной и красноглиняной поливной посуды, амфор. Найдены также обломок черепицы, использованный как поле для игры («Моррис») (рис. 1Б, 9), фрагменты стеклянных браслетов, 30 монет.

По завершении всех работ и при проведении необходимых консервационно-реставрационных мероприятий (в сотрудничестве с Херсонесским заповедником) исследуемые памятники предполагается впоследствии превратить в полноценные экскурсионные объекты.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ВЫСОТЕ СУЗДАЛЬСКАЯ

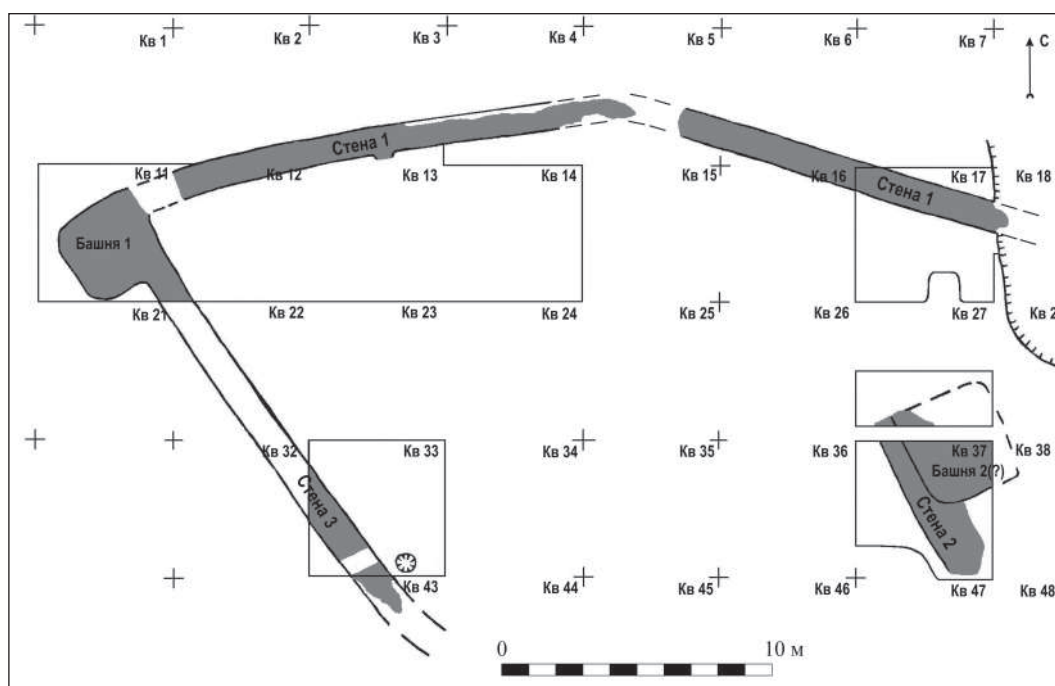

Рис. 1. Схематический план строительных остатков римского времени на высоте Суздальская

Памятник римского времени расположен в Нахимовском р-не Севастополя. Он занимает часть вершины высоты Суздальская и находится в 10 м к югу от нынешнего памятника Инкерманскому сражению.

Раскопки являются продолжением изучения комплекса. В 2012 г. исследования проводились в восточной и северной частях памятника. Были открыты и полностью исследованы 65 м² площади (рис. 1). В квадрате 17 было раскопано с обеих сторон продолжение стены 1. Здесь двухлицевая стена сохранилась в один ряд кладки высотой в среднем 0,15–0,20 м. Ширина стены составляет 1,05 м. Иногда отсутствуют лицевые камни. На месте одного из них лежала горсть свинцовых не стреляных пуль времени Крымской войны. Каменные развалы возле стены связаны с различными событиями. Первый возник ещё в древности. Над ним образовался слой дерна мощностью около 0,05 м. Выше лежит второй развал, на уровне которого и в котором встречаются находки эпохи Крымской войны.

В квадрате 37 и в южной части квадрата 27 исследовались остатки каменного строения (условно — объект башня 2). К сожалению, сооружение, как и кладка стены, почти полно-

стью уничтожены при выборке камня и дальнейших нивелировках поверхности, что затрудняют археологическую интерпретацию. Доследование каменного сооружения, уходящего в борт раскопа, намечено на будущее.

Мощность слоев, включая дерновый, составляла в среднем около 0,15 м. Исследования этого года показали, что в северной и северо-восточной частях комплекса культурный слой римского времени присутствует в виде тонкой прослойки светло-коричневого грунта, в которой были обнаружены немногочисленные небольшие фрагменты керамики.

Материал, как и прежде, представлен фрагментами амфор (узкогорлых светлоглиняных, розовоглиняных с клювовидным венцом, красноглиняных типа мирмекийской и со сложно-профилированными ручками). Часто встречаются профильные части оранжевоглиняных одноручных кувшинов на высоком поддоне. Краснолаковая посуда представлена фрагментами кувшинов, тарелок с вертикальным бортиком, с закруглённым краем, одноручных кубков на небольшом плоском дне. Из немногочисленных фрагментов светильников примечательна часть щитка с частично сохранившимся рельефным изображением идущего барана. Ана-

логичные лампы датируются II — началом III вв. Строительная керамика представлена немногочисленными фрагментами плоских желобчатых черепиц tegulae и полукруглых imbrex.

Из металлических предметов отметим две полностью сохранившиеся бронзовых иглы. Найдены обломки кровельных гвоздей и 56 железных обувных гвоздей. Именно такие гвозди использовали сапожники для изготовления римской военной обуви. Вместе с ранее найденными, их количество достигло 191. Находки таких гвоздей позволяют связывать памятник на высоте Суздальской с римским военным присутствием. Подтверждением такого предположения является находка в квадрате 14 двухсторонней свинцовой пломбы с латинскими буквами (рис. 2). До чистки изделия восстановить надпись полностью не удаётся. С торцов заметен стиснутый канал для шнура. Отчётливо видны надписи (/...co[m(n)]/...sa.../ и /.../...at.../), расположенные строка-

Рис. 2. Свинцовая пломба с латинскими буквами

ми (не менее двух с каждой стороны). Находки римских свинцовых пломб широко известны на территории бывшей Римской империи. Однако в Северном Причерноморье на сегодняшний день это единственная подобная известная нам находка.

АВТОРИ

- АВРАМЕНКО Мар'яна Олексіївна — лаборант відділу археології давніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України
- АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею
- АЛЯДІНОВА Діляра Юсуфівна — лаборант першої категорії відділу польових досліджень Кримського філіалу Інституту археології НАН України
- АНДРЕСЕН Йенс — професор, Орхуський університет (Данія)
- АНДРУХ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету
- АНТОНОВ А.Л. — старший науковий співробітник відділу фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею
- БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
- БАЮК Віктор Геннадійович — старший науковий співробітник ДП «Волинські Старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
- БЕЙЛІН Денис Владиславович — завідувач відділу охоронно-археологічних досліджень КРУ «Керчинський історико-культурний заповідник»
- БЕЛЕНКО Микола Миколайович — аспірант відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, старший лаборант Національного музею історії України
- БЕЛІК Юрій Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідницького відділу КРУ «Керченський історико-культурний заповідник»
- БЕРНАЦЬКІ Анджей Болеслав — директор Міжнародної інтердисциплінарної археологічної експедиції «Nova», науковий співробітник Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)
- БИЛКОВА Валерія Павлівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету
- БИГУС Михайло Богданович — науковий співробітник ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України
- БЛИНСЬКА Лариса Іванівна — молодший науковий співробітник ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України
- БЛИНСЬКИЙ Олег Олегович — студент Національного університету «Києво-Могилянська академія»
- БЛЯЄВА Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України
- БОГУСЛАВСЬКИЙ Григорій Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України
- БОЖКО Раїса Петрівна — завідувач відділом історії дорадянського періоду Маріупольського краєзнавчого музею

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович — науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, голова Польового комітету Інституту археології НАН України

БОНДАР Олександр Миколайович — науковий співробітник Любенької постійнодіючої експедиції Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

БОНДАРЕНКО Денис Володимирович — науковий співробітник ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

БОРИСОВ Артем Вадимович — лаборант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

БОЧАРОВ Сергій Геннадійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

БРОВЕНДЕР Денис Юрійович — аспірант Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент, директор ДП «Центрально-Донецька експедиція» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

БРУЯКО Ігор Вікторович — доктор історичних наук, директор Одеського археологічного музею НАН України

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, відділ античної археології Інституту археології НАН України

БУРДО Наталя Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Наукових Фондів Інституту археології НАН України

БУТЯГІН Олександр Михайлович — завідувач сектора Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

ВАРАЧОВА Ксенія Григорівна — старший лаборант Науково-дослідної лабораторії Германно-Слов'янської археологічної експедиції

ВАСИЛЬЧУК Олександр Вікторович — науковий співробітник ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВАХОНЄЄВ Віктор Васильович — виконуючий обов'язки завідувача відділу античної археології Департаменту підводної археології НДІ САІЛ в галузі культури Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв Міністерства культури України

ВАХТІНА Марина Юріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору античної археології ІМК РАН

ВАШЕТА Михайло Петрович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна — доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Дмитро Юрійович — магістрант Інституту археології університету м. Жешув

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ Андрій Павлович — молодший науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ВЕТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ВЕТЧІННІКОВА Наталія Євгенівна — співробітник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

ВИНОГРОДСЬКА Лариса Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

ВИНОКУРОВ Микола Ігоревич — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя історичного факультету Московського педагогічного державного університету (Росія)

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ВНУКОВ Сергій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу класичної археології Інституту археології РАН

ВОЙТОВИЧ Марія Миколаївна — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ВОЙТОВИЧ Назарій Ігорович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ВОЙТЮК Олексій Петрович — науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею

ВОЛОШИНОВ Олексій Олександрович — завідувач сектора охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ВОРОНОВ Сергій Олександрович — директор Кримської республіканської установи «Чорноморський центр підводних досліджень»

ГАВІНСЬКИЙ Андрій Миронович — молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу кам'яного віку Інституту археології НАН України

ГЕЙДАРСЬКА Біссерка — доктор, викладач Даремського університету (Великобританія)

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ГОЛУБЄВА Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, директор ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба»

ГОМОЛЯК Омелян Михайлович — науковий співробітник Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

ГОРБЕНКО Кирил Володимирович — директор ДП «НДЦ—Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

ГОРБОВ Володимир Миколайович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

ГОРДІЄНКО Роман Олександрович — студент Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ГРИГОРЧУК Олександр Іванович — лаборант Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ГРИЦИК Катерина Володимирівна — молодший науковий співробітник сектору античної археології ПМК РАН

ГРИЦИК Юрій Олександрович — лаборант Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна — лаборант Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ГУЦАЛ Анатолій Федорович — доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — старший науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДАРАГАН Марина Миколаївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ДЕМБЄЦ Мачей — доктор, власник археологічної фірми «Обсидіан» (м. Жешов, Польща)

ДЕМЕДЮК Сергій Володимирович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЕМЕНКО Павло Геннадійович — старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток Національного заповідника «Хортиця»

ДЕРЕХ Олег Мирославович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЗЕМБАС Олександр Васильович — старший науковий співробітник відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею

ДЗИГОВСЬКИЙ Олександр Миколайович — доктор історичних наук, професор Одеського національного університету ім. І. Мечникова

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергіївна — лаборант Інституту археології НАН України

ДІДЕНКО Сергій Васильович — завідувач сектору «Ранній залізний вік. Античні міста — держави Північного Причорномор'я» Національного музею історії України

ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В. Каразіна

ДОРОШКО Валентин Валерійович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ДРОВОСЄКОВА Оксана Володимирівна — директор ДП «Південьгідроархеологія» ДП ОАСУ Інституту археології НАН України

ДУШЕНКО Антон Анатолійович — завідувач Музею археології КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ДЮЖЕНКО Тетяна Валеріївна — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ЕЗАРТС Поль — професор Королівського інституту природничих наук Бельгії

ЄГОРОВА Тетяна Валеріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник кафедри археології Історичного факультету МДУ ім. М. Ломоносова

ЄЛЬНИКОВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, співробітник ДП «Південьгідроархеологія» ДП ОАСУ Інституту археології НАН України

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — аспірант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЗАБАВІН В'ячеслав Олегович — викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету

ЗАВІТІЙ Богдан Іванович — молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка

ЗАГОРОДНЯ Ольга Миколаївна — науковий співробітник НДЧ Донбаського державного технічного університету МОНМС України

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — молодший науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В. Каразіна

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ЗВІЛІНСЬКИЙ Сергій Олександрович — науковий співробітник ДП «Південьгідроархеологія» ДП ОАСУ Інституту археології НАН України

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Кримського відділення Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗІНЬКО Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримського відділення Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович — директор ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЗУБАРЄВ Віктор Геннадійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя Тульського державного педагогічного університету ім. Л.М. Толстого

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ІЛЬКІВ Микола Володимирович — кандидат історичних наук, заступник директора Чернівецької філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ІЛЬЧИШИН Василь Васильович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ІОАННІСЯН Олег Михайлович — кандидат історичних наук, завідувач сектору архітектурно-археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ)

ІСЛЯМОВ Едем Музаффарович — викладач Кримського університету культури, мистецтв та туризму

КАЗАКОВ Андрій Леонідович — кандидат історичних наук, науковий старший співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАЗАРНИЦЬКИЙ Олексій Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу антропології Музею антропології та етнографії РАН

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАПУСТІН Кирило Миколайович — аспірант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу Наукових фондів Інституту археології НАН України

КАРНАУХ Євгеній Григорович — пошукач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігоревич — науковий співробітник ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КЕДУН Іван Станіславович — науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

КИРИЛКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

КИСЛИЙ Мартін-Олександр Олександрович — студент Національного університету «Києво-Могилянська академія»

КИСЛИЙ Олександр Євгенович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

КЮСАК Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. Мечникова

КІСІЛЕВИЧ Юрій Юрійович — археолог Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

КЛЕНІНА Олена Юрївна — кандидат історичних наук, вчений секретар Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

КОВАЛЕВСЬКА Людмила Олександрівна — молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри археології та історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

КОВАЛЬСЬКИЙ-БЛОКРИЛИЙ Януш — співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

КОВАЛЬЧУК Анна Віталіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології РАН

КОЗАК Деонізій Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України

КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — науковий співробітник ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

КОЗЮБА Віталій Костянтинівич — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОЛИБЕНКО Михайло Олександрович — лаборант Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КОРЗЮК Дар'я Василівна — аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В. Вернадського

КОРОПЕЦЬКИЙ Руслан Романович — молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

КОСТРОМИЧЬОВ Данило Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник архітектурно-археологічного відділу Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

КОСЬКО Олександр — професор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

КОТІН Марк Андрійович — науковий співробітник благодійного фонду «Деметра» м. Керч

КОЧКІН Ігор Тарасович — старший викладач Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

КРАВЧЕНКО Евеліна Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КРАВЧЕНКО Едуард Євгенович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

КРАСИЛЬНИКОВА Людмила Іванівна — кандидат історичних наук, завідувач НДЦ з археології та етнографії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

КРАСИЛЬНІКОВ Костянтин Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КРУЛЬ Даріуш — докторант Інституту археології університету м. Жешув

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КРУЦ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КУЗА Василь Андрійович — викладач Національного дослідницького університету — Вищої школи економіки Російської Федерації

КУЗНЄЦОВ Андрій Віталійович — молодший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАН України

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувач відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України

КУЛІКОВ Олексій Владиславович — науковий співробітник відділу античної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

КУТАЙСОВ Вадим Олександрович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України

КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЛАЗУРКО Остап Романович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЛАНЦОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи і завідувач відділу греко-варварської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЛЕЖУХ Іван — співробітник Українського благодійного фонду «Трипілля»

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛИСЕЦЬКИЙ Федір Миколайович — доктор географічних наук, професор, Білгородський державний національний університет

ЛІСОВА Катерина Сергіївна — молодший науковий співробітник відділу археології Музею археології КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ЛІФАНТІЙ Оксана Валентинівна — аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЛУГОВИЙ Роман Сергійович — завідувач науково-дослідного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

ЛУК'ЯНЧЕНКО Юрій Анатолійович — позаштатний працівник музею історії Долинського району

ЛУКІН Сергій Володимирович — лаборант відділу польових досліджень Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЛУКОМСЬКИЙ Юрій Володимирович — кандидат архітектурних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

ЛУЦЕНКО Роман Миколайович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЛЯШУК Павло Михайлович — провідний науковий співробітник Музею героїчної оборони й визволення м. Севастополя

МАКАРОВИЧ Пшемислав — доктор хабілітований, професор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

МАНЬКО Валерій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МАРЧЕНКО Леонід Васильович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-дослідницьких робіт Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

МАСЛЄННИКОВ Олександр Олександрович — доктор історичних наук, професор, голова Польового комітету Інститут археології Російської Академії наук

МАСЯКІН В.В. — молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МЕГЕЙ Валерій Пилипович — начальник постійнодіючої Кам'янець-Подільської експедиції ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

МЕДВЕДЄВ Геннадій Володимирович — науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігоревич — професор Славістичного відділення Торонтського університету (Канада)

МЕЛЬНИК Олександр Олександрович — науковий співробітник Криворізького історико-краєзнавчого музею

МИЗГІН Кирило Валерійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Каразіна

МИЛЯН Тарас Романович — заступник директора, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна — студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

МІШКА Карстен — доктор, науковий співробітник Інституту передісторії та ранньої історії Германського археологічного інституту

МОІСЕЄВ Д.А. — завідувач відділу археології Південно-Західного Криму КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

МОЙЖЕС Володимир Валерійович — науковий співробітник Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

МОЛЄВ Євген Олександрович — доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Нижньгородського державного університету ім. Н. Лобачевського

МОРДВІНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МОСКАЛЕНКО Андрій Вікторович — студент Київського національного університету ім. Т. Шевченка

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

НАЗАР Іван Іванович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

НАУМЕНКО Валерій Євгенович — кандидат історичних наук, генеральний директор КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

НЕБРАТ Сергій Геннадійович — магістр історії, вчитель історії ЗОШ № 66 м. Маріуполя

НЕЗДОЛІЙ О.І. — аспірант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

НЕНЕВОЛЯ Іван Іванович — старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

НЄМЦЕВ Сергій Олегович — аспірант античного відділу Інституту археології НАН України

НИКОНЕНКО Дмитро Дмитрович — науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та археології Національного заповідника «Хортиця»

НІГСТ Філіп — доктор, департамент археології та антропології Кембриджського університету (Великобританія)

НИКОЛАЄНКО Галина Михайлівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-дослідницьких робіт Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

НОВИК Тетяна Григорівна — науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

НОВІЧЕНКОВА Марія Вікторівна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАН України

НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ОКАТЕНКО Віталій Миколайович — заступник директора з наукової роботи ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

ОЛІЙНИК Тетяна Володимирівна — магістр історії, архітектор

ОНИЩУК Ярослав Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка

ОРТИЗИ Сальваторе — доктор історичних наук, доцент Кельнського університету

ОСТАПЕНКО Павло Володимирович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПАНИШКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПАПАНОВА Валентина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, Інститут ботаніки НАН України

ПЕАН Стефан — доктор, відділ первісної історії Національного природничого музею (Париж, Франція)

ПЕЛІСЯК Анжей — професор, Інститут археології Жешовського університету (Польща)

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — завідувач відділу сектору археології та пам'ятокознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології давніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

ПЕТРЕНКО Олександр Миколайович — вчитель-краєзнавець, керівник археологічного гуртка

ПЕФТИЦЬ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник Центру Археології Києва ІА НАН України

ПІДОБІД В'ячеслав Анатолійович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПІЧКУР Євген Вікторович — молодший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України

ПЛАКСІНА Олена Володимирівна — старший науковий співробітник сектору археології Державного історико-культурного заповідника м. Путивль

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПОПОВА Олена Олександрівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології Історичного факультету МДУ ім. М. Ломоносова

ПОССЕЛЬТ Мартін — співробітник Регенсбурзького університету (Німеччина)

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» Рівненської філії ОАСУ Інституту археології НАН України

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій Сергійович — науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України

ПРОХНЕНКО Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ПУЗРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович — науковий співробітник відділу історії історико-культурного заповідника м. Дубно

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

РАССМАНН Кнут — доктор, співробітник Римсько-Германської комісії Германського археологічного інституту

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раних слов'ян та регіональних досліджень Інституту археології НАНУ

РИБИЦЬКА Малгожата — доктор габлітований, професор, директор Інституту археології університету м. Жешув

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

РИЖОВ Станіслав Григорович — завідувач архітектурно-археологічним відділу Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

РОЗПЕНДОВСЬКИ Єже — інженер-архітектор, Вроцлавський Политехнический Университет, доктор наук в галузі архітектури

РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету

САВЕЛЯ Діна Юріївна — молодший науковий співробітник відділу охорони пам'яток Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

САВЕЛЯ Олег Яковлевич — завідувач відділу охорони пам'яток Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

САГАЙДАК Михайло Андрійович — директор ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

САЗАНОВ Андрій Володимирович — доктор історичних наук, професор Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова

САЙЛЕ Томас — доктор, професор Регенсбурзького університету (Німеччина)

САЛО Богдан Ярославович — молодший науковий співробітник Науково-дослідницького центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

САМОЙЛЕНКО Ілона Юріївна — аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

САМОЙЛОВА Тетяна Львівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

САПЄГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник музею-заповідника ім. А. Макаренка

САРНОВСКИ Тадеуш — професор Варшавського університету (Польща)

СВИСТУН Геннадій Євгенович — провідний науковий співробітник Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини

СЕЙДАЛІЄВ Е.І. — заступник генерального директора з наукової роботи КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

СЕКЕРСЬКА Наталія Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України

СЕМЕНОВА Аліса Аркадіївна — студентка Київського національного університету ім. Т. Шевченка

СЕНЮК Олег Геннадійович — науковий співробітник ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

СИДОРЕНКО Олександр Володимирович — співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

СИНІЦЯ Євген Валентинович — асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

СИТА Людмила Федорівна — науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського

СИТДИКОВ Айрат Габитович — кандидат історичних наук, завідувач Національного археологічного центру Інституту історії ім. Ш. Марджани академії наук Республіки Татарстан

СИТИЙ Юрій Миколайович — старший науковий співробітник кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

СИТНИК Олександр Степанович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

СІКОЗА Денис Миколайович — старший інспектор Херсонської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури

СІЛАЄВ Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

СЛОБОДЯН Тетяна Іванівна — аспірантка Київського національного університету ім. Т. Шевченка

СМЕКАЛОВ Сергій Львович — кандидат історичних наук, провідний інженер Балтійського державного технічного університету «Военмех» ім. Д. Устинова (Санкт-Петербург)

СМЕКАЛОВА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук, центр по вивченню Причорномор'я, Педагогічний університет (м. Орхус, Данія)

СМИРНОВ Леонід Ігорович — науковий співробітник ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

СМИРНОВ Олександр Ігорович — викладач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. О. Сухомлинського, заступник директора ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

СМИРНОВ Роман Петрович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

СМОЛЯНИНОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, співробітник Білгород-Тірської експедиції Інституту археології НАН України

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею

СОБУЦЬКИЙ Микола Миколайович — лаборант ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

СОКОЛОВА Ольга Юріївна — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

СОЛОВЙОВ Сергій Львович — провідний науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

СОЛОМОНЕНКО Олександр Євгенійович — викладач вищої категорії СОШ № 40 III ступені

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу Наукових фондів Інституту археології НАН України

СОРОКУН Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України

СПІВАК Ігор Олександрович — кандидат історичних наук, старший викладач Таврійського національного університету

СПІНОВ Віталій Володимирович — молодший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

СТОЛБА Володимир Федорович — кандидат історичних наук, професор, Орхуський університет (Данія)

СТОЛЯРЕНКО Павло Геннадійович — науковий співробітник відділу охоронно-археологічних досліджень КРУ «Керченський історико-культурний заповідник»

СТРІЛЕЦЬКИЙ Андрій — студент Львівського національного університету ім. І. Франка

СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович — кандидат історичних наук, директор ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України

СТРОЦЕНЬ Максим Богданович — молодший науковий співробітник ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України

СУПРЕНКОВ Олександр Олександрович — науковий співробітник Інституту археології РАН

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, керівник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України

СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної постійно-діючої експедиції Інституту археології НАН України

ТВАРДЕЦКИЙ Альфред — доктор, куратор відділу стародавнього світу Національного музею у Варшаві (Республіка Польща)

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримський філіал Інституту археології НАН України

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Іванович — керівник підводно-археологічної експедиції «Наварекс», аспірант Одеського національного університету ім. І. Мечникова

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Вікторович — старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ім. Д. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

ТЕРЕЩУК Костянтин Олегович — лаборант Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України

ТЕСЛЕНКО Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровський національний університет

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ТКАЧ Віталій Вікторович — НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ТКАЧ Євген Сергійович — аспірант Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ТОЛСТИКОВ Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завідувач відділу мистецтва і археології античного світу Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету

ТРУФАНОВ Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ТУБОЛЬЦЕВ О.В. — науковий співробітник відділу охорони пам'яток Національного заповідника «Хортиця»

ТУРОВА Наталя Петрівна — молодший науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ТУРОВСЬКИЙ Євген Якович — кандидат історичних наук, завідувач відділу музеєфікації Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

УДОВІЧЕНКО Олександр Анатолійович — лаборант ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

УСИК Віталій Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України

УШАКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

УШАКОВА Ксенія Станіславівна — молодший науковий співробітник філіала «Археологічний парк» Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ФЕДОРЧЕНКО Наталя Володимирівна — аспірант Інституту соціальної та політичної психології АПН України

ФЕЩЕНКО Євген Леонорович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету

ФЕДЬКО Валерій Федорович — краєзнавець

ФИЛИПЧУК Андрій Михайлович — аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка

ФИЛИПЧУК Михайло Андрійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, директор Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ФІЛАТОВ Дмитро Вікторович — викладач Миколаївського національного університету ім. В. Сухолинського

ФІЛИППЕНКО Андрій Анатолійович — старший науковий співробітник Національного історико-археологічного заповідника «Херсонес Таврійський»

ФІЦКО Микола Миронович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ФОМІН Михайло Володимирович — кандидат історичних наук, доцент Харківського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

ХАРКОВЕЦЬ Юрій Іванович — директор ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ХОПТИНЕЦЬ І.М. — старший науковий співробітник Чорнобильської археологічної експедиції МНС України

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — доктор історичних наук, професор кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

ХРШАНОВСЬКИЙ Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору античної археології ПМК РАН

ЦИМІДАНОВ Віталій Владиславович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧЕКУРКОВ Василь Серафімович — заступник директора Рівненської філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧЕПМЕН Джон Чарльз — доктор, професор департаменту археології Даремського університету (Великобританія)

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, доцент Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

ЧИСТОВ Дмитро Юхимович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

ЧОП'ЮК Володимир Вікторович — лаборант ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧОРНИЙ Андрій Михайлович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЧУДІН А.В. — молодший науковий співробітник Санкт-Петербурзького державного університету (РФ)

ШАЛОБУДОВ Володимир Миколайович — старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

ШАПЦЄВ М.С. — молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ШАТІЛО Людмила Олександрівна — студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ШЕВЧЕНКО Антоніна Вікторівна — науковий співробітник відділу науково-дослідницьких робіт Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ШЕВЧЕНКО Ігор Володимирович — науковий співробітник відділу пам'яткоохоронної справи музею історії Долинського району

ШЕВЧЕНКО Микола Сергійович — краєзнавець, м. Маріуполь

ШЕВЧЕНКО Наталія Олександрівна — старший науковий співробітник Національного науково-дослідницького реставраційного центру України

ШЕВЧЕНКО Т.О. — студент МП «Археологія та давня історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — аспірант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович — науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України, завідувач Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ШЕСТАКОВ Ігор Олексійович — завідувач відділу археології Луганського обласного краєзнавчого музею

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Євген Ігорович — науковий співробітник Фастівського краєзнавчого музею

ШНИЦАР Микола Григорович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ШНИЦАР Юлія Андріївна — лаборант Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Каразіна

ЮРОЧКІН Владислав Юрійович — кандидат історичних наук, вчений секретар Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЯШАЄВА Тетяна Юсуфівна — завідувач відділу середньовічної історії Національного заповідника «Херсонес Таврійський»